

ZBORNIK RADOVA

ZELENA EKONOMIJA I DIGITALNA TRANSFORMACIJA

28. - 30. 09.2023.

UNIVERZITET FINRA TUZLA

11. MEĐUNARODNI SIMPOZIJ

FINconsult
edukativno-konsultantska kuća

ZBORNIK RADOVA

11. MEĐUNARODNI SIMPOZIJ ZELENA EKONOMIJA I DIGITALNA TRANSFORMACIJA

TUZLA, 28.9 -30.09.2023. GODINE
God. 11. br. 8 (2023)
ISSN 2490-239X

TUZLA, 2023.

Izdavač:
Edukativno-konsultantska kuća FINconsult d.o.o. Tuzla

Urednik:
Prof. dr. sc Ismet Kalić

PROGRAMSKI ODBOR SIMPOZIJA
1. dr.sc.Adil Kurtić, Emeritus, Ekonomski fakultet, Univerzitet FINRA Tuzla, BiH
2. dr.sc. Helena Blažić, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska
3. dr.sc. Malči Grivec, Fakultet za ekonomiju i informatiku, Univerzitet u Novom Mestu, Slovenija
4. dr.sc.Vinko Belak, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska
5. dr.sc. Boris Tušek, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska
6. dr.sc. Radojko Lukić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija
7. dr.sc. Dragan Mikerević, Ekonomski fakultet Univerziteta u Banja Luci, BiH
8. dr.sc. Senada Kurtanović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Bihaću, BiH
9. dr.sc. Kadrija Hodžić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzli, BiH
10. dr.sc.Adnan Rovčanin, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, BiH
11. dr.sc. Džafer Alibegović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, BiH
12. dr.sc. Željko Rička, Ekonomski fakultet, Univerzitet FINRA Tuzla, BiH
13. dr.sc. Božo Vukoja, Fakultet poslovne ekonomije, Sveučilište „VITEZ“ u Vitezu, BiH
14. dr.sc. Ismet Kalić, Univerzitet FINRA Tuzla, BiH
15. dr. sc. Midhat Glavić, Biotehnički fakultet, Univerzitet FINRA Tuzla, BiH
16. dr.sc. Edin Glogić, Ekonomski fakultet, Univerzitet FINRA Tuzla, BiH
17. dr.sc. Dubravka Bošnjak, Fakultet poslovne ekonomije, Sveučilište „VITEZ“, BiH
18. dr.sc.Marko Jurakić, Vimal Akademija, Zagreb, Hrvatska
19. dr.sc. Zoran Jasak, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet FINRA Tuzla, BiH
20. dr. sc. Merima Aljić, Fakultet turizma, ugostiteljstva i gastronomije, Univerzitet FINRA Tuzla, BiH,

ORGANIZACIONI ODBOR SIMPOZIJA
1. Mr. sc.Adem Azapagić, Ekonomski fakultet, Univerzitet FINra Tuzla, BiH
1. Mr. sc.Aldijana Omerović, Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet FINra Tuzla, BiH
2. Mr. sc.Nermina Kalić, Ekonomski fakultet, Univerzitet FINra Tuzla, BiH
3. Mirela Hodžić, Univerzitet FINra Tuzla, BiH
4. Selma Memišević, FINconsult d.o.o. Tuzla
5. Elvira Ribić, FINconsult d.o.o. Tuzla
6. Fata Kalić, FINconsult d.o.o. Tuzla
7. Jasmina Ribić, Ekonomski fakultet, Univerzitet FINra Tuzla, BiH
8. Aiša Ćorić, Ekonomski fakultet, Univerzitet FINra Tuzla, BiH
9. Anesa Husić, Univerzitet FINra Tuzla, BiH

Dizajn:
Univerzitet FINRA Tuzla

Štampa:
Mikroštampa d.o.o. Tuzla

Strogo zabranjeno svako umnožavanje i preštampavanje ovog djela bez odobrenja izdavača.
Neovlašteno kopiranje, umnožavanje i preštampavanje predstavlja krivično djelo iz čl. 111. Zakona o autorskom pravu (“Službene novine BiH” , br. 7/02)

Sadržaj

1. Adem. A, Ademir. A i Adnan .R.- UPRAVLJANJE RIZIKOM LIKVIDNOSTI PREDUZECA U BIH FINCONSULT 2023 >> 6
2. Alibegović Dž. Skalonić J. - OCJENA POSLOVNE PERFORMANSE KOMPANIJE: PRIMJENA Z-SCORE I BEX MODELA NA TRŽIŠTU BIH >> 36
3. Tušek B. - INTERNA REVIZIJA KAO AKTER U ESG ARENI >> 49
4. Trivun V. - PRAVNI TRETMAN AUTORSKOG UGOVORA I UGOVORA O DJELU KOD ISTOG POSLODAVCA >> 82
5. Kalić I., Kalić N. - UPRAVLJANJE FINANSIJAMA I RIZICIMA U POLJOPRIVREDI >> 103
6. Golub Dž. Kurtanović S. Đuzelić I. - FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO U FUNKCIJI UNAPREĐENJA FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA >> 130
7. Glogić E. Đuzelić I. - TEHNOLOŠKE INOVACIJE U RAČUNOVODSTVU I ESG IZVJEŠTAVANJU >> 142
8. Kurtanović S. Čaušević S. - UTICAJ STEPENA REALIZACIJE PREPORUKA NA REVIZORSKA MIŠLJENJA I UKUPAN BUDŽET U BIH >> 155
9. Vukoja B. Vukoja M. A. - IMPLEMENTACIJA FINANCIJSKOG UPRAVLJANJA I KONTROLE >> 173
10. Vukoja B. Vukoja M. - NUŽNOST UVOĐENJA KONTROLINGA KAO SAVJETODAVNE FUNKCIJE MENADŽMENTA U POSLOVANJE PODUZEĆA U BIH >>197
11. Vićentijević K. - CARBON RAČUNOVODSTVO I ODRŽIVOST >> 230
12. Lazović G. - IZAZOVI FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U USLOVIMA DIGITALNOG POSLOVANJA >> 246
13. Škandro S. - UTICAJ INTERNE KONTROLE NA POUZDANOST FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA PRIVREDNIH DRUŠTAVA >> 261
14. Hasanbegović E. - KRIPTOVALUTE KAO PREDMET ULAGANJA >>274
15. Halilčević E. - FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO U KORPORATIVNOM SEKTORU I NJEGOV EKSPONENCIJALNI RAST >> 286
16. Budimir N. - FINANSIJSKI IZVESTAJI I KREATIVNO RAČUNOVODSTVO-OSVRT NA REPUBLIKU SRPSKU >> 303
17. Hurić J. - NAPLATA JAVNIH PRIHODA U BOSNI I HERCEGOVINI I REFLEKSIJE NA EKONOMSKI RAZVOJ >> 322
18. Ramić E. - ISTRAŽIVANJE UTICAJA NAPLATE INDIREKTNIH POREZA I RADA INSPEKCIJSKOH ORGANA UINO NA SIVU EKONOMIJU U BOSNI I HERCEGOVINI >> 343

19. Osmančević J. Osmančević A. - MATRICA PROCJENE REVIZIJSKOG RIZIKA >> 365
20. Osmančević J. Osmančević A. - MOGUĆNOST PRIMJENE SISTEMA OBRAČUNA TROŠKOVA PO AKTIVNOSTIMA U ZDRAVSTVENIM USTANOVAMA U BIH >> 388
21. Osmančević A. Osmančević J. - UTICAJ POSTOJEĆEG UREĐENJA UINO BIH NA EFIKASNOST POREZNOG SISTEMA >> 403
22. Sunulahpašić S. - FINANSIJSKA ODRŽIVOST KOMUNALNIH PREDUZEĆA SBK >> 427
23. ČANIĆ A. OSMANOVIĆ A. - DOPRINOS ETIKE TAČNOM OBRAČUNAVANJU I PRIJAVLJIVANJU DIREKTNIH POREZA >> 450
24. Osmanović A. Šarić D. Muharemagić A. - VAŽNOST INTERNE REVIZIJE ZA SPREČAVANJE I OTKRIVANJE PREVARA >> 461
25. Popović Z. - INTERNA REVIZIJA U JAVNOM SEKTORU – KONTROLNO OKRUŽENJE, RIZICI I ZAKONODAVNA REGULATIVA >> 479
26. Mirković S. Fišeković J. - SAVREMENI RIZICI NA TRŽIŠTU KAPITALA U BIH I ZEMLJAMA U OKRUŽENJU >> 494
27. Brigić M. - DIGITALNA TRANSFORMACIJA - PUT DO KONKURENTNOSTI >> 511
28. Jasak Z. Omerović A. – OBRADA ANKETA.GREŠKE I KAKO IH IZBJEĆI >> 534
29. Sigurnjak L. - STRATEŠKO PLANIRANJE LJUDSKIH POTENCIJALA I PRAĆENJE USPJEŠNOSTI UNUTAR PODUZEĆA >> 543
30. Ćehić I. Malkić E. - UČINKOVITOST ODREĐENIH METODA U SUPROSTAVLJANJU ORGANIZIRANOM KRIMINALU >> 564
31. Šarić B. - ELEKTRONSKE NABAVKE U FUNKCIJI POVEĆANJA TRANSPARENTNOSTI >> 586
32. Alihodžić A. - ULOGA INSTITUCIONALNIH INVESTITORA U ZELENOJ EKONOMIJI I DIGITALNOJ TRANSFORMACIJI DRUŠTVA >> 603
33. Budimir N. - EKONOMSKA KRIZA - KAKO JE MOZEMO IZLEČITI >> 626
34. Bogičević V. - ZNAČAJ REVIZIJE POSLOVANJA U IMPLEMENTACIJI INVESTICIJSKIH PROGRAMA INSTITUCIJA BOSNE I HERCEGOVINE >> 636
35. Kulaš Mirosavljević A. Matić N. - UTJECAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA KOMUNIKACIJU MEĐU MLADIMA >> 653
36. Knežević - Kušljić S. - UTJECAJ PANDEMIJE COVID-19 NA DIGITALIZACIJU TRGOVINE U REPUBLICI HRVATSKOJ >> 678

37. Ostojić B. Ilić B. - INTERNET MARKETING U BRENDIRANJU TURISTIČKIH DESTINACIJA >> 694
38. Drobnjaković N. - BLOCKCHAIN I BUDUĆNOST RAČUNOVDSTVA >> 708
39. Kedačić A. - POSLOVNI PROCESI U BOLNIČKIM ZDRAVSTVENIM USTANOVAMA >> 719
40. Milanović T. - UNAPREĐENJE PROCESA PLANIRANJA PROIZVODNJE I UPRAVLJANJA MATERIJALOM PRIMENOM SAP S-4 HANA >> 732
41. Fišo M. - DIGITALIZACIJA I ORGANIZOVANJE SAOBRAĆAJNE OPERATIVE ZA ODRŽAVANJE VOZNOG PARKA >> 762
42. Salkić A. - EVALUACIJA POSLOVNOG OKRUŽENJA U OKVIRU PROCESA PROCJENE KREDITNE SPOSOBNOSTI PREDUZEĆA U BIH >> 778
43. Ikanović M. Bojić A. - JAVNI DUG, UTICAJ I MOGUĆI EFEKTI JAVNOG DUGA NA EKONOMSKI RAZVOJ >> 799
44. Ikanović M. Bojić A. - PRAVNI OKVIR POVREDE PRAVA NA JEDNAKO POSTUPANJE U BOSNI I HERCEGOVINI SA OSVRTOM NA DJELATNOST OBRAZOVANJA >> 815
45. Ajanović M. - ZELENA TRANZICIJA U BIH >> 825
46. Vuković D. Dupovac S. Piralić S. - KOMPARATIVNI PREGLED USLOVA ZA STICANJE LICENCI/ODOBRENJA ZA RAD OVLAŠTENIH REVIZORA U ODABRANIM ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE >> 846

Dr. sc. Abdić Adem[1]
Dr. sc. Abdić Ademir[2]
Prof.dr. sc. Rovčanin Adnan[3]

UPRAVLJANJE RIZIKOM LIKVIDNOSTI PREDUZEĆA U BIH

ENTERPRISE LIQUIDITY RISK MANAGEMENT IN BIH

SAŽETAK:

Adekvatno upravljanje rizikom likvidnosti (URL) predstavlja značajnu konkurentsku prednost, kako u kratkom tako i u dugom roku, koja determiniše opstanak preduzeća na tržištu i njegov uspjeh u neizvjesnom globalnom okruženju. Maksimiziranje blagostanja vlasnika, prije svega kroz povećanje vrijednosti preduzeća, determinisano je profitabilnošću i stepenom izloženosti rizicima likvidnosti preduzeća. Tokom vremena, URL postalo je ključni dio integralnog poslovanja preduzeća i jedna od strateških funkcija upravljanja preduzećem. Svrha ovog rada je istražiti prakse i efekte URL velikih preduzeća u BiH. Glavni ciljevi su identificirati i analizirati rizike likvidnosti kojima su izložena preduzeća u BiH, istražiti načine na koje bh preduzeća identificiraju, mjere i upravljaju rizicima likvidnosti te koje strategije URL primjenjuju. Osnovni izvor podataka u ovom istraživanju predstavljaju primarni podaci prikupljeni putem strukturiranog anketnog upitnika. Ciljana populacija sastoji se od velikih preduzeća koja su u kontinuitetu poslovala na teritoriji BiH u periodu od 2013. - 2017. godine. Izbor preduzeća je sproveden metodom slučajnog uzorka. Prilikom analize podataka korištene su odgovarajuće metode deskriptivne i inferencijalne statistike. Naučni doprinos rada se ogleda u činjenici da ovaj rad predstavlja pionirsko istraživanje na području BiH koje je obuhvatilo rizike likvidnosti kojima su izložena velika preduzeća i prakse korištenja metoda/strategija za upravljanje i zaštitu preduzeća od rizika likvidnosti.

Ključne riječi: prakse URL, rizik likvidnosti, metode/strategije URL, anketni upitnik

[1]Dr. sc. Abdić Adem, Docent, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Trg oslobođenja 1, e-mail: adem.abdic@efsa.unsa.ba
[2] Dr. sc. Abdić Ademir Docent, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Trg oslobođenja 1, e-mail: ademir.abdic@efsa.unsa.ba
[3] Prof.dr. sc. Rovčanin Adnan Redovni profesor, Ekonomski fakultet u Sarajevu, Trg oslobođenja 1, e-mail: adnan.rovcanin@efsa.unsa.ba

ABSTRACT

Adequate liquidity risk management (LRM) represents a meaningfull competitive advantage, both in the short and long term, determining the survival of a enterprise in the market and its success in an uncertain global environment. Maximizing owner's welfare, primarily through increasing the company's value, is determined by the company's profitability and the degree of exposure to liquidity risks. Over time, LRM has become a crucial part of integrated enterprise operations and a strategic function of enterprise management. The purpose of this paper is to explore LRM practices and effects of large enterprises in BiH. The main objectives are to identify and analyze liquidity risks faced by enterprises in BiH, explore how Bosnian enterprises identify, measure, and manage liquidity risks, and examine the LRM strategies they employ. The primary data source for this research consists of primary data collected through a structured questionnaire. The target population consists of large enterprises that have been continuously operating in BiH from 2013 to 2017. Appropriate methods of descriptive and inferential statistics were employed during data analysis. The scientific contribution of this study reflects in the fact that it represents pioneering research in the field of BiH, encompassing liquidity risks faced by large enterprises and the practices of using methods/strategies for managing and hedging enterprises liquidity risks.

Key words: LRM practices, liquidity risk, methods/strategies of LRM, survey questionnaire

JEL: G32

UVOD

Desetljećima prije raspada Bretton-Woodskog sporazuma 1971. godine preduzeća su dominantno generisala novčana sredstva iz tekućeg poslovanja dok su samo manji dio obezbjeđivala konvencionalnim zaduživanjem kod komercijalnih banaka za plaćanje dospjelih obaveza.

Globalizacija, deregulacija i liberalizacija tržišta nakon 1970-tih godina te posljedično slobodni tržišni mehanizam doveli su do povećane mobilnosti novca i kapitala, rasta i razvoja finansijskih tržišta te pojave novih oblika finansiranja / investiranja kao i metoda za upravljanje imovinom i obavezama preduzeća. Kao rezultat navedenih procesa krajem 1980-tih i početkom 1990-

tih preduzeća su postala aktivnija i kreativnija prilikom upravljanja likvidnošću te je upravljanje likvidnošću postalo integralni dio strateškog planiranja poslovanja preduzeća.

Svjetska ekonomska kriza 2008. godine ponovo je naglasila ulogu i značaj kako likvidnosti finansijskih tržišta tako i likvidnosti svih pojedinačnih učesnika na tržištima. S jedne strane, finansijske institucije su procesom sekjuritizacije nelikvidnih hipotekarnih kredita emitovale različite oblike kreditnih derivata povećavajući na taj način likvidnost već prelikvidnih finansijskih tržišta (hiperlikvidnost finansijskog sektora), a s druge strane restriktivna monetarna politika Centralne banke SAD-a je dovela do usporavanja rasta cijena nekretnina u SAD što je bila poluga koja je pokrenula lavinu finansijske krize (hronična nelikvidnost realnog sektora) koja se nakon toga pretvorila u svjetsku ekonomsku krizu (Abdić, 2019). Kratkoročno gledano, strožija analiza kreditne sposobnosti i skuplje vanjsko finansiranje preduzeća prisilio je mnoga preduzeća da prodaju bilansne pozicije ispod realne cijene uz ogromne gubitke. Međutim, dugoročno gledano, Svjetska ekonomska kriza 2008. godine je pokazala da je ključna determinanta opstanka preduzeća tokom ovog perioda bilo upravljanje likvidnošću preduzeća korištenjem eksternih izvora finansiranja (Almeida et al., 2014).

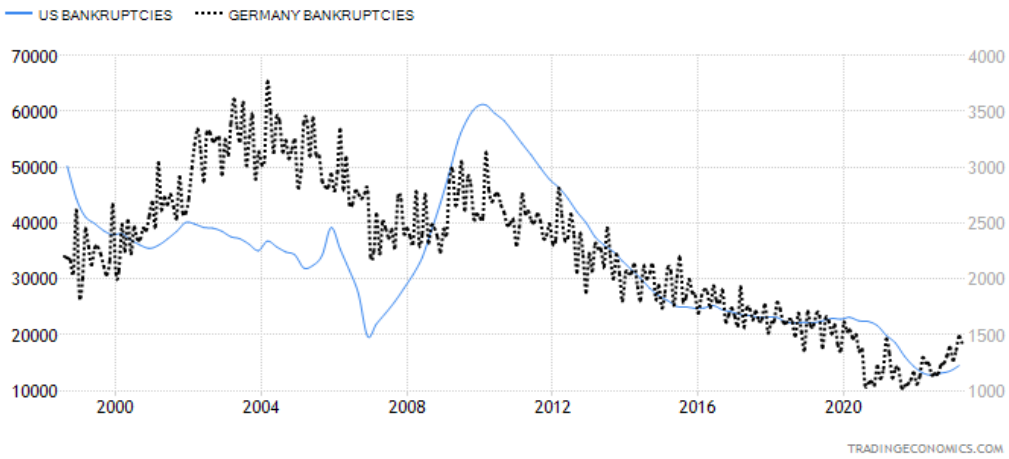
Aktuelno globalno ekonomsko, političko i poslovno okruženje korjenito se promjenilo izbijanjem tri međusobno nezavisna aktuelna sistemska poremećaja na svjetskom tržištu (pandemija COVID-19, rat u Ukrajini i tranzicija energetskog sektora uslovljena klimatskim promjenama) koji su radikalno preoblikovali robna i finansijska tržišta zemalja širom svijeta (Abdić, Rovčanin i Abdić, 2022) što je ponovo rizik likvidnosti dovelo u centar globalnih dešavanja na tržištu. Stoga, likvidnost nikada ne treba posmatrati kratkoročno kao pitanje tekućeg poslovanja nego dugoročno kao ključnu komponentu poslovne strategije preduzeća.

Ilustracije radi, na Grafiku 1. prikazana je komparacija kretanja broja bankrota[4] preduzeća u SAD i SR Njemačkoj prije i poslije sistemskih poremećaja na svjetskom tržištu. Analizirajući grafik primjetan je drastičan rast bankrota preduzeća u SAD u periodu od 2007.-2010. godine (povećanje od cca. 200%), dok su u istom periodu evidentirane relativno male oscilacije u broju bankrota preduzeća u SR Njemačkoj (povećanje od cca. 40%). Nadalje, uočava se značajan rast bankrota preduzeća u SR Njemačkoj nakon izbijanja COVID-19

[4] U ovom kontekstu broj bankrota preduzeća predstavlja refleksiju nastalih finansijskih poteškoća poslovanja uzrokovanih sistemskim poremećajima na tržištu.

ali i nakon izbijanja rata u Ukrajini. S druge strane, u SAD je čak evidentan pad broja bankrota nakon pojave COVID-19 a bilježi se relativno malo povećanje bankrota nakon izbijanja rata u Ukrajini.

Grafik 1. Kretanje broja bankrota preduzeća na tržištu SAD i SR Njemačke u periodu 1998-2023. godine

Izvor: https://tradingeconomics.com/united-states/bankruptcies (pristupljeno, 03. 08. 2023. godine)

Prema rezultatima Creditreform Economic Research (2022) inflacija, nestašica energije i drugi makroekonomski problemi značajno su povećali broj insolventnih preduzeća u Europi. Tako je u 2022. godini zabilježeno 139.973 insolventnih preduzeća u Zapadnoj Europi (EU-14, UK, Švicarska i Norveška) što predstavlja povećanje od 24,2% dok se u Istočnoj Europi broj insolventnih preduzeća povećao čak za 53,5%. U Tabeli 1. prikazano je kretanje broja insolventnih preduzeća u odabranim zemljama i regijama u Evropi prije i poslije sistemskih poremećaja na svjetskom tržištu.

Tabela 1. Kretanje broja insolventnih preduzeća u odabranim zemljama i regijama u Evropi

Zemlja/godina	2018	2019	2020	2021	2022	2021/22
Austrija	5,224	5,235	3,106	3,076	4,913	+59.7
Belgija	9,878	10,598	7,203	6,533	9,260	+41.7
Danska	7,155	8,474	5,614	8,339	7,818	-6.2
Finska	2,534	2,597	2,135	2,473	2,656	+7.4
Francuska	53,887	51,201	31,036	27,470	41,215	+50.0

Njemačka	19,410	18,830	16,040	14,130	14,660	+3.8
Grčka	84	107	102	108	46	-57.4
Irska	767	568	575	401	500	+24.7
Italija	11,259	11,161	7,650	9,017	7,164	-20.6
Luksemburg	1,195	1,263	1,199	1,199	1,054	-12.1
Holandija	3,145	3,209	2,703	1,536	1,854	+20.7
Norveška	5,010	5,013	4,100	2,688	3,040	+13.1
Portugal	5,888	5,071	5000	4,770	3,869	-18.9
Španija	4,131	4,464	4,097	4,098	4,755	+16.0
Švedska	7,599	7,776	7,695	6,901	7,266	+5.3
Švicarska	6,878	6,009	4,893	5,127	6,799	+32.6
V. Britanija	18,733	18,256	13,298	14,820	23,104	+55.9

Izvor: Creditreform Economic Research (2022)

Prema rezultatima Creditreform Economic Research (2022) broj insolventnih preduzeća je porastao u većini analiziranih zemalja u 2022. godini. U Austriji je evidentiran porast od 59,7%, a zatim slijede V. B. sa 55,9%, Francuska sa 50,00% i Belgija sa 41,7%. Evidentno je da je broj insolventnih preduzeća porastao i u Švicarskoj, Irskoj, Holandiji, Španiji, Norveškoj, Finskoj, Švedskoj i Njemačkoj. Ipak, navodi se i smanjenje broja insolventnih preduzeća u Danskoj, Luksemburgu, Portugalu, Italiji i Grčkoj.

1 LIKVIDNOST PREDUZEĆA I RIZIK LIKVIDNOSTI

1.1 Pojam, uloga i značaj rizika likvidnosti preduzeća

Aktivniji interes akademske zajednice ali i interesnih grupa iz prakse za upravljanjem likvidnošću preduzeća javlja se nakon objave Keynesove ”Opće teorije zaposlenosti, kamate i novca” 1936. godine. Prema Keynesu, upravljanje likvidnošću i finansijska ograničenja poslovanja preduzeća su fundamentalno povezani na takav način da ako finansijska tržišta funkcionišu onako kako obično pretpostavljamo (bez finansijskih poteškoća) odluke o likvidnosti preduzeća su irelevantne (Almeida et al., 2014). Nadalje, Van Horne i Wachowicz (2014) navode da su tri najvažnije odluke finansijskog menadžera svakog preduzeća: odluka o finansiranju, odluka o investiranju i odluka o upravljanju (tekućom) imovinom. Stoga, upravljanje likvidnošću preduzeća praktično integriše sve tri navedene odluke u jednu cjelinu što implicira strateško upravljanje/funkciju na nivou preduzeća. Rezultati istraživanja Graham i Harvey (2001) ukazuju da je najvažnija stavka koja utječe na odluku o zaduživanju (finansiranju) preduzeća želja menadžmenta za

finansijskom fleksibilnošću kako bi imali dovoljno internih sredstava na raspolaganju za realizaciju novih projekata kada se pojave. Stoga, tokom analize poslovnog procesa preduzeća *politika likvidnosti* ima ključnu ulogu kako za opstanak na tržištu tako i za rast i razvoj preduzeća. Osiguranje dovoljne količine raspoloživih novčanih sredstava za finansiranje profitabilnih projekata koji će se realizovati u budućnosti je u središtu prakse finansijskog menadžmenta (Almeida et al., 2014).

U širem smislu, likvidnost preduzeća predstavlja sposobnost preduzeća da kupuje i/ili prodaje određenu imovinu / obavezu ili alternativno da zatvori (netira) postojeće pozicije u bilansu stanja preduzeća. U užem smislu, likvidnost preduzeća predstavlja njegovu sposobnost plaćanja dospjelih obaveza odnosno sposobnost finansiranja dostupnih profitabilnih investicija (Horcher, 2005). Likvidna sredstva su neophodna preduzeću da kompenzira očekivane ali i neočekivane fluktuacije tekućih i budućih novčanih tokova preduzeća i da obezbijedi novčana sredstva za dalji rast i opstanak na tržištu. Iako dionički kapital preduzeća predstavlja trajni izvor finansiranja dugoročnih ulaganja, ekspanzije, istraživanja i razvoja ipak likvidna imovina i drugi izvori likvidnosti obezbjeđuju preduzeću neophodna inicijalna sredstva za pokretanje realizacije dugoročnih strategija poslovanja preduzeća.

Politika likvidnosti preduzeća treba da osigura adekvatna likvidna sredstva blagovremeno i uz razumne troškove. Stoga, efikasna politika likvidnosti preduzeća treba optimizirati odnos između oskudnih finansijskih sredstava sa kojima se suočavaju preduzeća s jedne strane, i sposobnosti preduzeća da poduzme profitabilna ulaganja u budućnosti s druge strane. Likvidnost preduzeća zavisi od razvijenosti i dubine finansijskih tržišta ali i od boniteta samog preduzeća.

Rizik likvidnosti preduzeća se javlja kada raspoloživa novčana sredstva i/ili prilivi gotovine preduzeća nisu dovoljni da pokriju dospjele obaveze preduzeća i/ili potrebe preduzeća za finansiranjem profitabilnih projekata. U skladu sa navedenim rizik likvidnosti se može definisati kao nesposobnost preduzeća da blagovremeno i ekonomično ispuni dospjele obaveze održavajući vrijednost imovine odnosno nesposobnost preduzeća da realizuje profitabilne poslovne prilike i nastavi rast i razvoj preduzeća zbog nemogućnosti pristupa eksternim izvorima finansiranja (IOSCO, 2002). Kao drugu opštu definiciju rizika likvidnosti možemo navesti (Banks, 2014):

> ”*Ako likvidnost predstavlja raspoloživost gotovine i ekvivalenata gotovine, tada se rizik likvidnosti može definisati*

> *kao rizik gubitka koji nastaje zbog nedostatka gotovine i ekvivalenata gotovine, ili specifičnije, to je rizik gubitka koji nastaje zbog nemogućnosti preduzeća da dobije sredstva po ekonomski razumnom trošku ili zbog nemogućnosti preduzeća da proda ili založi imovinu po knjigovodstvenim cijenama kako bi izmirilo očekivane i neočekivane obaveze.* "

Stoga, rizik likvidnosti se može posmatrati kao potencijalni ekonomski gubitak koji proizlazi iz nastojanja da se obezbijede novčana sredstva neophodna za poslovanje preduzeća.

1.2 Izvori rizika likvidnosti preduzeća

Likvidnost kako finansijskih tržišta tako i preduzeća pod utjecajem je makroekonomskih kretanja na tržištu, zakonske i druge regulative u zemlji, konkurencije finansijskih institucija i razvijenosti korporativnog upravljanja preduzeća, monetarne i poreske politike zemlje, ograničenja finansiranja i dostupnosti alternativnih izvora finansiranja.

Na strani aktive preduzeća mogu pribaviti novčana sredstva prodajom visoko likvidne imovine na tržištu, korištenjem repo ugovora, naplatom nominalne vrijednosti istekom roka dospijeća instrumenata duga, periodičnim naplatama kamata i dividendi od vrijednosnih papira koje posjeduju i/ili korištenjem imovine kao kolaterala za različite strategije trgovanja imovinom, dok *na strani pasive* preduzeća mogu pribaviti novčana sredstva korištenjem različitih izvora finansiranja počevši od vlastitih, tuđih, hibridnih preko specifičnih pa sve do opcijskih izvora finansiranja.

Analogno izvorima likvidnosti, rizik likvidnosti preduzeća se može pojaviti na obje strane bilansa stanja preduzeća (Matz i Neu, eds., 2007). *Rizik likvidnosti na strani aktive* ili *rizik likvidnosti tržišta* predstavlja rizik da će nestabilna / volatilna tržišta onemogućiti zatvaranje / likvidaciju transakcije na kojoj preduzeće gubi i/ili otvaranje/uspostavljanje nove transakcije kako bi preduzeće zaštitilo postojeću izloženost tržišnom riziku (Culp, 2001; Soprano, 2015). *Rizik likvidnosti na strani pasive* ili *rizik finansiranja likvidnosti* predstavlja rizik da će raspoloživa novčana sredstva neočekivano pasti i ugroziti održivo plaćanje tekućih operativnih troškova i dospjelih obaveza te da preduzeće neće biti u mogućnosti pribaviti dodatna novčana sredstva kako bi izmirilo navedene obaveze (Culp, 2001; Soprano, 2015).

Rizik likvidnosti tržišta ogleda se u visokim transakcijskim troškovima, nužnosti prihvatanja značajno reducirane cijene zbog brzine prodaje, razvijenosti i likvidnosti sekundarnog tržišta imovine koja se prodaje, pogoršanju kreditnog rejtinga emitenta ukoliko se radi o vrijednosnim papirima, ili čak nemogućnosti prodaje imovine u kratkom roku. *Rizik finansiranja likvidnosti* ogleda se u volatilnosti troškova finansiranja preduzeća, regulaciji i liberalizaciji finansijskih sistema u kojima preduzeća posluju, razvijenosti i dubini finansijskih tržišta, konkurenciji finansijskih institucija, omjeru internih i eksternih izvora finansiranja preduzeća, omjeru vlastitih i tuđih izvora finansiranja preduzeća, ročnoj neusklađenosti dospijeća imovine i obaveza, smanjenju cijena imovine koja se koristi kao kolateral kod povjerioca, pogoršanju kreditnog rejtinga ili čak zabrani finansiranja određenih djelatnosti preduzeća. Dodatna karakteristika rizika likvidnosti jeste da se on javlja i kod kupovine i prodaje različitih oblika finansijskih derivata (vanbilansna evidencija).

Prema smjernicama za upravljanje rizikom likvidnosti (CPA Australia, 2010) moguće je identificirati sljedeće izvore rizika likvidnosti preduzeća:

a) Sezonske fluktuacije;
b) Neplanirani pad prihoda;
c) Prekid poslovanja;
d) Kontinuirani pad profitabilnosti;
e) Neplanirani kapitalni izdaci;
f) Rast operativnih troškova;
g) Neadekvatno upravljanje radnim kapitalom;
h) Buduće otplate duga;
i) Kršenje klauzula ugovora o kreditu;
j) Ročna neusklađenost dugova i imovine koja je njima finansirana;
k) Neadekvatni ili nepostojeći aranžmani sa finansijskim institucijama za pribavljanje sredstava na unaprijed određeni period ili do određenog iznosa;
l) Neadekvatno upravljanje novčanim sredstvima.

U odnosu na ostale finansijske rizike (kreditni, tržišni, vanbilansni, rizik zemlje, ...), rizik likvidnosti preduzeća nosi određene specifičnosti (Matz i Neu, eds., 2007; Soprano, 2015):

- *Rizik likvidnosti je sekundarnog karaktera* jer se javlja kao posljedica realizacije odnosno međuzavisnosti jednog ili više drugih finansijskih rizika preduzeća. Svi rizici koji utječu na novčane tokove preduzeća u većoj ili manjoj mjeri utječu i na izloženost preduzeća riziku likvidnosti.

- *Pokriće rizika likvidnosti se ne vrši direktno na račun kapitala* preduzeća jer preduzeće treba obezbijediti / generisati dovoljno novčanih sredstava kako bi pokrilo neto kumulativni odliv gotovine u određenom vremenskom periodu.
- Rizik likvidnosti imovine (rizik utrživosti) koja se koristi kao kolateral u dužničko-povjerilačkim odnosima ili kao vezana imovina u finansijskim derivatima *istovremeno nosi i rizik likvidnosti finansiranja* odnosno rizik pribavljanja dodatnih novčanih sredstava kako bi se poboljšala kolateriziranost ili namirili realizovani gubici trgovanja na marginu.

Gotovina i ekvivalenti gotovine u odnosu na druge izvore likvidnosti kao što su finansiranje emisijom vlasničkih i/ili dužničkih vrijednosnih papira na primarnom finansijskom tržištu omogućavaju finansijsku fleksibilnost preduzeću kako u pogledu plaćanja obaveza tako i u pogledu realizacije dostupnih projekata. Međutim, važno je istaknuti da ipak gotovina nije jedini izvor najlikvidnijih sredstava nego da se istima smatraju i kreditne linije banaka i hedžing transakcije preduzeća (Almeida et al., 2014).

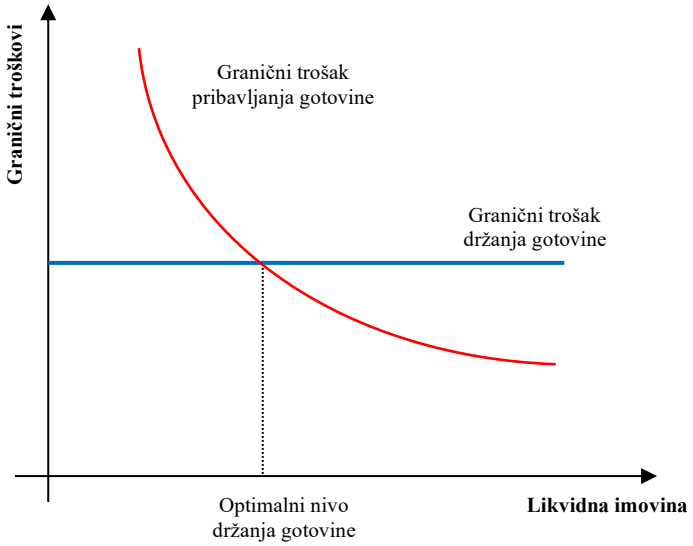
1.3 Konceptualni okvir upravljanja rizikom likvidnosti

Prema pozitivnim teorijama upravljanja finansijskim rizicima preduzeća, u Modigliani-Millerovom svijetu perfektnih finansijskih tržišta, držanje likvidne imovine je irelevantno. Naime, ako se ispostavi da su stvarni novčani tokovi manji od očekivanih, tako da preduzeće mora pribaviti sredstva kako bi nastavilo poslovanje i investiralo u profitabilne projekte, preduzeće to može učiniti besplatno (nema troškova kapitala). Budući da u svijetu perfektnih tržišta ne postoji premija za likvidnost analogno tome držanje likvidnih sredstava nema oportunitetni trošak. Stoga, ukoliko preduzeće pozajmi novac od kreditora i investira ga u likvidnu imovinu bogatstvo dioničara ostaje nepromijenjeno. Međutim, u realnom svijetu postoje tržišne nesavršenosti i upravljanje rizicima može stvarati dodatnu vrijednost za preduzeće kao cjelinu ili doprinositi povećanju koristi za menadžere preduzeća (Judge, 2006; Aretz, Bartram i Dufey, 2007; Abdić et al., 2022).

Upravljanje likvidnošću preduzeća obuhvata više pitanja iz domena finansijskog menadžera preduzeća, a ključna pitanja su koliko preduzeće treba biti likvidno (koji je optimalni nivo likvidnosti) i na koji način će održavati zadati nivo likvidnosti. Menadžment preduzeća koji maksimalizira bogatstvo dioničara preduzeća treba postaviti nivo držanja raspoložive gotovine na onaj iznos gdje je granični trošak držanja gotovine jednak graničnom trošku

pribavljanja gotovine. Nedostaci držanja viška likvidnih sredstva se ogledaju u nižim stopama prinosa (oportunitetni troškovi) i eventualno nepovoljnom poreskom tretmanu dok se prednosti ogledaju u uštedama koje proizilaze zbog neprodavanja likvidne imovine ispod realne cijene, uštedama koje se odnose na transakcijske troškove pribavljanja novčanih sredstva i/ili uštedama nekorištenja skupih eksternih izvora finansiranja. Konceptualno, optimalni nivo likvidnih sredstava preduzeća je prikazan na sljedećem grafiku (Opler et al., 1999):

Grafik 2. Optimalni nivo likvidnih sredstava preduzeća

Optimalni nivo držanja likvidnih sredstava se nalazi u tački presjeka graničnog troška pribavljanja likvidnih sredstava i graničnog troška držanja likvidnih sredstava. Ako preduzeće ima nedostatak likvidnih sredstava ono taj nedostatak može prevazići smanjenjem investicija i/ili dividendi, ili putem pribavljanja eksternih sredstava putem emisije vrijednosnih papira i/ili prodajom imovine.

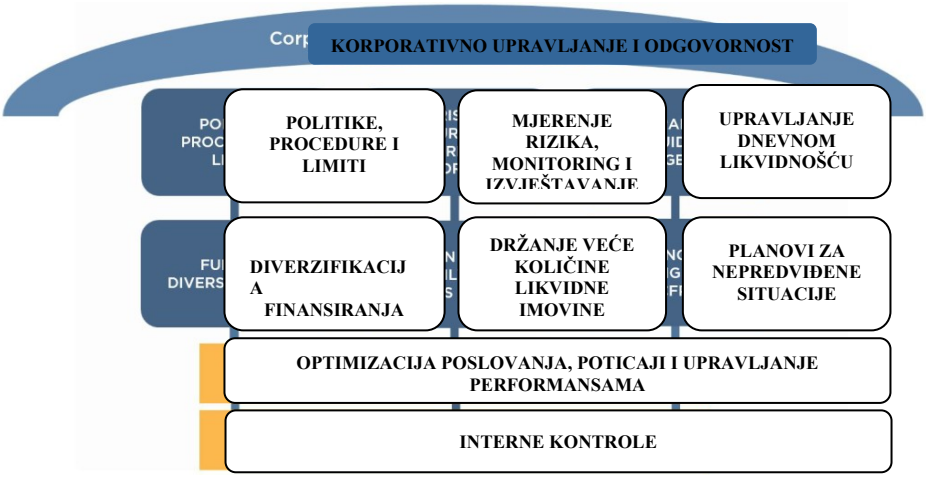
Način na koji preduzeća upravljaju rizikom likvidnosti direktno zavisi od iznosa dioničkog kapitala ali i iznosa neto likvidne imovine preduzeća. Preduzeća koja imaju relativno visok iznos vlastitih sredstava u strukturi kapitala preduzeća, visok nivo neto likvidne imovine i visoku kreditnu

sposobnost mogu koristiti statičke i jednostavnije metode upravljanja rizikom likvidnosti. Vrijedi i suprotno.

Razlike u pristupima upravljanju finansijskim rizicima mogu se ogledati u dubini analize rizika, formaliziranosti procesa donošenja odluka, organizaciji i raspodjeli resursa za upravljanje rizicima, kao i u različitim nivoima složenosti i dinamici rizika kojima je preduzeće izloženo (Abdić et al. 2022).

Općenito, integralni sistem za upravljanje rizikom likvidnosti preduzeća može se shematski prikazati na sljedeći način (Risk Advisors Inc., n.d.):[5]

Grafik 3. Integralni sistem za upravljanje rizikom likvidnosti

Izvor: Risk Advisors Inc., n.d.

Integralni okvir za upravljanje rizikom likvidnosti preduzeća obuhvata niz ključnih elemenata. Ovo uključuje uspostavljanje efikasnog korporativnog upravljanja i odgovornosti, definisanje jasnih politika, procedura i limita. Također, važan aspekt je pravilno mjerenje rizika, praćenje i redovno izvještavanje. Upravljanje dnevnom likvidnošću se ističe kao ključno za održavanje stabilnosti. Diverzifikacija finansiranja, držanje značajnog iznosa likvidne imovine i planiranje za nepredviđene situacije pomažu u minimiziranju potencijalnih problema. Ovaj okvir također promoviše optimizaciju poslovanja kroz podsticaje i upravljanje performansama. Interne kontrole su od suštinskog značaja kako bi se osiguralo dosljedno poštivanje usvojenih strategija i postavljenih ciljeva. Sveobuhvatni pristup upravljanju

[5] Više vidjeti na: https://riskadvisorsinc.com/services/market-risk-across-investment-strategies/liquidity-risk-measurement-and-management

rizikom likvidnosti pomaže preduzećima da budu spremna za različite scenarije i da efikasno odgovore na promjenjive tržišne uslove, osiguravajući stabilnost i održivost poslovanja.

1.4 Mjerenje rizika likvidnosti preduzeća (metode i modeli)

Mjerenje likvidnosti preduzeća koja se odnosi na sposobnost izmirenja dospjelih obaveza i/ili sposobnost pribavljanja dodatnih novčanih sredstava zavisi od prirode rizika ali i specifičnosti industrije u kojoj preduzeće djeluje. Preduzeće čije je poslovanje izloženo svakodnevnim fluktuacijama cijena i/ili preduzeće čija glavna djelatnost zahtijeva veliki obim gotovinskih transakcija moraju uspostaviti aktivan pristup mjerenja i upravljanja rizikom likvidnosti. Stepen / iznos finansijske štete koju može prouzrokovati rizik likvidnosti kreće se od viših troškova finansiranja (skuplji izvori finasniranja) ili oportunitetnih troškova propuštenih poslovnih prilika pa sve do finansijskih teškoća koje za rezultat imaju default i/ili bankrot preduzeća.

Mjerenje likvidnosti preduzeća koja se odnosi na likvidnost imovine na tržištu često je subjektivne prirode i uključuje kako kvalitativne tako i kvantitativne ocjene, dok indikatori likvidnosti uključuju broj učesnika na finansijskim tržištima, prosječne kupo-prodajne raspone, obim trgovine i volatilnost tržišta (Horcher, 2005). Budući da je navedenu vrstu rizika likvidnosti teško mjeriti ili prognozirati preduzeća trebaju izbjegavati / smanjiti transakcije i imovinu koja nema razvijeno sekundarno tržište i čije cijene zavise od malog broja dobavljača ili kupaca.

Kritičnu tačku procesa mjerenja likvidnosti preduzeća predstavlja adekvatno razumijevanje i analiza novčanih tokova koje generiše preduzeće tokom redovnog odvijanja poslovnog procesa. Proces mjerenja likvidnosti započinje analizom ugovorenih novčanih tokova koje generišu pojedinačne pozicije aktive i pasive bilansa stanja te analizom poslovnog ciklusa i ciklusa gotovine preduzeća. Nadalje, u ovoj fazi procesa mjerenja neophodno je sagledati u kojoj fazi rasta i razvoja se nalazi preduzeće, analizirati specifičnosti djelatnosti preduzeća s obzirom na obim i visinu gotovinskih transakcija te na kraju analizirati potencijalne efekte poduzetih vanbilansnih aktivnosti preduzeća.

S obzirom na različite izvore rizika likvidnosti preduzeća postoji više načina mjerenja i izražavanja ovog rizika. Mjerenje rizika likvidnosti zahtijeva da preduzeće procijeni iznos i utrživost raspoložive likvidne imovine te da

procijeni sposobnost preduzeća da se finansira iz eksternih izvora sredstava kako bi podmirilo dospjele obaveze i/ili poduzelo profitabilne projekte. Tehnike i metode mjerenja likvidnosti preduzeća razlikuju se u odnosu na industrijsku granu preduzeća ali i u odnosu na veličinu i stepen konkurencije preduzeća iz iste industrije. Moguće je izdvojiti nekoliko pristupa mjerenja rizika likvidnosti preduzeća (Banks, 2014; CPA Australia, 2010):

- ***Prognoziranje/predviđanje novčanih tokova*** – predstavlja postupak procjene buduće finansijske pozicije preduzeća zasnovane na anticipiranim izdacima i primitcima utemeljenim na prošlim poslovnim performansama. Preduzeća koja posluju na tržištima sa velikim fluktuacijama cijena i/ili u djelatnostima za koje je karakteristično da imaju veliki obim dnevnih gotovinskih transakcija trebaju na dnevnoj osnovi (*svakodnevno*) prognozirati nivo likvidnih sredstava. S druge strane, preduzeća koja posluju na likvidnim tržištima sa relativno stabilnim cijenama i/ili u djelatnostima za koje je karakteristično da imaju mali obim dnevnih gotovinskih transakcija trebaju rjeđe (*sedmično ili čak mjesečno*) prognozirati nivo likvidnih sredstava.

Prognoziranje novčanih tokova preduzeća moguće je izvršiti i na dugoročnoj osnovi. Dugoročne prognoze novčanih tokova se koriste za analizu realizacije strateških ciljeva preduzeća odnosno analizu dugoročnih investicija preduzeća i njihovih odgovarajućih izvora finansiranja. Zahtjevi preduzeća za likvidnim sredstvima, u dugom roku, najčešće se prognoziraju na *mjesečnoj osnovi*. Kod prognoziranja novčanih tokova, kako u kratkom tako i dugom roku, neophodno je da svi organizacioni dijelovi i nivoi preduzeća budu uključeni u identifikaciju i analizu izvora rizika likvidnosti.

- ***Analiza indikatora likvidnosti*** - polazi od pretpostavke da su različite pozicije bilansa stanja na strani aktive i na strani pasive međusobno povezane u zavisnosti od toga da li se radi o likvidnoj ili nelikvidnoj imovini i/ili se radi o stabilnoj ili promjenjivoj obavezi. Da bi preduzeće obezbijedilo odgovarajuću strukturu bilansa stanja s obzirom na rizik likvidnosti fiksna imovina treba biti finansirana stabilnim obavezama a likvidna imovina može biti finansirana promjenjivim obavezama (Matz i Neu, eds., 2007).

Indikatori likvidnosti pružaju opštu sliku likvidnosti preduzeća stavljanjem u relaciju određene pozicije bilansa stanja, bilansa uspjeha i izvještaja o novčanim tokovima kako bi se odredio adekvatan nivo likvidnih sredstava. S obzirom na brzinu pretvaranja likvidne imovine u gotovinu i mogućnost

izmirenja dospjelih obaveza ili novčanih izdataka razlikujemo (Rovčanin, 2010; Banks, 2014):

- *Indikatore utemeljene na omjeru između pozicija tekuće aktive i tekuće pasive* (radni kapital; omjer radnog kapitala; tekuća likvidnost i ubrzana likvidnost; koeficijent pokrića troškova poslovanja i koeficijent pokrića tekućih obaveza; koeficijent obrta obaveza prema dobavljačima preduzeća).
- *Indikatore utemeljene na mogućnosti pretvaranja tekuće aktive u novac* (broj obrta zaliha i prosječno vrijeme naplate potraživanja od kupaca).

Mjerenje likvidnosti preduzeća upotrebom finansijskih indikatora je vrlo jednostavno i daje grubu sliku o likvidnosti i rizičnosti preduzeća. Međutim, kao glavni nedostatak mjerenja likvidnosti preduzeća korištenjem finansijske analize možemo navesti da ona zanemaruje druge izvore i upotrebe likvidnih sredstava kao što su prekoračenja po tekućem računu, kreditne linije, zaduživanje emisijom vrijednosnih papira na tržištu novca te korištenje specifičnih i opcionih izvora finansiranja. Nadalje, mjerenje likvidnosti preduzeća upotrebom finansijskih indikatora ne uzima u obzir ročnu usklađenost imovine i obaveze u okviru godine dana kao perioda za kojeg se računaju.

- ***Analiza gap-ova novčanih tokova*** – predstavlja pristup mjerenja likvidnosti koji se fokusira na poznate i očekivane prilive i odlive novčanih sredstva tokom različitih vremenskih perioda kako bi se odredili mogući viškovi ili manjkovi novčanih sredstava. Poznati novčani tokovi prezentirani u bilansu stanja i izvještaju o poslovanju mjere tekući nivo "zaliha" gotovine dok buduće projektovane potrebe za gotovinom predstavljaju koncept "toka" gotovine.

Gap novčanih tokova se javlja kada kod preduzeća postoji neusklađenost između rokova i uslova plaćanja (pozicije pasive i vanbilansne obaveze) sa rokovima i uslovima naplate potraživanja (pozicije aktive i vanbilansna potraživanja). Gap novčanih tokova u posmatranom periodu (dan, sedmica, mjesec, kvartal, polugodište...) predstavlja razliku između raspoloživih novčanih sredstava (i ekvivalenata gotovine) i neto potrebnih novčanih sredstava preduzeća. Negativan (pozitivan) gap novčanih tokova implicira da preduzeće ima manjak (višak) novčanih sredstava i da neće (će) biti u mogućnosti ispuniti obaveze o posmatranom roku dospijeća.

Gap novčanih tokova može se mjeriti u osnovnoj formi upotrebom ***analize rokova dospijeća pozicija aktive i pasive*** ("ljestvica dospijeća") i u složenoj

formi upotrebom ***analize trajanja pozicija aktive i pasive*** ("duracioni model") (Banks, 2014). Analiza gap-a novčanih tokova upotrebom "ljestvica dospijeća" dobije se jednostavnim izračunavanjem razlike između vrijednosti pozicija aktive i pasive odnosno priliva i odliva gotovine kojeg generišu u posmatranom razredu dospijeća.

Svako preduzeće, u odnosu na dinamiku neto novčanih tokova, treba kreirati vlastitu "ljestvicu dospijeća" i broj razreda dospijeća kako ne bi narušilo vrijednost dobijenih informacija i zamaglilo pravu sliku likvidnosti preduzeća. Krajnji cilj kreiranja matrice izvora / upotrebe novčanih sredstava je određivanje / izračunavanje neto zahtijevanih novčanih sredstava preduzeća za svaki definisani razred dospijeća. Upotreba *analize trajanja pozicija aktive i pasive* (duracioni model) kod mjerenja rizika likvidnosti analogna je analizi gap-a novčanih tokova upotrebom "ljestvica dospijeća" s tim što se u ovom slučaju koristi ponderisano prosječno trajanje pozicija aktive i pasive a ne originalni rok dospijeća.

➢ ***Analiza likvidnosti finansijske imovine*** - predstavlja kvalitativnu mjeru rizika likvidnosti i odnosi se na izvore rizika likvidnosti na strani aktive bilansa stanja. Karakteristična je za preduzeća koja aktivno trguju vrijednosnim papirima i/ili finansijskim derivatima. Prema ovom pristupu moguće je rizik likvidnosti sagledati preko tri dimenzije (Banks, 2014):

- ✓ *Dubine tržišta* => Što je obim realizovanih naloga trgovanja veći to je dato tržište dublje a finansijski instrument kojim se trguje utrživiji odnosno likvidniji.
- ✓ *Širine kupoprodajnog raspona* => Što je raspon kupoprodajnih cijena uži to je obim trgovanja veći, dubina tržišta veća a samim tim i veća likvidnost finansijskog instrumenta kojim se trguje.
- ✓ *Otpornosti kupoprodajnog raspona* => Veća otpornost kupoprodajnog raspona podrazumijeva veću sposobnost preduzeća da apsorbuje blokovske transakcije kojima se značajno mijenja vlasnička struktura preduzeća.

➢ ***Ocjena sposobnosti finansiranja*** - predstavlja isključivo kvalitativnu analizu rizika likvidnosti i odnosi se na izvore rizika likvidnosti na strani pasive bilansa stanja. Uobičajeno preduzeća tokom poslovanja sklapaju odgovarajuće aranžmane sa različitim finansijskim institucijama kako bi blagovremeno bila u mogućnosti finansirati tekuće poslovanje i/ili izmiriti dospjele obaveze u slučaju nedostatka likvidne imovine. Specifičnost ovakvih

aranžmana je da povjerioci od preduzeća ne zahtijevaju određeni kolateral te brzina raspoloživosti preduzeća datim sredstvima.

Kod procjene likvidnosti preduzeća ovom metodom, u zavisnosti od iznosa i roka raspoloživosti, mogu se analizirati sposobnosti preduzeća za pribavljanjem likvidnih sredstava iz sljedećih izvora (Abdić, 2019):

- *Prekoračenja tekućeg računa* koja omogućavaju preduzeću da brže i povoljnije dobije novčana sredstva od klasičnih kreditnih aranžmana.
- *Kreditne linije za poslovanje* koje omogućavaju preduzeću da dobije novčana sredstva na konkurentskoj osnovi, bez kolaterala i uz fleksibilne rate kredita.
- *Kratkoročni kreditni aranžmani* koji omogućavaju preduzeću da dobije novčana sredstva do godine dana uz konkurentske uslove, mjesečne otplate i po skraćenoj proceduri.
- *Kreditne garancije* koje omogućavaju preduzeću da ih koristi kao instrument obezbjeđenja plaćanja bilo na domaćem ili inostranom tržištu.

Sa aspekta ove metode preduzeće koje ima viši kreditni rejting kod povjerioca i bolju pregovaračku moć imat će manji rizik likvidnosti.

1.5 Upravljanje rizikom likvidnosti preduzeća (metode i strategije)

Upravljanje rizikom likvidnosti značajno je kako za kreatore makroekonomskih politika tako i za donosioce poslovnih odluka svih učesnika na finansijskim i realnim tržištima. Adekvatno upravljanje likvidnošću preduzeća utječe na realne aktivnosti preduzeća (nivo investicija, broj zaposlenih, izdatke za istraživanje i razvoj i restrukturiranje preduzeća) ali i istovremeno smanjuje utjecaj finansijskih ograničenja na realne aktivnosti preduzeća.

U skladu sa prethodno navedenim metodama mjerenja rizika likvidnosti moguće je koristiti više metoda upravljanja rizikom likvidnosti (prilagođeno prema Miloš Sprčić, 2013; CPA Australia, 2010; Abdić, 2019):

- ***Prognoziranje novčanih tokova / izrada planova upravljanja likvidnošću*** - predstavlja bazu za predviđanje novčanih tokova preduzeća. Plan poslovanja preduzeća zasniva se na planu prihoda i rashoda preduzeća dok se plan novčanih tokova bazira na planu priliva i odliva novčanih tokova koji ih prate. Dakle, prognoziranje novčanih tokova preduzeća uključuje vrijeme

nastanka i dinamiku kretanja gotovine tokom posmatranog perioda i njen utjecaj na sveukupnu likvidnost preduzeća.

Redovne prognoze novčanog toka pokazuju odstupanja stvarnih od planiranih novčanih tokova i stimulišu menadžment preduzeća da korektivno djeluje kako bih neutralisao negativne trendove raspoloživih novčanih sredstava. Prognoziranje novčanih tokova treba uzeti u obzir transakcijske i druge povezane troškove uključujući i efekat poreskog zaklona na raspoloživa sredstva. Adekvatna procjena novčanih tokova omogućuje menadžmentu preduzeća blagovremenu informaciju o mogućem nastanku krize nelikvidnosti preduzeća i potrebnom nivou dodatnih izvora likvidnosti / finansiranja.

Prognoze novčanih tokova se općenito pripremaju na mjesečnoj osnovi u skladu sa dinamikom realizacije plana poslovanja preduzeća. Međutim, ukoliko preduzeće posluje u djelatnosti za koju su karakteristične velike oscilacije novčanih tokova ili u promjenjivim ekonomskim uslovima prognoze novčanih tokova mogu biti na sedmičnoj ili čak dnevnoj osnovi. Proces prognoziranja novčanih tokova preduzeća treba periodično revidirati kako bi se dobila povratna informacija o kvalitetu ranijih prognoza i na taj način poboljšale prognoze novčanih tokova u budućnosti. Blagovremena i pouzdana prognoza novčanih tokova može se dalje koristiti kao input u scenario analizi poslovanja preduzeća.

- ***Diverzifikacija metoda i instrumenta finansiranja*** - predstavlja postupak određivanja optimalne kombinacije internih i eksternih izvora finansiranja u kratkom roku zbog rizika likvidnosti i u dugom roku zbog rizika zaduženosti. Naime, mnogobrojni izvori finansiranja likvidnosti preduzeća, na strani pasive bilansa stanja, imaju različite uslove i troškove pribavljanja dodatnih novčanih sredstva ali i drugačije efekte na poslovanje samog preduzeća. Optimalna kombinacija internih i eksternih izvora finansiranja, u kratkom roku, determinisana je tipom izvora rizika likvidnosti (npr. plaćanje dospjelih obaveza ekskluzivnog dobavljača, isplata dividendi dioničarima i/ili realizacija profitabilnih investicija) i troškom pribavljanja dodatnih novčanih sredstva za pokriće datog rizika.

- ***Držanje veće količine likvidne imovine*** **-** predstavlja najčešći način osiguranja likvidnosti preduzeća (Almeida et al., 2014) a samim tim i metodu upravljanja rizikom likvidnosti preduzeća. Preduzeća koja posluju na tržištima sa velikim fluktuacijama cijena i/ili u djelatnostima za koje je karakteristično da imaju veliki obim dnevnih gotovinskih transakcija upravljaju rizikom

likvidnost na način da svakodnevno raspolažu sa relativno velikim iznosom najlikvidnije imovine. Nivo gotovine sa kojim raspolažu preduzeća razlikuje se u zavisnosti od djelatnosti poslovanja ali i unutar preduzeća iz iste industrijske grane. Međutim, neophodno je napomenuti da prevelika količina raspoloživih novčanih sredstava, s jedne strane stvara oportunitetne troškove, a s druge strane može potaknuti menadžere preduzeća da ih rasipnički troše na neprofitabilne projekte jer imaju od toga privatne koristi (Jensen i Meckling, 1976). Također, velike količine likvidne imovine mogu potaknuti menadžere i/ili vlasnike preduzeća da poduzmu određena restrukturiranja preduzeća koja mogu rezultirati disperzijom rizika ali i dovesti do pada poslovnih performansi i smanjenja vrijednosti preduzeća.

Minimalni nivo likvidnih sredstva (tzv. likvidnosni bafer) zavisi od intenziteta i karakteristika inputa scenario analize poslovanja preduzeća, vremenskog horizonta realizacije transakcije i utrživosti same likvidne imovine preduzeća. Ukoliko vrijednost likvidne imovine padne ispod navedenih limita menadžment preduzeća pokreće aktivnosti pribavljanja dodatnih novčanih sredstava ili ako je likvidnost premašila navedenu vrijednost u određenom iznosu pristupa realizaciji drugih profitabilnih investicija.

- ***Prodaja likvidne imovine preduzeća*** **–** podrazumijeva pribavljanje novčanih sredstva prodajom likvidne imovine i/ili naplatom potencijalnih potraživanja iz vanbilansnih ugovora na strani aktive preduzeća. Preduzeće koje na ovaj način upravlja rizikom likvidnosti ima razvijenu strategiju trgovanja (prije svega različitih vrijednosnih papira) ili zalaganja likvidne imovine koja zanemarivo utječe na vrijednost ostale imovine preduzeća. Preduzeće nastoji maksimalizirati prilive novčanih sredstava koje dobija prodajom imovine na način da za svaku imovinu analizira set mogućih cijena i vremenski horizont realizacije transakcije. Nadalje, ovaj vid upravljanja rizikom likvidnosti podrazumjeva predviđanje kretanja tržišnih faktora rizika na koje preduzeće ne može utjecati ali i predviđanje faktora rizika karakterističnih za industrijsku granu ili za samo preduzeće koji zavise od poduzetih aktivnosti prodaje imovine preduzeća.

Kod ove metode upravljanja likvidnošću preduzeća, osim utrživosti, neophodno je razmotriti prirodu i računovodstveni tretman vrijednosnih papira kako u trgovačkom tako i u investicionom portfoliju. Naime, s obzirom na dinamiku novčanih tokova koje generiše određeni vrijednosni papir ali i računovodstvene klasifikacije finansijskih instrumenta na strani aktive i pasive

bilansa te poreskog tretmana dobitaka / gubitaka zavisi i nivo likvidnosti kojeg će obezbjediti njegovo posjedovanje i/ili prodaja na tržištu.

2 UPRAVLJANJE RIZIKOM LIKVIDNOSTI PREDUZEĆA U BOSNI I HERCEGOVINI - EMPIRIJSKA ANALIZA

2.1 Podaci i metodologija istraživanja

Ciljana populacija istraživanja obuhvatila je velika preduzeća koja su u kontinuitetu poslovala na teritoriji Bosne i Hercegovine u periodu od 2013. do 2017. godine. Okvir populacije preduzeća definisan je na osnovu podataka iz Statističkog registra privrednih subjekata BiH, koji je važio na dan 30. juni 2017. godine. Prema ovom registru, ukupno je bilo 335 velikih preduzeća, mjereno po broju zaposlenih (KD BiH 2010 - Klasa 7; 250 i više zaposlenih). Iz okvira populacije isključeno je 129 preduzeća čija je glavna djelatnost, prema navedenoj klasifikaciji ekonomskih djelatnosti, bila u kategorijama K, M, N, O, P, Q i R.[6] Dodatno, velika preduzeća iz Brčkog Distrikta nisu uključena u populacijski okvir, jer ova preduzeća nisu obavezna podnositi finansijske izvještaje entitetskim finansijsko-informatičkim agencijama radi prikupljanja finansijskih podataka o poslovnim subjektima.

Menadžeri rizika (CRO), finansijski menadžeri (CFO) ili interni revizori/kontrolori preduzeća su bili ciljana studijska populacija jer se smatra da, u većini slučajeva, oni koordiniraju aktivnosti upravljanja finansijskim rizicima u preduzećima. Uz nivo pouzdanosti od 95% i marginu greške od 5% u uzorak je odabrano 135 preduzeća. Izbor preduzeća u uzorak je izvršen metodom slučajnog uzorkovanja. Strukturirani upitnik[7] se temelji na prethodnim empirijskim istraživanjima (Bodnar et al., 1998; Dumičić et al., 2006; Miloš Sprčić et al., 2008; Abdić 2019) i primijenjen je kako bi se analizirao stepen izloženosti velikih bh preduzeća riziku likvidnosti. Također, korišten je kako bi se istražile strategije, metode, instrumenti i tehnike upravljanja rizikom likvidnosti koje primjenjuju preduzeća u BiH.

[6] Uzimajući u obzir veličinu populacije, metod izbora uzorka i heterogenost NACE klasifikacije, u radu su sva preduzeća podijeljena u dvije grupe: proizvodna grupa i uslužna grupa. Slična klasifikacija preduzeća nalazi se i kod Dumičić et al., 2006.

[7] Strukturirani upitnik je dio strukturiranog upitnika sprovedenog prilikom izrade doktorske disertacije Adema Abdića koautora ovog rada, pod naslovom: „Upravljanje finansijskim rizicima preduzeća: Konceptualni okvir i empirijska analiza na primjeru preduzeća iz Bosne i Hercegovine“.

2.2 Prakse i efekti upravljanja rizikom likvidnosti preduzeća u BiH

Ocjene utjecaja pojedinih finansijskih rizika[8] na poslovanje preduzeća (izloženost finansijskim rizicima) su date u sljedećoj tabeli:

Tabela 2. Odnos vrste finansijskog rizika i izloženost finansijskim rizicima

	Izloženost finansijskim rizicima				
Vrsta finansijskog rizika	*1- Nema utjecaja*	*2 - Mali utjecaj*	*3 - Umjeren utjecaj*	*4 - Jak utjecaj*	*5 - Izuzetno jak utjecaj*
Devizni rizik	29,17%	36,11%	19,41%	6,94%	8,33%
Rizik likvidnosti	**13,89%**	**18,06%**	**16,67%**	**27,78%**	**23,61%**
Cjenovni rizik	12,50%	16,67%	23,61%	31,94%	15,28%
Rizik zaduživanja - kamatni rizik	19,44%	26,39%	29,17%	19,44%	5,56%
Ostali rizici	27,59%	25,86%	44,83%	0%	1,72%
Ukupno	*20,52%*	*24,62%*	*26,74%*	*17,22%*	*10,90%*

Rezultati istraživanja pokazuju da je u kategorijama *Izuzetno jakog utjecaja* i *Jakog utjecaja* na poslovanje preduzeća najviše ispitanika navelo rizik likvidnosti (51,39%), zatim slijede cjenovni rizik (47,22%) i rizik zaduživanja (25,00%), dok je relativno mali broj ispitanika naveo jak i izuzetno jak utjecaj deviznog rizika (15,27%). U kategoriji *Umjerenog utjecaja* rizika na poslovanje najveći broj preduzeća je naveo ostale rizike (44,83%), zatim slijede rizik zaduživanja (29,17%), cjenovni rizik (23,61%), devizni rizik (19,41%) i rizik likvidnosti 16,67%. I na kraju, relativno veliki broj ispitanika je naveo da finansijski rizici *Nemaju utjecaja* ili imaju *Mali utjecaj* na poslovanje preduzeća: devizni rizik (65,28%), ostali rizici (53,45%), rizik zaduživanja (45,83%), rizik likvidnosti (31,95%) i cjenovni rizik (29,17%). Uzimajući u obzir da je 51,39% ispitanika ocjenilo rizik likvidnosti kao rizik sa jakim i izuzetno jakim utjecajem na poslovanje preduzeća može se ocjeniti da najveći utjecaj na poslovanja bh preduzeća upravo ima rizik likvidnosti.

Nadalje, rezultati istraživanja ukazuju da čak 65,28% ispitanika (preduzeća) mjeri izloženost nekom od finansijskih rizika i to: rizik likvidnosti (59,62%),

[8] Ovdje je važno naglasiti da odgovori predstavljaju uvjerenja/stavove ispitanika koji su popunjavali anketne upitnike te nije bilo načina da se potvrdi da se uvjerenja/stavovi podudaraju sa stvarnom praksom u poslovanju analiziranih preduzeća. Ocjene su odraz percepcije ispitanika (finansijskih menadžera, menadžera rizika ili internih revizora / kontrolora) i nužno ne predstavljaju stvarni utjecaj pojedinih finansijskih rizika na poslovanje preduzeća. Ocjena 1 znači da pojedini rizik ne utječe na poslovanje preduzeća dok ocjena 5 znači da pojedini rizik ima izuzetno visok utjecaj na poslovanje preduzeća.

cjenovni rizik (52,78%), rizik zaduživanja (41,67%), devizni rizik (33,33%) i ostali rizici (26,39%). Ipak, iznenađujuće je što samo 12,50% ispitanika mjeri sve navedene rizike.

Ukoliko sagledamo odnos vrste finansijskog rizika i načina (učestalosti) mjerenja pojedinačnih vrsta rizika, na osnovu rezultata sprovedene ankete dobijeni su sljedeći rezultati:

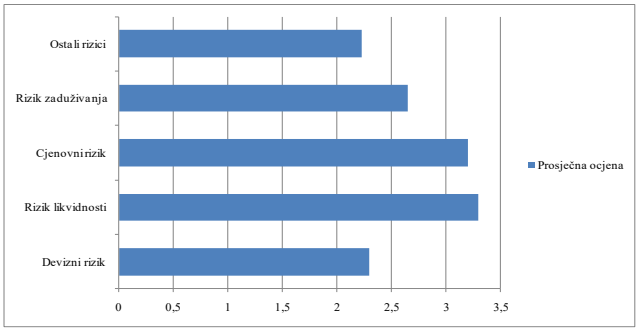
Tabela 3. Odnos vrste finansijskog rizika i načina mjerenja pojedinačnih vrsta rizika

	Mjerenje rizika			
Vrsta finansijskog rizika	***Dnevno***	***Mjesečno***	***Kvartalno***	***Godišnje***
Devizni rizik	12,50%	33,33%	33,33%	20,83%
Rizik likvidnosti	**41,86%**	**37,21%**	**16,28%**	**4,65%**
Cjenovni rizik	15,79%	44,74%	26,32%	13,16%
Rizik zaduživanja - kamatni rizik	13,79%	44,83%	24,14%	17,24%
Ostali rizici	15,79%	47,37%	21,05%	15,76%

Prema podacima iz prethodne tabele evidentno je da preduzeća koja mjere finansijske rizike u BiH *rizik likvidnosti* najčešće mjere „Dnevno“ (41,86%), nakon čega slijedi „Mjesečno“ (37,21%) i „Kvartalno“ (26,32%) mjerenje, te „Godišnje“ (4,65%) mjerenje. Iznenađujuće je što više od polovine analiziranih preduzeća izuzetno malu pažnju posvećuju mjerenju rizika likvidnosti kojeg su istovremeno identifikovala kao rizik kojem su najviše izložena.

Grafički prikaz izloženosti preduzeća finansijskim rizicima prema prosječnim ocjenama dat je na sljedećem grafikonu:

Grafik 4. Izloženost preduzeća finansijskim rizika prema prosječnim ocjenama

Sa prethodnog grafika može se zaključiti da su analizirana preduzeća u prosjeku *najviše izložena riziku likvidnosti*, zatim slijede cjenovni rizik, rizik zaduživanja te devizni rizik.

Sa aspekta korištenja metoda mjerenja rizika likvidnosti kao vrlo važnu metodu ispitanici su naveli metodu „Prognoziranje/predviđanje novčanih tokova“ (66,67%), a zatim slijede metoda „Finansijska analiza indikatora likvidnosti“ (55,81%), metoda „Ocjena sposobnosti finansiranja“ (35,00%), metoda „Analiza gap-ova novčanih tokova“ (20,51%) i metoda „Analiza utrživosti finansijske imovine“ (15,79%), te oko 10% metoda „Vrijednost pod rizikom“ i „Ostale metode“.

U skladu sa stepenom važnosti pojedinih metoda mjerenja rizika likvidnosti preduzeća ispitanici najčešće koriste metodu „Prognoziranje novčanih tokova“ (93,02%), potom slijede metoda „Finansijska analiza indikatora likvidnosti“ (86,05%), metoda „Ocjena sposobnosti finansiranja“ (70,73%) i metoda „Analiza gap-ova novčanih tokova“ (66,67%), dok sve ostale metode koristi manje od 50% analiziranih preduzeća.

Tabelarni prikaz odnosa metode mjerenja rizika likvidnosti i stepena važnosti pojedinačnih metoda dati su u sljedećoj tabeli:

Tabela 4. Odnos metode mjerenja rizika likvidnosti i stepena važnosti pojedinačnih metoda

Metoda mjerenja	***Koristi metodu***	***Stepen važnosti***			
		Manje važno	***Važno***	***Vrlo važno***	***Nisu se izjasnili***
Prognoziranje/predviđanje novčanih tokova	93,02%	2,38%	23,81%	66,67%	7,14%
Finansijska analiza indikatora likvidnosti	86,05%	9,30%	27,91%	55,81%	6,98%
Analiza gap-ova novčanih tokova	66,67%	35,90%	33,33%	20,51%	10,26%
Analiza likvidnosti (utrživosti) finansijske imovine	41,03%	47,37%	21,05%	15,79%	15,79%
Ocjena sposobnosti finansiranja	70,73%	25,00%	32,50%	35,00%	7,50%
Vrijednost pod rizikom - Value at Risk	35,90%	56,41%	15,38%	10,26%	17,95%
Ostalo	54,17%	50,00%	20,83%	8,33%	20,83%

Rezultati iz Tabele 4. ukazuju da preduzeća za mjerenje rizika najčešće koriste metodu (preko 90%) Prognoziranje novčanih tokova i pridaju joj vrlo važan stepen u 66% slučajeva. Ukoliko se sagleda odnos vrste finansijskog rizika i

pojedinačnog pristupa (strategije) zaštite od rizika na osnovu rezultata sprovedene ankete dobijeni su sljedeći rezultate:

Tabela 5. Odnos vrste finansijskog rizika i pojedinačnog pristupa (strategije) zaštite od rizika

	Pristup zaštite od rizka			
Vrsta finansijskog rizika	***Preduzeće se u potpunosti štiti***	***Preduzeće se uopšte ne štiti***	***Preduzeće koristi parcijalnu zaštitu***	***Drugo***
Devizni rizik	24,00%	32,00%	28,00%	16,00%
Rizik likvidnosti	**84,00%**	**0,00%**	**12,00%**	**4,00%**
Cjenovni rizik	62,50%	4,17%	33,33%	0,00%
Rizik zaduživanja - kamatni rizik	65,22%	8,70%	21,74%	4,35%
Ostali rizici	42,11%	15,79%	26,32%	15,79%

Prema rezultatima iz Tabele 5. upravljanje *rizikom likvidnosti* najpopularnija korištena strategija je „Preduzeće se u potpunosti štiti“, nakon čega slijedi strategija „Preduzeće koristi parcijalnu zaštitu“ i „Drugo“, dok se strategija „Preduzeće se uopšte ne štiti“ ne koristi.

U sljedećoj tabeli dat je pregled averzije ili sklonosti ključne osobe zadužene za upravljanje finansijskim rizicima prema pojedinačnoj izloženosti preduzeća nekom od finansijskih rizika:

Tabela 6. Stepen averzije ili sklonosti ključne osobe

Vrsta rizika	***Nema averzije***	***Mala averzija***	***Umjerena averzija***	***Jaka averzija***	***Izuzetno jaka averzija***
Devizni rizik	32,61%	8,70%	41,30%	6,52%	10,87%
Rizik likvidnosti	**20,93%**	**4,65%**	**27,91%**	**30,23%**	**16,28%**
Cjenovni rizik (roba, inputi / outputi i vrijednosni papiri)	23,91%	6,52%	34,78%	23,91%	10,87%
Rizik zaduživanja (kamatni rizik)	24,44%	6,67%	31,11%	20,00%	17,78%
Ostali rizici	31,25%	18,75%	28,13%	9,38%	12,50%

Rezultati iz prethodne tabele ukazuju da ključne osobe zadužene za upravljanje finansijskim rizicima preduzeća imaju ***jaku*** i ***izuzetno jaku averziju*** prema

riziku likvidnosti (46,51%), zatim slijede rizik zaduživanja/kamatni rizik (37,78%), cjenovni rizik (34,78%) te devizni rizik (17,39%). S druge strane, postoji relativno veliki broj ključnih osoba za upravljanje finansijskim rizicima koje ***nemaju averziju*** ili imaju ***malu averziju*** prema finansijskim rizicima (npr. prema deviznom riziku (41,31%), riziku zaduživanja/kamatnom riziku (31,11%), cjenovnom riziku (30,43%) i riziku likvidnosti (25,58%)).

U Tabeli 7. prikazana je distribucija preduzeća „upravljača" prema vrstama finansijskih rizika pojedinačno u 2017. godini bez obzira na vrstu finansijskog rizika.[9]

Tabela 7. Aktivnosti upravljanja finansijskim rizicima

Vrsta rizika	***Upravljači***	(%)	***Neupravljači***	(%)
Devizni rizik	22	30,56	50	69,44
Rizik likvidnosti	**42**	**58,33**	**30**	**41,67**
Cjenovni rizik	35	48,61	37	51,39
Rizik zaduživanja	33	45,83	39	54,17

Na osnovu podataka iz prethodne tabele može se uočiti da ***najveći broj preduzeća upravlja rizikom likvidnosti (58,33%),*** zatim slijede cjenovni rizik (48,61%) i rizik zaduživanja (45,83%), dok najmanje preduzeća upravlja deviznim rizikom (30,56%).

U Tabeli 9. (Prilog, Panel A i Panel B) data je zbirna statistika za preduzeća „upravljače" i preduzeća „neupravljače" rizicima likvidnosti za 2017. godinu. Panel A (poduzorak) se odnosi na preduzeća upravljače rizicima likvidnosti (URL) a panel B (poduzorak) se odnosi na preduzeća neupravljače rizicima likvidnosti (NURL). Preduzeća upravljači rizicima likvidnosti čine skoro 3/5 ukupnog uzorka (58,33 %). U posljednjem stupcu tabele prikazani su rezultati statističkih testova kojima su upoređivane finansijske pozicije i finansijski indikatori preduzeća iz poduzorka A i poduzorka B. Rezultati testova ukazuju da, na nivou signifikantnosti 10%, postoje statistički značajne razlike između preduzeća „upravljača" i preduzeća „neupravljača" rizicima likvidnosti s obzirom na sljedeće finansijske pozicije i pokazatelje [ukupna aktiva, veličina preduzeća, ocjena veličine izloženosti riziku likvidnosti, ocjena veličine izloženosti riziku zaduživanja, orjentisanost na tržišta i asimetrične informacije]. Rezultati testova su pokazali da ne postoje statistički značajne

[9] Ispitanici koji su eksplicitno naveli u upitniku da upravljaju finansijskim rizicima i/ili imaju uspostavljen sistem/funkciju za upravljanje finansijskim rizicima klasificirani su kao preduzeća ''upravljači'' dok su ostali klasificirani kao preduzeća ''neupravljači''.

razlike u preostalim finansijskim pozicijama i pokazateljima iz Tabele 9. s obzirom na upravljanje i neupravljanje rizicima likvidnosti.

Nadalje, korištenjem ANOVA testova za ponovljena mjerenja ispitano je postojanje statistički signifikantnih razlika u pogledu finansijskih performansi preduzeća „upravljača" i preduzeća „neupravljača" rizicima likvidnosti. Skraćeni pregled rezultata sprovedenih ANOVA testova za ponovljena mjerenja je dat u Tabeli 8.

Tabela 8. Rezultati ANOVA testova za ponovljena mjerenja (URL)

Zavisna varijabla	***Vrsta efekta***			***Model***
	Glavni efekat (URL)	*Glavni efekat (godina)*	*Efekat interakcije (URL#godina)*	
Povrat na kapital (ROE)	*F*=0,41 (*p-vrijednost*=0,5226)	*F*=0,40 (*p-vrijednost*=0,8082)	*F*=0,51 (*p-vrijednost*=0,7292)	*F*=9,23 (*p-vrijednost*=0,0000)
Povrat na aktivu (ROA)	*F*=0,64 (*p-vrijednost*=0,4250)	*F*=0,86 (*p-vrijednost*=0,4899)	*F*=0,37 (*p-vrijednost*=0,8276)	*F*=7,49 (*p-vrijednost*=0,0000)
Povrat na angažovani kapital (ROCE)	*F*=0,46 (*p-vrijednost*=0,5013)	*F*=0,84 (*p-vrijednost*=0,4999)	*F*=0,10 (*p-vrijednost*=0,9808)	*F*=5,57 (*p-vrijednost*=0,0000)
Tekuća likvidnost (TL)	*F*=1,74 (*p-vrijednost*=0,1919)	*F*=0,19 (*p-vrijednost*=0,9439)	*F*=0,81 (*p-vrijednost*=0,5218)	*F*=33,05 (*p-vrijednost*=0,0000)
Prosječno vrijeme naplate potraživanja od kupaca (PVPK)	*F*=1,12 (*p-vrijednost*=0,2932)	***F*=4,51*** (*p-vrijednost*=0,0015)**	*F*=0,67 (*p-vrijednost*=0,6137)	*F*=27,33 (*p-vrijednost*=0,0000)
Koeficijent zaduženosti (KZ)	*F*=0,21 (*p-vrijednost*=0,6459)	*F*=0,56 (*p-vrijednost*=0,6893)	*F*=0,65 (*p-vrijednost*=0,6276)	*F*=70,13 (*p-vrijednost*=0,0000)

****, **, * označava signifikantnost na nivou 1%, 5% i 10%, respektivno.*

Rezultati datih testova ukazuju da ne postoje statistički značajni efekti interakcije upravljanja rizicima likvidnosti i vremena, niti da postoje statistički značajni glavni efekti upravljanja rizicima likvidnosti, niti da postoje statistički značajni glavni efekti vremena (osim u slučaju indikatora prosječno vrijeme naplate potraživanja od kupaca[10]) kada su u pitanju performanse likvidnosti preduzeća u BiH.

ZAKLJUČAK

Aktuelno globalno ekonomsko, političko i poslovno okruženje korjenito se promjenilo izbijanjem pandemije COVID-19, ratom u Ukrajini i tranzicijom

[10] Navedeni efekat ukazuje da je donošenje novog Zakona o finansijskom poslovanju u FBiH iz 2016. godine utjecalo na poboljšanje performanse likvidnosti bh. preduzeća te da nije rezultat upravljanja rizicima likvidnosti u bh. preduzećima.

energetskog sektora uslovljenom klimatskim promjenama što je radikalno preoblikovalo robna i finansijska tržišta zemalja širom svijeta. Rizik likvidnosti je ponovo došao u fokus analiza kako na finansijskim tako i na realnim tržištima.

S obzirom na različite izvore rizika likvidnosti preduzeća postoji više načina mjerenja i izražavanja rizika likvidnosti. Mjerenje rizika likvidnosti zahtijeva da preduzeće procijeni iznos i utrživost raspoložive likvidne imovine te da procijeni sposobnost preduzeća da se finansira iz eksternih izvora sredstava kako bi podmirilo dospijele obaveze i/ili poduzelo profitabilne projekte. Tehnike i metode mjerenja likvidnosti preduzeća razlikuju se u odnosu na industrijsku granu preduzeća ali i u odnosu na veličinu i stepen konkurencije preduzeća iz iste industrije. Tradicionalno mjerenje rizika likvidnosti preduzeća korištenjem finansijskih indikatora ne određuje nužno i vrijeme nastanka novčanog toka te stoga, bez analize njihove dinamike tokom vremena, predstavljaju samo signal tekuće likvidnosti zasnovane na prošlom poslovanju i nisu adekvatni pokazatelji likvidnosti za buduće poslovanje. U praksi preduzeća kombinuju različite metode mjerenja rizika likvidnosti kako bi obuhvatila i procijenila izloženosti koje se mogu pojaviti i utjecati na njihovu likvidnu poziciju.

Aktivno upravljanje rizikom likvidnosti jedno od ključnih pitanja iz domena finansijskog menadžmenta preduzeća ali i samog opstanka preduzeća na tržištu. Nadalje, multi-dimenzionalnost finansijskih rizika preduzeća ogleda se u činjenici da je preduzeće koje je izloženo značajnom utjecaju tržišnog i/ili rizika zaduživanja također indirektno izloženo i značajnom riziku likvidnosti. Međutim, efikasnim upravljanjem rizikom likvidnosti koje podrazumjeva identifikaciju, mjerenje i analizu izvora rizika moguće je kontrolisati novčane tokove preduzeća te na taj način izbjeći i/ili ublažiti finansijske teškoće kojima se preduzeće susreće tokom poslovanja. Bez obzira da li je preduzeće tokom poslovanja doživjelo krizu nelikvidnosti menadžment preduzeća treba održavati adekvatan nivo raspoloživih novčanih sredstva za kontinuirano poslovanje i blagovremeno ispunjavanje dospjelih obaveza o roku dospijeća. Optimalni nivo likvidnih sredstava zavisi od djelatnosti poslovanja preduzeća ali i od uslova na tržištima gdje preduzeće posluje.

Rezultati primarnog istraživanja ukazuju da najveći broj preduzeća ispitanika upravlja rizikom likvidnosti (58,33%); da su preduzeća iz uzorka u prosjeku najviše izložena riziku likvidnosti; da najveći broj ispitanika mjeri rizik likvidnosti (59,62%); da ispitanici najčešće mjere rizik likvidnosti na dnevnoj

osnovi (41,86%); da je najvažnija metoda mjerenja rizika likvidnosti ''Prognoziranje/predviđanje novčanih tokova'' (66,67%). Nadalje, rezultati ukazuju da je za upravljanje rizikom likvidnosti najčešće korištena strategija ''Preduzeće se u potpunosti štiti'' (84,00%), dok ključne osobe zadužene za upravljanje rizicima imaju ''jaku'' i ''izuzetno jaku'' averziju prema riziku likvidnosti čak u 46,5% preduzeća iz uzorka.

Rezultati ANOVA testova za ponovljena mjerenja ukazuju da ne postoje statistički značajni efekti interakcije upravljanja rizicima likvidnosti i vremena, da ne postoje statistički značajni glavni efekti upravljanja rizicima likvidnosti, niti da postoje statistički značajni glavni efekti vremena (osim u slučaju indikatora prosječno vrijeme naplate potraživanja od kupaca) kada su u pitanju performanse likvidnosti preduzeća u BiH.

Rezultati *Z-testa, t-testa* i χ^2*-testa* ukazuju da, na nivou signifikantnosti 10%, postoje statistički značajne razlike između preduzeća „upravljača" i preduzeća „neupravljača" rizicima likvidnosti s obzirom na sljedeće finansijske pozicije i pokazatelje [ukupna aktiva, veličina preduzeća, ocjena veličine izloženosti riziku likvidnosti, ocjena veličine izloženosti riziku zaduživanja, orjentisanost na tržišta i asimetrične informacije]. Međutim, rezultati testova ukazuju da ne postoje statistički značajne razlike u preostalim finansijskim pozicijama i pokazateljima iz Tabele 8. s obzirom na upravljanje i neupravljanje rizicima likvidnosti.

U radu su prezentirane prakse upravljanja rizikom likvidnosti velikih preduzeća u BiH te kreiran profil preduzeća sa aspekta upravljanja rizikom likvidnosti. Dobijeni rezultati mogu biti korisni kako kreatorima makroekonomskih politika tako i donosiocima poslovnih odluka tokom turbulentnih poremećaja na tržištima. Ovi nalazi mogu pomoći u oblikovanju strategija rasta i razvoja preduzeća koje podržavaju stabilnost ekonomske situacije u BiH i optimiziraju performanse poslovanja preduzeća, što u konačnici doprinosi održivom ekonomskom razvoju.

Upravljanje rizikom likvidnosti korištenjem različitih izvora i metoda finansiranja podrazumijeva da menadžment preduzeća treba voditi računa ne samo o statičkoj analizi nego i o dinamičkoj analizi izvora finansiranja. Da bi menadžment preduzeća mogao adekvatno upravljati likvidnošću preduzeća neophodno je da su u proces planiranja novčanih tokova uključene sve organizacione jedinice i poslovne funkcije u preduzeću. Upravljanje rizikom likvidnosti preduzeća, kako u kratkom tako i dugom roku, treba biti integralni

dio strategija poslovanja preduzeća, treba se odvijati u svim organizacionim dijelovima i nivoima preduzeća te treba biti sastavni dio politika investiranja, finansiranja i hedžing transakcija preduzeća.

Kao ključni nedostatk rada može se navesti da primarno istraživanje (stavovi osoba odgovornih za upravljanje rizicima u preduzećima u strukturnom upitniku) nije obuhvatilo period aktuelnih sistemskih poremećaja na tržištu i da bi to trebalo uraditi u narednom istraživanju kako bi se sagledalo da li je došlo do promjene profila rizika likvidnosti preduzeća u BiH. Također, u narednim istraživanjima moguće je izvršiti komparaciju rezultata poslovanja preduzeća da bi se obuhvatile strukturne i vremenske promjene preduzeća tokom sistemskih poremećaja na tržištu.

LITERATURA

1. Abdić, A. (2019). *Upravljanje finansijskim rizicima preduzeća: konceptualni okvir i empirijska analiza na primjeru preduzeća iz Bosne i Hercegovine*, *doktorska disertacija*, Sarajevo: Ekonomski fakultet u Sarajevu.
2. Almeida, H., Campello, M., Cunha, I. i Weisbach. M. S. (2014). Corporate Liquidity Management: A Conceptual Framework and Survey. *The Annual Review of Financial Economics*, 6, 135-162.
3. Aretz, K., Bartram, S. M. i Dufey, G. (2007). Why hedge? Rationales for corporate hedging and value implications. *The Journal of Risk Finance*, 8(5), 434-449.
4. Banks, E. (2014). *Liquidity Risk: Managing Funding and Asset Risk*. 2. izdanje. Hampshire: Palgrave Macmillan.
5. Bodnar, G. M., Hayt, G. S. i Marston, R. C. (1998). 1998 Wharton Survey of Financial Risk Management by US Non-Financial Firms. *Financial Mangement,* 27(4), 70-91.
6. Culp, C. L. (2001). *The Risk Management Process: Business Strategy and Tactics*. New York: John Wiley & Sons.
7. Dumičić, K., Čižmešija, M., Pavković, A., Andabaka, A. (2006). Istraživanje primjene metoda upravljanja financijskim rizicima u hrvatskim poduzećima – anketa na uzorku poduzeća. *EFZG serija članaka u nastajanju,* 8, 1-27.

8. Graham, J. R. i Harvey, C. R. (2001). The theory and practice of corporate finance: evidence from the field. *Journal of Financial Economics*, 60(2-3), 187-243
9. Horcher, K. A. (2005). *Essentials of Financial Risk Management*. Hoboken: John Wiley & Sons.
10. Jensen, M. C. i Meckling, W. H. (1976). Theory of the Firm: Managerial Behaviour, Agency Costs and Ownership Structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305-360.
11. Judge, A. (2006). Why and How UK Firms Hedge. *European Financial Management*, 12(3), 407-441.
12. Matz, L. i Neu, P. eds. (2007). *Liquidity Risk Measurement and Management - A practitioner's guide to global best practices*. Singapore: John Wiley & Sons.
13. Miloš Sprčić, D., Tekavčič, M. i Šević, Ž. (2008). Corporate risk management practices in Croatian companies. *Ekonomski pregled*, 59(7-8), 344-369.
14. Opler, T., Pinkowitz, L., Stulz, R. i Williamson, R. (1999). The determinants and implications of corporate cash holdings. *Journal of Financial Economics,* 52 (1), 3-46.
15. Rovčanin, A. (2010). *Upravljanje finansijama*. 5. izdanje. Sarajevo: Ekonomski fakultet u Sarajevu.
16. Soprano, A. (2015). *Liquidity Management: A Funding Risk Handbook.* Chichester: John Wiley & Sons.
17. Van Horne, J. C. i Wachowicz, J. M. (2014). *Osnove financijskog menadžmenta*. 13. izdanje. Zagreb: Mate.

Web izvori:

1. Blanchard, O., Philippon, T., i Pisani-Ferry, J. (2020). A New Policy Toolkit is Needed as Countries Exit COVID-19 Lockdowns. *PIEE Policy Brief 20-8*, Peterson Institute for International Economics, Washington, DC.
2. CPA Australia. (2010). Guide to managing liquidity risk. *CPA Australia Ltd*.
3. Creditreform Economic Research Unit. (2022). Corporate insolvencies in Europe 2022. *Verband der Vereine Creditreform e. V.,* Neuss.
4. The International Organization of Securities Commissions (IOSCO). (2002). Sound Practices for the Management of Liquidity Risk at Securities Firms. *IOSCO*, Madrid.
5. Risk Advisors Inc. (n.d.) (https://riskadvisorsinc.com)

Tabela 9. Deskriptivna statistika u 2017. godini (upravljači vs. neupravljači rizicima likvidnosti)

	Panel A: Poduzorak upravljači rizicima likvidnosti (URL)					*Panel B: Poduzorak neupravljači rizicima likvidnosti (NURL)*					*A vs. B*
Varijabla (Karakteristike preduzeća)	***N***	***Prosjek***	***St. Dev.***	***Min.***	***Max.***	***N***	***Prosjek***	***St. Dev.***	***Min.***	***Max.***	***p-vrijednost***
Ukupni prihodi (UP)	42	1,27e+08	1,37e+08	8504347	6,15e+08	30	1,46e+08	2,34e+08	6112809	1,04e+09	*z*=-0,742 (0,4578) [2)]
Ukupna aktiva (UA)	42	2,26e+08	3,57e+08	8276829	1,79e+09	30	1,12e+08	1,59e+08	9179080	8,23e+08	*z*=-1,713* (0,0867) [2)]
Gotovina i gotovinski ekvivalenti (GGE)	42	1,34e+07	3,52e+07	20805	2,20e+08	30	3538115	4812569	6680	2,02e+07	*z*=-1,188 (0,2349) [2)]
Povrat na angažovani kapital (ROCE)	42	0,0668459	0,0898948	-0,2661291	0,3162084	30	0,0722196	0,0703285	-0,1232675	0,2399655	*z*=0,697 (0,4860) [2)]
Povrat na aktivu (ROA)	42	0,0396559	0,0555513	-0,116805	0,1881387	30	0,0464243	0,0446924	-0,0326821	0,1341358	*z*=0,914 (0,3608) [2)]
Povrat na kapital (ROE)	42	0,0855624	0,0977392	-0,17	0,320154	30	0,1062954	0,1164743	-0,1631648	0,5084178	*z*=0,891 (0,3730) [2)]
Tekuća likvidnost (TL)	42	2,526667	3,849725	0,1	21,18	30	3,357333	4,722633	0,33	19,96	*z*=1,045 (0,2960) [2)]
Prosječno vrijeme naplate potraž. od kupaca (PVPK)	42	60,09372	57,37873	2,12478	266,5274	30	49,15388	51,92964	0,2989745	280,5872	*z*=-0,731 (0,4648) [2)]
Koeficijent zaduženosti (KZ)	42	0,4194107	0,2800894	0,0200654	0,9993894	30	0,4142554	0,2847384	0,0142807	0,9999104	*z*=-0,023 (0,9818) [2)]
Veličina preduzeća (lnUA)	42	18,4719	1,227284	15,92897	21,30732	30	17,92631	1,107757	16,03244	20,52839	*t*=-1,9355* (0,0570) [1)]
Finansijska poluga (FP1)	42	1,666161	2,374091	0,022865	13,08533	30	2,31122	5,388195	0,0144876	28,23197	*z*=-0,194 (0,8460) [2)]
Finansijska poluga (FP2)	42	5996,132	26116,01	-1,495361	169275,3	30	1737,331	4165,29	0	15455,01	*z*=0,937 (0,3485) [2)]
Rast preduzeća (RP1)	42	0,045345	0,0698391	0	0,2738563	30	0,0328101	0,0489583	0	0,1991422	*z*=-0,059 (0,9529) [2)]
Rast preduzeća (RP2)	42	0,1225042	0,141651	0,0108587	0,5727011	30	0,0722268	0,1047208	0,0046168	0,5606717	*z*=-1,668* (0,0954) [2)]
Rast preduzeća (RP3)	42	0,0260186	0,0328994	0	0,1214817	30	0,0347039	0,0448699	0	0,1508289	*z*=0,662 (0,5082) [2)]
Veličina izloženosti deviznom riziku (VIRD)	42	2,404762	1,288969	1	5	30	2,133333	1,074255	1	5	*z*=-0,726 (0,4676) [2)]
Veličina izloženosti riziku likvidnosti (VIRL)	42	3,547619	1,193527	1	5	30	2,933333	1,552158	1	5	*z*=-1,662* (0,0965) [2)]
Veličina izloženosti cjenovnom riziku (VIRC)	42	3,309524	1,239357	1	5	30	3,066667	1,284747	1	5	*t*=-0,8074 (0,4222) [1)]
Veličina izloženosti riziku zaduživanja (VIRZ)	42	2,857143	1,116865	1	5	30	2,366667	1,188547	1	5	*t*=-1,7887* (0,0780) [1)]
DIV dummy - Dividende	42	0,4285714		0	1	30	0,3666667		0	1	χ^2=0,2788 (0,597) [3)]
SD dummy - Skupina djelatnosti	42	0,6666667		0	1	30	0,6666667		0	1	χ^2=0,0000 (1,0000) [3)]
ORT dummy - Orjentisanost na tržišta	42	0,0714286		0	1	30	0,2666667		0	1	χ^2=5,1536** (0,023) [3)]
TAG dummy - Troškovi agenata	42	0,1190476		0	1	30	0,0666667		0	1	χ^2=0,5471 (0,460) [3)]
ASIM dummy - Asimetrične informacije	42	0,2619048		0	1	30	0,4666667		0	1	χ^2=3,2372** (0,072) [3)]
SV dummy - Struktura vlasništva	42	0,7380952		0	1	30	0,9		0	1	χ^2=2,9286 (0,087) [3)]
PPG dummy - Poreske olakšice	42	0,0952381		0	1	30	0,1		0	1	χ^2=0,045 (0,946) [3)]

Posljednji stupac predstavlja rezultate statističkih testova kojima su upoređivane vrijednosti poduzorka F i poduzorka G.
NAPOMENA: 1) t-test, 2) Mann Whitney U-test, 3) χ^2 - test
****, **, * označava signifikantnost na nivou 1%, 5% i 10%, respektivno.*

Prof. dr Džafer Alibegović[11]
Mr Jasna Skalonjić[12]

OCJENA POSLOVNE PERFORMANSE KOMPANIJE: PRIMJENA Z-SCORE I BEX MODELA NA TRŽIŠTU BIH

ASSESSMENT OF THE COMPANY'S BUSINESS PERFORMANCE: APPLICATION OF Z-SCORE AND BEX MODEL ON BIH MARKET

SAŽETAK

Ocjena poslovne performanse kompanije može imati brojne motive, a svakako ima široki skup interesenata, internih i eksternih. Menadžment kompanije treba modele ocjene poslovne performanse kao upravljački alat, dok vanjski analitičari, kreditori i investitori nastoje procijeniti budućnost i poslovnu perspektivu kompanije. U tom smislu, posebno su interesantni modeli predviđanja bankrota, ali i modeli predviđanja poslovne izvrsnosti. U ovom radu smo testirali primjenu Z-score modela i BEX indeksa, na slučajnom uzorku srednjih i velikih kompanija u Federaciji BiH. Cilj je bio sagledati upotrebljivost modela, ali i testirati konzistentnost dobivenih rezultata. Rezultati su mješoviti, ali ipak upućuju na bolju primjenjivost BEX modela od Z-scorea, uzrokovanu prvenstveno samim parametrima modela i tržištima na kojima su nastali. U konačnici, primjena modela u ocjeni poslovne performanse ne ovisi isključivo od kompanije, nego i od stepena razvijenosti tržišta, te kvalitete i načina korištenja finansijskih informacija.

Ključne riječi: finansijska analiza, racio analiza, ocjena poslovne performanse, Altmanov Z-score, BEX indeks

ABSTRACT

[11] Ekonomski fakultet u Sarajevu, Trg Oslobođenja-Alija Izetbegović 1, Sarajevo, dzafer.alibegovic@efsa.unsa.ba

[12] Vlada Kantona Sarajevo/Ministarstvo privrede, Reisa Džemaludina Čauševića 1, Sarajevo jasna.skalonjic@gmail.com

A company's business performance assessment can have numerous motives, and it certainly has a wide set of internal and external stakeholders. Company management needs business performance assessment models as a managerial tool, while external analysts, creditors and investors seek to assess the future and business prospects of the company. In this sense, models for predicting bankruptcy are particularly interesting, as well as models for predicting business excellence. In this paper, we tested the application of the Z-score model and the BEX index, on a random sample of medium and large companies in the Federation of B&H. The goal was to assess the usability of the model, but also to test the consistency of the obtained results. The results are mixed, but still point to a better applicability of the BEX model than the Z-score, caused primarily by the model parameters themselves and the markets in which they were created. Ultimately, the application of the model in assessing business performance does not depend solely on the company, but also on the level of market development, and the quality and way of using financial information.

Key words: financial analysis, ratio analysis, assessment of business performance, Altman Z-score, BEX index

JEL: L1, C51

UVOD

Predviđanje budućih događaja igra važnu ulogu u ekonomskoj nauci i struci. Odluke koje se donose u ekonomiji i biznisu uglavnom imaju reperkusije i rezultate u budućnosti, bližoj ili daljoj. Ali, ova je veza dvosmjerna. I okolnosti koje će nastupiti u budućem vremenu oblikuju današnje odluke. Moglo bi se reći, racionalan pojedinac u ekonomiji (preduzetnik, investitor...) svoje odluke donosi upravo imajući u vidu očekivanu ili vjerovatnu budućnost. Stoga su u ekonomskoj nauci i struci razvijeni brojni modeli predviđanja budućih okolnosti i događaja. Ekonomski analitičari nastoje predvidjeti buduće kretanje velikog broja parametara ekonomske analize – od inflacije, kamatnih stopa ili deviznog kursa, preko cijena proizvodnih inputa, gotovih proizvoda ili usluga, pa sve do preferencija i ponašanja potrošača.

Kada je riječ o predviđanju u okviru finansijske analize, ono se (očekivano) bazira na poznatom analitičkom instrumentariju - finansijskoj analizi. Kako se finansijskom analizom nastoji sagledati i ocijeniti poslovna (fundamentalnom analizom) ili pak tržišna (tehničkom analizom) performansa kompanije, tako su modeli predviđanja budućnosti, zapravo, ekstrapolacija uspostavljenih trendova. Pri tome, a radi uređenog opreza i nastojanja da se izbjegnu rizici, finansijsko predviđanje uglavnom se fokusira na rano prepoznavanja mogućih problema i poteškoća u poslovanju kompanija.

1. TEORIJSKE OSNOVE I PREGLED LITERATURE

Najpoznatiji i najviše korišten model finansijskog predviđanja je Altmanov Z-score. Model je kreiran u svrhu predviđanja finansijskih poteškoća u kompaniji, tačnije predviđanja bankrota. Razvio ga je Edward Altman (1968), kao ponderisani prosjek vrijednosti pet pokazatelja likvidnosti, solventnosti i profitabilnosti kompanije, i to:

- omjera prinosa na imovinu,
- omjera prihoda od prodaje i imovine,
- odnosa dioničkog kapitala i duga,
- omjera radnog kapitala prema imovini, te
- omjera zadržane zarade prema imovini.

Empirijskim istraživanjem na širokom uzorku kompanija, Altman je došao do spoznaje o vrijednosti pondera, te je formirao sljedeći obrazac:

$$\text{Z-score} = 3{,}3 \cdot \frac{\text{EBIT}}{\text{ukupna imovina}} + 0{,}999 \cdot \frac{\text{prihodi od prodaje}}{\text{ukupna imovina}} + 0{,}6 \cdot \frac{\text{tržišna kapitalizacija} + \text{vrijed. pref. dionica}}{\text{ukupne obaveze}} + 1{,}2 \cdot \frac{\text{radni kapital}}{\text{ukupna imovina}} + 1{,}4 \cdot \frac{\text{zadržana zarada}}{\text{ukupna imovina}}$$

Istraživanje je pokazalo da veličina kompanije (vrijednosti njene imovine) ima veliki značaj u modelu. Naime, suboptimalno korištenje imovine u direktnoj je srazmjeri sa mogućnošću bankrotstva. Sa druge strane, najvažniji faktor zaštite od bankrota sigurno je sposobnost kompanije da generiše profit (omjer operativnog profita prema imovini ima najveći ponder - čak 3,3).

Referentni sistem vrijednosti Z-score pokazatelja vrlo je jednostavan (Bragg, 2012):

- Z-score iznad 3,00 kompaniju pozicionira u „sigurnu zonu“,
- Z-score između 3,0 i 2,7 smatra se „sivom zonom“, što znači da je kompanija trenutno u prihvatljivoj poziciji, ali postoji mogućnost pogoršanja situacije,
- vrijednost između 2,7 i 1,8 indicira bankrot u naredne dvije godine,
- Z-score ispod 1,8 predstavlja visoki rizik bankrota u skoroj budućnosti.

Originalni model Altman je razvio na uzorku industrijskih kompanija, velikih dioničkih društava. Kasnije je model prilagođen i kompanijama čijim se dionicama ne trguje na javnim tržištima (tzv. „privatne kompanije“) – Altman Z'-score, te kompanijama čija je djelatnost neproizvodna – Altman Z''-score. Struktura modela je ostala ista, promijenjeni su ponderi i prilagođen pokazatelj vrijednosti kompanije.

Obrazac izračuna Z’-scorea je stoga nešto jednostavniji od osnovnog modela:

$$\text{Z'-score} = 3{,}107 \cdot \frac{\text{EBIT}}{\text{ukupna imovina}} + 0{,}998 \cdot \frac{\text{prihodi od prodaje}}{\text{ukupna imovina}} + 0{,}420 \cdot \frac{\text{kapital}}{\text{ukupne obaveze}} + 0{,}717 \cdot \frac{\text{radni kapital}}{\text{ukupna imovina}} + 0{,}847 \cdot \frac{\text{zadržana zarada}}{\text{ukupna imovina}}$$

Referentni sistem vrijednosti za Z’-score model također je malo pojednostavljen:

- Z’-score iznad 3,00 kompaniju ponovo pozicionira u „sigurnu zonu“,
- “siva zona” je proširena i obuhvata Z-score između 3,0 i 1,23, dok
- Z’-score ispod 1,23 predstavlja visoki rizik bankrota (finansijskih poteškoća).

Predviđanje bankrota (ili općenito, poslovnih poteškoća) plijeni veliki interes, naglasili smo, radi potrebe upravljanja rizikom. Sa druge strane, modeli predviđanja poslovne izvrsnosti su rijetki. Jednostavno, ljudi (pa

tako i investitori) prosperitetnoj budućnosti idu susretno, a izbjegavaju probleme. Stoga se predviđanje takve budućnosti čini manje značajnim.

Ali, samo na prvi pogled. Modeli predviđanja poslovne izvrsnosti imaju primjenu u investicijskom odlučivanju, jer investitorima daju indicije gdje investirati i na koji rok. Ipak, jedini model predviđanja poslovne izvrsnosti koji je privukao pažnju naučne i stručne javnosti je BEX (Business Excellence) model, koji su razvili profesori Vinko Belak i Željana Aljinović Barać sa Ekonomskog fakulteta u Zagrebu (2007).

Autori slijede Altmanov model, metodološki gledano, ali su kroz empirijsko istraživanje ipak pronašli pokazatelje koji su u direktnoj vezi sa poslovnim uspjehom kompanije, te izračunali neophodne pondere. Na uzorku kompanija čije su dionice u to vrijeme kotirale na Zagrebačkoj i Varaždinskoj berzi, autori su model formulisali na sljedeći način:

$$BEX = 0{,}388 \cdot ex1 + 0{,}579 \cdot ex2 + 0{,}153 \cdot ex3 + 0{,}316 \cdot ex4\ ,$$ pri čemu je:

$$ex1 = \frac{\text{EBIT}}{\text{ukupna imovina}}$$

$$ex2 = \frac{\text{neto dobit}}{\text{vlasnički kapital} \cdot \text{cijena}}$$

$$ex3 = \frac{\text{tekuća imovina - tekuće obaveze}}{\text{ukupna imovina}}$$

$$ex4 = 5 \cdot \frac{\text{neto dobit} + (\text{deprecijacija+amortizacija})}{\text{ukupne obaveze}}$$

Kao *cijena* vlasničkog kapitala, koristi se aproksimacija bezrizične stope prinosa - kamatna stopa na oročene depozite kod banaka. Sam model je strukturiran tako da pokazatelji mjere karakeristične aspekte poslovne performanse (Belak, Aljinović Barać, 2007):

- ex1 mjeri profitabilnost kompanije,
- ex2 cijeni sposobnosti kompanije da kreira vrijednost,
- ex3 je test likvidnosti kompanije, te
- ex4 mjeri snagu finansiranja (stepen pokrića obaveza) u kompaniji.

Izračunom se dobije brojčana vrijednost indeksa, koji ima svoj referentni sistem:

- BEX veći od 6,01 svrstava kompaniju u „svjetsku klasu“,
- indeks između 4,01 i 6,01 imaju “izvrsne” kompanije,
- vrijednost indeksa od 2,01 do 4,01 znači da je kompanija “vrlo dobra”,
- BEX između 1,01 i 2,01 kompanije karakteriše “dobrim”,
- vrijednost indeksa između 0 i 1,00 smatra se graničnim područjem između “dobrog” i “lošeg”, dok
- negativnu vrijednost BEX indeksa imaju “loše” kompanije.

Vrijedno je istaknuti da Altman svoj model nije “ostavio” u vremenu koje je slijedilo. Naprotiv, nakon što je IT tehnologija dovoljno napredovala, napravio je novo istraživanje (Altman, 2000), u namjeri da ponovo provjeri upotrebljivost modela u predikciji bankrota. U tri zaredna testa, posmatrao je 86 kompanija sa finansijskim poteškoćama u periodu od 1969-1975, zatim 110 bankrotiranih kompanija u periodu 1976-1995, te 120 kompanija u periodu 1997-1999. Rezultati su pokazali da je Z-Score model, koristeći granični rezultat od 2,675, bio tačan u 82% do 94% slučajeva.

Altman et al. (2016) opet su se vratili modelu, u posebno interesantnom istraživanju koje su napravili na uzorku od čak 2,6 miliona uspješnih i preko 38 hiljada bankrotiranih kompanije iz 31 evropske (uključujući i BiH) i tri neevropske zemlje (SAD, Kina i Kolumbija). Rezultati su ponovo potvrdili upotrebljivost modela, na nivou od 75% uspješnosti u predikciji bankrota. Međutim, dodatna vrijednost ove studije je zaključak da, kada se u obzir uzmu varijable specifične za zemlju u kojoj kompanije posluju, tačnost predikcije se penje na iznad 90%.

Brojni autori širom svijeta svoja su istraživanja bazirali na testiranju Altmanovog Z-score modela. Kako je baza literature praktički nepregledna, ideju o globalnoj prihvaćenosti modela ilustrovaćemo referenciranjem nekoliko radova sa (vrlo) različitih tržišta. Primjerice, Hawar (2015) ispituje upotrebljivost modela na uzorku od 24 kompanije u Velikoj Britaniji (12 aktivnih i 12 neaktivnih), u periodu 2002-2014. Tačnost modela u predikciji bankrota potvrđena je u 81,3% slučajeva, dvije godine prije, te 91,7% godinu prije bankrota kompanije. Gerantonis et al. (2009) testiraju model na uzorku od 373 kompanije (od kojih je 45 banrotiralo) sa Atinske berze, u periodu 1999-2006. Interesantna je namjera autora da provjere prediktivnu sposobnost modela četiri godine prije nastalog bankrota (uobičajeno je dvije i jedna godina). Autori su

utvrdili da stopa uspješnosti predviđanja bankrota kompanija varira od 66% (godina -1) i postepeno se smanjuje na 52%, 39% i 20% za dvije, tri i četiri godine prije nastalog događaja. Model su, između mnogih, testirali i Thai et al. (2014) ili Al-Manaseer i Al-Oshaibat (2018). U prvom radu, istraživanje je napravljeno na uzorku od 30 malezijskih kompanija (15 uspješnih i 15 neuspješnih), dok je drugi rad baziran na 21 osiguravajućoj kompaniji iz Jordana, oba u petogodišnjem periodu. U primjeru kompanija u Maleziji, model je tačan u 76,7% slučajeva, dok je u Jordanu prediktivna sposobnost modela potvrđena za 57,13% kompanija.

Za razliku od Altmanovog Z-score modela, BEX indeks plijeni pažnju istraživača gotovo isključivo sa teritorija zemalja bivše Jugoslavije (tačnije, Hrvatske i Srbije). U metodološkom smislu, većina radova zapravo je uporedno testiranje upotrebljivosti i/ili prediktivne sposobnosti Z-score modela i BEX indeksa. Na hrvatskom tržištu, modele su testirali Brlečić Valčić (2015), Brlečić Valčić i Ivančić (2017), Cita et al. (2015), Cita et al. (2019), Kereta i Barišić (2019). U prvom radu, autorica smješta predmetne modele u kontekst osiguranja *going concerne* poslovanja kompanija i posmatra ih kao menadžerski alat. Diskusija u radu je dominantno teorijske naravi, usmjerena na određivanje paramatera modela i tumačenje rezultata. U drugom radu (Brlečić Valčić i Ivančić, 2017) autorice nastavljaju diskusiju, ali se ovaj put fokusiraju na korektivne mjere koje menadžment kompanije može preduzeti, sa ciljem optimizacije inovativnog upravljačkog modela u kompaniji. Radovi Cita et al. (2015 i 2019) više su kvantitativne naravi. U oba istraživanja radi se o case analizama male, odnosno velikih kompanija - tri hrvatska brodogradilišta, na kojima autori primjenjuju oba modela i testiraju kompaniju na finansijske poteškoće (Z-score), ali i poslovnu izvrsnost (BEX). Modeli su primjenjivi, a rezultati međusobno konzistentni. Na sličan način, case analizom, Kereta i Barišić (2019) testiraju modele na kompaniji srednje veličine. Razultati analize i zaključci su praktično istovjetni.

BEX indeks je zavrijedio sličnu pažnju istraživača baziranih na tržište Srbije. Muminović i Pavlović (2012) su na uzorku od 46 kompanija sa Beogradske berza testirali BEX model za period 2006-2010. Namjera autora bila je preispitati upotrebljivost indeksa u ocjeni poslovne performanse, te utvrditi koji od pokazatelja imaju najsnažniju vezu sa kretanjem indeksa. Rezultati su pokazali da je riječ o vrijednosti fiksne imovine i kapitala, kako za kompanije sa pozitivnim, tako i za one sa negativnim BEX indeksom. Hajnrih (2013) je imala nešto drugačiji uklon

- ispitala je upotrebljivost samih finansijskih izvještaja za korištenje prognostičkih modela (što je u naravi BEX indeks), te je došla do pozitivnog zaključka. Alihodžić (2013) poredi upotrebljivost i prediktivnu sposobnost Z-scorea i BEX indeksa (pored ostalih), na uzorku od 20 kompanija u Srbiji, sa fokusom na predviđanje bankrota. Rezultati upućuju na manji nivo greške, odnosno bolju upotrebljivost BEX modela, upravo radi okolnosti i karakteristika tržišta na kojem je razvijen (Hrvatska u odnosu na SAD). Za razliku od prethodnih autora, Vukmirović et al. (2014) su model upotrijebili da testiraju poslovne performanse kompanija na agregatnom nivou. Na uzorku od 22 kompanije iz djelatnosti maloprodaje, autori računaju vrijednost BEX indeksa i donose ocjenu za sektor u cjelini, komentarišući indikatore profitabilnosti, vrijednosti, likvidnosti i finansijske snage.

Radovi bazirani na kompanije iz BiH su vrlo rijetki. Zapravo, koliko je autorima poznato, testiranjem primjene Altmanovog Z-scorea i/ili BEX indeksa bavili su se samo Alibegović (2020) i Mijić (2020). Prvi rad poredi Altmanov model i BEX indeks, na uzorku kompanija sa berzi iz regiona (uključujući i Federaciju BiH), dok se druga autorica usmjerava na uporedbu modela na kompanijama iz Republike Srpske. Rezultati oba rada svjedoče upotrebljivosti modela, a autori daju preporuku za njihovo intenzivnije korištenje.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Temeljni cilj istraživanja je testirati i uporediti upotrebljivost Altmanovog Z-score modela i BEX indeksa za ocjenu poslovne performanse kompanije, na uzorku sa lokalnog tržišta Federacije BiH. Nastavno na ranije istraživanje (Alibegović, 2020), koje je bilo oslonjeno na uzorak kompanija iz regiona, primjenićemo sličnu metodologiju i ocijeniti konzistentnost modela na uzorku od stotinu slučajno odabranih kompanija (50 srednjih i 50 velikih) sa tržišta Federacije BiH. Testiranje prediktivne sposobnosti modela nije bilo moguće osigurati na istom setu podataka, radi nedovoljno ažurne evidencije stečaja i likvidacija kompanija u Federaciji BiH.

Kao osnovu za izračun Z'-scorea (jer se radi o kompanijama čijim se dionicama ne trguje na berzi) i BEX indeksa, koristili smo finansijske izvještaje za period 2020. -2022. godina. Kao cijenu kapitala (za izračun

BEX indeksa), uzeli smo kamatne stope na oročene depozite preko dvije godine (izvor: Centralna banka BiH).

Za test konzistentnosti modela, pretpostavili smo da vrijednost Z'-scorea i BEX indeksa međusobno trebaju biti konzistentni, odnosno kategorizirati kompanije u uporedive razrede kvaliteta, po dvije referentne skale ocjene. Također, raspored i trendovi kretanja vrijednosti Z'-scorea i BEX indeksa trebaju međusobno korelirati.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja su, u najmanju ruku, mješoviti. Najprije, na osnovu podataka iz finansijskih izvještaja moguće je izračunati finansijske pokazatelje neophodne za proračun BEX indeks i Z'-score. Pokazatelji, posmatrano ponaosob, za svaku od kompanija iz uzorka su (matematički) korektni, odnosno njihov trend odgovara trendu kategorija iz finansijskih izvještaja (ključnih za ocjenu poslovnih performansi).

Ipak, posmatrano zajedno, pokazatelji ne daju međusobno konzistentne rezultate. Naime, kada se napravi rangiranje slijedom jednog od pokazatelja, vrijednost drugog niti izbliza ne slijedi rang u koji kompanija spada. U narednoj tabeli dat je pregled rasporeda kompanija iz uzorka prema stratifikaciji referentne skale za BEX indeks, rangirano prema prosječnoj vrijednosti indeksa za posmatrani period:

Kategorija BEX indeksa	Broj srednjih kompanija	Broj velikih kompanija
"Svjetska klasa" (BEX>6,01)	7	3
"Izvrsna kompanija" (4,01<BEX<6,01)	1	1
"Vrlo dobra kompanija" (2,01<BEX<4,01)	2	4
"Dobra kompanija" (1,01<BEX<2,01)	5	6
"Granično područje" (0,00<BEX<1,01)	34	34
"Loša kompanija" (BEX<0,00)	1	2

Tabela 1: Kategorizacija kompanija iz uzorka prema BEX modelu (izvor: izračun autora)

Raspored kompanija po kategorijama izvrsnosti očito ne slijedi model normalne distribucije, nego je pomjeren "ulijevo", odnosno prema nižim kategorijama. To je donekle razumljivo, obzirom na poslovni ambijent iz kojeg dolaze uzorkovane kompanije.

Međutim, za ocjenu konzistentnosti dva testirana modela, važno je napomenuti da od svih kompanija iz uzorka, samo tri srednje i devet velikih kompanija ispunjavaju kriterij "sigurne kompanije", prema Altmanovom Z'-score modelu. Takav rezultat upućuje na zaključak da sve ostale kompanije posluju uz veliku vjerovatnoću bankrota u skorom roku, što se nije desilo niti jednoj od njih. Pored toga, kompanije ocijenjene "sigurnim" (Z'-score iznad 3) ne nalaze se u stratumu "svjetske klase" ili pak "izvrsnih" kompanija (prema BEX modelu), nego su naprotiv raspoređene u svim kategorijama - od "svjetske klase", sve do "graničnog područja".

U narednoj tabeli dat je pregled rasporeda kompanija iz uzorka prema stratifikaciji referentne skale za Altman-Z'- score, rangirano prema prosječnoj vrijednosti indeksa za posmatrani period:

Kategorija Altamn Z- score indeksa	Broj srednjih kompanija	Broj velikih kompanija
"Sigurna zona" (Z' SCORE>3)	3	7
"Siva zona" (2,7<Z' SCORE<3)	1	1
"Izvjestan rizik"(1,8<Z'SCORE<2,7)	5	11
"Visok rizik od bankrota" (Z'SCORE <1,8)	41	31

Tabela 2: Kategorizacija kompanija iz uzorka prema Altam Z- score modelu (izvor: izračun autora)

Naposljetku, treba istaknuti da konzistentost dva modela u ocjeni poslovne performanse kompanija nije jednaka u dvije kategorije veličine kompanija. Naime, rangiranje pomoću Altmanovog modela i BEX indeksa je konzistentnije za velike nego za srednje kompanije. Korelacijski koeficijent matrica ocjena prema dva modela za srednje kompanije je 8,66%, dok je za velike kompanije 16,05%. Iako se radi o niskoj korelaciji u oba slučaja, ipak je u skupu velikih kompanija koeficijent skoro dvostruku viši.

ZAKLJUČAK

Altmanov Z-score i BEX indeks su modeli bazirani na istoj teorijskoj osnovi. Metodološki su slični (BEX model je zapravo izveden iz Altmanovog modela), te se računaju korištenjem sličnih podataka i pokazatelja. Slijedom toga, rangiranje kompanija napravljeno ovim modelima trebalo bi biti konzistentno.

Međutim, rezultati provedenog istraživanja govore suprotno. Kompanijama svrstanim u najviše rangove izvrsnosti po BEX modelu, Z'-score predviđa bankrot u bliskoj budućnosti. Istina, najveća koncentracija (po 34 srednje i velike kompanija) i u BEX modelu je u "graničnom području" (kompanije između dobre i loše ocjene). Uzrok neskladu među modelima vjerovatno proizlazi iz konteksta tržišta na kojem su modeli nastali. BEX model je napravljen na (tada) tranzicijskom hrvatskom tržištu, dok Altmanov model potiče sa razvijenog tržišta. Upotreba originalnog Altmanovog modela na tržištima u razvoju ne daje objektivnu ocjenu, jer gotovo sve kompanije svrstava u zonu rizika bankrota, što ne odgovara realnosti. Stoga bi za objektivizaciju modela trebalo korigovati koeficijente, a moguće i parametre na kojima se model bazira. Uostalom, i sam autor u istraživanju iz 2016. godine sugerira takav pristup.

BEX model je objektivniji. Iako su ocjene i dalje relativno nepovoljne (prosječna ocjena za srednje kompanije iz uzorka je 2,92, a za velike tek 1,63), raspored kompanija u kategorijama kvaliteta poslovne performanse doima se realnijim.

U konačnici, za objektivnu (a posebno konzistentnu) ocjenu poslovne performanse, oba modela zahtijevaju prilagodbu i uzimanje u obzir karakteristika lokalnog poslovnog ambijenta. Ključni cilj je analizama navedenih modela pomoći organizacijama da postignu i održavaju visoke standarde kvalitete poslovanja, učinkovitosti i konkurentnosti te da minimiziraju rizike bankrota. Kroz kvantitativnu i kvalitativnu analizu komponenata navedenih modela može se ostvariti dublje razumijevanje poslovnih performansi te identificirati područja koja zahtijevaju poboljšanja u cilju postizanja poslovne izvrsnosti. U zavisnosti od industrije i specifičnosti poslovnog ambijenta zavisi i interpretacija rezultata.

LITERATURA:

- Alibegović, Dž. (2020). *Mjerenje poslovnih performansi kompanije - Predviđanje krize i predviđanje poslovne izvrsnosti.* Zbornik radova 8. Međunarodne konferencije FinConsult Tuzla, pp. 52-65;
- Alihodžić, A. (2013). *Testiranje primene Kralicekovog DF pokazatelja na Beogradskoj berzi.* Bankarstvo, Vol. 3, pp. 70-95;
- Al-Manaseer, S.R, Al-Oshaibat, S.D. (2018). *Validity of Altman Z-Score Model to Predict Financial Failure: Evidence from Jordan.* International Journal od Economics and Finance, Vol. 10(8), pp. 181-189;
- Altman, E.I. (1968). *Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy.* The Journal of Finance, Vol. 23(4), pp. 589-609;
- Altman, E.I. (2000). *Predicting Financial Distress of Companies: Revisiting the Z-Score and Zeta Models.* Handbook of Research Methods and Applications in Empirical Finance;
- Altman, E.I., Iwanicz-Drozdewska, M., Laitinen, E.K., Suvas, A. (2016). *Financial Distress Prediction in an International Context: A Review and Empirical Analysis of Altman's Z-Score Model.* Journal od International Financial Management & Accounting, Vol. 28(2), pp. 131-171;
- Belak, V., Aljinović Barać Ž. (2007). *Business Excellence (BEX) indeks – za procjenu poslovne izvrsnosti tvrtki na tržištu kapitala u Republici Hrvatskoj*. Računovodstvo, revizija i financije, Vol. 10/2007, pp. 15-25;
- Bragg, S..M. (2012). *Business Ratios and Formulas*. John Wiley & Sons.
- Brlečić Valčić, S. (2015). *Poslovni modeli u Going Concern konceptu temeljeni na međuovisnosti kategorija stvaranja, očuvanja i zadržavanja vrijednosti.* Ekonomska misao i praksa, Vol. 1, pp. 199-216;
- Brlečić Valčić, S., Ivančić, D. (2017). *Značaj odabranih financijskih parametara u ispitivanju inovativnosti i održivosti poslovnih modela.* Zbornik Sveučilišta Libertas, Vol. 1-2, pp. 137-151;
- Cita, M., Stanić, M., Stanić Šulentić, M. (2015). *Predicting Bankruptcy of Shipbuilding Companies on the Basic of Financial Statement Data.* Journal of Accounting and Management, Vol. 9(2), pp. 67-76;

- Cita, M., Stjepanović, S., Stanić, M. (2019). *Procjena poslovne izvrsnosti malog poduzeća u Republici Hrvatskoj - primjer iz prakse.* Računovodstvo i menadžment - Zbornik radova sa 16. međunarodne znanstvene i stručne konferencije, Vol. 2, pp. 13-24;
- Gerantonis, N., Vergos, K., Christopoulos, A.G. (2009). *Can Altman Z-Score Models Predict Business Failures in Grece.* Research Journal of International Studies, Vol. 12, pp. 21-28;
- Hajnrih, J. (2013). *Finansijski izveštaji kao osnova za primenu prognostičkih modela analize poslovanja.* Računovodstvo i menadžment - Zbornik radova sa 14. međunarodne znanstvene i stručne konferencije, Vol. 2, pp. 57-70;
- Hawar A. (2015). *The Revised Altman Z'-score Model Verifying itd Validity as a Predictor of Corporate Failure in the Case of UK Private Companies.* University of Leicester Conference Papers;
- Kereta, J., Barišić, D. (2019). *Predviđanje predstečaja odabranog poduzeća temeljem izračuna Altmanovog Z-score pokazatelja i BEX pokazatelja.* Obrazovanje za poduzetništvo - E4E, Vol. 9(2), pp. 20-34;
- Mijić, K. (2020). *Implementacija modela za projekciju uspešnosti poslovanja preduzeća zasnovanih na podacima iz finansijskih izveštaja.* Financing - Naučni časopis za ekonomiju, Vol. 3, pp. 3-15;
- Muminović, S., Pavlović, V. (2012). *The Impact of Revaluation on BEX Index Calculation for Stocks Listed on Belgrade Stock Exchange.* Računovodstvo i menadžment - Zbornik radova sa 13. međunarodne znanstvene i stručne konferencije, Vol. 3, pp. 16-26;
- Thai, S.B., Goh, H.H., HenTeh, B., Wong, J.C., Ong, T.S. (2014). *A Revisited of Altman Z-Score Model for Companies Listed in Bursa Malaysia.* International Journal of Business and Social Science, Vol. 5(12), pp. 197-207;
- Vukmirović, G., Roca, B., Milićević, N. (2014). *Analiza poslovnih performansi velikih maloprodajnih preduzeća u Republici Srbiji.* Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici, Vol. 50(31), pp. 47-59;

Prof. dr. sc. Boris Tušek[13]

INTERNA REVIZIJA KAO AKTER U ESG ARENI

INTERNAL AUDIT AS AN ACTOR IN THE ESG ARENA

SAŽETAK

Uloga i odgovornosti interne revizije kao internog nadzornog mehanizma korporativnog upravljanja, djelokrug njezina rada, zahtjevi koji se pred nju postavljaju i pristup obavljanju revizijskih poslova, od začetaka razvoja suvremene interne revizije do danas bitno su promijenjeni. Mnogi istraživači, profesionalna udruženja i institucije, ali i korisnici usluga interne revizije, prije svih upravljačke strukture, zaokupljeni su pitanjem očekivanja od interne revizije te potrebnim zaokretima u njezinu razvoju kako bi bila sposobna odgovoriti na sve složenije zahtjeve koji se pred nju postavljaju. Baš kao i upravljačke strukture, koje su odgovorne za trajno postizanje održive konkurentske sposobnosti i prednosti kao pretpostavke dugoročne uspješnosti poduzeća, njihovi partneri, interni su revizori sve opterećeniji brzinom ulaska u novu fazu djelovanja u kojoj treba odgovoriti utjecajima globalnih ekonomskih i društvenih promjena te ubrzanog razvoja informacijsko-komunikacijske tehnologije. Međutim, to ne dolazi samo po sebi, već je to složen proces prilagođavanja postojećeg profesionalnog angažmana internih revizora novim uvjetima i okolnostima koje ruše dosadašnje okvire unutar kojih je djelovala interna revizija. Time se naglašava zahtjev da interna revizija bude usmjerena poboljšanju budućeg poslovanja poduzeća, a ne samo razmatranju učinaka prošlih događaja.
U posljednjih nekoliko godina tema održivosti (engl. *sustainability*) i ESG-a, odnosno okolišna, društvena i upravljačka pitanja u fokusu su interesa mnogih organizacija, regulatora i interesno utjecajnih skupina, kao posljedica povećane svijesti i očekivanja da napori u području održivosti mogu rezultirati brojnim konkretnim koristima i pozitivnim utjecajima na same organizacije, tržišta ali i društvo i naš planet u cjelini. U tom kontekstu, trend integriranja ESG-a u korporativno upravljanje danas je sveprisutan, dominantan i predstavlja recentnu i globalnu temu u današnjim uvjetima. Brojne recentne globalne ESG inicijative, koje se prije svega odnose na oblikovanje odgovarajuće regulative, okvira i jedinstvenih standarda ESG izvještavanja, mjerenja ESG rejtinga i indikatora,

[13] Prof. dr. sc. Boris Tušek, Sveučilište u Zagrebu Ekonomski fakultet Zagreb, e-mail: btusek@efzg.hr

upravljanja ESG rizicima i tome slično, istovremeno se nadopunjuju i u fokus razmatranja nameću očekivanja, izazove, prilike, nove uloge i zadatke te transformacijsku ulogu tradicionalnih nadzornih mehanizama korporativnog upravljanja u ESG inicijativama i programima. Povezano s tim, uz tradicionalne uloge funkcije interne revizije kao internog nadzornog mehanizama korporativnog upravljanja, u ovom radu obrađuju se izazovi i prilike za funkciju interne revizije u uspostavljanju strukture korporativnog upravljanja kojom se učinkovito mogu implementirati ESG inicijative i strategije.

Ključne riječi: interna revizija, sustav interne kontrole, ESG, upravljanje ESG-om, ESG izvještavanje

ABSTRACT

The role and responsibilities of the internal audit activity as an internal corporate governance mechanism, the scope of its activities, requirements placed before her, and the approach to performing audit engagements, from the beginnings of the development of modern internal auditing until today, have been significantly changed. Many researchers, professional associations and institutions, and internal audit stakeholders, before all of them, management are preoccupied with the question of the expectations of the internal audit activities and needed twists in its development to respond to the increasingly complex demands placed before them. Just like the management structures, which are responsible for permanently achieving and maintaining sustainable competitive abilities and advantages as an assumption for the company's long-term financial performance, internal auditors, as their partners, are increasingly loaded by the speed of changes and introducing new phases of their activities in which they must respond to the economic and social changes and accelerated development of the information and communication technology. However, those changes will not come by themselves. Upcoming changes comprise a complex process of adapting the existing professional engagement of internal auditors to the new conditions and circumstances, which radically changes the existing framework of present-day internal auditing activities. Finally, those transformation processes emphasize the requirement that the internal audit profession must focus on the company's future business operations, except considering the effects of past events.
During the last few years, sustainability and ESG issues, i.e., environmental, social, and governance questions, have been the focus of interest of numerous organizations, regulators, and various stakeholders. Enlarged interest in ESG

comes from greater awareness and expectations that the effort invested could result in multiple specific benefits and positive effects on the organization, markets, society, and our planet. In that context, integrating ESG into corporate governance is an omnipresent and dominant process, representing recent and global matters in today's business and economic conditions. Recent global ESG initiatives deal with designing appropriate regulatory frameworks, developing single ESG reporting standards, measuring ESG ratings and indicators, managing ESG risks, etc. At the same time, those initiatives complement each other and focus on the expectations, challenges, chances, new roles, tasks, and transformation of traditional supervisory corporate governance mechanisms adjusted with ESG initiatives and programs. Related to this, next to the traditional roles of the internal audit function and audit committee as internal supervisory corporate governance mechanisms, this paper elaborates on challenges and opportunities for the internal audit function and audit committee as crucial participants in the process of establishing corporate governance structure that will be able to implement ESG initiatives and strategies effectively.

Key words: Internal audit, Internal control system, ESG, ESG Management, ESG Reporting

JEL: M42

UVOD

Tema održivosti, odnosno inicijative, rasprave i okviri koje se odnose na održivost ili okolišna, društvena i pitanja korporativnog upravljanja (engl. *ESG - Enviromental, Social, Governance*), nisu sasvim novi niti nepoznati. Naprotiv, tema održivosti već je dulje vremena prisutna u području korporativnog upravljanja i u fokusu interesa brojnih organizacija, institucija, regulatora, poduzeća i interesno-utjecajnih skupina diljem svijeta. No ipak, činjenica je da u posljednje vrijeme tema održivosti intenzivno evoluira, na svim razinama, od kreatora javnih politika i aktivističkih grupa za zaštitu okoliša, zatim utvrđivanja, objave i stupanja na snagu sve zahtjevnijeg zakonodavstva i regulative na međunarodnoj i nacionalnoj razini, usvajanja brojnih okvira i standarda, do samih organizacija u različitim djelatnostima koje već vrlo intenzivno provode ili se pripremaju na provedbu ESG inicijativa te ulažu odgovarajuće napore u prethodno razumijevanje i prihvaćanje toga koncepta. Održivost je već dugo vremena u fokusu rasprava u okviru Europske unije te se povezano s tim najčešće

navodi zaključak, odluka i opredjeljenje Europske unije kako su održivost i prijelaz na niskougljično gospodarstvo s učinkovitim iskorištavanjem resursa ključni za osiguravanje dugoročne konkurentnosti gospodarstva Europske unije. Uvažavajući činjenicu da je tema održivosti vrlo opširna te uključuje mnoga relevantna pitanja te razine razmatranja kao i odgovornosti brojnih sudionika, ovaj rad je ograničen isključivo na transformacijsku ulogu funkcije interne revizije kao nadzornog mehanizma korporativnog upravljanja u kontekstu nadolazećih i vrlo intenzivnih promjena te novih izazova u upravljanju ESG-om i ESG izvještavanju. U ovom radu tema održivosti obrađuje se kao ključni pokretač za transformaciju uloge interne revizije u sustavu korporativnog upravljanja, prije svega proširivanjem i nadopunjavanjem tradicionalnih aktivnosti i zadataka funkcije interne revzije na ESG putu. Cilj ovog rada je, uz prethodnu kratku elaboraciju tradicionalnih uloga i zadataka, istražiti kako funkcija interne revizije može pomoći organizacijama u upravljanju ESG-om, ponajprije u procesima ESG izvještavanja, upravljanja ESG rizicima i povezanim internim kontrolama. Trenutno, očekivanja od funkcije interne revizije kao aktera u ESG areni su različita, od onih prema kojima interna revizija, zbog ograničenja svog profesionalnog okvira djelovanja i zahtjeva neovisnosti, ne može dati veliki doprinos, do onih koji govore o tome da se interna revizija mora odmah aktivno uključiti u ESG arenu, pružanjem više mogućih aktivnosti i podrške ESG temama.

1. UČINKOVITO UPRAVLJANJE ESG-om i ESG IZVJEŠTAVANJE

Više je razloga zbog kojih organizacije moraju imati uspostavljenu strukturu korporativnog upravljanja kojom se učinkovito implementira ESG strategija kao dio cjelokupne korporativne strategije neke organizacije. ESG inicijative mnogih organizacija potaknute su, očekivano, sve strožim i obvezujućim, ne tek dobrovoljnim, zahtjevima regulative, koja se prije svega odnosi na ESG izvještavanje (engl. *ESG Reporting*) ili izvještavanje o održivosti (engl. *Sustainability Reporting*). Gledajući povijesno, brojne su međunarodne inicijative i okviri za promoviranje ESG izvještavanja, još od 1997. godine, kada je uspostavljena Globalna inicijativa za izvještavanje (engl. *GRI – Global Reporting Initiative*), zatim objave integriranog okvira Međunarodnog vijeća za integrirano izvještavanje (engl. *IIRC – International Integrated Reporting Council*)) godine 2010., inicijative o nefinancijskom izvještavanju OECD-a, UN-a, itd. koji su dobrovoljni, do, primjerice, aktivnosti Europske unije u vezi nefinancijskog izvještavanja i objave Direktive 2014/95/EU o nefinancijskom izvještavanju ili objave Uredbe Europskog parlamenta i Vijeća o taksonomiji, Uredbe Europskog parlamenta i Vijeća o objavama povezanim s održivosti u sektoru financijskih usluga, itd. koji su za određene kategorije poduzeća obvezujući. Kao što je

poznato, u cilju poticanja održivih ulaganja, Europska unija u kontekstu sadržaja, procjene i pravila objavljivanja informacija o održivosti, trenutno uvodi standardizaciju ESG čimbenika, odnosno uvodi obvezu izvještavanja o održivosti za određene kategorije poduzeća, što je utvrđeno Direktivom o korporativnom izvještavanju o održivosti (engl. CSRD - *The Corporate Sustainability Reporting Directive*). Obveznici primjene ove Direktive, izvještaje o održivosti sastavljat će prema obvezujućim Europskim standardima izvještavanja o održivosti (engl. *ESRS - European Sustainability Reporting Standards*) kojim će se utvrditi koje informacije poduzeće mora objaviti u svakom pojedinom području izvještavanja. Uz to, izvještaji o održivost sastavljeni prema ESRS trebaju biti i eksterno verificirani, odnosno uvodi se obveza obavljanja angažmana s izražavanjem uvjerenja (prvo ograničenog, a u kasnijim razdobljima i razumnog uvjerenja) na temelju posebnih standarda izražavanja uvjerenja za informacije o održivosti koji se planiraju, na razini Europske unije, donijeti 2028. godine. Do tada, primjenjivao bi se postojeći standard za angažmane s izražavanjem uvjerenja 3000 (Izmijenjen) – Angažmani s izražavanjem uvjerenja različiti od revizija ili uvida u povijesne financijske informacije).

Ipak, brojni su stvarni pokretači ili razlozi zašto učinkovito upravljanje ESG-om i ESG izvještavanje postaje imperativ za poduzeća. Zahtjevi interesno-utjecajnih skupina za informacijama o održivom poslovanju za potrebe poslovnog odlučivanja, povećanje prodaje proizvoda ili usluga, bolja komunikacija s interesno-utjecajnim skupinama, privlačenje, motiviranje i zadržavanje zaposlenika i kupaca, bolja pregovaračka pozicija poduzeća, manji troškovi i bolji poslovni rezultat te bolje prilike za sklapanje novih poslova, neki su od njih. Iako se u kontekstu vrlo intenzivnih inicijativa u vezi ESG standardizacije, brojnih rasprava, razgovora i fokusa diljem svijeta na tu ključnu temu današnjice, u posljednje vrijeme otvoreno i ispravno postavljaju pitanja stvarne korisnosti ESG-a, isplativosti ulaganja u ESG, odnosima dobrovoljnosti i obligatnosti zahtjeva ESG-a kao načina za postizanje dugoročne uspješnosti i otpornosti poslovanja pojedinih kategorija poduzeća, neka istraživanja[14] pokazuju da unatoč još uvijek prisutnim brojnim izazovima i nepoznanicama u ovom području, kako za regulatore tako i za poduzeća, učinkovito upravljanje ESG-om i ESG izvještavanje može pridonijeti povećanju korporativnih vrijednosti. Drugim riječima, stvarne koristi od upravljanja ESG-om i ESG izvještavanja, postoje za poduzeća, s jedne strane, no i s druge, za tržište i zajednicu. Neke od najznačajnijih koristi za poduzeća su "povećava svijest o rizicima i mogućnostima, naglašava međusobnu povezanost između financijskih i

[14] Više o tome, Brozović, M. (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o održivom poslovanju, Zbornik radova 23. savjetovanja Interna revizija i kontrola, HZRIF, Sekcija internih revizora, Selce, 30.9.-2.10.2021., str. 182-184.

nefinancijskih performansi, pojednostavljuje procese, smanjuje troškove i poboljšava učinkovitost, utječe na dugoročnu strategiju upravljanja i planiranje, uspoređuje interne i eksterne performanse, pomaže upravljati okolišnim i društvenim performansama, postići učinkovitost te u komunikaciji s interesno-utjecajnim skupinama, omogućuje poduzećima da izravno doprinose izgradnji "zelenog gospodarstva", poboljšava ugled i lojalnost marki. Koristi od ESG-a za tržište i zajednicu uključuju o postizanje kvalitete poslovanja u području zaštite okoliša i društvene odgovornosti, jača se konkurentnost i potiču ulaganja, izravno ili neizravno omogućuje stvaranje novih radnih mjesta, ključni je izvor informacija za interesno -utjecajne skupine poduzeća, ublažava negativan, a poboljšava pozitivan utjecaj poduzeća na zajednicu, lokalno gospodarstvo i okoliš, te omogućuje uključenost vanjskih interesno-utjecajnih skupina i razumijevanje vrijednosti poduzeća te njegove materijalne i nematerijalne imovine."[15]

"U posljednje vrijeme regulatori ulažu velike napore u izradu i provedbu formalnih standarda za provođenje cjelokupnog programa ESG-a nekog poduzeća. Međutim, mnoge interesno-utjecajne skupine idu korak dalje, potičući poduzeća da prihvate ESG za dugoročno stvaranje vrijednosti. Ključna poruka je da sama usklađenost s ESG regulatornim zahtjevima nije dovoljna. Kupci, sadašnji i potencijalni investitori, zaposlenici i ostale interesno utjecajne skupine zahtijevaju da poduzeća integriraju ESG pitanja u samu bit svog poslovanja. Žele snažna ESG vrijednosna pravila i učinke te su spremni uskratiti poslovanje, financiranje i podršku kako bi osigurali da ih dobiju."[16]

ESG je akronim od riječi *Enviromental, Social, Governance* (okolišno, društveno, korporativno upravljanje) te označava tri ključna čimbenika koja treba uzeti u obzir prilikom mjerenja održivosti. Drugim riječima, u sklopu inicijative održivog razvoja gospodarstva određene su tri osnovne skupne ciljeva koji se žele postići. "Okolišno, društveno i korporativno upravljanje (ESG) odnosi se na kriterije koji karakteriziraju operacije organizacije kao održive, odgovorne ili etičke. Iako može doći do preklapanja, teme vezane za ESG općenito spadaju u jednu od tri glavne kategorije predstavljene u njegovoj kratici:

- **E** (engl. *Environmental)*, **okolišno**, razmatra kako se organizacija ponaša u odnosu s prirodom. To može uključivati pitanja u vezi s emisijama

[15] Krivačić, D., Antunović, M. (2018) Nefinancijsko izvještavanje: novi izazov za korporativne računovodstvene sustave, Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku, 3-4/2018, str. 91., citirano prema: Brozović, M. (2021.) Uloga interne revizije u izvještavanju o održivom poslovanju, Zbornik radova 23. savjetovanja Interna revizija i kontrola, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Sekcija internih revizora, Selce, 30.9.-2.10.2021., str. 182.

[16] Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy, Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc., str. 4.

ugljika, gospodarenja otpadom, upravljanjem vodama, izvorima sirovina i ranjivosti u odnosu na klimatske promjene.

- **S** (engl. *Social*), **društveno**, ispituje kako organizacije upravljaju odnosima sa zaposlenicima, kupcima i širom zajednicom. Rizici koji spadaju u ovu kategoriju mogu uključivati društvenu odgovornost poduzeća, upravljanje radom, privatnost podataka, opću sigurnost te zdravlje i sigurnost. S nedavnom aktivacijom visoko profilnih pokreta koji se odnose na rješavanje rasne nepravde, društvene teme povezane s ESG-om kao što su raznolikost, jednakost i uključenost postale su istaknute.
- **G** (engl. *Governance),* **korporativno upravljanje** se odnosi na varijable kao što su poslovna etika, vodstvo, plaća izvršnih direktora, revizije, interne kontrole, zaštita intelektualnog vlasništva i prava dioničara. Rizici raznolikosti, iako su društvene prirode, također mogu potpasti pod okrilje korporativnog upravljanja, kao što su akcije za povećanje stupnja raznolikosti odbora.“[17]

Prema tome, okolišni čimbenici vezani su izravan ili neizravan utjecaj poslovanja na prirodni okoliš (primjerice: klimatske promjene, onečišćenje okoliša, iskorištavanje prirodnih resursa, odlaganje otpada, energetska učinkovitost). Društveni čimbenici vezani su uz izravan ili neizravan utjecaj poslovanja na interesne skupine u pogledu univerzalnih vrijednosti (primjerice: uvjeti rada, odnosi sa zajednicom, ljudska prava, raznolikost). Konačno, upravljački čimbenici odnose se na procese, regulaciju i institucije koje utječu na upravljanje, administriranje i kontroliranje poduzeća (primjeri: politike i prakse plaća, nagrađivanja, neovisnost izbora članova uprave).[18]

Organizacije moraju integrirati ESG razmatranja na način koji potiče dugoročno stvaranje vrijednosti. Dakle, postavlja se pitanje kako organizacija može provesti transformaciju poslovanja vođenu ESG-om, kako bi rizik pretvorila u priliku te kako može kreirati izvještavanje koje prezentira ne samo kako su ESG napori povezani jedni s drugima i financijskim učincima, već i kako su povezani sa stvaranjem vrijednosti. Povezano s tim, može se govoriti o tri strategije za ostvarivanje navedenog i to:

1. **gledajući naprijed** (engl. *looking ahead*) - razumjeti koje prijetnje i, što je još važnije, prilike koje pritisci prema održivosti predstavljaju za budućnost poslovanja.

[17] The Institute of Internal Auditors (2021.) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 3.

[18] Prrema, https://hgk.hr/hrvatski-esg-rating

2. **gledajući unutra** (engl. *looking inside*) - razmotriti kako bi se poslovne aktivnosti mogle rekonfigurirati kako bi se ubrzala transformacija prema većoj održivosti.
3. **gledajući oko sebe** (engl. *looking around*) - iskoristiti okolni poslovni ekosustav za stvaranje konkurentske prednosti.[19]

Prema tome, neophodno je proširiti perspektivu, razmišljajući šire i dugoročno o tome kako ESG preoblikuje industriju, poslovni model i budućnost poslovanja poduzeća. Uz to, neophodno je dublje pogledati unutar organizacije kako bi se utvrdilo što se može učiniti danas za održivo inoviranje proizvoda, usluga i strategija na načine koji olakšavaju rast i otvaraju nove prilike. Konačno, važno je tražiti prilike za strateški pristup u širem poslovnom ekosustavu. [20]

ESG izvješće (engl. *ESG report*) ili izvješće o održivosti (engl. *sustainability report*) opisuje ne samo ESG performanse organizacije, već i način na koji poduzeće upravlja najvažnijim temama, u smislu načela, vrijednosti, politika i sustava upravljanja. Poduzeće treba procijeniti je li svaki od ovih aspekata značajan za njegovo poslovanje i, ako je tako, uključiti ih u svoje ESG izvješće. ESG izvješće treba obuhvatiti informacije o osnovnim ESG temama koje mogu biti financijske informacije ili nefinancijske informacije. Financijske informacije povezane su s financijskim izvještajima poduzeća i izražene su u novčanim jedinicama. Nefinancijske informacije mogu biti kvantitativne, kao što su tone emisije stakleničkih plinova, ili kvalitativne, kao što je organizacijska struktura poduzeća.

Kao što je već istaknuto, mnogo je pokretača za inkorporiranje ESG pitanja u korporativno upravljanje. Upravljačke strukture sve više shvaćaju važnost ESG-a kao imperativa za poduzeća. Pri tome, sve je veća razina svijesti i djelovanja upravljačkih struktura poduzeća o tome da je neophodan holistički pristup za dugoročno stvaranje korporativne vrijednosti prema kojemu se uspjeh organizacije ne postiže samo uspješnom implementacijom financijske strategije i ostvarivanjem zadanih financijskih pokazatelja, već se uspješnost poduzeća, uz ekonomsku perspektivu, vrednuje iz društvene i okolišne perspektive. Naravno, fokus na relevantne ESG čimbenike i pitanja zahtijeva razumijevanje procesa i rizika specifičnih za ESG te posebice povezanih internih kontrola za postizanje ciljano usmjerenog usklađivanja procesa, ljudi, tehnologije i aktivnosti povezanih s ESG-om. Prema tome, u popisu ili univerzumu rizika koje na temelju anketnih

[19] Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy, Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc., str. 6.

[20] Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy, Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc., str. 6.

istraživanja najčešće na godišnjoj razini objavljuju mnoge institucije i konzultantska poduzeća, ESG rizici postaju sve značajnijim područjem rizika za sve sudionike u procesu upravljanja rizicima nekog poduzeća. Doduše, unatrag nekoliko godina ESG rizici nisu imali visoki ili najviši prioritet u procjeni rizika mnogih organizacija, no stanje se u posljednje vrijeme u tom kontekstu mijenja. "Ova široka kategorija rizika uključuje područja koja su dinamična i često vođena faktorima koje je teško objektivno izmjeriti, kao što su uključenost, etičko ponašanje, korporativna kultura i prihvaćanje održivosti u cijeloj organizaciji. Ipak, hitnost da organizacije razumiju i upravljaju ESG rizicima sve je veća, posebice budući da se ulagači i regulatori fokusiraju na organizacije koje nude visoko-kvalitetne izvještaje o naporima vezanim za održivost. Štoviše, taj se pritisak sve više odražava na performanse izvršnog menadžmenta jer sve više organizacija veže procjene učinka i poticajne isplate s ESG ciljevima."[21]

Primjerice, kao područja rizika s kojima se suočava poduzeće kada je riječ o ESG izvještavanju mogu se istaknuti sljedeći: oslanjanje na podatke trećih strana, potencijalnu reputacijsku štetu zbog netočnog izvještavanja i stvarnu mogućnost da bi eksplicitno obvezivanje organizacije na ispunjavanje specifičnih ciljeva održivosti moglo prerasti u značajni nedostatak.[22] Nadalje, sadržaj ESG izvješća ili izvješća o održivosti može biti nepotpun, netočan, neutemeljen ili nepotvrđen. Postoje rizici da sadržaj izvješća o održivosti mogu mijenjati neovlaštene osobe, možda namjerno radi neke vrste koristi, kao što je smanjenje kapitalnih troškova, odnosno izdataka za ekološki prihvatljiva ulaganja ili stjecanje prednosti u državnim potporama za takva ulaganja.[23] U kontekstu rizika ESG izvještavanja mogu se navesti i sljedeći rizici: [24] ugrožavanje vjerodostojnosti i korisnosti procesa izvještavanja ako se koriste neprikladni pokazatelji i/ili okviri u prikupljanju i objavljivanju informacija, netočne i pogrešne informacije koje proizlaze iz neadekvatno dizajniranih kontrola i sustava, kompromisi s vjerodostojnošću zbog preoptimističnih pretpostavki u postavljanju ciljeva te izvještavanje izvan minimalnih standarda i podizanje očekivanja interesno-utjecajnih skupina koja se možda neće ispuniti u praksi.

Prema tome, objavljeni podaci moraju izbjeći rizik neusklađenosti, odnosno moraju biti u skladu sa zahtjevima zakonske regulative. Kada je riječ o rizicima

[21] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 2.

[22] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 2.

[23] The Institute of Internal Auditors (2022), The ESG Risk Landscape – Part 2. Implementation, reporting, and internal audit's role, February 2022., Copyright © 2022 The Institute of Internal Auditors, Inc., str. 7.

[24] The Institute of Internal Auditors (2022), The ESG Risk Landscape – Part 2. Implementation, reporting, and internal audit's role, February 2022., Copyright © 2022 The Institute of Internal Auditors, Inc., str. 7.

ESG izvještavanja prisutni su i još neki rizici. Primjerice, rizik neusklađenosti ESG izvješća s drugim financijskim objavama ili korporativnim komunikacijama. Nerijetko se ESG tretira kao tek unošenje potrebnih informacija i označavanje odgovarajućih polja (engl. *box-ticking exercise*). Međutim, ESG je strateški rizik jer je temeljni cilj ESG politike potaknuti prijelaz na održivost. Ispunjavanje ovog cilja podrazumijeva poslovne inovacije i moguće promjene temeljnih aktivnosti poduzeća, strategija poduzeća, pa čak i poslovnih modela. ESG se nerijetko smatra marginalnim, a ne središnjim dijelom aktivnosti poduzeća.[25] Glavni rizici povezani s ESG izvještavanjem su pogreške, namjerne i nenamjerne. K tome, interne kontrole u ESG izvještavanju nisu toliko robusne kao one za financijsko izvještavanje, imaju kraću povijest i općenito ih ne pregledava eksterna revizija.
"Kao i kod svakog rizika, cilj ESG izvještavanja nije doseći konačnu krajnju točku. Umjesto toga, organizacija treba tražiti razinu zrelosti na kojoj može ostati budna i proaktivna. Rizik sam po sebi nikada ne prestaje u tradicionalnom smislu, ali rizik je u velikoj mjeri ublažen brzom i temeljitom strategijom usklađenom s linijama izvještavanja i očekivanjima društva u kojem poduzeće posluje."[26]
Poduzeća se suočavaju s brojnim rizicima ako nisu uspješni u razumijevanju i upravljanju relevantnim ESG pitanjima. Ti se rizici uključuju utjecaj na poslovni model kojim poduzeće mora steći održivu konkurentsku prednost i sposobnost. Poduzeća koja ne obraćaju pozornost na ESG pitanja mogle bi izgubiti svoju konkurentsku poziciju. Također, mogu se suočiti s ograničenjima izvora kapitala ili većim troškovima financiranja, regulatornim rizicima, zahtjevima za štete i odgovornostima prema zaposlenicima i kupcima, nemogućnostima privlačenja i zadržavanja zaposlenika i kupaca koji očekuju da poduzeća ugrade ESG čimbenike u svoje poslovanje i strategiju. Konačno, moguće su i odgovarajuće društvene i geopolitičke implikacije.
Nadalje, sve se više govori o klimatskom riziku (engl. *climate risk*) koji uključuje fizički rizik klimatskih promjena, uključujući sve češće ili ozbiljnije vremenske nepogode, zagađenje tla, vode, suše, porast temperatura i razine mora i ostalo te *tranzicijski (prijelazni) rizik* koji proizlazi iz naglog donošenja okolišnih i klimatskih politika, tehnološkog napretka prijelaza na ugljično neutralno gospodarstvo i sl. Povezano s tim, regulatori na tržištima kapitala najavljuju da će "nova pravila o klimatskim rizicima zahtijevati od poduzeća da detaljno objave i mjere svoje obveze koje se odnose na ublažavanje klimatskih promjena."[27]

[25] The Institute of Internal Auditors (2022), The ESG Risk Landscape – Part 2. Implementation, reporting, and internal audit's role, February 2022., Copyright © 2022 The Institute of Internal Auditors, Inc., str. 7.

[26] The Institute of Internal Auditors (2022), The ESG Risk Landscape – Part 1. Understanding ESG Reporting Standards in 2022 and beyond, February 2022., Copyright © 2022 The Institute of Internal Auditors, Inc., str. 13.

[27] The Institute of Internal Auditors (2022), The ESG Risk Landscape – Part 2. Implementation, reporting, and internal audit's role, February 2022., Copyright © 2022 The Institute of Internal Auditors, Inc str. 7.

"Organizacije se izlažu riziku ako ESG ne shvaćaju ozbiljno – s ulozima koji variraju od izgubljenih poslovnih prilika, reputacijske štete do neusklađenosti s brzorazvijajućim regulatornim okruženjem."[28] Neovisno o tome radi li se o ESG inicijativama kao strateškom usmjeravanju poduzeća, pritisku interesno utjecajnih skupina ili regulatornim zahtjevima, upravljanje ESG-om i ESG izvještavanje zahtijeva razumijevanje nekoliko ključnih pitanja - koja su najznačajnija ESG pitanja unutar sektora kojemu organizacija pripada, postoji li razumijevanje trenutnog zakonodavstva koje se odnosi na ESG pitanja, uključujući i promjene regulative u bliskoj budućnosti, što u kontekstu ESG-a radi i objavljuje konkurencija, koja su očekivanja interesno-utjecajnih skupina specifično za organizaciju i industriju kojoj pripada, u kojoj mjeri je ESG usklađen sa strategijom poduzeća, kakav je pristup organizacije relevantnim ESG pitanjima te tko su nositelji ESG aktivnosti u organizaciji, odnosno tko održava vlasništvo nad ESG procesom, tko upravlja rizikom i kontrolama za ključna ESG pitanja, tko i na koji način pruža angažmane s izražavanjem uvjerenja nad internim i eksternim ESG upravljanjem i izvještavanjem.[29]
"Ipak, hitnost da organizacije razumiju i upravljaju ESG rizicima sve je veća, posebice budući da se ulagači i regulatori fokusiraju na organizacije koje nude visoko-kvalitetne izvještaje o naporima vezanim za održivost. Štoviše, taj se pritisak sve više odražava na performanse izvršnog menadžmenta jer sve više organizacija veže procjene učinka i poticajne isplate s ESG ciljevima."[30]

2. SUSTAV INTERNE KONTROLE KAO INSTRUMENT UPRAVLJANJA ESG RIZICIMA

Pouzdan sustav interne kontrole unaprjeđuje strategiju poduzeća maksimiziranjem pouzdanosti i pravodobnosti informacija u procesu odlučivanja. Menadžment ima potrebu uspostaviti temeljitu zaštitu imovine, pravodobno analizirati poslovne događaje, te promicati operativnu učinkovitost. Pouzdana interna kontrola ima potencijal biti podrška u ostvarivanju ovih ciljeva. U tom kontekstu, već dugo vremena interna kontrola se tretira kao važnim instrumentom upravljanja rizicima, odnosno instrumentom za ostvarivanje jedne od najčešćih strategija upravljanja rizicima ili odgovora na rizike (engl. *risk responses*) i to smanjenje rizika (engl. *risk redaction*)

[28] Pelletier, J, Hurley, M, (2023), The ESG landscape and the challenges facing Internal Audit, Wolters Kluwer Financial Services, str. 3.
[29] Pelletier, J, Hurley, M, (2023), The ESG landscape and the challenges facing Internal Audit, Wolters Kluwer Financial Services, str. 6.
[30] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 2.

"Ključna organizacija važna za razvoj okvira internih kontrola jest Odbor sponzorskih organizacija povjerenstva Treadway komisije (engl. *Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission – COSO*). Navedeni Odbor je 1992. godine objavio originalni „COSO Interna kontrola – Integrirani okvir" koji je, 2013. godine, uslijed promijenjenih uvjeta poslovanja poduzeća koji su se dogodili od izdavanja originalnog Okvira, ažuriran. Prema ovom Okviru, interna kontrola je proces, kojeg obavlja nadzorni odbor (odbor direktora), menadžment, i ostali zaposlenici poduzeća, oblikovan kako bi pružio razumno uvjerenje vezano uz ostvarivanje ciljeva povezanih s poslovanjem, izvještavanjem i usklađenosti. Interna kontrola je:

- usmjerena ostvarivanju ciljeva u jednoj ili više kategorija – poslovanje, izvještavanje i usklađenost
- proces koji se sastoji od kontinuiranih zadataka i aktivnosti – sredstvo za ostvarivanje ciljeva, a ne cilj sam po sebi
- izvršavana od strane ljudi – ne odnosi se isključivo na priručnike koji sadrže politike i procedure, sustave i obrasce, već na ljude i aktivnosti koje oni poduzimaju na svakoj razini poduzeća kako bi proveli interne kontrole
- sposobna pružiti razumno uvjerenje, ali ne i apsolutno uvjerenje, višem menadžmentu i nadzornom odboru (odboru direktora) poduzeća
- prilagodljiva organizacijskoj strukturi poduzeća – dovoljno fleksibilna za provedbu na razini cijelog poduzeća ili pojedine podružnice, operativne jedinice, funkcije ili poslovnog procesa.

COSO Okvir nudi tri kategorije ciljeva, koji omogućavaju poduzećima da se fokusiraju na različite aspekte internih kontrola:

- ciljevi (operativnog) poslovanja (engl. *operations objectives*) – odnose se na učinkovitost i djelotvornost poslovanja poduzeća, uključujući operativne ciljeve i ciljeve financijske uspješnosti, te zaštitu imovine od gubitaka
- ciljevi izvještavanja (engl. *reporting objectives*) – odnose se na interno i eksterno financijsko i nefinancijsko izvještavanje te mogu obuhvatiti pouzdanost, pravovremenost, transparentnost, ili ostale pojmove kako je to postavljeno od strane regulatora, priznatih donositelja standarda, ili politika poduzeća
- ciljevi usklađenosti (engl. *compliance objectives*) – odnose se na usklađenost sa zakonima i regulativama kojima podliježe poslovanje poduzeća."[31]

[31] Tušek, B., Halar, P. (2023) Sustav interne kontrole u digitalnoj ekonomiji, Računovodstvo i financije br 2/2023., Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, str. 82.

Interne kontrole imaju vrijednost izvan ostvarivanja isključivo ciljeva usklađenosti i pouzdanosti eksternog financijskog izvještavanja. Učinkovite interne kontrole mogu pomoći organizaciji da artikulira svoju svrhu, postavi svoje ciljeve i strategiju te raste na održivoj osnovi s povjerenjem i integritetom u svim vrstama informacija koje sastavlja i objavljuje, uključujući i ESG informacije.
"Budući da ESG izvještavanje može sadržavati širok raspon metrika, organizacije moraju uspostaviti politike, procese i interne kontrole koje generiraju pouzdane informacije za donošenje odluka i osiguravaju kvalitetu podataka koje se proizvode i izvještavaju. Slično financijskom izvještavanju, podatci koji se koriste za izradu izvješća o održivosti temelje se na svakodnevnim operacijama i odlukama koje usmjeravaju organizacije ka postizanju ciljeva. Adekvatne kontrolne aktivnosti moraju se dizajnirati te moraju učinkovito djelovati — od operativnih koraka do prikupljanja i analize podataka koji će se koristiti u izvještavanju. Uspostava adekvatnog broja kontrolnih aktivnosti u praksi je odgovornost menadžmenta, dok je interna revizija odgovorna za pružanje neovisnog uvjerenja da su kontrolne aktivnosti ispravno dizajnirane i da učinkovito djeluju."[32]
Globalno Udruženje ovlaštenih računovođa (engl. *ACCA - The Association of Chartered Certified Accountants*), globalni Institut internih revizora (engl. *IIA - The Institute of Internal Auditors Global*) i globalni Institut upravljačkih računovođa (engl. *IMA - The Institute of Management Accountants*) u ožujku 2022. godine proveli su istraživanje, putem anketnog upitnika u kojemu je sudjelovalo 1956 članova globalnog Udruženja ovlaštenih računovođa, globalnog Instituta internih revizora i globalnog Instituta upravljačkih računovođa, dok je u istraživanju putem okruglih stolova i intervjua sudjelovalo više od 80 članova na svjetskoj razini.[33] Rezultati istraživanja su pokazali kako 80 % ispitanika smatra da se sustav interne kontrole poduzeća treba proširiti i na nefinancijske informacije te povezano izvještavanje o ESG ciljevima.
"Izgradnja učinkovitog i djelotvornog sustava internih kontrola započinje uspostavom snažnog kontrolnog okruženja kao baze cijelog sustava, nastavlja se procjenom rizičnih čimbenika te implementacijom kontrolnih aktivnosti i postupaka za upravljanje ključnim rizicima u svrhu ostvarivanja ciljeva poduzeća. Zatim se uspostavljaju adekvatni kanali informiranja i komuniciranja radi potpune informiranosti svih internih interesno – utjecajnih skupina o poslovanju poduzeća, njihovim ulogama, obvezama i odgovornostima te u konačnici uspostavljaju

[32] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 3.

[33] ACCA, IAF i IMA (2022), Internal Control and the Transformation of Entities, Copyright © July 2022 by the Association of Chartered Certified Accountants (ACCA), The Internal Audit Foundation (IAF) and The Institute of Management Accountants (IMA), str. 8.

aktivnosti nadzora i provjere učinkovitosti internih kontrola kojima se nastoji dobiti razumno uvjerenje o doprinosu sustava internih kontrola ostvarivanju postavljenih ciljeva poduzeća."[34]

Sposobnost upravljanja ESG rizicima i ESG izvještavanja u značajnoj mjeri ovisi o **dizajnu i učinkovitosti internih kontrola**. Bez adekvatno oblikovanih i učinkovitih internih kontrola ne može se osigurati kvaliteta podataka potrebna za pružanje točnih i pouzdanih ESG izvješća. Mnoge organizacije, međutim, još nemaju snažne i pouzdane kontrole ESG podataka. Dakle, u kontekstu upravljanja ESG rizicima i ESG izvještavanja, uspostava odgovarajućeg i cjelovitog sustava interne kontrole predstavlja ključni izazov za organizacije na njihovom ESG putu, uvažavajući s jedne strane, brojnost i kompleksnost prethodno navedenih komponenti toga sustava, i s druge, činjenicu da su mnoge organizacije uglavnom na samim počecima ESG puta. Stoga je u praksi trenutno prisutan parcijalni i *ad hoc* pristup oblikovanju sustava interne kontrole kao instrumenta upravljanja ESG rizicima i ESG izvještavanja. Primjerice, u praksi je moguć pristup koji se usmjerava isključivo oblikovanju odgovarajućih kontrolnih aktivnosti, uz istovremeno moguće zanemarivanje oblikovanja podržavajućeg kontrolnog okruženja ili procjene ESG rizika, ili obrnuto.

U ožujku 2023. godine Odbor sponzorskih organizacija povjerenstva Treadway komisije (engl. COSO - *Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission*) je objavio dodatni vodič (engl. *Supplemental Guidance*) pod naslovom *Achieving effective internal control Over sustainability reporting (ICSR): Building Trust and Confidence through the COSO Internal Control—Integrated Framework*.[35] To je, zapravo, ažurirana verzija dokumenta koji je objavljen 2017. godine pod naslovom *Leveraging the COSO Internal Control—Integrated Framework to Improve Confidence in Sustainability Performance Data*.[36] Riječ je o korištenju potencijala vodećeg okvira za oblikovanje, implementaciju, provođenje i procjenu djelotvornosti internih kontrola *COSO Interna kontrola – Integrirani okvir* na ESG izvještavanje. Naime, neovisno o razlikama između financijskih informacija i nefinancijskih (održivih, ESG) informacija, COSO je stava da se COSO načela o učinkovitosti kontrole mogu primijeniti na sve vrste informacija o izvedbi, uključujući održivost, koristeći

[34] Tušek, B., Halar, P. (2017) Okvir za oblikovanje, implementaciju i procjenu sustava internih kontrola, Računovodstvo i financije br. 5/2017., Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, str. 41.

[35] Više o tome, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO) (2023) Achieving effective internal control Over sustainability reporting (ICSR): Building Trust and Confidence through the COSO Internal Control—Integrated Framework, Copyright © 2023, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO), str. 1-114.

[36] Više o tome, Herz, R.H., Monterio, B.J., Thomson, J. C., (2017) Leveraging the COSO Internal Control—Integrated Framework to Improve Confidence in Sustainability Performance Data, str. 1-55.

profesionalnu prosudu. Povezano s time, COSO je u ovaj Vodič uključio smjernice izvještavanja o održivosti, odnosno zahtjeve i teme koje treba uzeti u obzir prilikom uspostave i održavanja sustava interne kontrole nad financijskim izvještavanjem i ESG izvještavanjem, odnosno na sve vrste informacija o izvedbi. Dakle, uz interne kontrole nad financijskim izvještavanjem (engl. *ICFR – Internal Control Over Financial Reporting*) neophodna je uspostava i djelovanje internih kontrola nad izvještavanjem o održivosti (engl. *ICSR - Internal Control Over Sustainability Reporting*). Naravno, pri tome je neophodan holistički, integrirani pristup s obzirom na to da cjelokupni integrirani sustav internih kontrola neke organizacije podržava način na koji ona postiže svoje ciljeve, a učinkovito ESG izvještavanje počiva na ukupnosti poslovnih procesa i aktivnosti na razini poduzeća. Čak štoviše, umjesto jasne diferencijacije, u praksi se preklapa suština odgovarajućih komponenti, načela i točaka fokusa te je namjera upravo integracija.

K tome, u izdanju COSO Okvira iz 2013. godine, u odnosu na izvorni Okvir iz 1992. godine, prilikom ažuriranja ovog Okvira, informacijski ciljevi su povezani s internim i eksternim financijskim i nefinancijskim izvještavanjem, odnosno uz tradicionalno eksterno financijsko izvještavanje posebice se naglasila važnost internog i eksternog nefinancijskog (održivog) izvještavanja. Također, u ažuriranoj verziji COSO Okvira iz 2013. godine pet komponenti sustava internih kontrola su podržane sa 17 načela kojima se osigurava učinkovitost i djelotvornost sustava internih kontrola. U prilog načelima uvedena je 81 točka fokusa, koje predstavljaju potporne faktore načelima kroz opis njihovih važnih karakteristika. Uz to, točke fokusa se koriste prilikom oblikovanja, implementacije, provođenja i procjene cjelokupnog sustava internih kontrola poduzeća.[37] Učinkovit sustav internih kontrola će se postići isključivo prisutnošću i funkcionalnošću svih 17 načela primijenjenih na izvještavanju o održivosti.[38] Iako vodič nudi detaljniju raspravu i studije slučaja, u tablici 1.[39] dan je sažetak relevantnosti svake komponente sustava interne kontrole za ESG revizijske aktivnosti.

[37] Više o tome, Tušek, B., Halar, P., (2017) Okvir za oblikovanje, implementaciju i procjenu sustava internih kontrola, Računovodstvo i financije br. 5/2017., Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, str. 41-47.

[38] Više o tome, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO) (2023) Achieving effective internal control Over sustainability reporting (ICSR): Building Trust and Confidence through the COSO Internal Control—Integrated Framework, Copyright © 2023, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO), str. 1-114.

[39] Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc., str. 15.

Tablica 1. Relevantnost komponenti sustava interne kontrole za ESG revizijske aktivnosti.

COSO komponenta	**Relevantnost za ESG pristup interne revizije**
Kontrolno okruženje	• Utvrđivanje svijesti o kontroli (obično od uprave i nadzornog odbora) koja usmjerava ciljeve ESG izvještavanja dok se postavljaju temelji za procese i disciplinu potrebnu za upravljanje kontrolama. • Uspostavljanje predanosti organizacije stvaranju struktura koje pružaju etički, neovisan, održiv i odgovoran nadzor nad razvojem i učinkom internih kontrola.
Procjena rizika	• Usmjeravanje s jasnim ciljevima koji podržavaju identifikaciju i analizu specifičnih ESG rizika za postizanje organizacijskih ciljeva. • Razmatranje potreba internih i eksternih interesno-utjecajnih skupina. • Identificiranje i procjenjivanje promjena koje utječu na interne kontrole (npr. regulatorne promjene, spajanja i preuzimanja, geografska izloženost, uvođenje tehnologije).
Kontrolne aktivnosti	• Uspostavljanje politika i procedura za stvaranje aktivnosti koje učinkovito ublažavaju ili upravljaju identificiranim ESG rizicima. • Odgovarajuće prilagođavanje svih vrsta aktivnosti kada je to praktično.
Informacije i komunikacija	• Prikupljanje ili generiranje pravovremenih, relevantnih i pouzdanih ESG podataka za podršku učinkovitom funkcioniranju internih kontrola. • Provjera jesu li uspostavljene odgovarajuće mjere izvedbe (npr. ključni pokazatelji učinkovitosti ili KPI) i komunikacijski procesi za opisivanje i dijeljenje ESG informacija interno i eksterno. • Korištenje procjene rizika za usmjeravanje odabira najvažnijih ESG čimbenika za praćenje i objavljivanje.
Aktivnosti monitoringa	• Korištenje aktivnosti pregleda (odvojeno od pregleda koji se izvode kao kontrolne aktivnosti) za podršku organizaciji u procjeni jesu li sve COSO komponente prisutne i funkcioniraju.

	• Korištenje kontinuiranih procjena ugrađenih u poslovne procese, povremenih zasebnih procjena (npr. koje provodi interna revizija) ili neovisnih procjena treće strane. • Pravodobno informiranje o nedostacima onih koji su odgovorni za primjenu korektivnih mjera

Izvor: Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc., str. 15.

3. OBVEZE I ODGOVORNOSTI U UPRAVLJANJU ESG-om PREMA IIA MODELU *TRI LINIJE*

Uz postojanje i funkcioniranje interne kontrole, organizacije moraju uspostaviti strukturu korporativnog upravljanja koja učinkovito provodi ESG strategiju. To znači da nije dovoljno uspostaviti odgovarajuće mehanizme nadzora nad točnosti i pouzdanosti ESG podataka, nego dobra struktura korporativnog upravljanja koja podupire provedbu ESG strategije zahtijeva odgovarajuće strukture, procese, obveze i odgovornosti koje će omogućiti:[40]

- Odgovornost upravljačkog tijela prema dionicima za nadzor nad organizacijom kroz integritet, vodstvo i transparentnost.
- Aktivnosti (uključujući upravljanje rizicima) menadžmenta usmjerene ostvarenju ciljeva organizacije donošenjem odluka utemeljenih na analizi rizika uz primjenu odgovarajućih resursa.
- Pružanje uvjerenja i savjetovanje od strane neovisne funkcije interne revizije, jasno i samopouzdano, promocijom i usmjeravanjem kontinuiranog unaprjeđenja kroz detaljno istraživanje i sveobuhvatno komuniciranje.

"ESG inicijative i izvještavanje, kao stvaranje i zaštita ukupne organizacijske vrijednosti, zahtijevaju od upravljačkog tijela, menadžmenta i interne revizije da zajednički rade kako bi se uskladili jedni s drugima i prioritetima dionika. Usklađenost aktivnosti postiže se komunikacijom, kooperacijom i suradnjom. To osigurava pouzdanost, koherentnost i transparentnost informacija potrebnih za donošenje odluka na temelju rizika. U kontekstu upravljanja, za organizacije je od vitalnog značaja da razmotre uloge u ESG izvještavanju i upravljanju rizicima.

[40] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 4.

IIA-ov model *tri linije* pruža temelj za dodjelu takvih uloga."[41] Prema tome, kako bi se uspostavila struktura korporativnog upravljanja unutar koje se uspješno provode ESG inicijative neophodno je jasno utvrditi uloge i odgovornosti ključnih sudionika u tom procesu – upravljačkog (nadzornog) tijela, izvršnog menadžmenta i funkcije interne revizije. IIA Model *tri linije* iz 2020. godine pomaže organizacijama da identificiraju strukture i procese koji najbolje pomažu u ostvarenju ciljeva i olakšavaju snažno upravljanje i upravljanje rizicima. U tom modelu jasno su utvrđene uloge upravljačkog (nadzornog) tijela, uloga menadžmenta kao prve i druge linije, uloga i neovisnost interne revizije kao treće linije obrane. Prema općem pristupu, sukladno IIA Modelu *tri linije*, "upravljačko tijelo: prihvaća odgovornost prema dionicima za nadzor nad organizacijom; sudjeluje s dionicima u cilju praćenja njihovih interesa i transparentne komunikacije ostvarenja ciljeva organizacija; njeguje kulturu koja promiče etičko ponašanje i odgovornost; uspostavlja strukture i procese upravljanja, uključujući pomoćne odbore, prema potrebi; delegira odgovornosti i osigurava resurse menadžmentu za ostvarenje ciljeva organizacije; određuje organizacijski apetit rizika te nadzire upravljanje rizicima (uključujući interne kontrole); nadzire usklađenost s pravnim, regulatornim i etičkim očekivanjima; uspostavlja i nadzire neovisnu, objektivnu i kompetentnu funkciju interne revizije. Odgovornost menadžmenta za ostvarenje ciljeva organizacije obuhvaća ulogu i prve i druge linije. Prva linija izravno je povezana s isporukom proizvoda i/ili usluga klijentima organizacije i uključuje i prateće funkcije. Druga linija pruža pomoć u upravljanju rizicima. Uloge prve linije su: vodi i usmjerava aktivnosti (uključujući upravljanje rizicima) te korištenje resursa za ostvarenje ciljeva organizacije; održava stalan dijalog s upravljačkim tijelom i izvještava o: planiranim, stvarnim i očekivanim rezultatima povezanim s ciljevima organizacije; i o rizicima; uspostavlja i održava odgovarajuće strukture i procese za upravljanje operacijama i rizicima (uključivo interne kontrole); osigurava usklađenost s pravnim, regulatornim i etičkim očekivanjima. Uloge druge linije su: pruža komplementarnu stručnost, podršku, praćenje te postavlja izazove vezane uz upravljanje rizicima, uključujući razvoj, uvođenje i kontinuirano unapređenje upravljanja rizicima (uključujući interne kontrole) u procesima, sistemima i organizaciji te ostvarenje ciljeva upravljanja rizicima kao što su: usklađenost sa zakonodavnim i regulatornim zahtjevima te prihvatljivim etičkim ponašanjem; interne kontrole; informacijska i tehnološka sigurnost; održivost; i osiguranje kvalitete. Uz to, druga linija pruža analizu i izvještava o adekvatnosti i učinkovitosti upravljanja rizicima (uključujući interne kontrole). Interna revizija

[41] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 4 .

kao treća linija: primarno odgovara upravljačkom tijelu i neovisna je od menadžerskih odgovornosti, pruža neovisno i objektivno uvjerenje i savjet menadžmentu i upravljačkom tijelu o adekvatnosti i učinkovitosti upravljanja i upravljanja rizicima (uključujući interne kontrole), podržavajući ostvarenje organizacijskih ciljeva te promovira i usmjerava kontinuirano unapređenje, izvještava upravljačko tijelo o ograničenjima neovisnosti i objektivnosti te provodi mjere zaštite prema potrebi."[42]

Kada je riječ o provedbi ESG programa "čitav upravljački odbor može preuzeti nadzor nad održivosti ili delegirati to pododboru. Revizijski odbor može biti najbolji izbor za takvu delegaciju, budući da je obično najiskusniji u vanjskom izvještavanju i razumije važnost politika, procedura i interne kontrole. Izvršni menadžment trebao bi preuzeti odgovornost za planiranje i provođenje strategija ESG rizika; stvaranje povezanih politika, procedura i internih kontrola; utvrđivanje relevantnih metrika na kojima će se temeljiti izvješća o održivosti; i nadgledanje izrade tih izvješća. Također, trebao bi biti zainteresiran za razumijevanje i praćenje svih rizika usklađenosti s ESG-om. Interna revizija trebala bi preuzeti ključnu ulogu pružanja objektivnog uvjerenja, neovisnog o menadžmentu, o učinkovitosti upravljanja ESG rizicima, ESG izvještavanju i usklađenosti s povezanim propisima. Izazovi i složenost ESG izvještavanja su očigledni, a rizici povezani s neadekvatnim upravljanjem ovim izvještavanjem mogu biti visoki u vidu neusklađenosti s propisima i reputacijskom štetom. Stoga bi upravljačka tijela i izvršno rukovodstvo trebali pažljivo razmotriti sve objave i način na koji se dodjeljuju odgovornosti za pružanje uvjerenja."[43]

Prema tome, upravni (nadzorni) odbor utvrđuje širu ESG strategiju, uspostavljajući "ton s vrha", potičući hitnost i odgovornost za implementaciju te provodeći nadzor nad ESG rizicima, internim kontrolama i ESG izvještavanja. Naravno, upravni (nadzorni) odbor može nadzorne aktivnosti nad ESG-om delegirati svom pododboru - revizijskom odboru, o čemu će više govora biti u nastavku ovog rada. Izvršni menadžment je zadužen za provedbu uspostavljene ESG strategije utvrđivanjem primjerenih politika, programa i procedura kao i za utvrđivanje relevantnih ESG metrika, nadgledanje i koordinaciju izrade ESG izvješća te praćenje ESG rizika. Drugim riječima, izvršni menadžment ima odgovornosti za učinkovite procese, kontrole i politike koje podržavaju upravljanje ESG rizicima i ESG izvještavanje. Interna revizija služi kao posljednja linija obrane, integrirajući ESG rizik i razmatranja o usklađenosti u

[42] The Institute of Internal Auditors (2020), IIA Model tri linije: Ažuriranje modela tri linije obrane, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 5. i 6.

[43] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 4.

revizijski plan dok potiče disciplinu i kontrole oko materijalnih ESG rizika. Funkcija interne revizije odgovorna je za testiranje relevantnih kontrola i rizika, davanje savjeta o ESG izvješćima i provjeru aktivnosti za ublažavanje rizika. Funkcija interne revizije također ima ključnu ulogu u savjetovanju organizacije o njezinim širim sposobnostima upravljanja rizicima, te u predviđanju i usklađivanju napora s novim ESG rizicima, strategijama i organizacijskim ciljevima.
Od iznimne je važnosti da sve navedene linije koje podržavaju stvaranje vrijednosti iz ESG napora rade zajedno kako bi uskladile ESG napore, osiguravajući da različite uloge ne rade u silosima, odnosno bez međusobne interakcije i suradnje. Dakle, ESG program se ne može provoditi izolirano nego mora biti dio integriranog pristupa upravljanju rizikom.[44]

4. ULOGA I ZADACI FUNKCIJE INTERNE REVIZIJE U UPRAVLJANJU ESG-om I ESG IZVJEŠTAVANJU

U današnjim kompleksnim i dinamičnim uvjetima poslovanja, funkcija interne revizije postaje bitan čimbenik i sudionik u cjelokupnom procesu korporativnog upravljanja. Očekivanja od funkcije interne revizije u smislu njezina aktivnog uključivanja u stvaranje dodane vrijednosti, prije svega generiranjem informacija potrebnih za identifikaciju, razumijevanje i procjenu rizika te implementaciju i promicanje kontinuiranog poboljšanja internih kontrola, danas su u svijetu posebno naglašena. S vremenom se interna revizija razvila u proaktivnu funkciju u poduzeću koja svojim djelovanjem kroz brojne angažmane s izražavanjem uvjerenja i savjetodavne angažmane zadovoljava informacijske potrebe širokog kruga korisnika, od uprave, nadzornog odbora, revizijskog odbora, linijskog i operativnog menadžmenta, eksternih revizora, regulatora, pa sve do dobavljača i kupaca. Sve to dovodi do potrebe za uravnoteženjem i koordinacijom djelovanja funkcije interne revizije kako bi s različite informacijske potrebe ključnih interesno – utjecajnih skupina i njihova očekivanja ispunila.
Funkcija interna revizija svojim djelovanjem usmjerena je obavljanju određenih aktivnosti (usluga, angažmana) koje se mogu svrstati u dvije temeljne skupine i to tzv. angažmani s izražavanjem uvjerenja (engl. *assurance service*s) te savjetodavne aktivnosti (engl. *consulting services*). Prema rječniku Međunarodnog okvira profesionalnog djelovanja[45] (engl. *IPPF - International*

[44] Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc., str. 7.

[45] Više o tome, https://www.theiia.org/en/standards/

Professional Practice Framework) angažmani s izražavanjem uvjerenja se definiraju kao "objektivno procjenjivanje dokaza sa svrhom pružanja neovisne procjene o upravljanju poduzećem, upravljanju rizicima i sustavom kontrola u poduzeću."[46] Uglavnom se mogu svesti na četiri temeljne faze koje uključuju: ispitivanje, utvrđivanje stanja i djelotvornosti, informiranje, odnosno priopćavanje rezultata ispitivanja te davanje preporuka za poboljšanje.[47] Definicijom interne revizije obuhvaćene su i savjetodavne usluge koje se prema pojmovniku Međunarodnog okvira profesionalnog djelovanja interne revizije definiraju kao „savjetovanje i druge povezane usluge klijentu, čija su priroda i djelokrug usuglašeni s klijentom, a s namjerom sudjelovanja u stvaranju dodane vrijednosti poduzeća te poboljšanja upravljanja poduzećem, upravljanja rizicima poduzeća i sustava kontrola u poduzeću, s tim da interna revizija pri tome ne preuzima odgovornost koju za to snosi menadžment."[48]

Angažmani s izražavanjem uvjerenja, koji se u praksi interne revizije često nazivaju revizijski angažmani, jesu angažmani koji uključuju prikupljanje dovoljno odgovarajućih revizijskih dokaza radi oblikovanja zaključaka o adekvatnost internih kontrola subjekta, odnosno internih kontrola unutar određenih procesa i funkcija, ali i o adekvatnosti procesa upravljanja rizicima i korporativnog upravljanja, usklađenosti sa zakonskim propisima, politikama, procedurama i tome slično. Prirodu i opseg angažmana s izražavanjem uvjerenja određuje interni revizor, dok priroda i opseg savjetodavnih usluga ovise o dogovoru s klijentom koji traži uslugu. Prilikom pružanja savjetodavnih usluga interni revizor treba zadržati objektivnost i ne smije preuzimati na sebe odgovornost menadžmenta. Angažmani s izražavanjem uvjerenja uključuju tri strane - internog revizora, vlasnika procesa i korisnika, dok savjetodavne usluge uključuju dvije strane – internog revizora i klijenta, odnosno osobu koja daje i koja traži savjet. Rezultati ovih usluga su također različiti. Kod angažmana s izražavanjem uvjerenja rezultat uključuje odgovarajuće zaključke, mišljenje i preporuke internog revizora o objektu ispitivanja koji su formalne i eksplicitne prirode te se distribuiraju trećoj strani (korisniku). Korisnici angažmana s izražavanjem uvjerenja koje provodi interni revizor mogu biti interni (nadzorni odbor, revizijski odbor, viši menadžment) ali i eksterni (dioničari, regulatori i slično) Također, pojedinačni angažmani s izražavanjem uvjerenja završavaju fazom praćenja rezultata od strane internog revizora koji se ostvaruju temeljem

[46] Anderson, D., Dahle, A. J. (2009) Implementing the International Professional Practices Framework, 3rd edition, The Institute of Internal Auditors Research Foundation, Altamonte Springs, Florida, str. 23.

[47] Tušek, B., Žager, L., Barišić, I., (redaktor Tušek, B.) (2014), Interna revizija, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, str. 62.

[48] Anderson, D., Dahle, A. J. (2009) Implementing the International Professional Practices Framework, 3rd edition, The Institute of Internal Auditors Research Foundation, Altamonte Springs, Florida, str. 23.

implementiranih preporuka. Konačno, angažmani s izražavanjem uvjerenja su obvezujući za internog revizora, odnosno spadaju u njegovu glavnu aktivnost. Savjetodavnim uslugama internog revizora osigurava se najčešće poboljšanje učinkovitosti i djelotvornosti poslovnih aktivnosti, pruža podrška u oblikovanju korektivnih akcija, pruža podrška u oblikovanju kontrola potrebnih unutar novih sustava i procesa, osigurava usporedba s najboljima i tome slično. Rezultat ovih aktivnosti internog revizora jesu preporuke i savjeti, često i neformalni a izvještavanje je u dogovoru s klijentom, odnosno menadžmentom. Kod savjetodavnih usluga praćenje rezultata je u dogovorenom opsegu s klijentom. Za razliku od angažmana s izražavanjem uvjerenja, savjetodavne usluge internog revizora su neobvezujuće, odnosno alternativne.

Godine 2021. globalni Institut internih revizor (engl. *Institute of Internal Auditors*) objavio je *White Paper* pod naslovom "Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti" (engl. *Internal audit's role in ESG reporting: Independent assurance is critical to effective sustainability reporting*). Prema ovom dokumentu "interna revizija može i treba igrati značajnu ulogu u ESG putu organizacije. Može dodati vrijednost svojom savjetodavnom ulogom pomažući identificirati i uspostaviti funkcionalno ESG kontrolno okruženje. Također, može ponuditi iznimno bitnu pomoć pružanjem uvjerenja temeljenom na neovisnom i objektivnom pregledu efikasnosti procjene ESG rizika, odgovora na rizike i kontrola. Osim toga, funkcije interne revizije koje djeluju u skladu s globalno priznatim standardima IIA dobro su pozicionirane kako bi pomogle svojim organizacijama da primijene već uspostavljene, pouzdane okvire za interne kontrole u sklopu svojih ESG aktivnosti."[49] "Traženje objektivnog uvjerenja o svim procesima upravljanja rizicima povezanim s ESG-om od strane kvalificirane, neovisne funkcije interne revizije s odgovarajućim resursima trebalo bi biti dio svake ESG strategije."[50]

U kontekstu ESG inicijativa, funkcija interne revizije nije ograničena isključivo na pružanje uvjerenja u odnosu na izvještavanje o održivosti, s obzirom na to da je izvještavanje o održivosti tek dio učinkovite ESG strategije. Angažmani s izražavanjem uvjerenja funkcije interne revizije trebaju uključiti, uz pružanje uvjerenja o pouzdanosti ESG izvještavanja i pružanje neovisnog uvjerenja o adekvatnosti i učinkovitosti upravljanja ESG rizicima, pitanjima usklađenosti s povezanim propisima te nadziranje ESG indikatora.

[49] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 2.

[50] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 2.

"Neovisno, objektivno uvjerenje i savjetovanje fundamentalni su za ulogu i misiju interne revizije, zbog čega je njezino sudjelovanje u ESG izvještavanju ključno. Uistinu, definicija interne revizije u IIA-ovom Međunarodnom okviru profesionalnog djelovanja (IPPF) opisuje kako ona dodaje vrijednost: "...donoseći sustavan, discipliniran pristup procjeni i poboljšanju djelotvornosti upravljanja rizicima, kontrole i korporativnog upravljanja." S obzirom da rizici povezani s ESG-om postaju očigledniji i prevladavaju u donošenju odluka od strane upravljačkog tijela i izvršnog menadžmenta, direktori moraju imati pouzdano uvjerenje o djelotvornosti upravljanja rizicima ESG-a, uključujući uvjerenje o ESG izvještavanju. To uvjerenje bi trebalo doći od interne revizije."[51]

Pružanje uvjerenja na ESG izvještavanje može pružiti pravilno financirana, kvalificirana i neovisna funkcija interne revizije i treba uključivati barem sljedeće komponente:[52]

- **Pregled jesu li metrike korištene za izvještavanje relevantne, točne, pravodobne i konzistentne.** Ključno je da sva javna izvješća o održivosti pružaju informacije koje točno opisuju ESG napore organizacije. Interna revizija može pružiti uvjerenje o tome jesu li podaci (kvantitativni i kvalitativni) koji se izvještavaju točni, relevantni, potpuni i pravovremeni. To je osobito važno jer se regulatorni nadzor povećava.
- **Pregled da li je izvještavanje konzistentno s formalnim financijskim objavama.** Iako izvještavanje o održivosti pruža nefinancijske podatke, sve informacije koje su u suprotnosti s formalnim financijskim objavama podići će „crvenu zastavu" kod regulatora i investitora.
- **Procjena materijalnosti ili procjena rizika ESG izvještavanja.** Ovo područje može biti potencijalno problematično jer se organizacije ponekad bore s razumijevanjem i izvještavanjem o tome što je "materijalno". Odbor za međunarodne računovodstvene standarde definira materijalnost kao: „Pogrešne izjave, uključujući propuste, smatraju se materijalnim ako postoji velika vjerojatnost da bi, pojedinačno ili zajedno, utjecale na prosudbu razumnog korisnika na temelju financijskih izvještaja." Definicija prepušta mnogo tumačenju i prosudbi pojedinačnih organizacija. Međutim, organizacije moraju imati jasno razumijevanje o tome kako tekući napori vezani za održivost ili javne obveze vezane za postizanje ciljeva održivosti mogu porasti do razine materijalnosti.

[51] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 5.

[52] The Institute of Internal Auditors (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA, str. 5. i 6.

- **Uključiti ESG u planove revizije.** ESG i angažmani povezani s održivošću trenutno čine oko 1% tipičnih planova interne revizije, prema podacima 2021. *North American Pulse of Internal Audit*. To se mora promijeniti kako ESG rizici i upravljanje ESG rizicima postaju sve važniji za organizacije.

Pružanje savjetodavnih angažmana u kontekstu ESG-a treba uključiti sljedeće komponente:

- **Izgradite ESG kontrolno okruženje.** Kompetentne funkcije interne revizije upoznate su s temeljnim blokovima učinkovitog kontrolnih okruženja. One mogu preporučiti okvire (npr. COSO-ov *Internal Control - Integrated Framework*) za upravljanje/ublažavanje ESG rizika.
- **Preporučiti parametre izvještavanja.** O čemu izvještavati ključno je pitanje u upravljanju rizicima ESG izvještavanja. Interna revizija može pružiti uvid u vrstu podataka (kvantitativnih i kvalitativnih) koji točno odražavaju relevantne napore za održivost unutar organizacije.
- **Savjetovati o upravljanju ESG-om.** Zbog svog holističkog razumijevanja rizika u cijeloj organizaciji interna revizija može pružiti smjernice o upravljanju ESG-om. Može koristiti svoju jedinstvenu perspektivu da pomogne identificirati uloge i odgovornosti, kao i pružiti edukaciju o internim kontrolama.

Funkcija interne revizije može "pomoći menadžmentu u odgovorima na sljedeća relevantna pitanja:

- Znamo li tko su interesno-utjecajne skupine poduzeća i njihova očekivanja u pogledu odgovornosti za ESG čimbenike?
- Imamo li jasan pogled na sve ESG rizike, uključujući rizik usklađenosti s postojećim i nadolazećim nacionalnim i međunarodnim zakonodavstvom, i jesu li se oni redovito ponovno procjenjivali?
- Imamo li odgovarajuću kulturu ESG-a koja ide „ruku pod ruku" s našim inicijativama ESG-a?
- Mjerimo li svoje ESG aktivnosti na temelju ključnih pokazatelja uspješnosti (KPI-ja) povezanih s ESG strategijom?"[53]

Funkcija interne revizije može biti uključena u pružanje savjeta o postavljanju ciljeva ESG programa i pokazatelja, pregled kako se ESG ciljevi i pokazatelji prate i nadziru, pregled provedbe ESG programa i povezanih dokumentiranih politika te pregled točnosti ESG izvješća koja se dostavljaju interesno utjecajnim skupinama.

[53] KMPG (2021) Have you considered auditing your organizations sustainability processes? – The rise of sustainability and internal audit's role in auditing ESG, citirano prema: Brozović, M. (2021.) Uloga interne revizije u izvještavanju *o održivom poslovanju*, Zbornik radova 23. savjetovanja *Interna revizija i kontrola*, HZRIF, Sekcija internih revizora, Selce, 30.9.-2.10.2021., str. 192.

Više je utjecajnih čimbenika o kojima ovisi na koji će način neka funkcija interne revizije, u konkretnim uvjetima, pružati podršku ESG pitanjima unutar neke organizacije te na koji će način uključiti ESG aktivnosti u planove interne revizije. Neki od tih utjecajnih čimbenika su djelatnost i povezana regulativa, zrelost organizacije i poslovnih procesa, elementi strategije upravljanja ESG rizicima, apetit rizika, veličina organizacije i same funkcije interne revizije, resursi funkcije interne revizije – ljudski, financijski i materijalni. Dodatno, "stupanj uključenosti interne revizije u procese i izvještavanje o održivosti ovisi o stupnju integracije ESG modela u poslovanje, odnosno zrelosti poduzeća u promišljanju o ESG čimbenicima."[54] Kao što je prikazano u tablici 2. "u najnaprednijem stupnju radi se o integriranom modelu, gdje su ESG rizici integrirani u upravljanje rizikom poduzeća na način sličan ostalim poslovnim rizicima, kao i u plan interne revizije." [55]

Tablica 2. Stupanj integracije ESG modela u poslovanje

[54] Brozović, M. (2021) *Uloga interne revizije u izvještavanju o održivom poslovanju*, Zbornik radova 23. savjetovanja *Interna revizija i kontrola*, HZRIF, Sekcija internih revizora, Selce, 30.9.-2.10.2021., str. 192.

[55] Brozović, M. (2021) *Uloga interne revizije u izvještavanju o održivom poslovanju*, Zbornik radova 23. savjetovanja *Interna revizija i kontrola*, HZRIF, Sekcija internih revizora, Selce, 30.9.-2.10.2021., str. 192.

Naziv	Opis	Glavna obilježja
uzvratni (engl. *responsive*)	vođen usklađivanjem - s postojećim ESG zahtjevima i prilagođava se očekivanjima	• ograničen nadzor odbora • odgovornost za ESG leži izvan uspostavljenih sustava upravljanja i kontrolira se od strane jednog dijela organizacije (npr. marketing) • razmatranja ESG-a nisu integrirana u poslovanje i cilj je samo zadovoljiti regulatorne zahtjeve • ograničeno ESG izvještavanje bez pozivanja na standarde ili smjernice • nema uvjerenja u vezi objavljenih ESG informacija
poboljšani (engl. *enhanced*)	vođen performansama – s ciljem poboljšanja internih kontrola, prikupljanja ESG podataka i upravljanja učinkom	• odbor i izvršni direktori dobivaju godišnje informacije • međufunkcijski odbor ESG-a nadzire prioritete i performanse održivosti • samostalne strategije održivosti • formalni proces utvrđivanja značajnosti ESG-a i koraci poduzeti za integraciju ESG-a u upravljanje rizikom poduzeća • ESG izvještavanje usklađeno sa standardima i smjernicama • ograničeno uvjerenje u vezi objavljenih ESG informacija
integrirani (engl. *integrated*)	vođen povećanjem vrijednosti – kroz uspostavljeno upravljanje, upravljanje rizicima, stratešku raspodjelu resursa, procese upravljanja podacima, kontrole, izvješćivanje i pružanje uvjerenja	• uspostavljen nadzor odbora s definiranim statutima odbora, redovitim ažuriranjima i obukom • ESG integriran u upravljačke uloge i odgovornosti, uključujući naknade izvršnoj vlasti • ESG rizici integrirani u upravljanje rizikom poduzeća na način sličan ostalim poslovnim rizicima • ESG integriran u plan interne revizije • ESG izvješćivanje u skladu s vodećim standardima • razumno uvjerenje revizora financijskih izvještaja o objavljenim ESG informacijama

Izvor: Vodovoz, I.; Robinson, C.; Sullivan, K. (2020) Enhancing trust in ESG disclosures, Deloitte & Touche LLP, 27(20), dostupno na: https://dart.deloitte.com/USDART/object/3a7694da-fd1d-11ea-90e3-c78b347a0c70/resource/2_542091.pdf, str. 5., citirano prema: Brozović, M.

(2021.) *Uloga interne revizije u izvještavanju o održivom poslovanju*, Zbornik radova 23. savjetovanja *Interna revizija i kontrola*, HZRIF, Sekcija internih revizora, Selce, 30.9.-2.10.2021., str. 192.

Prema objavi KPMG-a[56] o ključnim područjima rizika za internu reviziju u 2023. godini, u dokumentu pod naslovom *Internal audit key risk areas 2023*, koja su glavni interni revizori (engl. *CAE – Chief Audit Executive*) trebali razmotriti prilikom izrade godišnjeg plana interne revizije za 2023. godinu, utvrđeno je i rangirano ukupno 10 područja rizika. Pri tome su klimatske promjene navedene na drugom, a područje ESG-a rizika na četvrtom mjestu, od ukupno rangiranih 10 područja rizika.[57] K tome, svih 10 područja rizika mapirano je kroz dva ključna spektra i to:[58] 1. utvrđena su ključna područja rizika koja je funkcija interne revizije trebala identificirati i razumjeti, naspram novonastalih područja rizika koja se razvijaju, ali čije potpuno razumijevanje tek treba postići i 2. područja nestandardnog (izuzetnog) rizika koja bi trebalo razmotriti za jednokratnu reviziju, naspram područja standardnog (ponavljajućeg) rizika koja bi trebalo razmatrati kontinuirano. Klimatske promjene kao područje rizika mapirano je kao područje nestandardnog (izuzetnog) rizika i novonastalo područje rizika koje bi trebalo razmotriti za jednokratnu reviziju, dok je područje ESG rizika mapirano kao područje standardnog (ponavljajućeg) rizika koje bi trebalo razmatrati kontinuirano i kao novonastalo područje rizika koje se razvija i čije potpuno razumijevanje tek treba postići. Konačno, uz ESG rizik, u ovom se dokumentu navode se i konkretne uloge funkcije interne revizije. U tom kontekstu, "za organizacije koje su u početnim fazama svog ESG puta, interna revizija bi trebala pružiti savjetodavnu podršku u razumijevanju ESG rizika i podržati dizajn i razvoj robusnih okvira korporativnog upravljanja i kontrolnog okruženja. Za daljnji napredak organizacije na njezinom ESG putu, interna revizija bi trebala pružiti jamstvo o relevantnim okvirima korporativnog upravljanja, organizacijske strategije i integritet ESG izvještaja. Uz to, funkcija interne revizije treba obaviti

[56] KPMG (2022), *Internal audit key risk areas* 2023, Copyright © 2022 KPMG Advisory (Hong Kong) Limited, a Hong Kong (SAR) limited liability company and a member firm of the KPMG global, str. 1-9.

[57] Deset ključnih područja rizika: ekonomska i geopolitička nesigurnost, klimatske promjene, upravljanje talentima i njihovo zadržavanje, ESG, cyber sigurnost i privatnost podataka, organizacijska kultura i ponašanje, odnos s trećim stranama i lanac dobave, digitalne disrupcije i nove tehnologije, kontinuitet poslovanja i odgovor na krizu, spajanja i preuzimanja

[58] KPMG (2022), *Internal audit key risk areas* 2023, Copyright © 2022 KPMG Advisory (Hong Kong) Limited, a Hong Kong (SAR) limited liability company and a member firm of the KPMG global, str. 3.

procjenu upravljanja ESG rizicima i usklađenosti s primjenjivim zahtjevima zakonodavstva."[59]

Postoji više mogućih pristupa integraciji ESG rizika i ESG izvještavanja **u planove interne revizije** koji su opisani u nastavku.[60]

1. **Samostalni pregledi** (engl. *Standalone Reviews*)
   Određeni elementi ESG programa mogu biti dovoljno zreli za procjenu funkcije interne revizije u samostalnim pregledima. Ove procjene mogu pomoći organizacijama da razumiju svoje ESG politike, kontrolno okruženje i odgovornosti u određenom trenutku. Na primjer, postoji li odgovarajuće sponzorstvo za neki događaj ili program u zamjenu za određene promotivne pogodnosti, jesu li potrebni resursi dostupni, jesu li projektni planovi postavljeni kako bi se osiguralo da se aktivnosti odvijaju prema planu i na odgovarajućoj razini detalja i specifičnosti, potvrđuju li izvorni podaci da su sve ESG objave potpune, točne i lako dostupne.
2. **Fokusirani pregledi** (engl. *Focused Reviews*)
   Za ESG područja koja izazivaju visoku razinu zabrinutosti interesno-utjecajnih skupina ili sklonost niskom riziku, organizacije mogu planirati fokusirane preglede. Ova detaljna istraživanja mogu pružiti dragocjeno jamstvo u ključnim ESG područjima, djelujući kao tradicionalniji revizijski pregledi koji pomažu osigurati da politike, procesi i drugi pojedinačni elementi ESG programa funkcioniraju kako se očekuje. Fokusirani pregledi vjerojatno će postati prisutni u praksi jer regulatori zahtijevaju posebne ESG objave. Fokusirani pregledi mogu uključivati veće veličine revizijskih uzoraka tijekom duljeg vremenskog razdoblja. Revizijski timovi funkcije interne revizije mogu ugraditi periodične kontrolne točke, kao što su šestomjesečne provjere ili tromjesečna ažuriranja, kako bi osigurali provedbu akcijskih planova ili planova ublažavanja i učinkovitog rješavanja problema. U drugim slučajevima, međutim, revizijski timovi funkcije interne revizije mogu obaviti fokusirani pregled, identificirati nalaze i prepustiti upravi poduzeća diskrecijsku odluku hoće li ispraviti probleme, ne pružajući nadzor ili sustav praćenja postupanja s revizijskim rezultatima.
3. **Integrirani revizijski pristup** (engl. *Integrated Audit Approach*)
   Kada elementi ESG programa nisu dovoljno zreli za samostalne preglede, organizacije trebaju razmotriti integrirani revizijski pristup. Ovaj se

[59] KPMG (2022), *Internal audit key risk areas* 2023, Copyright © 2022 KPMG Advisory (Hong Kong) Limited, a Hong Kong (SAR) limited liability company and a member firm of the KPMG global, str. 5.

[60] Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc., str. 12. i 13.

pristup može koristiti kao dio bilo koje revizije poslovanja koja pruža razumno jamstvo da su aktivnosti povezane s ESG-om odgovarajuće identificirane, razmotrene i dokumentirane. Početak rada u integriranom revizijskom pristupu može biti vrlo jednostavan te uključiti dodavanje pitanja usmjerenih na ESG u planske dokumente ili liste za provjeru koje uobičajeno koriste interni revizori. Osnovni cilj dodavanja ovih pitanja je da interni revizori steknu razumijevanje o tome gdje postoje potencijalni rizici i prilike u cijeloj organizaciji.

4. **Ulaganje u ESG kompetencije**
   Većini revizijskih timova funkcije interne revizije na početku ESG puta njihovih organizacija najčešće nedostaje stručnost u ESG temama. Prema istraživanju *AuditBoarda* iz 2021., 58% ispitanika ocijenilo je trenutnu razinu znanja svog revizijskog tima o ESG-u kao *nisku*, uz još 12% njih koji *nisu sigurni*. Drugim riječima, manje od trećine ispitanika internih revizora navelo je da u svojim timovima ima odgovarajuće znanje o ESG temama. Više od 56% ispitanika navelo je da je ovaj nedostatak znanja njihova primarna briga pri integraciji ESG-a u plan interne revizije. Prema tome, neophodno je da organizacije vode računa o neophodnom stjecanju ESG kompetencija internih revizora.

Navedeni pristupi mogu se integrirati u planove interne revizije, pri čemu funkcije interne revizije mogu primijeniti svoj profesionalni okvir i metodologiju, postojeću strukturu i kriterije na ESG teme. Također, funkcije interne revizije mogu pri tome svoje aktivnosti usmjeriti na:[61]

- proširenje metodologija koje se tradicionalno primjenjuju u reviziji financijskih izvještaja na ESG i izravno integriranje ESG izvještavanja s financijskim izvještavanjem,
- razmatranje ESG napora kroz odgovarajuće okvire i standarde te procese i kontrole.
- razumijevanje da će se ESG implementirati tijekom cijelog ciklusa interne revizije, od godišnjih i kontinuiranih procjena rizika, planiranja revizije i obavljanja revizije do izvještavanja revizijskih rezultata i kontinuiranog praćenja postupanja s rezultatima.

Funkcija interna revizija također može pružiti revizijske angažmane usmjerene na ESG teme kao što su klima, usklađenost s okolišem i performanse, sigurnost radnika, sigurnost podataka i prakse održivog opskrbnog lanca i tome slično. Jedno područje kojemu funkcija interne revizije može dodati vrijednost pri ESG izvještavanju je, primjerice, procjena potpunosti operativnih granica, posebno u

[61] Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc., str. 14.

velikim, decentraliziranim organizacijama. Primjerice, sastavljanje popisa izvora emisija stakleničkih plinova u emisijama opsega 1, 2 i 3 zahtijeva dobro razumijevanje poslovanja poduzeća. Funkcija interne revizije može pružiti ovaj uvid kako bi potvrdila da su sve primjenjive poslovne aktivnosti, lokacije, podružnice i zajednička ulaganja i slično uključeni u ESG izvještavanje.

ZAKLJUČAK

U ovom su radu opisane razlozi i temeljni elementi za uspostavu učinkovitog upravljanja ESG-om i ESG izvještavanja te uloge i odgovornosti pojedinih skupina unutar strukture korporativnog upravljanja za te procese. U središnjem dijelu rada istaknute su transformacijske uloge i dodatni, prošireni zadaci funkcije interne revizije u njihovoj integraciji sa zahtjevima ESG-a.
Funkcija interne revizije pruža neovisno i objektivno uvjerenje o adekvatnosti i učinkovitosti upravljanja ESG rizicima i to prije svega testiranjem dizajna i operativne učinkovitosti internih kontrola te primjene politika i procesa u poduzeću kojima se generiraju pouzdani podaci u procesu ESG izvještavanja. Neovisno i objektivno uvjerenje funkcije interne revizije podrazumijeva da su nadzorni odbor, uprava i viši menadžment poduzeća odgovorni za planiranje i provedbu ESG strategije, oblikovanje odgovarajućih politika, procesa i internih kontrola kao i utvrđivanje relevantnih ESG metrika na kojima će se temeljiti ESG izvješća te nadzor nad njihovom izradom. U tom kontekstu, funkcija interne revizije ne preuzima odgovornosti menadžmenta. Uz angažmane s izražavanjem uvjerenja, obavljanje savjetodavnih angažmana sastavni je dio ukupne aktivnosti interne revizije unutar neke organizacije. Radi se o širokom rasponu mogućih savjetodavnih angažmana i djelovanja funkcije interne revizije. Kada je riječ o savjetodavnim angažmanima funkcije interne revizije u području ESG-a više je mogućnosti za pružanje savjetodavne podrške i pomoći menadžmentu, što može biti iznimno korisno na samim počecima ESG puta. Savjetodavni angažmani funkcije interne revizije mogu uključiti analizu i pregled spremnosti, odnosno pripravnosti za uspješnu tranziciju prema integraciji ESG tema u korporativno upravljanje te podrška u smislu edukacije odgovornih osoba u poduzeću o relevantnom zakonodavstvu i kontrolnim okvirima koji su preduvjet upravljanja ESG-om. Na taj način interna revizija može pomoći u izgradnji odgovarajućeg kontrolnog okruženja kao preduvjeta za uspostavu upravljanja ESG-om i ESG izvještavanja. Nadalje, funkcija interne revizije može pomoći davanje savjeta u vezi oblikovanja odgovarajućih internih kontrola nad ESG izvještavanjem, pružanjem podrške u uspostavi odgovarajućih aktivnosti procesa upravljanja ESG

rizicima, uključujući posebice način njihove identifikacije, analize, procjene, rangiranja i oblikovanja odgovora na značajne ESG rizike.

LITERATURA:

1. ACCA, IAF & IMA (2022), Internal Control and the Transformation of Entities, dostupno na: https://www.accaglobal.com/gb/en/professional-insights/technology/transformation-of-internal-control.html [18.08.2023.], Copyright © July 2022 by the Association of Chartered Certified Accountants (ACCA), The Internal Audit Foundation (IAF) and The Institute of Management Accountants (IMA)
2. Anderson, D., Dahle, A. J. (2009) Implementing the International Professional Practices Framework, 3rd edition, The Institute of Internal Auditors Research Foundation, Altamonte Springs, Florida
3. Brozović, M. (2021) Uloga interne revizije u izvještavanju o održivom poslovanju, Zbornik radova 23. savjetovanja Interna revizija i kontrola, HZRIF, Sekcija internih revizora, Selce, 30.9.-2.10.2021.
4. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO) (2023) Achieving effective internal control Over sustainability reporting (ICSR): Building Trust and Confidence through the COSO Internal Control—Integrated Framework, dostupno na: https://www.coso.org/_files/ugd/719ba0_0b33989b84454d1682399ab5c71e49cb.pdf [18.08.2023.] Copyright © 2023, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO)
5. Herz, R.H., Monterio, B.J., Thomson, J. C., (2017) Leveraging the COSO Internal Control—Integrated Framework to Improve Confidence in Sustainability Performance Data, dostupno na: https://sasb.org/knowledge-hub/coso-improving-con%EF%AC%81dence-in-sustainability-performance-data/ [18.08.2023.]
6. https://hgk.hr/hrvatski-esg-rating
7. https://www.theiia.org/en/standards/
8. KPMG (2022), Internal audit key risk areas 2023, dostupno na: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ie/pdf/2022/11/ie-internal-audit-key-thematic-areas.pdf [18.08.2023.] Copyright © 2022 KPMG Advisory (Hong Kong) Limited, a Hong Kong (SAR) limited liability company and a member firm of the KPMG global
9. Pelletier, J, Hurley, M, (2023), The ESG landscape and the challenges facing Internal Audit, Wolters Kluwer Financial Services, dostupno na:

https://www.wolterskluwer.com/en/expert-insights/esg-landscape-and-challenges-facing-internal-audit [18.08.2023.]
10. KPMG (2021), Internal Audit's role in ESG: The same but different: providing objective insights, assurance and advice - on ESG matters, dostupno na: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/cn/pdf/en/2021/10/internal-audit-s-role-in-esg.pdf [18.08.2023.]
11. Prijedlog Direktive Europskog parlamenta i Vijeća o izmjeni Direktive 2013/34/EU, Direktive 2004/109/EZ, Direktive 2006/43/EZ i Uredbe (EU) br. 537/2014 u pogledu korporativnog izvještavanja o održivosti, dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0189 [18.08.2023.]
12. [18.08.2023.]
13. Schor, M., Robinson, C., Wheeler, J. (2022), How to Adit ESG Risk and Reporting: Key Considerations for Developing your Environmental, Social, and Governance Audit Strategy, dostupno na: https://www2.deloitte.com/us/en/pages/audit/articles/esg-audit-risk-reporting-how-to.html [18.08.2023.], Deloitte Development LLC and AuditBoard Inc.
14. The Institute of Internal Auditors (2020), IIA Model tri linije: Ažuriranje modela tri linije obrane, prijevod s engleskog jezika, dostupno na: https://www.theiia.org/globalassets/documents/resources/the-iias-three-lines-model-an-update-of-the-three-lines-of-defense-july-2020/three-lines-model-updated-croatian.pdf [18.08.2023.], The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA,
15. The Institute of Internal Auditors (2021), Uloga interne revizije u izvještavanju o ESG-u: Neovisno uvjerenje je ključno za efektivno izvještavanje o održivosti, White Paper, prijevod s engleskog jezika, dostupno na.: https://www.theiia.org/globalassets/site/content/articles/whitepaper_internal_audits_role_in_esg_reporting-croatian.pdf [18.08.2023.], The Institute of Internal Auditors, Lake Mary, Florida, USA
16. The Institute of Internal Auditors (2022), The ESG Risk Landscape – Part 2. Implementation, reporting, and internal audit's role, dostupno na: https://www.theiia.org/en/content/articles/global-knowledge-brief/2022/february/the-esg-risk-landscape-part-2-implementation-reporting-and-internal-audits-role/ [18.08.2023.], February 2022., Copyright © 2022 The Institute of Internal Auditors, Inc.
17. The Institute of Internal Auditors (2022), The ESG Risk Landscape – Part 1. Understanding ESG Reporting Standards in 2022 and beyond, dostupno na: https://www.theiia.org/en/content/articles/global-knowledge-brief/2022/february/the-esg-landscape-part-1/ [18.08.2023.], February 2022., Copyright © 2022 The Institute of Internal Auditors, Inc.

18. Tušek, B. (2017), Interna revizija – organizacijski i metodološki aspekti, TEB Poslovno savjetovanje d.o.o., Zagreb
19. Tušek, B., Halar, P. (2017) Okvir za oblikovanje, implementaciju i procjenu sustava internih kontrola, Računovodstvo i financije br. 5/2017., Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb
20. Tušek, B., Halar, P. (2023) Sustav interne kontrole u digitalnoj ekonomiji, Računovodstvo i financije br. 2/2023., Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb
21. Tušek, B., Žager, L., Barišić, I., (redaktor Tušek, B.) (2014), Interna revizija, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb
22. Tušek, B. (2018), Mjesto i uloga revizijskog odbora u zakonskoj regulativi u Republici Hrvatskoj, 53. Simpozij Hrvatske zajednice računovođa i financijskih djelatnika "Financijsko izvještavanje, revizija i krizni menadžment", 7-9. lipnja 2018., Mali Lošinj

Prof. dr Veljko Trivun[62]

PRAVNI TRETMAN AUTORSKOG UGOVORA I UGOVORA O DJELU KOD ISTOG POSLODAVCA

LEGAL TREATMENT OF COPYRIGHT AGREEMENT AND SERVICE AGREEMENT WITH THE SAME EMPLOYER

SAŽETAK

Postojanje različitih oblika angažmana zaposlenika dovodi do njihovog različitog tumačenja, kao i poreznog tretmana. Potom se često poistovjećuju pravni instituti radno-pravnog angažmana naspram ugovora o djelu i posebno ugovora o autorskom djelu. Ovo otvara pitanje da li je pravno moguće da osoba koja ima radno-pravni status bude od samog privrednog društva angažovano i po osnovu ugovora o djelu, odnosno autorskog ugovora. Rješenje ovog pravnog pitanja ovisi i o činjenici da li se neki rad posmatra kao nesamostalni ili samostalni rad. Ovaj problem je posebno prisutan u radu akademske zajednice i nevladinom sektoru a što vodi ka tome da i organi porezne vlasti u istim predmetima postupaju na različit način.

ABSTRACT

The existence of different forms of employee engagement leads to their different interpretation, as well as tax treatment. Then legal institutes of labor-legal engagement are often equated with service contracts and especially copyright contracts. This raises the question of whether it is legally possible for a person who has an employment-legal status to be hired by the company itself on the basis of a service contract, i.e. an copyright contract. The solution

[62] Prof. dr Veljko Trivun -Univerzitet u Sarajevu – Ekonomski fakultet u Sarajevu, Trg oslobođenja – Alija Izetbegović 1, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail: veljko.trivun@efsa.unsa.ba

to this legal question also depends on the fact whether a certain work is viewed as non-independent or independent work. This problem is especially present in the work of the academic community and the non-governmental sector, which leads to the fact that tax authorities act in different ways in the same cases.

Ključne riječi: autorski ugovor, ugovor o djelu, radno-pravni odnos, nesamostalni rad, samostalni rad, povremeni samostalni rad

Keywords: copyright contract, service contract, employment-legal relationship, non-independent work, independent work, occasional independent work

JEL: K12

UVOD

Privredna društva, ali i drugi oblici organizovanja (npr. nevladin sektor – udruženja građana, obrazovanje, javni sektor generalno, i drugi) s obzirom na svoj specifičan pravni položaj treba da posvete posebnu pažnju kategorijalnom razlikovanju pojedinih vrsta ugovora a koji se javljaju u njihovom poslovanju. Najznačajnija stvar je porezni tretman pojedinih oblika angažovanja. Prije svega treba razlikovati:

a) Ugovore iz radno-pravne sfere (radno-pravnog odnosa) i
b) Ugovore koji su rezultat autonomije volje ugovornih strana.

Radno-pravni ugovori su ugovori koji su uređeni Zakonom o radu Federacije BiH i oni se dijele na:

a) Ugovori o radu (na određeno vrijeme i na neodređeno vrijeme, ugovori sa punim i sa nepunim radnim vremenom);
b) Ugovori o privremenim i povremenim poslovima.

Zakon o radu posebno definiše: probni rad; rad od kuće; ugovor o radu sa pripravnikom i radno-pravni status direktora.

Ugovori koji su rezultat autonomije volje pravno su uređeni Zakonom o autorskim i srodnim pravima u BiH i Zakonom o obligacionim odnosima Federacije BiH. To su sljedeći ugovori:

a) Ugovor o autorskom djelu i
b) Ugovor o djelu.

Klasični radno-pravni ugovori nisu predmetom našeg interesovanja već ugovori koji se nalaze izvan radnog angažmana pojedinih zaposlenika po osnovu ugovora o radu. Analiziraćemo pobrojane ugovore i to ugovore koji dolaze iz ugovorne sfere (odvojeno ugovor o djelu i ugovor o autorskom djelu). Radi se o ugovorima koji su uređeni propisima na entitetskom nivou vlasti, odnosno državnim zakonom. Kao osnovni izvori prava, pored opšteg pravnog režima uređenog Zakonom o radnim odnosima, javljaju se i propisi iz poreznog sektora. Misli se, prije svega, na Zakon o porezu na dohodak i Pravilnik o primjeni Zakona o porezu na dohodak. Pored ovih izvora prava predmet interesovanja su i Zakona o doprinosima, kao i Pravilnik o načinu obračunavanja i uplate doprinosa, te Zakon o poreznoj upravi Federacije BiH.

Ono što čini osnov ovog priloga jeste činjenica da se u okviru istog pravnog subjekta javlja i angažman zaposlenika sa radno-pravnim statusom po osnovu ugovora o djelu i ugovora o autorskom djelu. Prvi je uređen Zakonom o obligacioniom odnosima Federacije BiH dok je drugi uređen državnim Zakonom o autorskim i srodnim pravima BiH. Kao značajno treba spomenuti da je cjelokupna materija autorskih prava u BiH uređena i Bernskom konvencijom o zaštiti književnih i umjetničkih djela a koja čini integralni dio pravnog poretka BiH.

1. UGOVOR O DJELU

Ugovor o djelu regulisan je odredbama Zakona o obligacionim odnosima (čl. 600 - 629), kao ugovor kod koga se „uposlenik (preduzimač, izvođač radova) obavezuje se da obavi određeni posao, kao što je izrada ili opravka neke stvari ili izvršenje nekog fizičkog ili intelektualnog rada i sl. a naručilac se obavezuje da mu za to plati naknadu.“ Njime se angažuje osoba koja će raditi konkretan posao koji se može okarakterisati kao „djelo.“ Ovdje može biti riječi o angažmanima na npr. „pomoćnim” poslovima, kao što su izrada neke stvari (proizvoda) pomoću mehaničkog ili nekog drugog rada, za izradu ili popravku

određene stvari, za izradu određenih analiza, studija, elaborata, biznis planova, procjena, i slično. U tom smislu bitni sastojci ugovora o djelu su: djelo i naknada, kao i subjekti ugovora: naručilac i izvođač posla. Ali ono što razlikuje pojedine oblike ugovora o djelu jeste njihov predmet.

Izvođač je potpuno samostalan što se tiče načina izvođenja posla i njegove organizacije. To bi značilo da se poslovi ugovoreni na ovakav način mogu obavljati bilo gdje: na terenu, u mjestu prebivališta izvođača, u kabinetu, u stanu, u učionici, on-line, na nekom trećem mjestu, a sve u zavisnosti od prirode posla. Prilikom potpisivanja ovih ugovora dogovora se bruto, ili neto iznos naknade. Obaveza naručioca (između ostalog) je da plati porezne obaveze za ovakav angažman, a obaveza izvođača je da koristi svoje znanje, profesionalne sposobnosti i znanja, naučne i stručne metode, pravila struke, potencijal i talent (umne sposobnosti) kako bi se posao (djelo) završio u zadanom roku. Sve pobrojano su obilježja tzv.samostalnog rada.

Nasuprot tome, kod ugovora o radu radnik radi nesamostalno, radi uvijek i isključivo po uputama i pod nadzorom poslodavca (riječ je o podređenosti, odnosno subordinaciji), u njegovo ime i za njegov račun, stavljajući mu na raspolaganje i to u propisanom ili ugovorenom radnom vremenu svoju radnu snagu, a poslodavac mu je za obavljeni rad dužan isplaćivati platu (nadnicu) u novcu i u propisanim razdobljima (najmanje jednom mjesečno) uz uručenje obračuna iz kojeg je vidljivo kako je ista utvrđena ili obračunata, te dospjele a neisplaćene plate. Pojednostavljeno, možemo reći da radnik u radnom odnosu poslodavcu stavlja na raspolaganje svoj radni potencijal tj. svoj rad te da se radi o tzv. nesamostalnom radu.

2. UGOVOR O AUTORSKOM DJELU

Za razliku od ugovora o djelu autorsko djelo je posebna vrsta ugovora o djelu regulisana Zakonom o autorskim i srodnim pravima u BiH. Autorsko djelo se, u pravilu, radi izvan radnog vremena, od kuće, tokom praznika, neradnih dana, uglavnom u tzv. „slobodno vrijeme“, itd. Ovim ovaj ugovor u svemu ima obilježje samostalnog rada, ili samostalne djelatnosti, kao i povremene samostalne djelatnosti. Kod ugovora o autorskom djelu radi se o ugovoru građanskog (obligacionog) prava osnovom koga autor radi za naručioca samostalno i neovisno o naručiocu djela. Pored toga, naručilac ne mora ni da

postoji, posebno kada autorsko djelo nastaje kao rezultat inspiracije, ideje, vlastite kreacije, i sl. Činjenica je da naručilac može autoru dati upute i obavljati nadzor, ali se ne radi o podređenosti izvršioca (autora), odnosno njegovoj subordinaciji. Autor, kada radi za drugoga, nije u službi drugoga, on(a) radi za svoj račun i na svoj rizik, radi uglavnom u tzv. „korisnom radnom vremenu" a ne u radnom vremenu koje određuje poslodavac. Također, za posao (djelo) prima naknadu najčešće po obavljenom poslu, odnosno predaji djela ili u nekoliko dijelova, ali ne obavezno najmanje jednom mjesečno. Ovim ovaj ugovor u svemu ima obilježje samostalnog rada, ili samostalne djelatnosti, kao i povremene samostalne djelatnosti. Kod ugovora o autorskom radu se također radi o ugovoru građanskog (obligacionog) prava osnovom koga autora radi za naručioca samostalno i neovisno o naručiocu djela.

Znači, kada djelo ima posebna obilježja koja se odnose na neku naučnu i/ili stručnu oblast onda djelo automatski postaje autorsko djelo. Njegov pravni režim se nadopunjuje odredbama Bernske konvencije i Zakona o autorskim i srodnim pravima. Pored toga, njegova obilježja proizilaze iz Konvencije i Zakona koji mora biti u skladu sa istom. Prema definiciji iz Zakona *„autorskim djelom smatra se individualna duhovna tvorevina iz oblasti književnosti, nauke, umjetnosti i drugih oblasti stvaralaštva, bez obzira na vrstu, način i oblik izražavanja. Autorska djela su originalna, duhovna (intelektualna) ostvarenja iz književnog, umjetničkog i naučnog područja, koja imaju individualan karakter i koja su na neki način izražena, odnosno materijalizovana (knjiga, udžbenik, monografija, recenzija, stručni članak, naučni članak, predavanje, pristupni govori, etc.)*. Nasuprot tome, kod ugovora o radu (kako je već rečeno) radnik radi nesamostalno, te po uputama i pod nadzorom poslodavca.

Prema Konvenciji (čl. 2.; 1.) izrazi „*književna i umjetnička djela obuhvataju sve tvorevine iz književne, naučne i umjetničke oblasti, bez obzira na način i oblik njihovog izražavanja, kao što su: knjige, brošure i ostali spisi; predavanja, govori, razgovori i druga djela iste prirode... 6) spomenuta djela uživaju zaštitu u svim zemljama Unije. Ova zaštita vrši se u korist autorā i njihovih nosilaca prava.*" Nesporno je da svaki oblik kreativnog rada, u okviru akademske zajednice, ima svojstvo autorskog djela. Svaki oblik interpretacije, uključivo i predavanje, vlastitog ili tuđeg autorskog djela također predstavlja

autorsko djelo. Znači svo ono što mi jezički klasifikujemo kao ugovor o djelu nije ništa drugo nego autorsko djelo. Kada ovo proširimo na poreznu tematiku autorski ugovor ima i drugačiji (povoljniji) porezni tretman, uključivo i veći procenat priznatih materijalnih rashoda (30%, naspram 20% u odnosu na ugovor o djelu) što dovodi i do niže stope oporezivanja.

3. NESAMOSTALNI I SAMOSTALNI RAD

Pravilnikom o primjeni Zakona o porezu na dohodak Poglavlje II. Dohodak od nesamostalne djelatnosti, Odjeljak A. Nesamostalna djelatnost; je definisana pobrojavanjem njenih osnovnih obilježja i to:

Član 13. (Osnovne karakteristike nesamostalna djelatnost)

(1) Nesamostalnom djelatnošću po osnovu koje se ostvaruju prihodi u smislu člana 10. Zakona, smatra se djelatnost u kojoj zaposlenik obavlja djelatnost po uputama poslodavca.

(2) Za odlučivanje o tome da li se radi o nesamostalnoj ili samostalnoj djelatnosti odlučujuća je cjelovita slika međusobnih odnosa, s tim da nesamostalnu djelatnost karakterišu sljedeće činjenice:

a) poslodavac određuje vrstu, mjesto i vrijeme rada;
b) poslodavac stavlja na raspolaganje zaposleniku sredstva za rad (npr. poslovni prostor sa opremom, radnu odjeću, potreban materijal i dr.);
c) poslodavac snosi poslovne izdatke za zaposlenika (putne troškove, dnevnice, terenski dodatak, naknada za odvojeni život i dr.);
d) poslodavac zaposleniku isplaćuje redovnu plaću;
e) poslodavac snosi isplate naknada za obavljanje nesamostalne djelatnosti i za vrijeme odmora i bolesti zaposlenika;
f) zaposlenik pri obavljanju djelatnosti koristi samo svoju sposobnost (fizičku ili umnu), a ne i kapital;
g) zaposlenik je obavezan da ima određeni učinak, ali ne i određeni uspjeh.

Kod ove definicije nesamostalnog rada potrebno je da se ispuni svih sedam pobrojanih kriterija kumulativno (od a. do g.) da bi se neki rad smatrao

nesamostalnim. Pošto iza pojedinih tačaka nedostaje rječca „ili“ onda je ovo shvatanje posve logično kao jedno jednostavno jezičko, logičko i ciljno tumačenje pravne norme. Izostanak nekog od pobrojanih elemenata vodi ka tome da neki rad ne bi imao obilježje nesamostalnog rada. Prema dosadašnjoj praksi Porezne uprave Federacije BiH svaki rad kod budžetskog korisnika (npr. obrazovni rad svih nivoa, naučno-istraživački rad, rad u zdravstvenom sektoru, rad u pravosudnoj zajednici i generalno rad kod budžetskih korisnika) smatra se nesamostalnim. Bilo koji od pobrojanih kriterija možemo komentarisati sa stanovišta određene struke. Generalno pravilo ne postoji, te pojedini pristup treba procjenjivati od slučaja do slučaja. Ako bi, primjera radi, za rad u akademskoj zajednici uzeli kriterij „*g) zaposlenik je obavezan da ima određeni učinak, ali ne i određeni uspjeh.*“ Zamislite samo situaciju da u naučnoj (akademskoj) zajednici koja treba da oblikuje konačan „profil“ budućeg zaposlenika, određenog zanimanja visoke stručnosti, uopšte nije potreban uspjeh. U današnje vrijeme bez npr. ishoda učenja i/ili stečenih kompetencija ne možete da uđete ni u jedan ozbiljan proces akreditacije, kako nacionalne a posebno međunarodne. Ili, kako komentarisati tvrdnju zakonodavca da „*f) zaposlenik pri obavljanju djelatnosti koristi samo svoju sposobnost (fizičku ili umnu), a ne i kapital*.“ Navodi da se koristi samo svoja sposobnost (fizičku ili umnu)... podrazumijeva da je kapital odlučan a ne i intelekt. Nije nam poznato kako bi kapital funkcionisao bez intelektualnih kapaciteta, znanja, vještina, kompetencija i slično. Očigledno da su kapital i umne, ali i fizičke sposobnosti međusobno komplementarne.

Za razliku od prethodne definicije, istim pravnim aktom, Pravilnikom o primjeni Zakona o porezu na dohodak Poglavljem III. Dohodak od samostalne djelatnosti, Odjeljak A. Samostalna djelatnost ovo pitanje je uređeno na slijedeći način:

Član 36. (Osnovne karakteristike samostalne djelatnosti)

(1) Samostalnom djelatnosti u smislu člana 12. st. (2), (3) i (4) tač. 2) i 3) Zakona, smatra se djelatnost koja se obavlja samostalno, trajno i sa namjerom sticanja dohotka, izuzev drugih samostalnih djelatnosti iz člana 12. stav (4) tačke 3), koje se mogu obavljati i povremeno.

(2) Samostalnost u obavljanju djelatnosti znači da fizičko lice djelatnost obavlja za vlastiti račun i na vlastitu odgovornost. Bitna obilježja samostalne djelatnosti su: ulaganje kapitala, poslovni rizik, slobodno odlučivanje o vremenu, mjestu i načinu obavljanja djelatnosti, rad za više korisnika, obavljanje djelatnosti lično ili preko zaposlenika.

(3) *Trajno obavljanje djelatnosti pretpostavlja postojanje namjere da se obavljanje djelatnosti ponavlja s ciljem stvaranja dohotka, a karakterizira ga obavljanje djelatnosti u dužem vremenskom periodu, a ne jednokratno, u cilju ostvarenja stalnog izvora dohotka...*

Nesamostalna od samostalne djelatnosti razlikuje se, između ostalog, u dva osnovna aspekta:

a) prava i obaveza koje se pripisuju poslodavcu (naručiocu), odnosno uposleniku (angažovanoj osobi); i
b) poreznog tretmana i tretmana obračuna doprinosa.

Međutim, ono što je predmetom našeg osnovnog interesovanja jeste mogućnost obavljanja različitih poslova kod istog poslodavca. Primjera radi, da li nastavnik sa punim radnim vremenom kao nesamostalnom djelatnošću može da obavlja poslove iz povremene samostalne djelatnosti kod istog poslodavca, ali po osnovu ugovora o djelu, odnosno ugovora o autorskom djelu. Da bi dobili odgovor na ovo pitanje potrebno je razjasniti kategorije koje se odnose na:

a) predmet oporezivanja;
b) dohodak i njegove vrste, kao i
c) pojam obveznika po osnovu pojedinih vrsta dohotka.

Predmetom oporezivanja su svi prihodi izuzev onih koji su, kao takvi, zakonskim aktom izričito izuzeti. Predmetom oporezivanja je i „rad na crno (čl. 7 i 44. Pravilnika).“ Zakonom je predviđeno da su pod 4. Predmet oporezivanja;

Član 4.

Porezom na dohodak oporezuju se dohoci koje porezni obveznik ostvari od:

1) nesamostalne djelatnosti;
2) samostalne djelatnosti;

3) imovine i imovinskih prava;
4) ulaganja kapitala;
5) učešće u nagradnim igrama i igrama na sreću.

Vidimo se pod pojmom dohodak koristi množina „dohoci" pobrojani od 1) do 5) što znači da jedan porezni obveznik može (teoretski i praktično) da ostvari prihode po svim pobrojanim osnovama. Podcrtano je ono što je tipično za akademsku zajednicu a to su prihodi od nesamostalne djelatnosti (samo po osnovu ugovora o radu kojeg posmatramo kao obligaciono- pravni odnos), samostalne djelatnosti (angažman izvan radno-pravnog odnosa) i imovine i imovinskih prava (ovo posebno, pošto se ovdje prvenstveno radi o autorskim pravima).

U predmetnom slučaju svaki univerzitetski radnik može (između ostalog) da ostvaruje prihode i od:

a) nesamostalne i od
b) samostalne djelatnosti, odnosno od:
c) nesamostalne (radno - pravni angažman) i
d) povremene samostalne djelatnosti (ugovorni angažman - autorski ugovor).

Isto tako, Pravilnikom je utvrđeno pod 3. Osnovica poreza na dohodak, (član 6.) gdje je sve pobrojano kao pod članom 4. Zakona, s tim što se ovdje vrši zbir svih pet pobrojanih stavki koje u zbiru čine „*ukupan dohodak*" poreznog obveznika. Zaključak je, Zakon i Pravilnik ne prave razliku između poreznih obveznika koji ukupan dohodak stiču od nesamostalne i/ili samostalne djelatnosti, odnosno povremene samostalne djelatnosti. Isto tako ne pravi se razlika u pogledu načina (izvora) finansiranja dohotka. Isto tako ne postoji zabrana da jedan zaposlenik stiče dohodak po osnovu nesamostalne i samostalne djelatnosti, a u okviru istog pravnog subjekta, odnosno kod istog poslodavca.

Zakon daje definiciju ko se sve smatra poreznim obveznikom. Pa tako, sam porezni obveznik je, između ostalog,

„2. Porezni obveznik

Član 2.

(1) Obveznik poreza na dohodak je rezident Federacije i nerezident koji ostvaruje dohodak, i to:

1) rezident koji ostvaruje dohodak na teritoriji Federacije i izvan teritorije Federacije...

Vrlo je bitno, u kontekstu razlikovanja prihoda od samostalne i nesamostalne djelatnosti izvršiti razlikovanje kako prihode poreznog obveznika posmatra (reguliše) Pravilnik. Tako je, članom 4. Pravilnika regulisano:

Član 4. (Neograničeni porezni obveznik)

(1) Fizičko lice koje ima prebivalište na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine, predstavlja poreznog obveznika iz člana 2. stav (1) tačka 1) Zakona. Dohodak koji je ovo lice ostvarilo, nezavisno od teritorije na kojem je ostvarilo prihode, podliježe neograničenoj poreznoj obavezi.

(2) Fizičko lice koje ima boravište na teritoriji Federacije, neprekidno ili sa prekidima od 183 ili više dana u bilo kojem poreznom periodu, predstavlja poreznog obveznika iz člana 2. stav (1) tačka 1) Zakona.

Citirat ćemo i čl. 12. Zakona:

B. Dohodak od samostalne djelatnosti

Član 12.

(1) Dohotkom od samostalne djelatnosti smatra se dohodak koji fizičko lice ostvari samostalnim trajnim obavljanjem djelatnosti kojom se bavi kao osnovnim ili dopunskim zanimanjem s ciljem ostvarenja dohotka.

(2) U dohotke od samostalne djelatnosti ubrajaju se dohoci od:

1) obrta i djelatnosti srodnih obrtu;

2) poljoprivrede i šumarstva;

3) slobodnih zanimanja;

4) *drugih samostalnih djelatnosti...*

„Krunski dokaz“ za sve prethodne, kao i naredne tvrdnje jeste član 12., st. 4., tč. 3.; Dohodak od samostalne djelatnosti Zakona o porezu na dohodak F BiH:

„3) povremene samostalne djelatnosti kao što su: povremene djelatnosti naučnika, umjetnika, stručnjaka, novinara, sudskih vještaka, trgovačkih putnika, akvizitera, sportskih sudija i delegata i druge djelatnosti koje se obavljaju uz neku osnovnu samostalnu ili nesamostalnu djelatnost.“

Potpuno je nedvosmisleno je da rezident Federacije BiH može istovremeno da ostvaruje dohodak od samostalne i nesamostalne djelatnosti. Ni Zakon, ni Pravilnik ne isključuju mogućnost da se isto ostvari kod istog poslodavca.

Vidimo da se kod boldiranog teksta govori o članu 12. Zakona o porezu na dohodak i isti pod stav (2) tačka 3) govori: „***povremene samostalne djelatnosti*** *kao što su: povremene djelatnosti* ***naučnika****, umjetnika,* ***stručnjaka****, novinara, sudskih vještaka, trgovačkih putnika, akvizitera, sportskih sudija i delegata* ***i druge djelatnosti koje se obavljaju uz neku osnovnu samostalnu ili nesamostalnu djelatnost.****“*

Pored toga, u članu 36, stav 4. Zakona o porezu na dohodak utvrđeno je da ***„Zaposlenik koji je u poreznom periodu ostvario dohodak od nesamostalne djelatnosti samo kod jednog poslodavca i koji u istom poreznom periodu nije ostvario dohotke iz drugih izvora, nije dužan podnijeti godišnju poreznu prijavu.“*** **I u ovom slučaju se govori o dohotku iz drugih izvora kod jednog ili više poslodavaca.**

Očigledno je da je posebno pitanje da li neko, ko je u radno-pravnom odnosu, može da ima i prihode od „povremene samostalne djelatnosti“, a posebno ako radno-pravni status ostvaruje u akademskoj zajednici. Drugo pitanje je da li gornja definicija podrazumijeva postojanje nekog oblika organizovanja, npr. u formi obrta ili tzv. slobodne profesije? Pošto se intenzivno vrši oporezivanje svih rezidenata koji ostvaruju prihode izvan teritorije Federacije BiH, više je nego očigledno da se ti poslovi mogu obavljati i po osnovu posebnog ugovora o autorskom djelu i/ili ugovora o djelu. Ovo je posebno poželjno pošto Pravilnik posebno propisuje

Član 44.

Dohodak ostvaren obavljanjem samostalne djelatnosti bez odobrenja nadležnog organa (bespravan rad))

„*Prihodi ostvareni obavljanjem samostalnih djelatnosti "na crno", tj. bez odobrenja nadležnog organa podliježu oporezivanju prema odredbama Zakona, s tim da poreznu osnovicu čini ukupan ostvareni prihod, odnosno kod utvrđivanja osnovice ne mogu se odbiti rashodi koje je imalo fizičko lice koje je te prihode ostvarilo.*“

Zaposlenik iz oblasti nesamostalne ili samostalne djelatnosti može, kao fizička osoba, zaključivati ugovore sa drugim organizacionim oblicima (subjektima prava, op.a.). Primjera radi, akademski radnik (nastavnik i/ili saradnik) može biti ovlašteni stručnjak za određene projektne poslove i iste poslove obavljati po osnovu ugovora o radu sa drugim poslodavcem iz radnog odnosa sa univerzitetom ili visoko-školskom ustanovom (ugovor o radu sa dijelom radnog vremena, odnosno nepunim radnim vremenom). Poslodavac, pri tome, može biti npr. određeno udruženje građana, ministarstvo, državna agencija (budžetski korisnik nesamostalne djelatnosti) i/ili privredno društvo (samostalna djelatnost) i/ili pojedinačna osoba (fizičko lice-osoba, kao naručilac određene ekspertize, vještačenja u nekom sudskom procesu, ili slično). Naručilac može biti i nevladina organizacija, udruženje poslodavaca ili neki drugi poslodavac, odnosno organizacioni oblik. Isto tako, vrlo često stručnjaci sa posebnim znanjima i vještinama mogu da izvode različite vidove obuke za različite korisnike (npr. profesionalna-strukovna udruženja, privredne komore, zdravstvene ustanove, specijalizovane ustanove, i drugo).

4. POVREMENI SAMOSTALNI RAD I DRUGI DOHODAK

Povremeni samostalni rad je pitanje koje treba da nam da odgovor na pitanje da li je moguć angažman jedne osobe u radno-pravnom statusu i u statusu ugovorne strane po osnovu autorskog, odnosno ugovora o djelu. Naravno, ovdje je osnovno pitanje da li se autorski, odnosno ugovor o djelu može porezno tretirati po posebnim poreznim stopama. Zakon o porezu na dohodak je već citiran, ali isti povremenu samostalnu djelanost spominje na tri mjesta. Dva su relevantna pošto se zadnji citat odnosi na povremenu samostalnu djelatnost nerezidenata (član 30. stav 1. Zakona). Krenućemo redom. Član 12.

stav (4) tačka 1), 2) i 3) Zakona je ranije već citiran. Drugi relevantan je član 15, stav 7. Kojim je normirano da: ***„Licima koja ostvaruju dohodak od povremene samostalne djelatnosti iz člana 12. stav (4) tačka 3) ovog Zakona, rashodi se priznaju u visini od 20% ostvarenog prihoda.***" Radi se o stopi priznatih rashoda po osnovu ugovora o djelu. U narednom stavu (8) govori se o: „***Licima koja kao naučnici, umjetnici, stručnjaci, novinari i druga lica u okviru djelatnosti iz člana 12. stav (4) tačka 3) ovog Zakona ostvaruju autorske naknade, rashodi se priznaju u visini od 30% ostvarenog prihoda ili u stvarnom iznosu.***" Očigledno je da se radi o stopi priznatih rashoda za ugovor o autorskom djelu od 30% čime zakonodavac uvodi u pravo oba ova ugovora.

U pogledu Pravilnika o primjeni Zakona o porezu na dohodak, članom 37. stav (4) ovo pitanje je uređeno na slijedeći način;

4. *„Drugim samostalnim djelatnostima u smislu člana 12. stav (4) tač. 1), 2), i 3) Zakona, smatra se djelatnost članova predstavničkih organa vlasti na državnom, entitetskom, kantonalnom i lokalnom nivou, djelatnost članova skupština i nadzornih odbora privrednih društava, upravnih vijeća i njima odgovarajućih organa, stečajnih upravnika,* ***kao i dohodak od drugih povremenih djelatnosti. Povremena samostalna djelatnost je djelatnost koja se ne obavlja u okviru nesamostalne djelatnosti, a obavlja se neredovno u većim prekidima ili kratkotrajno.“***

Pitanje povremene samostalne djelatnosti uređeno je i Zakonom o doprinosima: III – Obveznici doprinosa, članom 5. stav 1), alineja 6. normirano je:

Obveznik doprinosa iz člana 4. stav 2. tačka 1. ovog zakona je fizičko lice - rezident Federacije:

... ***koja ostvaruje primanja od drugih vrsta samostalne djelatnosti i povremenog nesamostalnog rada, u skladu sa propisima o porezu na dohodak...***

Pored Zakona o doprinosima Pravilnikom o načinu obračunavanja i uplate doprinosa članom 16. stav 2. uređeno je:

„Po osnovi povremenih djelatnosti naučnika, umjetnika, stručnjaka, novinara, sudskih vještaka, *trgovačkih putnika, akvizitera, sportskih sudaca i izaslanika* ***i po osnovi drugih djelatnosti koje se obavljaju uz neku osnovnu samostalnu ili nesamostalnu djelatnost, osnovicu čine primanja umanjena za porezno priznati iznos izdataka*** *iz člana 15. st. 4. i 5. Zakona o porezu na dohodak. Osnovicu doprinosa prema članu 4. stav 2. tačka 2. Zakona isplatilac utvrđuje istovremeno s obračunom pojedinačnih primanja. Osnovicu iz stava 3. ovog člana čini zbrojeni iznos primanja (bruto).“*

U kontekstu tvrdnje da ne postoje pravne smetnje za uporedno egzistiranje radno-pravnog statusa i ugovornog angažaman po drugom poreznom tretmanu govore i i odredbe člana 6. Pravilnika o načinu obračunavanja i uplate doprinosa:

*„**Ukoliko fizičko lice, koje ostvaruje prihod od autorskih prava** ili od bavljenja vrhunskim sportom, **nije osigurano po drugoj osnovi, obračunava doprinose iz osnovice na iznos ostvarenih primanja**, a najmanje na osnovicu koju čini prosječna mjesečna plaća zaposlenih u Federaciji, u skladu sa članom 6a. stav 2. Zakona.“*

Iz ove odredbe vidljivo je da fizička osoba koja ostvaruje prihod od autorskih prava obavezno obračunava doprinose ukoliko nije osigurana po nekoj drugoj osnovi. To znači da zaposlenik koji je osiguran može da ostvaruje prihode i od povremene samostalne djelatnosti. Posebno je pitanje poreznog tretmana ovih oblika ugovornog angažovanja. Isto tako članom 25. ovog Pravilnika samo, sada za nerezidente, je propisano isto kao u prethodnom slučaju:

„***Obračunavanje i uplatu doprinosa na način propisan Zakonom i ovim Pravilnikom može vršiti i nerezident Federacije, kod kojeg je obveznik zaposlen;-koje je zaposleno u inostranstvu kod inostranog poslodavca, ako nije obavezno osigurano kod inostranog nosioca osiguranja - koje ostvaruje prihod od autorskih prava, a koje nije obavezno osigurano po drugoj osnovi.***“

5. POREZNI TRETMAN POJEDINIH OBLIKA UGOVORNOG ANGAŽOVANJA

Ugovorno angažovanje (ugovor o autorskom djelu i/ili ugovor o djelu) podrazumijeva da se na isti obračunavaju porezi po stopama gdje autorski ugovor ima i drugačiji (povoljnjiji), već spomenuti, porezni tretman, uključivo i veći procenat priznatih materijalnih rashoda (30% kod autorskog ugovora, naspram 20% u odnosu na ugovor o djelu). **U vezi sa ovim pravnim pitanjem postoji i treća kategorija poslova, a to su poslovi povremene samostalne djelatnosti u okviru nesamostalne djelatnosti.** U vezi sa pobrojanim vrstama ugovora, i ovim već postavljenim pitanjem, opravdanim se postavlja pitanje da li je moguće da npr. nastavnik, koji ima u visoko-školskoj ustanovi radno-pravni status i ugovor sa punim radnim vremenom, može da obavlja poslove i po osnovu autorskog ugovora i/ili ugovora o djelu. Obrazovne visoko-školske institucije imaju pravnu sposobnost, a time i mogućnost da sklapaju ugovore sa fizičkim ili drugim pravnim osobama. Nasuprot tome, kod ugovora o radu zaposlenik radi nesamostalno, radi po uputama i pod nadzorom poslodavca, u njegovo ime i za njegov račun, stavljajući mu na raspolaganje i to u propisanom ili ugovorenom radnom vremenu svoju radnu snagu, a poslodavac mu je za obavljeni rad dužan isplatiti platu.

Članom 10. Zakona o porezu na dohodak određeno je da se „*(1) Prihodom od nesamostalne djelatnosti smatra: bruto plaća koju zaposleniku isplaćuje poslodavac na osnovu ugovora o radu, odnosno radnog odnosa ili daje u stvarima, koristima, protuuslugama i/ili u vidu premija i drugih prihoda za rad obavljen prema njegovim uputama, osim prihoda iz čl. 5. i 6. ovog Zakona.*“ I ovdje je nedvosmisleno da se pod prihodima podrazumijevaju prihodi po osnovu ugovora o radu i drugih prihoda (npr. ugovora o djelu, ugovor o autorskom djelu, op.a.). Zakonodavac ni na jednom mjestu ne spominje različite načine oporezivanja pojedinih vrsta prihoda. Naime, radi se o pitanju već spomenutog kumulativnog ispunjavanja zahtjeva iz Pravilnika vezano za nesamostalno i samostalno obavljanje djelatnosti.

I ovdje je iz izloženog posve vidljivo da ne postoji nijedan pravni osnov koji isključuje prihoda od samostalne i nesamostalne djelatnosti iste ososbe kod istog poslodavca. **Znači da ne može postojati pravni osnov (on ni ne postoji) da jedna te ista osoba (npr. univerzitetski radnik) ne može da**

ostvaruje istovremeno obje vrste prihoda kod istog poslodavca. Ukoliko je nesporno da npr. saradnik u stalnom radnom odnosu kod npr. visokoškolske ustanove može i pored svog redovnog radno-pravnog angažmana da bude (kod drugog poslodavca) angažovan po osnovu autorskog ugovora onda prema tumačenju *argumentum a contrario*, gdje je argument kojim se iz jedne izričite normativne kvalifikacije (obaveza, ovlaštenje) nekog ponašanja zaključuje da postoji suprotna prešutna kvalifikacija drugog ponašanja i upotrebljava se zajedno sa ciljnim tumačenjem, čime se daje mogućnost obavljanja i autorskog rada kod istog poslodavca. **To podrazumijeva da jedna osoba može da ostvaruje prihode od samostalne i nesamostalne djelatnosti te da se istim pridruže različiti i odvojeni porezni tretmani kako kod istog, tako i kod dva ili više različitih poslodavaca.**

Kao dodatni argument u obzir možemo uzeti činjenicu da je samim Pravilnikom o primjeni Zakona o porezu na dohodak osnovica poreza na dohodak određena je na slijedeći način:

„Član 8. (Osnovica poreza na dohodak)

(1) *Osnovicu poreza na dohodak iz člana 7. stav (1) Zakona, čine svi oporezivi dohoci, koje rezidentni porezni obveznik ostvari u toku poreznog perioda iz jednog ili više izvora utvrđenih članom 4. Zakona, i to:*

1. dohodak od nesamostalne djelatnosti +
2. dohodak od samostalne djelatnosti +
3. dohodak od imovine i imovinskih prava +
4. dohodak od ulaganja kapitala +
5. dohodak od učešća u nagradnim igrama i igrama na sreću =

ukupan dohodak“

I ovdje je iz izloženog posve vidljivo da ne postoji nijedan pravni osnov za različite pravne tretmane prihoda od samostalne i nesamostalne djelatnosti. Ovo se govori u smislu da ne postoji pravni osnov da jedna te ista osoba (npr. direktor, stručni saradnik, i drugi) ne može da ostvaruje istovremeno obje vrste prihoda kod istog poslodavca. **Ukoliko je nesporno da npr. jedan zaposlenik može i pored svog redovnog radno-pravnog angažmana da bude kod**

drugog poslodavca angažovan po osnovu autorskog ugovora kako pod istim uslovima ne bi mogao da bude angažovan kod istog poslodavca.

Rješenje koje primjenjuje porezna uprava a na primjeru akademske zajednice je različite prirode. Postupanja u istim i sličnim slučajevima su različita. Primjera radi, ukoliko je jedan univerzitetski nastavnik angažovan po osnovu ugovora o radu na dodiplomskom i master studiju; angažman na doktorskom studiju i komercijalnim studijama se tretira kao ugovor o djelu. Prema jednom stavu porezne uprave i jedan i drugi angažman imaju karakter nesamostalne djelatnosti te podliježu tzv. punom oporezivanju kao i primanja po osnovu ugovora o radu, odnosno plate za redovan radni odnos. Kao primjer smo uzeli jedno postupanje inspektora porezne uprave te obrazloženje žalbenog organa (Ministarstvo finansija Federacije BiH) koje glasi:

U obrazloženju žalbe na osnovno rješenje, žalitelj navodi da inspektori proizvoljno i paušalno tvrde da su Ugovori o djelu, zaključeni sa uposlenicima Filozovskog fakulteta, nesamostalna djelatnost, te u tom smislu vrše obračun dodatnog poreza i doprinosa, koji su propisani za nesamostalnu djelatnosti, bez navođenja sadržaja ugovora, te razloga zašto se tako tretiraju i da je sadržaj ugovora o djelu upoređen sa važećim ugovorima o radu. Dalje navode, da su u tom smislu konstatacije inspektora apsolutno netačne, jer poslovi iz ugovora o djelu ne spadaju u redovne poslove, a niti su aktima fakulteta predviđeni kao redovni poslovi prema zaključenim ugovorima o radu.

Poništavajući predmetno rješenje žalbeni organ je zaključio I slijedeće:

Uvidom u cjelokupnu dokumentaciju u spisu predmeta, ovaj organ cijeni da je u konkretnom slučaju, dovedena u sumnju pravilnost i zakonitost utvrđenih dodatnih poreznih obaveza proisteklih iz stava inspektora da poslovi po sklopljenim Ugovorima o djelu predstavljaju poslove iz Ugovora o radu, te predstavljaju plaće iz redovnog rada. Naime, inspektori su pregledom Ugovora o djelu utvrdili da su sa akademskim i ostalim osobljem zaključivani Ugovori o djelu radi obavljanja određenih poslova, koji poslovi su od strane inspektora okarakterizirani kao poslovi iz redovne djelatnosti fakulteta, uz obrazloženje da to poslovi pretežnih karakteristika nesamostalnog rada, propuštajući da daju razložno obrazloženje za takvo postupanje.

Nadalje, odnosno nalog za postupanje u ponovljenom postupku navodi slijedeće:

Imajući u vidu izloženo i citirane zakonske odredbe, ovaj organ nije mogao prihvatiti kao osnovano i potpuno stajalište inspektora da poslovi iz Ugovora o djelu imaju se smatrati kao poslov nesamostalnih djelatnosti, iz čega proizilazi da je pobijano rješenje zasnovano na nepotpunc utvrđenom činjeničnom stanju, te pogrešno izvedenom zaključku, iz kojeg je proizašla pogrešna primjena materijalnog prava, što je opredjelilo ovaj organ da poništi pobijana rješenja i predmet vrat prvostepenom organu na ponovni postupak sukladno članu 239. stav 2. Zakona o upravnom postupku.

U ponovnom postupku, prvostepeni organ je dužan uz prihvatanje naprijed datih primjedbi sugestija, kao i omogućavanja učešća stranke u postupku, ponovo uzeti u razmatranje predmetne ugovore, te da dovede poslove iz Ugovora o djelu u vezu sa poslovima iz Ugovora o radu, u kontekstu podzakonskih akata žalitelja, kojima su regulisani redovni poslovi i prema kojima su zaključen Ugovori o radu sa uposlenicima, vodeći računa da su ugovori o djelu regulisani odredbama Zakona o obligacionim odnosima, te da se u tom kontekstu tretiraju i cijene, te donijeti novo rješenje koje će moći dati ocjenu zakonitosti ukoliko bude ponovo uložena žalba.

Komentar zaslužuje I legislativni odnos između Porezne uprave Federacije BiH I Ministarstva finansija Federacije BiH. U pogledu subordinacije između Porezne uprave i Ministarstva finansija Federacije BiH, prema Zakonu o poreznoj upravi Federacije BiH; čl. 4, st. 1 „*Porezna uprava je Federalna uprava u sastavu Ministarstva finansija.“ Isto tako, čl. 7, st. 1* ***Porezna uprava i njeni zaposlenici, u okviru svojih ovlaštenja utvrđenih zakonima Federacije, imaju obaveze i pravo da:... izdaju mišljenja i tumačenja za provedbu poreznih zakona koji moraju biti u skladu sa stavovima Ministarstva.“***

U jednom drugom predmetu nadleža porezna uprava je posmatrala veći broj ugovor o djelu koji su zaključeni izvan tzv. redovne djelatnosti pri čemu je jedne cijenila da pripadaju izvršavanju redovne djelatnosti dok je za druge donosila zaključke slijedećeg tipa:

*Sagledavajući cjelovitu sliku međusobnih odnosa, cijeneći karakteristike djelatnosti koji se po gore navedenom ugovoru obavlja, navedeni poslovi nisu vezani za osnovnu djelatnost udruženja, period na koji je zaključen ugovor uključuje povremenost te je cijenjeno da isti imaju pretežno karakteristike drugih samostalnih djelatnosti u skladu sa članom 31. stav 2. Pravilnika o primjeni Zakona o porezu na dohodak, odnosno u skladu sa članom 12. stav 4. Zakona o porezu na dohodak, trertiraju se drugim samostalnim djelatnostima, a prihod koji se isplaćujue izvršiocu posla smatra se ličnim primanjem tog lica koje on ostvaruje po osnovu ugovora o djelu na koja se shodno članu 10a stav 1 tačka 1 Zakona o doprinosima obračunava i doprinos za zdravstveno osiguranje (4%), doprinos za penzijsko i invalidsko osiguranje(6%) i akontacija poreza na dohodak (10%).

Posebno napominjemo da se, u ovom slučaju, radi o istom poslodavcu. Ovakvim izjašnjenem sama porezna uprava "priznaje" zakonsku mogućnost obavljanja određenih programskih i projektnih aktivnosti po osnovu ugovora o autorskom djelu i/ili ugovoru o djelu kod istog poslodavca i neovisno od radno-pravnog angažmana. Također, vidljivo je da postoji za takav angažman i drugi porezni pristup. Kako bi ove stvari u potpunosti bile legalne potrebno je objektivizirati kriterije druge samostalne djelatnosti i izbjeći proizvoljnost kao i arbitrarnost. Ovdje se možemo referisati na Uredbu o naknadama Vlade Federacije BiH „II Pravo na nakandu za rad i način utvrđivanja naknade za rad; član 8.

> ***"(1) Za sudjelovanje u radu radnih tijela, članovima radnih tijela pripada naknada samo pod uvjetom da su zadatke za koje su zaduženi aktom o osnivanju radnog tijela obavljali izvan redovnog radnog vremena.***

Članom 9. istog podzakonskog akta određeno je da:

> *(1) Član stalnog radnog tijela Vlade ostvaraje pravo na mjesečnu naknadu za rad u visini od 200,00 KM, pod uslovima da je u toku mjeseca održana najmanje jedna sjednica radnog tijela i daje toj sjednici bio prisutan."*

Iz priloženog je vidljivo da se prema citiranoj Uredbi i u okvirima javnog sektora poznaje rad izvan radnog vremena te njegovo posebno vrednovanje i plaćanje putem ugovora o djelu. Gotovo istovjetni podzakonski akti postoje i na nivoima niže vlasti u Federaciji BiH.

Za sami kraj citiraćemo jedan zahtjev vezano za davanje mišljenja u vezi tretmana drugog dohotka te izvod iz samog mišljenja Ministarstva finansija Federacije BiH. Predmetnim zahtjevom jedna visoko-školska institucija tražila je pojašnjenje u vezi sa mogućnošću isplate nadoknade ugovorom o djelu po osnovu tzv. dodatnog i/ili projektnog angažmana. Odgovorom je obuhvaćeno slijedeće:

> Nadalje, u članu 12. Zakona o porezu na dohodak propisani su prihodi od samostalne djelatnosti, koji uključuju i druge samostalne djelatnosti odnosno povremene samostalne djelatnosti iz stava 4. tačka 3. istog člana *koje se obavljaju uz neku osnovnu samostalnu ili nesamostalnu djelatnost.*

Dakle, u kontekstu propisa o porezu na dohodak, za porezni tretman prihoda zaposlenika po različitim angažmanima kod poslodavca presudne su karakteristike poslova koje oni obavljaju takvim angažmanima, odnosno da li ti poslovi imaju pretežno karakteristike nesamostalne djelatnosti ili samostalne djelatnosti. Način na koji poslodavac dolazi do sredstava za isplate prihoda zaposlenicima po različitim angažmanima kao i izvor tih sredstava (vlastiti prihodi poslodavca) nisu od uticaja na porezni tretman prihoda zaposlenika.

Shodno navedenim odredbama, a cijeneći informacije iz Vašeg smatramo bitnim naglasiti da **isplatilac prihoda cijeni isplatu ili davanje** kao od nesamostalne djelatnosti ili prihod od druge povremene samostalne djelatn osnovu odredbi čl. 10. i 12. Zakona i smjernica datih u odredbama čl. 13 Pravilnika, neovisno od akata na osnovu kojih su te isplate ili davanja iz (ugovor o radu, ugovor o djelu, ugovor o autorskom djelu i dr.).

S poštovanjem,

MINISTRICA

Jelka Miličević

LITERATURA

1. Bernska konvencija o zaštiti književnih i umjetničkih djela od 9. septembra 1886. godine, dopunjena u Parizu 4. maja 1896, izmijenjena u Berlinu 13. novembra 1903, dopunjena u Bernu 20. marta 1914, izmijenjena u Rimu 2. juna 1928, u Briselu 26. juna 1948, u Štokholmu 14. jula 1967. i u Parizu 24. jula 1971. godine;
2. Zakon o autorskim i srodnim pravim BiH (“Službeni glasnik BiH“, br. 63/10);
3. Zakon o obligacionim odnosima („Službeni list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 i 57/89; Sl. list R BiH”, br. 2/92, 13/93 i 13/94);
4. Zakon o porezu na dohodak ("Službene novine Federacije BiH", broj: 10/08, 9/10, 44/11, 7/13 i 65/13;
5. Zakon o doprinosima ("Službene novine FBiH", br. 35/1998, 54/2000, 16/2001, 37/2001, 48/2001 - dr. zakon, 1/2002, 17/2006, 14/2008, 91/2015, 104/2016, 34/2018, 99/2019, 4/2021 i 6/2023);
6. Zakon o poreznoj upravi ("Službene novine FBiH", br. 33/2002, 28/2004, 57/2009, 40/2010, 29/2011 - odluka US, 27/2012, 7/2013, 71/2014, 91/2015 i 44/2022);

7. Zakon o radu (Službene novine Federacije BiH", br. 26/16 i 89/18; dalje:
8. Pravilnik o primjeni Zakon o porezu na dohodak („Službene novine Federacije BiH“, broj:48/21);
9. Pravilnik o načinu obračunavanja i uplate doprinosa ("Službene novine Federacije BiH", broj: 64/08, 81/08, 98/15, 6/17 i 38/17);

Prof.dr.sc. Ismet Kalić[63]
MA Nermina Kalić[64]

UPRAVLJANJE FINANSIJAMA I RIZICIMA U POLJOPRIVREDI

FINANCE AND RISKS MANAGEMENT IN AGRICULTURE

SAŽETAK

Poljoprivreda važi za jednu od osjetljivijih i rizičnijih djelatnosti. Glavna specifičnost poljoprivrede ogleda se u tome što je podložna snažnom djelovanju velikog broja prirodnih i ekonomskih faktora, što je čini jednom od najrizičnijih djelatnosti.

Poljoprivredna preduzeća ne mogu sa sigurnošću predvidjeti količinu proizvoda, odnosno prinos, zbog velike ovisnosti od prirodnih faktora, kao što su poplave, suše, snažni vjetrovi i druge vremenske nepogode. Sve su izraženiji i tržišni rizici koji uzrokuju značajne fluktuacije cijena inputa i poljoprivrednih proizvoda na svjetskom tržištu. Rat u Ukrajini i sankcije prema Rusiji su poseban uticaj imali na globalnu krizu hrane, što je u konačnici dovelo do disbalansa u ponudi i potražnji. Poljoprivredni proizvođači i prerađivači izloženi su sve većim pritiscima, te je neophodno da na odgovarajući način upravljaju rizicima i minimiziraju ili izbjegnu potencijalne finansijske gubitke.

Rad se sastoji iz tri poglavlja, gdje su u prvom poglavlju prikazane specifičnosti investiranja u poljoprivredu, te glavne razloge zbog kojih su sredstva za finansiranje projekata u poljoprivredi ograničena. U tim razlozima prednjači nesigurnost povrata glavnice usljed neizvjesnosti proizvodnje i prinosa u poljoprivredi.

[63] Prof.dr.sc.Ismet Kalić, UNIVERZITET FINRA Tuzla, e-mail: ismet.kalic@finra.edu.ba

[64] MA Nermina Kalić, asistent, UNIVERZITET FINRA Tuzla, e-mail: nermina.kalic@finra.edu.ba

U drugom poglavlju su definirani rizici s kojima se susreću poljoprivredni proizvođači. Podjeljeni su u četiri glavne skupine i to: proizvodne, tržišne, finansijske i institucionalne rizike. Nepredvidive klimatske promjene su glavni uzročnici pada poljoprivrednih prinosa i iza sebe ostavljaju velike štete i finansijske gubitke poljoprivrednih proizvođača.

U trećem poglavlju opisani su instrumenti za upravljanje rizicima u poljoprivredi. Neupravljanje ili loše upravljanje rizicima može imati značajne posljedice na finansijski položaj poljoprivrednog preduzeća i dovesti do problema sa likvidnošću i u konačnici do propadanja. Za poljoprivredne proizvođače je ključno da prepoznaju rizike na vrijeme i efikasno njima upravljaju.

Ključne riječi: poljoprivredna djelatnost, investicije, sigurnost hrane, izvori finansiranja, rizici u poljoprivredi, upravljanje rizicima.

SUMMARY:

Agriculture is considered one of the more sensitive and risky activities. The main specificity of agriculture is reflected in the fact that it is subject to the strong action of a large number of natural and economic factors, the cause-and-effect relationship of which also has a financial character.

Agricultural enterprises cannot predict with certainty the amount of products, that is, the yield, due to the high dependence on natural factors, such as floods, droughts, strong winds, etc. Market risks that cause significant fluctuations in the prices of inputs and agricultural products on the world market are becoming more and more pronounced. The war in Ukraine and sanctions against Russia had a particular impact on the global food crisis, which ultimately led to an imbalance in supply and demand. Agricultural producers are exposed to increasing pressures, and it is necessary to appropriately manage risks and minimize or avoid potential financial losses.

The paper consists of three chapters, where the first chapter presents the specifics of investing in agricultural projects, and the main reasons why funds for financing projects are limited. The reason is primarily the uncertainty of the return of principal due to uncertainty in production and yield.

In the second chapter, the risks faced by agricultural producers are defined, and they can be divided into production, market, financial and institutional risks. Unfavorable climate changes are the main causes of the decline in agricultural yields and leave behind great damages and financial losses.

In the third chapter, instruments for risk management in agriculture are described. Poor risk management can significantly affect the financial position of an agricultural enterprise and lead to liquidity problems. It is crucial for agricultural producers to recognize risks in time and manage them effectively.

Keywords: agricultural activity, investments, food safety, sources of financing, risks

JEL: G32, N54

UVOD

Bez investicija u poljoprivredu nemoguće je očekivati visoku efikasnost i produktivnost u poljoprivrednoj proizvodnji. Poljoprivrednu djelatnost karakterišu velike investicione potrebe koje sami poljoprivredni proizvođači nisu u mogućnosti da obezbijede iz vlastitih sredstava, stoga posežu za pozajmljivanjem novca, odnosno korištenju kreditnih sredstava u realizaciji procesa poljoprivredne proizvodnje.

Dvije ključne značajke poljoprivredne proizvodnje su dugi vremenski razmak između ulaganja u inpute i ostvarenja dobiti, te veliki kovarijabilni rizici koje utiču na poljoprivrednu proizvodnju. Poljoprivredna djelatnost je pod stalnim uticajem promjena i izazova uslovljenih primarno ekonomskim faktorima, ali i promjenama u navikama potrošača, klimatskim promjenama, porastom cijena, liberalizacijom tržišta i drugim faktorima. Glavni rizici koji su prisutni u poljoprivredi su: proizvodni rizik, tržišni ili cjenovni rizik, finansijski rizik, te institucionalni rizik.

Nepovoljni vremenski uslovi važe za glavne probleme s kojima se susreću poljoprivredna preduzeća, a dodatni pritisak stvaraju učestale fluktuacije cijena poljoprivrednih prozvoda. Navedeni rizici često “koče” finansijske institucije u pogledu odobravanja kreditnih sredstava poljoprivrednom sektoru. Proces poljoprivredne proizvodnje u ovakvom nestabilnom i

nesigurnom okruženju može značajno uticati na finansijski položaj poljoprivrednog preduzeća i dovesti do gubitaka.

Poljoprivredni proizvođači trebaju razumjeti rizik i posjedovati vještine upravljanja rizicima kako bi mogli predvidjeti probleme i smanjiti efekte negativnih posljedica. Poljoprivredni proizvođači bi trebali da primjenjuju različite strategije upravljanja rizikom, kao što su: diverzifikacija poljoprivredne proizvodnje, poljoprivredno osiguranje i izvedeni vrijednosni papiri (forvardi, fjučersi, opcije, svapovi).

Zbog velikih fluktuacija u cijenama poljoprivrednih proizvoda i inputa poljoprivrednici se mogu zaštititi od cjenovnog rizika „zaključavanjem“ cijene prije prodaje. U odnosu na druge izvedene vrijednosne papire, fjučersi u zaštiti poljoprivredne proizvodnje imaju najveću primjenu i značaj, upravo zbog standardiziranosti kvaliteta i kvantiteta poljoprivrednih proizvoda.

1. SPECIFIČNOSTI INVESTIRANJA I FINANSIRANJA U POLJOPRIVREDI

Poljoprivredni sektor je jedan od osjetljivih sektora i rizičnijih od drugih djelatnosti. Glavna specifičnost poljoprivrede, u odnosu na ostale sektore, ogleda se u vezanosti procesa za prirodnu sredinu i odvijanju biohemijskog procesa koji uključuje primjenu odgovarajućih tehnoloških rješenja. Poljoprivreda kao takva, podložna je snažnim djelovanjem velikog broja faktora, kako prirodnih, tako i ekonomskih, a čija uzročno – posljedična veza ima i finansijski karakter (Branco i Alexandra, 2020).

Biološki procesi koji su prisutni u poljoprivrednoj proizvodnji uvjetovani su vremenskom dimenzijom, odnosno vremenu koje je potrebno da poljoprivredni proizvod “sazri”. Naprimjer, stablu jabuke će trebati tri do pet godina prije nego što postane produktivno. Dugotrajni biološki procesi „sazrijevanja“ poljoprivrednog proizvoda uzrokuju nesklad između perioda proizvodnje i radnog perioda, perioda prinosa. Neusklađenost vremena proizvodnje i radnog perioda, znatno ima uticaja na obrt sredstava koja su uložena u proces proizvodnje. Posljedica niskog koeficijenta obrta jeste

biološki karakter proizvodnje, odnosno dug vremenski period potreban za poljoprivrednu proizvodnju.

Sljedstveno niskom koeficijentu obrta u poljoprivrednoj proizvodnji, dolazi se do zaključka da su finansijska sredstva angažovana u procesu proizvodnje, duže vremena vezana u stalnim sredstvima (mašine, alati) i tekućim sredstvima (đubrivo, sjeme, stočna hrana itd.). U tom obliku će biti sve dok se ne prodaju poljoprivredni proizvodi i "roba" ponovo ne pretvori u novac. Dakle, finansijska sredstva će tek biti oslobođena njihovom prodajom. Za razliku od ostalih grana privrede gdje se koeficijent obrta u prosjeku kreće od 4 do 12 na godišnjem nivou, u poljoprivredi je to između 1 – 2,4 u prosjeku, ovisno o vrsti proizvodnje. Praktično, to bi značilo da se sredstva u poljoprivredi "obrnu" jednom ili dvaputa, odnosno da na godišnjem nivou poljoprivrednik ostvari prihod od prodaje proizvoda jednom ili dvaputa. Navedene specifičnosti u poljoprivrednoj proizvodnji, po pitanju dugog koeficijenta obrta i vremenu potrebnom za oslobađanje novčanih sredstava iz drugih oblika sredstava, djeluju destimulirajuće za investitore i ekonomski neisplativo. Upravo ova činjenica čini poljoprivredu riskantnom investicijom, iz razloga što je potrebno od nekoliko mjeseci do nekoliko godina da se inicijalno uložena novčana sredstva vrate (Karić, 1993). Pri tome, ukoliko se u obzir uzmu potencijalne oscilacije u cijeni, pri čemu zbog umanjene potražnje poljoprivrednici budu prinuđeni smanjiti cijenu samo da bi uspjeli prodati proizvode i ne izlagali se većim troškovima skladištenja, onda se može zaključiti o kakvom se kompleksnom investicionom procesu ovdje radi.

Poljoprivrednu djelatnost karakterišu velike investicione potrebe koje sami poljoprivrednici nisu u mogućnosti da obezbijede, stoga posežu za pozajmljivanjem novca, odnosno korištenju kreditnih sredstava u realizaciji procesa poljoprivredne proizvodnje. Može se reći da su ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju veća nego u drugim privrednim granama. Novac potreban za adaptaciju zemljišta, izgradnju objekata, poljoprivrednu mehanizaciju, hranu i stoku, često je puno veći od vrijednosti same proizvodnje (Mikšić, 2001). Međutim, nizak koeficijent obrta sredstava i biološki karakter poljoprivredne proizvodnje čine kreditnu politiku veoma restriktivnom zbog koje kreditori odbijaju dati kreditna sredstva ili ih odobre

uz visokoutržive kolaterale. Razlog je prvenstveno nesigurnost povrata glavnice, nesigurnost proizvodnje i prinosa itd (Ivanković, Vaško Ž, 2013, 85). U slučaju da se odobre kreditna sredstva, poljoprivrednicima je teško vratiti kredit. Neizvjesnost u formiranju cijene za poljoprivredne proizvode može biti ograničavajući faktor u pogledu vraćanja kreditnih sredstava. Preciznije rečeno, ako bi poljoprivrednici proizvodili veću količinu da bi otplatili dug, to ne bi funkcioniralo jer bi zbog velike ponude poljoprivrednih proizvoda tržišna cijena pala (Devin, 2019).

Činjenica jeste da je kod većine poljoprivrednika slaba finansijska sposobnost, odnosno mogućnost da osiguraju kolateral, bilo to iz razloga što poljoprivrednik nema vlasništvo nad zemljištem ili ga ne može ponuditi kao kolateral, jer je vrijednost zemljišta niska. Suštinski, većina poljoprivrednika započinje proces proizvodnje sa malo kapitala (gotovina) i vrlo ograničenim pristupom kreditima. Dok mnoge industrijske i komercijalne firme imaju direktan pristup tržištima kapitala i pokazuju relativno sofisticiranu strukturu kapitala, dostupni finansijski izvori su relativno ograničeni za većinu poljoprivrednih proizvođača, čiji resursi uglavnom zavise od vlastitih sredstava, ili kratkoročnih i dugoročnih kredita (Sanfilippo i Enjolras, 2018). Očigledno da je poljoprivreda specifična djelatnost čiji je nizak koeficijent obrta uzrok mnogobrojnim finansijskim poteškoćama, konkretno problemima upravljanja novčanim tokovima, koji ukoliko se ne upravljaju adekvatno mogu dovesti do problema u likvidnosti (Hugo Lusida i Sung Suk, 2019). Likvidnost je ključna finansijska varijabla koju treba pratiti, bez obzira na strukturu poljoprivrednog poslovanja. Pojedine vrste poljoprivrednih proizvodnji daju rezultate investiranja tek u četvrtoj godini (npr. dugogodišnji zasadi; voćnjaci, vinogradi...), dok je ulaganje u ratarski i povrtlarski proizvodni proces puno drugačije, odnosno traje kraće vremena. S tim u vezi, svakoj od vrsta proizvodnje treba adekvatno pristupiti i planirati novčane tokove. Planiranje novčanih tokova je preduslov za upravljanje novčanim tokovima kako na kratkoročnom, tako i na dugoročnom planu (Kalić, 2017, 357).

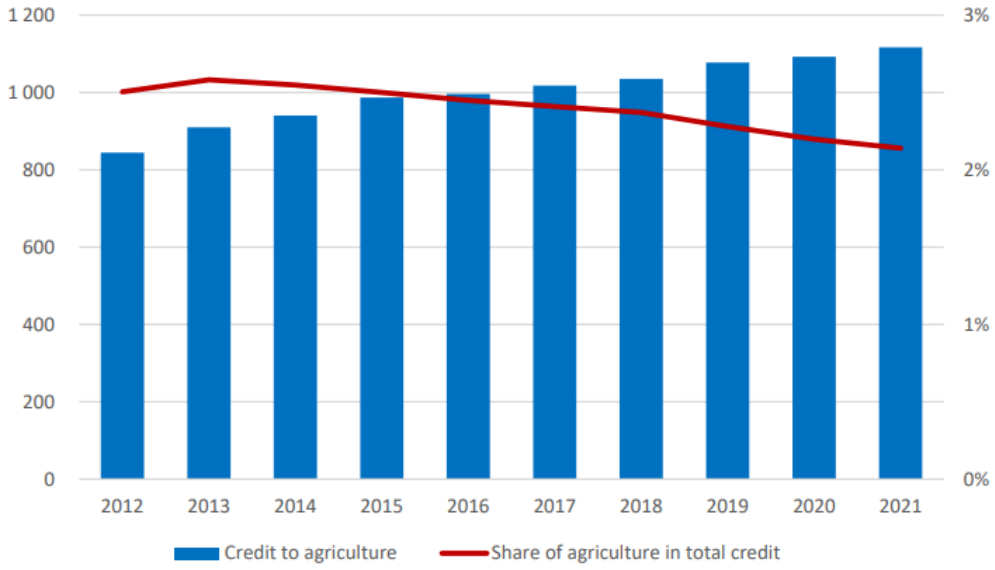
Za poljoprivredna preduzeća, kao i za sva ostala preduzeća, optimizacija strukture kapitala i ročnost igraju centralnu ulogu u njihovom finansijskom upravljanju (Enjolras, Sanfilippo i Soliwoda, 2021). U mnogim državama

članicama EU glavni izvor finansiranja poljoprivrednog sektora su zadružne banke, koje su u tim državama članicama često bliže poljoprivrednim zajednicama, nego komercijalne banke. Međutim, u nekim državama članicama poslovne banke imaju vodeću ulogu. Finansiranje, također, osiguravaju državne razvojne banke, poljoprivredne zadruge, mikrokreditne organizacije i leasing organizacije (Ivanković i Vaško, 2013, 90).

Prema posljednjim podacima iz FAOSTAT utvrđeno je da nivo kredita datih u poljoprivredu raste dosta sporije u odnosu na kredite date u sektor energetike ili telekomunikacija, čime se jasno pokazuje da finansijske institucije itekako smatraju ovaj sektor rizičnim za pozajmljivanje novčanih sredstava.

Na bazi 124 zemlje je utvrđeno da su u 2021. godini krediti dati poljoprivredi dostigli 1.116 milijardi USD, što je povećanje od 272 milijarde USD (ili 32 %) u poređenju sa 844 milijarde USD u 2012.godini. Rast kredita poljoprivredi bio je sporiji nego u drugim sektorima, jer je udio poljoprivrede u ukupnim kreditima polako opao između 2012. i 2021. sa 2,50 % na 2,14 %, sa vrhuncem u 2013. godini na 2,58 %, što je prikazano na Slici 1.

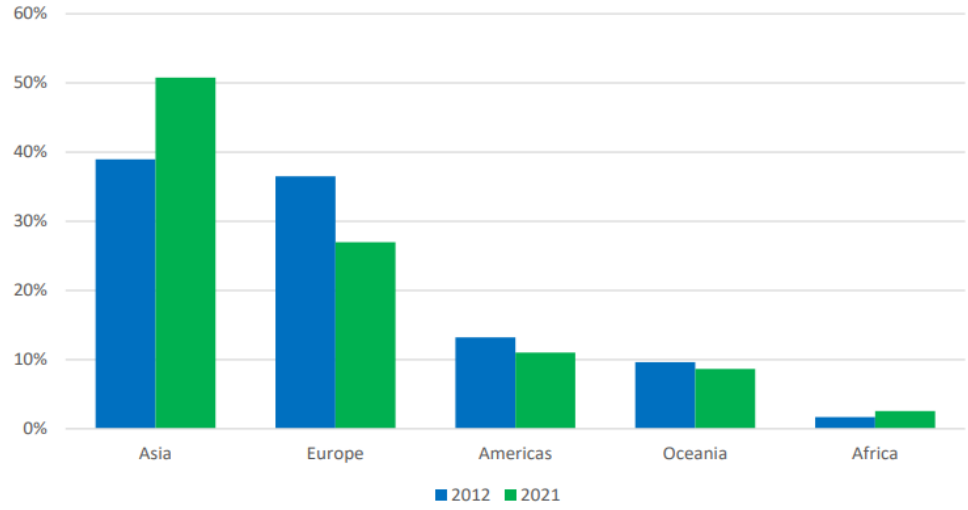
Slika 1. Udio kredita datih u poljoprivredu u periodu 2012. – 2021.

Izvor: FAO. FAOSTAT: Credit to agriculture (2022)

Azija dominira regionalnom strukturom kredita za poljoprivredu, čineći 39 % globalnog iznosa u 2012. godini i 51 % u 2021. godini, za razliku od Evrope sa smanjenim udjelom u ukupnom svjetskom iznosu: 27 % u 2021. godini u poređenju sa 37 % u 2012. godini. Iz toga se može izvući zaključak da je Evropa ranjivija kad je riječ o globalnoj krizi hrane, upravo zbog smanjene podrške poljoprivredi i orijentisanosti kapitalnih ulaganja u druge sektore.

Slika 2. Struktura kredita u poljoprivredi, po regionima

Izvor: FAO. FAOSTAT: Credit to agriculture (2022)

Sposobnost da se osiguraju neophodni zajmovi od vitalnog je značaja za mnoge operacije na farmi, ali pozajmljivanje novca unosi brojne rizike. Spremnost zajmodavaca da daju zajmove sada ili da nastave da obezbjeđuju potrebna sredstva u budućnosti je neizvjesna, a volatilnost kamatnih stopa stvara dodatni rizik za zaduživanje. Osim toga, promjene u tržišnim vrijednostima kolaterala kredita također mogu negativno uticati na sposobnost poljoprivrednih proizvođača da održe profitabilno preduzeće. USDA-ova Agencija za poljoprivredne usluge (FSA) obezbjeđuje kamatne stope za kredite na farmi i zabilježen je rast kamatnih stopa zajma na farmi u posljednjih nekoliko mjeseci. Kamate na operativne kredite, kamate na vlasničke zajmove i kamatne stope na hitne kredite su porasle u proteklih godinu dana. Prije godinu dana kamatne stope za operativne, vlasničke i hitne kredite bile su 1,75%, 2,875%, odnosno 2,75%. Kamatne stope su se od tada

više nego udvostručile, dostižući 4,5%, 4,375% i 3,75% u novembru 2022. godine. Iako su veličine varirale, može se zaključiti da su se kamatne stope na poljoprivredne zajmove kretale u istom smjeru kao i stopa federalnih fondova.[65]

Izvori i uslovi finansiranja mogu igrati sastavnu ulogu u preobrazbi poljoprivrede za vlastite potrebe u komercijalnu orijentaciju. Brojne prednosti, poput povećanih kapaciteta iskorištenosti resursa, porasta proizvodnje i prihoda te smanjenja siromaštva, mogu se pripisati osiguranju jeftinog i pravovremenog finansiranja. Rastući troškovi inputa usljed ratnih dešavanja u Ukrajini i uvedenih sankcija Rusiji već su izazvali značajnu zabrinutost za poljoprivredne proizvođače. Jedan od glavnih uzroka rasta troškova je visoka stopa inflacije koja je sada na najvišem nivou u posljednje četiri decenije.

Finansiranje poljoprivrede smatra se vitalnom komponentom procesa modernizacije poljoprivrede i komercijalizacije ruralne privrede. Uprkos velikim naporima da se sistem poljoprivrednih kredita uspostavi, proširi, poveća i institucionalizuje, rezultati nisu značajni, zbog nedostatka efikasnih i ciljano orijentisanih programa, politika i izjava. Finansiranje poljoprivrede se ne može razvijati u nedostatku institucionalizovanih poljoprivrednih kredita. Većina poljoprivrednih proizvođača završi sa malim uštedevinama zbog malih poljoprivrednih gazdinstava, niskih prinosa usjeva i manjeg prihoda. Stoga je uloga i pomoć finansijskih institucija nezamjenjiva za poboljšanje poljoprivredne prakse.

Što je poljoprivredni sektor razvijeniji, to je veća količina potrebnih kredita i, općenito, veća je uloga poslovnih banaka u davanju kredita. Rješavanje problema klimatskih promjena u poljoprivredi zahtijevat će razvoj novih alata i pristupa za finansijske institucije kako bi podržale svoje zajmoprimce poljoprivrednike. Tehnološke inovacije koji se brzo razvijaju, otvaraju nove mogućnosti za određivanje cijena kredita, za disperziju rizika i za korištenje informacijske tehnologije za povećanje poljoprivredne produktivnosti (McIntosh i Mansini, 2018).

[65] What Should We Expect for Farm Loan Interest Rates in 2022 & 2023? (southernagtoday.org) (pristupljeno 10.08.2023.)

Uobičajena je praksa da poljoprivrednici traže kredit za kratkoročne potrebe, uglavnom za kupovinu inputa. Isto tako, banke rado daju kratkoročne kredite. Međutim, dokazi iz razvijenih zemalja pokazuju da je dugoročno finansiranje poljoprivrede, obično za kupovinu mašina, opreme i infrastrukture, dovelo do povećanja produktivnosti i budućih novčanih tokova. Dakle, pored davanja kratkoročnih kredita, banke treba da ojačaju i dugoročne kredite nepoljoprivrednim i poljoprivrednim sektorima. Nadalje, poljoprivrednici će dobiti priliku da svoje zemljište preurede u mehanizovane poljoprivredne jedinice, što će također dovesti do smanjenja troškova i povećanja produktivnosti.

Nedostatak finansijskih sredstava utiče ne samo na produktivnost, već i na kvalitet poljoprivrednih proizvoda. Poljoprivrednici u nekim zemljama u razvoju nemaju pristup adekvatnim sredstvima za ulaganje u bolje tehnologije, mašine i opremu što rezultira lošim kvalitetom poljoprivrednih proizvoda. Kvalitet sjemena korištenog u poljoprivredi je bitan za postizanje većeg prinosa. Nedovoljna pažnja se posvećuje ulaganju u poljoprivredu — unapređenju poljoprivrednih operacija u ruralnim područjima. Svjetska potražnja je sve veća i svjetska ponuda je teško može dostići. Adekvatne i ciljane poljoprivredne investicije mogu rezultirati visokim prinosima i drugim poboljšanjima, kao što je poljoprivredna infrastruktura. Nemogućnost malih poljoprivrednika da dobiju kredite potrebne za finansiranje njihovih poljoprivrednih aktivnosti može dovesti do ograničenja njihove proizvodnje i efikasnosti. Odgovarajuće restrukturiranje finansijskih opcija i sistema i niže kamate na kredite mogu pomoći poljoprivredi i malim poljoprivrednicima da imaju svjetliju budućnost.

U XX vijeku vlade su usvojile interventne mjere u poljoprivrednom sektoru, uključujući programe kreditiranja u poljoprivredi, poljoprivredno osiguranje, subvencije inputa, mjere zaštite granica, upravljanje poljoprivrednim viškovima, podršku izvozu, podršku cijenama i prihodima, upravljanje snabdevanjem, mjere marketinga poljoprivrednih proizvoda, itd. Više ili manje artikulisani od zemlje do zemlje, programi su posebno imali za cilj da poljoprivrednim proizvođačima obezbijede sigurnosnu mrežu i stvore stabilniji i predvidljiviji sektor koji podstiče ulaganja i razvoj proizvodnje.

Kada se uzme u obzir ukupni prihod od poljoprivrede, isključujući subvencije, brojke su često negativne i veoma varijabilne. Zbog toga, poljoprivreda je među rijetkim privrednim sektorima koji imaju vlastito vladino odjeljenje i programe sigurnosti prihoda (Brodeur, 2015, 101).

U svrhu kontinuiranog rasta i razvoja poljoprivrede, poljoprivrednici trebaju da donesu finansijske odluke koje će maksimizirati profitabilnost poslovanja uz optimalno korištenje resursa. Budući da je investiranje popraćeno mnogim neizvjesnostima i rizicima, potrebno je analizirati i planirati sve preduslove koji bi imali reperkusije na uspješnost investicionog poduhvata (Mikšić, 2001) Struktura izvora finansiranja kompanije, koja osigurava dugoročnu finansijsku stabilnost i koristi povoljne izvore finansiranja sa niskim troškovima, omogućava stvaranje nove vrijednosti u kompaniji (Alibegović, 2022). Preciznije rečeno, za uspjeh je ključna uloga finansijskog upravljanja u agrobiznisu koja podrazumijeva analizu finansijskih izvještaja, poznavanje tehnika budžetiranja… (Sahar i Adeel, 2017).

2. RIZICI U POLJOPRIVREDNOJ DJELATNOSTI

Rizik je imanentan svakoj poslovnoj aktivnosti i kao takav zahtjeva da mu se posebno posveti pažnja. Poljoprivredna djelatnost ima značajan stepen rizika prisutan u svom poslovanju budući da djeluje u složenom i dinamičnom okruženju. Nepovoljni klimatski faktori, odnosno vremenske nepogode poput mraza, poplava, suše, tuče jedni su od glavnih uzročnika šteta velikih razmjera u poljoprivredi. Kad je riječ o Bosni i Hercegovini, od ranije je poznato da je izložena vrlo visokom riziku od poplava. Katastrofalne poplave iz 2014. godine nanijele su štetu od četiri milijarde KM ili 15% BDP-a Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, posebno veliki uticaj na poljoprivredni proces imaju vremenske neprilike jer uzrokuju određene promjene značajne za biološki proces poljoprivrednih proizvoda. Varijabilnost prinosa i kvalitet poljoprivrednih proizvoda za posljedicu imaju i nestabilno poljoprivredno tržište, a u konačnici i oscilacije u dohotku poljoprivrednika (Njavro i Čop. 2021).

Procjene Svjetskog programa za hranu pokazuju da se broj ljudi s ozbiljnom nesigurnošću hrane udvostručio sa 135 miliona prije pandemije na 276 miliona u samo dvije godine. Međutim, očekuje se da će posljedice rata u Ukrajini dovesti ovaj broj do 323 miliona u 2022.godini, a trend rasta bi se mogao nastaviti i u 2023.godini zbog već prisutne visoke inflacije širom svijeta, ali značajno niže nego u 2022. godini.

Glavna podjela rizika je na (Rovčanin, 2010, 98): sistemski i nesistemski rizik, pri čemu sistemski zavisi od ekonomskih faktora u zemlji, na koje pojedinac ne može uticati. S druge strane, nesistemski rizici su rizici na koje je moguće djelovati, predmet su upravljanja unutar preduzeća. U poljoprivredi, rizici koji utiču na proizvodni proces su promjene vremenskih uslova, te pojava štetočina i bolesti. Kvar opreme može predstavljati rizik, kao i fluktuacije tržišnih cijena. Pozajmljivanje novca, također, može biti rizično sa promjenama kamatnih stopa ili jednostavno nemogućnost dobijanja kreditnih sredstava. Rizik nastaje i kao rezultat promjena u vladinim politikama. Svi ovi rizici imaju veliki uticaj na prihod poljoprivrednih proizvođača (Miller, Dobbins i Pritchett, 2004). Određivanje izvora rizika i područja koje pogađa važan je preduslov za utvrđivanje i analizu rizika. Stoga, identifikovani su glavni rizici koji su prisutni u poljoprivredi, to su: proizvodni rizik, tržišni ili cjenovni rizik, finansijski rizik, te institucionalni rizik (Wolke, 2017).

Jedan od najvažnijih elemenata proizvodnog rizika jesu klimatske promjene. Vremenske nepogode ne utiču samo na rast usjeva, već i na logistiku oko svih poljoprivrednih aktivnosti, rad mašina, kao i na transport. Prema studiji koju je sproveo IBM, 90% svih gubitaka usjeva je uzrokovano vremenskim prilikama. Ekstremni vremenski događaji često uzrokuju ozbiljne gubitke prinosa, utičući na sigurnost hrane i prihode poljoprivrednih proizvođača. Ovo se, također, odnosi na evropsku poljoprivredu i, na primjer, vrućine i suše 2003. godine i 2018. godine dovele su do velikih gubitaka prinosa za nekoliko usjeva u različitim regijama (Schmitt i Heinrich, 2022). U Hrvatskoj najveća šteta po osnovu nepovoljnih vremenskih uslova je zabilježena u 2017. godini i iznosila je više od dvije milijarde kuna (Njavro i Čop, 2021). Katastrofalne poplave u centralnoj Evropi u julu 2021. bile su najskuplja prirodna katastrofa

u modernoj evropskoj historiji i s procijenjenim ukupnim gubicima od 54 milijarde dolara.

Prema procjenama UN-a, očekuje se da će se godišnji gubici od poplava povećati pet puta do 2050. godine, a čak 17 puta do 2080. godine. Vremenske i klimatske katastrofe 2021. godine pogodile su farme i rančeve širom Sjedinjenih Američkih Država, ostavljajući za sobom više od 12,5 milijardi dolara gubitaka usjeva i pašnjaka. Puni obim šteta u cijelom sektoru vjerovatno je daleko veći kada se uzmu u obzir stoka, infrastruktura, drvo i drugi faktori povezani sa zemljoradnjom. Od skorijih značajnijih prirodnih nepogoda, važno je istaći razorne zemljotrese u južnoj Turskoj, gdje je prema podacima FAO-a uništeno više od 20% poljoprivredne proizvodnje, u 11 ključnih poljoprivrednih provincija. Nadalje, procijenjeno je više od 1,3 milijarde dolara štete i 5,1 milijarda dolara gubitaka u sektoru. Dakle, očigledno je da su klimatske promjene i uslovi u kojima se odvija poljoprivreda, na globalnom nivou, sve izraženiji i sve skuplji, što uzrokuje u konačnici rast cijena poljoprivrednih proizvoda na tržištima i veliki finansijski pritisak na poljoprivrednike, krajnje potrošače, čak može i uticati na rast sektora ili rast i razvoj nacionalne ekonomije.

Na ekonomsku održivost poljoprivrede mogu ozbiljno uticati nepovoljna kretanja cijena na tržištima roba. Pad cijena može biti 30% ili više u kratkom vremenskom periodu, što znatno može umanjiti godišnji profit poljoprivrednika. Na to, također, mogu negativno uticati promjene u troškovima proizvodnje, kao što su neočekivana povećanja troškova goriva ili đubriva. [66] Taj scenario poljoprivredni su već iskusili širom svijeta zbog uvedenih sankcija Rusiji i rata u Ukrajini. Ruska invazija na Ukrajinu 2022. godine izazvala je globalne poremećaje na tržištima ključnih prehrambenih usjeva i gnojiva, prijeteći sigurnosti hrane u cijelom svijetu. Nakon više od godinu dana od početka rata u Ukrajini, činjenica je da su visoke cijene hrane

[66] Agricultural risks | Munich Re (pristupljeno 13.08.2023.)

na globalnom tržištu se smanjile, iako su domaće razine cijena i dalje visoke u mnogim zemljama s niskim i srednjim dohotkom. [67]

Cijene inputa su ključni razlog za porast cijena hrane na globalnom tržištu. Sektor gnojiva po svojoj je prirodi i dalje osjetljiv na trgovinske i energetske šokove, a rat i drugi globalni problemi i dalje predstavljaju ozbiljne rizike. To nadalje implicira da poljoprivrednici još uvijek proizvode u nestabilnom okruženju i da će se to nastaviti i u narednom periodu obzirom da rat u Ukrajini još uvijek traje. [68]

U poljoprivredi se, generalno, cijene poljoprivrednih proizvoda brže prilagođavaju ponudi i potražnji, ali se ponuda i potražnja teško mogu promijeniti pod uticajem cijena. Sve u svemu, proizvodni i tržišni, odnosno cjenovni rizik su usko povezani, upravo zato što se glavni uzrok varijacija u cijenama ogleda kroz ocilacije u prinosima poljoprivrednih proizvoda (Karić, 1993).Više nego u bilo kom drugom sektoru, profitabilnost poljoprivrednih preduzeća značajno zavisi od eksternih faktora kao što su vremenske prilike, velike epidemije štetočina i bolesti ili cijene inputa i proizvoda, koje su u velikoj mjeri van kontrole poljoprivrednog proizvođača. Zbog toga može se zaključiti da proizvodni, tržišni i finansijski rizici su međusobno zavisni. Na primjer, sposobnost servisiranja duga (finansijski rizik) zavisi od nivoa proizvodnje (rizik proizvodnje) i profita po osnovu cijena dobijenih za proizvedene poljoprivredne proizvode (tržišni rizik). Trenutno, ova tri oblika rizika preovladavaju i u velikoj mjeri doprinose neizvjesnosti s kojom se poljoprivredni proizviđači suočavaju.

Institucionalni rizik proizlazi iz promjena politika i propisa koji utječu na poljoprivredu. Ova vrsta rizika općenito se očituje kao nepredviđena ograničenja proizvodnje ili promjene cijena za inpute ili za output. Na primjer,

[67] Željko Vaško za "Nezavisne: Cijene hrane više nikad neće biti kao prije krize (pristupljeno 13.08.2023.)

[68] https://www.ifpri.org/blog/russia-ukraine-war-after-year-impacts-fertilizer-production-prices-and-trade-flows (pristupljeno 14.08.2023.)

promjene u vladinim pravilima u vezi s korištenjem pesticida (za usjeve) ili lijekova (za stoku) mogu promijeniti troškove proizvodnje ili odluka strane zemlje da ograniči uvoz određenog usjeva može smanjiti cijenu tog usjeva. Drugi institucionalni rizici mogu proizaći iz promjena u politikama koje utiču na odlaganje životinjskog otpada, ograničenja u praksi očuvanja ili korištenja zemljišta, propisi o kvalitetu hrane i upotrebu hemikalija, promjena u poreznom zakonu, te kreditnoj politici. Dio institucionalnog rizika je neizvjesnost vladine politike koja utiče na poljoprivredu, kao što su podrška cijenama i subvencije (Antón, 2008).

Poljoprivreda kao djelatnost je na udaru brojnih rizika i zbog toga su kreirane poljoprivredne politike koje sadrže mjere, i programe podrške unutar njih, kao pomoć u smanjenju rizika i njihovom upravljanju. Snižavanje proizvodnih troškova i povećanje dohotka poljoprivrednika čine glavni cilj sistema subvencionisanja, u okviru agrarne politike svake zemlje. Kad je riječ o Bosni i Hercegovini i strukturi agrarne politike, nije uspostavljena konzistentna agrarna politika na nivou države nego se sprovodi na nivou entiteta i Brčko distrikta. Na taj način nije omogućena efikasna koordinacija i jedinstven pristup. Jedan od primjera uređenih sistema jeste Zajednička agrarna politika zemalja EU, koja se prvenstveno zasniva na efikasnoj i visokoproduktivnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Zajednička agrarna politika EU se sastoji od niza programa, mjera i mehanizama koji se sprovode s ciljem održavanja određenog nivoa obima biljne ili stočarske proizvodnje, uz poštivanje standarda kvalitete, a sve u cilju adekvatnog upravljanja rizicima u poljoprivredi (Đurić, 2021). Između ostalog, poljoprivredna politika SAD, također, izdvaja velika finansijska sredstva za iste svrhe. Očigledno je da se ovdje radi o kapitalno intenzivnom projektu koji zahtjeva uspostavu niza institucija, odjeljenja, edukativnih centara, kao i kupovine obradivih poljoprivrednih zemljišta, savremene mehanizacije, repromaterijala i ostale opreme.

S obzirom na specifičnosti u upravljanju poljoprivrednim procesima, od iznimne je važnosti da nadležne institucije pomognu poljoprivrednicima i obezbijede adekvatne uslove kako bi se nesmetano odvijala poljoprivredna proizvodnja, te kako bi i u vremenima nepovoljnih klimatskih uslova ili lošeg biološkog potencijala usjeva, imali pokriven gubitak. Zbog toga je

poljoprivreda jedna od rijetkih djelatnosti koja zahtjeva intervencije države, kako bi se stimulisala poljoprivredna aktivnost.

3. FINANSIJSKI I RISK MENADŽMENT U POLJOPRIVREDI

Procjena rizika jedan je od najvažnijih poslova svakog menadžera koji donosi odluke o finansiranju i investiranju, a upravljanje rizikom je nemoguće ako menadžer nije na izvoru informacija o budućim kretanjima cijena, kamatnih stopa, deviznih kurseva itd. Globalna finansijska kriza usmjerila je pažnju na pravilnu identifikaciju, analizu i upravljanje ključnim poslovnim rizicima jer je neadekvatna procjena rizika identificirana kao jedan od glavnih faktora neuspjeha ili finansijskih poteškoća velikog broja organizacija širom svijeta. Stoga je neadekvatno upravljanje rizicima postalo problem širih društvenih interesa, što je rezultiralo preporukama OECD-a i Evropske komisije o neophodnim promjenama u postojećim sistemima upravljanja rizicima (Sprčić, 2014).

Risk menadžment ili upravljanje rizikom podrazumijeva primjenu niza aktivnosti koje uključuju razne menadžerske vještine, uspostavu procedura, politika, kao i primjenu pozitivnih poljoprivrednih praksi. Sami poljoprivrednici, bez adekvatne podrške državnih institucija u vidu novčane podrške, obrazovne, kao i zakonodavne, ne mogu ostvariti uspjeh kakav bi željeli. Koliko je poljoprivreda specifična govori činjenica da ukoliko se poljoprivredni proces prekine prije određenog vremena, ne osigurava nikakve ili mnogo manje prihode u odnosu da se taj proces završi do kraja. Naime, u Zajedničkoj poljoprivrednoj politici zemalja EU procjenjuje se da pojava nepovoljnih vremenskih fakora može da uništi više od 20% prosječne godišnje proizvodnje kod jednog poljoprivrednika. Stoga, neophodno je poljoprivrednike zaštititi na pravi način i djelovati stimulativno, što je jedino moguće uz adekvatan zakonski okvir (Matušin, 2017).

Efektivno upravljanje rizicima može se smatrati vodećom konkurentskom prednošću koja određuje opstanak i uspjeh preduzeća u neizvjesnom globalnom okruženju u kojem živimo i poslujemo. S obzirom da se poljoprivredni proizvođači suočavaju sa sve većim brojem rizika, veliki broj njih kombinuje razne vrste strategija u svom poslovanju. Preduslov za kreiranje odgovarajuće strategije jeste prepoznavanje rizika i efekata njegovog djelovanja. Neke od glavnih strategija su diverzifikacija poljoprivredne

proizvodnje kojom se postiže veća stabilnost i sigurnost, a jedina mana je smanjena racionalnost proizvodnje (Karić i Petrač, 2000, 20). Zatim, osiguranje od prirodnih šteta je jedan od načina upravljanja proizvodnim rizicima, koji su ujedno glavni rizik svakog poljoprivrednika. Hedžing[69] može biti dobra opcija kada se koriste fjučers ugovori, kako bi se smanjio rizik od nepovoljnih promjena cijena prije očekivane prodaje ili kupovine robe (Njavro i Čop, 2021).

Diverzifikacija uključuje sve aktivnosti direktno povezane sa gazdinstvom ili koje imaju ekonomski uticaj na gazdinstvo. To znači da se ili resursi (područje, zgrade, mašinerije, itd.) ili njegovi poljoprivredni proizvodi (meso, mlijeko) koriste u djelatnosti. Za mnoge, način da stabilizuju ili povećaju svoje prihode je da se razgranaju na druge nepoljoprivredne aktivnosti, koristeći farme. Primjeri diverzifikacije uključuju agoturizam, rukotvorine, preradu poljoprivrednih proizvoda i obradu drveta. Agroturizam je sve više popularan u svijetu. Neki tipovi poljoprivrednih preduzeća su posebno prilagođeni agroturizmu. Sve prisutniji je trend proizvodnje energije iz obnovljivih izvora i ujedno odličan su primjer diverzifikacije. Farme posjeduju brojna sredstva koja mogu proizvesti tu vrstu energije: krovove poljoprivrednih zgrada za ugradnju fotonaponskih panela, površine tla za vjetrenjače, organski otpad (od stočnog stajnjaka) i ostatke od žetve za proizvodnju bioplina.

Prema Eurostatovom istraživanju o strukturi poljoprivrednih preduzeća iz 2010. godine, otprilike jedan od tri poljoprivredna proizvođača u Evropi se bavi profitabilnim aktivnostima, osim rada na farmi. Od toga, 77% vremena troši više na drugu djelatnost nego na primarne poljoprivredne poslove (Augère-Granier, 2020). Državna pomoć u smislu politika podrške i bolje infrastrukture je odigrala ključnu ulogu u promociji programa diverzifikacije. Kad je riječ o zemljama EU, Evropska komisija odobrila je ukupno 118 programa za period 2014.-2020. godine i budžetom u vrijednosti od više od 99 milijardi eura, koji je dostupan preko Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EAFRD).

Globalnoj katastrofi i nastanku suša umnogome doprinose staklenički plinovi, metan iz stočarstva, deforestacija i pretvaranje šuma u obradive površine. Rješenje se nazire u poticanju rada malih poljoprivrednika, održivoj

[69] Strategija zaštite od finansijskog gubitka ili drugih nepovoljnih okolnosti.

poljoprivredi i ekološkom načinu življenja. Državne institucije bi trebale uz adekvatne obuke i programe omogućiti poljoprivrednicima znanja i vještine potrebne za uspostavu ekološke poljoprivredne proizvodnje, odnosno tranziciju od konvencionalne ka ekološkoj proizvodnji, kao i mogućnosti diverzifikacije u upravljanju potencijalnim rizicima (Šuker, 2021).

Kada ne bi bilo rizika, onda ne bi bilo ni osiguranja. Poljoprivredno osiguranje omogućava poljoprivrednicima da prenesu dio svoje izloženosti riziku na tržište osiguranja u zamjenu za plaćanje premije (Hazell, Jaeger i Hausberger, 2021). Polica osiguranja može poboljšati kreditnu sposobnost poljoprivrednika i otvoriti vrata poljoprivrednim kreditima. Naime, zbog velikog broja rizika, kreditna sredstva koja se dodjeljuju poljoprivrednom sektoru su uobičajeno skuplja od onih koji su dati u drugim djelatnostima, iz razloga što se u cijenu kredita ukalkuliše i faktor gubitka pozajmljenih novčanih sredstava zbog povećanog rizika. Upravo polica osiguranja može poljoprivrednicima koristiti kao kolateral poljoprivrednim zajmodavcima, pružajući im pristup kreditnim tržištima potrebnim za investiciona ulaganja što zauzvrat može povećati produktivnost. Suprotno od navedenog, pojedine banke odbijaju bilo kakvo razmatranje davanja kredita u poljoprivredu, zbog upitne kreditne sposobnosti, nepostojanja knjigovodstvene evidencije itd… Tu priliku su iskoristile mikrokreditne organizacije i poljoprivrednicima ponudile fleksibilnije uslove, što zauzvrat nosi i visoku kamatnu stopu (Ivanković i Vaško, 2013, 86).

Osiguranje ima značajnu ulogu u unapređivanju i zaštiti kontinuiteta poljoprivredne proizvodnje. Poljoprivredni sektor i industrija osiguranja vide potrebu za uspostavom efikasnog sistema osiguranja poljoprivrede. Međutim, potrebno je kombinirati uticaj države i osiguravajućih društava. Podržavajući tržišta osiguranja u poljoprivredi, vlade bi mogle djelovati kao katalizatori finansijske zaštite poljoprivrednika, pri čemu bi se efikasnom mobilizacijom finansijskih sredstava mogla osigurati finansijska sredstva za poljoprivrednike i izbjegle neefikasne ad-hoc mjere finansiranja nakon katastrofa za podršku pogođenim poljoprivrednicima. Programi osiguranja poljoprivrede mogu pomoći ublažiti ekonomski udarac prirodnih katastrofa i pretvoriti prethodno nepredvidive gubitke u poznate troškove (Karić i Petrač, 2000, 73).

Iako je osiguranje u poljoprivredi na globalnom nivou prepoznato kao instrument koji podstiče privredni razvoj s ciljem da ruralni sektor bude manje

podložan vremenskim uvjetima, u Bosni i Hercegovini osiguranje poljoprivrede, dakle zbirno osiguranje usjeva i plodova, te osiguranje životinja, predstavljaju gotovo zanemarljiv dio ukupne premije osiguravajućih društava (Marović, Njegomir i Bikicki, 2017).

Ključni problemi i prepreke u procesu osiguranja poljoprivredne proizvodnje jesu nedostatak transparentnosti, nepostojanje sveobuhvatne knjigovodstvene i druge evidencije, visoki administrativni troškovi, zatim ostali sistemski rizici na koje poljoprivredni ne može uticati. Sve navedeno usložnjava procese u sektoru osiguranja i čini ga ekonomski neodrživim i tržišno neprihvatljivim (Njavro i Čop, 2021).

U dinamičnim uslovima poslovanja kakva su danas, novčani tok poljoprivrednih preduzeća je kontinuirano izložen fluktuacijama cijena poljoprivrednih proizvoda i inputa, porezima i kamatnim stopama, troškovima rada, deviznim kursevima, nepovoljnim uticajima prirodnih faktora i sl. Zbog učestalih fluktuacija u cijenama poljoprivrednih proizvoda i inputa, te nemogućnosti prilagodbe proizvodnje kao odgovor na promjene cijena, poljoprivrednici imaju snažnu potrebu za korištenjem metoda upravljanja cjenovnim i prihodovnim (finansijskim) rizicima.

Poljoprivredni proizvođači se mogu zaštititi od cjenovnog rizika „zaključavanjem“ cijene prije prodaje. To se može učiniti upotrebom izvedenih vrijednosnih papira kojima se trguje na berzi kao što su fjučersi i opcije, kao i kroz izvanberzanske (OTC) instrumente koji se dogovaraju direktno između ugovornih strana (forwardi, swapovi).

Standardizovanost razlikuje fjučers od forward ugovora, koji su privatni bilateralni sporazumi (OTC„over-the-counter”) između dvije strane koje mogu slobodno odlučiti o uslovima ugovora. Vrijednost fjučers ugovora izvedena je iz osnovne (poljoprivredne) robe i utvrđuje se na osnovu potražnje i ponude za ovim ugovorima (Orsag, 2006). Opcije su ugovori koji proizvođaču daje pravo da isporuči svoju robu u budućnosti po određenoj cijeni. Međutim, proizvođač nije obavezan isporučiti i može jednostavno odlučiti "odstupiti" od opcijskog ugovora (prilagođeno prema Orsag, 2006). Za razliku od opcije za koju vlasnik ima pravo odlučiti hoće li izvršiti opciju, fjučers ugovor je čvrsta obaveza po prethodno određenoj, fiksnoj prodajnoj cijeni.

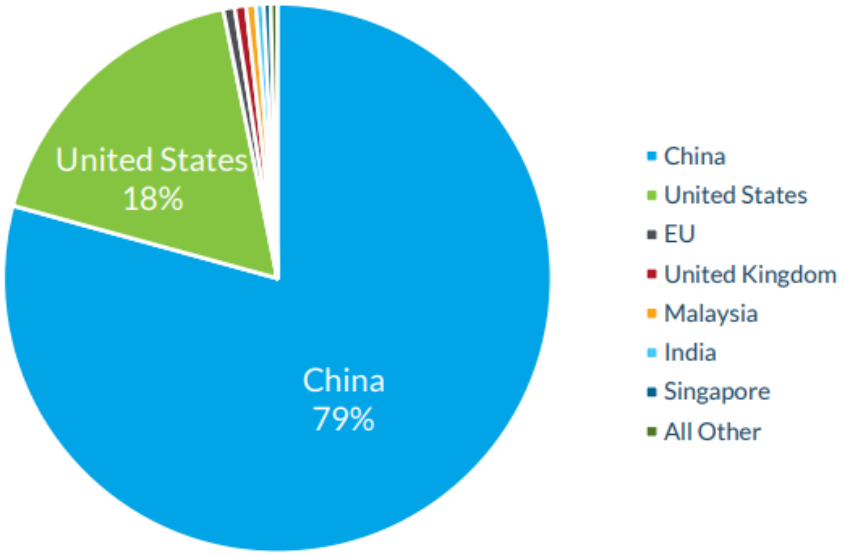
Poljoprivrednici se mogu zaštititi od promjena cijena poljoprivrednih proizvoda „zaključavanjem“ tih cijena prije njihove prodaje. To se može učiniti primjenom fjučersa i opcija kojima se trguje na berzi, s tim da su fjučers ugovori puno atraktivniji aranžmani za poljoprivrednike i nailaze na veći obim primjene u poljoprivredi, nego što je slučaj sa opcijama. U odnosu na druge izvedene vrijednosne papire, fjučersi u zaštiti poljoprivredne proizvodnje imaju najveću primjenu i značaj, upravo zbog standardiziranosti kvaliteta i kvantiteta poljoprivrednih proizvoda. Preciznije rečeno, poljoprivredni proizvođači mogu se zaštititi od nepovoljnog kretanja cijena i obezbijediti stabilnost i sigurnost u poslovanju poljoprivrednih preduzeća (Bloss, Dietmar i Häcke, 2008).

U cijelom svijetu obim primjene fjučers ugovora u poljoprivredi je u stalnom porastu. Prema istraživanjima Futures Industry Association (FIA) koja okuplja podatke 80 svjetskih berzi, u 2017. godini poljoprivredni sektor je bio odgovoran za značajan udio u ukupnim fjučers ugovorima, pri čemu se otprilike 9,3% ukupnog obima terminskog trgovanja i 8,3 % otvorenih pozicija odnosilo na poljoprivredu. Suprotno tome, opcije u poljoprivredi čine puno manji udio u ukupnim opcijama kojima se trguje, što iznosi otprilike 1% tog tržišta.[70]

S obzirom da Futures Industry Asossiation (FIA) prati korištenje fjučersa i opcija na globalnom nivou, njihov obim primjene u poljoprivredi, kao i po regionima, prikazan je grafikon u nastavku:

Slika 3. Korištenje fjučersa i opcija u poljoprivredi u 2020.

[70] Trading and Hedging with Agricultural Futures and Options | Wiley (pristupljeno 17.08.2023.)

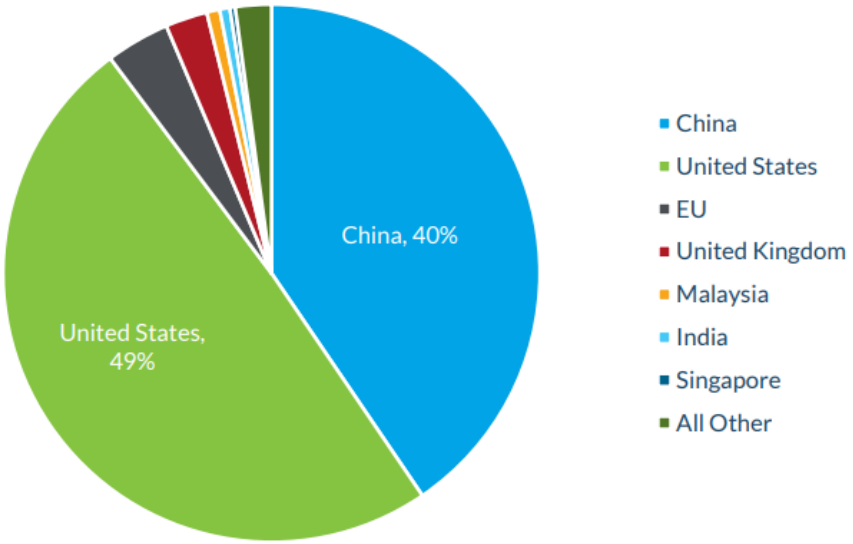
Izvor: The Futures Industry Association – FIA (2020)

Iz grafika se da primjetiti, da su kineske berze činile 79% svih fjučers ugovora i opcija kojima se trgovalo u 2020. godini. Na drugom mjestu su berze Sjedinjenih Američkih Država, zatim EU berze.

Važan pokazatelj rasta trgovinske aktivnosti na svjetskim tržištima izvedenih vrijednosnih papira je broj otvorenih pozicija koji predstavlja broj opcija ili fjučers ugovora, koje drže trgovci i investitori na aktivnim pozicijama. Američke berze su činile 49% od ukupnog broja neriješenih ugovora na kraju 2020. godine. Broj otvorenih pozicija je dostigao rekordan nivo u decembru 2020. godine, dostigavši 987.3 miliona ugovora, što je povećanje od 9,7% u odnosu na decembar 2019.godine.[71]

[71] Global futures and options trading reaches record level in 2020 | FIA (pristupljeno 19.08.2023.)

Slika 4. Obim otvorenih pozicija fjučersa i opcija u decembru 2020. u poljoprivredi

Izvor: The Futures Industry Association – FIA (2020)

U svijetu postoji otprilike dvadeset glavnih berzi na kojima se trguje različitim poljoprivrednim proizvodima. Dva glavna američka tržišta su Chicago Board of Trade (CBOT) i Kansas City Board of Trade (KCBT). Sada su oba tržišta dio Chicago Mercantile Exchange Group (CME). Chicago Board of Trade (CBOT) je prva berza fjučersa žitarica u Sjedinjenim Američkim Državama, organizirana u Chicagu 1848. Jedna je od najprometnijih robnih berzi na svijetu. U Evropskoj uniji, glavna tržišta su Euronext Paris i London International Financial Futures and Options Exchange (LIFFE) i oba su dio NYSE Euronext grupe. U EU su berze poljoprivrednih roba manje aktivne, ali je trgovinska aktivnost porasla posljednjih godina. Prema Algieri (2012.)

najrelevantnija tržišta u Aziji su: Kansai Commodities Exchange (Osaka Dojima Commodity Exchange) i Tokyo Commodity Exchange u Japanu; National Commodity & Derivatives Exchange Limited u Indiji, Dalian Commodity Exchange i Zhengzhou Commodity Exchange u Kini; Berza poljoprivrednih fjučersa Tajlanda (AFET) i Singapurska berza (SGX - ex JADE).

Za razliku od razvijenih finansijskih i poljoprivrednih sistema, glede onih koji su uspostavljeni u Sjedinjenim Američkim Državama i Kini, gdje poljoprivredna preduzeća aktivno upravljaju rizicima od promjene cijena poljoprivrednih proizvoda upotrebom fjučersa i učestvuju na berzama fjučersa, poljoprivredna preduzeća u Bosni i Hercegovini nemaju pristup finansijskom tržištu, niti imaju znanje, motivaciju i podršku u tome. Još uvijek su to poljoprivredna gazdinstva nižeg ranga i ni na koji način nisu konkurentna na globalnom tržištu. S obzirom da finansijsko tržište u Bosni i Hercegovini je nedovoljno razvijeno i finansijski sistem je orijentisan ka bankama, to podrazumijeva da banke imaju glavnu ulogu na tržištu i u najvećem dijelu koriste izvedene vrijednosne papire za zaštitu od određenih rizika (Rovčanin, 2010, 44). Susjedne zemlje u regionu kao što su Srbija i Hrvatska otišle su korak naprijed i uspostavile berze poljoprivrednih proizvoda. Međutim, upotreba fjučersa još uvijek nije u dovoljnoj mjeri signifikantna jer je tržište još uvijek “tanko” i mlado (Miletić, Milojević i Terzić, 2016).

Provedena istraživanja pokazuju da upravljanje rizikom od promjene cijena poljoprivrednih proizvoda upotrebom izvedenih vrijednosnih papira, kao što su fjučersi i opcije u Bosni i Hercegovini praktično ne postoji (Kalić, 2023). To stavlja bosanskohercegovačka poljoprivredna preduzeća u nepovoljan položaj u odnosu na savremene finansijske sisteme koji poljoprivrednicima nude širu paletu finansijskih instrumenata za zaštitu od rizika promjene cijena poljoprivrednih proizvoda. Slab kapacitet finansijskog tržišta i nerazvijenost finansijskih instrumenata karakteriše finansijski sistem u Bosni i Hercegovini čime je ograničena primjena izvedenih vrijednosnih papira u upravljanju rizicima od promjene cijena u poljoprivrednoj djelatnosti. Sve navedeno rezultira da bh. poljoprivredna preduzeća su potpuno prepuštena tržišnom djelovanju i ne mogu se efikasno zaštititi od rizika promjene cijena

poljoprivrednih proizvoda, kao što to rade poljoprivredna preduzeća na američkim i kineskim berzama (Futures Industry Association, 2020).

ZAKLJUČAK

Upravljanje rizicima u poljoprivrednoj djelatnosti sve više dobija na značaju u ekonomijama širom svijeta. Neizvjesnosti svojstvene vremenskim prilikama, prinosima, cijenama, vladinim politikama, globalnim tržištima i drugim faktorima, koji utiču na poljoprivredu, mogu uzrokovati velike oscilacije u prihodima poljoprivredne djelatnosti. U poljoprivredi se rizici mogu podijeliti na proizvodne, finansijske, tržišne i institucionalne rizike.

Glavne instrumente upravljanja rizicima poljoprivredne proizvodnje predstavljaju diverzifikacija poljoprivredne proizvodnje, poljoprivredno osiguranje i izvedeni vrijednosni papiri.

Prema rezultatima istraživanja Futures Industry Asossiation (2020) na svjetskim berzama izvedeni vrijednosni papiri kao što su fjučersi i opcije imaju važnu ulogu u upravljanju rizicima od promjena cijena poljoprivrednih proizvoda. Najveći broj sklopljenih fjučers ugovora je na američkim i kineskim berzama. Poljoprivrednicima omogućavaju hedžing rizika pri čemu imaju mogućnost da "zaključe" određenu žetvenu cijenu za svoje poljoprivredne proizvode, čime se isključuje mogućnost pada njihove prodajne cijene u budućnosti.

Za razliku od razvijenih finansijskih i poljoprivrednih sistema, uspostavljenih u Sjedinjenim Američkim Državama i Kini, poljoprivredna preduzeća u Bosni i Hercegovini nemaju pristup finansijskom tržištu, niti imaju znanje, motivaciju i podršku u tome.

Slab kapacitet finansijskog tržišta i nerazvijenost finansijskih instrumenata karakteriše finansijski sistem u Bosni i Hercegovini. Glavni razlog je nedostatak podrške državnih institucija u obezbjeđenju stimulativnih uslova za zaštitu poljoprivredne proizvodnje.

Provedena istraživanja pokazuju da upravljanje rizikom od promjene cijena poljoprivrednih proizvoda upotrebom izvedenih vrijednosnih papira u Bosni i Hercegovini praktično ne postoji. To stavlja bosanskohercegovačka poljoprivredna preduzeća u nepovoljan položaj u odnosu na savremene

finansijske sisteme koji poljoprivrednicima nude širu paletu finansijskih instrumenata za zaštitu od rizika promjene cijena poljoprivrednih proizvoda.

LITERATURA

Knjige:

1. Batista A. (2020). *Food Production and Agriculture.* Neatherlands: Delve Publishing.
2. Bloss M., Dietmar E., Häcke J. (2008). *Derivatives: An Authoritative Guide to Derivatives for Financial Intermediaries and Investors.* München: De Gruyter Oldenbourg, MLA 9th Edition (Modern Language Assoc.)
3. Brealey Richard A. (2007). *Osnove korporativnih financija*. Zagreb: MATE d.o.o.
4. Ivanković M., Vaško Ž. (2013). *Investicije u poljoprivredi*. Mostar: Sveučilište u Mostaru
5. Kalić I. (2017). *Upravljanje novčanim tokovima – strateški i operativni aspekt*. Tuzla: Visoka škola za finansije i računovodstvo FINra u Tuzli
6. Mikšić M. (2001). *Priručnik za investicije u poljoprivredi*. Zagreb: Hrvatski zavod za poljoprivrednu savjetodavnu službu
7. Miller A., Dobbins C., Pritchett J. (2004). *Risk Management for Farmers.* Indiana: Department of Agricultural Economics Purdue University
8. Njavro M., Čop T. (2021). *Upravljanje rizikom u poljoprivredi*. Zagreb: MATE d.o.o.
9. Orsag S., Mikerević D. (2021). *Ulaganje u hartije od vrijednosti*. Banja Luka: Finrar d.o.o.
10. Rovčanin A. (2010). *Upravljanje finansijama – V izdanje*. Sarajevo: Ekonomski fakultet u Sarajevu

11. Sprčić D.M. (2014). *Risk Management, Strategies for Economic Development and Challenges in the Financial System.* New York: Nova Science Publishers, Inc
12. Wolke T. (2017). *Risk Management*. De Gruyter Textbook, München, Germany

Naučni, stručni i ostali radovi:

1. Chatterjee A., Oza A. (2017). *Agriculture Insurance*. Philippines: Asian Development Bank
2. Devin D. (2019). *Why was it difficult for farmers to get out of debt*?, Northridge: California State University
3. Drollette S.A. (2009), *Managing Financial Risk in Agriculture*, Utah: Department of Applied Economics, Utah State University
4. Enjolras G., Sanfilippo G, Soliwoda M. (2021), What determines the capital structure of farms?, *BALTIC JOURNAL OF ECONOMICS, vol.2*
5. European Investment Bank (2020). *Financial needs in agriculture and agri-food in the European Union.,* Luxembourg
6. Höllinger F. (2011). *Agricultural Finance – Trends, Issues and Challenges.* Germany: Federal Ministry for Economic Cooperation and Development
7. Kalić N. (2023). *Upravljanje rizicima od promjene cijena poljoprivrednih proizvoda uz korištenje izvedenih vrijednosnih papira.* Magistarski rad, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Ekonomski fakultet u Sarajevu
8. Prager D., Christopher B., Tulman T., MacDonald J. (2020.) Farm Use of Futures, Options, and Marketing Contracts, *EIB-219, U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service*
9. Rovčanin A., Kalić N., (2022) Izvedenice u funkciji zaštite od promjene cijena poljoprivrednih proizvoda. *Poslovni konsultant br.118*, *FIN-consult*

Internet izvori:

1. What Should We Expect for Farm Loan Interest Rates in 2022 & 2023? (southernagtoday.org) (pristupljeno 10.08.2023.)

2. Agricultural risks | Munich Re (pristupljeno 13.08.2023.
3. Željko Vaško za "Nezavisne: Cijene hrane više nikad neće biti kao prije krize (pristupljeno 13.08.2023.)
4. https://www.ifpri.org/blog/russia-ukraine-war-after-year-impacts-fertilizer-production-prices-and-trade-flows (pristupljeno 14.08.2023.)
5. Trading and Hedging with Agricultural Futures and Options | Wiley (pristupljeno 17.08.2023.)
6. Global futures and options trading reaches record level in 2020 | FIA (pristupljeno 19.08.2023.)

Mr. sc. Dženita Golub[72]
Prof. dr. Senada Kurtanović[73]
Mr.sc. Ismet Đuzelić[74]

FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO U FUNKCIJI UNAPREĐENJA FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA

FORENSIC ACCOUNTING IN THE FUNCTION OF IMPROVING FINANCIAL REPORTING

SAŽETAK

Računovodstvena dokumentacija i finansijski izvještaji sastavljeni na osnovu računovodstvene dokumentacije predstavljaju osnovnu svjedodžbu o imovinskom i finansijskom položaju preduzeća, kao i o novčanoj i poslovnoj uspješnosti poslovnog subjekta. Manipuliranje u sastavljanju računovodstvene dokumentacije i računovodstvenom evidentiranju dokumenata predstavlja fiktivnu i nepravilnu obradu podataka, a koja ima za cilj da prikrije pravu sliku stanja sredstava, izvora sredstava i na kraju samog poslovnog rezultata. Da bi upravljanje u kompanijama bilo kvalitetno i efikasno, menadžment kompanija mora imati kvalitetne podatke i informacije, kako bi njihov pristup u donošenju poslovnih odluka bio realan. Podaci i informacije koje menadžment kompanija dobiva od računovodstvenog sektora se zasnivaju na finansijskom izvještavanju koje mora biti realno i istinito, čijom primjenom će se moći suštinski poboljšati poslovanje kompanije. Podaci i informacije koje menadžment kompanija dobiva od interne i eksterne revizije, također pomažu u donošenju poslovnih odluka. Kakve će odluke biti koje menadžment preduzeća donese na osnovu podataka dobivenih od interne i eksterne revizije zavise od kvaliteta podataka dobivenih od interne i eksterne revizije, dok kvalitet rada interne i eksterne revizije u preduzećima zavisi od pravila i metoda koje su usvojila preduzeća.

ABSTRACT

[72] „NV-Poslovnost“ d.o.o. Visoko, Viši asistent Sveučilišta/Univerziteta „Vitez“ Vitez, Stalni sudski vještak ekonomske struke, dzenita.golub@gmail.com

[73] Univerzitet u Bihaću, Ekonomski fakultet, senada.kurtanovic@hotmail.com

[74] Općina Cazin, ismet.djuzelic@gmail.com

Accounting documentation and financial reports compiled on the basis of accounting documentation represent the basic certificate of the property and financial position of the company, as well as the financial and business performance of the business entity. Manipulation in the compilation of accounting documentation and the accounting recording of documents represents a fictitious and improper processing of data, which aims to conceal the true picture of the state of funds, sources of funds and, ultimately, the business result itself. In order for management in companies to be quality and efficient, company management must have quality data and information, so that their approach to making business decisions is realistic. The data and information that the management of the company receives from the accounting sector is based on financial reporting that must be realistic and true, with the application of which it will be possible to fundamentally improve the company's operations. The data and information that the company's management receives from internal and external audits also help in making business decisions. What decisions will be made by the management of the company based on the data obtained from the internal and external audit depends on the quality of the data obtained from the internal and external audit, while the quality of the work of the internal and external audit in the companies depends on the rules and methods adopted by the companies.

KLJUČNE RIJEČI: Forenzičko računovodstvo, finansijsko izvještavanje, kompanija, interna revizija, eksterna revizija, računovodstvena dokumentacija.

KEYWORDS: *Forensic accounting, financial reporting, company, internal audit, external audit, accounting documentation.*

JEL: M41, K13

UVOD

Poznata je činjenica da otkad postoji računovodstvo postoji i namjera da zbog ostvarivanja određenih koristi preduzeća sastavljaju finansijske izvještaje drugačije od onih koji bi trebali biti stvarni. Cilj ovog rada je pokazati da preduzeća zloupotrebom pravne regulative, krivotvorenjem podataka u finansijskim izvještajima prikazuju sliku finansijskih izvještaja onako kako to njima odgovara. Svrha ovoga rada je ukazati da uvođenje forenzičkog računovodstva može biti adekvatna mjera za sprječavanje prevara i pronevjera u preduzećima pogotovo zbog neadekvatne inerne i eksterne revizije, poreske inspekcije u otkrivanju nezakonitog i neadekvatnog finansijskog

izvještavanja. Forenzičko računovodstvo treba raditi ispitivanje finansijskih izvještaja preduzeća zbog mogućih prevara, istraživati i analizirati finansijske dokaze, razvojem kompjuterizovanih aplikacija za identifikaciju kriminalnih radnji, te na taj način može pomoći preduzećima i javnim subjektima u borbi protiv korupcije i finansijskog kriminala.

Brojni finansijski skandali su poljuljali povjerenje investitora, kao i cjelokupne računovodstvene javnosti u kvalitet informacija koje su sadržane u finansijskim izvještajima, a koje su investitorima nanijele ogromne štete. Sklonost menadžmenta da frizira finansijske izvještaje u skladu sa svojim ciljevima, nepoštujući Međunarodne računovodstvene standarde, Međunarodne standarde finansijskog izvještavanja, Međunarodne revizijske standarde i zakonske propise, dovode do neistinih, odnosno lažnih bilansa koje se plasiraju korisnicima finansijskih izvještaja donoseći im pri tome ogromne finansijske štete, a kompanijama čiji finansijski izvještaji se sastavljaju koristeći kreativno računovodstvo narušavanje ugleda same kompanije. Postavlja se pitanje, da li postoji dovoljno stručnjaka koji bi mogli zaustaviti ovu praksu i natjerati menadžment preduzeća da finansijske izvještaje sastavljaju u skladu sa MRS, MSFI i zakonskim propisima. Forenzičko računovodstvo kao posebna djelatnost se bavi sprječavanjem, otkrivanjem i istraživajem nezakonitih radnji u samom radu preduzeća, te bi ono kao takvo moglo pomoći u prevazilaženju sadašnje krize i stvaranju kvalitetnijeg poslovnog ambijenta za sadašnje i potencijalne investitore.

Od profesionalnosti zaposlenih, njihove objektivnosti, postavke revizorskih stajališta i procjene revizorskih uvjerenja, kao i primjene revizorskih standarda zavisi uvođenje inovirane politike forenzičkog računovodstva. U pravilu, oni bi trebali menadžmentu da daju praktične revizorske preporuke. Interna revizija koja se formira u preduzeću, a koju čine zaposleni preduzeća, u pravilu nema inspekcijsku ulogu nego savjetodavnu. Kako bi se dobila dovoljna količina istinitih informacija koje su potebne za kvalitetno obavljanje zadataka interne revizije potrebna je potpuna saradnja zaposlenih i menadžmenta. Rad interne revizije treba da bude transparentan i da ima dostižne ciljeve. Interna revizija u svakom trenutku treba da održava atmosferu međusobnog povjerenja i saradnje sa zaposlenicima i menadžmentom preduzeća, te da održava profesionalne odnose i primjenjuje pravila profesionalne prakse internog revizora.

Djelovanjem interne revizije, zaposlenih na poslovima računovodstva i forenzičkog računovodstva, moguće je poboljšati ukupno poslovanje

preduzeća. U cilju poboljšanja finansijskog izvještavanja potrebno je uraditi poslove analize interne revizije kao i njeno prezentovanje menadžmentu preduzeća. Sve navedeno je neophodno za donošenje kvalitetnijih i validnijih poslovnih odluka, koje kontinuirano treba da donosi menadžment preduzeća. Potrebno je uraditi i analizu plana forenzičkog računovodstva i njegovog izvještavanja, a sve u cilju poboljšanja finansijskog izvještavanja menadžmenta.

1. FINANSIJSKO IZVJEŠTAVANJE

MRS 1 postavlja opće zahtjeve za prezentiranje finansijskih izvještaja, uputstva za njihovu strukturu i obavezan minimalni sadržaj. On nalaže subjektima da prezentiraju potpun set finansijskih izvještaja, uključujući uporedne informacije, najmanje jednom godišnje za prethodnu godinu (pri čemu uporedne informacije trebaju uvrstiti u bilješke).

Potpuni set finansijskih izvještaja čine:
- izvještaj o finansijskom položaju na kraju perioda;
- izvještaj o dobiti ili gubitku i ostaloj sveobuhvatnoj dobiti perioda;
- izvještaj o promjenama u kapitalu tokom perioda;
- izvještaj o novčanim tokovima tokom perioda;
- bilješke, koje obuhvataju pregled značajnih računovodstvenih politika i druga objašnjenja; i
- izvještaj o finansijskom položaju na početku ranijeg uporednog perioda, ako subjekt neku računovodstvenu politiku primjenjuje retroaktivno ili ako retroaktivno prepravlja stavke u svojim finansijskim izvještajima ili ako reklasificira stavke u finansijskim izvještajima.

Ostala sveobuhvatna dobit obuhvata stavke prihoda i rashoda koje se ne priznaju kao dobit ili gubitak u skladu s drugim MSFI-jevima. MRS 1 omogućava subjektu da bilans uspjeha i izvještaj o ostaloj sveobuhvatnoj dobiti daju kao jedan ili kao dva zasebna dokumenta.

Subjekti čiji su finansijski izvještaji usklađeni s MSFI-jevima dužni su u bilješkama objaviti izričitu i bezrezervnu izjavu o toj usklađenosti. Subjekt ne smije opisati da su finansijski izvještaji usklađeni s MSFI-jevima ako oni nisu u skladu sa svim zahtjevima MSFI-jeva. Pretpostavka je da se primjenom MSFI-jeva, uz objavljivanje dodatnih podataka kada je to neophodno, postiže fer prezentiranje u finansijskim izvještajima. Pored toga, MRS 1 uređuje i problematiku stalnosti poslovanja, prebijanja i promjena kod prezentovanja ili klasifikacije (https://www.srr-fbih.org).

2. KREATIVNO RAČUNOVODSTVO

Kreativno računovodstvo kroz primjenu u praksi prvenstveno asocira na istinito i fer prikazivanje finansijskih izvještaja koristeći različite tehnike, te pruža osnovu za formiranje adekvatnog finansijskog izvještavanja, međutim sve više se te iste tehnike koriste za različite manipulacije u svrhu prikazivanja boljeg ili lošijeg stanja u preduzeću u odnosu na realno. Kao zaštitu od zloupotrebe kreativnog računovodstva revizori mogu koristiti tehnike forenzičkog računovodstva.

Kao posljedica pandemije Covid 19 a zatim i agresije Rusije na Ukrajinu pojavila se velika inflacija u cijelom svijetu koja je otežala poslovanje mnogih preduzeća odnosno djelatnosti, ali i predstavljala šansu za nove manipulacije u finansijskom izvještavanju. Rast cijena gotovo svih sirovina i materijala te usluga u svim djelatnostima je omogućila preduzećima da sakriju svoje manipulacije te da ih ugrade u finansijskim izvještajima. Forenzično računovodstvo nije ništa drugo nego primjena istražiteljskih i analitičkih vještina s ciljem otkrivanja manipulacija u financijskim izvještajima koje odstupaju od računovodstvenih standarda, poreznih zakona i ostalih zakonskih odredbi.

Istraživanje koje su sproveli S. Novalija Islambegović i N. Islambegović ukazuje da primjena modela forenzičkog računovodstva omogućava detektiranje računovodstvenih prevara u ranoj fazi poslovanja bosanskohercegovačkih poduzeća, što osigurava zaštitu interesa vlasnika kapitala, te stvaranje pouzdane informacijske podloge za racionalno odlučivanje i upravljanje, a oni su također analitički razradili model otkrivanja računovodstva „velikog čišćenja“, kao jedne od tehnika kreativnog računovodstva.

Interesantno je istaknuti i osnovne nalaze istraživanja Aljinović Barać i Klepo iz 2006. godine s obzirom na sličnosti institucionalnog okvira poslovanja između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Istraživanje je pokazalo da su minimiziranje poreznih tereta i prikrivanje loših rezultata najčešći motivi za računovodstveno manipuliranje u finansijskim izvještajima. Ugovorni poticaji, kao što su maksimiziranje menadžerskih naknada i osiguranje boljih kreditnih uvjeta su također značajan motiv za računovodstvene manipulacije (Aljinović Barać i Klepo, 2006).

Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja i Međunarodni računovodstveni standardi (u daljem tekstu MSFI/MRS) definiraju da

"finansijski izvještaji nisu u skladu sa MSFI-ima ako sadrže značajne pogreške ili namjerno učinjene beznačajne pogreške kako bi se postiglo prezentiranje određenog finansijskog položaja, finansijske uspješnosti ili novčanih tokova poslovnog subjekta."

Korisnici finansijskih izvještaja su različiti te shodno tome interesi menadžera preduzeća mogu da variraju iz perioda u period. Ukoliko menadžeri žele sačuvati povjerenje postojećih ili pridobiti povjerenje novih investitora, naravno da će im cilj biti prikazati što bolji finansijski rezultat tražeći od računovođa da koriste različite načine i tehnike kreativnog računovodstva da zadovolje njihove interese. Mnogim preduzećima koja su tek osnovana je potreban bolji finansijski rezultat kako bi privukli investitore, dobili povjerenje banaka za potencijalne kredite, ulagali u proširenje kapaciteta i slično, te su takva preduzeća sklona tehnikama kreativnog računovodstva za manipulisanje rezultatom. Međutim, mnogo češći motiv posezanja za tehnikama kreativnog računovodstva se odnosi na ostvarivanje manjeg poslovnog rezultata zbog stvaranja manje obaveze poreza na dobit.

Prema Belak V. (2011) kreativno računovodstvo u početnoj teorijskoj zamisli trebalo je omogućiti realni prikaz stvarnog finansijskog stanja i rezultata preduzeća prema tekućim vrijednostima imovine, obavezama i kapitala pored njihove historijske vrijednosti. Zbog toga je u primjenu računovodstvenih postupaka uvedena fleksibilnost utemeljena na primjeni instituta fer vrijednosti i različitih modela procjene. Tim Sutton (2004) navodi četiri ključna razloga primjene manipulativnog računovodstva: smanjenje fiskalnih i regulatornih opterećenja, težnja za što jeftinijim povećanjem kapitala, izbjegavanje kršenja ugovora s povjeriocima, i povećanje bogatstva menadžmenta. Sama zloupotreba kreativnog računovodstva u praksi oslikava se u različitim formama, konkretnije može poprimiti četiri oblika: upravljanje zaradom, nasilno (agresivno) računovodstvo, izglađivanje zarade i lažiranje finansijskih izvještaja (Belak, 2017).

Postoje različite definicije kreativnog računovodstva s obzirom na različite aspekte posmatranja. Belak (2011) kreativno računovodstvo definira kao domišljatu upotrebu računovodstvenih brojeva. Na jedan kreativan način primjenjuju se računovodstvene tehnike i načela u namjernom odstupanju od fer prikazivanja finansijskih rezultata. Mjerama kreativnog računovodstva iskazuju se bolji ili lošiji finansijski rezultati i bolji ili lošiji imovinski položaj od stvarnog stanja (Huzanić, 2015).

Prema navodima autora Syed Zulfiqar, A., Safdar, B., Yasir, B. T. (2011) Kreativno računovodstvo je instrument, mnogo sličan oružju. Ako se ispravno koristi može biti od velike koristi svom imaocu, ali pogrešnim rukovanjem u pogrešnim rukama može uzrokovati mnogo štete. Kreativno računovodstvo nije jednokratan čin, već dugotrajni, višegodišnji proces koji počinje malim, a završava nizom računovodstvenih manipulacija, ali je i fenomen koji se može provesti na legalan i legitiman način i u skladu s važećim računovodstvenim regulativama, pravilima i standardima (Negovanović, 2011).

Ono što je važno naglasiti kao zajedničko navedenim definicijama je da se kreativno računovodstvo može koristiti i na legalan i legitiman način u skladu sa računovodstvenim standardima, ali da se danas sve više koristi da se na kreativan način prikaže stanje koje se razlikuje od stvarnog.

3. FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO U FUNKCIJI UNAPREĐENJA FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA

Iako forenzična revizija predstavlja novi tip revizije financijskih izvještaja, još uvijek nema zasebno razvijene općeprihvaćene standarde, uz pomoć kojih bi se mogli istaknuti i njeni najvažniji ciljevi. U teoriji i praksi forenzične revizije po tome nema bitnih nesuglasica. Naime, osnovni cilj forenzične revizije jest otkrivanje kriminalnih radnji u financijskim izvještajima klijenata, bez obzira na veličinu njene materijalnosti, odnosno stupanj njenog utjecaja na istinitost i objektivnost financijskih izvještaja.

Da bi se ostvario osnovni cilj forenzične revizije, neophodno je da se ostvaruju ciljevi niže razine. U te niže, odnosno pojedinačne ciljeve ubrajaju se: otkrivanje same kriminalne radnje ili sheme, otkrivanje mjesta izvršenja, otkrivanje počinitelja, otkrivanje perioda izvršenja i utvrđivanje štete. Kada se prikupe svi dokazi za ove pojedinačne ciljeve, forenzični revizor opisuje nastanak, tok i posljedicu kriminalne radnje koja je bila predmet istrage. Forenzični revizor mora voditi računa da svi njegovi nalazi mogu završiti na sudu, tako da sve izvještaje mora izraditi sa dužnom profesionalnom pažnjom.

Dakle, forenzična revizija može biti:
- posebna kurativna istražna revizija kod koje postoji nagovještaj prijevare;
- posebna preventivna istražna revizija kod koje nema obilježja prijevare (Koletnik, 2007).

Najčešća područja prijevara vezanih uz računovodstvo: nepoštivanje zakonskih propisa, krivotvorenje podataka i knjigovodstvenih dokumenata,

prikazivanje fiktivnih događaja, iskrivljavanje poslovnih događaja, prikrivanje krađe novca i ostale imovine (https://www.minimax.hr/blog-sto-to-forenzicno-racunovodstvo/).

Forenzične računovođe zahvaljujući svom znanju koja posjeduju iz domena računovodstva, revizije i istraživačkih vještina imaju mogućnost jasnog uvida u nepravilnosti i nepravednosti koja se javljaju unutar gospodarskog društva (Koletnik i Kolar, 2008). Sve prevare mogu se klasificirati u tri grupe, a to su: protupravno prisvajanje imovine, korupcija i lažno finansijsko izvještavanje.

Tabela 1. Šema prevara u finansijskim izvještajima

Precjenjivanje imovine/prihoda	***Potcjenjivanje imovine/prihoda***
Preuranjeno priznavanje prihoda	*Odlaganje priznavanja prihoda*
Fiktivni prihodi	*Potcjenjeni prihodi*
Prikrivene obveze i troškovi	*Precjenjene obveze i troškovi*
Neodgovarajuće vrednovanje imovine - precjenjivanje	*Neodgovarajuće vrednovanje imovine - potcjenjivanje*
Neodgovarajuće objelodanjivanje	

Izvor: http://www.acfe.com/rttn/docs/2014-report-to-nations.pdf

Osnovno pitanje u računovodstvu prihoda je određivanje kada treba priznati prihode. Prihod se priznaje kada je vjerovatno da će buduće ekonomske koristi pritjecati u subjekt i kada se te koristi mogu pouzdano izmjeriti. Ovaj Standard identificira okolnosti u kojima će ovi kretiriji biti ispunjeni, odnosno prihodi biti priznati.

Međutim, menadžeri vrlo često ne ostvare rezultate koje su planirali. Kako bi stvorili što bolju sliku preduzeća i osigurali što bolji finansijski rezultat, menadžeri donose odluke da fakturišu prihod koji još nije ostvaren, iz razloga što neće moći učestvovati na nekom tenderu, dobiti potrebne kredite ili obnoviti već postojeće kredite i sl.

Na primjer, Građevinsko preduzeće „A“ je ugovorilo posao vrijedan 1.000.000,00 KM. Rok izvođenja radova je šest mjeseci. Sa izvođenjem radova je počelo 01.10.2022. godine. Prema dinamici o izvođenju radova, radovi se trebaju završiti 31.03.2023. godine. Na dan 31.12.2022. godine, izvođač radova je izvršio građevinske radove u vrijednosti od 500.000,00 KM. Uvidom u bruto bilans i preliminarni bilans uspjeha utvrđeno je da će preduzeće

ostvariti finansijski rezultat manji od planiranog za 2022. godinu. Iz tog razloga menadžment preduzeća donosi odluku da u dogovoru sa invetitorom fakturiše radove koji nisu još završeni, s tim da isti budu uplaćeni prema usvojenoj dinamici o izvršenju i naplati radova prema potpisanom ugovoru o izvođenju radova. Na ovaj način dolazi do preuranjenog priznavanja prihoda.

Isto tako, može se desiti da na dan 31.12.2022. godine menadžment preduzeća procijeni da će ostvariti veći prihod od planiranog, te tako odluči da po predhodno navedenom ugovoru na dan 31.12.2022. godine fakturiše manji prihod od stvarno ostvarenog. Na ovaj način bi došlo do odlaganja priznavanja prihoda. Kod građevinskih preduzeća do odlaganja priznavanja prihoda može da dođe i zbog drugih problema, a radi se o tome, na primjer, da u nekim slučajevima nadzorni organ na vrijeme ne pregleda izvršene radove i potpiše građevinski dnevnik i građevinski knjigu, te izvođač radova nema mogućnost da fakturiše izvršene radove.

Prvo mjesto u računovodstvenim manipulacijama zauzimaju manipulacije s prihodima, obzirom da su prihodi opći pokazatelj veličine, rasta i poduzetničke sposobnosti. Prihodi se mogu precijeniti ili podcijeniti ovisno o tome što se takvom manipulacijom želi postići. Prihodi se priznaju kada je vjerojatno da će buduće ekonomske koristi pritjecati u trgovačko društvo i kada se koristi mogu pouzdano izmjeriti. Prihodi znače mjeru rasta ekonomske koristi i bit im se ogleda u dijelu povećanja imovine ili smanjenja obveza koji u konačnici (ako rashodi nisu veći) utječe na povećanje kapitala trgovačkog društva (Brkanić, 2014).

Precjenjivanje prihoda je iskazivanje većih prihoda nego što oni zaista jesu, a obavlja se prijevremenim priznavanjem prihoda ili prikazivanjem fiktivnih prihoda. Podcjenjivanje prihoda je iskazivanje nižih prihoda koje najčešće nastaju prodajom proizvoda ili obavljanjem usluga „na crno“ bez evidentiranja u poslovnim knjigama (Topolnjak, 2017.).

Na primjer, postoje situacije kada određena preduzeća iz njima poznatih razloga fakturišu prihode koji nisu ostvareni, niti će ikada biti ostvareni. Može se desiti da određena preduzeća fakturišu izvršene radove ili usluge koji nisu i nikad neće biti izvršeni ili prodatu robu koja nije isporučena i koja nikad neće biti isporučena, iz razloga što je nekom određenom preduzeća potrebno da prikaže veće prihode, a nasuprot tome, drugom preduzeću su potrebni veći troškovi. Na ovakav način dolazi do fakturisanja fiktivnih prihoda.

Manipuliranje prihodima u smislu manjeg prikazivanja prihoda od stvarno ostvarenih prihoda naziva se potcjenjivanje prihoda. Potcjenjivanje prihoda nastaje kada preduzeća izvrše određenu uslugu, radove ili isporuče određenu robu koju nikako ili djelimično fakturišu. Takav način rada se zove „rad na crno“. Na ovaj način dolazi do prikrivanja prihoda što prouzrokuje manje prikazivanje dobiti, a samim time i manje iskazivanje poreznih obaveza.

U ovakve prevare su uz menadžere često uključeni i računovođe, jer da bi se smanjila dobit odnosno sakrio dio dobiti, knjiženja se provode suprotno zahtjevima računovodstvenih propisa i pravila. Prihodi se odgađaju (fakturiraju se s kašnjenjem i prenose u naredno obračunsko razdoblje, iako su isporuke obavljene), a rashodi se nepropisno bildaju. Tako se uz redovite, stvarno nastale rashode, iskazuju i troškovi koji će tek nastati i koji se odnose na buduće, a ne na tekuće obračunsko razdoblje. Iskazivanjem rashoda unaprijed i odgađanjem prihoda porezna obveza ne izbjegava se zauvjek, već se samo (nepropisno) odgađa i prenosi u naredno obračunsko razdoblje (https://www.teb.hr/novosti/2018/zasto-se-i-kako-ponekad-skriva-dobit/).

Mnoge tvrtke su lažirale financijske izvještaje na način da su koristile svoje tajno povezane subjekte ili prijateljske tvrtke za skrivanje dugova, povećanje ili smanjenje prihoda i troškova, manipulacije s dionicama i novčanim tokovima stvarajući tako mrežu prevare. Kod mreža prevare, manipulacije je teže otkriti jer su transakcije zamršenije. (Belak, 2017).

Nerijetko se dešava da menadžment preduzeća ne ukalkuliše sve troškove i obaveze koji su nastali u tekućoj godini. Npr. vrlo često se ne ukalkulišu otpremnine, topli obrok koji nije isplaćen, plaće i druge obaveze iz tekuće godine, te se na taj način ne prikažu troškovi u onom obimu koji je stvaran. Isto tako, u tekućoj godini se zaprimi veliki broj faktura koje se odnose na predhodnu godinu, koje se knjiže u tekućoj godini, a trebale su se knjižiti u predhodnoj godini.

Pomoć u sprečvanju ovakvih vrsta prevara može pružiti forenzično računovodstvo koje se bavi otkrivanjem različitih prevara i pronevjera unutar nekog poduzeća. Takva vrsta računovodstva uključuje istragu vođenja računovodstva i računovodstvenog izvještavanja kako bi se mogle dokazati ili opovrgnuti sumnje u prevaru. Svrha forenzičnog računovodstva nije samo istraživanje prevara već i istraživanje i utvrđivanje činjenica vezano uz kupoprodaju, utvrđivanje štete na poslovnoj imovini, posredovanje u

sporovima suvlasnika, utvrđivanje vrijednosti izgubljenog profita i drugo (https://www.minimax.hr/blog-sto-to-forenzicno-racunovodstvo/).

ZAKLJUČAK

Finansijski izvještaji su ogledalo svakog preduzeća, odnosno, oslikavaju njegovu poziciju na tržištu i pružaju relevantne informacije korisnicima istih. Upravo zbog toga forenzičko računovodstvo treba biti u funkciji unapređenja finansijskog izvještavanja da bi korisnici mogli donijeti ispravne odluke. Forenzičko računovodstvo treba da otkrije postupke i tehnike efikasne u otkrivanju manipulacija i prevara u finansijskim izvještajima. Na osnovu primjera u radu možemo identifikovati potrebu forenzičkog računovodstva u funkciji unapređenja finansijskog izvještavanja sa jedne strane, a sa druge strane treba da bude i pomoć državnim organima u području postupaka za otkrivanje sumnjivih podataka i potencijalnih manipulacija.

Forenzičko računovodstvo mora biti instrument rasvetljavanja kriminalnih i drugih nezakonitih radnji, ili utvrđivanje činjenica vezanih za imovinske sporove, na osnovu informacija poslovnog računovodstva i vjerodostojne dokumentacije. Zato aktivnosti forenzičkog računovodstva nemaju sveobuhvatan karakter kontrole, što je predmet revizije finansijskih izveštaja, od strane revizorskih kuća, i kontrole finansijskog poslovanja od strane raznih inspekcijskih i drugih kontrolnih organa već one obrađuju i analiziraju specifične analize evidencija i informacija sa aspekta rasvetljavanja pojedinačnih slučajeva, koji su predmet sudskih procesa.

Kako bi se bavio forenzičkim poslom, forenzični računovođa mora imati visoku razinu znanja i vještina. On mora posjedovati znanja iz prava, upravljanja, računovodstva i revizije, kao i znanja iz određenih istraživačkih vještina. Pored bogatog radnog iskustva, on mora biti i psiholog. Stručne kompetencije koje su potrebne za obavljanje ovog posla su: poznavanje kriminalistike, iskustvo u svjedočenju i intervjuisanju, razumijevanje složenih poslovnih transakcija i njihov uticaj na finansijske izvještaje, poznavanje forenzičnih alata, kao i tehničke kvalifikacije. Osim stručnih kompetencija, forenzični računovođa mora biti strpljiv, snalažljiv u dinamičnom okruženju, mora biti objektivan, nepristrasan i uporan, mora imati integritet i umijeće slušanja, te biti snalažljiv u stresnim situacijama.

LITERATURA

1. Aljinović Barać, Ž., Klepo, T. (2006), Features of accounts manipulations in Croatia, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci
2. Belak, V., (2011), Poslovna forenzika i forenzično računovodstvo, Zagreb
3. Belak, V., (2017), Lažiranje finansijskih izvještaja, prijevare i računovodstvena forenzika, Zagreb
4. Brkanić, V. (2014), Računovodstvo poduzetnika s primjerima knjiženja, Zagreb, RRiF - plus
5. Huzanić, B. (2015), Kreativno računovodstvo i utjecaj na poreze, Računovodstvo, revizija i financije: Mjesečnik za poslovnu praksu, Zagreb
6. Koletnik, F. (2007.), Forenzičko računovodstvo, Savez računovodstvenih i revizorskih delatnika Slovenije, Maribor.
7. Koletnik, F., Kolar, I. (2008), Forenzično računovodstvo, Ljubljana, Zveza računovodij, finančinkov in revizorjev, Slovenija
8. Negovanović, M. 2011. Kreativno računovodstvo II - dio., Računovodstvo, Revizija i Financije, Zagreb
9. Syed Zulfiqar, A., Safdar, B., Yasir, BT, (2011), Use or abuse of creative accounting techniques, International Journal of Trade, Economics and Finance
10. Tim Sutton, (2004), Corporate Financial Accounting and Reporting, Pearson Education
11. Topolnjak, M. 2017., Otkrivanje financijskih prijevara, (preuzeto sa https://repozitorij.rvs.hr/islandora/object/rvs:83/preview

Ostali izvori:

1. *http://www.acfe.com/rttn/docs/2014-report-to-nations.pdf*
2. https://www.minimax.hr/blog-sto-to-forenzicno-racunovodstvo/
3. https://www.srr-fbih.org/mrs-1-prezentacija-finansijskih-izvjestaja-222
4. https://www.teb.hr/novosti/2018/zasto-se-i-kako-ponekad-skriva-dobit/

Doc. dr. sc. Edin Glogić[75]
Mr. sc. Ismet Đuzelić[76]

TEHNOLOŠKE INOVACIJE U RAČUNOVODSTVU I ESG IZVJEŠTAVANJU

TECHNOLOGICAL INNOVATIONS IN ACCOUNTING AND ESG REPORTING

SAŽETAK

U današnjem brzo mijenjajućem tehnološkom okruženju, računovodstvo i ESG izvještavanje doživljavaju transformaciju kroz različite inovativne alate i prakse. Ovaj rad se fokusira na analiziranje ključnih tehnoloških inovacija koje utiču na računovodstvene prakse, kao i na ESG izvještavanje. Pomoću detaljnog pregleda literature, identifikovane su glavne praznine u trenutnom razumijevanju ovog presjeka tehnologije i finansijskog izvještavanja. Kroz analizu, istaknute su specifične tehnološke inovacije koje oblikuju svijet računovodstva, uzimajući u obzir kako one mijenjaju tradicionalne prakse i otvaraju nove mogućnosti za transparentnije, efikasnije i sveobuhvatnije izvještavanje. Paralelno, raspravljano je o uticaju ovih inovacija na ESG izvještavanje, posebno u svjetlu sve veće potražnje za održivim i društveno odgovornim poslovanjem. Rad također istražuje izazove i mogućnosti koje ovaj tehnološki napredak donosi računovođama i onima koji se bave izvještavanjem, naglašavajući potrebu za kontinuiranim obrazovanjem i adaptacijom. Zaključno, kroz proučavanje primjera iz prakse, rad pruža uvide u to kako preduzeća i institucije mogu maksimalno iskoristiti tehnološke inovacije kako bi poboljšali svoje računovodstvene i ESG izvještajne procese.

Ključne riječi*: računovodstvo; ESG; tehnološke inovacije; održivost; digitalna transformacija;*

[75] Ekonomski fakultet, Univerzitet FINRA Tuzla; edin.glogic@gmail.com

[76] Općina Cazin, ismet.djuzelic@gmail.com

ABSTRACT

In today's rapidly changing technological environment, accounting and ESG reporting are undergoing a transformation through various innovative tools and practices. This paper focuses on analyzing the key technological innovations impacting accounting practices, as well as ESG reporting. Through a detailed literature review, major gaps in the current understanding of this intersection between technology and financial reporting were identified. The analysis highlights specific technological innovations reshaping the world of accounting, considering how they alter traditional practices and open up new opportunities for more transparent, efficient, and comprehensive reporting. In parallel, the influence of these innovations on ESG reporting is discussed, especially in light of the growing demand for sustainable and socially responsible business operations. The paper also explores the challenges and opportunities this technological advancement presents to accountants and reporters, emphasizing the need for continuous education and adaptation. In conclusion, by examining real-world examples, the paper provides insights into how companies and institutions can best leverage technological innovations to enhance their accounting and ESG reporting processes.

Keywords: *accounting; ESG; technological innovations; sustainability; digital transformation;*

JEL: M41, P56, O14

UVOD

U današnjem globaliziranom svijetu, računovodstvo i ESG (Environmental, Social, and Governance ili ekološki, socijalni i upravljački) izvještavanje postaju sve važniji faktori koji oblikuju poslovne odluke i određuju održivost poduzeća. Računovodstvo, kao tradicionalni alat za praćenje i izvještavanje o finansijskom zdravlju organizacije, prolazi kroz duboke transformacije pod uticajem tehnoloških inovacija. S druge strane, ESG izvještavanje, koje se sve više smatra nezaobilaznim u savremenom poslovanju, također se razvija kroz primjenu novih tehnologija koje omogućavaju bolju analizu i transparentnost.

Dok su računovodstveni sistemi oduvijek bili složeni i potrebni za donošenje informiranih odluka, uloga ESG izvještavanja postaje sve istaknutija u kontekstu klimatskih promjena, društvenih nejednakosti i korporativnog

upravljanja. Ovaj rastući značaj ESG izvještavanja rezultat je sve veće svijesti o potrebi za održivim poslovanjem, kao i pritisak od strane investitora, regulatornih tijela i javnosti da se preduzeća ponašaju odgovorno.

Tehnološke inovacije, kao što su automatizacija, vještačka inteligencija (AI), blockchain tehnologija i napredni softverski alati, postaju ključni faktori koji omogućavaju transformaciju kako u računovodstvu tako i u ESG izvještavanju. Ove tehnologije ne samo da omogućavaju brže i preciznije analize, već takođe pomažu u povećanju transparentnosti, efikasnosti i održivosti poslovnih operacija.

Cilj istraživanja

Cilj ovog rada je pružiti sveobuhvatan pregled kako tehnološke inovacije utiču na računovodstvo i ESG izvještavanje. Kroz rad ćemo istražiti različite aspekte ovog uticaja, uključujući promjene u softverskim alatima, primjenu automatizacije, ulogu vještačke inteligencije i mašinskog učenja, kao i kako se blockchain tehnologija koristi za postizanje veće transparentnosti i tačnosti u izvještavanju. Osim toga, u ovom radu se bavimo izazovima i ograničenjima koja su povezana sa ovim tehnološkim inovacijama. Posebna pažnja će biti posvećena etičkim pitanjima, potencijalnim rizicima za privatnost i sigurnost podataka, kao i pitanjima koja se odnose na regulativu i standarde.

Kroz ovaj istraživački rad, se želi omogućiti bolje razumijevanje tehnologije transformacije računovodstvene i ESG izvještajne prakse i kakve su prilike potencijalne izazove i prilike koje proizlaze iz te transformacije.

Struktura rada

Ovaj rad je organizovan u nekoliko ključnih dijelova kako bi olakšao čitanje i razumijevanje. Prvi dio pruža uvod i pozadinu na temu računovodstva i ESG izvještavanja, dok drugi i treći dio dublje istražuju tehnološke inovacije koje utiču na ova dva područja. Četvrti dio se fokusira na uticaj tehnoloških inovacija, analizirajući kako iste mijenjaju praksu i šta to znači za preduzeća, investitore i regulatorna tijela. Peti dio će razmotriti buduće trendove i predvidjeti kako bi tehnologija dalje mogla uticati na računovodstvo i ESG

izvještavanje u godinama koje dolaze. Rad završava sa zaključkom koji sumira ključne nalaze i predlaže smjernice za daljnja istraživanja.

1. ISTORIJA I UVOD U RAČUNOVODSTVO I ESG IZVJEŠTAVANJE

1.1. Definisanje računovodstva

Računovodstvo je disciplina koja se bavi mjerenjem, obradom i komunikacijom finansijskih i nefinancijskih informacija o ekonomskim subjektima. Ovo područje je ključno za različite zainteresovane strane, uključujući menadžere, investitore, regulatorna tijela i porezne službe. Računovodstvo služi kao osnova za donošenje poslovnih odluka i izvještavanje prema vanjskim stranama. Osnovni računovodstveni iskazi uključuju: izvještaj o finansijskom položaju na kraju perioda, izvještaj o dobiti ili gubitku i ostaloj sveobuhvatnoj dobiti perioda, izvještaj o promjenama u kapitalu tokom perioda, izvještaj o novčanim tokovima tokom perioda i bilješke, koje obuhvataju pregled značajnih računovodstvenih politika i druga objašnjenja (*MRS 1*, *2017, 3*). U svom najosnovnijem obliku, računovodstvo može biti podijeljeno na finansijsko računovodstvo, upravljačko računovodstvo i reviziju. Finansijsko računovodstvo fokusira se na pripremu izvještaja koji su namijenjeni eksternim korisnicima, poput investitora i regulatornih tijela. Upravljačko računovodstvo, s druge strane, pruža informacije koje su korisne za unutrašnje odlučivanje u organizaciji. Revizija je proces provjere i potvrde tačnosti računovodstvenih izjava.

1.2. Definiranje ESG izvještavanja

ESG izvještavanje, ili izvještavanje o ekološkim, socijalnim i upravljačkim aspektima poslovanja, sve je važniji segment korporativnog izvještavanja. Dok finansijski izvještaji pružaju kvantitativne podatke o ekonomskim performansama poduzeća, ESG izvještaji nude kvalitativnu analizu održivosti i društvenog uticaja poduzeća. Ovi izvještaji postali su ključni za različite zainteresovane strane (staheholders), uključujući investitore, zaposlenike, klijente i zajednice u kojima preduzeća djeluju. ESG izvještavanje obično uključuje podatke o emisijama stakleničkih gasova, upotrebi resursa, radničkim pravima, raznolikosti i inkluziji, te korporativnom upravljanju. U nekim slučajevima, ESG izvještavanje može biti zakonski obavezno, dok u drugim slučajevima služi kao alat za privlačenje investicija i poboljšanje korporativnog imidža.

1.3. Razvoj računovodstva i ESG izvještavanja

Računovodstvo i ESG izvještavanje imaju bogatu istoriju i prošli su kroz značajne transformacije tokom proteklih godina. Računovodstvo, kao praksa koja datira još iz vremena drevnih civilizacija, postepeno se razvijalo kako bi odgovorilo na kompleksne potrebe modernog poslovanja. S razvojem kapitalizma i industrijske revolucije, računovodstvo je postalo sofisticirano, s različitim standardima i metodologijama koje su se razvijale kako bi se osigurala tačnost i uporedivost finansijskih izvještaja. S druge strane, ESG izvještavanje je relativno nov fenomen koji je stekao značaj u posljednjih nekoliko desetljeća. Rastući interes za održivost, klimatske promjene i društvena pitanja doveli su do sve veće integracije ESG faktora u poslovne i investicijske odluke. Ovo je naročito vidljivo u porastu održivih investicija i sve većem pritisku na transparentnost i odgovorno poslovanje. Promjene u globalnom okruženju, poput sve veće globalizacije, digitalizacije i regulatornih promjena, dodatno su uticale na evoluciju računovodstva i ESG izvještavanja. Na primjer, uvođenje Međunarodnih standarda financijskog izvještavanja (MSFI) značajno je uticalo na harmonizaciju računovodstvenih praksi širom svijeta. Ovi standardi olakšavaju međunarodne poslovne transakcije i investicije, pružajući transparentniji i pouzdaniji okvir za finansijsko izvještavanje.

Što se tiče ESG izvještavanja, različitih inicijativa i okvira, kao što su Global Reporting Initiative (GRI), Sustainability Accounting Standards Board (SASB), i Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD), postaju sve važniji u oblikovanju praksi i standarda u ovoj oblasti. Ovi okviri pomažu organizacijama da strukturiraju svoje ESG izvještaje i omogućavaju investitorima da lakše procjene rizika i prilike povezane s održivošću. Fondacija za MSFI (IFAC) službeno je preuzela oabvezu za stvaranje Međunarodnog odbora za standarde održivosti 'ISSB', koji će zasjedati paralelno s Odborom za međunarodne računovodstvene standarde u okviru Fondacije za MSFI. Ovo je najznačajniji razvoj u ESG izvještavanju već neko vrijeme i veliki je korak ka konvergenciji trenutno fragmentiranog okruženja izvještavanja. Iako je stvaranje ISSB-a bilo potpuno očekivano, MSFI fondacija je također najavila da će konsolidirati Fondaciju za izvještavanje o vrijednosti (sama novoformirana nakon spajanja Odbora za računovodstvene standarde održivosti 'SASB' i Integriranog okvira izvještavanja) i Odbora za standarde objavljivanja podataka o klimi. Spajanje ovih postojećih postavljača standarda u ISSB daje neku ideju o smjeru putovanja budućih standarda. Fondacija MSFI je već naznačila da će se nadovezati na rad Radne grupe za

objelodanjivanje u vezi sa klimom 'TCFD' prilikom razvoja svog prvog klimatskog standarda. TCFD je veoma fokusiran na investitore, nastojeći da investitorima pruži informacije na kojima mogu da donose odluke. SASB je jedan od najpopularnijih ESG standarda izvještavanja, mnogo je širi od klime i ima specifične smjernice za 77 sektora. Ova aktivnost implicira da će se ISSB standardi (koji će početi s klimom, a zatim proširiti na druga ESG područja) fokusirati na otkrivanja koja su materijalna za investitore.Globalna inicijativa za izvještavanje 'GRI', koja je najpopularniji ESG standard za izvještavanje na globalnom nivou, javno je izjavila da će sarađivati sa ISSB i EFRAG u razvoju svojih standarda. Iako GRI-jev pristup materijalnosti nadilazi ono što je finansijski materijalno za investitore, pa je možda bolje usklađen sa EFRAG-ovim pristupom (*KPMG, 2021*).

2. TEHNOLOŠKE INOVACIJE U RAČUNOVODSTVU

2.1. Softverski alati

Jedan od najuočljivijih načina na koje tehnologija utiče na računovodstvo je kroz razvoj i primjenu softverskih alata. Dok su ranije računovodstvene funkcije zahtijevale ručno unošenje i obradu podataka, moderni softverski alati omogućavaju automatizaciju mnogih od tih procesa. Softveri kao što su QuickBooks, SAP, Oracle Financials, Dynamics NAV ERP, Pantheon, e-Line i sl. pružaju platforme koje ne samo da olakšavaju unos podataka, već i omogućavaju složene analize i izvještavanje. Ovi softverski alati integrišu različite aspekte računovodstva, od praćenja troškova i prihoda do upravljanja porezima i izradom finansijskih izvještaja. Oni također pružaju bolju saradnju između različitih odjela unutar organizacije, kao i sa vanjskim stranama kao što su revizori i regulatori.

2.2. Automatizacija i robotika

Automatizacija i robotika također igraju sve veću ulogu u računovodstvu. Robotic Process Automation (RPA) tehnologija omogućava organizaciju da automatizuje rutinske i ponavljajuće zadatke koji su tradicionalno zahtjevali značajan ljudski napor. Na primjer, RPA može automatizirati procese kao što su usklađivanje podataka, provjera usklađenosti i priprema izvještaja, što značajno povećava efikasnost i smanjuje mogućnost grešaka. Osim toga, automatizacija omogućava brzi i tačniji pristup podacima, što je od ključne

važnosti za donošenje informiranih odluka. To je posebno važno u dinamičnim i konkurentnim poslovnim okruženjima gdje kašnjenje ili nepreciznost u izvještavanju može imati ozbiljne posljedice. Jednostavno rečeno, robotizacija i automatizacija procesa uključuje korištenje softvera koji oponaša ljudske radnje dok je u interakciji s aplikacijama na računaru i izvršava zadatke zasnovane na pravilima. Ovi softverski roboti također obavljaju složene proračune i donošenje odluka na osnovu podataka i unaprijed definiranih pravila. Sa pojavom robotizacije i automatizacije procesa u računovodstvu i finansijama, postalo je mnogo lakše automatizirati zadatke. Sada je potrebno da znamo samo korake koje su preduzeli ljudi i natjerati robote da oponašaju radnju na ekranu računara koristeći miš i tastaturu. Ovo je velika stvar jer je u većini slučajeva proces već definisan, a koraci dokumentovani. Ljudi također slijede iste operativne procedure, koje definišu korake koji se poduzimaju za postizanje zadatka. Poslovna logika, provjera valjanosti podataka, transformacija i korištenje podataka već su kodirani u postojećim sistemima koje ljudi koriste za izvršavanje zadatka. Platforme za robotizaciju i automatizaciju procesa omogućavaju programu, da stupi u interakciju sa bilo kojom aplikacijom na isti način na koji bi to radili ljudi, na taj način automatizira se rad zasnovan na pravilima snimanjem tih koraka za kasniju reprodukciju. Važna stvar koja razlikuje robotizaciju i automatizaciju procesa od tradicionalne automatizacije je da se softverski Robot obučava korištenjem koraka koji su ilustrativni, a ne pomoću instrukcija zasnovanih na kodu. Također, RPA softver, za razliku od tradicionalne automatizacije, sposoban je da se prilagodi dinamičnim okolnostima, na primjer, prilikom provjere elektronske forme novozaposlenih u kompaniji. Ako pin kod nedostaje u formi, u tradicionalnoj automatizaciji softver bi istaknuo prazno polje kao izuzetak, a onda bi čovjek (uposlenik) tražio odgovarajući pin kod i ispravljalo obrazac. U RPA, međutim, softver je sposoban za obavljanje svih prethodno navedenih zadataka bez ljudske pomoći. Od zamornih, ponavljajućih zadataka i zadataka velikog obima, do raznolikih, komplikovanih sistema koji moraju da rade zajedno, RPA se može nositi sa svime. Postoji konzistentnost u kvalitetu, tačnosti, produktivnosti i efikasnosti, brža isporuka usluga i naravno u konačnici niži operativni troškovi. Uz stalni razvoj i integraciju RPA-a sa računovodstvom i finansijama, osobe koje su se ranije bavile svakodnevnim, ponavljajućim zadacima sada mogu preći na uključivanje u aktivnosti veće vrijednosti, boljeg kvaliteta, prepuštajući dosadne zadatke softverskim robotima (Glogić E., Hasanbegović E., Škandro S., Đuzelić I., 2022).

2.3. Vještačka inteligencija i mašinsko učenje

Veštačka inteligencija (AI) i mašinsko učenje predstavljaju još jedan presudan skup tehnologije koji transformiše računovodstvo. AI algoritmi su sposobni mnogo brže i preciznije od ljudi, što omogućava složene analize koje bi inače bile nepraktične ili nemoguće. Na primjer, AI može pomoći u identifikaciji nepravilnosti ili potencijalnih prevara analizama obrazaca u financijskim transakcijama.

Mašinsko učenje, kao podskup vještačke inteligencije, omogućava kompjuterskim programima da "uče" iz podataka i poboljšavaju svoje performanse s vremenom. Ovo je izuzetno korisno u računovodstvu gdje se često zahtijeva analiza istorijskih podataka za buduće prognoze i odluke. Na primjer, mašinsko učenje može pomoći u optimizaciji upravljanja zalihama ili predviđanju budućih finansijskih trendova sa visokom tačnošću.

2.4. Blockchain tehnologija

Blockchain tehnologija je relativno nova, ali obećavajuća inovacija koja ima potencijal za dubok uticaj na računovodstvo. Blockchain omogućava stvaranje transparentnog i nepromjenjivog zapisa transakcija, što je od velike koristi za računovodstvene i revizorske funkcije. Ova tehnologija može pomoći u smanjenju rizika od prevara i grešaka u računovodstvenim knjigama, kao i u pojednostavljenju procesa revizije. Primjene blockchaina u računovodstvu mogu se koristiti na različitim aspektima, uključujući praćenje imovine, upravljanje lancem opskrbe, pa čak i međunarodne finansijske transakcije. Iako je ova tehnologija još uvijek u razvoju i suočava se s različitim tehničkim i regulatornim izazovima, njen potencijal za transformaciju računovodstvenih praksi je neosporan.

3. TEHNOLOŠKE INOVACIJE U ESG IZVJEŠTAVANJU

3.1. Digitalni alati za prikupljanje podataka

Prikupljanje relevantnih i tačnih podataka je ključni korak u ESG izvještavanju. Tradicionalne metode često uključuju ručno prikupljanje podataka iz različitih izvora, što može biti vremenski zahtjevno i podložno greškama. Digitalni alati i platforme sada omogućavaju organizaciju da automatiziraju ovaj proces, omogućavaju brzi i precizni pristup

informacijama. Softverske platforme kao što su Enablon, Sustainalytics i CDP omogućavaju poduzećima da efikasno prikupljaju, analiziraju i izvještavaju o različitim ESG vrijednostima.

3.2. Automatizacija izvještavanja i vještačka inteligencija za analizu podataka

Jednako kao u računovodstvu, automatizacija igra ključnu ulogu u modernom ESG izvještavanju. Automatizirani alati i softver mogu pomoći u generisanju izvještaja koji su usklađeni s različitim međunarodnim standardima i smjernicama, poput GRI ili SASB. Ovo ne samo da pojednostavljuje proces izvještavanja, već i pomaže organizaciji da održi dosljednost i transparentnost u svojim ESG inicijativama.

Vještačka inteligencija također ima primjenu u ESG izvještavanju, posebno u analizi velikih skupova podataka. Algoritmi vještačke inteligencije mogu identifikovati trendove, izgled i anomalije u ESG podacima koji možda nisu lako vidljivi pri ručnoj analizi. Na primjer, vještačka inteligencija može pomoći u praćenju i analizi podataka o emisijama stakleničkih jasova na globalnom nivou ili u otkrivanju potencijalnih problema u lancu opskrbe koji se odnose na radnička prava ili ekološku održivost. Aplikacije vještačke inteligencije (AI), blockchain i tehnologije za podršku odlučivanju prelaze fazu “hype” do usvajanja u računovodstvenoj profesiji. Iako računovođe stiču bolje razumijevanje potencijala ovih tehnologija, postoji ograničen konsenzus o korištenju ovih novih sposobnosti u računovodstvenom domenu i o tome kako će one vjerovatno utjecati na profesiju (*Igou at all, 2023*). Upotreba tradicionalnog sistema je u velikoj mjeri smanjena, a sa modernizacijom računovodstvenog procesa došlo je do velikih promjena, a ova poboljšanja su korisna za računovodstvenu industriju. Usvajanje aplikacija umjetne inteligencije kao što su ekspertni sistemi za reviziju i poreze, inteligentni agenti za korisničku podršku, mašinsko učenje za donošenje odluka, itd. može donijeti veliku korist smanjenjem grešaka i povećanjem efikasnosti računovodstvenih procesa (*Berdiyeva O., Umar I. M., Saeedi M., 2021.)*

3.3. Big Data i napredna analitika

Tehnologija Big Data i napredna analitika omogućavaju dublje uvide u kompleksne ESG izazove. Uz mogućnost obrade ogromnih količina podataka u stvarnom vremenu, ove tehnologije pomažu organizacijama da razumiju šire kontekste i međusobne veze između različitih ESG faktora. Na primjer, Big

Data analitika može pomoći u razumijevanju klimatskih promjena u poslovnom riziku ili kako se socijalni faktori poput raznolikosti i uključivanja odražavaju na korporativne performanse.

3.4. Blockchain za transparentnost, pouzdanost i etičnost

Slično kao u računovodstvu, blockchain tehnologija može pružiti revolucionarne prednosti u ESG izvještavanju. Kroz stvaranje nepromjenjivih i transparentnih zapisa, blockchain može značajno povećati pouzdanost ESG podataka i izvještaja. Ova tehnologija je posebno korisna u kontekstu potvrđivanja održivih praksi u lancu opskrbe, gdje transparentnost i pouzdanost informacija mogu biti od kritične važnosti.

Važne odluke koje utiču na ljudske živote, sredstva za život i prirodno okruženje se sve više automatizuju. Delegiranje zadataka na takozvane automatizovane sisteme donošenja odluka (ADMS[77]) može poboljšati efikasnost i omogućiti nova rešenja. Međutim, ove prednosti su povezane s etičkim izazovima. Na primjer, ADMS može proizvesti diskriminatorne rezultate, narušiti privatnost pojedinca i potkopati ljudsko samoopredjeljenje. Stoga su potrebni novi mehanizmi upravljanja koji pomažu organizacijama da dizajniraju i implementiraju ADMS na način koji je etički, istovremeno omogućavajući društvu da ubire pune ekonomske i društvene prednosti automatizacije (*Mökander, J., Morley, J., Taddeo, M. et al., 2021.*).

4. UTICAJ TEHNOLOŠKIH INOVACIJA NA RAČUNOVODSTVO I ESG IZVJEŠTAVANJE

4.1. Povećanje efikasnosti, tačnosti, transparentnosti, odgovornosti i fleksibilnosti

Jedan od najvidljivijih uticaja tehnoloških inovacija u računovodstvu i ESG izvještavanju je povećanje efikasnosti i tačnosti. Kroz automatizaciju rutinskih procesa i korišćenje naprednih algoritama za analizu podataka, organizacije su u mogućnosti brže i tačnije donositi odluke. Ovo ne samo da smanjuje troškove i vrijeme potrebno za izvještavanje, već i povećava povjerenje zainteresovanih strana (stakeholders) u iznesene informacije.

[77] Automated Decision Making Systems

Tehnološke inovacije omogućavaju veću transparentnost i odgovornost u računovodstvu i ESG izvještavanju. Na primjer, blockchain tehnologija može osigurati transparentnost i neizvjesnost finansijskih transakcija i ESG podataka. Ovo je posebno važno u kontekstu rastućeg zahtjeva za odgovornim korporativnim ponašanjem i održivim poslovnim praksama. Ekološki i društveni uticaji kompanija i njihovih procesa, proizvoda i lanaca snadbijevanja su široko rasprostranjena briga. Istovremeno, takvi uticaji pružaju mogućnosti kompanijama da se uključe u prakse održivosti, da transformišu svoje poslovanje ili da započnu nove poduhvate koji doprinose održivom razvoju. U tom kontekstu, inovacije mogu biti važno sredstvo podrške za razvoj korporativnog upravljanja održivošću i računovodstvenih praksi kako bi se efektivno doprinijelo održivom razvoju (*Schaltegger S., Álvarez I., Ortas E., 2017*)

Novi tehnološki alati i platforme omogućavaju veću fleksibilnost i skalabilnost u računovodstvenim i ESG praksama. Ovo je posebno korisno za brzo rastuće ili globalno orijentisane organizacije koje trebaju efikasne i prilagodljive sisteme za upravljanje svojim kompleksnim poslovnim operacijama.

4.2. Održivost, dugoročna vrijednost, izazovi i ograničenja

Tehnološke inovacije omogućavaju organizaciju bolje procjene i upravljanje svojim dugoročnim održivostnim ciljevima. Alati za analizu i izvještavanje omogućavaju preduzećima da identifikuju ključne ESG rizike i prilike, što može biti od suštinskog značaja za dugoročnu vrijednost i održivost organizacije. Osim toga, tehnologija pomaže u kvantifikaciji i praćenju održivosti KPI-ova[78], omogućava bolje strateško planiranje i izvještavanje. Iako tehnološke inovacije donose brojne prednosti, postoje i izazovi i ograničenja koja treba uzeti u obzir. Da uključuje pitanja sigurnosti podataka, etičke dileme povezane su s automatizacijom i vještačkom inteligencijom, te su potrebe za stalnim ažuriranjem i održavanjem tehnoloških sistema. Osim toga, postoji i izazov usklađenosti s različitim regulatornim okvirima, posebno u globalnom kontekstu.

[78] *Key Performance Indicators (ključni pokazatelji performansi)*

ZAKLJUČAK

U današnjem brzo mijenjajućem tehnološkom okruženju, računovodstvo i ESG izveštavanje doživljavaju transformaciju kroz različite inovativne alate i prakse. Ovaj rad se bavio pregledom literature i studija slučaja kako bi se identifikovali ključni faktori i tehnologije koje utiču na ove dvije oblasti. Računovodstvo, nekad strogo vezano za papirne izveštaje i manuelne procese, sada je sve više digitalizovano. Tehnologije poput vještačke inteligencije, "blockchain"-a i "big data" analitike transformišu način na koji se finansijski podaci prikupljaju, analiziraju i koriste. Ove tehnologije donose brojne prednosti, uključujući veću brzinu, transparentnost i tačnost. Međutim, tehnološke inovacije takođe donose izazove u pogledu zaštite podataka, etičkih pitanja i potrebe za kontinuiranim obrazovanjem računovođa.
ESG izveštavanje (Ekološki, Socijalni i Upravljački) postaje sve važnije u poslovnom svijetu. U svjetlu sve veće potražnje za održivim i društveno odgovornim poslovanjem, tehnološke inovacije nude rešenja za poboljšanje transparentnosti i tačnosti ESG izveštaja. Alati za analizu podataka omogućavaju preduzećima da bolje razumiju svoj uticaj na životnu sredinu i društvo, dok "blockchain" tehnologija može pomoći u praćenju i verifikaciji podataka u izvještajima.

Iako su računovodstvo i ESG izvještavanje dvije različite discipline, tehnološke inovacije stvaraju prostor za sinergiju. Na primjer, algoritmi vještačke inteligencije mogu se koristiti za identifikaciju finansijskih rizika povezanih sa klimatskim promjenama, dok tehnologije za analizu podataka mogu pomoći u boljem razumijevanju socijalnih i upravljačkih faktora koji utiču na poslovanje. Napredak u tehnologiji donosi i izazove. Pitanja o etičkim implikacijama, kao što su pravednost i transparentnost algoritama, zaštita podataka i privatnosti, i digitalna podjela, moraju se pažljivo razmotriti. Edukacija i stručno usavršavanje postaju ključni za praćenje brzog tehnološkog razvoja. Na osnovu ovog istraživanja, jasno je da tehnološke inovacije igraju kritičnu ulogu u oblikovanju budućnosti računovodstva i ESG izvještavanja. Dok tehnologija donosi brojne prednosti, ključ uspjeha leži u sposobnosti preduzeća i profesionalaca da se prilagode, obrazuju i kritički razmišljaju o etičkim i društvenim implikacijama ovih promjena. Samo kroz integraciju tehnologije, etike i obrazovanja možemo nadati se transparentnijem, efikasnijem i održivijem poslovnom okruženju.

LITERATURA

1. Accounting Standards Update 2021, Financial Accounting Standards Board (FASB).
2. Berdiyeva O., Umar I. M., Saeedi M., Artificial Intelligence in Accounting and Finance: Meta-Analysis, NUTS Business Review, 2021., p. 56.
3. Glogić E., Hasanbegović E., Škandro S., Đuzelić I., Robotizacija i automatizacija procesa u računovodstvu i finansijama, 2022. 10. Međunarodni simpozij FINANSIJE, RAČUNOVODSTVO, MENADŽMENT - jučer, danas, sutra;
4. https://kpmg.com/dp/en/home/insights/2021/10/ifrs-announce-new-esg-reporting-standard.html (pristupljeno 01.09.2023.)
5. https://www.srr-fbih.org/mrs-1-prezentacija-finansijskih-izvjestaja-222 (pristupljeno 22.08.2023.)
6. Igou A., Power J. D., Brosnan S., Heavin C., Digital Futures for Accountants, Journal of Emerging Technologies in Accounting (2023) 20 (1): 39–57.
7. Information Technology in Accounting: A Review, International Federation of Accountants (IFAC).
8. Mökander, J., Morley, J., Taddeo, M. et al. Ethics-Based Auditing of Automated Decision-Making Systems: Nature, Scope, and Limitations. Sci Eng Ethics 27, 44 (2021). https://doi.org/10.1007/s11948-021-00319-4
9. Schaltegger, S. , Etxeberria, I. Á. , i Ortas, E. (2017) Inoviranje korporativnog računovodstva i izvještavanja za održivost – atributi i izazovi . Sust. Dev. , 25 : 113 – 122 . doi: 10.1002/sd.1666 .
10. Sustainability Reporting Guidelines, Global Reporting Initiative (GRI).

Prof. dr. Senada Kurtanović[79]
Mr.sc. Sandra Čaušević[80]

UTICAJ STEPENA REALIZACIJE PREPORUKA NA REVIZORSKA MIŠLJENJA I UKUPAN BUDŽET U BIH

THE INFLUENCE OF THE DEGREE OF IMPLEMENTATION OF RECOMMENDATIONS ON AUDIT OPINIONS AND THE TOTAL BUDGET IN BIH

SAŽETAK

Vrijednost revizije i odgovornost revidiranih organizacija se neminovno isprepliću, stoga su od velikog značaja za povećanje povjerenja eksternih korisnika računovodstvenih informacija i jedna od pretpostavki ekonomskog razvoja i prosperiteta BiH. Svrha ovog rada je vidjeti važnost koju ima državna revizija u povećanju povjerenja građana i drugih eksternih korisnika u objavljene računovodstvene informacije javnog sektora. Cilj rada je utvrditi da li je stepen provedbe iskazanih preporuka pozitivno povezan sa determinisanjem sljedećeg revizorskog mišljenja u finansijskim revizijama javnog sektora, te uticaj tih istih mišljenja na ukupan budžet, te da li mišljenja državne revizije utiču na planiranje budžeta, odnosno da li parlamentarne, odnosno skupštinske komisije imaju praksu smanjivanja budžeta revidiranim institucijama koje nisu realizovale preporuke. Svi prikupleni podaci će biti obrađeni Pearsonovim koeficijentom te ANOVA testom.

ABSTRACT

The value of auditing and the responsibility of audited organizations are inevitably intertwined, therefore they are of great importance for increasing the trust of external users of accounting information and one of the assumptions of the economic development and prosperity of BiH. The purpose of this paper is to see the importance of the state audit in increasing the trust of citizens and

[79] **Prof. dr. Senada Kurtanović** , Univerzitet u Bihaću, Ekonomski fakultet, e-mail: senada.kurtanovic@hotmail.com

[80] **Mr.sc. Sandra Čaušević** , JU Institut za zdravlje i sigurnost hrane Zenica, e-mail: sandra.b.causevic@gmail.com

other external users in the published accounting information of the public sector. The aim of the paper is to determine whether the degree of implementation of the expressed recommendations is positively related to the determination of the next audit opinion in the financial audits of the public sector, and the impact of these same opinions on the total budget, and whether the opinions of the state audit influence budget planning, that is, whether parliamentary, or parliamentary commissions have a practice of reducing the budgets of audited institutions that did not implement recommendations. *All collected data will be processed with Pearson's coefficient and ANOVA test.*

KLJUČNE RIJEČI: Revizija, realizacija preporuka, mišljenje revizora, javni sektor, budžet

.

KEYWORDS: Audit, implementation of recommendations, auditor's opinion, public sector, budget

JEL: M42, H61

UVOD

Vrijednost revizije i odgovornost revidiranih organizacija se neminovno isprepliću, stoga su od velikog značaja za povećanje povjerenja eksternih korisnika računovodstvenih informacija. Povjerenje eksternih korisnika računovodstvenih informacija je jedna od pretpostavki ekonomskog razvoja i prosperiteta. Polazeći od navedenog, može se primijetiti važnost koju ima državna revizija za povećanje povjerenja građana i drugih eksternih korisnika u objavljene računovodstvene informacije javnog sektora. Kvalitet revizije se smatra ključnom karakteristikom revizijskog procesa što, upravo iz navedenih razloga, treba predstavljati fokus i za državnu reviziju. Stoga, u većini država revizija vrhovnih revizijskih institucija se obavlja u skladu sa profesionalnim objavama Međunarodne organizacije vrhovnih institucija za reviziju (INTOSAI). Ova organizacija je formirana 1953. godine uz prisustvo Ujedinjenih naroda da bi se ostvarila "zajednička korist za sve" (www.intosai.org).

Bosna i Hercegovina je takođe jedna od država u kojoj se primjenjuju pomenute profesionalne objave. Tako je Zakonom o reviziji institucija Bosne i Hercegovine određena primjena INTOSAI revizijskih standarda, odnosno INTOSAI okvir profesionalnih objava (IFPP).

Revizija javnog sektora u BiH provodi se na nekoliko nivoa, odnosno putem nekoliko institucija:

- Ured za reviziju institucija BiH;
- Ured za reviziju institucija u Federaciji BiH;
- Glavna služba za reviziju javnog sektora RS;
- Kancelarija za reviziju javne uprave i institucija u Brčko distriktu BiH.

Iako je cilj procesa revizije obezbijediti uvjerenje o tome da li su računovodstvene informacije adekvatno obuhvaćene i predstavljene, ipak je za povećanje povjerenja iznimno važno i šta se događa nakon objavljivanja revizijskog mišljenja. Polazeći od navedenog, primjećuje se da važna uloga finansijske revizije uključujući revizije usklađenosti, kao i revizije učinka jeste da identificira postojeće nedostatke u skladu sa najboljom praksom, te da u skladu sa tim ponudi preporuke i zaključke. Jedan od fokusa vrhovnoj revizijskoj instituciji treba biti i realizacija datih preporuka nakon obavljene revizije, jer je to istaknuto u osnovim principima revizije javnog sektora.

Implementiranje datih zaključaka i preporuka nakon obavljenih revizija treba dovesti do pozitivnih promjena u sistemu kao cjelini, stvaranju nove vrijednosti i unaprijediti funkcioniranje institucija, što se djelomično može ogledati i u poboljšanju ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti u korištenju resursa. U jednoj od INTOSAI smjernica GUID-9030 se ističe princip "postojanje efikasnih mehanizama za praćenje primjene preporuka".

Osim toga, jasno se navodi potreba prezentiranja datih preporuka upravljačkim strukturama revidirane organizacije i zakonodavnom tijelu koji trebaju osigurati provedbu preporuka. Naravno, vrhovne revizijske institucije bi trebale imati razvijen način praćenja provedbe preporuka i zakonsko ovlaštenje za izvještavanje o rezultatima praćenja. U konačnici provedba preporuka finansijskih revizija rezultira kvalitenijim budućim finansijskim izvještajima.

Ukoliko posmatramo finansijske revizije javnog sektora u Bosni i Hercegovini, može se primijetiti da finansijske revizije uključuju revizije finansijskih izvještaja i revizije usklađenosti, kako je i definisano u važećem zakonodavnom okviru u Bosni i Hercegovini. Navedeno je proizašlo iz primjene INTOSAI standarda (ISSAI 100; 200; 400) koji određuju da djelokrug državne revizije čine revizije finansijske pravilnosti i revizija uspjeha. Finansijska revizija predstavlja drugi naziv za reviziju finansijske pravilnosti i usklađenosti sa zakonskim propisima, odnosno formalnu reviziju,

dok revizija učinka predstavlja reviziju uspjeha (Akrap, et al., 2009). Revizija finansijske pravilnosti, odnosno revizija finansijskih izvještaja uzima u obzir prihvaćene računovodstvene standarde koji se primjenjuju u javnom sektoru kao kriterij ocjene pravilnosti. Drugi segment, revizija usklađenosti ocjenjuje koliko se poštuju relevantni zakonski propisi za obuhvat djelovanja organizacije koja se revidira. Organizacije koje provode državnu reviziju manje razvijenih zemalja realizuju finansijsku reviziju češće u odnosu na reviziju učinka, dok se značajnije posvećuju reviziji učinka kod zemalja koje imaju razvijenije i iskusnije organizacije za državnu reviziju (Akrap, et al., 2009). Posljedica ovakvih prioriteta jeste stabljniji sistem upravljanja finasijama.

Kada se posmatra državna revizija u Bosni i Hercegovini primjetna su i češća implementiraja finansijskih revizija u odnosu na revizije učinka. Stoga, može se promatrati stepen realizacije preporuka finansijskih revizija, odnosno revizija usklađenosti kao određeni pokazatelj odgovornosti upravljačkih struktura revidirane organizacije javnog sektora.

1. CILJ ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj istraživanja ovog rada je da se na osnovu naučne metodologije istraži povezanost stepena realizacije preporuka, narednih mišljenja vrhovnih revizijskih institucija u Bosni i Hercegovini i planiranja određenih budžetskih stavki.

Detaljnije, u tom kontekstu ovaj cilj podrazumjeva istraživanje empirijske povezanost stepena realizacije preporuka iskazanih u ranijim revizorskim mišljenjima, kao odrednica odgovornosti upravljačkih strukura, i iskazanih mišljenja u sljedećim revizijama. Kako bi se dostigao postavljeni cilj istraživanja, potrebno je realizirati sljedeće operativne ciljeve koji se odnose na determinisanje i predstavljanje postojanja:

- Učestalijih područija na koje se preporuke odnose;
- Povezanosti stepena realizacije preporuka i narednih revizorskih mišljenja
- Povezanosti stepena realizacije preporuka, narednih revizorskih mišljenja i planiranog nivoa budžeta institucije u narednim periodima u odnosu na periode preporuka.

Pregledom realizovanih finansijskih revizija u Bosni i Hercegovini vidljiv je širok splet preporuka koje se odnose na različita područja djelovanja revidiranih organizacija. Očekujemo da će određena područja preporuka biti učestala zbog nedostataka u planovima i načinu upravljanja resursima i prihodima svake pojedine organizacije.

U svrhu postizanja postavljenih ciljeva formulisane su dvije hipoteze koje glase:

H1: "Stepen provedbe iskazanih preporuka je pozitivno povezan sa determinisanjem sljedećeg revizorskog mišljenja u finansijskim revizijama javnog sektora"
H2: "Determinisana revizorska mišljenja u finansijskim revizijama javnog sektora su pozitivno povezana sa odstupanjima planiranih povezanih budžetskih pozicija"

Radi ranije navedenih razloga u okviru pregleda istraživanja koja su tretirala reviziju javnog sektora interesantno je istražiti da li je stepen provedbe preporuka povezan sa procesom donošenja odluka revizora pri formiranju mišljenja u narednoj obavljenoj reviziji. Prije svega, planirano je istražiti da li stepen provedbe iskazanih preporuka ima pozitivnu povezanost sa iskazanim sljedećim revizorskim mišljenjem.

Bazirano na pregledu teorija i ranijih istraživanja operacionalizacija varijable stepen provedbe iskazanih preporuka se vrši na način da se izračuna procenat realizacije korektivnih akcija nakon revizijskih preporuka. Slično se može vidjeti i kod istraživanja interne revizije, jer evidentna je okupacija određenog pravca akademskih istraživanja i unapređenje procesa interne revizije putem osiguranja provedbe preporuka internih revizora tako da se provedbe preporuka kao jedan od indikatora koriste u vezi sa unapređenjem procesa revizije (Aikins, 2012).

Obzirom na značaj obavljanja revizije, te procedure predstavljanja revizorskog mišljenja interesnim skupinama koje vrše upravljanje institucijama, zanimljivo je istražiti povezanost iskazanih revizorskih mišljenja sa procesom planiranja ukupnog budžeta koji je na određeni način povezan sa iskazanim preporukama.

2. DIZAJN ISTRAŽIVANJA

Primarni podaci su se prikupljali putem javnih objava na internetu uključujući i korištenje web stranica institucija povezanih sa navednom problematikom. Prikupljeni podaci za potrebe ovog istraživanja su obrađeni prvenstveno primjenom osnovnih statističkih metoda koje su dio deskriptivne statistike. Rezultati istraživanja su dobijeni primjenom statističkog programa IBM SPSS Statistics 23.0.

Korelaciona analiza je vršena na osnovu Pearsonovog koeficijenta korelacija, te je ispitivana pozitivna ili negativna veza između varijabli, tačnije u prvoj hipotezi između nezavisne varijable, stepen provedbe iskazanih preporuka, i zavisne varijable, mišljenje revizora.

Analiza varijense se koristila za poređenje između više varijabli i prikazivana je pomoću vrijednosti F testa. Za određene varijable je prikazana srednja vrijednost uzorka po godinama istraživanja. Na taj se način analizira utjecaj jedne ili više kategorijalnih (nezavisnih) varijabli na jednu numericku kontinuiranu (zavisnu) varijablu. Kategorijalne su varijable nominalne skale mjerenja i često se nazivaju faktorima pa se govori o jednofaktorskoj, dvofaktorskoj ili visefaktorskoj analizi varijance (Arnerić, 2019). ANOVA testom se vršilo utvrđivanje statističke značajnosti između mišljenja revizora, koja je u drugoj hipotezi nezavisna varijabla, i povećanja/smanjenja budžeta kao zavisne varijable.

3. PREGLED PRETHODNIH ISTRAŽIVANJA

Kvalitet revizijskog procesa je nezaobilazna i kompleksna kategorija, koja je istraživače zanimala i kod državnih revizija, prilikom čega su ustanovljene neke značajne zajedničke determinante kvaliteta revizije kao što su reputacija i konflikti moći (Deis & Giroux, 1992). Međutim, u poređenju sa kvalitetom revizije privatnog sektora, kvalitet revizije javnog sektora je još kompleksnija kategorija, obzirom na egzistenciju kulturnih, socijalnih i političkih faktora. Stoga je moguće i potvrditi da ne postoji jedan model koji je prikladan za procjenu kvaliteta revizije, kao i za nezavisnost vrhovnih revizijskih institucija (Caruana & Kowalczyk, 2020). Osim istraživanja o kvalitetu revizijskog procesa, bitno je pomenuti da su određena istraživanja potvrdila da kvalitet revizora utiče na implementaciju datih preporuka. Edukovaniji, a time i kvaliteniji revizori su sposobni dostaviti adekvatne preporuke koje mogu biti

pravilno shvaćene i realizovane ako postoji volja za njihovom realizacijom (Setyaningrum et al., 2015).

Također, evidentno je da strožiji nadzor nad finansijskim menadžmentom javnog sektora uz prisutnost kvalitetnijih i obrazovanijih revizora je povezano većim stepenom posvećenosti u realizaciji preporuka revizora (Setyaningrum, 2017).

Najjednostavnije posmatrano, pretpostavljeno je da veći stepen realizacije preporuka vodi kvalitetnijem upravljanju javnim resursima i posljedično boljim narednim revizorskim mišljenjima.

Istraživanje bazirano na revizijama javnog sektora obezbjeđuje dokaze za tvrdnju da realizacije revizorskih preporuka utiču na povećanje kvaliteta finansijskih izvještaja, a putem povećanja kvaliteta finansijskih izvještaja utiču i na povećanje kvaliteta javnih usluga. Skretanje pažnje uz praćenje preporuka se kod privrednih društava nije pokazao kao značajan pokazatelj formiranja budućih revizorskog mišljenja. Ovakav rezultat istraživanja je objašnjen statusom privrednih društava, poštivanjem revizijskih preporuka i skretanja pažnje i u konačnici kvalitetom revizije (Furqan et al., 2020). Autori Chadegani i Farsani su dokazali povezanost kvaliteta revizije i praćenja preporuka kod mišljenja sa skretanjem pažnje. Međutim, istraživanja u javnom sektoru pokazuju da finansijska ovisnost, imovina, veličina revidiranog subjekta, kapitalni izdaci, karakteristike menadžmenta i praćenje preporuka revizije utiče na naredno revizorsko mišljenje (Pratiwi & Aryani, 2016).

Osim toga, istraživanja pokazuju kako slabosti internih kontrola javnog sektora, dokumentovane neusklađenosti sa zakonskim propisima utiču na revizorska mišljenja. Također, nepoštivanje revizorskih preporuka u javnom sektoru, odnosno spora realizacija revizorskih preporuka, kao manifestacija odgovornosti, utiče na naredna mišljenja revizora (Oktaria & Herliansyah, 2019).

Polazeći od navedenog, interesantno je istražiti da li su navedene pretpostavke tačne u našoj državi u proteklom periodu. Prilikom formulacija preporuka uobičajeno je isticanje iskustava koje pokazaje poteškoće u djelovanju organizacija, a što je u konačnici povezano i sa stepenom realizacije preporuka.

Iako organizacije, odnosno institucije imaju postavljene ciljeve, usvojene planove i procedure za praćenje realizacija postavljenih ciljeva, često se pojavljuju problemi kao što su problemi povezani sa efikasnošću izvršavanja poslova, ili sa povećanjem troškova u određenim segmentima javne potrošnje, ili period realizacije nekog projekta duži od planiranog roka, ili se implementacija programa, koji su usvojeni od strane nadležnih institucija, nije odvijala planiranom dinamikom. Takve probleme organizacije teže rješavaju čak i kada su istaknute u vidu preporuka.

4. OPIS ISTRAŽIVANJA

Podaci su prikupljeni sa internetskih stranica. U istraživanje su uzete institucije sa državnog nivoa u periodu od 2015. do 2019. godine. Na državnom nivou ima ukupno 75 institucija. U istraživanju su obrađene 71 institucije dok 4 nisu zbog nedostatka podataka. Od 71 institucije 22 su agencije, 21 upravne organizacije, 9 ministarstava, 5 instituta, 5 pravosudnih institucija, 4 direkcije, 2 komisije/odbori, 2 institucije vlasti, 1 fond.

Sa stranice http://revizije.info/, gdje postoji pregled po institucijama, uzeti su podaci o vrstama mišljenja, broju kvalifikacija, skretanja pažnje, prekršenim zakonima i drugim aktima i preporukama. Sa stranice http://www.revizija.gov.ba/?lang=hr korišteni su Izvještaji finansijske revizije za institucije u datim periodima te uzeti podaci o ukupnim budžetskim sredstvima.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U tabeli 1. je prikazana korelaciona matrica stepena realizacije preporuka.

Tabela 1. Korelaciona matrica stepena realizacije

Pearsonov koeficijent korelacije	Mišljenje finansijske revizije	Mišljenje revizije finansijskih izvještaja	Mišljenje revizije usklađenosti
Stepen realizacije preporuka (izražen u %)	-0,165	0,016	0,041

Mišljenje finansijske revizije	1		
Mišljenje revizije finansijskih izvještaja		1	
Mišljenje revizije usklađenosti			1

Izvor: Autor

Iz tabele br.1 može se zaključiti da stepen realizacije preporuka pokazuje nisku negativnu korelaciju sa mišljenjem finansijske revizije (r = -0,165), te umjerenu pozitivnu korelaciju sa mišljenjem revizije finansijskih izvještaja (r = 0,016) i mišljenjem revizije usklađenosti (r = 0,041).

Tabela 2. Frekvencije vezano za mišljenje finansijske revizije

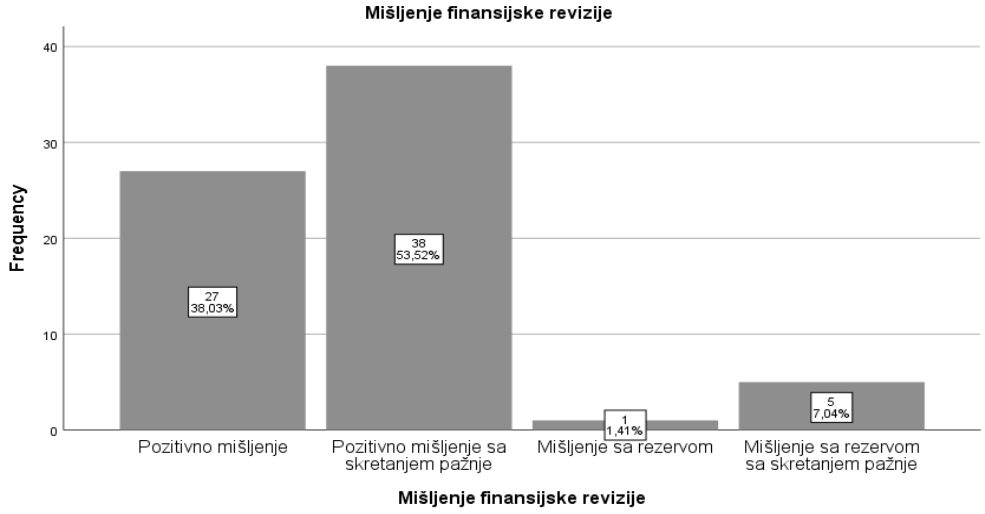
Mišljenje finansijske revizije			
	Frekfencija	Validni procent (%)	Kumulativni procent (%)
Pozitivno mišljenje	27	38,0	38,0
Pozitivno mišljenje sa skretanjem pažnje	38	53,5	91,5
Mišljenje sa rezervom	1	1,4	93,0
Mišljenje sa rezervom sa skretanjem pažnje	5	7,0	100,0
Ukupno	71	100,0	

Izvor: Autor

Tabela br.2 pokazuje frekvencije vezano za mišljenje finansijske revizije, pri čemu je ukupno bilo 27 (38,0%) pozitivnih mišljenja, 38 (53,5%) pozitivnih mišljenja sa skretanjem pažnje, jedno (1,4%) mišljenja sa rezervom te 5 (7,0%) mišljenja sa rezervom sa skretanjem pažnje.

Slika br.1 prikazuje procenat i broj mišljenja finansijske revizije.

Slika 1. Mišljenje finansijske revizije

Izvor: Autor

Na slici 1 je prikazan procenat i broj mišljenja finansijske revizije i to :

- 27 mišljenja pozitivno (38.03%)
- 38 mišljenja pozitivno sa skretanjem pažnje (53,52%)
- 1 mišljenje s rezervom (1,41%)
- 5 mišljenja sa rezervom sa skretanje pažnje (7.04 %)

Tabela 3. Mišljenje revizije finansijskih izvještaja

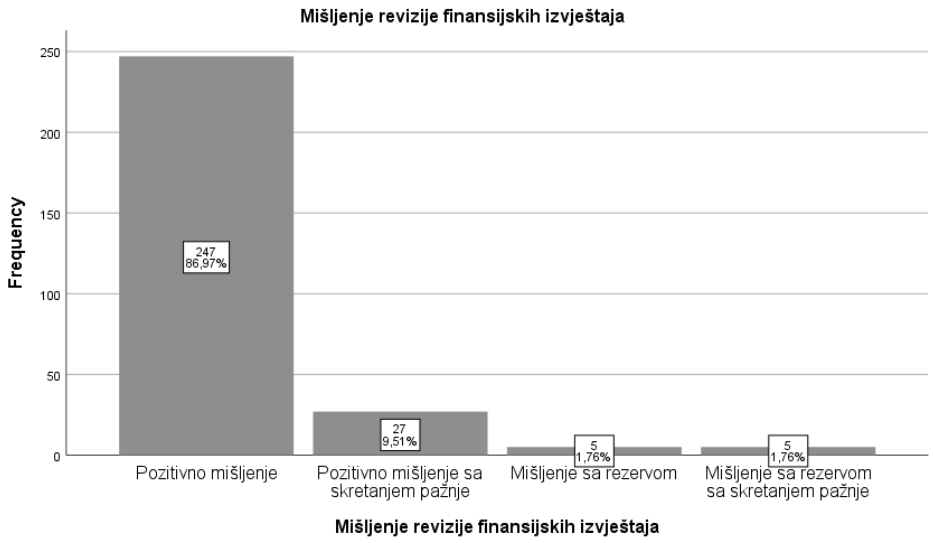
Mišljenje revizije finansijskih izvještaja	Frekfencija	Validni procenat (%)	Kumulativni procent (%)
Pozitivno mišljenje	247	87,0	87,0
Pozitivno mišljenje sa skretanjem pažnje	27	9,5	96,5
Mišljenje sa rezervom	5	1,8	98,2
Mišljenje sa rezervom sa skretanjem pažnje	5	1,8	100,0
Ukupno	284	100,0	

Izvor: Autor

Tabela 3 pokazuje frekvencije vezano za mišljenje revizija finansijskih izvještaja, pri čemu je ukupno bilo 247 (87.0%) pozitivnih mišljenja, 27 (9.5%) pozitivnih mišljenja sa skretanjem pažnje, 5 (1.8%) mišljenja sa rezervom te 5 (1,8%) mišljenja sa rezervom sa skretanjem pažnje.

Na slici 2 prikazan je grafički prikaz mišljenja finansijske revizije

Slika 2. Mišljenje revizije finansijskih izvještaja

Izvor: Autor

Tabela 4. Mišljenje revizije finansijskih izvještaja

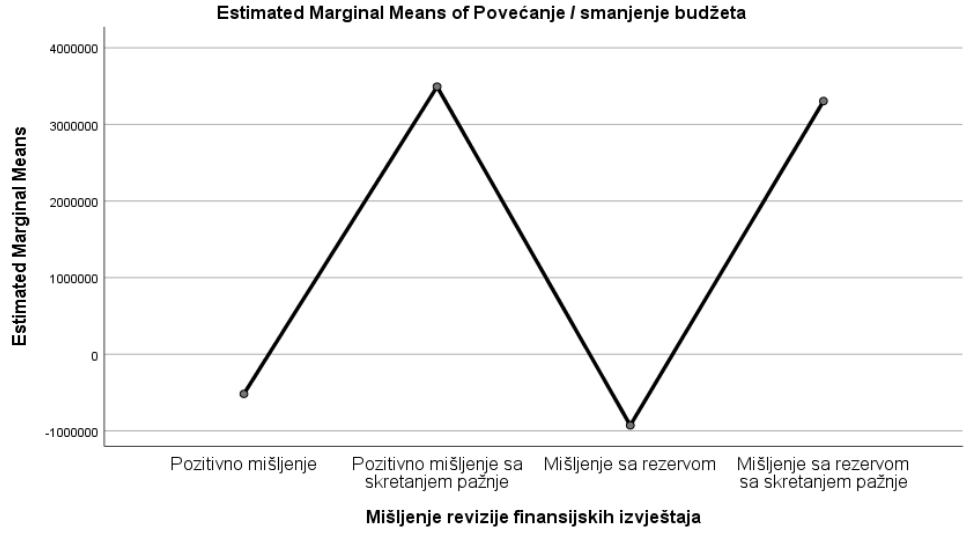
Mišljenje revizije finansijskih izvještaja				
Povećanje/smanjenje budžeta				
Mišljenje revizije finansijskih izvještaja	Srednja vrijednost (M)	Standardna devijacija		
			F test	P (sig.)
Pozitivno mišljenje	-517.996,37	6.713.749,430	2,138	0,096

Pozitivno mišljenje sa skretanjem pažnje	3.493.543,56	18.010.038,828		
Mišljenje sa rezervom	-928.695,80	1.235.205,003		
Mišljenje sa rezervom sa skretanjem pažnje	3.304.582,40	7.967.626,987		
Ukupno	-76.549,28	8.455.829,907		

Izvor: Autor

Na slici 3 prikazan je uticaj različitih mišljenja na budžet.

Slika 3. Uticaji na povećanje/ smanjenje budžeta

Izvor: Autor

Iz tabele 4 i slike 3 se vidi da su vezano za mišljenje revizija finansijskih izvještaja pozitivno mišljenje i mišljenje sa rezervom dovele do sniženja budžeta, dok su pozitivno mišljenje sa skretanjem pažnje i mišljenje sa rezervom sa skretanjem pažnje dovele do povećanja budžeta. Ukupni rezultat pokazuje da je nakon navedenih mišljenja revizija finansijskih izvještaja došlo do smanjenja budžeta (M = - 76.549,28, s = 8.455.829,907). Univarijatna analiza varijance pokazuje da razlika u povećanju ili smanjenju budžeta nije statistički značajna s obzirom na mišljenje revizije finansijskih izvještaja ($F = 2.138$, $p > 0.05$).

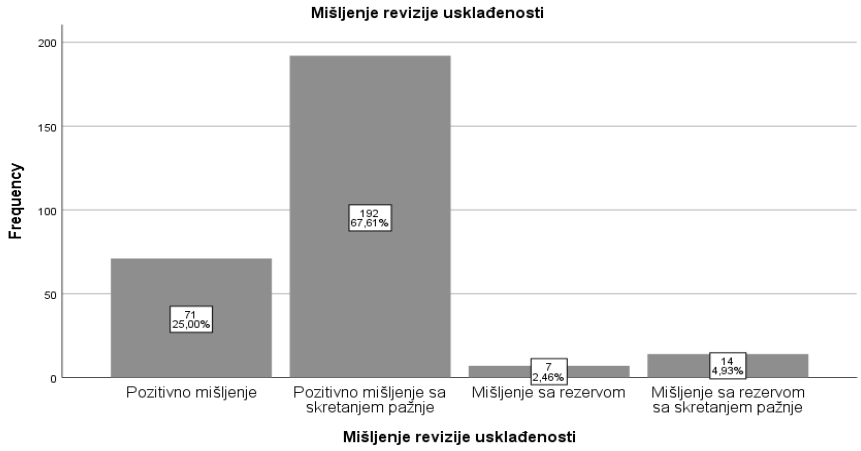
Tabela 5. Frekvencije vezano za mišljenje revizije usklađenosti

Mišljenje revizije usklađenosti			
	Frekfencija	Validni procent (%)	Kumulativni procent (%)
Pozitivno mišljenje	71	25,0	25,0
Pozitivno mišljenje sa skretanjem pažnje	192	67,6	92,6
Mišljenje sa rezervom	7	2,5	95,1
Mišljenje sa rezervom sa skretanjem pažnje	14	4,9	100,0
Ukupno	284	100,0	

Izvor: Autor

Na slici 4 prikazana je frekvenciae vezana za mišljenje revizija usklađenosti.

Slika 4. Pozitivna i negativna mišljenja- usklađenost

Izvor: Autor

Tabela 5 i slika 4 pokazuju frekvencije vezano za mišljenje revizija usklađenosti, pri čemu je ukupno bilo 71 (25.0%) pozitivnih mišljenja, 192

(67,6%) pozitivnih mišljenja sa skretanjem pažnje, 7 (2,5%) mišljenja sa rezervom te 14 (4,9%) mišljenja sa rezervom sa skretanjem pažnje.

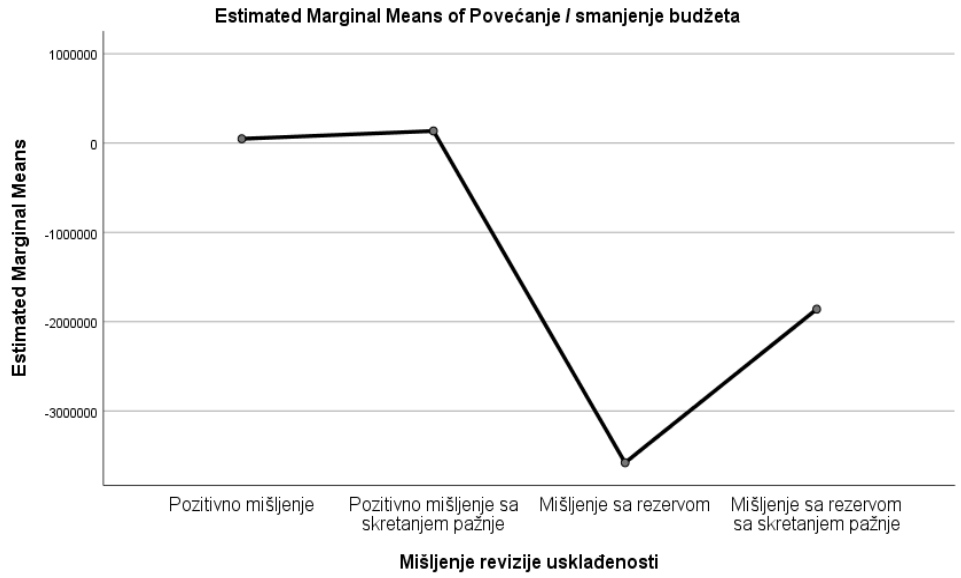
Tabela 6. Zavisne varijable i povećanje / smanjenje budžeta

Mišljenje revizije usklađenosti				
Povećanje/smanjenje budžeta				
Mišljenje revizije finansijskih izvještaja	Srednja vrijednost (M)	Standardna devijacija	F test	p (sig.)
Pozitivno mišljenje	47.663,37	352.829,790	0,651	0,583
Pozitivno mišljenje sa skretanjem pažnje	135.282,49	1.014.0636,531		
Mišljenje sa rezervom	-3.579.345,29	7.073.665,748		
Mišljenje sa rezervom sa skretanjem pažnje	-1.860.208,29	3.336.483,998		
Ukupno	-76.549,28	8.455.829,907		

Izvor: Autor

Na slici 5 je prikazan uticaj različitih mišljenja na budžet.

Slika 5. Uticaji na povećanje/smanjenje budžet

Izvor: Autor

Iz tabele 6 i slike 5 se vidi da su vezano za reviziju usklađenosti pozitivno mišljenje i pozitivno mišljenje sa skretanjem pažnje dovele do povećanja budžeta, dok su mišljenje sa rezervom i mišljenje sa rezervom sa skretanjem pažnje dovele do sniženja budžeta.

Ukupni rezultat pokazuje da je nakon navedenih mišljenja revizija usklađenosti došlo do smanjenja budžeta (M = - 76.549,28, s = 8.455.829,907). Univarijatna analiza varijance pokazuje da razlika u povećanju ili smanjenju budžeta nije bila statistički značajna s obzirom na mišljenje revizije usklađenosti ($F = 0.651$, $p > 0.05$).

ZAKLJUČAK

Ured za reviziju institucija Bosne i Hercegovine svake godine uradi reviziju svih institucija na nivou Bosne i Hercegovine te daje mišljenje za finansijsku reviziju i reviziju usklađenosti. U izvještaju o provedenoj reviziji, revizori daju i preporuke koje su institucije dužne ispoštovati. Međutim, samo obavljanje revizije i objavljivanje izvještaja nije dovoljno da bi se vratilo povjerenje građana u efikasno, efektivno i ekonomično funkcionisanje institucija i trošenja javnih sredstava.

Jedan od zadataka Ureda za reviziju institucija Bosne i Hercegovine, prema Zakonu o reviziji institucija Bosne i Hercegovine, bi trebao biti i praćenje realizacije datih preporuka kao i samo ponašanje institucija prema datim

preporukama.

U istraživanju je utvrđeno da se neke preporuke ponavljaju iz godine u godinu i da ih institucije ne rješavaju, a sama nerealizovanost preporuka i ponavljanje preporuka nema uticaj na davanje revizorskog mišljenja. Jedan od razloga je što su određene preporuke vezane za sam sistem i često institucije same ne mogu da realizuju date preporuku. Da bi se takve preporuke riješile često je potrebno niz aktivnosti i sistemskih rješenja i angažovanje i drugih institucija u njihovom rješavanju.

Kao rješenje može biti postojanje registra sistemskih preporuka, koji bi bio javan, koje revizori daju te da se izmijene određeni propisi i obavezuju institucije, koje su u sistemu, da podnose izvještaj revizorima za date preporuke, kao i određene dokaze da rade na realizaciji preporuka.

Također da se određenim propisima uredi da organizacijama koje su u tom sistema moraju biti prioriteti i određen rok za rješavanje preporuka koje su dali revozori, a ukoliko se ne riješi u propisanom roku, da te preporuke postaju preporuke institucija koje su bile dužne riješiti, a ne revidirane institucije koja tu preporuku sama ne može realizovati. U sav taj proces rješavanja sistemskih preporuka bi trebala biti uključena i parlamentarna komisija.

Kroz izmjene propisa bi trebalo uvrstiti i sankcije za neopravdano ne realizovanje datih preporuka. Nekada praćenje realizacije preporuka nije u interesovanju revidiranih institucija, ali ni parlamentarnih komisija zaduženih za analizu revizorskih izvještaja, dok Ured za reviziju Bosne i Hercegovine ima nedovoljan broj stručnog osoblja za obavljanje revizije i praćenja realizacije preporuka te nema mehanizme da natjera institucije na realizaciju.

Uredu za reviziju Bosne i Hercegovine bi trebali povećati budžet i omogućiti obrazovani kadar da bi revizori, mimo obavljanja procesa revizije, mogli kontinuirano pratiti realizacije preporuka, a da su revidirane institucije dužne dostavljati izvještaj o realizovanim preporukama Uredu za reviziju u određenom roku, kao i prijedloge za rješavanje istih i koji rok im je potreban, ukoliko se neka preporuka iz opravdanih razloga ne može odmah riješiti. Po rješavanju komplikovanijih preporuka također da budu u obavezi obavijestiti Ured za reviziju. Pri narednoj kontroli revizija bi trebala prvo pregledati realizaciju datih preporuka prethodne godine te nastaviti sa revizijom tekuće godine. Parlamentarne, odnosno skupštinske komisije, razmatraju revizorske izvještaje.

Istraživanje je pokazalo da revizorska mišljenja ne utiču na planiranje budžeta, odnosno da komisije, iako mogu smanjiti budžetska sredstva revidiranim institucijama, to nije njihova praksa. Sam stepen realizacije preporuka kao i mišljenje nema uticaj na planiranje budžeta, što ne bi smjelo da se dešava, budući da se kroz reviziju utvrđuje efikasnost, efektivnost i ekonomičnost rada institucije, kao i trošenje javnog novca te bi trebala biti neka organičenja i sankcije. Jedna od sankcija trebala bi biti smanjivanje budžeta revidiranoj instituciji.

Trebalo bi detaljno istažiti način planiranja i usvajanja budžeta i definisati kriterije kako i koji sve faktori bi trebali uticati na sam proces usvajanja budžeta, u odnosnu na prethodnu godinu, a realizacija preporuka kao i samo mišljenje bi trebalo biti jedan od faktora koji trebaju uticati na planiranje i usvajanje budžeta. Da bi se sve ovo realizovalo potrebna je promjena određenih propisa.

Potrebno je međunarodno povezivanje Ureda za reviziju BiH i Ureda za reviziju zemalja Europske unije kako bi transferom znanja i isustava ojačao Ured za reziziju Bosne i Hercegovine.
Revidirane institucije bi, također, trebale međusobom komunicirati ili imati neki kanal komunikacije putem Ureda za reviziju kako bi razmjenili iskustva i rješenja dobrih praksi koje su uradile kako bi otklonile određene preporuke ili same neusklađenosti radnog procesa.

LITERATURA

Knjige i članci:

1. Akrap, V., Mikulec, B. Č., Kasum, V., Kordić, H., Krasić, Š., Mamić Sačer, I., Pernar, L., Rogošić, N., Serdarušić, J., Sever, S., Žager, L. (2009). Državna revizija, Masmedia Zagreb.
2. Aikins, S. K. (2012). Determinants of auditee adoption of audit recommendations: Local government auditors' perspectives. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*.
3. Caruana, J., & Kowalczyk, M. (2020). The Quest for Audit Quality in the Public Sector. *Accounting in Europe*, 1-25.
4. Čaušević S., (2023) Povezanost realizacije preporuka revizija javnog sektora, mišljenja i planiranja budžetskih stavki u BiH, Univerzitet u

Zenici, Ekonomski fakultet.
5. Deis Jr, D. R., & Giroux, G. A. (1992). Determinants of audit quality in the public sector. *Accounting Review*, 462-479.
6. Furqan, A. C., Wardhani, R., Martani, D., & Setyaningrum, D. (2020). The effect of audit findings and audit recommendation follow-up on the financial report and public service quality in Indonesia. *International Journal of Public Sector Management*.
7. Oktaria, D., & Herliansyah, Y. (2019). Analysis of Weakness of the Internal Control System, Non Compliance with Statutory Provisions and Follow-Up Recommendations Results On the Audit Opinion of Bpk Ri., *International Journal of Business and Management Invention*, 8 (5-1), pp. 51-57.
8. Pratiwi, R., & Aryani, Y. A. (2016). Effect of regional governments characteristics, regional heads, follow-up audit findings on opinion. *Jurnal Akuntansi*, 20 (2), 167–189. doi:10.24912/ja.v20i2.52
9. Setyaningrum, D. (2017). The direct and mediating effects of an auditor's quality and the legislative's oversight on the follow-up of audit recommendation and audit opinion. *International Journal of Economic Research*, 14 (13), 269-292.
10. Setyaningrum, D., Gani, L., Martani, D., & Kuntadi, C. (2015). The effect of auditor quality on the follow-up of audit recommendation. *International Research Journal of Business Studies*, 6 (2).

Internet izvori:

- www.revizije.info- Informativni sajt specijalizovan za temu kontrole trošenja javnog novca
- http://www.revizija.gov.ba Službena stranica Ureda za reviziju institucija BiH

Prof.dr.sc.Božo Vukoja dipl.oec.[81]
Dipl.oec.Matea Antonela Vukoja [82]

IMPLEMENTACIJA FINANCIJSKOG UPRAVLJANJA I KONTROLE U JAVNOM SEKTORU U BIH KAO PREDUVJET ZA PRISTUPANJE BIH EUROPSKOJ UNIJI

IMPLEMENTATION OF FINANCIAL MANAGEMENT AND CONTROL IN THE PUBLIC SECTOR IN BIH AS A PREREQUISITE FOR BIH'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

SAŽETAK:

Kao jedan od ključnih preduvjeta za ulazak Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju (EU), je i obaveza iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju koja podrazumijeva uspostavljanje sistema internih financijskih kontrola koji će biti zasnovan na međunarodno priznatim standardima upravljanja i kontrole. Veliki značaj za BiH ima pregovaračko poglavlje 32 – *Financijski nadzor*, koji obuhvaća četiri najznačajnije oblasti: javna interna financijska kontrola, eksterna revizija, zaštita financijskih interesa EU i zaštita Eura od falsificiranja. Strategijom reforme javne uprave i pripadajućim Akcionim planovima koje su usvojile obadvije entitetske vlade i Vijeće ministara BiH navedena je obaveza uspostavljanja sistema internih financijskih kontrola u javnom sektoru u skladu sa međunarodno priznatim standardima financijskog upravljanja i kontrole (PIFC) .

[81] Prof.dr.sc.Božo Vukoja dipl.oec- Redovni profesor Sveučilište Vitez u Vitezu /Predsjednik udruge za FMC i Kontroling u BiH

[82] dipl.oec. Matea Antonela Vukoja – direktorica revizorske kuće Revident d.o.o.Grude

Reforma javne uprave ima ključnu ulogu u procesu evropskih integracija, ali osim toga kao glavni razlog za reformu javne uprave ističe se i odgovornost i troškovna efikasnost državne službe .

Rizik od financijske nediscipline, odnosno zloupotrebe javnih sredstava prisutan je kod rukovodilaca subjekta, ali i kod niže rangiranih rukovodilaca i izvršilaca određenih poslova koji imaju mogućnost da zaobiđu sistem internih kontrola.

Implementacija FMC-a u BiH ima za cilj da se u dosadašnje tradicionalne modele upravljanja javnim sredstvima , ugradi suvremeni sistem javne interne financijske kontrole .

Ova oblast predstavlja jednu od reformskih oblasti u kojoj je Bosna i Hercegovina dužna usuglasiti zakonodavni okvir i prakse sa dobrim praksama i regulativama koje preporučuje Evropska komisija. Uspostava i razvoj PIFC-a jeste i obaveza Bosne i Hercegovine utvrđena Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju između Evropskih zajednica i njihovih država članica , s jedne strane i Bosne i Hercegovine, s druge strane.

Ključne riječi: javni sektor, financije, financijsko upravljanje i kontrola ,interne kontrole sistem internih kontrola ,kontrolig ,

ABSTRACT:

One of the key preconditions for Bosnia and Herzegovina's entry into the European Union (EU) is the obligation from the Stabilization and Association Agreement, which implies the establishment of a system of internal financial controls that will be based on internationally recognized management and control standards. Negotiation chapter 32 – Financial supervision, which includes the four most important areas: public internal financial control, external audit, protection of the financial interests of the EU and protection of the Euro against counterfeiting, is of great importance for BiH. The public administration reform strategy and associated Action Plans adopted by both entity governments and the BiH Council of Ministers stated the obligation to establish a system of internal financial controls in the public sector in

accordance with internationally recognized standards of financial management and control (PIFC).

The reform of public administration plays a key role in the process of European integration, but in addition, the responsibility and cost efficiency of the civil service stand out as the main reason for the reform of public administration.

The risk of financial indiscipline, i.e. abuse of public funds, is present among the managers of the entity, but also among lower-ranking managers and those performing certain tasks who have the possibility to bypass the system of internal controls.

The implementation of the FMC in Bosnia and Herzegovina aims to incorporate a modern system of public internal financial control into the existing traditional models of managing public funds.

This area represents one of the reform areas in which Bosnia and Herzegovina is obliged to harmonize the legislative framework and practices with good practices and regulations recommended by the European Commission. The establishment and development of the PIFC is also an obligation of Bosnia and Herzegovina established by the Stabilization and Association Agreement between the European Communities and their member states, on the one hand, and Bosnia and Herzegovina, on the other.

Keywords: public sector, finance, financial management and control, internal controls, system of internal controls, control,

JEL: O16, H53

UVOD

Financijsko upravljanje i kontrola u javnom sektoru predstavlja sveobuhvatan sistem internog upravljanja javnim financijama u vidu kontrole prihoda, rashoda i ostalih novčanih transakcija, racionalno upravljanje imovinom, i uspješno upravljanje projektima čemu prethodi procesni pristup poslovanja sa kontinuiranim menadžerskim upravljanjem rizicima koji mogu nastati u poslovanju.

Sistem financijskog upravljanja, kontrole i interne revizije (PIFC- Public Internal Financial Control) je fokusiran na unapređenje transparentnosti, financijske discipline i namjenskog trošenja javnih sredstava, odnosno transparentno, ekonomično, efikasno i efektivno upravljanje javnim sredstvima, te kontrola korištenja tih sredstava. Tema ovog rada je "Financijsko upravljanje i kontrola u javnom sektoru", gdje se za cilj ima kroz sprovedena teorijska istraživanja prikazati nivo dostignuća uspostave ovog sistema u institucijama javnog sektora u BIH.

Europska unija želi sve zemlje potencijalne članice usmjeriti ka razvijanju internih kontrola u korištenju vlastitih sredstva ali i zbog uspostavljanja kontrolnog okruženja koje bi osiguralo namjensko trošenje sredstava iz EU fondova.

U Bosni i Hercegovini ne postoji jedinstven pravni okvir u smislu jedinstvenog zakona kojim se uređuju javne interne financijske kontrole. Sadržaji važećih zakonskih odredbi na sva tri nivoa (BiH, F BiH, RS) su u najvećem dijelu podudarni zahvaljujući Koordinacionom odboru centralnih harmonizacijskih jedinica u Bosni i Hercegovini, kroz čiji se rad osigurava harmonizacija regulative i prakse u razvoju javnih internih financijskih kontrola.

Ključni elementi su gotovo identični uz specifičnosti karakteristične za svaki pojedini nivo (uspostava interne revizije i sistema internih kontrola, posebni uvjeti za interne revizore, izvještavanje i internoj reviziji i sistemu internih kontrola i dr.). Izuzetak je Brčko distrikt BiH u kojem još uvijek ne postoji zakon koji regulira sistem internih kontrola, međutim izrađen je prednacrt Zakona o budžetu Brčko distrikta koji sadrži poseban dio koji regulira sistem internih kontrola javnog sektora Brčko distrikta i obuhvaća istovremeno internu reviziju i internu financijsku kontrolu i financijsko upravljanje.

Cilj interne revizije je pružanje usluga koje trebaju pomoći rukovoditeljima u efikasnom izvršavanju njihovih obaveza, provjeravajući je li provođenje upravljačkih i kontrolnih mehanizama odgovarajuće, ekonomično i dosljedno u odnosu na zakonske propise, interne akte, ugovore i druge propise, dajući preporuke i savjete u vezi sa aktivnostima koji su predmet revidiranja

Ona pomaže organizaciji da ostvari svoje ciljeve osiguravajući sistemski, discipliniran pristup ocjeni i poboljšanju efikasnosti upravljanja rizikom, kontrolama i procesima rukovođenja.

Sistem financijskog upravljanja, kontrole i interne revizije (PIFC - Public Internal Financial Control) podrazumijeva unapređenje transparentnosti, financijske discipline i namjenskog korištenja javnog novca.

Financijsko upravljanje i kontrola ima dvije glavne linije izvještavanja prema nadležnim tijelima što predstavlja dodatni oblik kontrole provođenja.

Izvještavanje se obavlja na godišnjem nivou predajom Godišnjeg izvještaja o sistemu financijskog upravljanja i kontrola (GIFMC). Financijsko upravljanje i kontrola garantira transparentnost i zakonitost poslovanja javne uprave.

Sam proces uspostavljanja Financijskog upravljanja i kontrole započinje imenovanjima osoba odgovornih za provođenje sistema.

Korisnik proračuna/budžeta dužan je imenovati rukovoditelja za Financijsko upravljanje i kontrolu. Korisnici proračuna/budžeta mogu imenovati prema potrebi i koordinatora za Financijsko upravljanje i kontrolu, i radnu grupu za Financijsko upravljanje i kontrolu, kao i osobu zaduženu za izradu registra rizika, ali ta imenovanja nisu obavezna već su prepuštena izboru korisnicima proračuna/budžeta i ona se donose zbog specifičnosti organizacije (velika organizacija, puno upravnih odjeljenja).

Najvažniji mehanizam izvještavanja o funkcioniranju sistema Financijskog upravljanja i kontrole i transparentnosti javne uprave predstavlja predaja Godišnjeg izvještaja (GIFMC).

Za uspostavljanje sistema Financijskog upravljanja i kontrole je odgovoran Rukovoditelj korisnika budžetskih sredstava.

Uvođenjem sistema internih financijskih kontrola u organizacije javnog sektora utiječe se na smanjenje nepravilnosti u radu javnog sektora.

Potreba za uvođenjem sistema internih financijskih kontrola u javni sektor Bosne i Hercegovine nametnuta je od strane Evropske komisije. Naime, na ovaj način Evropska komisije želi da pomogne država koje žele pristupiti Evropskoj uniji da u sistem svog upravljanja ugrade kvalitetnije standarde kontrole u procese upravljanja.

U ovom radu je dat prikaz sistema financijskog upravljanja i interne kontrole i interne revizije poznat pod skraćenicom PIFC-a (Public Internal Financial Control), odnosno dat je prikaz značaja sistema financijskog upravljanja i kontrole, osnovnih karakteristika, te uspostava u javnom sektoru na sva tri nivoa vlasti. Sistem financijskog upravljanja, kontrole i interne revizije (PIFC-Public Internal Financial Control) je fokusiran na unapređenje transparentnosti, financijske discipline i namjenskog trošenja javnih sredstava, odnosno ransparentno, ekonomično, efikasno i efektivno upravljanje javnim sredstvima, te kontrola korištenja tih sredstava.

Sastoji se od tri osnovna elementa, i to:

1. Financijskog upravljanja i kontrole
2. Interne revizije
3. Centralne harmonizacijske jedinice.

Glavni cilj financijskog upravljanja i kontrole je osigurati:

1. *Uspješno postizanje svih ciljeva i izvršenja zadataka institucije,*
2. *Strategija za provođenje javne interne financijske kontrole u institucijama Bosne i Hercegovine i Vijeću ministara BiH,*
3. *Sigurnost, pouzdanost, blagovremenost i potpunost informacija, a posebno financijskih informacija,*
4. *Usklađenost poslovanja sa zakonima, propisima, politikama, planovima i procedurama,*
5. *Zaštitu imovine,*

6. *Ekonomičnu, efikasnu i efektivnu upotrebu sredstava.*

Kako bi ciljevi sistema interne kontrole bili i ostvareni potrebno je da su vezani za informacije koje cirkuliraju unutar organizacije, a vezani su za kontrolu blagovremene pripreme ažurnih, pouzdanih i relevantnih informacija koje se prezentiraju kroz razne izvještaje, kako internim tako i eksternim korisnicima.

Za razliku od operativnih i informacijskih ciljeva, ciljevi usklađenosti se odnose na to da sistem interne kontrole mora da osigura da cjelokupno poslovanje organizacije, mora biti usklađeno sa relevantnim zakonskim propisima, pravilnicima, odlukama, te drugim važećima aktima unutar organizacije.

Sistem interne kontrole u organizaciji treba biti tako postavljan da se kroz načelo samokontrole vrši kontrola svih uposlenika, na svim nivoima, od izvršitelja do rukovoditelja, što je jedini ispravni i pravi put ka ostvarivanju efikasnosti i efektivnosti poslovanja

Kontrola je sastavni dio svake organizacije, a za njeno provođenje odgovoran je svaki zaposlenik shodno ovlastima i opisu njegovog radnog mjesta, a temelj tome su svakako pisani akti u obliku uputstava i procedura, gdje su jasno razgraničene ovlasti i odgovornosti, kako rukovoditelja, tako i zaposlenih.

Interna kontrola je primarno usmjerena na ostvarivanje sljedećih ciljeva u organizaciji:

- Osiguranje pouzdanosti i integriteta generiranih podataka i informacija
- Osiguranje usklađenosti s poslovnim politikama, planovima, programima rada, zakonskim i drugim propisima, te drugim ograničenjima
- Čuvanje imovine
- Ekonomično i djelotvorno korištenje svih vrsta resursa

- Ostvarenje formuliranih planova, programa, te utvrđenih ciljeva i zadataka.
-

Svrha uvođenja FMC-a u javni sektor ogleda se u sljedećem:

- Poslovanje na pravilan, etičan, ekonomičan i djelotvoran način,
- Usklađenost poslovanja sa zakonima, propisima, politikama , planovima i postupcima,
- Zaštita imovine i drugih resursa od gubitaka uzrokovanih lošim upravljanjem javnim sredstvima, neopravdanim i netransparentnim trošenjem, te zaštita o nepravilnosti i prevara,
- Jačanje odgovornosti rukovoditelja za uspješnost ostvarivanja postavljenih poslovnih ciljeva
- Pravovremeno i transparentno financijsko izvještavanje, kao i praćenje rezultata poslovanja.

1. FINANCIJSKO UPRAVLJANJE I KONTROLA

Financijsko upravljanje i kontrola (skr. FMC) kao jedan od elemenata PIFC-a obuhvaća cjelokupni sistem financijskih i svih drugih kontrola unutar institucije javnog sektora, odnosno svih onih kontrola koje su integrirane u bilo koju od aktivnosti institucije.

Financijsko upravljanje i kontrola uključuje metode, organizacionu strukturu, procedure koje se primjenjuju, ne samo kada je u pitanju financijski sistem, već i kod strateških i operativnih sistema korisnika budžetskih sredstava.

Sistem financijskog upravljanja, kontrole i interne revizije (PIFC - Public Internal Financial Control) Unapređenje transparentnosti, financijske discipline i namjenskog korištenja javnog novca.

Cilj PIFC-a :osigurati usklađenost zakonodavstva, transparentno, ekonomično, efikasno i efektivno upravljanje javnim sredstvima te kontrola njihovog korištenja.

Termin „interna financijska kontrola u javnom sektoru“ podrazumijeva cjelokupni, objedinjeni sistem koji uspostavljaju vlade radi kontroliranja, revizije i izvještavanja o korištenju budžetskih sredstava

- Razvoj i jačanje sistema predstavlja bitan segment u reformi javnog sektora.
- Sistem interne financijske kontrole javnog sektora sastoji se od sljedećih osnovnih elemenata:
- financijskog upravljanja i interne kontrole (FMC),
- funkcionalno neovisne interne revizije (IR), i
- centralne jedinice za harmonizaciju i koordinaciju sistema financijskog upravljanja i kontrole i metodologiju interne revizije.

Financijsko upravljanje i kontrola (FMC) = prvi stup PIFC-a.

1. Sveobuhvatan sistem politika, procedura i aktivnosti koji uspostavlja i za koji je odgovoran rukovoditelj institucije.
2. Zasniva se na upravljanju rizicima i daje razumno uvjeravanje da će ciljevi institucije biti ostvareni na pravilan, ekonomičan, efikasan i efektivan način.
3. Interne kontrole su procedure koje provode rukovoditelji i uposlenici organizacije, a dizajnirane su da pruže razumno osiguranje za postizanje ciljeva organizacije.
4. Efikasni sistemi kontrole dizajnirani su s ciljem pružanja razumnog uvjerenja upravi da se resursi koriste sukladno zakonima, propisima i politikama, te da su zaštićeni od rasipanja, gubitka i zloupotrebe

Brojnim propisima definiran je način upravljanja i kontrole u institucijama BiH.

a) Financijsko upravljanje i kontrola odnosi se na sve financijske i nefinancijske aspekte poslovanja institucije
b) Sprovodi u svim organizacijskim jedinicama i obuhvata sve resurse, uključujući i strane fondove.
c) Za uspjeh uspostave efikasnog FMC-a presudna je i uspostavljena kontrola nad realizacijom ciljeva institucija, koja će omogućiti da se odluke o financiranju (programski budžet) donose na temelju realizacije ciljeva institucije.

Drugi stup PIFC-a je interna revizija.

Interna revizija je neovisno, objektivno uvjeravanje i konzultantska aktivnost kreirana s ciljem da se doda vrijednost i unaprijedi poslovanje organizacije.

Uspostavljanje i jačanje internih financijskih kontrola u javnom sektoru je obaveza BiH utvrđena člankom 90. Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju EU.

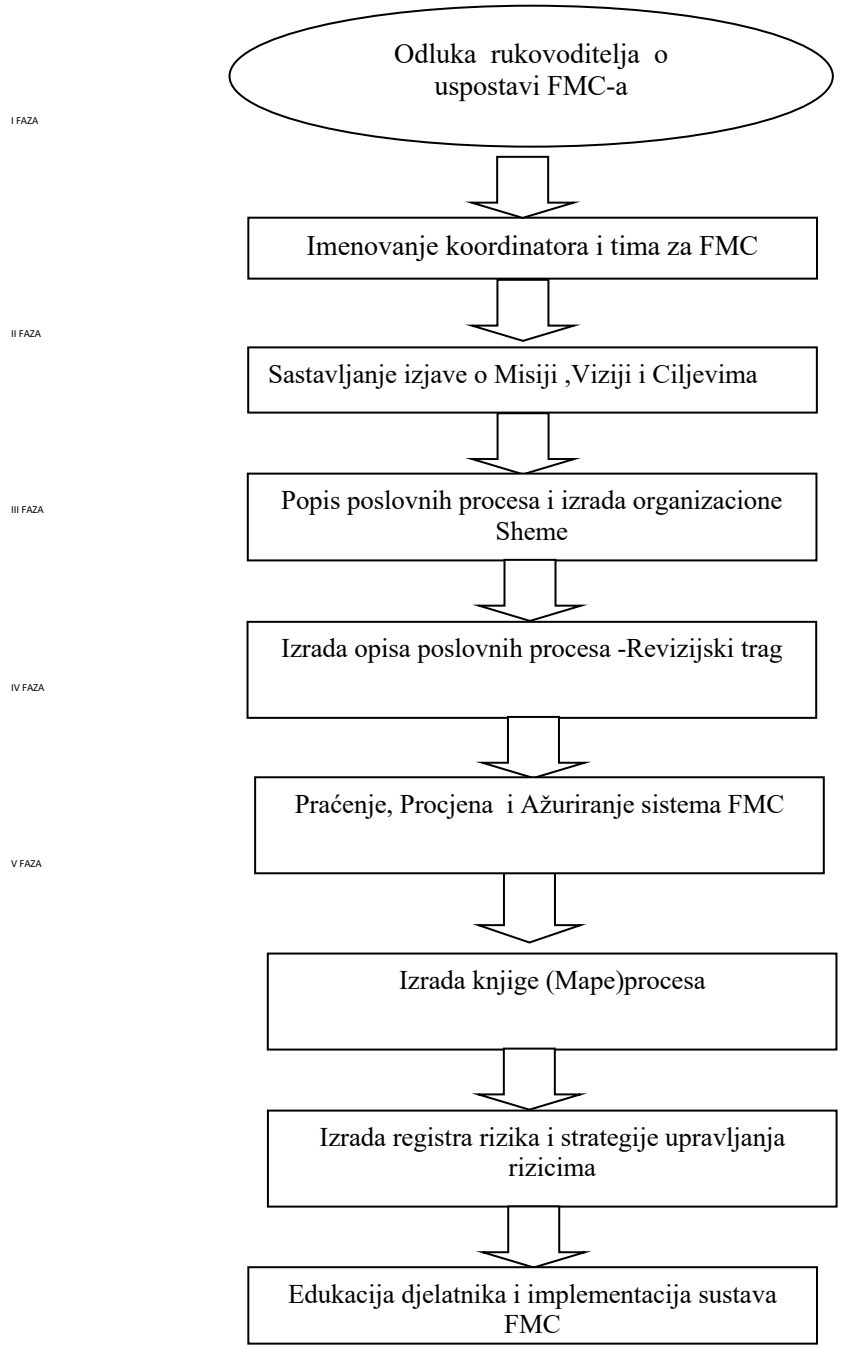
Cilj PIFC-a: osigurati usklađenost zakonodavstva, transparentno, ekonomično, efikasno i efektivno upravljanje javnim sredstvima te kontrola njihovog korištenja.

Termin „interna financijska kontrola u javnom sektoru“ podrazumijeva cjelokupni, objedinjeni sistem koji uspostavljaju vlade radi kontroliranja, revizije i izvještavanja o korištenju budžetskih sredstava .Tu se podrazumijeva:

- Razvoj i jačanje sistema predstavlja bitan segment u reformi javnog sektora.
- Sistem interne financijske kontrole javnog sektora sastoji se od sljedećih osnovnih elemenata:
- financijskog upravljanja i interne kontrole (FMC),
- funkcionalno neovisne interne revizije (IR), i
- centralne jedinice za harmonizaciju i koordinaciju sistema financijskog upravljanja i kontrole i metodologiju interne revizije.

Na sljedećoj slici broj 1 prikazati će se Shematski prikaz aktivnosti pri uspostavi FMC-a po fazama provedbe.

FAZE I AKTIVNOSTI NA USPOSTAVI FMC-a

Slika 1: Shematski prikaz aktivnosti pri uspostavi FMC-a

- Sveobuhvatan sistem politika, procedura i aktivnosti koji uspostavlja i za koji je odgovoran rukovoditelj institucije.
- Zasniva se na upravljanju rizicima i daje razumno uvjeravanje da će ciljevi institucije biti ostvareni na pravilan, ekonomičan, efikasan i efektivan način.
- Interne kontrole su procedure koje provode rukovoditelji i uposlenici organizacije, a dizajnirane su da pruže razumno osiguranje za postizanje ciljeva organizacije.
- Efikasni sistemi kontrole dizajnirani su s ciljem pružanja razumnog uvjerenja upravi da se resursi koriste sukladno zakonima, propisima i politikama, te da su zaštićeni od rasipanja, gubitka i zloupotrebe
- Brojnim propisima definiran je način upravljanja i kontrole u institucijama BiH.

d) Financijsko upravljanje i kontrola odnosi se na sve financijske i nefinancijske aspekte poslovanja institucije
e) Sprovodi u svim organizacijskim jedinicama i obuhvata sve resurse, uključujući i strane fondove.
f) Pretpostavke za uspostavu efikasnog sistema FMC-a su jasno definirana misija i ciljevi institucije, organizacijska struktura
g) Za uspjeh uspostave efikasnog FMC-a presudna je i uspostavljena kontrola nad realizacijom ciljeva institucija, koja će omogućiti da se odluke o financiranju (programski budžet) donose na temelju realizacije ciljeva institucije

Drugi stup PIFC-a je interna revizija.

Interna revizija je neovisno, objektivno uvjeravanje i konzultantska aktivnost kreirana s ciljem da se doda vrijednost i unaprijedi poslovanje organizacije.

Treći stup = Centralna jedinica za harmonizaciju

 Predstavlja sastavni dio i nužan je uvjet uspješnog pristupa i razvoja sistema javne interne financijske kontrole.
 Centralna jedinica za harmonizaciju je odgovorna za razvoj i primjenu metodologije i standarda za sistem financijskog upravljanja i kontrole, kao i internu reviziju u javnom sektoru

 Zadužena je za koordinaciju i pružanje odgovarajuće obuke rukovodnih struktura i službenika u državnom sektoru za oblast financijskog upravljanja i kontrole i interne revizije u javnom sektoru.

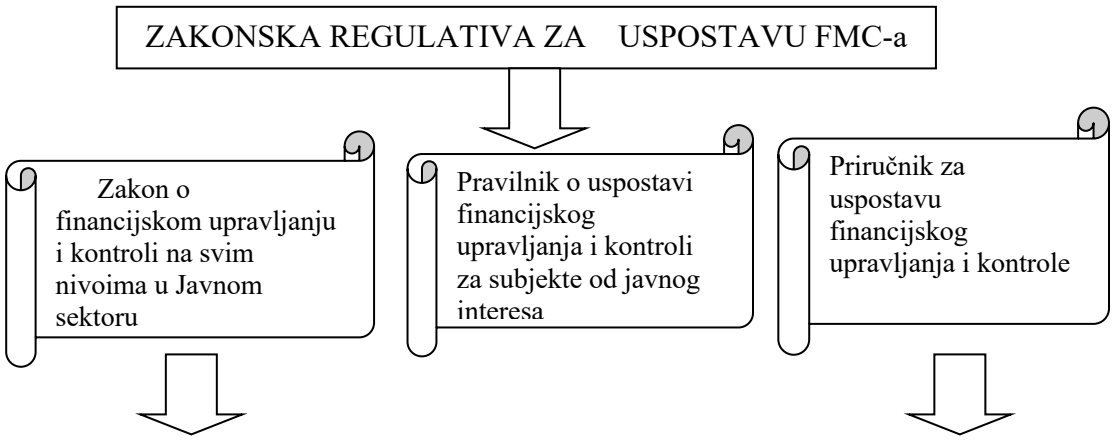
2. SISTEM FINANCIJSKOG UPRAVLJANJA I KONTROLE U JAVNOM SEKTORU BOSNE I HERCEGOVINE

Sistem financijskog upravljanja i kontrole u javnom sektoru Bosne i Hercegovine uspostavlja se od strane rukovoditelja organizacija javnog sektora s ciljem uspješnijeg ostvarivanja postavljenih zadataka budžetskog korisnika.

Što znači da su rukovodioci institucija javnog sektora direktno odgovorni za uspostavljanje procedura funkcioniranja sistema interne kontrole, te odjela interne revizije u cilju stvaranja dodane vrijednosti, te ekonomično, efikasno i efektivno obavljanje bilo koje aktivnosti u javnom sektoru, a sve u skladu sa zakonskim propisima.

Ovaj sistem u Bosni i Hercegovini pokrenut je još 2005. godine donošenjem Instrukcija za razvoj i održavanje sistema interne kontrole od strane Ministarstva financija i trezora BiH.

Na slici broj 2 prikazati će se Zakonska regulativa u BiH koja je osnova za uvođenje i implementaciju FMC-a.

Centralna harmonizacijska jedinica (CHJ) BiH je centralno tijelo za koordinaciju i harmonizaciju aktivnosti na uspostavi i razvoju sistema javnih internih financijskih kontrola u institucijama Bosne i Hercegovine. Ona je uspostavljena pri ministarstvu financija i trezora BiH (MFT BIH) .
Uspostava i razvoj PIFC sistema od strane CHJ MFT BiH podrazumijeva dvije oblasti i to:

A. uspostavu i razvoj financijskog upravljanja i kontrole,
B. uspostavu i razvoj sistema funkcionalne i nezavisne interne revizije.

Temeljni zakon koji uređuje uspostavu i razvoj financijskog upravljanja i kontrole u institucijama Bosne i Hercegovine je Zakon o financiranju institucija BiH[83]

. Ovim zakonom postavljeni su principi, standardi, metodološki okvir i temeljna pravila za financijsko

upravljanje i kontrolu u institucijama BiH.

Zakonom je uvedena obaveza rukovoditeljima institucija da uz godišnje izvještaje o izvršenju proračuna/budžeta dostavljaju i Izjavu o odgovornosti za ostvarivanje ciljeva institucije.

Ovom Izjavom rukovoditelj institucije javnog sektora potvrđuje da je osigurao:

- namjensko, svrsishodno i zakonito korištenje sredstava odobrenih budžetom za ostvarivanje utvrđenih ciljeva,
- ekonomično, efikasno i efektivno funkcioniranje sistema financijskog upravljanja i kontrole za izradu unutrašnjih propisa o financijskom upravljanju i kontroli u svim jedinicama unutar institucije.
- Pored navedenog Zakona, donesen je i niz podzakonskih akata koji reguliraju ovu oblast, a to su:
- standardi interne kontrole u institucijama BiH
- priručnik za financijsko upravljanje i kontrolu u institucijama BiH

[83] *Službeni glasnik BiH, broj 32/13*

- smjernice za provedbu procesa upravljanja rizicima u institucijama BiH
- pravilnik o godišnjem izvještavanju u sistemu financijskog upravljanja i kontrole u institucijama BiH
- odluku o objavljivanju forme i sadržaja godišnjeg izvještaja o sistemu financijskog upravljanja i kontrole u institucijama BiH.

3. SISTEM FINANCIJSKOG UPRAVLJANJA I KONTROLE U JAVNOM SEKTORU FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Odredbe Zakona se primjenjuju na korisnike javnih sredstava prvog i drugog nivoa proračuna/budžeta Federacije Bosne i Hercegovine, kantone, gradove, općine i vanbudžetske fondove, te na one pravne subjekte u kojima F BiH ili kanton imaju većinski vlasnički udio. Također, ovaj Zakon se primjenjuje i na one organizacije i tijela u javnom sektoru koja se financiraju iz fondova i programa Evropske unije.

Financijska kontrola i upravljanje fokusira se na sve poslovne transakcije u organizacijama javnog sektora, a posebno se akcenat stavlja na prihode i primitke, rashode i izdatke sredstava, zatim na procedure javnih nabavki, ugovaranje, te povrata pogrešno uplaćenih iznosa, imovinu i obaveze.[84]

Prema ovom Zakonu, korisnici javnih sredstava, odnosno budžetski korisnici su dužni sastaviti godišnji izvještaj o funkcioniranju sistema FMC-a, i taj izvještaj dostaviti federalnom ili kantonalnom ministarstvu financija, zavisno kojem nivou vlasti pripada organizacija.

Rukovoditelj korisnika javnih sredstava je odgovoran za uspostavljanje, razvoj i implementaciju odgovarajućeg, efikasnog, efektivnog i ekonomičnog FMC-a u odnosnoj organizaciji.

Odgovoran je da se ciljevi korisnika javnih sredstava ostvaruju upravljanjem tim sredstvima na zakonit, ekonomičan, efikasan i efektivan načina.

Također, rukovoditelj korisnika javnih sredstava je odgovoran za izradu internih propisa o FMC-u i za implementaciju sistema FMC-a u svim organizacionim jedinicama u okviru organizacije, u odnosu na sve programe i procese koji se izvršavaju, poštujući principe zakonitosti, financijskog upravljanja i transparentnosti u skladu sa standardima interne kontrole. Godišnji izvještaj o funkcioniranju sistema FMC-a dužni su izraditi sljedeći korisnici javnih sredstava:[85]

- korisnici javnih sredstava prvog nivoa i vanbudžetski fondovi na federalnom nivou koji izvještaj dostavljaju Federalnom ministarstvu financija;
- korisnici javnih sredstava prvog nivoa i vanbudžetski fondovi na kantonalnom nivou koji izvještaj dostavljaju nadležnom kantonalnom ministarstvu financija;
- jedinice lokalne samouprave sa statusom grada koji izvještaj dostavljaju nadležnom kantonalnom ministarstvu financija i
- pravna lica u kojima Federacija ili kanton imaju većinski vlasnički udio, a koji izvještaj dostavljaju nadležnom resornom ministarstvu.

Kantonalno ministarstvo financija konsolidira izvještaje za kanton i dostavlja CHJ FMF konsolidirani izvještaj o funkcioniranju sistema FMC-a za kanton.

CHJ FMF na osnovu dostavljeni izvještaja priprema godišnji konsolidirani izvještaj o funkcioniranju sistema FMC-a u organizacijama i dostavlja ga federalnom ministru financija, a on ga potom dostavlja Vladi Federacije Bosne i Hercegovine radi razmatranja i usvajanja. Formu, rokove i sadržaj godišnjeg konsolidiranog izvještaja je reguliran podzakonskim aktom.

Federalnog ministarstva financija. Zakonom o financijskoj kontroli i upravljanju propisano je poduzimanje radnji protiv nepravilnosti i prevara.

[85] Zakon o financijskom upravljanju i kontroli u javnom sektoru u FBiH, Sl.novine FBiH, broj 38/16

Rukovoditelj korisnika javnih sredstava je odgovoran za upravljanje rizicima od nepravilnosti i prevara i provođenje radnji za sprečavanje i otklanjanje nepravilnosti i prevara u svojoj organizaciji.

Svaki korisnik javnih sredstava je dužan da implementira sistem Financijskog upravljanja i kontrole, te da imenuje Koordinatora za financijsko upravljanje i kontrolu, čije podatke dostavlja Centralnoj harmonizacijskoj jedinici. U registru CHJ F BiH zaključeno sa 30.04.2018 godine ima ukupno 146 koordinatora predloženih od strane obveznika uspostave FMC-a.

Zadatak Koordinatora za financijskog upravljanje i kontrolu se ogleda u sljedećem:

- popis i opis poslovnih procesa,
- izrade mape poslovnih procesa (šifrarnika procesa i procedura),
- identificiranje poslovnih ciljeva,
- identificiranje rizika, procjena rizika i način upravljanja rizikom,
- praćenje ostvarenja planiranih aktivnosti
- sastavljanje godišnjeg izvještaja o FMC i dostavljanje CHJ.

Međutim, pored svih navedenih aktivnosti koje je sprovela CHJ Federacije BiH, te donesenih zakonskih i institucionalnih rješenja, ipak postoje problemi i poteškoće u praktičnoj implementaciji sistema interne financijske kontrole u proces upravljanja u javnom sektoru. Ovdje do izražaja dolaze nedostaci i propusti u upravljanju budžetskim sredstvima, a što je iz godine u godinu vidljivo iz izvještaja koje dostavlja Ured za reviziju institucija F BiH, u kojima se konstantno ukazuje na neadekvatno funkcioniranje sistema interne kontrole i upravljanja i interne revizije, te zabrinjavajuće visok procent iskazanog negativnog revizorskog mišljenja.

4. SISTEM FINANCIJSKOG UPRAVLJANJA I KONTROLE U JAVNOM SEKTORU REPUBLIKE SRPSKE

Financijsko upravljanje i kontrola , Centralna jedinica za harmonizaciju financijskog upravljanja i kontrole i interna revizija komponente su sistema internih financijskih kontrola u javnom sektoru Republike Srpske, koje

uspostavlja odgovorno lice subjekta sa ciljem uspješnog upravljanja i ostvarivanja zadataka subjekta na javan, ekonomičan, efikasan i efektivan način. Javni sektor je složen sistem kojim se osigurava ostvarenje javnog interesa, zadovoljavanje javnih potreba i pružanje javnih usluga u gotovosvim sferama suvremenog društva te uvjetuje i vrlo složen sistem upravljanja.

Novi javni menadžment (eng. the New Public Management) postao je standardni međunarodni model za reformu u javnoj upravi koji naglašava ekonomske vrijednosti u javnoj upravi, podređivanje državne uprave i organizacija javnog sektora tržišnim načelima, kao i metode razvoja poduzetničkog ponašanja u istim.

Područje djelovanja i efikasnost interne revizije razlikuje se u subjektima javnog sektora i zavisi od potreba i zahtjeva rukovodioca subjekta, strukture i veličine samog subjekta, kao i efikasnosti i kvaliteta sistema internih kontrola.

Bosna i Hercegovina, država kandidat za članstvo u Evropskoj uniji započela je aktivnosti na uspostavljanju i razvoju interne revizije u skladu sa konceptom sistema javnih internih financijskih kontrola u javnom sektoru – Public internal financial control (PIFC), a koji je razvila Evropska komisija. U posljednjih nekoliko godina uočava se intenzivan razvoj interne revizije, a efikasna javna uprava ima ključnu ulogu u procesu Euro integracija.

Pod javnim sektorom Republike Srpske smatraju se sljedeće organizacije javnog sektora: korisnici sredstava Republike Srpske, jedinice lokalne samouprave i korisnici sredstava proračuna/budžeta jedinica lokalne samouprave, vanbudžetski fondovi, agencije i druge institucije, javna poduzeća, ustanove i organizacije u kojima je Republika Srpska većinski vlasnik.

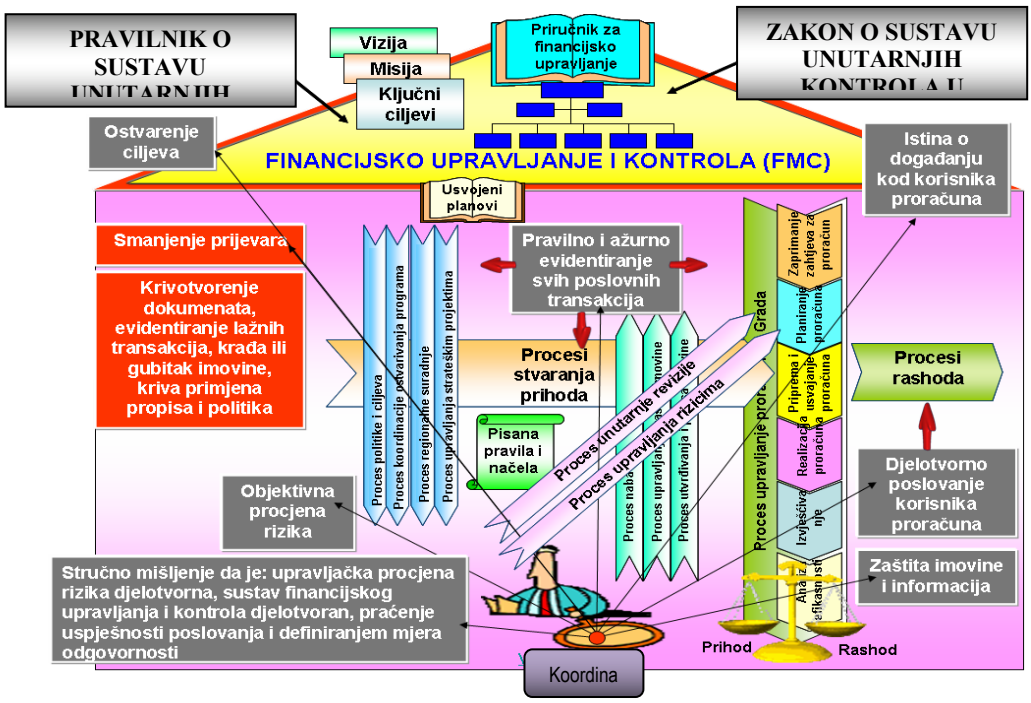
Sistem internih financijskih kontrola u javnom sektoru Republike Srpske obuhvata organizacionu strukturu, metode i postupke rada internih kontrola, koje uspostavlja odgovorno lice subjekta, sa ciljem uspješnog upravljanja i ostvarivanja zadataka 191subjekta na javan, zakonit, ekonomičan, efikasan i efektivan načina.

Sistem javnih financijskih kontrola u javnom sektoru čine:

1. Financijsko upravljanje i kontrola,
2. Interna revizija,
3. Centralna harmonizacijska jedinica financijskog upravljanja i kontrole, i interne revizije pri Ministarstvu financija.

Rukovoditelj subjekta odgovoran je za uspostavljanje sistema financijskog upravljanja i kontrole u svakoj organizacionoj jedinici subjekta, praćenja i procjenjivanja adekvatnosti funkcioniranja i pravovremenog ažuriranja radi postizanja ciljeva subjekta. Također je obavezan da CHJ dostavi polugodišnje, godišnje izvještaje o provođenju planiranih aktivnosti o uspostavljanju i razvoju sistema financijskog upravljanja i kontrola, najkasnije do kraja jula tekuće godine, odnosno do kraja januara.

PRIKAZ PROCESA USPOSTAVE I IMPLEMENTACIJE FMC-a

Slika 3. Izrada knjige/mape procesa

Popis poslovnih procesa je pregled poslovnih procesa koji se odvijaju u ustrojstvenoj jedinici, odnosno pregled postupaka kojima se određuje način odvijanja pojedinog poslovnog procesa, kao i popratne dokumentacije koja se prilikom njihova provođenja koriste.
Pregled poslovnih procesa koji su identificirani

Ovima zakonom je uređena interna revizija u javnom sektoru Republike Srpske, uloga i zadaci interne revizije, uspostavljanje i nezavisnost interne revizije, standardi, prava i odgovornosti rukovoditelja, odbor za reviziju i Centralna harmonizacijska jedinica.

Stupanjem na snagu ovog zakona prestao je da važi Zakon o internoj reviziji u javnom sektoru Republike Srpske (Sl. glasnik Republike Srpske, broj 17/08), za razliku od Federacije Bosne i Hercegovine gdje su ove oblasti uređene pojedinačnim zakonima.

ZAKLJUČAK

Kao kandidatu za ulazak u Evropsku uniju, Bosni i Hercegovini je nametnuto niz reformi koje je neophodno da sprovede, a jedna od njih je uvođenje sistema interne kontrole u javni sektor.

Naime, Evropska komisija je u cilju pomoći kandidatima za ulazak u Evropsku uniju preporučila Bosni i Hercegovini u cilju jačanja nadzora nad trošenjem javnih sredstava, odnosno nenamjenskog trošenja, pronevjere i slično, uvođenje sistema interne financijske kontrole u javni sektor. Ovaj sistem djeluje kroz tri

elementa i to: financijsko upravljanje i interna kontrola, interna revizije, te Centralna harmonizacijska jedinica.

Uspostava financijskog upravljanja i kontrole u javni sektor na sva tri nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini se u posljednje dvije godine pomiče na mrtve tačke, vidljive su značajne promjene po pitanju donošenja Zakona i podzakonskih propisa vezanih za ovu oblast.

Što se tiče uspostave i funkcionalnosti financijskog upravljanja i kontrole u javnom sektoru može se doći do zaključka da se proces odvija jako sporo i stihijski, a u prilog navedenom ide i činjenica da još uvijek nemamo objavljene konsolidirane godišnje izvještaje o financijskom upravljanju i kontroli za 2017 godinu, iz kojih bi mogli vidjeti stupanj uspostave i funkcionalnosti FMC-a.

S obzirom da uspostava financijskog upravljanja i kontrole u javnim sektorima na svim nivoima vlasti ide poprilično stihijski i sporo, kako bi se ubrzao proces i postigao kvalitete poslovanja potrebno je poduzeti niz adekvatnih mjera, kao što su:

Kod rukovoditelja u javnom sektoru podići nivo svijesti o značaju financijskog upravljanja kao sastavnog dijela u procesu upravljanja u javnom sektoru. Rukovodioci moraju da shvate koja je uloga financijskog upravljanja i kontrole, te da su oni isključivo odgovorni za njegovu uspostavu i funkcionalnost.

Raditi na razvijanju koordinacijske uloge trenutnih sektora ili službi za financije u javnom sektoru na način da oni preuzimaju ulogu koordinatora razvoja financijskog upravljanja i kontrole,

Raditi na unapređenju računovodstvenog sistema unutar organizacije, na načina da se blagovremeno osiguravaju sve potrebne informacije koje se tiču poslovanja, odnosno informacije o prihodima, rashodima, imovini, obavezama, rezultatima poslovanja i slično. Ovakav sistem pruža dobru podlogu za planiranje i izvršenje proračuna/budžeta, kontrolu troškova, iznalaženje načina za određene uštede, namjensko korištenje javnih sredstava, a sve u cilju ekonomičnijeg, efikasnijeg i efektivnijeg poslovanja.

Pažnju posvetiti rizicima poslovanja na način da se kvalitetnije pristupi upravljanju rizicima konstantnim utvrđivanjem potencijalnih rizika. Utvrđeni rizik je neophodno konstantno pratiti, držati pod nadzorom i blagovremeno izvještavati o stanju. Kontinuirana edukacija koordinatora za financijsko upravljanje i kontrolu koji su imenovani od strane rukovoditelja javnog sektora.

Provedba i implementacija sistema financijskog upravljanja i kontrole na nivou entiteta isto kao i na nivou BIH pokazuje još značajno kašnjenje i ne

prilagođavanje važećoj Zakonskoj regulativi . Obaveza uspostave FMC i funkcionalne interne revizije u javnom sektoru može se u daljnjoj budućnosti očekivati unapređenjem poslovanja javnog sektora, buđenjem svijesti kod rukovoditelja javnog sektora o značaju, važnosti i potrebe financijskog upravljanja i kontrole i interne revizije u javnom sektoru.

Onog trenutka kada rukovodioci javnog sektora prepoznaju važnost ovog sistema, kada u njihovoj svijesti ne bude da je to samo formalna obaveza da se ispune zakonom propisane obaveze, tek tad će se ovaj sistem moći razvijati na pravilan način i adekvatno djelovati na rukovodioce javnog sektora u ekonomičnije, efikasnijem, efektnijem upravljaju javnim sredstvima, odnosno kvalitetnijem pružanju javnih usluga.

Pravilnikom o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji definiraju se obaveze rukovodilaca na svim nivoima - za uspostavljanje, razvoj i sprovođenje sistema financijskog upravljanja i kontrole.Opis poslovnih procesa u organizacijama javnog sektora je veoma važna pretpostavka za uspostavljanje internih kontrola, upravljanje rizicima i uspostavljanje i razvoj sistemafinancijskog upravljanja i kontrole i interne revizije uopće. Popis i opis poslovnih procesa u organizacijama javnog sektora vrši u organizacionim jedinicama na nivou cijele proračunske/budžetske organizacije (Lista procesa, Knjiga poslovnih procesa, Identifikacioni list procesa, Sadržaj procedura - dijagram toka/opis procesa).
Kad je riječ o rizicima, u organizacijama javnog sektora uspostavlja se registar rizika, te donosi strategija upravljanja rizicima. Zaposleni na svim nivoima sudjeluju u procjeni rizika, a rizici se razmatraju na različitim nivoima organizacione strukture.
Rukovodstvo u organizacijama javnog sektora određuje odgovarajuće mjere za rizike – izbjegavanje, prenos rizika, prihvatanje ii smanjenje rizika.
Okvir odgovornosti za nadzor internih kontrola jasno je definiran. U većini organizacija javnog sektora su imenovane osobe za financijsko upravljanje i kontrolu. Pravilnikom o unutrašnjoj organizacijii sistematizaciji definirane su obaveze rukovodilaca na svim nivoima - za uspostavljanje, razvoj i provođenje sistema financijskog upravljanja i kontrole, ali se ne sistematizira radnomjesto za osobu koja je zadužena za sistem financijskog upravljanja i kontrole na način da obično ta osoba kordinator obavlja samo poslove

financijskog upravljanja i kontrole.Praksa pokazuje da je u većini slučajeva ovaj posao nadodan nekim drugim poslovima koje te osobe obavljaju i da ovi poslovi nisu adekvatno plaćeni što će u budućnosti nadamo se biti promijenjeno.

Nadati se da će rukovodioci na svim razinama konačno shvatiti da je identifikacija procesa , procjena rizika ,strategija upravljanja rizicima jako važan segment poslovanja i financijskog upravljanja i da će zavrijediti odgovarajuću pažnju u svim javnim institucijama u BiH.

LITERATURA:

1. Abernathy, John and Kubick, Thomas and Masli Adi, (2019), The effect of general counsel prominence on the pricing of audit services. Journal of Accounting and Public Policy. 38:
2. Bertomeu, J, Magee, R, (2015), Mandatory disclosure and asymmetry in financialreporting, Journal of Accounting and Economics, 59(2-3): 284-300,
3. DeFond, M, Zhang, J, (2014), A review of archival auditing research, Journal of Acounting and Econimics, 58(2-3): 275-326.
4. Centralna jedinica za harmonizaciju financijskog upravljanja i kontrole i interne revizije, (2021), Godišnji izvještaj o uspostavljanju i razvoju interne financijske kotrole u javnom sektoru Republike Srpske sa stanjem na dan 31.12.2021. godine.
5. Li, H, Dai, J, Gershberg, T, Vasarhelyi, M, (2018), Understanding usage and valueof audit analytics for internal auditors: An organizational approach, InternationalJournal of Accounting Information Systems, 28: 59-76. doi:10.1016/j.accinf 2017.12.005,
6. Mattei, G, Guthrie, G, (2021), Exploring past, present and future trends in public sector auditing research: a literature review, Meditari Accountancy Research 29(7): 94-134.
7. Smith, P, (2008), IT Skills for Internal Auditors, Internal Auditor, 7/08, 44 - 48,
8. Vukoja B.. Korporativno upravljanje revizija i analiza ,Grafotisak Grude 2016.
9. Tušek, B.: Revizija u funkciji poslovnog odlučivanja i upravljanja, Doktorska disertacija, Ekonomski fakultete Zagreb, Zagreb, 2000.

10. Strategija za sporovođenje javne interne financijske kontrole u institucijama Bosne i Hercegovine, Vijeće ministara BiH ,Sarajevo 2017.
11. Zakon o financiranju institucija BiH, Sl.glasnik BiH, broj 32/13
12. Zakon o financijskom upravljanju i kontroli u javnom sektoru u FBiH, Sl.novine FBiH, broj 38/16
13. Zakon o sistemu internih financijskih kontrola u javnom sektoru Republike Srpske, objavljen u Službenom glasniku RS broj 91/16.

Ostali izvori – internet izvori:

1. http://www.coso.org
2. http://www.ifac.org
3. http://www.iia.org.uk
4. http://www.mft.gov.ba
5. http://www.mffbih.gov.ba
6. http://www.mfin.gov.rs
7. http://www.oecd.org
8. http://www.srrrs.org

Doc.dr sc Branka Vukoja dipl.oec.[86]
Mag.oec.Antonio Vukoja dipl.oec.[87]

NUŽNOST UVOĐENJA KONTROLINGA KAO SAVJETODAVNE FUNKCIJE MENADŽMENTA U POSLOVANJE PODUZEĆA U BIH

THE NECESSITY OF INTRODUCING CONTROLLING AS AN ADVISORY FUNCTION OF MANAGEMENT IN BIH COMPANIES

SAŽETAK:

U današnje vrijeme količina informacija koje su važne za poslovanje nezaustavljivo raste. Osim količine informacija, jednako rastu i njihova kompleksnost i dinamičnost. Zbog toga je menadžerima sve teže donositi poslovne odluke koje su utemeljene na kvalitetnim informacijama o njihovom poduzeću i okruženju u kojem ono posluje.

Modernom i dinamičnom poduzeću danas je potrebna detaljna analiza poslovanja i tržišta, pomno i fleksibilno planiranje svakog sljedećeg koraka, osmišljavanje maksimalno efikasnih i pouzdanih poslovnih procesa te pravovremeno i pregledno izvještavanje o pokazateljima uspjeha što čini kontroling poslovanja. Uvođenje kontrolinga vlasnicima se omogućava usmjeravanje poduzeća na siguran put prema očuvanju i povećanju njegove vrijednosti prvenstveno direktno njima samima, a posredno i kupcima, zaposlenicima, dobavljačima i državi.Nekada su računovođe pružali menadžerima sve potrebne informacije za poslovanje, ali to danas vrijedi još samo za mala i jednostavna poduzeća. Danas je menadžerima osim računovođe nužno potreban i Kontroler, tj. osoba koja u gomili bezbrojnih

[86] Doc. dr sc Branka Vukoja docent Sveučilišta Vitez u Vitezu i Glavni revizor revizorske kuće Revident d.o.o.Grude

[87] Mag.oec.Antonio Vukoja dipl.oec.-Ovlašteni interni,eksterni I forenzični revizor - direktor revizorske kuće UHY Revident d.o.o. Mostar

podataka izdvaja, prikuplja i prezentira menadžeru optimalnu količinu informacija koja mu je potrebna za kvalitetno odlučivanje.

Kontroling je u modernom upravljanju neizostavan – bez obzira radi li se o privatnom ili javnom sektoru jer u vrijeme visokih troškova i rastućih potreba društva, nužno je da se resursima upravlja optimalno. U BiH kontroling već puno godina postoji u nekim tvrtkama uglavnom koje su u vlasništvu stranih velikih i razvijenih kompanija i djeluje kao dio njihovog sustava . Dugo se smatralo da javna uprava može bez njega ali to je daleko od istine. Svjedoci smo da se svaki dan povećavaju očekivanja od javne uprave. S jedne strane rastu zahtjevi građana, očekuje se bolje usluga, a s druge strane budžet za to predviđen postaje sve manji.Ulaskom u Europsku uniju ili potpisivanjem Ugovora o pristupanju EU svaka ekonomija mora prihvatiti osnovna načela pravne stečevine vezane za slobodno tržišno natjecanje i Strategiju „Europa 2020“ koja polazi od modernizirane javne uprave kao javnog servisa za građane, privredu i investitore.Zbog toga se BiH mora što prije uključiti u ove procese .

Ključne riječi:kontroling,Procijena rizika ,analiza poslovanja ,Operativni kontrolig,strateški kontroling ,

ABSTRACT :

Nowadays, the amount of information that is important to business is growing steadily. In addition to the amount of information, their complexity and dynamism grow as well. Therefore, it is increasingly difficult for managers to make business decisions that are based on high quality information about their business and the environment in which they operate. In challenging situations, particularly the moments when the company is entering a phase of strong revenue growth, introducing new products and services, entry into new markets, reorganization, new investments and additional financing, making business decision-makers requires quality control support.

Modern and dynamic companies today need detailed business and market analysis, careful and flexible planning of each next step, designing the most efficient and reliable business processes, and timely and clear reporting of performance indicators. The introduction of these controlling process allows owners to guide the company to a safe way to preserve and increase their value primarily directly to them and indirectly to customers, employees,

suppliers, and the state. Sometimes accountants have provided managers with all the information they need to do business, for small and simple businesses.

A moderate accountant is therefore well aware of the importance of controlling for the success of the company and controlling instruments as an important part of its skills and services provided by enterprise managers. So a modern accountant is also capable of being a controller that in today's conditions becomes a new function in companies and a special professional interest.
Today's control in modern management is inevitable - whether it is a private or public sector. At the time of high costs and the growing needs of society, it is essential that resources are managed optimally. Even in BiH, controlling for many years exists in some companies, but it has long been considered that public administration can be without it. But that's far from the truth. Every day, expectations from public administration are increasing. On the one hand, the demands of citizens increase, better service is expected, and on the other hand the budget foreseen for this is becoming smaller.

By entering the European Union or signing the Accession Treaty, each economy must adopt the basic principles of the acquis communautaire relating to free competition and the "Europe 2020" strategy, which starts from modernized public administration as a public service for citizens, industry and investors.

Key words: controlling, risk assessment, business analysis, operational control, strategic control,

JEL: M49

UVOD

Odgovornost menadžmenta za uspjeh poduzeća sve više stvara teret vodećim ljudima menadžerima poduzeća kako pronaći najbolja rješenja za uspješan rad i poslovanje zbog čega je posljednjih tridesetak godina u brojnim poduzećima uvodi kontroling kako bi se rasteretio poslovodstvo u procesu definiranja ciljeva, planiranja, kontrole, informiranja, organizacije i upravljanje ljudskim potencijalima. Ciljevi koje žele postići menadžeri se često poklapaju sa ciljevima kontroling odjela .Obadva koriste današnje i grade buduće potencijale uspjeha, iako se putovi ostvarenja razlikuju. Kontroling spada pod funkciju i podsustav menadžmenta, njime se želi povećati sposobnost prilagodbe poduzeća unutarnjim i vanjskim promjenama, te se time pridonosi boljoj efikasnosti i efektivnosti u radu menadžmenta.

Kontroling je filozofija upravljanja na bazi ekonomske logike racionalnosti, skup znanja koja su potrebna kako bi se na bazi bezbrojnih podataka iz poduzeća i izvan njega prikupio optimalan broj informacija koje su menadžerima neophodne za kvalitetno odlučivanje. Ponekad se čini da nikad neće biti iscrpljena tema o izravnom utjecaju ključnih menadžera na kvalitetu poslovanja poduzeća. Praksa jasno pokazuje da je njihov utjecaj presudan. Kao što sjajan menadžer može skupiti tim jednako sjajnih suradnika i podići bilo koju tvrtku do nepredvidivih visina, tako vjerojatno nema tvrtke koju loš menadžer ne može baciti na koljena.

To vrijedi i za utjecaj menadžera na razvoj funkcije Kontrolinga. Ako postoji zainteresirani menadžment koji dobro razumije koja je funkcija i svrha Kontrolinga te ima percepciju o tome što mu sve treba da bi donio dovoljno kvalitetne odluke, tada i Kontroling ima šanse. Dapače, zainteresirani menadžment je i u tome ključni i najvažniji čimbenik.[88]

[88] Očko i A. Švigir, »Kontroling- upravljanje iz backstagea,« u Kontroling- upravljanje iz backstagea, Zagreb, Knjiga pring d.o.o., 2009

U poslovnoj praksi Kontroling omogućuje direktno sniženje troškova. Osim toga, koristi od uvođenja Kontrolinga očituju se u obliku čiste organizacije, modernog računovodstvenog sustava koji osigurava sve potrebne podatke, detektiranja poremećaja u najranijim fazama u bilo kojem segmentu poslovanja, kvalitetnijih menadžerskih odluka, kvalitetnijeg upravljanja ljudskim potencijalima, brže prilagodbe promjenama i znatno veće konkurentnosti.

U današnje vrijeme *kontroleri* prate i oblikuju menadžerski proces postavljanja ciljeva. Samim time oni zajedno sa menadžerima dijele odgovornost kakvo će biti postizanje ciljeva. Najprije su postojali *kontroleri* kao regulatori u njihovo vrijeme bili su stabilni uvjeti poslovanja, nekih

Kontroling je unutarnji glas i zdrav razum ekonomije. Zaokupljenost Kontrolinga budućnošću omogućava lakše suočavanje sa stvarnošću kad dođe do odstupanjima od zacrtanog. On istražuje da li se zacrtani ciljevi dostižu, propituje razloge koji su doveli do odstupanja i vrača na pravi put. Ukoliko put nije pravi – potiče na preispitivanje strategije.Nije dovoljno menadžere jednostavno opskrbiti informacijama. Informacije se moraju dobro razumjeti – od kuda dolaze i što nam govore, te kako ih ispravno koristiti. Poduzeće treba razviti kvalitetan odnos prema Kontrolingu kao „jedinom izvoru istine" – time se bitno unaprijeđuje cijeli komunikacijski sustav – mora se znati da je Kontroling odgovoran za kvalitetu informacija, a menadžment za kvalitetu odluka.

1. POJAM ,RAZVOJ I ULOGA KONTROLINGA U POSLOVANJU PODUZEĆA

Često se u razdoblju određenih ekonomskih kriza javlja potreba za ulaganje ekstra napora u rješavanje određenih poteškoća poslovanja poduzeća koje su uzrokovane eksternim ili internim čimbenicima. Upravo zbog toga karaktera umijeća Kontrolinga, njegova osnovna funkcija usmjerena je na postizanje što veće efikasnosti poslovanja.

Zbog globalizacije tržišta kroz posljednjih nekoliko desetljeća došlo je do značajnih zaokreta u poslovanju poduzeća. Potrebe potrošača postaju sve zahtjevnije po pitanju cijene, ali i kvalitete. Zasićenje tržišta za neograničenim količinama roba i usluga koje se nalaze u ponudi dolaze kao prekretnica načinu upravljanja i donošenja strategija poslovanja poduzeća. Naftne krize i općenito poskupljenje energije dovode do racionalnijih postupaka potrošača. U takvim uvjetima dolazi do ponude koja je veća od potražnje te dolazi do potrebe pronalaženja novih načina privlačenja sve izbirljivijeg. Ta promjena uvjeta poslovanja poduzeća značajno je pridonijela razvoju nove discipline -Kontrolinga.[89]

Jedan od najznačajnijih problema proširenja i razvoja suvremenog poduzeća je smanjenje preglednosti nad cjelinom poslovanja te sve manje usklađenost posjednih organizacijskih jedinica. Tako naraslim poduzećem je sve teže uspješno upravljati.

1.1. Pojmovno određenje Kontrolinga

Kontroling je filozofija upravljanja na bazi ekonomske logike racionalnosti, skup znanja koja su potrebna kako bi se na bazi bezbrojnih podataka iz poduzeća i izvan njega prikupio optimalan broj informacija koje su menadžerima neophodne za kvalitetno odlučivanje.

Kontroling kao služba je okrenuto budućnosti odnosno analiziranju poslovanja u cilju ranog upozorenja na moguće poteškoće, njegova je uloga aktivna i zadatak mu je poticati na promjene.

Kontroling je funkcija vođenja bez koje je teško zamisliti suvremeno poduzeće. Kontrolingom se rješavaju sve prisutniji problemi koordinacije i integracije.

Kao najstariji instrument Kontrolinga zasigurno se ističe „Du Pont-System of Financial Control“ u kemijskom koncernu DuPont. Taj instrument

[89] N. Bedenik, »Kontroling abeceda poslovnog uspjeha,« u Kontroling abeceda poslovnog uspjeha, Zagreb, Školska knjiga, 2007.

razvijen još 1919. godine, temelji se na razmišljanju kako ne treba maksimizirati apsolutnu veličinu *dobitak*, već relativnu veličinu *rentabilnost kapitala.*

Jedan od razloga pojave Kontrolinga može biti i odvajanje funkcije vlasništva od funkcije upravljanja što dovodi do poteškoća pri komunikaciji i vođenju.

Jedan od razloga pojave Kontrolinga kao takvoga može biti i pojava potrebe za sve bržim donošenjem poslovnih odluka. Upravo multidisciplinarnost Kontrolinga podrazumijeva potrebu njegovog preciznijeg definiranja.

Multidisciplinarna vještina usmjerena prikupljanju optimalnog broja podataka svih organizacijskih jedinica poduzeća s ciljem što efikasnije koordinacije poslovnih procesa i pružanja stručne pomoći menadžmentu naziva se **Kontroling**.

Primarna uloga Kontrolinga je spajanje različitih dijelova poduzeća u jednu cjelinu radi stvaranja sveobuhvatnog pogleda na njegovo cjelokupno poslovanje. Povezuje parcijalne organizacijske funkcije u jednu jedinstvenu cjelinu radi maksimiziranja efikasnosti i efektivnosti poduzeća.

Polazište za provedbu Kontrolinga temelji se na računovodstvu poduzeća, a dalje se širi i na sve druge organizacijske jedinice s ciljem stvaranja kompaktne cjeline. Iako se koncepcija Kontrolinga mijenjala tijekom vremena, može se reći da je Kontroling nastao na temelju računovodstvenog koncepta.

1.2. Povijesni razvoj Kontrolinga

Uobičajeno se razvoj Kontrolinga promatra kroz tri generacije. Razdoblje Kontrolinga kao registratora datira iz vremena relativno statičkog okruženja gdje se koriste relativno jednostavne tehnike rješavanja problema.
Iako se Kontroling prvi put spominje u državnoj upravi Velike Britanije još u 15. stoljeću smatra se da razvoj Kontrolinga ipak potječe iz Sjedinjenih Američkih Država.

Radno mjesto zvalo se **Countrollour**, a zadatak djelatnika je bio provjeravati potvrde o robi i novcu koji su ušli u engleski kraljevski dvor, odnosno izašli iz njega. Industrijski razvoj SAD-a u drugoj polovici 19. stoljeća rezultirao je nastankom Kontrolinga u današnjem smislu. Razvoj Kontrolinga u zapadnoeuropskim zemljama (Njemačka, Francuska, Italija, Švicarska, Austrija) započeo je u drugom dijelu 20. stoljeća ulaskom američkih poslovnih subjekata na njihova tržišta i otvaranje njihovih poduzeća. [90]

Iako se Kontroling u početku u većem dijelu razvijao u velikim poslovnim subjektima, povećanje konkurencije i sve češće promjene na tržištu potakle su i subjekte koji spadaju u srednje ili male na prihvaćanje Kontrolinga. Tako danas u pravilu, u većim poslovnim subjektima, Kontroling postoji kao samostalni odjel, dok je u manjim subjektima za tu funkciju odgovoran kontroler.

U razdoblju pedesetih godina 20. stoljeća uspjeh poduzeća se prvenstveno temeljio na zadovoljavanju rastuće potražnje na tržištu. Glavni alat za unaprjeđenje poslovanja poduzeća je bila racionalizacija troškova. Promjene na tržištu su bile rijetke i predvidive pa su poduzeća imala relativno dovoljno vremena za prilagođavanja novonastaloj situaciji.[91]

Dolaskom razdoblja koje obilježavaju promjene obilježja okruženja, odnosno gdje informacije više nisu tako sigurne i treba ih sve više prihvaćati s rizikom, a stope inovacija su još uvijek niske, prognoziranje postaje sve teže i više neizvjesno te se od planiranja se očekuje veća fleksibilnost. [92]

Sve češće promjene su izvjesne, a takvo okruženje se naziva ograničenim dinamičkim okruženjem. „Za to se razdoblje sedamdesetih godina kaže kako “kontroler“ funkcionira kao navigator: služeći se pojedinim instrumentima poput proračuna, kontrole njegova izvršenja i izvještavanja

[91] Očko i A. Švigir, »Kontroling- upravljanje iz backstagea,« u Kontroling- upravljanje iz backstagea, Zagreb, Knjiga pring d.o.o., 2009

[92] Ibidem

te osobito njihovom integracijom, kratkoročnih računa troškova i učinaka, doprinosom pokriću fiksnih troškova te izračunom točke pokrića, usporedbom i pokazateljima."[93]

U ovoj razvojnoj fazi započinje se s usporedbom realiziranih s planiranim veličinama, odnosno ciljevima i standardima. Poduzeće se sve više usmjerava prema svojoj okolini.

Suvremeni uvjeti poslovanja poduzeća bitno su nesigurniji i teže predvidivi. Poduzeća su kontinuirano izložena novim problemima i situacijama, velika kompleksnost, a informacije u okruženju su izrazito nesigurne, a prognoze su sve manje upotrebljive. Radi se o izrazito dinamičkom okruženju u kojem kontroler djeluje kao inovator. Životni vijek proizvoda se skraćuje, a ponuda je sve veća. Ključni čimbenici poslovnog uspjeha postaju suradnici koji su visokokvalificirani i motivirani. Situacija u novonastalom okruženju je takva da poduzeće, ukoliko želi uspjeti, mora u obzir uzeti ne samo odnose konkurenciju unutar svog sektora, već i utjecaj kupaca i dobavljača, pojavu novih konkurenata i supstituta. Uvođenjem i primjenom nekih suvremenih instrumenata kao što su procesni i ciljni troškovi, koncepcija „mršave" proizvodnje i upravljanja, strategijska kontrola, prihvaćanje „tihih signala" i slično, nastoji se olakšati i ubrzati proces prilagođavanja poduzeća naglim promjenama u okruženju, čak i nastojati dobro smišljenim aktivnostima utjecati na promjene u okruženju.

1.3. Značaj i uloga Kontrolinga

Svaka organizacija ima svoje ciljeve, najvažniji cilj je ostvariti poslovni uspjeh. No kako bi to bilo moguće i kako bi menadžment uspješno vodio organizaciju, potrebno mu je osigurati korisne informacije na temelju kojih bi se ostvarilo efikasno upravljanje. Kontroling je zadužen za stvaranje

[93] Osmanagić Bedenik, Nidžara: „Kontroling - Abeceda poslovnog uspjeha", Školska knjiga, Zagreb, 2007. godina, str. 26

korisnih funkcija te za pravodobno obavještavanje menadžmenta o odstupanjima od planiranih vrijednosti te uzorcima istih.

Kontroling je odabir i primjena metoda (tehnika, instrumenata, modela, obrazaca mišljenja) i informacija za procese planiranja i kontrole koji se odvijaju na osnovi podjele rada, kao i sveobuhvatna koordinacija (usklađivanje) tih procesa.

Kontroleri su nositelji zadaća Kontrolinga, oni su ti koji moraju imati širok spektar ekonomskog znanja kako bi smisao Kontrolinga bio zadovoljen. Osnovne karakteristike procesa Kontrolinga, koji je oblikovan kao kontrolinška koncepcija poslovanja, i koji participira prilikom donošenja odluka menadžmenta i njihovog provođenja, su[94]:

- da je usko orijentiran i fokusiran (na problem) način razmišljanja i rada,
- potpunu orijentaciju i usmjerenost u razmišljanju i radu na realizaciji zacrtanog cilja poduzeća,
- potpunu orijentaciju razmišljanja i rada k ostvarenju dobiti poduzeća,
- na usmjerenost razmišljanja i djelovanja prema budućnosti poduzeća.

Na osnovnu karakteristika Kontrolinga, može se reći da je Kontroling proces koji usmjerava poslovne funkcije poduzeća ka cilju poslovanja. Da bi se cilj realizirao potrebno je ostvariti sljedeću koordinaciju osnovnih aspekata poslovanja: [95]

- oblika i dinamike realizacije (kako i kada?),
- dimenzije realizacije (što, gdje i s čime?),
- načina realizacije (na koji način?).

Osnovni izvori Kontrolinga su povezani sa sljedećim osnovnim funkcijama[96]:

[94] Očko i A. Švigir, »Kontroling- upravljanje iz backstagea,« u Kontroling- upravljanje iz backstagea, Zagreb, Knjiga pring d.o.o., 2009

[95] Ibidem

[96] Ibidem

- obračunsko - računalnu funkciju,
- revizorsku funkciju,
- zajednički rad i suradnju sa eksternom revizijom,
- poreznu funkciju,
- funkciju interpretiranja rezultata i informacija.

Kontroling kao usluga menadžmentu ima više zadaća, a one su:

1. servisna zadaća zbog usluge podupiranja vođenja, te opća zadaća zbog korporacijske usluge,
2. suočavanje sa pojedinačnim i skupnim rizicima,
3. zadaća da umreženo znanje širi svim dijelovima poduzeća kako bi ono funkcioniralo,
4. komunikacija, omogućiti da rješenja budu prikazana transparentnim veličinama,
5. umjerenost na vrijednosti, povećanje ili održavanje postojeće vrijednosti poduzeća

Kontroler mora biti fleksibilan istraživač sa puno multidisciplinarnih znanja, informiran svemu što se događaja u poduzeću i izvan njega. Kontroler je zaposlenik koji za menadžera izvršava točno određene zadatke[97]:

- oblikovanje procesa planiranja,
- praćenje ostvarivanja ciljeva,
- opskrba menadžmenta informacijama,
- poslovna podrška menadžmentu.

Funkcije i zadaci Kontrolinga su uzročno-posljedično povezani te nisu jednoznačni pošto se prilagođavaju potrebama svakog poduzeća.

[97] Očko i A. Švigir, »Kontroling- upravljanje iz backstagea,« u Kontroling- upravljanje iz backstagea, Zagreb, Knjiga pring d.o.o., 2009

2. FUNKCIJE I INSTRUMENTI KONTROLINGA

2.1.Kontroling kao dopuna i stručna podrška menadžmentu

Kontroling je funkcija unutar menadžmenta koja pridonosi poboljšanju njegove efikasnosti i efektivnosti, a time i sposobnost prilagođavanja promjenama unutar i izvan poduzeća.

Menadžment je proces koji se usmjerava na ostvarenje ciljeva organizacije, i to radom s ljudima i pomoću ljudi te korištenjem resursa. Kontroling pruža značajnu stručnu podršku u tom procesu usmjeravanja. [98]

2.2.Menadžment

Menadžment dolazi od engleske riječi "management" i najčešće se povezuje s pojmovima kao što su rukovođenje i upravljanje. S time je on jedan od najvažnijih ljudskih aktivnosti. Pošto čovjek kao pojedinac nije mogao ostvariti svoje ciljeve, ljudi su počeli radi u skupinama, u tome svemu je bio potreban menadžment koji je osiguravao koordinaciju radova pojedincima. U suvremenim uvjetima ciljem menadžmenta se smatra oblikovanje unutarnjeg i vanjskog okruženja za djelotvoran skupni rad.

Menadžment se može definirati kao proces rada s drugima i pomoću drugih kako bi se ostvarili organizacijski ciljevi u promjenjivoj okolini uz efektivnu i efikasnu upotrebu ograničenih resursa.

Prema definiciji menadžmenta proizlaze neke bitne karakteristike menadžmenta, a to su[99]:

1) **Rad s drugima i pomoću drugih** – operativne zadatke ne obavlja neposredno menadžment, već to čini s drugima i pomoću drugih koji su nositelji pojedinačnih zadataka.

[98] Ibidem

[99] ibidem

2) **Ciljevi poduzeća** – poduzeće egzistira da bi ostvarilo određene ciljeve koji uvijek zahtijevaju zajedničku ili kolektivnu akciju. Ciljevi determiniraju svrhu poduzeća I njegov smjer. Oni su mjerilo uspješnosti menadžmenta s obzirom da se ex post komparira ostvareno I zadano.
3) **Efikasnost nasuprot efektivnosti** – menadžment je odgovoran za ravnotežu između efektivnosti I efikasnosti. U tom se smislu efikasnost definira kao odnos inputa i output, a efektivnost kao veličina outputa koju menadžment mora ostvariti.
4) **Ograničeni resursi** – resursi koji se rabe kao inputi u procesu proizvodnje nisu neograničeni, već im prijeti iscrpljenje. Stoga je nužno da se s njima postupa racionalno. Međutim, kada to i ne bi bilo tako, potreba racionalne uporabe raspoloživih resursa determinirana je visinom cijene outputa.
5) **Promjenjiva okolina** – okolina poduzeća puna je promjena koje su sve raznovrsnije, brojnije i dinamičnije, pa okolina poduzeća postaje složena, heterogena, dinamična i neizvjesna.

U tom se kontekstu menadžmentu postavljaju dva osnovna zadatka:

1. *Pripremiti se za nastupajuće promjene,*
2. *Prilagoditi se nastalim promjenama.*

Da bi se pripremio za nastupajuće promjene menadžment najprije mora identificirati karakter i segmente okoline u kojoj poduzeće egzistira kako bi potom mogao odrediti primjerenu strategiju djelovanja prema toj okolini. Kako bi se mogla svladati složenost organizacije ona se dijeli na sustav vođenja i sustav izvođenja.

Sustav vođenja koordinira sustav izvođenja, iz toga proizlazi da je međusobno usklađivanje pojedinih funkcija izvođenja organiziran zadatak vođenja i naziva se primarnom koordinacijom.

Proces menadžment se može promatrati na razne načine u suvremenoj teoriji uobičajeno se govori integrativnom menadžmentu i njegovim trima dimenzijama: normativnom, strategijskom i operativnom menadžmentu.

Proces integracije u poduzeću vertikalno je povezivanje i usklađivanje aktivnosti struktura i ponašanja u procesu integrativnog menadžmenta.

Normativni menadžment je razina općih ciljeva poduzeća, zajedno s principima, normama i pravilima igre, usmjerenih na jačanje vitalnosti i razvoja poduzeća. U poslovnoj etici principi normativnog menadžmenta nalaze svoje utemeljenje, dok moral opisuje "ono što jest" (što se temeljem društvenog razvoja čini ispravnim), etika preispituje važeće moralne predodžbe i pokušava pronaći stvarno ispravno" ono što bi trebalo biti"

Svako poduzeće bilo veliko ili malo ima svoju kulturu, filozofija poduzeća ona nastaje aktivnošću menadžmenta te se temelji na etici. Normativni menadžment ima za zadatak da zajedno sa Kontrolingom utječe na usklađivanje i filozofiju poduzeća. Njegovo usmjerenje je da pruži korist pojedinim grupama, na toj se razini oblikuju ciljevi u gospodarskom i društvenom okruženju, te posreduje članovima sustava unutarnji i vanjski smisao i identitet. Normativni menadžment je utemeljenje za sve aktivnosti u poduzeću, a ostvaruje se kulturom, politikom i principima poduzeća.

Strateški menadžment je usmjeren na izgradnju, brigu i korištenje potencijala uspjeha. Poznati profesor i znanstvenik Aloys Galwier navodi kakao su potencijali svih uspjeha cjelina svih proizvodno i tržišno specifičnih pretpostavki bitnih za uspjeh, koje moraju postojati najkasnije u vrijeme realizacije. Potencijali uspjeha koji su postojeći pokazuju stečena iskustva koje poduzeće ima na tržištu, u tehnologiji, socijalnim strukturama i procesima, a svi ti potencijali se uspoređuju sa konkurencijom kad je relativno ostvarena strategijska pozicija. Nakon toga se pronalaze novi potencijali uspjeha koji su usmjereni na što bolji razvoj kako bi se u budućnosti ostvarile konkurentske prednosti. Aktivnosti koje se ostvaruju programom, organizacijskom strukturom i sustavom menadžmenta nalaze se u samom središtu strategijskog menadžmenta. Njegovo usmjerenje je prema razvoju potencijala budućeg uspjeha te kako bi se pozicionirale vlastite aktivnosti u odnosu na konkurenciju i okruženje.

Operativni menadžment je ostvarivanje normativnog i strategijskog menadžmenta u operativnom području te je usmjeren na odvijanje naloga, organizacijske procese i dispozitivne sustave te na ponašanju suradnika u procesu stvaranja učinka. Rješavanje problema tekućeg poslovanja je u fokusu operativnog menadžmenta.

On osigurava pretvaranje strateških dugoročnih planova u operativne. Temeljni nositelji operativnih aktivnosti su menadžeri. Aktivnosti koje se nalaze u operativnom Kontrolingu su nabava, kontrola zaliha, kontrola i kvaliteta nabavljenih materijala i održavanje. Posao operativnog menadžera nije samo da zna koliko je potrebno resursa za obavljanje procesa proizvodnje, već i kada se materijal treba isporučiti te nabaviti od dobavljača.Sinergija operativnog i strateškog Kontrolinga svojim djelovanjem potpomaže integraciju poduzeća. Pod time smatramo povezivanje menadžerskih funkcija na različitim razinama te dijelova poduzeća počevši od samih načela poduzeća i organizacijske strukture preko misije i programa djelovanja do ponašanja poduzeća s obzirom na njegovu kulturu te u kriznim situacijama.

3. RAZVOJ KONTROLINGA U SUVREMENOM PODUZEĆU

Uloga Kontrolinga je preispitivanje vizije i ciljeva poduzeća. U tom postupku, Kontroling će analizirati cijelo poduzeće, konkurenciju, granu djelatnosti te cjelokupno tržište. Pogrešno postavljeni ciljevi impliciraju krivo formiranje sustava vrijednosti, a to zahtjeva određene korektivne mjere. Osnovna logika pri postavljanju ciljeva poduzeća, a samim time i njegove vizije ističe u potrebi da oni moraju biti optimalno postavljeni. To znači da ciljevi ne smiju biti postavljeni previsoko jer će biti nedostižni i samim time će demotivirati operativni menadžment za njihovo ostvarivanje. S druge strane, ciljevi ne smiju biti postavljeni prenisko jer će biti vrlo lako ostvarivi i na taj način neće dovoljno motivirati menadžment. *Zadatak Kontrolinga je optimalno postizanje ciljeva koji će na najbolji način motivirati njegovo ostvarivanje*.

Iako se Kontroling odnosi na cjelokupno poslovanje poduzeća, njegov veliki dio čine *plan i analiza.*
Zahvaljujući Kontrolingu, menadžment bi trebao biti informiran o svemu što se oko njega događa radi kvalitetnijeg odlučivanja.U velikim poduzećima često može doći do situacija da svaki odjel radi poprilično samostalno te djelomično samostalno postavlja određene ciljeve zbog čega

dolazi do nejasno postavljenih ciljeva. Uloga Kontrolinga u takvom društvu je povezivanje tih odjela radi stvaranja jedinstvenih ciljeva i planova.

Područje Kontrolinga unutar organizacije je i *postavljanje njegove vizije, strategije i ciljeva.*

Jedan od najvažnijih objekata Kontrolinga je planiranje poslovanja. Planiranjem se predviđaju određeni ishodi u poslovanju čime se mogući rizici nastoje svesti na prihvatljivu razinu. Planiranje poslovanja značajno povećava šanse za realizaciju ciljeva. Iako postoje različite razine planiranja, kao najznačajnije se ističu *strateško, taktičko i operativno planiranje*. Planiranjem se susreću različite organizacijske jedinici putem parcijalnih operativnih planova cijelog poduzeća. Zadatak Kontrolinga je parcijalne planove međusobno uskladiti uvažavanjem svih bitnih informacija koje su prikupljene unutar i izvan poduzeća. Kako bi uspješno uskladili parcijalne planove, Kontroling mora pronaći uzroke međusobnih neusklađenosti. Osim navedenoga, Kontroling ima ulogu provjere realnosti postavljenih planova.

Sustav kontrole smatra se sastavnim elementom Kontrolinga, a čini je najvažniji instrument analiza odstupanja. S obzirom da je cilj sastavljanja poslovnih planova i njegova realizacija, postavlja se pitanje zbog čega u određenim okolnostima dolazi do odstupanja. Kako bi se to odstupanje svelo na minimum, potrebno je definirati sustave kontrola čija je uloga praćenje poslovanja kroz njegovo realiziranje i uklanjanje nedostataka koji rezultiraju odstupanjem od zacrtanih veličina. Kontrola je proces koji je zastupljen u sklopu samog poslovanja i odvija se zajedno s njim. Osnovi smisao postojanja funkcija kontrole u nekoj organizaciji je provođenje mjera i akcija koje rezultiraju povećanjem efikasnosti poslovanja s ciljem realizacije postavljenih planova.

Kvalitetan informacijski sustav danas predstavlja temelj za kvalitetno funkcioniranje Kontrolinga. S obzirom da Kontroling ima zadatak da u moru različitih informacija odabere one koje su presudne za odlučivanje, kvalitetan informacijski sustav predstavlja nepremostivu kariku u kvalitetnom odlučivanju i izvještavanju. Može se reći da je računovodstvo

centar informacijskog sustava unutar poduzeća. Cilj Kontrolinga je odabrati računovodstvene informacije koje su presudne za kvalitetno odlučivanje.

Uloga Kontrolinga u nekom poduzeću može biti i formuliranje nove ili restrukturiranje već postojeće organizacijske strukture radi lakšeg i potpunijeg kolanja bitnih podataka i informacija do osoba koje su za njih zadužene. Organizacija poduzeća mora biti takva da maksimalno olakšava ostvarivanje zacrtanih sustava vrijednosti.

Ljudski potencijali temeljna su vrijednost svake organizacije. Njihovo znanje predstavlja nematerijalnu vrijednost poduzeća. Kada su u pitanju ljudski potencijali „zadatak Kontrolinga je koordinacija sustava upravljanja ljudskim resursima sa sustavom planiranja, kontrole, informacijskim sustavom te sustavom organiziranja."[100] Ljudski potencijali predstavljaju osnovnu poveznicu svih dijelova svakog poduzeća.

Da bi Kontroling uspješno funkcionirao potrebno je postojanje interesa menadžmenta za njegovo provođenje. Bitno je napomenuti kako ta zainteresiranost ne smije biti deklarativnog karaktera, već stvarna, istinska i konstantna. Na taj način Kontroling može imati ulogu „desne ruke" menadžmenta.

Iako je već istaknuto kako je Kontroling uključen u svaku organizacijsku jedinicu poduzeća, postavlja se pitanje njegovog hijerarhijskog odnosa s drugim funkcijama.

Kontroling bi se trebao razvijati kao izvanhijerarshijska funkcija, odnosno kao neovisno tijelo koje prikuplja informacije iz cijelog poduzeća. Smještanje Kontrolinga unutar bilo koje organizacijske jedinice narušava njegovu neovisnost i sveobuhvatnost.

Voditelj Kontrolinga mora biti podređen isključivo Upravi društva. Na taj način se osigurava nesmetan protok informacija od svih segmenata poslovanja do Uprave i obrnuto.

[100] Očko, Jasminka; Švigir, Andreja: „Kontroling - upravljanje iz backstagea", Knjiga pring d.o.o., Zagreb, 2009., str. 24

Zbog razloga što često menadžeri u poduzeću nisu ekonomske struke, potrebna im je „čvrsta ruka" iz područja ekonomske znanosti, a Kontroling je funkcija koja je u tom trenutku od presudne važnosti.[101]

Jedan od glavnih saveznika Kontrolinga u poduzeću je računovodstvo. U poduzećima je funkcija računovodstva često vrlo tradicionalno orijentirana prema prošlosti, odnosno prema prikazivanju povijesnih podataka. Rezultati prikazani u računovodstvenoj evidenciji posljedica su menadžerskog odlučivanja. Upravo zbog toga je bitno da menadžeri budu sposobni prepoznati financijski utisak na poslovanje poduzeća koji je nastao temeljem njihovih odluka. Kao najefikasnija poveznica između računovodstvenih informacija i menadžmenta javlja se Kontroling.

Kvalitetno prikupljanje i evidentiranje podataka u računovodstvu rezultirat će razumljivim i kvalitetnim izlaznim informacijama. Analizom svih elemenata poslovanja Kontroling ima ulogu postavljanja „pravila" za prikupljanje i evidentiranje poslovnih događaja s ciljem što kvalitetnijeg eksternog i internog izvještavanja.

Vrlo često dolazi do poistovjećivanja pojmova *interne revizije, kontrole i Kontrolinga*. Do toga dovodi i sam pojam Kontrolinga iako on predstavlja određeni poticaj odgovornosti menadžmenta radi ostvarivanja postavljenih ciljeva. Upravo zbog navedenoga, potrebno je razjasniti te pojmove.

Iako se *interna revizija* može razmatrati kroz tri različita segmenta koja uključuju *financijsku reviziju*, *reviziju poslovanja i upravljačku reviziju*, ona uvijek predstavlja naknadni nadzor.

Interna revizija ima formalnu organizacijsku strukturu te Odbor interne revizije kao krovno tijelo. *Interna revizija obavlja svoje funkcije u skladu sa standardima interne revizije i zakonskim propisima* te pravilima Odbora interne revizije.

Interna revizija se provodi kroz nekoliko osnovnih faza koje uključuju njezino *planiranje, ispitivanje i prikupljanje informacija te analiza i*

[101] ibidem

izvještavanje. Rezultati provedene interne revizije moraju biti objektivni, sažeti i jasni s određenim prijedlogom rješenja.

Interna revizija procjenjuje učinkovitost upravljanja rizicima, kontrolira i savjetuje, unapređuje i razvija poslovne procese, ispravlja nepravilnosti te otklanja pogreške i prijevare.

Iako su ciljevi i zadaci interne revizije i Kontrolinga vrlo slični, ipak postoje značajne razlike između te dvije discipline. *Unutar funkcije Kontrolinga ne postoje određeni standardi i standardizirani izvještaji*. *Njegovi ciljevi su usmjereni na mjerenje učinaka i efikasnosti poslovanja te ocjenu zadovoljstva kupaca,* za razliku od interne revizije koja je *usmjerena na ispitivanje objektivnosti i realnosti financijskih izvještaja i nadzora nad primjenom zakonskih propisa.*

Bitno je napomenuti da interni revizori često moraju nastupati kritički, provode ispitivanja, inspekcije, dokazuju postojanje nepravilnosti, sprječavaju eventualne zlouporabe, a zbog toga vrlo usko surađuju s eksternom revizijom.

Za razliku od interne revizije, Kontroling mjeri efekte loših poslovnih poteza.

Kontrola se može definirati kao trajan proces obrade informacija radi spoznaje odstupanja između planiranih i ostvarenih veličina, uključujući analizu razloga tih odstupanja.

Sustav kontrole je zaokružena cjelina međusobno povezanih aktivnosti kontrole.

Kontrolu treba razlikovati od Kontrolinga. *Dok je Kontroling usmjeren na sustavnu i sveobuhvatnu, koordinacijsku i integracijsku podršku menadžmentu, dotle je kontrola pojedinačni instrument, odnosno parcijalna funkcija izdataka podrške menadžmentu.*

Još je jedan kriterij razlikovanja Kontrolinga od kontrole, a to je njihov objekt: *Kontroling je podsustav menadžmenta i odnosi se na menadžment i njegove funkcije, a kontrola se odnosi primarno na sustav*

izvođenja."[102]Menadžment nekog poduzeća mora biti usmjeren na dugoročan razvoj, a ne samo na kratkoročne ciljeve kao što su očuvanje likvidnosti, rast prihoda i ostvarivanje dobiti. To je jedan od osnovnih razloga neuspješnog provođenja Kontrolinga u nekoj organizaciji.

Iako se Kontroling ne temelji isključivo na računovodstvenim informacijama, najznačajniji izvor informacija za potrebe Kontrolinga čine upravo računovodstvene informacije.

Kontroler je osoba koja najbolje poznaje poslovanje poduzeća, odnosno razumije njegovo cjelokupno poslovanje za što su mu potrebna multidisciplinarna znanja iz područja financija i računovodstva, revizije, statistike, matematike i informatike, organizacije, menadžmenta i psihologije.[103] Kontroleri moraju biti sposobni povezivati sva navedena područja s ciljem sastavljanja smislenih izvještaja koji će se moći promjenjivati u svim organizacijskim sektorima.

Kontroleri će vrlo teško moći obavljati svoje zadatke bez kvalitetno izrađenog informacijskog sustava. Prilikom odabira informacijskog sustava često se javlja problem zbog manjkavosti svakog od njih. Razlog tome leži u činjenici da programeri nisu ekonomisti te im je teško predvidjeti sve zahtjeve menadžmenta. Osim toga, takvi informacijski sustavi se najčešće razvijaju za veliki broj korisnika zbog smanjenja troškova i kako bi bio dostupan većem krugu interesnih skupina. Na taj način je nemoguće predvidjeti specifičnosti svake pojedine djelatnosti, ali i organizacije. Upravo zbog navedenoga nije moguće razviti univerzalne informacijske sustave za Kontroling, ali se poduzeća vrlo često odlučuju upravo za takve sustave zbog manjih troškova. Unificirane informacijske sustave za Kontroling mogu si priuštiti samo najveća poduzeća.Kontroler je ekonomski konzultant i partner menadžmenta i pomaže u poboljšanju uspješnosti poslovanja poduzeća.

To znači:

[102] Osmanagić Bedenik, Nidžara: „Kontroling - Abeceda poslovnog uspjeha", Školska knjiga, Zagreb, 2007. godina, str. 88

[103] Očko, Jasminka; Švigir, Andreja: „Kontroling - upravljanje iz backstagea", Knjiga pring d.o.o., Zagreb, 2009., str. 34

1. kontroler se brine za transparentnost strategije, rezultata, financija i procesa i time pridonosi većoj ekonomičnosti;
2. kontroler cjelovito koordinira parcijalne ciljeve i parcijalne planove te organizira cjelovito izvještavanje usmjereno budućnosti;
3. kontroleri modeliraju i oblikuju proces menadžmenta u pronalaženju ciljeva, planiranju i usmjeravanju tako da svaki nositelj odlučivanja može djelovati usmjereno prema cilju;
4. kontroler pruža za tu svrhu potrebne poslovne podatke i informacije;
5. kontroler oblikuje i njeguje sustave Kontrolinga."[104]

Temeljni zadaci kontrolera upravljanja su:

1) pripremiti informacije za upravljanje;
2) pratiti i kontrolirati njihovu realizaciju;
3) omogućiti upravljanje u stvarnom vremenu;
4) davati savjete ohrabrenja (ne kazne) svim sudionicima u poduzeću;
5) koordinirati sve upravljače aktivnosti;
6) unapređivati informacije u skladu s potrebama organizacije;
7) pružati stalnu pomoć putem raznih tehnika i metoda;
8) permanentno savjetovati i motivirati sve sudionike u poduzeću i to u vertikalnoj organizacijskoj strukturi poduzeća."[105]

Svaka osoba koja se bavi Kontrolingom mora razumjeti jezik brojeva, mora voljeti brojeve. Njegova logika i razmišljanje mora biti temeljeno na brojevima. Kontroler uspoređuje, analizira, mjeri, subjektivno pretvara u objektivno, a parcijalne informacije nastoji jasno i transparentno pretvoriti u cjelovite.

Zbog svega navedenoga kontroler treba imati širok raspon multidisciplinarnih znanja, i to prije svega iz područja[106]:

[104]Ibidem ., str. 36

[106] Očko, Jasminka; Švigir, Andreja: „Kontroling - upravljanje iz backstagea", Knjiga pring d.o.o., Zagreb, 2009

- financija i računovodstva,
- matematike, statistike,
- informacijske tehnologije,
- klasične ekonomske teorije,
- organizacije poduzeća,
- strateškog i operativnog menadžmenta,
- komunikacije,
- upravljanja ljudskim resursima."[107]

Bez multidisciplinarnosti nema kvalitetnog Kontrolinga.
Niti jedna druga osoba unutar poduzeća ne može imati tako sveobuhvatnu sliku svih dimenzija poslovanja kao što to može dobar kontroler.

Imamo dvije vrste Kontrolinga, a to su Operativni i Strateški.

Strateški Kontroling podržava menadžment u trajnom usmjerenju sustava prema cilju, dok Operativni Kontroling je zadužen za povećanje efikasnosti poduzeća.

„Strateški zadaci Kontrolinga:

1. permanentan pogled u budućnost te na temelju analiza i trendova tržišta i konkurencije -izrada strateških prognoza;
2. na temelju gospodarskih kretanja pomoć menadžmentu pri procjeni smjernica budućeg poslovanja;
3. informiranje i savjetovanje menadžmenta na putu ostvarivanja vizije te podizanje ukupne efikasnosti poduzeća (njegove vrijednosti);
4. pomoć menadžmentu pri oblikovanju ciljeva i njihova uravnoteženja s pomoću Balance Score Carda i to kvalitativno i kvantitativno;
5. permanentno promatranje okoline (makroekonomska kretanja, kupci, dobavljači, političko i socijalno okruženje), primarna usmjerenost prema okolini u kojoj poduzeće djeluje ili se sprema na djelovanje;
6. pomoć SWOT analizom menadžmentu u otkrivanju svega dobrog i lošeg u poduzeću, ali i okolini koja ga okružuje;

[107] ibidem str. 37

7. pomoć pri upravljanju ljudskim potencijalima."[108]

„Operativni zadaci Kontrolinga:

1) kontinuirana komunikacija kroz cijelo poduzeće;
2) kontinuirani rad na unapređenju informacijskog sustava, s naglaskom na financijsko-računovodstvenu službu;
3) aktivna suradnja na izradi operativnih planova;
4) utvrđivanja relativnih veličina i pokazatelja nužnih za razumijevanje stanja i kretanja poslovnih događaja u poduzeću;
5) utvrđivanja standardnih veličina s obzirom na djelatnost;
6) testiranja različitih alata i instrumenata Kontrolinga kao i brojnih ekonomskih pokazatelja te odabiranje onih koji u dotičnom slučaju najbolje prikazuju najvažnije parametre za ocjenu poslovanja;
7) posebnu pažnju potrebno je posvetiti korelacijama između različitih veličina, tj. postoje li one ili ne;
8) utvrđivanje pozitivnih i negativnih trendova te prijedlozi poboljšanja;
9) izrade poslovnih izvještaja prema potrebama i specifičnostima poduzeća na dnevnoj, tjednoj, mjesečnoj, kvartalnoj i godišnjoj razini i prema osnovnim hijerarhijskim razinama (obično tri razine - visoki, srednji i niži menadžment);
10) iniciranje i organiziranje sastanaka na različitim menadžerskim razinama - nakon što su izvještaji završeni, moraju se prezentirati pred odgovornima. To je najčešće prigoda da se razvije konstruktivna rasprava, na kojoj je kontroler moderator, ali jednako tako i aktivni sudionik diskusije koji apsolutno vlada materijom i svim potrebnim podacima."[109]

Računovodstvo predstavlja jednu od najznačajniji grana za uspješno provođenje Kontrolinga. Upravo zbog toga je presudna kvaliteta temeljnih financijskih izvještaja koji su osnovni rezultat računovodstvenog djelovanja. Od izuzetne je važnosti konzistentnost i usporedivost računovodstvenih informacija sadržanih u financijskim izvještajima. Takve

[109] ibidem str. 40

kvalitetne informacije od značajne su važnosti funkciji Kontrolinga za njezino uspješno provođenje i mogu poslužiti kao podloga za donošenje poslovnih odluka. Kontroler mora jako dobro znati čitati financijske izvještaje i te razumjeti njihovu povezanost. Ta povezanost financijskih izvještaja dolazi do izražaja kada se krene u njihovu analizu. Temeljna i sveobuhvatna analiza financijskih izvještaja omogućava kontroleru olakšano predviđanje budućih kretanja poslovanja poduzeća. Analiza financijskih izvještaja najkvalitetnije se provodi pomoću pokazatelja i sustava pokazatelja. Tom metodom se određene financijske pozicije stavljaju u međusobne omjere koji omogućavaju odlučivanje o likvidnosti, zaduženosti, aktivnosti, ekonomičnosti i profitabilnosti poslovanja. Navedeni pokazatelji pokazuju sigurnost ili uspješnost poslovanja poduzeća, dok pokazatelji aktivnosti oboje ukazuju na oba kriterija. Analiza financijskih izvještaja smatra se krvnom slikom poduzeća.

Korisnici temeljnih financijskih izvještaja poduzeća su brojne interesne skupine koje se u grubo mogu podijeliti na one vlasničkog i one dužničkog karaktera. Različite skupine su zainteresirane za različite informacije koje proizlaze iz financijskih izvještaja. Korisnici temeljnih financijskih izvještaja su vlasnici, menadžeri, zaposleni, investitori, kreditori, kupci i dobavljači, državna tijela, razne agencije, sindikati i cjelokupna javnost.

3.1. Zadaci Kontrolinga u Republici Hrvatskoj i BIH

Kontroling u Republici Hrvatskoj javlja se devedesetih godina prošlog stoljeća kada su već postojali odjeli plana i analize, a o veličini poduzeća ovisilo je da li je on bio smješten samostalno ili u okviru odjela računovodstva i financija općenito.
Kontroling se razvijao na temelju sljedećih koncepcija:

- **Računovodstvena** - stavlja naglasak na pripremu računovodstvenih podataka, usmjeravanje računovodstva na buduća kretanja i kvantitativni aspekt radi osiguranja likvidnosti i dobiti.
- **Informacijska** - cilj Kontrolinga je izgraditi vlastiti sustav informiranja svih zaposlenih u poduzeću kako bi se odluke donosile lakše i na vrijeme.

- **Upravljačka** - ima za cilj povezivanje svih funkcija u poduzeću radi uspješnog poslovanja, odnosno uspješne realizacije ciljeva i ostvarivanja misije i vizije.

Kontroling se na našim prostorima počeo primjenjivati tek 90-ih godina dvadesetog stoljeća.

U to vrijeme Kontroling su u svojim organizacijama imala poduzeća kćeri starih kompanija, dok su domaća poduzeća u svojim organizacijskim shemama imala odjel plana i analize.

„Neke od karakteristika hrvatskih poduzeća u kojima se javila potreba za uvođenjem i razvojem Kontrolinga su:

- objedinjena funkcija vlasnika i menadžera;
- centralizirano upravljanje;
- autokratski stil odlučivanja;
- stihijski formirane organizacijske strukture;
- stihijska kadrovska politika ili izostanak bilokakve kadrovske politike;
- nedostatak kvalitetne komunikacije;
- tradicionalno računovodstvo usmjereno prvenstveno ka eksternom izvještavanju;
- izvještavanje oslonjeno na porezne propise;
- informacijski sustav koji ne podržava moderni sustav upravljanja;
- nedostatak permanentne edukacije zaposlenih."[110]

„Četiri su osnovna preduvjeta za razvoj Kontrolinga[111]:

1. zainteresirani menadžment
2. stručni kontroler
3. visoko razvijena računovodstvena funkcija
4. kvalitetan informacijski sustav."[112]

[110] Očko, Jasminka; Švigir, Andreja: „Kontroling - upravljanje iz backstagea", Knjiga pring d.o.o., Zagreb, 2009., str. 19
[111] ibidem

[112] Ibidem str. 33

„Komparativna analiza pokazuje da u odjelu Kontrolinga prevladavaju sljedeće zadaće:

- kontrola izvršenja proračuna i analiza odstupanja,
- izvještavanje,
- analiza odstupanja,
- obračun i analiza troškova,
- izrada proračuna.

Prema rezultatima istraživanja, Kontroling se prije i sada dokazuje kao stručna podrška menadžmentu, ne samo najviše razine, već i nižih hijerarhijskih razina. U svakoj trećoj organizaciji, Kontroling svojim informacijama opskrbljuje i vanjske korisnike. „Budući da u strukturi izvora informacija prevladavaju računovodstvene informacije, a u strukturi korisnika menadžment, zaključujemo da u našoj poslovnoj praksi i nadalje prevladava Kontroling prijelaza između računovodstvene i informacijske koncepcije. Rečeno jezikom generacija Kontrolinga, radi se o prijelazu od registratora k navigatoru."[113]

Uvođenje Kontrolinga kao sastavne funkcije poduzeća ima smisla samo ukoliko se njegovo djelovanje može ocijeniti kao učinkovito, odnosno pridonosi učinkovitosti cijele organizacije. Rezultati komparativne analize pokazuje neznatno smanjenje ocjene učinkovitosti Kontrolinga u 2017. godini u odnosu na 2015. godinu, a razlozi tome mogu biti nedovoljna orijentacija Kontrolinga na strategijsku dimenziju poslovanja, nedovoljna uporaba drugih izvora informacija i povećanje broja korisnika informacija iz Kontrolinga. Od Kontrolinga se očekuje, ali i postiže doprinos učinkovitosti poslovanja.
Neke od karakteristika poduzeća „tinejdžera“ u kojima se javila potreba za uvođenjem i razvojem Kontrolinga su:

1. objedinjena funkcija vlasnika i menadžera,
2. centralizirano upravljanje,
3. autokratski stil odlučivanja,

[113] Ibidem str. 67

4. stihijski formirane organizacijske strukture,
5. stihijska kadrovska politika ili izostanak bilokakve kadrovske politike,
6. nedostatak kvalitetne komunikacije,
7. tradicionalno računovodstvo usmjereno prvenstveno ka eksternom izvještavanju,
8. izvještavanje oslonjeno na porezne propise,
9. informacijski sustav koji ne podržava moderni sustav upravljanja i
10. nedostatak permanentne edukacije zaposlenih.

4. RAZINE I ALATI KONTROLINGA

Kontroling je funkcija unutar menadžmenta koja pridonosi poboljšanju njihove efikasnosti i efektivnosti poslovanja. Kontroling se u velikom dijelu odnosi na strateško i operativno područje. Strateški Kontroling podržava menadžment u trajnom usmjerenju sustava prema cilju, dok operativni Kontroling se naziva usmjerenje Kontrolinga na kratkoročno upravljanje socijalnim sustavom.

Strateški i operativni Kontroling izvršavaju zadatke koji su dokaz da oni čine jednu cjelinu. Ta cjelina služi kako bi se mogli ostvarili ciljevi koje ima Kontroling. Strateški ciljevi u pravilu su financijski, međutim, strateško upravljanje svakom organizacijom pod utjecajem je čitavog niza nefinancijskih pokazatelja u kom se nalaze uzroci svih ostvarenih financijskih učinaka.

Izvorne zadaće operativnog Kontrolinga[114]:

- koordinacija pri izradi proračuna,
- analiza razloga odstupanja,
- stručna pomoć pri izradi proračuna,
- integracija parcijalnih proračuna u proračun poduzeća,

[114] Očko i A. Švigir, »Kontroling- upravljanje iz backstagea,« u Kontroling- upravljanje iz backstagea, Zagreb, Knjiga pring d.o.o., 2009

- savjetovanje u procesu odlučivanja.

Izvorni zadaci strategijskog Kontrolinga:

- suradnja pri strategijskom planiranju,
- stručna pomoć pri investicijskom planiranju,
- poslovno informiranje,
- predlaganje korektivnih mjera.

Na začelju su ovi zadaci strategijskog Kontrolinga:

- predlaganje i uvođenje preventivnih mjera,
- uloga informiranja u strategijskom planiranju,
- uvođenje sustava ranog upozorenja."[115]

4.1.Strateški Kontroling

Poslovanje u današnjim uvjetima koji su vrlo nesigurni i dinamični, odnosno poslovanje u uvjetima recesije, zahtijeva uvođenje čitavog niza instrumenata praćenja uspješnosti implementacije strategije koji će omogućiti adekvatnu i pravovremenu reakciju menadžmenta.Danas se državna i privatna poduzeća, profitne i neprofitne organizacije, državne institucije, državne službe, jednostavnije rečeno – sve organizacije koje temeljem raspoloživih resursa proizvode određeni proizvod ili uslugu za svoje kupce, klijente ili korisnike usluga nalaze u gotovo istoj situaciji.

Strateški menadžment za poslovanje poduzetnika je izuzetno važan, ali i za svaku drugu organizaciju kako bi uspješno funkcionirala, naročito u vrijeme krize.

Na izgradnju potencijalnih uspjeha poduzeća, jačanje vitalnosti poduzeća te poboljšanje njegovih izgleda za trajan uspjeh usmjeren je strateški Kontroling.

[115] Osmanagić Bedenik, Nidžara: „Kontroling - Abeceda poslovnog uspjeha", Školska knjiga, Zagreb, 2007. godina, str. 61

Smisao Strateškog Kontrolinga je aktivno prilagođavanje tj. utjecati na vanjske činitelje i prilagođavati okruženja sebi.

Strateški zadaci Kontrolinga:

1) permanentan pogled u budućnost te na temelju analiza i trendova tržišta i konkurencije – izrada strateških prognoza,

2) na temelju gospodarskih kretanja pomoć menadžmentu pri procjeni smjernica budućeg poslovanja,

3) informiranje i savjetovanje menadžmenta na putu ostvarivanja vizije te podizanje ukupne efikasnosti poduzeća (njegove vrijednosti),

4) pomoć menadžmentu pri oblikovanju ciljeva i njihova uravnoteženja s pomoću Balance Score Carda i to kvalitativno i kvantitativno,

5) permanentno promatranje okoline (makroekonomska kretanja, kupci, dobavljači, političko i socijalno okruženje), primarna usmjerenost prema okolini u kojoj poduzeće djeluje ili se sprema na djelovanje,

6) pomoć SWOT analizom menadžmentu u otkrivanju svega dobrog i lošeg u poduzeću, ali i okolini koja ga okružuje,

7) pomoć pri upravljanju ljudskim potencijalima. Osnovni instrumenti koje strateški Kontroling koristi su:

8) instrumenti strateškog planiranja (strateški činitelji uspjeha, koncept krivulje iskustva, životni vijek proizvoda, SWOT analize, strategijska bilanca, portfolio analize, strateški proračun, itd.),

9) kontrole (strateška kontrola),

10) informiranja (tihi signali, strateški radar),

11) organiziranja (oblikovanje organizacijskog procesa i ustrojstva sukladno poslovnoj strategiji),

12) upravljanja ljudskim potencijalima (izvođenje strategije upravljanja ljudskim potencijalima iz poslovne strategije poduzeća).

4.2.Operativni Kontroling

Operativni Kontroling je podrška menadžmentu radi povećanja efikasnosti poslovanja poduzeća. Operativni Kontroling se bavi prilagođavanjem postojeće situacije, posebice s aspekta resursa ostvarivanju kratkoročnih ciljeva, a temelji se pretežito na internim informacijskim izvorima, te koristi poznate metode i rješenja.

Osnovni zadatak operativnog Kontrolinga je pružanje stručne podrške menadžmentu, osnovni instrumenti koje koristi operativni Kontroling su instrumenti operativnog planiranje, razne kontrole, organiziranja te upravljanje ljudskim potencijalima.

Operativni Kontroling kao sastavni i izvršni dio strategijskoga upravljanja obuhvaća upravljanje poslovnim rezultatom u skladu sa zadacima definiranim godišnjim planovima poslovanja, a koji se po potrebi raščlanjuju na kraće vremenske jedinice, odnosno po pojedinim organizacijskim jedinicama unutar poduzeća kao što su odjeli, centri odgovornosti, strateške jedinice itd. Strateški i operativni Kontroling zajedno čine jedinstven i cjelovit Kontroling sustav. Strateški Kontroling osnovica je rada operativnoga Kontrolinga, a izvješća operativnoga Kontrolinga o postojećim rezultatima osnovica su budućih strateških promišljanja.

Operativni zadaci Kontrolinga[116]:

1. **Kontinuirana komunikacija kroz cijelo poduzeće**,
2. **Kontinuirani rad na unapređenju informacijskog sustava**, s naglaskom na financijsko računovodstvenu službu,

[116] Očko i A. Švigir, »Kontroling- upravljanje iz backstagea,« u Kontroling- upravljanje iz backstagea, Zagreb, Knjiga pring d.o.o., 2009

3. **Aktivna suradnja na izradi operativnih planova**,
4. **Utvrđivanja relativnih veličina i pokazatelja** nužnih za razumijevanje stanja i kretanja poslovnih događaja u poduzeću,
5. **Utvrđivanja standardnih veličina s obzirom na djelatnost**,
6. **Testiranja različitih alata i instrumenata Kontrolinga** kao i brojnih ekonomskih pokazatelja te odabiranje onih koji u dotičnom slučaju najbolje prikazuju najvažnije parametre za ocjenu poslovanja,
7. **Posebnu pažnju potrebno je posvetiti korelacijama između različitih veličina,**
8. **Utvrđivanje pozitivnih i negativnih trendova** te prijedlozi poboljšanju,
9. **Izrade poslovnih izvještaja** prema potrebama i specifičnostima poduzeća na dnevnoj, tjednoj, mjesečnoj, kvartalnoj i godišnjoj razini i prema osnovnim hijerarhijskim razinama (obično tri razine – visoki, srednji i niži menadžment),
10. **Iniciranje i organiziranje sastanaka** na različitim menadžerskim razinama – nakon što su izvještaji završeni, moraju se prezentirati pred odgovornima.

    To je najčešće prigoda da se razvije konstruktivna rasprava, na kojoj je kontroler moderator, ali jednako tako i aktivni sudionik diskusije koji apsolutno vlada materijom i svim potrebnim podacima.

Instrumenti kojima se operativni Kontroling služi su:

1. **Instrumenti operativnog planiranja** (usporedni obračun troškova, račun doprinosa pokriću, scoring-modeli, investicijski proračun, operativni proračun, obračunske cijene, itd.),
2. **Kontrole** (operativna kontrola, analiza uzroka i odstupanja),
3. **Informiranja** (operativno informiranje i izvještavanje, ABC-analize, pokazatelji i sustavi pokazatelja, itd.),
4. **Organiziranja** (operativno usklađivanje organizacijskog procesa i ustrojstva),

5. **Upravljanja ljudskim potencijalima** (usklađivanje sustava nagrađivanja sa sustavom daljnjeg obrazovanja, oblikovanja karijere i strukturiranja rada).

Strateški i operativni Kontroling pokrivaju sljedeće vrednote organizaciju, planiranje, kontrolu, informiranje i upravljanje ljudskim potencijalima.

Kod operativnog Kontrolinga navedene vrednote promatraju se kroz kraće vremensko razdoblje, a ako ih promatramo sa strane strateškog upravljanja govorimo o nekom budućem razdoblju.

ZAKLJUČAK

Teorija i praksa Kontrolinga u posljednje se vrijeme sve više razvija. Ako poduzeće odluči uvesti u svoj sustav Kontroling, on je zadužen da menadžmentu osigura korisne informacije kako bi uspješno vodio poduzeće.

Treba na vrijeme obavijestiti menadžment o odstupanjima od planiranih vrijednosti te tako i istraţiti koji su uzroci doveli do toga. Suvremeno poslovanje postaje praktički nemoguće bez uvođenja modernih funkcija u upravljanja poduzećem. Kako bi provođenje tih funkcija bilo moguće potreban je odjel Kontrolinga.

Kontroleri su nositelji zadaća Kontrolinga, zbog toga oni moraju imati širok spektar ekonomskog znanja kako bi se zadovoljio smisao Kontrolinga. Naime menadžeri su ti koji su odgovorni uspjeh ili neuspjeh poduzeća te u poduzeću donose ključne odluke. Kod procesa menadžmenta postoje aktivnosti kojima se menadžment ostvaruje, a to su: definiranje ciljeva, planiranje, kontrola, informiranje, organiziranje i upravljanje ljudskim potencijalima. Menadžment najprije treba definirati misiju, viziju i cilj poduzeća. Kontroling predstavlja jednu od funkcija kojima se povećava efikasnost i efektivnost u radu menadžmenta.

Kontroling sa svim svojim funkcijama i alatima usmjerenim na procese planiranja i kontrole, vrši koordinaciju unutar svih procesa i pruža podršku menadžmentu tijekom procesa upravljanja poduzećem.

Kontroling se katkad shvaća samo kao funkcija u poduzeću, no rječe kao univerzalni način razmišljanja i zbog toga katkad ne zaživi u cijelosti.

Ljudi su počeli raditi u grupama kako bi došli do ciljeva koje ne mogu postići samo stalno kao pojedinci, tu je menadžment bio dužan da im osigura koordinaciju radova, te se tako dolazi do zaključka da je menadžment jedan od najvažnijih ljudskih aktivnosti. Postoje tri vrste menadžmenta normativni, strateški i operativni. Kontroling treba biti kvalitetan izvor informacija čime se znatno unapređuje cijeli komunikacijski sustav, zna se tko je odgovoran za kvalitetu informacija, a tko za kvalitetu odluka.

Navodeći mnoge definicije Kontrolinga, na kraju se može doći do zaključka da je Kontroling proces koji pomaže menadžmentu u uspješnom procesu odlučivanja. Da bi se uspješno proveo proces samog Kontrolinga, potrebna je osoba odnosno kontroler kao promicatelj struke – nositelj znanja svojstven za struku te koji dobro poznaje potencijale uspjeha i uska grla poduzeća, podržava ulaganja koja generiraju vrijednost, oblikuje i usklađuje procese planiranja i kontrole te je savjetnik i informativni partner cijelom menadžmentu.

LITERATURA

1. Avelini Holjevac I. (1998): Kontroling upravljanje poslovnim rezultatom, Sveučilište u Rijeci, Rijeka
2. Belak V. (2014): Analiza poslovne uspješnosti, RRIF, Zagreb.
3. Luković T., Lebefromm U. (2009): Controlling koncepcija i slučajevi, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik.
4. Očko i A. Švigir, »Kontroling- upravljanje iz backstagea,« u Kontroling-upravljanje iz backstagea, Zagreb, Knjiga pring d.o.o., 2009.
5. Osmanagić Bedenik N. i suradnici (2010): Kontroling između profita i održivog razvoja, M.E.P. d.o.o., Zagreb
6. Ziegenbein K. (2008): Kontroling, 9.izdanje, RRIF, Zagreb.
7.N. Bedenik, »Kontroling abeceda poslovnog uspjeha,« u Kontroling abeceda poslovnog uspjeha, Zagreb, Školska knjiga, 2017.
8.K. Ziegebein, »Kontroling,« u Kontroling, Zagreb, RRIF-PLUS, 2008.
Internet :http://mrezaznanja.hr/test/wp-content/uploads/2012/03/Kontroling-uposlovanju.pdf (pregledano 18.8.2015.) 2

Prof.dr.sc. Kosana Vićentijević[117]

CARBON RAČUNOVODSTVO I ODRŽIVOST

CARBON ACCOUNTING AND SUSTAINABILITY

SAŽETAK:

U ovom radu se razmatra kako se termin *Net Zero* može primeniti na računovodstveni koncept održivosti privrednog subjekta. Porast fokusiranja na *ESG* i održivost, pre svega na klimatske promene, utiču da se nova terminologija naučnika i praktičara iz oblasti ekologije inkorporira u računovodstvenu praksu. Ovaj rad doprinosi postojećoj literaturi o *carbon* računovodstvu pregledom prepoznavanja, merenja, prezentacije i obelodanjivanja emisije CO_2. *Carbon* računovodstvo omogućava identifikovanje mogućnosti za uštedu troškova kroz energetsku efikasnost rada i tehnološke inovacije. U zaključku rada se iznosi zapažanje da dekarbonizacija kao proces smanjenja emisije CO_2 u svrhu borbe protiv klimatskih promena, sa aspekta profita, ljudi i planete, zahteva inkorporaciju *carbon* računovodstva u funkciji *Net Zero* i održivosti privrednog subjekta.

Ključne reči: *carbon računovodstvo, CO_2, održivost, Net Zero, ESG.*

ABSTRACT:

This paper discusses how the term Net Zero can be applied to the accounting concept of the sustainability of a business entity. The increase in focus on ESG and sustainability, above all on climate change, influence the new terminology of scientists and practitioners from the field of ecology to be incorporated into accounting practice. This paper contributes to the existing literature on carbon accounting by reviewing the recognition, measurement, presentation and disclosure of CO_2 emissions. Carbon accounting makes it possible to identify opportunities for cost savings through energy efficiency and technological innovation. In the conclusion of the paper, the observation is made that

[117] Akademija strukovnih studija Zapadna Srbija – Odsek Valjevo, Vuka Karadžića 3a, Valjevo, Republika Srbija, kosana.vicentijevic@vipos.edu.rs

decarbonization as a process of reducing CO_2 emissions for the purpose of combating climate change, from the aspect of profit, people and the planet, requires the incorporation of carbon accounting in the function of Net Zero and sustainability of the business entity.

Keywords: *carbon accounting, CO_2, sustainability, Net Zero, ESG.*

JEL: M41, P48

UVOD

Agenda 2030 deo za zaštitu životne sredine (*The 2030 Agenda for Sustainable Development*), posebno klimatske promene i *Net Zero* (neto nula), postali su centralni aspekti poslovnog planiranja i upravljanja rizikom privrednih subjekata. S obzirom da su rizici vezani za prirodu sve više u fokusu poslovnih aktivnosti, razvija se i regulativa na međunarodnom, regionalnim i nacionalnim nivoima, koje uključuju procene ovih rizika i načine upravljanja poslovanjem privrednih subjekata.
Privredni subjekti su sve više upoznati sa principima i praksama planiranja i prelaska na *Net Zero*. Trenutno je Zemlja za oko 1,1°C toplija nego što je bila kasnih 1800-ih godina, a emisije i dalje rastu. Da bi se globalno zagrevanje održalo ne više od 1,5°C, kako je to predviđeno Pariskim sporazumom (*Paris agreement*) (Unite Nations, 2015), emisije moraju biti smanjene za 45% do 2030. godine i dostići *Net Zero* do 2050. godine (Unite Nations, Climate Action). Rešavanje ovog izazova zahteva od privrednih subjekata da naprave vezu između prirode i svojih tekućih aktivnosti, a zatim da preduzmu korake za bolje identifikovanje, merenje i upravljanje rizicima (Deloitte, 2023, 7).

Carbon računovodstvo je relativno nova oblast, ali je već postalo suštinsko sredstvo u borbi protiv klimatskih promena. Koristeći *carbon* računovodstvo, mogu se izračunati emisije CO_2 i ostalih komponenti baziranih na CO_2, privrednog subjekta. Primenom *carbon* računovodstva, privredni subjekti mogu efikasno pratiti, meriti i izveštavati o emisiji gasova sa efektom staklene bašte (*Greenhouse Gases - GHG*), posebno ugljendioksida (CO_2) i drugih gasova koji doprinose globalnom zagrevanju. Gasovi staklene bašte (*GHG*) predstavljaju gasoviti sastojak atmosfere, prirodan i antropogen, koji apsorbuje i emituje

zračenje na određenim talasnim dužinama unutar spektra infracrvenog zračenja koje emituje Zemljina površina, atmosfera i oblaci. Gasovi pokriveni ovim terminom su ugljendioksid (CO_2), metan (CH_4), azotsuboksid (N_2O), fluorougljovodonici (HFCs), perfluorougljovodonici (PFCs), sumporheksafluorid (SF_6) i azot trifluorid (NF_3). *Carbon* računovodstvo se odnosi samo na emisije ugljendioksida, dok se *GHG* računovodstvo odnosi na sve gasove staklene bašte (Vićentijević, 2022, 236).

Kao i finansijsko računovodstvo, *carbon* računovodstvo kvantifikuje uticaj poslovnih aktivnosti privrednog subjekta, iako umesto finansijskog uticaja, ono prati uticaj na klimu. Ugljendioksid (CO_2) je gas koji se sastoji od jednog atoma ugljenika i dva atoma kiseonika, i predstavlja jedan od glavnih gasova sa efektom staklene bašte odgovornih za globalno zagrevanje i klimatske promene. C*arbon* računovodstvo se koristi za procenu emisija ugljendioksida i ostalih komponenti baziranih na CO_2 za privredne subjekte, vlade pa čak i pojedince (Normative,2023).

Carbon računovodstvene tehnologije se primenjuju u kontekstima za povezivanje finansijskih tokova, akcija, moralnih osnova, nefinansijskih mera i održivih uticaja privrednog subjekta (Raeni, Thomson & Frandsen, 2022, 39). Emisije ugljendioksida se razlikuju u pojedinim fazama životnog ciklusa proizvoda, maloprodaje i kategorije proizvoda (Lukić, 2017, 85). Naučno zasnovani ciljevi za usmeravanje donošenja odluka procene finansijske vrednosti dekarbonizacije će imati ključnu ulogu u ukupnoj poslovnoj strategiji privrednih subjekata u narednom periodu. Trenutno je problem što mnogi privredni subjekti ne identifikuju ključne pokazatelje (*key performance indicators - KPI*) potrebne za jačanje klimatske strategije (ACCA, 2021, 7). Znanja i veštine profesionalca iz računovodstvene profesije i finansija privredni subjekti treba da stave u centar izrade strategije i implentacije klimatskih akcija.

Ovaj rad razmatra zašto je važno *carbon* računovodstvo za postizanje *Net Zero*, identifikovanjem mogućnosti za smanjenje troškova kroz energetsku efikasnost rada i tehnološke inovacije, u funkciji održivosti privrednog subjekta. Izveštavanje o *GHG*, utiče na poboljšanje reputacije privrednog subjekta u vezi sa klimatskim promenama, čime se postiže konkurentska prednost na tržištu i održivi razvoj u budućem poslovanju.

1. IZAZOVI *CARBON* RAČUNOVODSTVA

Porast značaja i fokusa na *ESG* (*Environmental, social and governance*) i održivost, pre svega klimatskih promena, znači da se nova terminologija, koja je pretežno bila deo jezika naučnika i ekologa, uvlači u računovodstveni rečnik. Poslednji primer je sve veća upotreba termina *Net Zero* kada se pojavi tema klimatskih promena.

Net Zero predstavlja idealno stanje u kojem je količina gasova staklene bašte (*GHG*) ispuštenih u Zemljinu atmosferu uravnotežena sa količinom uklonjenih *GHG*. Prema istraživanju Svetske banke iz 2018. godine 53% privrednih subjekata namerava ostvarenje *Net Zero* do 2050. godine (Energy & Climate Intelligence, 2021).

Potrebno je uložiti izvesne napore u dekarbonizaciju da bi se dostigla *Net Zero* (Net Zero Climate). Kako se klimatske promene pogoršavaju i sve više investitora, regulatora, kupaca i partnera podstiče i sprovode pritisak na privredne subjekte da poboljšaju svoju održivost, broj profesionalaca koji se bave *carbon* računovodstvom značajno je porastao tokom protekle decenije, za očekivati je da će se ovaj trend nastaviti.

U ovom delu rada se prikazuje kako održivi razvoj utiče na računovodstvenu profesiju, i na koji način *carbon* računovodstvo doprinosi održivosti privrednog subjekta. Posvećenost *carbon* računovodstvu raste, čime investitori i privredni subjekti nastoje da pokažu svoja dostignuća u dekarbonizaciji.

Primenu *Protokola o GHG* koji propisuje praćenje i izveštavanje o emisijama *GHG*, privredni subjekti treba da slede radi ostvarenja ciljeva *Net Zero* i održivosti. Time se razvija *carbon* računovodstvo za rešavanje složenih sistema za kvantitativno izveštavanje emisije *GHG* u računovodstvenoj praksi. *Protokol o GHG* propisuje računovodstvene standarde i standarde izveštavanja, sektorske smernice, alate za proračun i obuke za privredne subjekte, lokalne i nacionalne organizacije. Nastao je kao zajdenička inicijativa *World Resources Institute – WRI* i *World Business Council for Sustainable Development - WBCSD*, kao deo *Klimatskog programa* za rešavanje klimatskih promena koji je uključio i potrebu za merenjem emisija *GHG* (Greenhouse Gas Protocol). *Carbon* računovodstvo je proces kvantifikovanja količine *GHG* proizvedenih direktno i indirektno iz aktivnosti privrednog subjekta. Ugljendioksid (CO_2) je najčešći gas staklene bašte (*GHG*) koji se

emituje ljudskim aktivnostima. Obelodanjivanja *carbon* računovodstva moraju biti transparentna, pouzdana, dosledna i tačna (Brightest).

Koncepti cirkularne ekonomije, *Net Zero*, *carbon* računovodstva, *ESG* izveštavanja, nisu međusobno suprotstavljeni već se zajdno nalaze u funkciji održivosti privrednog subjekta. Aktivnosti koje doprinose energetskoj efikasnosti i ciljevima cirkularne ekonomije uključuju uvođenje cirkularnih poslovnih modela unutar i između različitih industrija (European Commismion, Climate Action). Evropska komisija je u novembru 2018. godine predstavila dugoročnu stratešku viziju za smanjenje emisije gasova staklene bašte (*GHG*), pokazujući da Evropa može da vodi put ka klimatskoj neutralnosti - ekonomiji sa *Net Zero* emisije *GHG* (European Commission communication). Evropska komisija ističe sedam glavnih strateških ciljeva za *Net Zero*:

1) maksimizirati prednosti energetske efikasnosti, uključujući zgrade sa *Net Zero*,
2) maksimizirati primenu i korišćenje obnovljivih izvora energije električne energije za potpunu dekarbonizaciju energije u Evropi,
3) prihvatiti čistu, bezbednu i povezanu mobilnost,
4) konkurentna industrija EU i cirkularna ekonomija kao ključni faktori za smanjenje emisija *GHG,*
5) razviti adekvatnu infrastrukturu pametne mreže i međusobne veze,
6) iskoristiti sve prednosti bioekonomije i stvoriti suštinske *carbon sinks*,
7) rešiti preostale emisije CO_2 pomoću *Carbon Capture and Storage* (*CCS*) (European Commission, Directorate-General for Climate Action, Going climate-neutral by 2050).

Inicijativa za *GHG* protokol (*The Greenhouse Gas Protpcol Initiative*) sastoji se od dva odvojena, ali povezana standarda (GHG, The Greenhouse Gas Protpcol Initiative):

- standard korporativnog računovodstva i izveštavanja protokola o GHG (*GHG Protocol Corporate Accounting and Reporting Standard*), koji pruža korak po korak, vodič za privredne subjekte koji mogu koristiti kvantifikovanje i izveštavanje o njihovim *GHG* emisijama (GHG, Corporate Accounting and Reporting Standard),
- protokol za računovodstvo *GHG* projekata (*The GHG Protocol for Project Accounting)*, koji služi kao vodič za kvantifikaciju smanjenja i ublažavanja *GHG* emisije u računovodstvenim projektima (GHG, The GHG Protocol for Project Accounting).

Odbor za međunarodne standarde održivosti (*International Sustainability Standards Board - ISSB*) koji je deo *IFRS Foundation*, je 26. juna 2023. godine, izdao prva dva standarda za obelodanjivanje održivosti *IFRS S1* i *IFRS S2* (MSFI S1 i MSFI S2).

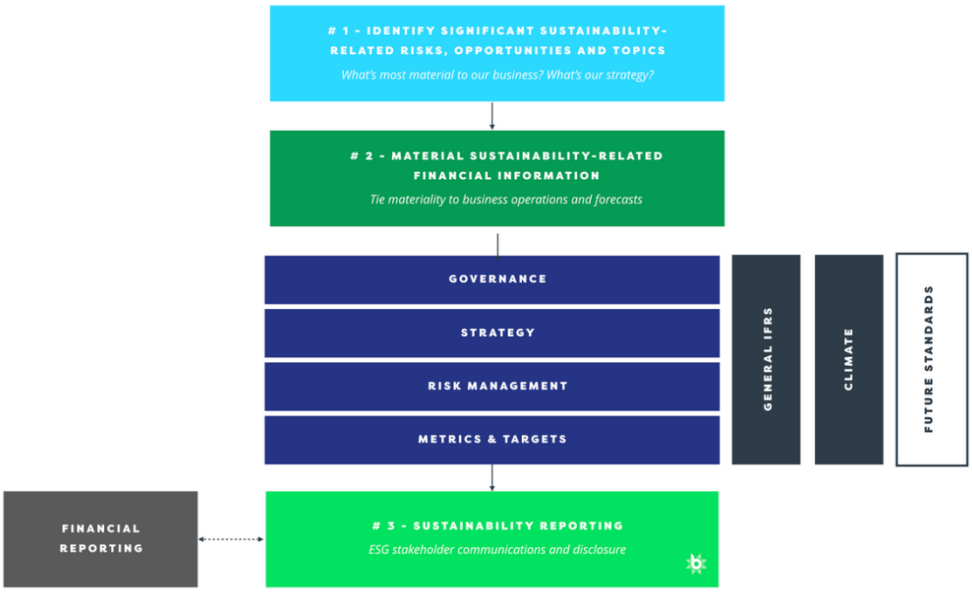
IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information (MSFI S1 Opšti zahtevi za obelodanjivanje finansijskih informacija u vezi sa održivošću) postavlja opšte zahteve da privredni subjekt obelodani finansijske informacije koje se odnose na održivost o svojim rizicima i mogućnostima u vezi sa održivošću (IFRS Sustainability Disclosure Standard, IFRS S1).

IFRS S2 Climate-related Disclosures (MSFI S2 Obelodanjivanja u vezi sa klimom) zahteva od privrednih subjekata da pruže materijalne informacije o svojim značajnim rizicima i mogućnostima u vezi sa klimom (IFRS Sustainability Disclosure Standard, IFRS S2).

Oba standarda u potpunosti uključuju preporuke radne grupe za finansijska obelodanjivanja u vezi sa klimom (*Task Force on Climate-related Financial Disclosures - TCFD*) (TCFD). Oni će biti na snazi za godišnje izveštajne periode koji počinju na dan ili nakon 1. januara 2024. godine.

Inicijalni *ISSB* standardi izveštavanja o održivosti su relevantni za sve kompanije, bez obzira na okvir koji se primenjuje u pripremi njihovih finansijskih izveštaja, a obelodanjivanje održivosti treba da vrši isti izveštajni entitet koji izdaje finansijske izveštaje. Definicija *materijalnosti* u održivosti je ista kao ona koja se koristi u MSFI računovodstvenim standardima (Brightest, IFRS ISSB Sustainability Disclosure Standards Summary).

Slika 1. *IFRS* i obelodanjivanje održivosti

Izvor: Brightest, IFRS ISSB Sustainability Disclosure Standards Summary

Klimatske promene predstavljaju finansijski rizik za globalnu ekonomiju. Finansijskim tržištima su potrebne jasne, sveobuhvatne, visokokvalitetne informacije o uticajima klimatskih promena. Ovo uključuje rizike i mogućnosti koje predstavljaju rastuće temperature, politika vezana za klimu i nove tehnologije u svetu koji se menja. Uvođenje koncepta *carbon* računovodstva proizilazi iz potrebe za smanjenjem emisije CO_2, kako bi se uvrstila u izveštavanje o finansijskim informacijama u vezi sa klimom.

Carbon računovodstvo je složen proces koji zahteva pristup u realnom vremenu tačnim energetskim podacima. Mnogi privredni subjekti vode svoje godišnje obračune CO_2 u procesu izračunavanja *ESG* rejtinga. Ovi privredni subjekti se suočavaju sa sledećim izazovima: prikupljanje relevantnih podataka, kompleksnost obračuna, pouzdanost podataka, izbor metoda za obračun emisije CO_2, troškovi implementacije *carbon* računovodstva, promene procesa u okviru privrednog subjekta, merenje uticaja CO_2 na životnu sredinu, uključivanje dobavljača, investitora, potrošača i regulatornih tela može biti složeno u vezi sa *carbon* računovodstvom. Uprkos navedenim izazovima, implementacija *carbon* računovodstva ima potencijal da doprinese smanjenju emisija *GHG*, boljem upravljanju resursima i održivom poslovanju

privrednog subjekta. Postepeno smanjenje emisije CO_2 može imati pozitivan uticaj na životnu sredinu i društvo u celini.

Računovodstvena praksa i izveštavanja o *GHG* se razvijaju, međutim principi navedeni u nastavku su delimično izvedeni iz opšteprihvaćenih principa finansijskog računovodstva i izveštavanja. Oni takođe odražavaju rezultat procesa saradnje širokog spektra tehničkih, ekoloških i računovodstvenih disciplina. Računovodstvo i izveštavanje o *GHG* se zasnivaju na sledećim principima (GHG, Corporate Accounting and Reporting Standard):

- *relevantnost*, proračun treba da uzme u obzir sve emisije gasova staklene bašte (*GHG*) koje na odgovarajući način odražavaju emisiju CO_2 privrednog subjekta,
- *kompletnost*, izveštaj mora uključiti sve emisije *GHG* u okviru izabranih granica sistema, sva značajna isključenja podataka moraju biti jasno dokumentovana, otkrivena i opravdana,
- *konzistentnost*, koriste se dosledne metodologije tako da emisije privrednog subjekta mogu biti uporedive tokom vremena,
- *transparentnost*, svi važni aspekti poslovnih procesa se evidentiraju objektivno, a sve pretpostavke, praznine u podacima i rezultirajuće ekstrapolacije ili isključenja podataka u ovome su predstavljeni jasno i otvoreno kroz izveštaj,
- *tačnost*, proračuni emisija staklene bašte su dizajnirani da osiguraju da nisu prekomerno potcenjeni, izveštaj ima za cilj da bude što tačniji i da svede na minimum neizvesnosti, tako da privredndi subjekt može da donosi odgovarajuće odluke.

Izveštaj o emisijama *GHG* priprema se po metodologiji zasnovanoj na nauci (*science-based targets SBTs*). Dostupno je više naučno zasnovanih metoda (*SBT*) postavljanja ciljeva, koji se mogu koristiti za izračunavanje ciljeva smanjenja emisija *GHG* koji su usklađeni sa smanjenjem globalnog porasta temperature na 1,5°C, koji se razlikuju u kvantitativnom pogledu i ambicijama privrednog subjekta. Jednom kada je *SBT* postavljen, važno je da se on u potpunosti, jednostavno i jasno saopšti čime će omogućiti poređenje sa izveštajima narednih godina (Science-Based Target Setting Manual**).**

Carbon računovodstvo pomaže privrednim subjektima da izmere svoje emisije gasova CO_2, što im omogućava da ispune ciljeve smanjenja emisije i bolje razumeju njihov uticaj na životnu sredinu. Od privrednog subjekta se zahteva da postavi ciljeve u okviru tri opsega (*scope*):

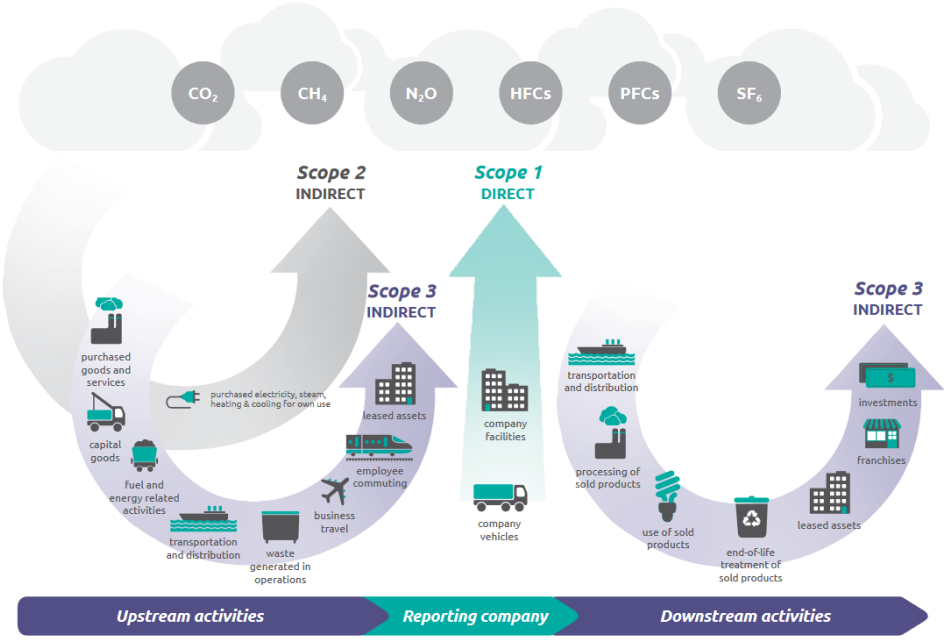
1) *Scope* 1: emisije iz izvora u posedu ili pod kontrolom privrednog subjekta (emisije iz aktivnosti kao što je sagorevanje goriva u privrednom subjektu),
2) *Scope* 2: emisije od kupljene energije za grejanje, hlađenje, električne energije, i
3) *Scope* 3: emisije koje su posledica aktivnosti privrednog subjekta, ali potiču iz *GHG* izvora koji su u posedu ili pod kontrolom drugih privrednih subjekata (emisije iz aktivnosti kao što su kupovina robe ili transport) (Eka).

Da bi se na osnovu računovodstvene evidencije generisali blagovremeni i kvalitetni finansijski izveštaji prilagođeni potrebama odlučivanja u oblasti zaštite životne sredine neophodno je, odgovarajućim sistemom instrumenata, stvoriti uslove da se troškovi:

1. prepoznaju,
2. sistematizuju u skladu sa potrebama računovodstvenog obuhvatanja, i
3. računovodstveno obuhvate u poslovnim knjigama (Kurtanović, Mušinbegović, 2012, 326).

Nakon toga može se očekivati da će troškovi vezani za ulaganja u dekarbonizaciju i zaštitu životne sredine naći mesto u finansijskim izveštajima, primereno zahtevima eksternih i internih korisnika. Cilj izveštavanja na nivou privrednog subjekta je osiguranje informacija o uticaju poslovnih procesa na *Net Zero*. Finansijski učinak ulaganja u zaštitu i unapređenje životne sredine izražava se troškovima zaštite životne sredine.

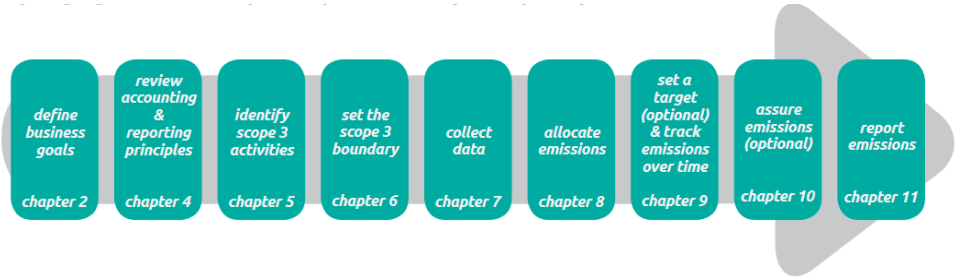
Slika 2. Pregled opsega (*Scope*) i emisija *GHG* protokola u lancu vrednosti

Izvor: GHG Protocol, Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard, 05.

U skladu sa *The Greenhouse Gas Protpcol Initiative* (protokolom o gasovima sa efektom staklene bašte), veliki deo korporativnih emisija potiče iz *Scope* 3, što ga čini ključnom oblasti fokusa za *carbon* računovodstvo.

Slika 3. Pregled koraka za računovodstveno izveštavanje *Scope* 3

Izvor: GHG Protocol, Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard, 19.

The Greenhouse Gas Protpcol Initiative deli emisije privrednih subjekata u direktne i indirektne emisije. Direktne emisije su emisije iz izvora koji su u vlasništvu ili pod kontrolom privrednog subjekta koji izveštava. Indirektne

emisije su emisije koje su posledica aktivnosti izveštavanja privrednog subjekta, ali se javljaju u izvorima u vlasništvu ili pod kontrolom drugog privrednog subjekta. Iz ovog rada proističu zahtevi za novim istraživanjima da se svaki od koraka računovodstvenog izveštavanja *Scope* 3 posebno obradi, analizira i preporuči dalje aktivnosti carbon računovodstva.

2. KOMPONENTE *CARBON* RAČUNOVODSTVA U FUNKCIJI *NET ZERO*

Uvođenje *carbon* računovodstva zahteva saradnju različitih organizacionih jedinica privrednog subjekta, i predanost smanjenju emisija *GHG*. *Carbon* računovodstvo uključuje različite komponente koje se koriste za merenje, praćenje i izveštavanje o emisijama *GHG* privrednog subjekta. Primenom *carbon* računovodstva, privredni subjekti mogu efikasno pratiti, meriti i izveštavati o emisiji gasova sa efektom staklene bašte (*GHG*), posebno ugljen-dioksida (CO_2) i drugih gasova koji doprinose globalnom zagrevanju.

Uobičajena praksa *carbon* računovodstva je kategorizacija CO_2 kao *Scope* 1, *Scope* 2, i *Scope* 3 *GHG* (Brightest, How to Count Your Carbon).

Scope 1 + *Scope* 2 + *Scope* 3 = *Total GHG Emissions*

Računovodstveni proces obračuna CO_2 uključuje:

- definisanje obima emisija koje treba uzeti u obzir,
- definisanje bilo kojih drugih pozicija *carbon* računovodstva kao što su period izveštavanja, metodologija ili obim analize,
- prikupljanje, organizovanje i pregled emisija i drugih ulaznih podataka za *carbon* računovodstvo,
- izvođenje proračuna CO_2 za pretvaranje svih emisija gasova staklene bašte (*GHG*) organizacije u CO2e (*carbon dioxide equivalent CO2e*) (Brightest, How to Count Your Carbon).

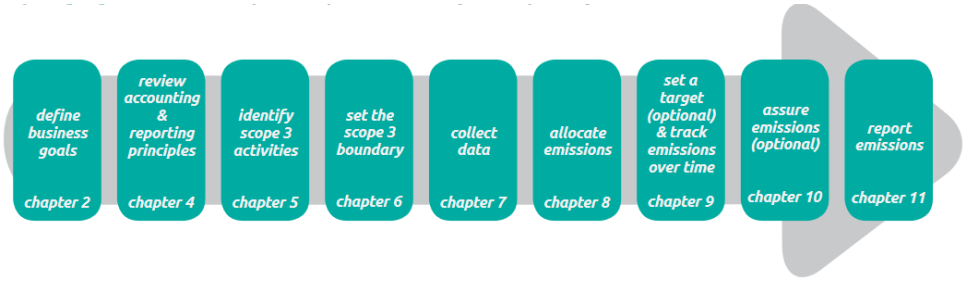
Ove vrste izračunavanja obračuna CO_2 rade se sa faktorima emisije, koji mere količinu emisija CO_2 ispuštenih u životnu sredinu kao rezultat određene aktivnosti, procesa ili količine potrošnje.
Faktori emisije su važan deo obračuna CO_2. Faktori emisije se često koriste za procenu emisija određenog izvora, aktivnosti, proizvoda ili materijala množenjem njegovog faktora sa količinom aktivnosti ili procesa koji se dešavaju (Brightest, How to Count Your Carbon):

Activity x Emissions Factor = CO_2e

Faktori emisije mogu varirati u zavisnosti od vrste aktivnosti ili procesa, vrste zagađivača i specifičnih okolnosti pod kojima se aktivnost ili proces odvija, a podaci o faktorima emisije obično potiču iz akademskih studija i vladinih agencija kao što je *U.S. Environmental Protection Agency* (EPA).

Najbolje prakse finansijskog računovodstva koje primenjuju carbon računovodstvo obuhvataju:
- vođenje dititalne evidenticije o svim sredstvima i proslovnim promenama koje utiču na emisiju CO_2,
- držanje pod kontrolom *KPIs carbon* računovodstva i održivosti kao što su *Scope* 1, 2 i 3 i njihova promena tokom vremena,
- praćenje emisija CO_2 na mesečnom, kvartalnom i godišnjem nivou kod privrednog subjekta,
- dokumentovanje ključnih pretpostavki, fakotora emisije, procesa i izvora informacija,
- pridržavanje utvrđenih smernica i okvira za obračunavanje CO2 kao što su GHG Protocol i *IFRS (ISSB)'s sustainability reporting standards* (Brightest, How to Count Your Carbon).

Slika 4. Pregled koraka za računovodstveno izveštavanje *Scope* 3

Izvor: GHG Protocol, Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard, 19.

Carbon računovodstvo je od suštinskog značaja za privredne subjekte da razumeju i smanje svoj uticaj na životnu sredinu. Pažljivim merenjem i praćenjem emisija ugljenika, privredni subjekti mogu pronaći mogućnosti za poboljšanje, postaviti ciljeve za smanjenje emisija i primeniti održive prakse. Omogućava privrednim subjektima da aktivno smanje svoju emisiju CO_2 i

doprinose borbi protiv klimatskih promena. Svaki privrednii subjekt mora da istraži i izabere softver za obračunavanje CO_2 koji najbolje odgovara njihovim jedinstvenim potrebama u skladu sa industrijom kojoj pripada. Kada biraju rešenje, bilo da je u pitanju *IBM Environmental Intelligence Suite*, *Carbon Footprint Ltd*, *Persephone*, *Ecochain* ili bilo koje drugo, privredni subjekti treba da uzmu u obzir faktore uključujući tačnost, upotrebljivost, mogućnosti vizuelizacije podataka, interfejs sa trenutnim sistemima i skalabilnost.

ZAKLJUČAK

Carbon računovodstvo, poznato i kao računovodstvo emisije CO_2, je metoda merenja, praćenja i izveštavanja o emisijama gasova sa efektom staklene bašte (GEI), posebno ugljen-dioksida (CO_2) i drugih gasova koji doprinose globalnom zagrevanju. Ova praksa ima za cilj da privrednim subjektima i državama pomogne da bolje razumeju i upravljaju svojim uticajem na klimatske promene i doprinesu naporima za postizanje *Net Zero*.

U ovom radu se iznose osnove *carbon* računovodstva (*GHG* računovodstva), ističu se izazovi sa kojima se suočava računovodstvena profesija i dele saznanja o najboljoj praksi iz više od decenijske primene finansijskih podataka o emisijama *GHG* u podsticanju održivosti privrednih subjekata. Računovodstvena profesija se stalno prilagođavala promenama regulatornog, tehničkog i ekološkog okruženja. Predlažu se dalja istraživanja za razvoj *carbon* računovodstva. Jedna od ključnih preporuka je da metode obračuna CO_2 treba da prate princip realnosti da bi se identifikovale i uklonile emisije CO_2. Važan opšti zaključak da je neophodno koristi ispravne računovodstvene metode i softvere za odgovarajući prisutp procesu dekarbonizacije za postizanje *Net Zero* i održivosti privrednog subjekta.

LITERATURA

1. ACCA, 2021, Climate action and the accountancy profession: building a sustainable future, (pristup: 20.07.2023.) https://www.accaglobal.com/gb/en/professional-insights/pro-accountants-the-future/climate-action-accountancy-profession.html
2. Brightest, How to Count Your Carbon**,** (pristup: 31.07.2023.) https://www.brightest.io/carbon-accounting-methods

3. Brightest, IFRS ISSB Sustainability Disclosure Standards Summary, (pristup: 31.07.2023.) https://www.brightest.io/ifrs-sustainability-standards-issb-reporting
4. Deloitte, 2023, Nature matters: the risks are here and now, (pristup: 20.07.2023.) https://www2.deloitte.com/uk/en/pages/financial-services/articles/nature-matters-the-risks-are-here-and-now.html?id=uk:2sm:3li:4dcom_share:5awa:6dcom:financial_services
5. Energy & Climate Intelligence, 2021, Net zero: the scorecard, (pristup: 20.07.2023.) https://eciu.net/analysis/briefings/net-zero/net-zero-the-scorecard
6. Eka, What you did not know about carbon accounting, (pristup: 20.08.2023.) https://eka1.com/blog/what-you-did-not-know-about-carbon-accounting/
7. EPA - U.S. Environmental Protection Agency, Report Environmental Violations, (pristup: 24.08.2023.) https://www.epa.gov/
8. European Commismion, Climate Action, Annex A: Methodology for calculation of GHG
9. emission avoidance (pristup: 20.07.2023.) https://climate.ec.europa.eu/system/files/2020-05/20200605_annex_a_en.pdf
10. European Commission communication 'A clean planet for all: strategic long-term vision for a prosperous, modern, competitive and climate-neutral economy by 2050' [COM (2018) 773 final] (pristup: 20.07.2023.) https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0773
11. European Commission, Directorate-General for Climate Action, Going climate-neutral by 2050 : a strategic long-term vision for a prosperous, modern, competitive and climate-neutral EU economy, Publications Office, 2019, (pristup: 20.08.2023.) https://data.europa.eu/doi/10.2834/02074
12. GHG Protocol, Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard, (pristup: 20.08.2023.) https://ghgprotocol.org/sites/default/files/standards/Corporate-Value-Chain-Accounting-Reporing-Standard_041613_2.pdf
13. GHG, Corporate Accounting and Reporting Standard (pristup: 20.08.2023.) https://ghgprotocol.org/sites/default/files/standards/ghg-protocol-revised.pdf
14. GHG, The GHG Protocol for Project Accounting (pristup: 31.07.2023.) https://ghgprotocol.org/sites/default/files/standards/ghg_project_accounting.pdf

15. GHG, The Greenhouse Gas Protocol Initiative (pristup: 20.08.2023.) https://ghgprotocol.org/sites/default/files/2022-12/psp-draft-1.pdf
16. Greenhouse Gas Protocol, What is GHG Protocol? (pristup: 31.07.2023.) https://ghgprotocol.org/about-us
17. IFRS Sustainability Disclosure Standard, IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information (pristup: 20.08.2023.) https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/pdf-standards-issb/english/2023/issued/part-a/issb-2023-a-ifrs-s1-general-requirements-for-disclosure-of-sustainability-related-financial-information.pdf?bypass=on
18. IFRS Sustainability Disclosure Standard, IFRS S2 Climate-related Disclosures, (pristup: 20.08.2023.) https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/publications/pdf-standards-issb/english/2023/issued/part-a/issb-2023-a-ifrs-s2-climate-related-disclosures.pdf?bypass=on)
19. IBM, Carbon accounting challenges (pristup: 20.08.2023.) https://www.ibm.com/topics/carbon-accounting#1625010033139-06f14061-a1c8
20. Kurtanović,S., Mušinbegović, S., (2012), Računovodstvo u funkciji rješavanja zaštite okoliša i CDM projekti, Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije, Godina II, broj II, DOI: 10.7251/EMC1202318K, str. 318-335.
21. Lukić, R. (2017). Emission of carbon dioxide of selected retailers. International Review, 3-4, 72-87. https://doi.org/10.5937/intrev1704072L
22. Net Zero Climate, What is net zero, (pristup: 31.07.2023.) https://netzeroclimate.org/what-is-net-zero/
23. Normative, 2023, Carbon accounting, explained (pristup: 20.07.2023.) https://normative.io/insight/carbon-accounting-explained/
24. Raeni Raeni, Ian Thomson & Ann-Christine Frandsen (2022) Mobilising Islamic Funds for Climate Actions: From Transparency to Traceability, Social and Environmental Accountability Journal, 42:1-2, 38-62, DOI: 10.1080/0969160X.2022.2066553
25. Science-Based Target Setting Manual, (pristup: 31.07.2023.) https://sciencebasedtargets.org/resources/legacy/2017/04/SBTi-manual.pdf
26. TCFD Climate change presents financial risk to the global economy. (pristup: 20.07.2023.) https://www.fsb-tcfd.org/
27. Unite Nations, Climate Action, For a livable climate: Net-zero commitments must be backed by credible action, (pristup: 20.07.2023.) https://www.un.org/en/climatechange/net-zero-coalition

28. Unite Nations, 2015, Paris agreement, (pristup: 20.07.2023.) https://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf
29. Vićentijević, K., (2022.), Konsekvence cirkularne ekonomije na računovodstvenu regulativu, Zbornik radova sa međunarodnog skupa MEFkon 2022 – Inovacije kao pokretač razvoja, Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije Beograd, str. 234-242.

Dr.sc. Gordana Lazović[118]

IZAZOVI FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U USLOVIMA DIGITALNOG POSLOVANJA

CHALLENGES OF FORENSIC ACCOUNTING IN TERMS OF DIGITAL BUSINESS

SAŽETAK

Angažovanja forenzičkih računovođa nastaju kao posljedica kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima.

Postoje bitne razlike između tradicionalne eksterne revizije finansijskih izvještaja i forenzičke revizije. Forenzička revizija treba da otkrije ko je počinio prevaru, kolika je materijalna šteta, u kojim transakcijama je učinjena prevara, način na koji je prevara izvršena i treba da pruži dokaz o učinjenoj prevari.

Korporativni skandali su koristeći lažno finansijsko izvještavanje poljuljali povjerenje u kvalitet finansijskog izvještavanja i njegovu kontrolu, ali i nanijeli veliku štetu kompanijama i privredi. Osnovni razlozi pojave forenzičke revizije su zaštita imovine i detektovanje različitih tehnika činjenja kriminalnih radnji.

Forenzička revizija je dala svoj doprinos u otkrivanju različitih vidova prevara i kriminalnih radnji ali i prikupljanja dokaza koji će biti validni za sud i izvesti počinioce kriminalnih aktivnosti pred lice pravde.

***Ključne riječi**: forenzički računovođa, forenzička revizija, kriminalne radnje, finansijski izvještaji, prikupljanje dokaza*

SUMMARY

Forensic accountants are hired as a result of criminal acts in financial reports.

[118]Dr.sc. Gordana Lazović, ODS „EPS Distribucija“ DOO Beograd, Ogranak Užice, Pogon Priboj, Srbija, E-mail: drgordanalazovic@gmail.com

There are important differences between a traditional external audit of financial reports and a forensic audit. The forensic audit should reveal who committed the fraud, the amount of material damage, in which transactions the fraud was committed, the manner in which the fraud was committed and should provide evidence of the fraud committed.

Corporate scandals using false financial reporting shook confidence in the quality of financial reporting and its control, but also caused great damage to companies and the economy. The main reasons for the emergence of forensic audits are the protection of property and the detection of various techniques for committing criminal acts.

Forensic auditing contributed to the detection of various types of fraud and criminal acts, but also to the collection of evidence that will be valid for the court and to bring the perpetrators of criminal activities to justice.

Keywords: *forensic accountant, forensic audit, criminal acts, financial reports, evidence collection*

JEL: M41

UVOD

Računovodstveni iskazi i drugi računovodstveni izvještaji su glavna svjedočanstva o imovinsko-finansijskom položaju, te o poslovnoj i novčanoj uspješnosti privrednog subjekta. Investitori, rukovodstvo, vlade i pojedinci u svijetu oslanjaju se na informacije koje su plod računovodstvene djelatnosti. Pri tome često zaborave da je računovodstvo proces sastavljen iz kompleksnih sistema „legitimnosti“, „pouzdanosti“ i „povjerenja“. Pri manipulacijama u računovodstvenom evidentiranju, radi se o fiktivnim ili nepravilnim načinima računovodstvene obrade podataka, s namjerom da se prikrije prava slika o stanju sredstava, izvora sredstava ili poslovnom rezultatu. Pri zloupotrebi pravnih propisa, radi se o zloupotrebi pravnih normi, pri čemu se naizgled stvara slika njihova poštivanja, a u stvari se unutar propisa traže načini, kako bi se postigli željeni poslovni ciljevi. Da bi se postigao taj cilj, brojnim se manipulacijama stvore drugačije vrijednosti sredstava, troškova i odliva. Kakve su posljedice ako se kriminal i prevare usele u računovodstvenu djelatnost ili nosioci odlučivanja njome pomažu u ostvarenju željenih ciljeva?

U računovodstvu su se uvijek događale prevare iza kojih su slijedili finansijski kolapsi, a u posljednje vrijeme i u većem obimu i sa težim posljedicama za sve nas. Kad ne bi bilo osnovne premise da rukovodstvo krade, ne bismo danas ni

imali revizore. Rukovodstva su, pomoću računovodstvene djelatnosti, u nedavnoj prošlosti često javnost manipulisali informacijama, tako da se računovodstvo mora rekonstruisati kako do takvih prevara ne bi više dolazilo. Forenzičko računovodstvo je nova praktična disciplina u okviru revizije i kao takva još nije dobila sveobuhvatnu i jedinstveno prihvaćenu definiciju u svijetu. Ipak, veliki broj teoretičara, kao i mnogobrojne nacionalne i međunarodne organizacije i udruženja, dali su polaznu osnovu za pravilno definisanje forenzičkog računovodstva, opisujući njegovo mjesto i ulogu u računovodstvenoj teoriji i praksi.

Forenzičko računovodstvo obuhvata dva široka područja: istražno računovodstvo i sudsku podršku. Sa razvojem svjetskog tržišta dolazi do naglog rasta finansijskih prevara, što umanjuje objektivnost i pouzdanost finansijskog izvještavanja. Nezakonitosti i nepravilnosti u poslovanju, a naročito kriminalne radnje u finansijskim izvještajima, sve više doprinose razvoju brojnih institucija, osnovanih od strane privatnog kapitala, koje su svoju djelatnost usmjerile isključivo na otkrivanje kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima.

Postupci forenzičkog računovodstva su mnogo intuitivniji procesi od formalne analitičke metodologije koja se sprovodi u tradicionalnoj nezavisnoj reviziji finansijskih izvještaja. Forenzički računovođa mora dobro poznavati opšte načine, metode i tehnike privrednog proučavanja, analiziranja i nadziranja finansijskog izvještavanja. Forenzički računovođa u svom radu mora imati dovoljno široko poslovno-organizacijsko znanje i iskustvo, mora biti stručno i moralno pouzdan. Forenzički računovođa posvećuje glavnu brigu analizi uzroka i posljedica proučavane pojave, odnosno fenomena, kao i otkrivanju prevara ili drugih nedozvoljenih radnji i njihovog uticaja na računovodstvo i računovodstveno izvještavanje. Računovodstvo treba, u stvari, da bude provjeravanje kako i da li uopšte računovodstvene informacije i računovodstvena djelatnost deluju kao društvena snaga, da društvo u kojem živimo bude ekonomski uravnoteženo i "pošteno". Računovodstvena delatnost i privredni kriminal imaju, naime, zajednički jak društveni naboj, kao i zakonodavstvo, društvena odgovornost, ekonomske i finansijske krize, politika, razmišljanje mladih, takmičarstvo i siromaštvo.

Tako je najvažnije vratiti povjerenje u računovodstveno izvještavanje na osnovu standardizovanih rješenja. Postizanje poštovanja stručnih pravila i, umjesto njihove virtualne upotrebe, sprovođenje njihove stvarne

upotrebe je moguće pomoću nove grane računovodstvene djelatnosti – forenzičkog računovodstva

U poslovnom i ličnom životu postoje razne djelatnosti koje se isključivo ili usputno bave forenzičkim radom. Među njima je i forenzičko računovodstvo kao nova grana računovodstvene djelatnosti, odnosno posebna stručna radnja, kojom se bavi forenzički računovođa. On na profesionalan način ocenjuje stvarnu (zakonitu) i poštenu (moralnu) obradu ekonomskih kategorija, njihovo prikazivanje i izvještavanje za sudske, poslovne, poreske i druge potrebe.

1.POJAM FORENZIČKE REVIZIJE

Nezavisna forenzička revizija finansijskih izveštaja je, u suštini, nova specijalizovana usluga u okviru nezavisne revizije finansijskih izveštaja i ona, prema profesoru Thomas Buckhoffyu „podrazumijeva ugovaranje posebnog angažmana sa revizorskim kućama i zahtijeva rad revizora sa posebnom obukom i iskustvom u sprečavanju i otkrivanu kriminalnih radnji“[119].

Institut forenzičkih revizora (Institute of forensic auditors – IFA), neprofitna organizacija osnovana 2001. godine, u cilju strukovnog organizovanja forenzičkih revizora u Belgiji[120], forenzičku reviziju određuje kao „aktivnost prikupljanja, verifikovanja, obrade, analiziranja i izvještavanja o podacima s ciljem dobijanja činjenica i dokaza koji mogu biti iskorišteni u sudsko-finansijskim sporovima nastalim usljed kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima i davanja preventivnih savjeta“.

Ova nova praktična djelatnost određuje se i kao „koncentrovana revizija svih transakcija pravnog lica u cilju provjera njihovih ispravnosti u smislu da li je tim transakcijama predstavljena nerealna slika i stečena protivpravna korist“[121]. Na kraju, i pojedini članovi azijske asocijacije vrhovnih revizorskih institucija (ASOSAI) imaju svoje viđenje forenzičke revizije, određujući je kao „usmjerenu reviziju transakcija finansiranja ili neke druge posebne aktivnosti, koja se, ne obaziruć se na vremenski okvir izvršenih transakcija,

[119] Buckhoff, T.: Forensic Audit vs. Financial Statement Audits,... op.cit.
[120] Opširnije o institutu videti: Institute of forensic auditors-IFA http://www.ifa-iaf.be/vl/frontEnd/presentation/introduction.html
[121] Vasudevan, S.: *Forensic Auditing* http://www.icai.0rg/res0urce_f1le/l 1007p359-364sep04.pdf

usredsređuje na pronalaženje činjenica i sudski branjivog dokaza u pogledu njihove ispravnosti“[122].

Zbog posebnosti osnovnog i pojedinačnih ciljeva forenzičke revizije, forenzički revizori imaju u mnogome drugačiji pristup verifikaciji finansijskih izveštaja, kako po pitanju materijalnosti i obuhvata provjera, tako i po pitanju načina izvještavanja o rezultatima svoga rada. Nesumnjivo, kao novi oblik revizije finansijskih izveštaja, forenzička revizija ima i svoje posebne „karakterne crte“.

Forenzički revizor ima sasvim drugačiji pristup. On u područjima poslovanja u kojima se pojave simptomi ili nagovještaji kriminalnih radnji detaljno ispituje većinu ili čak svaku pojedinačnu transakciju. Shodno tome, i pitanje materijalnosti kod forenzičke revizije značajno se razlikuje u odnosu na tradicionalnu reviziju finansijskih izveštaja. Materijalnost suštinski predstavlja način označavanja ili imenovanja značaja transakcije ili događaja. Ako je transakcija ili događaj materijalan, onda je i značajan.

Forenzički revizor u svom radu nije usmjeren na otkrivanje materijalno značajnih nepravilnosti, već otkriva svaku kriminalnu radnju bez obzira na stepen njenog značaja i veličine. Jack G. Bologna i Robert J. Lindquist ističu da je „nivo materijalnosti angažmana forenzičke revizije mnogo niži i više usmeren od redovnog angažmana nezavisne revizije“.

Prilikom sprovođenja forenzičke revizije, revizor ne vrši verifikaciju seta finansijskih izvještaja za određenu poslovnu godinu, već, rukovođen simptomima i nagovještajima nezakonitog postupanja, prati trag kriminalne radnje sve do njenog korena ili početka, bez obzira na vrijeme kada je ona izvršena.

Kada je riječ o cilju forenzičke revizije, može se reći da je osnovni cilj forenzičke revizije da istraži i otkrije postojanje kriminalne radnje u finansijskim izvještajima preduzeća koje je predmet takve revizije, bez materijalnosti tog djela. Ovdje nije presudan uticaj same kriminalne radnje na istinitost i objektivnost finansijskih izvještaja, već samo postojanje ili nepostojanje takve radnje i mogućnost da se to potvrdi ili opovrgne.

[122] Association of certified fraud examiners www.acfe.com

2.FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO I POTREBE POSLOVNE FORENZIKE

Za razliku od revizora, čije je angažovanje za javna i akcionarska društva obavezno i po zakonu, i gdje odluku o angažovanju donosi skupština akcionara, forenzičke računovođe se mogu angažovati kako od strane vlasnika i uprave, tako i od strane ostalih korisnika finansijskih izvještaja i regulatornih tijela. Njihovo angažovanje, dakle, nije na regulatornoj osnovi. Njemu se pristupa u specifičnim situacijama kada se procijeni da postoji određena neregularnost i da je neophodno procijeniti njenu veličinu i problem riješiti, ili pak u situacijama kada zainteresovane strane procjenjuju da je rizik od gubitaka od neregularnosti takav da je razumno zahtijevati dokaze koji legalno podržavaju zaključke da se neregularnosti nisu dogodile. Ovaj posljednji angažman ne treba miješati sa postupcima interne kontrole.

Strana koja angažuje forenzičke računovođe određuje predmet i obim njihovog djelovanja i očekuje od njih da pri obavljanju istrage imaju u vidu njene šire ili uže interese.

Važno pitanje koje treba razmotriti u vezi sa angažmanom forenzičkih računovođa tiče se indicija na osnovu kojih bilo koja od zainteresovanih strana – uprava, vlasnici, kreditori, vladine agencije ili revizori donose odluku da bi angažovanje forenzičkog računovođe bilo potrebno.

Prevare u finansijskom izvještavanju mogu nastati kreiranjem dokumentacije i obuhvatanjem dokumentacije u poslovnim knjigama, kao i u postupku izrade finansijskih izvještaja. Jasno je, otuda, da su brojni događaji i indicije, koje treba da revizora, menadžera ili bilo kog drugog korisnika finansijskih informacija koje posmatrana kompanija prezentira, navedu na sumnju da prevara postoji. Ovim indicijama i događajima treba pridodati, zbog gotovo jednakog značaja, i događaje i indicije koje potiču iz okruženja. Prema stepenu izvjesnosti da je uzrok određenih pojava prevara, sve indicije i događaji mogu se podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu čine oni događaji čiji nastanak čini postojanje prevare izvjesnim, u literaturi označeni kao potencijalni okidači prevara, dok drugu grupu čine događaji i pojave koje mogu, ali ne moraju biti indikatori prevara. Iako je broj događaja čiji nastanak indicira postojanje

prevare veliki, ipak je moguće prema učestalosti njihovog nastanka i po značaju izdvojiti sljedeće:[123]

- anonimne optužbe za prevaru dostavljene pismom, elektronskom poštom ili preko telefona;
- saznanje da je visokorangirani menadžer dao otkaz zbog poznatih ili mogućih nelegalnih poslova;
- kompanija – preduzeće je identifikovano kao predmet istrage koju sprovode sudski organi;
- preduzeće je dobilo poziv od suda ili regulatorne agencije;
- revizor vjeruje da je namjerno doveden u zabludu verbalnim informacijama dobijenim od strane preduzeća ili da su zahtjevana dokumenta prepravljena ili je, pak, njihovo dostavljanje uskraćeno;
- otkriće da je klijent predmet prevare, u ma kako malom iznosu ona bila, čak i u slučaju kada osumnjičeni nije više među zaposlenima;
- indikacije da dobavljači mogu biti fiktivni;
- indikacije koje potiču od netačnog priznavanja prihoda ili rashoda, kao što je priznavanje prodaje prije nego što je ona konačna, isporuka robe prije konačne prodaje, priznavanje prihoda iako postoji obaveza izvršenja značajnih usluga u vezi s tom robom u budućnosti, očigledno evidentiranje nepostojećih prihoda, odlaganje rashoda na buduće periode, ili priznavanje rashoda budućih kao rashoda tekućeg perioda.

Činjenica da je neka optužba anonimna ne mora značiti da ne treba da bude razmatrana. Naprotiv, treba im pristupiti sa najvećom mogućom pažnjom. Najmanje su dva važna razloga za to. Prvo, odugovlačenje sa reakcijom na anonimne pozive može rezultirati prijavljivanjem regulatornim tijelima kao što su Komisija za hartije od vrijednosti ili mediji, što može značajno ugroziti reputaciju preduzeća. Drugo, zakonski propisi u mnogim zemljama zahtijevaju da se optužbe za tzv. Kriminal bijelih kragni razmotre odmah i sa punom pažnjom.

[123] Golden, T., Skalak, S., Clayton, M.: *A Guide to Forensic Accounting Investigation,* John Wiley & Sons, Inc. 2006., p. 250, preuzeto iz Škarić-Jovanović, K.: *Forenzičko računovodstvo – instrument zaštite interesa računovodstvene javnosti*, Zbornik radova sa 13. Kongresa SRRRS, Banja Vrućica, 2009.

Za forenziku se kaže da je to „dubinsko“ snimanje i istraživanje događaja, koji izazivaju sumnju da se nešto krivo radi ili da je prevara moguća. Forenzičko računovodstvo podrazumijeva primjenu znanja iz više disciplina, kao što su: računovodstvo, revizija, ekonomija, statistika, te istražiteljske vještine. Računovođe forenzičari su osposobljeni da posmatraju „iza brojeva“ i samim tim se suočavaju sa realnom situacijom u poslovanju.

Nesumnjivo je da forenzičko računovodstvo podrazumijeva obavljanje širokog kruga poslova. Član američkog instituta ovlašćenih javnih računovođa i profesor na univerzitetima Notre Dame i Oregon State, Dahli Gray[124] ukazuje da forenzičke računovođe „pružaju usluge u parničnim postupcima u vezi sa različitim situacijama, uključujući i poslovne nabavke, vrednovanje imovine u brakorazvodnim parnicama, obračun visine odštetnih zahtjeva, i izgubljene dobiti usljed pronevera i drugih nezakonitih radnji, poreske utaje i tehnika pranja novca“.[125]

„Angažovanja forenzičkih računovođa u vezi sa krivičnim pitanjima obično nastaju kao posljedica kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima“.[126]

Uopšteno govoreći, iako se izraz „forenzičko računovodstvo“ obično pogrešno upotrebljava da opiše primjenu računovodstvenih, revizorskih i suštinski svih finansijskih vještina i znanja u otkrivanju isključivo kriminalnih radnji, ovaj pojam podrazumijeva mnogo širi kontekst.

U okviru forenzičkog računovodstva, usluge istražnog računovodstva mogu se pojaviti u vidu finansijsko-kriminalističkih provjera i obrada i nezavisne forenzičke revizije finansijskih izvještaja (forenzička revizija).

3. LAŽNO FINANSIJSKO IZVJEŠTAVANJE

3.1.Pojam i priroda lažnog finansijskog izvještavanja

Lažno finansijsko izvještavanje usmjereno je na stvaranje iskrivljene slike o finansijskom položaju organizacije. Međunarodni standardi revizije smatraju da lažno finansijsko izvještavanje predstavlja kriminalnu radnju koju

[124] http://www.international.edu/people/dahli-gray

[125] Gray, Dahli: Forensic accounting and auditing Compared and contrasted to traditional accounting and auditing, American Journal of Business education-fourth quarter 2008, str. 116.

[126] http://en.wikipedia.org/wiki/Forensic_accounting

karakteriše namjerno pogrešno iskazivanje ili izostavljanje određenih podataka ili objelodanjivanja u finansijskim izvještajima, s ciljem obmanjivanja korisnika finansijskih izvještaja.[127] Lažni finansijski izvještaji mogu njihove korisnike, a prije svega kreditne institucije i investitore, navesti na donošenje pogrešnih poslovnih odluka, i, shodno tome, izazvati velike gubitke i narušiti povjerenje u sistem finansijskog izvještavanja i izazvati ozbiljne probleme na tržištu.

Lažnim finansijskim izvještajima obično pribjegavaju: pripadnici organizovanih kriminalnih grupa, srednji i viši nivoi zaposlenih i rukovodstva u pravnim licima, kao i najviši nivoi rukovodstva.

Pripadnici organizovanih kriminalnih grupa lažne finansijske izvještaje najčešće sačinjavaju kako bi neosnovano dobili pozajmice od finansijskih institucija, ili da bi manipulisali berzanskim vrijednostima akcija. Sa druge strane, srednji i viši nivoi zaposlenih i rukovodstva opredjeljuju se za činjenje ove kategorije kriminalne radnje kako bi prikrili odgovornost za slabe rezultate rada u području svojih nadležnosti, ili radi pribavljanja bonusa na osnovu lažno iskazanih rezultata poslovanja. Ipak su, u najvećem broju slučajeva, najviši rukovodeći nivoi pravnog lica uključeni u lažno finansijsko izvještavanje zbog: prikrivanja stvarnih rezultata poslovanja pravnog lica, čuvanja svog radnog mjesta i položaja u pravnom licu, kao i zadržavanja nivoa zarada i ličnih primanja od plata, bonusa i dividendi.

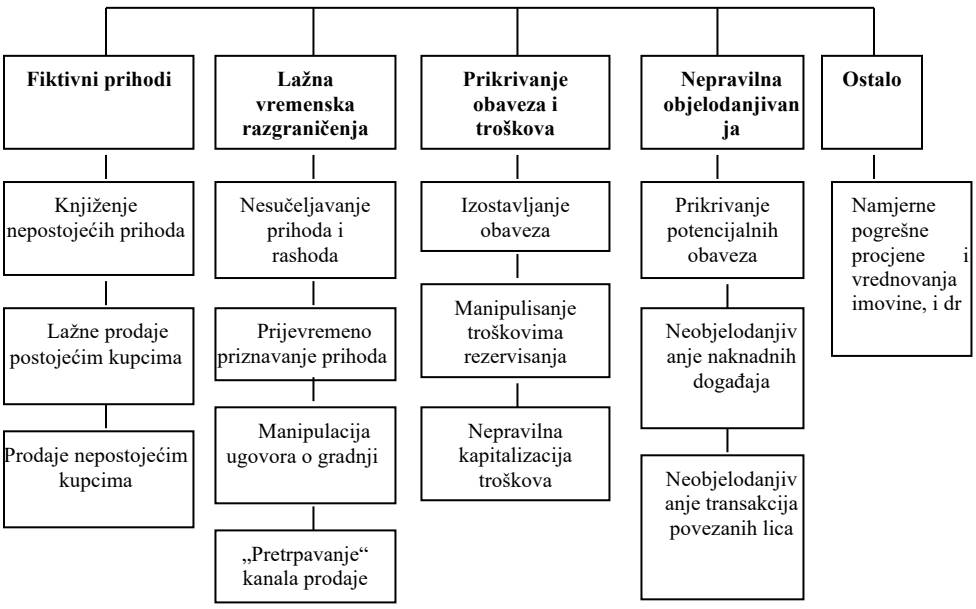
Rezultati poslovanja pravnog lica mogu biti prikriveni precjenjivanjem ili potcjenjivanjem njegovog finansijskog položaja.

Pet je najčešćih međusobno povezanih oblika lažnog finansijskog izvještavanja:[128]

- fiktivni prihodi;
- lažna vremenska razgraničenja;
- prikrivanje obaveza i troškova;
- nepravilna objelodanjivanja, i
- ostale tehnike lažnog finansijskog izvještavanja.

[127] *Međunarodni standardi i saopštenja revizije*, Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd, 2005., str.277.

[128] Wells, T.J.: *Corporate Fraud Handbook,* John Wiley&Sons, New Yersey, 2004., str. 359.

Slika 6: Oblici i tehnike lažnog finansijskog izvještavanja

3.2. Primjeri lažnog finansijskog izvještavanja

Najpoznatiji američki, a vjerovatno i svjetski primjer finansijskih i računovodstvenih obmana jeste svakako slučaj američke kompanije „Enron“ čija je glavna djelatnost proizvodnja goriva i energije. U 2001. godini to je bila sedma kompanija po snazi u SAD. Ova kompanija je u svojim finansijskim izveštajima prikazivala prihode koje su ostvarivali njeni tzv. Entiteti za posebne namjene, a obaveze istih iskazivane su vanbilansno. Izostalo je adekvatno konsolidovanje. „Enron“ je takođe precijenio svoja potraživanja za 1,2 milijarde dolara. Ovo sa ciljem obmane investitora. Takođe, postojala je zavisnost između menadžera i revizora, što je protivno revizorskim kodeksima. Sve to je rezultiralo bankrotstvom.[129]

Kompanija „WorldCom“, iz oblasti telekomunikacijskih usluga, je sljedeći primjer obmane u računovodstvu u Americi. Manipulacije su izvršene preko

[129] Karapavlović, N.: *Uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskog izveštavanja*, Ekonomski horizonti, 2011, 13, (1), str. 163

kapitalizovanja rashoda koji su tipični rashodi perioda i od njih se ne očekuju nikakve koristi u budućnosti. Najčešće citirani primjer za namjerno kapitalizovanje troškova od kojih se ne očekuju koristi u budućnosti vezan je za kompaniju „WorldCom" koja je kapitalizujući poslovne troškove omogućila lažno povećanje neto dobitka pre poreza i cash flow-a iz poslovanja za oko 3,8 milijardi dolara."[130]

Slučaj sličan prethodnom bio je prisutan u kompaniji „Health South" iz oblasti zdravstva. „Ova kompanija je, izmenu ostalog kapitalizovala troškove sponzorstva hokejaškog tima u Pensilvaniji i troškove oglašavanja u štampi. Perfidnost se ogleda u tome što su bili kapitalizovani samo rashodi čiji je iznos u fakturama bio manji od 5.000 dolara. Namera je bila da se izbegavanjem većih iznosa ne privuče pažnja revizora."[131]

Sa druge strane,kompanija „Microsoft" u periodu od 1997. do 1999. godine nije kapitalizovala troškove razvoja, iako je to dozvoljeno, već ih je tretirala rashodima perioda, što je imalo za posledicu niži finansijski rezultat od realnog. To je činjeno sa namjerom ublažavanja monopolske pozicije na tržištu, što takođe može da bude motiv za primjenu lažnog finansijskog izvještavanja.

Poznat je i slučaj „MiniScribe" kompanije koja proizvodi magnetne diskove za kompjutere. Kompanija je u periodu od 1985. do 1988. godine, kada su ostali konkurenti doživljavali pad prodaje, navodno povećala prodaju za preko 400%. Kada se to poveže sa bonus planovima menadžera, koji su bili visoko postavljeni, zaključak je upućivao na lažno finansijsko izjveštavanje.

Kompanija „Parmalat", koja se bavi preradom mlijeka i hrane, možda je najpoznatiji evropski primer računovodstvenih manipulacija (evropski „Enron"). Kompanija je krajem februara 2003. godine demantovala glasine o finansijskoj nestabilnosti, a već u decembru iste godine proglašen je stečaj, da bi početkom 2004. godine ponovo bili utvrđeni rezultati za 2002. godinu pri čemu je utvrđeno da je bilo potcjenjivanja dugova za 12,5 milijardi evra i precjenjivanja prihoda od prodaje za 1,5 milijardi evra.[132]

---

[130] Malinić, D.: *Savremeni izazovi integralnog istraživanja kvaliteta finansijskih izveštaja*, Ekonomika preduzeća, 2009., str. 138-155.
[131] Malinić, D.: *Savremeni izazovi integralnog istraživanja kvaliteta finansijskih izveštaja*, Ekonomika preduzeća, 2009, str. 138 - 155.
[132] Karapavlović, N.: *Uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskog izveštavanja*, Ekonomski horizonti, 2011, 13, (1), str. 164

Kompanija „Elan“ iz oblasti proizvodnje farmaceutskih proizvoda je u 2002. godini precijenila dobitak (profit) i svoj kapital, a takođe nije izvršila konsolidovanje zavisnih preduzeća, što je i potvrdilo ponovno utvrđivanje rezultata za tu godinu.

U isto vrijeme italijanska kompanija „Cirio Finanziaria“ biva kritikovana zbog „neobičnog“ knjigovodstva pri prodaji fudbalera Lacia. Neregularnosti koje su otkrivene odnose se na precjenjivanje imovine.

„Cirio Finanziaria“ nije izmirila dugove po osnovu obveznica, milanska berza vrši njihovu suspenziju sa listinga, podnesen je zahtjev za stečajem, a predsjednik kompanije sa svojim sinom završava u zatvoru.

4.POTREBA ZA FINANSIJSKIM IZJEŠTAJIMA I NJIHOVO UNAPREĐENJE

Finansijski izvještaji zahtijevaju fer i objektivan prikaz bilansnih pozicija. Uslov za kvalitetno finansijsko izvještavanje je adekvatan tretman poslovnih događaja. Računovodstveni tretman poslovnih događaja u velikoj mjeri zavisi od usvojenih računovodstvenih politika i procjena koje moraju biti usklađene sa važećom regulativom, a prije svega sa MRS, MSFI i okvirom za sastavljanje i predstavljanje finansijskih izvještaja. Zadnjih godina aktuelizirana je funkcija revizije, čiji je osnovni zadatak da utvrdi da li su finansijski izvještaji sačinjeni u skladu sa važećom regulativom, kako bi se u krajnjoj instanci spriječile finansijske prevare.

Međutim, poslovna praksa je pokazala da revizija ne pruža dovoljnu zaštitu od finansijskih prevara. Zbog navedenog, a u cilju ocjene zakonitosti i stručnosti u evidentiranju poslovnih događaja, javila se potreba za sofisticiranijim vidom kontrole koji bi bio u stanju otkriti prevare unutar preduzeća. A takav vid kontrole je spoznat u forenzičkom računovodstvu, kao novom pravcu u računovodstvenom nadzoru.

Jedan od faktora u procesu donošenja odluka o ulaganjima investitora (domaćih i inostranih) predstavljaju finansijski izvještaji, zbog čega i moraju da budu sastavljeni na razumljiv način, realni i objektivni, istiniti i fer prikazani. Relevantnost i pouzdanost finansijskog izvještavanja došla je u prvi plan sa pojavom globalne finansijske, a zatim i ekonomske krize, kao i usljed ogromnih gubitaka koje su investitorima prouzrokovali finansijski skandali nastali krajem 20. i početkom 21. vijeka.

Sa razvojem svjetskog tržišta dolazi do naglog rasta finansijskih prevara, što umanjuje objektivnost i pouzdanost finansijskog izvještavanja. U cilju uspješnog suprostavljanja prevarama i povrata povjerenja u finansijske izvještaje, razvoj forenzičkog računovodstva, kao nove discipline, podrazumijeva ispitivanje i interpretiranje dokaza i činjenica i davanje određenog mišljenja. Uloga forenzičkog računovodstva ogleda se u sprečavanju manipulativnih radnji i uticaju na kvalitetnije finansijsko izvještavanje i efikasnije poslovno odlučivanje.

ZAKLJUČAK

Forenzičko računovodstvo se može definisati kao primjena računovodstvenih, revizorskih i svih drugih finansijskih veština i znanja u razjašnjavanju finansijskih odnosa, činjenica i transakcija koje mogu biti ili su već predmet sudskog postupka.

Forenzičko računovodstvo podrazumijeva posebnu vrstu računovodstvene istrage i ocjenjivanja, koje je namjenjeno sprečavanju i otkrivanju, te dokazivanju prevara ili drugih kaznenih radnji o sudu strukovne i profesionalno etičke neupitnosti i pouzdanosti fizičkih lica, ali i davanje realnih mišljenja o potencijalnoj opasnosti ili stvarnoj prisutnosti pravno nedozvoljenih radnji u njihovom radu.

Prilikom sprovođenja forenzičke revizije, revizor ne vrši verifikaciju seta finansijskih izvještaja za određenu poslovnu godinu, već, rukovođen simptomima i nagovještajima nezakonitog postupanja, prati trag kriminalne radnje sve do njenog korena ili početka, bez obzira na vrijeme kada je ona izvršena.

Lažno finansijsko izvještavanje predstavlja kriminalnu radnju - namjerno pogrešno iskazivanje ili izostavljanje određenih podataka ili objelodanjivanja u finansijskim izvještajima, s ciljem obmanjivanja korisnika finansijskih izvještaja. Lažni finansijski izvještaji mogu njihove korisnike navesti na donošenje pogrešnih poslovnih odluka i izazvati velike gubitke i narušiti povjerenje u sistem finansijskog izvještavanja.

Dobro korporativno upravljanje doprinosi održivom ekonomskom razvoju tako što: poboljšava poslovne rezultate kompanija i njihovu operativnu efikasnost, poboljšava pristup tržištima kapitala, umanjuje troškove kompanija u smislu pribavljanja kapitala, podiže vrijednost imovine i

doprinosi boljem renomeu kompanije. Finansijsko izvještavanje i revizija predstavljaju temelj korporativnog upravljanja.

Pouzdane i vjerodostojne prezentovane informacije omogućavaju korisnicima, menadžerima, vlasnicima preduzeća i potencijalnim investitorima efikasnije korporativno upravljanje. Obzirom na fleksibilan računovodstveni regulatorni okvir, dovodi se u pitanje kvalitet prezentovanih računovodstvenih informacija u finansijskim izvještajima i efikasnost korporativnog upravljanja.

Rezultati poslovanja pravnog lica mogu biti prikriveni precjenjivanjem ili potcjenjivanjem njegovog finansijskog položaja.

Statistika praćenja prevara prema profesijama navodi upravo računovodstvenu profesiju i rukovodioce na najvišim položajima odlučivanja kao najčešće počinioce prevara. Osnovni postulati na kojima se temelji finansijsko izvještavanje jesu „fer“ i „poštena“ prezentacija finansijskih izvještaja. Opšteprihvaćena pravila, odnosno standardi koji imaju moć kažnjavanja ako se ne poštuju, međutim, nisu uspjeli u svojoj namjeri da se ove vrijednosti poštuju pri finansijskom izvještavanju. Došlo je do gubitka povjerenja u računovodstvenu profesiju i ukazivanja na nemogućnost zamjene standardizovanih rješenja normama, odnosno, istaknuta je važnost vraćanja povjerenja u računovodstveno izvještavanje na osnovu standardizovanih rješenja, kroz poštovanje i stvarnu upotrebu stručnih pravila. U ostvarenju ovog cilja veoma važnu ulogu igra nova grana računovodstvene profesije – forenzičko računovodstvo.

Tokom budućnosti će istraživači prevara - forenzičke računovođe i revizori, biti zaposleni u naporima dokazivanja finansijskih prevara, s obzirom da su u industriji rasta. S druge strane, svi navedeni stručnjaci će se nastaviti boriti da donose prave odluke u sprečavanju i otkrivanju finansijskih prevara i ohrabrivati i druge da rade isto.

LITERATURA:

1. Buckhoff, T.: Forensic Audit vs. Financial Statement Audits,... op.cit.
2. Opširnije o institutu videti: Institute of forensic auditors-IFA http://www.ifa-iaf.be/vl/frontEnd/presentation/introduction.html
3. Vasudevan, S.: *Forensic Auditing* http://www.icai.0rg/res0urce_f1le/l 1007p359-364sep04.pdf

4. Association of certified fraud examiners www.acfe.com
5. Golden, T., Skalak, S., Clayton, M.: *A Guide to Forensic Accounting Investigation,* John Wiley & Sons, Inc. 2006., p. 250, preuzeto iz Škarić-Jovanović, K.: *Forenzičko računovodstvo – instrument zaštite interesa računovodstvene javnosti*, Zbornik radova sa 13. Kongresa SRRRS, Banja Vrućica, 2009.
6. http://www.international.edu/people/dahli-gray
7. Gray, Dahli: Forensic accounting and auditing Compared and contrasted to traditional accounting and auditing, American Journal of Business education-fourth quarter 2008, str. 116.
8. http://en.wikipedia.org/wiki/Forensic_accounting
9. *Međunarodni standardi i saopštenja revizije*, Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd, 2005., str.277.
10. Wells, T.J.: *Corporate Fraud Handbook,* John Wiley&Sons, New Yersey, 2004., str. 359.
11. Karapavlović, N.: *Uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskog izveštavanja*, Ekonomski horizonti, 2011, 13, (1), str. 163
12. Malinić, D.: *Savremeni izazovi integralnog istraživanja kvaliteta finansijskih izveštaja*, Ekonomika preduzeća, 2009., str. 138-155.
13. Malinić, D.: *Savremeni izazovi integralnog istraživanja kvaliteta finansijskih izveštaja*, Ekonomika preduzeća, 2009, str. 138 - 155.
14. Karapavlović, N.: *Uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskog izveštavanja*, Ekonomski horizonti, 2011, 13, (1), str. 164

Doc.dr.sc. Semina Škandro[133]

UTICAJ INTERNE KONTROLE NA POUZDANOST FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA PRIVREDNIH DRUŠTAVA

THE INFLUENCE OF INTERNAL CONTROL ON THE RELIABILITY OF FINANCIAL REPORTING OF BUSINESS COMPANIES

SAŽETAK

Neizostavan dio organzacije svakog privrednog društva je uspostava određenog sistem interne kontrole kao nezamjenjivog alata upravljanja rizicima, te alata pomoću kojeg se cijeli proces upravljanja može unaprijediti. Interne kontrole su sistemi dizajnirani i uspostavljeni od strane menadžmenta kako bi pružili razumnu sigurnost ka ostvarivanju postavljenih ciljava u pogledu pouzdanosti finansijskog izvještavanja, efikasnosti i uspješnosti poslovanja, te usklađenosti sa zakonskim i drugim propisima. Kako i kakav je uspostavljen sistem interne kontrole zavisi od više faktora, kao što su veličina privrednog društva, organizacioni oblik, broj zaposlenih, politika poslovanja, stil rukovođenja i dr. Sistem interne kontrole ima zadatak nadzirati cjelokupno poslovanje u cilju unapređenja poslovanja privrednih društava i sprečavanje neregularnih radnji. Sistem interne kontrole značajan je i kod angažmana revizije, gdje se poseban akcent stavlja na funkionalnost tog sistema, odnosno postavlja se pitanje: da li se prilikom prosuđivanja informacija o poslovanju klijenta revizor može oslonuti na sistem interne kontrole ili ne?" Cilj ovog rada je da ukaže na ulogu i značaj uspostave kvalitetnog sistema interne kontrole u privrednim društvima, odnosno njegovom uticaju na pouzdanost finansijskog izvještavanja.

Ključne riječi; interna kontrola , COSO, finansijsko izvještavanje, revizija

ABSTRACT

[133]Doc.dr.sc. Semina Škandro, Sveučilište "Vitez" Travnik, seminaskandro@hotmail.com

An indispensable part of the organization of every company is the establishment of a certain system of internal control as an irreplaceable risk management tool, and a tool that can improve the entire management process. Internal controls are systema designed and established by management to provide reasonable assurance towards the achievement of set goals in terms of reliability of financial reporting, efficientcy and success of operations, and compliance with legal and other regulations. How and what kind of internal control system is established depends on several factors, such as the size of the company, organizational form, number of employees, business policy, management style, etc. The internal control system has the task of supervising the entire business in order to improve the business of companies and prevent irregular actions. The internal control system is also important in audit engagemenst, where special emphasis is placed on the functionality of that system, i.e. the question arises: Can the auditor rely on the internal contol system when judging information about the clijent's business of not?" The aim of this work is to point aut the role and importance of establishing a quality internal control system in companies, that is,its influence on the, its influence on the reliability of financial reporting.

Keywords: internal control, COSO, financial reporting, auditing

JEL: M42

UVOD

Osnovni i najvažniji oblik nadzora u privrednim društvima je funkcionalan sistem interne kontrole. Interna kontrola je nadzorni mehanizam koji sve elemente sistema interne kontrole međusobno povezuje i osigurava ostvarivanje unaprijed postavljenih ciljeva i uspješno funkcionisanje sistema, njegov rast, razvoj i opstanak kroz provođenje formalnog i sadržajnog nadzora, odnosno kontrole. Svako privredno društvo treba da osmisli vlastiti sistem interne kontrole shodno svojim politikama i organizaciji. Za funkcionalnost sistema interne kontrole zainteresirani su eksterni revizori, članovi uprave, menadžeri i ostali zaposlenici, te državne institucije. Sistem interne kontrole podrazumijeva politike i postupke koje je usvojio menadžment privrednog društva kako bi osigurala ispunjenje ciljeva koji su vezani za:

- Efikasnost i uspješnost poslovanja privrednog društva
- Pouzdanost finansijskog izvještavanja

- Usklađenost sa mjerodavnim zakonoma i propisima
- Zaštita imovine od neovlaštenog prisvajanja, korištenja i otuđenja.

Za uspostavu sistema interne kontrole odgovoran je menadžer, a za njeno funkcionisanje odgovorni su svi zaposleni u privrednom društvu.

1. POJAM INTERNE KONTROLE

Postoje razne definicije interne kontrole, a jedna od njih je ona koju je dao William F. Messier Jr: „Interna kontrola je skup postupaka koje oblikuje uprava, rukovodilac i ostali zaposlenici sa svrhom sticanja razumnog uvjerenja u pogledu postizanja ciljeva na području sljedećih kategorija:

- Učinkovitosti poslovanja (operativni ciljevi)
- Pouzdanosti finansijskog izvještavanja (informacijski cilj)
- Usklađenost s primjenjivim zakonima i propisma (ciljevi usklađenosti ili podudarnosti).

Prema poslovnoj enciklopediji kada se govori o internoj kontroli, konstatuje se da je ona u svojoj osnovi takva kontrola, koja može biti identifikovana kao individualna preventivna aktivnost, aktivnost detekcije, korektivna aktivnost i aktivnost usmjeravanja koja omogućava da pravno lice funkcioniše na planirani način. (Glogić, Hasanbegović, Škandro,2022,311) Interna kontrola se smatra jednim od najvažnijih elemenata za upravljanje rizikom nastanka prevara. Izostanak ili greška interne kontrole je „*inicijalna kapsula*“ za stvaranje prilike počinjenja prevare u preduzeću. Savremeni pristup internoj kontroli podrazumijeva preventivno djelovanje i primjenu načela samokontrole. Funkcionalna interna kontrola treba da poveća vjerovatnoću da će se otkriti pronevjere, umanjiti šteta, zloupotreba ili pogreška, spriječiti nepoštene aktivnosti i sl. Također, propastom brojnih multinacionalnih kompanija krajem prošlog i početkom ovog vijeka (Enron, WordCom i dr.) koji su manipulisali finansijskim izvještajima, doveli su do spoznaje da su upravo slabi sistemi interne kontrole dali prostora za manipulativne radnje i pojavu finansijskih skandala. Iz tog razloga 2002. godine donesen je poznati američki federalni zakon SOX- Sarbanes Oxley zakon, kojim se pred menadžere i odbore svih javnih privrednog društava stavlja obaveza uspostave funcionalnijeg sistema interne kontrole nad finansijskim izvještavanjem. Interna kontrola ima sljedeće karakteristike: (Tušek, Sever, 2007, 276)

- Interna kontrola je proces, odnosno skup aktivnosti koje nisu sebi same svrhom nego ih treba shvatiti kao sredstvo za ostvarivanje postavljenih ciljeva
- Internu kontrolu provode ljudi na svim nivoima organizacije
- Interna kontrola osigurava razumno, ali ne i apsolutna uvjerenje
- Interna kontrola uspostavlja se radi ostvarivanja nekih ciljeva.

Značaj interne kontrole proističe iz činjenice da ona pomaže menadžmentu u ostvarivanju proklamovanih poslovnih ciljeva i politika poslovanja, te utiče na realnije i pouzdanije finansijsko izvještavanje. Razlikujemo sljedeće vrste interne kontrole: (Crnković, Mujoč, Mahaček, 2010, 152)

- Izvršna ili administrativna kontrola
- Informacijsko – računovodstvena kontrola
- Upravljačka kontrola

2. MODELI INTERNE KONTROLE

Pouzdan i funkcionalan sistem interne kontole daje veliki doprinos realnosti i objektivnosti informacijama koje su prezentirane u finansijskim izvještajima i velika pažnja internoj kontroli se posvećuje u revizijskom angažmanu. Međutim, u praksi postoje privredna društva koja nemaju uspostavljen sistem interne kontrole, mada to ne mora automatski značiti da u su njihovi finansijski izvještaji nerealni i neobjektivni, ali svakako upućuje revizore na oprez, jer takvi finansijski izvještaji možda sadrže materijalno značajne pogreške, a što će kasnije revizori dokazivati prilikom provođenja revizije. U pravilu dobra interna kontrola treba da bude funkcionalna sa jasno definisanim i uspostavljenim tehnikama i procedurama. Postoje razni modeli i pristupi internoj kontroli kao što su: COSO model, CoCo, Cobit, Basel,Iso 900, a najčešće korišteni je COSO model.

2.1. COSO MODEL

COSO je skraćenica od Commitee of Sponsoring Organisations of the Treadway Commission, dobrovoljnog udruženja američkih privrednog društva , koje je početkom devedesetih godina postavila sebi za cilj stvoriti jedinstvene općepriznate standarde i metode za opći koncept interne kontrole, razvili su model koji je bio koncipiran kako za profitna tako i za neprofitna privrednog društva , odnosno socijalna profitna privrednog društva , a koji sadrži pet komponenti. Komponente COSO modela interne kontrole su:

- Kontrolno okruženje
- Procjenu rizika

- Kontrolu aktivnosti i procedura
- Informisanje i prenos podataka sistemu podrške
- Nadzor ili monitoring.

Ovaj koncept je 2003 godine dopunjen za "Enterprise Risk management Framework" koji je objavljen u oktobru 2004 godine. Sad novi model obuhvaća osam sastavnih dijelova kao okvirnih uslova za efikasno provođenje interne kontrole.

Prikaz br.1- slikoviti prikaz COSO modela

2.1.1 Kontrolno okruženje

Menadžment je odgovoran za svijest o riziku u cijelom preduzeću, bilo kroz pismene ili usmene upute, bilo kroz samo svoje ponašanje unutar privrednog društva . Kontrolno okruženje se sastoji od akcija (radnji), politika i procedura, koje odražavaju (prikazuju) cjelokupne stavove rukovodstva, direktora i vlasnika nekog privrednog društva o internoj kontroli koja je bitna za klijenta (društva). Kontrolno okruženje čini temelj svih drugih komponenti interne kontrole, pod uslovom da postoji disciplina i organizacija. Faktori kontrolnog okruženja uključuju integritet, etičke vrijednosti i stručnost zaposlenih, filozofiju i stil rukovođenja, način prenosa odgovornosti i ovlaštenja, način

unapređenja i napredovanja kadra i sl. Kod revizijskog angažmana revizor će steći razumijevanje okruženja kontrole i ocijeniti:

- je li menadžment, pod nadzorom onih koju su zaduženi za upravljanje, stvorio i podržao klimu poštenog i etičkog ponašanja svih zaposlenika,
- osiguravaju li kvalitete sastavnih dijelova kontrolnog okruženja sveukupno odgovarajuću osnovu za ostale komponenete internih kontrola i jesu li zbog nedostataka u okruženju kontola oslabljene te ostale komponenete.

2.1.2. Procijena rizika

Menadžment će prosuditi mogući rizik. Reakcija na eventualni rizik zavisi od samog rizika i ocijene uprave privrednog društva . Procijena rizika uključuje prepoznavanje internih i eksternih sredstava koja bi mogla potencijalno ugroziti organizacionu kontrolnu strukturu i prikriti akcije (prevarne radnje) od menadžmenta. Sa rizikom se privredno društvo mora suočiti i mora ga držati pod kontrolom uz konstantno praćenjee. Revizor će steći razumijevanje o tome ima li društvo postupak za:

- prepoznavanje poslovnih rizika relevantnih za ciljeve finansijskog izvještavanja,
- procijenjivanje značajnosti rizika
- procijenjivanje vjerovatnosti njihovog nastanka
- odlučivanje o radnjama koje treba usmjeriti na te rizike.

Ako društvo nema ustanovljen navedeni postupak ili ima „ad hoc“ postupak, revizor će sa menadžmentom raspraviti jesu li prepoznati poslovni rizici relevantni za ciljeve finansijskog izvještavanja i šta je u vezi sa njima poduzeto. Revizor će ocijeniti je li nepostojanje dokumentovanog postupka procjene rizika odgovarajuće u datim okolnostima, ili odrediti predstavlja li to značajan nedostatak u internim kontrolama.

2.1.3. Kontrolne aktivnosti i procedure

Kontrolne aktivnosti moraju otkriti sve identificirane rizike, odnosno to su aktivnosti koje su usmjerene na rizična područja. Ako kontrolne procedure nisu adekvatno (dovoljno) definisane i dosljedno sprovedene unutar organizacije, tada je otvorena mogućnost za prevarnu radnju. Kontrolnim aktivnostima predstavljaju politike i postupke koje je uprava uspostavila radi postizanja konkretnih ciljeva privrednog društva . Oni obuhvaćaju čitav niz aktivnosti kao što su odobrenja, ovlaštenja, verifikacije, usklađivanja, opća ispitivanja, provjera aritmetičke tačnosti, kao i kontrolu promjene i uslova rada

kompjuterskih informacionih sistema. Kontrolne aktivnosti mogu biti mnogobrojne, ali se one, uglavnom, svrstavaju u pet kategorija:

1) Adekvatno razdvajanje dužnosti
2) Pravilno odobravanje transakcija i aktivnosti
3) Adekvatna dokumentacija i evidencije
4) Fizička kontrola sredstava i poslovnih knjiga
5) Nezavisne provjere uspješnosti rada.

U sticanju razumijevanja društvo ovih kontrolnih aktivnosti, revizor će steći razumijevanje o tome kako društvo raguje na rizike nastale na osnovu korištenja informacijskih tehnologija.

2.1.4. Informacija i komunikacija

S primjenom novih informacijskih medija, rastu opasnosti pojave novih potencijalnih rizika, koje moraju biti otkrivene odgovarajućim kontrolama. Efikasan informacijski sistem treba da ima sljedeće karakteristike:

- sistem treba da proizvede informacije u pravo vrijeme, blagovremeno u upotrebljivom obliku i na prihvatljivom nivou tačnosti
- obrada ulaznih podataka u cjelokupnom informacionom sistemu je jednoobrazana osim u slučaju kada se mijenja neki aspekt sistema.

Informacije su potrebne na svim nivoima organizacije i moraju biti utvrđene, dobivene i prenijete u onoj formi i vremenskom okviru koji će ljudima omogućiti da izvrše svoje dužnosti i obaveze. Informacioni sistemi prave izvještaje i omogućavaju vođenje i kontrolu privrednog društva . Najvažniji informacioni sistem za internu kontrolu je *računovodstveni sistem.* Računovodstveni sistem je serija zadataka i knjiženja jednog privrednog društva pomoću kojih se transakcije obrađuju radi vođenja finansijskih evidencija. Informacijski sistem relevantan za pouzdano finansijsko izvještavanje ogleda se kroz sljedeća područja:

- Klase transakcija u poslovanju društva, a koje važe za finansijske izvještaje
- Postupke, unutar IT i ručnih sistema, kojima se transakcije iniciraju, evidentiraju, obrađuju i izvještavaju u finansijskim izvještajima
- Povezane računovodstvene evidencije, elektronske ili ručne, potkrepljujuće informacije i određeni računi u finansijskim izvještajima u vezi sa iniciranjem, evidentranjem, obrađivanjem i izvještavanjem transakcije. To uključuje ispravne i neispravne informacije i kako se informacije prenose u glavnu knjigu

- Kako se informacijski sistem hvata u koštac sa događajima i uslovima, različitim od klasa transakcija, koji su važni za finansijske izvještaje
- Postupak finansijskog izvještavanja, uključujući važne računovodstvene procjene i objave
- Kontrole koje okružuju knjiženja u dnevniku, uključujući nestandardna knjiženja u dnevniku radi evidentiranja jednokratnih, neuobičajnih transakcija i usklađivanja.

2.1.5. Nadgledanje/monitoring

Nadzor prostojećih mjera kontrole mora biti kontinuiran i prilagođavan potencijalnim rizicima. Treba konstanto da razmatra da li interna kontrola funkcioniše kako je predviđeno, te da li je potrebno da se izvrše određene nadogradnje postojećeg sistema koju nalažu promjenjeni uslovi. Obim i učestalost ocjenjivanja sistema interne kontrole zavisiti će od procijene rizika i efikasnosti tekućih postupaka monitoringa. Revizor će steći razumijevanje glavnih vrsta aktivnosti koje društvo koristi pri monitoringu internih kontrola nad finansijskim izvještavanje, uključujući one koje se odnose na takve kontrolne aktivnosti relevantne za reviziju i kako društvo inicira korektivne aktivnosti za nedostatke u svojim kontrolama. Ako društvo ima službu za internu reviziju, revizor će steći razumijevanje o:

- sadržaju odgovornosti službe za internu reviziji i kako se služba za internu reviziju uklapa u organizacionu strukturu,
- obavljenim aktivnostima službe interne revizije ili o aktivnostima koje ona treba obaviti.

2.2. COBIT MODEL

COBIT (eng. Control Objectives for Information and related Techology) definiše radni okvir koji određuje način implementacije upravljana informacionim i komunikacijskim sistemima i tehnologijom (eng. ICT – Information and Communication Techology). COBIT modela je takav pristup koji menadžmentu pruža poseban alat pomoću kojeg ima punu kontrolu nad aktivnostima privrednog društva u kontekstu poslovnih procesa. U standardima COBIT-a „Ciljevi kontrole pri upotrebi IT“ formulisana je procedura i kriteriji pomoću kojih se vrši vrednovanje sistema interne kontrole informacionog sistema (povjerljivost, integritet, usklađenost za kriterijima efikasnosti, sigurnosti, dosljednosti, pouzdanosti. (www.isaca.org, IT Governance institut - ITG). ITG je neprofitna institucija koja je osnovana 1963 godine, sa ciljem unapređenja i donošenja novih standarda i publikacija koji su vezani za problematiku upravljanja ICT sistemima., a čine je stručnjaci

iz svijeta koji se bave upravljanjem, kontrolom, revizijom i sigurnosti informacijskih sistema. Komponente COBIT-a omogućavaju menadžmentu da uporeduju na najboljim performansama vlastite prakse pouzdanosti i kontrole, te da na taj način osiguraju postojanje adekvatnog nivoa pouzdanosti i kontrole, dok revizorima omogućava da opravdaju procjenu o sistemu interne kontrole, te savjetovanje o pouzdanosti i kontroli. Glavni motiv za stvaranje COBIT-a je razvijanje jasnijih politika interne kontrole u privrednim društvima. COBIT uljučuje sljedeće komponente:

- pregled namjenjen menadžmentu
- radni okvir
- ciljeve kontrole
- upute za upravljanje i model zrelosti informacionih tehnologija.

COBIT spaja poslovne i informatičke ciljeve, i daje mogućnost menadžmentu da prati zrelost informacionog sistema, odnosno mogućnost oprimizacije informatičkih resursa (aplikacija, informacija, infrastrukturai ljudi). COBIT model primjenjiv je u bilo kojem privrednom društvu.

2.3. KANADSKI CoCo MODEL

The Canadian Institute of Chartered Accountants – CICA je profesionalna revizijska i računovodstvena organizacija u Kanadi i ovlaštena je za izdavanje certifikata ovlaštenih revizora. Godine 1995 CICA je izdala priručnik o planiranju, ocjenjivanju i izvještavanju o kontrolnim sistemima u organizacijama, odnosno Okvir kriterija kontrole – CoCo. Suština kontrole može se posmatrati kao četiri povezana procesa visokog nivoa: (Stanišić, 2014, 33)

- monitoring i proučavanje internog i eksternog okruženja, i pretpostavke monitoring
- ciljevi interne kontrole uključujući upoznavanje sa rizicima i politikama, i utvrđivanje ciljeva poslovanja
- posvećenost etičkim vrijednostima, odgovarajuće politike ljudskih resursa i atmosfera uzajamnog povjerenja
- sposobnost zasnovana na odgovarajućim procesima, kontrolne aktivnosti i koordinisanje informacija.

Iz navedenog se može vidjeti da je veoma konzistentan sa američkim COSO modelom, ipak CoCo model je koncizniji model interne kontrole i lakši je za korištenje. Kanađani koji su koristii COSO model, napravili su model sa kojim su bili zadovoljniji, koji je više orijentisan prema procedurama interne revizije i koji izgleda lakše za razumijevanje i služi kao uputstvo za akrivnosti interne

revizije. (Galloway, 1994) Svakako da se internim revizorima preporučuje da prouče CoCo model.

3. UPOZNAVANJE REVIZORA SA SISTEMOM INTERNE KONTROLE

Pouzdan rad sistema interne kontrole omogućava revizoru da pri provjeri realnosti i objektivnosti stanja pojedinih pozicija finansijskih izveštaja, smanji obim potrebnih dokaznih testova proporcionalno stepenu efikasnosti sistema interne kontrole. Kod upoznavanja sa sistemom interne kontrole, revizor treba da utvrdi kako je taj sistem osmišljen i da li su odgovarajući interni kontrolni postupici i implementirani u poslovanju klijenta. Tek nakon što se upozna i shvati sistem funkconisanja interne kontrole, provodeći odgovarajuće testove kontrole, revizor ocijenjuje efinasnost tog sistema, obavlja konačnu procijenu kontrolnog rizika i donosi odluku o planiranju nivoa rizika neotkrivanja i dokaznih testova, a sve u cilju smanjenja ukupnog rizika revizije na što je moguće prihvatljiviji nivo. Upoznavanje i razumijevanje sistema interne kontrole znači prikupljanje dovoljno informacija i sticanje znanja o svim komponentama tog sistema, za svaku značajnu izjavu menadžmenta o finansijskim izvještajima. Potrebno je razlikovati sistem interne kontrole (eng. Internal control), koja podrazumijeva procese, mehanizme, tehnike, principe, zadatke, procedure, itd., od interne revizije (eng. Internal audit), koja podrazumijeva monitoring i procijenu sistema unutrašnje kontrole. Prema definiciji Instituta internih revizora : »Interna revizija je nezavisna, objektivna, osiguravajuća i savjetodavna djelatnost, čiji je cilj poboljšanje i usavršavanje operacija jedne organizacije. Ona pomaže organizaciji da postigne svoje ciljeve na taj način što uvodi sistemski, disciplinovani odnos prema ocijeni i usavršavanju efektivnosti u procesu upravljanja rizikom, sistemom kontrole i samim privrednim društvom«. Standardi na koje se revizor treba pratiti prilikom procijenjivanja funkcionisanja sistema interne kontrole su:

- MRevS 315 – Prepoznavanje i procijenjivanja rizika značajnih pogrešnih prikazivanja tokom sticanja razumjevanja društvoa i njegovog okruženja
- MRevS 330 – Revizorove reakcije na procijenjene rizike
- MRevS 260 – Komuniciranje sa onima koji su zaduženi za upravljanje

Kada stiče razumijevanje kontrola koje su relevantne za reviziju, revizor će ocijeniti oblikovanost kontrola i utvrditi jesu li implementirane, obavljanjem postupaka kao dopune upitima postavljenim zaposlenicima. Upoznavanje i razumijevanje sistema internih kontrola je nemoguće bez odgovarajućih postupaka prikupljanja svih prethodno spomenutih informacija. U

najznačajnije postupke upoznavanja sistema internih kontrola ubrajaju se: (Tušek, Žager, Rička, 2006, 193)

- ažuriranje i pregledanje prethodnih informacija i saznanja o poslovanju klijenta
- ispitivanje menadžmenta i zaposlenika klijenta
- proučavanje politika i uputa klijenta
- provjera dokumenata, evidencija i izvještaja i
- uvid u poslovne aktivnosti klijenta.

Pokazatelji važnih neodstataka u internim kontrolama uključuju, na primjer:

- dokaz nedjelotvornih aspekata okruženja kontrola, kao što su:
  - indikacije da važne transakcije u kojima menadžment ima finansijski interes nisu odgovarajuće istražili oni koji su zaduženi za upravljanje
  - menadžmentov propust da implementira odgovarajuće mjere za ispravljanje važnih nedostataka sa kojima je ranije upoznat
- nepostojanje postupka procijene rizika unutar privrednog društva
- dokaz o nedjelotvornom postupku procijene rizika
- dokaz o nedjelotvornoj reakciji na prepoznate važne rizike (npr.nepostojanje kontrole nad takvim rizicima)
- pogrešna prikazivanja otkrivena revizorovim postupcima koja nisu spriječena, ili otkrivena i ispravljena internim kontrolama
- prepravljanje prije izdatih finansijskih izvještaja radi iskazivanja ispravki značajnog pogrešnog prikazivanja zbog pogrešaka ili prevara
- dokaz o menadžmentovoj nemogućnosti da nadzire sastavljanje finansijskih izvještaja.

4. SAOPŠTAVANJE REZULTATA O NEDOSTACIMA INTERNE KONTROLE

Upoznavanje, te ocijena sistema interne kontrole i procijena revizijskih rizika izuzetno je značajna za cjelokupan tok revizije, jer dobro organizovan sistem interne kontrole smanjuje revizijski rizik, što s druge strane znači da revizor može da se zadovolji sa manjim brojem dokaza i dokaznih testova. Ako revizor ocijeni da je sistem interne kontrole klijenta neefikasan, ako je uočio određene slabosti i anomalije, potrebo je da o posljedicama upozna menadžment klijenta. Međunarodni revizijski standard (MRevS) 265- *Saopštavanje nedostataka u internim kontrolama onimakoji su zaduženi za upravljanje i menadžmentu*, bavi se revizorovom odgovornošću da adekvatno saopšti onima koji su zaduženi za upravljanje i menadžmentu nedostatke u

internim kontrolama, koje je revizor otkrio u reviziji finansijskih izvještaja. Ovaj standard treba čitati povezano s MRevS-om 200 "*Opći ciljevi nezavisnog revizora i obavljanje revizije u skladu s Međunarodnim revizijskim standardima*". Od revizora se zahtijeva da stekne razumijevanje internih kontrola relevantno za reviziju onda kada raspoznaje i procijenjuje rizike značajnog pogrešnog prikazivanja. Pri procijenjivanju rizika, revizor razmatra interne kontrole kako bi osmislio revizijske postupke koji su primjereni u datim okolnostima, ali ne i za svrhu izražavanja mišljenja o efikasnosti internih kontrola. Revizor može uočiti nedostatke u internim kontrolama, ne samo tokom postupka procijene rizika, nego i u bilo kojoj drugoj etapi revizije. Prema ovom standardu cilj revizora je da na odgovarajući način menadžmentu i upravi saopšti nedostatke koje je uočio u internoj kontroli, a koji su prema profesionalnoj procijeni revizora dovoljno značajni da se skrene pažnja na te nedostatke. MRevS 260- *Komunikacija sa onima koji su zaduženi za upravljanje*, sadrži relevantna razmatranja u vezi sa ovom komunikacijom, gdje se navodi da revizor prije nego što izda pismeno saopštenje, treba da razmotri da li bi prijem takvog saopštenja bio važan faktor u omogućavanju onima koji su zaduženi za upravljanje za uklanjanje nedostataka u internoj kontroli. U pisano saopštenje o važnim nedostacima u internim kontrolama revizor će uključiti;

a) opis nedostataka i objašnjenje njihovih potencijalnih efekata
b) dostatne informacije kako bi se onima koji su zaduženi za upravljanje i menadžmentu omogućilo razumijevanje konteksta saopštenja.

Revizor će naročito objasniti:

- kako je svrha revizije da revizor izrazi mišljenje o finansijskim izvještajima
- da revizija uključuje razmatranje internih kontrola relevantnih za sastavljanje finansijskih izvještaja kako bi se oblikovali revizijski postupci koji u odgovarajući u datim okolnostima, ali ne i za svrhu izražavanja mišljenja o učinkovitosti internih kontrola
- da su pitanja o kojima se izvještava ograničena na one nedostatke koje je revizor otkrio tokom revizije i za koje je revizor zaključio da su od dostatne važnosti da bi se o njima obavijestili oni koji su zaduženi za upravljanje.

ZAKLJUČAK

Nijedna struktura interne kontrole, bez obzira koliko je detaljna i sveobuhvatna, ne može da garantuje efikasno upravljanje i potpunu tačnu evidenciju. Također niti jedna interna kontrole nije „neprobojna" za

pronevjere, pogotovo kad su u njih uključene osobe na položajima koji nose određena ovlaštenja ili povjerenja. Ali bez obzira na navedeno, privredna društva trebaju da imaju utvrđen funkcionalan sistem interne kontrole koji je od posebnog značaja za finansijsko izvještavnje, efikasnost poslovanja i usklađenost sa zakonskim propisima. Revizoru je veoma bitno da upozna i razumije funkcionisanje sistema interne kontrole klijenta, a da bi dobio što je moguće više informacija neophodno je da poznaje njegove komponente kao što su; okruženje, uslovi pod kojima se provodi interna kontrola, procijena rizika, kontrolne aktivnosti, komunikacija i monitoring. Ukoliko revizor uoči određene nedostatke i anomalije u funkconisanju sistema interne kontrole, o tome obavještava upravu,odnosno menadžment kako bi isti blagovremeno reagovali u otklanjanju istih i vratili povjerenje u funkcionisanje sistema interne kontrole. Razlog navedenom je to što interne kontrole pomažu menadžmentu da kontrolišu razne poslovne procese, od kojih se poseban akcenat stavlja na finansijsko izvještavanje, efikasnost poslovanja i usklađenost sa zakonima i podzakonskim propisima, a sve u cilju otkrivanja i sprečavanja grešaka i prevara u poslovanju privrednih društava.

LITERATURA:

1. Crnković, L. Mijoč, I. Mahaček, D, (2010), Osnove revizije, Ekonomski fakultet u Osijeku
2. Glogić,E. Hasanbegović,E. Škandro,S, (2022), Forenzička revizija i finansijske pravare – teorija i praksa, Visokoškolska ustanova Finra, Tuzla
3. Galloway, Duncan J.,(1994) Control Models in Perspective, Internal Auditor
4. Filipović.I., (2009) Revizija, Sinergija, Zagreb
5. Mair, W. C. (2002). System Assurance and Control. The Institute of Internal Auditors Research Foundation
6. Stanišić.M., (2014), Interna kontrola i revizija, prvo izdanje, Singidunum Beograd
7. Škandro, S.,(2020), Savremena revizija, Bugojno
8. Tušek. B, Žager .L, Rička.Ž., (2006), Revizija- podrška poslovnom upravljaju, Revicon Sarajevo
9. Tušek, B. Sever, S, (2007), Uloga interne revizije u povećanju kvalitete poslovanja poduzeća u Republici Hrvatskoj – empirijsko istraživanje, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zarebu, Vol.5 No.1
10. MRevS- međunarodni revizijski standardi

Prof. dr. sc. Erdin Hasanbegović[134]

KRIPTOVALUTE KAO PREDMET ULAGANJA

CRYPTOCURRENCIES AS AN INVESTMENT SUBJECT

SAŽETAK

Digitalni ili elektronički novac predstavlja jedan od načina odvijanja elektroničkog plaćanja. Pojavio se kao posljedica sve veće važnosti interneta te potrebe iskorištavanja mogućnosti koje pružaju računalne mreže. Kriptovalute su jedinstveni digitalni novčići koje je nemoguće kopirati ni svojevoljno proizvesti. Funkcioniraju kao elektronski zapisi o određenim vrijednostima pohranjenim u elektronskim novčanicama na internetskim stranicama koje pružaju takvu vrstu usluge.

Glavni cilj ovog rada je objasniti pojam i povijest kriptovaluta, načine i mogućnosti investiranja kriptovaluta te njihovu povezanost s ekonomijom i tehnologijom. Ostali ciljevi su: prikaz najpopularnijih vrsta kriptovaluta i njhov razvoj, utvrđivanje prednosti i mana ulaganja u kriptovalute te kroz pregled literature utvrditi da li je moguće da će kriptovaluta postati opće prihvaćeno sredstvo plaćanja u svijetu.

Kriptovalute su s razvojem informatičkih tehnologija postale sve važniji faktor u ekonomiji te su sve većim razvojem počele zabrinjavati centralne banke koje su morale reagirat na njihov rast. Kriptovaluta je u potpunosti digitalna valuta čije se korištenje temelji na povjerenju zasnovanom na kriptografiji.

Ključne riječi: kriptovalute, trgovanje, ulaganje,

[134] Prof. dr. sc. Erdin Hasanbegović, Univerzitet FINra Tuzla, Ekonomski fakultet; email: erdin.hasanbegovic@hotmail..com

ABSTRACT

Digital or electronic money is one of the ways of making electronic payments. It appeared as a consequence of the growing importance of the Internet and the need to take advantage of the opportunities provided by computer networks. Cryptocurrencies are unique digital coins that cannot be copied or produced at will. They function as electronic records of certain values stored in electronic wallets on websites that provide this type of service.

The main goal of this paper is to explain the concept and history of cryptocurrencies, the ways and possibilities of investing cryptocurrencies and their connection with economy and technology. Other goals are: presentation of the most popular types of cryptocurrencies and their development, determining the advantages and disadvantages of investing in cryptocurrencies and through a review of the literature to determine whether it is possible that cryptocurrencies will become a universally accepted means of payment in the world.

With the development of information technology, cryptocurrencies have become an increasingly important factor in the economy, and their growing development has begun to worry central banks, which had to react to their growth. Cryptocurrency is a fully digital currency whose use is based on trust based on cryptography.

Keywords: cryptocurrencies, trading, investing,
JEL: E22

UVOD

Kriptovalute predstavljaju jedinstven oblik valute koji je zamišljen kao alternativa klasičnim sredstvima razmjene na način da bude jednostavniji, jeftiniji, sigurniji i ponajviše neovisan o bilo kakvom centralnom tijelu ili državnim vlastima. Temeljna tehnologija kriptovaluta, poznata pod nazivom blockchain, smatra se revolucionarnim izumom koji osim svoje temeljne funkcije za koju je osmišljen pruža mogućnost za razvoj brojnih drugih načina upotrebe koji će se u budućnosti tek prepoznati. Ulaganje kao način ostvarivanja profita koristi se već stoljećima te se smatra relativno sigurnim izvorom kapitala.

No, kad je berzansko tržište bilo u svojim začecima nije se smatralo takvim. Naprotiv, zbog nerazumijevanja samog sistema i njegovog funkcionisanja smatralo se rizičnim i postojale su sumnje u njegovu funkcionalnost. Sličan trend može se primijetiti danas kad se govori o kriptovalutama. Svijet je podijeljen na dvije skupine – one koji razumiju kriptovalute i cijene ih zbog potencijala koji nude i one koji nisu dovoljno upoznati s tehnologijom i sistemom koji ih pokreće pa ih stoga smatraju nečim čega se treba pribojavati i što može donijeti više štete nego koristi. Činjenica je kako je tehnologija koja stoji iza kriptovaluta relativno nova, a samim time i nedovoljno razvijena što znači da postoji prostor za napredak u budućnosti.

1. POJAM I DEFINICIJA KRIPTOVALUTA

Kriptovalute su digitalne ili virtualne valute koje koriste kriptografsku tehnologiju za osiguravanje sigurnih transakcija i kontrolu stvaranja dodatnih jedinica valute. Ovaj inovativni oblik digitalnog novca revolucionirao je način na koji svijet razmišlja o finansijama i platnim sistemima. Ključna karakteristika kriptovaluta je decentralizacija. To znači da kriptovalute ne ovise o centralnoj banci ili vladinoj instituciji za izdavanje i upravljanje. Umjesto toga, kriptovalute koriste tehnologiju poznatu kao blockchain (lanac blokova) kako bi se omogućila transparentnost, sigurnost i distribuirano knjigovodstvo. Blockchain je javni registar svih transakcija koji je dostupan svim korisnicima kriptovalute. Kriptovalute su dizajnirane da budu sigurne i anonimne. Svaka transakcija koristi kompleksne matematičke algoritme kako bi se osigurala povjerljivost i zaštita od prevara. Identitet korisnika ostaje anoniman, a transakcije su gotovo nemoguće manipulirati. [Mougayar, 2016]

Najpoznatija kriptovaluta je Bitcoin, koja je lansirana 2009. godine i postala je sinonim za ovaj digitalni oblik valute. Međutim, postoji na hiljade drugih kriptovaluta, svaka s vlastitim jedinstvenim karakteristikama i svrhom. Neki primjeri uključuju Ethereum, Ripple (XRP), Litecoin, i mnoge druge. [Nakamoto, 2008]

Kriptovalute su privukle pažnju investitora, trgovaca i tehnoloških entuzijasta. Njihova volatilnost može stvoriti prilike za brze dobitke, ali također nosi i

rizik. Mnogi ljudi koriste kriptovalute za ulaganje, kao sredstvo plaćanja ili kao način za sudjelovanje u decentraliziranim projektima i aplikacijama.

Za razumijevanje funkcioniranja kriptovaluta potrebna su određena informatička znanja, ali njihovo korištenje i upotreba relativno su jednostavni. Bitcoin je kriptovaluta koja plijeni najveću pozornost medija i koja ima najveću tržišnu kapitalizaciju. Kriptografija putem korištenja šifre i digitalnog potpisa obezbjeđuje sigurnost i sprečava moguće falsifikovanje ovih valuta. [Bojić, 2017]

2. NAČIN FUNKCIONISANJA KRIPTOVALUTA

Kriptovalute još uvijek nije moguće držati u banci, već se drže u takozvanim digitalnim novčanicima na odabranim internetskim stranicama koje pružaju tu uslugu. Svaka transakcija koju korisnik obavi je vrlo uređeni digitalni zapis, odnosno datoteka koja se sastoji od količine prenesenih jedinica kriptovalute i određenih javnih i tajnih ključeva adresa digitalnih novčanika pošiljatelja i primatelja. [Novak, 2022]

Dakle, za bilo kakvu transakciju kriptovalutama, preduvjet je da pošiljatelj i primatelj kriptovalute imaju tzv. kripto novčanike. Radi se o softverima koje korisnik može sam besplatno instalirati na mobilni uređaj ili računalo, ili mu direktno pristupiti putem interneta. Za otvaranje kripto novčanika nisu potreba posebna odobrenja finansijskih ili državnih institucija, odnosno postupak je prilično neformalan i anoniman. Otvaranjem novčanika, korisnik dobiva privatni ključ, koji je iznimno složen. [Sajter, 2017] Ključevi su lozinke koje su složenije od onih koje svakodnevno koristimo za ulazak u online račune, poput elektroničke pošte ili drugih aplikacija. Svaku transakciju pošiljatelj potpisuje svojim privatnim ključem, a na kraju se transakcija potvrđuje i zapisuje u mreži. Niko u mreži ne može vidjeti privatni ključ, ali može vidjeti da je onaj ko doista ima privatni ključ poslao transakciju. Pošiljateljev potpis osigurava da niko ne može kompromitirati sadržaj transakcije. Zato je privatne ključeve važno držati offline, odnosno izvan internetske mreže. [Novak, 2022]

Kriptovalute su jedinstvene u načinu na koji funkcionišu u poređenju sa tradicionalnim valutama. Njihov način funkcioniranja temelji se na tehnologiji blockchaina i specifičnim karakteristikama koje ih čine revolucionarnim

finansijskim alatom. Osnovni sapekti načina funkcionisanja kriptivaluja je: [Golumbia, 2016]

- **Blockchain Tehnologija:** Srce kriptovaluta je blockchain. To je distribuirani digitalni registar (lanac blokova) koji bilježi sve transakcije kriptovalute. Ovaj blockchain pohranjuje historiju svih transakcija koje su ikada izvršene, a svaka transakcija dodaje se u blok koji se ne može mijenjati. Ova transparentnost i nepromjenjivost čine ga pouzdanim i sigurnim.
- **Decentralizacija:** Kriptovalute su decentralizirane, što znači da nema centralne institucije, poput banke ili vlade, koja kontrolira emisiju ili transakcije. Umjesto toga, transakcije se verificiraju i evidentiraju na blockchainu putem distribuirane mreže računala (rudara) diljem svijeta. Ovo sprječava jedinstvenu tačku propadanja i manipulaciju.
- **Kriptografija:** Kriptovalute koriste složene algoritme kriptografije kako bi osigurale sigurnost i povjerljivost transakcija. Svaki korisnik ima svoj set javnih i privatnih ključeva koji omogućavaju potpisivanje i verifikaciju transakcija. To čini transakcije gotovo nemogućim za hakiranje ili manipulaciju.
- **Dostupnost za sve:** Kriptovalute su dostupne svima s pristupom internetu. Korisnici mogu otvoriti digitalne novčanike (wallets) kako bi držali svoje kriptovalute i izvršavali transakcije. Ovo olakšava globalni pristup finansijama, bez obzira na geografsku lokaciju ili tradicionalne bankarske račune.
- **Anonimnost:** Iako su sve transakcije zabilježene na blockchainu, identitet korisnika ostaje anoniman. Umjesto ličnih imena, korisnici se identifikuju pomoću niza slova i brojeva. Ovo pruža dodatnu razinu povjerljivosti i sigurnosti.
- **Rudarenje:** Većina kriptovaluta koristi sistem nagrađivanja poznat kao "rudarenje" (mining). Rudari su računala koja rješavaju kompleksne matematičke probleme kako bi verificirali transakcije i dodali ih u blockchain. Kao nagradu, rudari dobivaju nove jedinice kriptovalute.

- **Volatilnost:** Kriptovalute su poznate po svojoj volatilnosti. Cijene kriptovaluta često se mijenjaju brzo i značajno, što ih čini atraktivnim za trgovce, ali i nosi rizik za investitore.

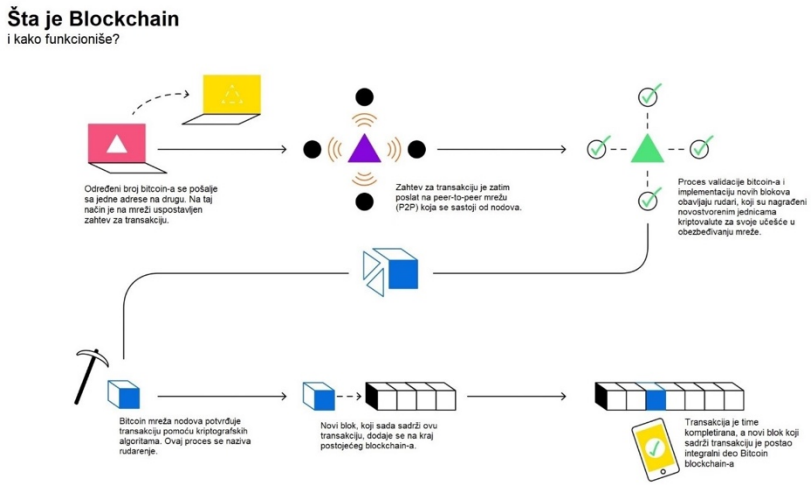
3. TEHNOLOGIJA KOJA POMAŽE RAZVOJU KRIPTOVALUTA

Iako se većina kriptovaluta (uključujući najpopularniji Bitcoin) koristi blockchain tehnologijom, posebna obilježja virtualnih valuta mogu se značajno razlikovati. Štoviše, nemoguće je u potpunosti predvidjeti budući smjer tehnoloških inovacija koje bi mogli koristiti tvorci novih virtualnih valuta. Kao jednu od važnih značajki virtualnih transakcija može se izdvojiti činjenica da se jedinice virtualnih valuta šalju direktno, u elektronskom ekosistemu s jednog mjesta na drugo, bez sudjelovanja bilo kojeg posrednika (npr. finansijske institucije). Jedinice virtualnih valuta obično se pohranjuju u elektronske adrese koje imaju jedinstvene javne identifikatore. Više adresa može se kombinirati u „e-novčanike“. U ovom smislu virtualne transakcije obično se hronološki bilježe u javnoj decentraliziranoj knjizi, koja se često naziva i „Blockchain“. Knjiga se sastoji od "blokova" koji sadrže zapise o prošlim transakcijama. [Meštrić, 2021]

Blockchain se ne nalazi na jednoj virtualnoj lokaciji. Svako ko posjeduje jedinicu neke kriptovalute ima i svoj primjerak takozvane blockchain knjige koji se sinkronizira među svim računalima u mreži.

Slika br.1: Način na koji Blockchain funkcionira

Izvor: https://www.startech.org.rs/blockchain-tehnologija (20.09.2023.)

4. PREDNOSTI I NEDOSTACI KRIPTOVALUTA

Finansijski sektor, kao i svi ostali, suočava se sa digitalnom transformacijom i promijenjenim načinom pristupa klijentima. Ulaganje u kriptovalute može se smatrati novom vrstom investicije, iznimno volatilnom ali s velikim potencijalom za ostvarivanje visokih prinosa. Kriptovalute imaju niz prednosti i nedostataka koje treba uzeti u obzir prilikom razmatranja njihove upotrebe.

Prednosti kriptovaluta:

- **Decentralizacija:** Kriptovalute su decentralizirane i ne ovise o centralnoj banci ili vladi. To ih čini otpornim na političke ili ekonomske promjene.
- **Sigurnost:** Kriptografija i blockchain tehnologija pružaju visok stupen sigurnosti. Transakcije su teško manipuliraju, a identitet korisnika ostaje anoniman.
- **Brze transakcije:** Digitalne transakcije kriptovalutama obično su brže od tradicionalnih bankarskih transakcija, posebno za međunarodne prijenose.
- **Niski troškovi transakcija:** Troškovi obrade transakcija kriptovalutama obično su niži od tradicionalnih finansijskih sistema.

- **Globalna dostupnost:** Kriptovalute su dostupne bilo gdje s pristupom internetu, pružajući globalnu dostupnost finansijskih usluga.
- **Potencijal za rast vrijednosti:** Kriptovalute su pokazale potencijal za brzi rast vrijednosti, što ih čini atraktivnim za investitore.
- **Transparentnost:** Sve transakcije su zabilježene na blockchainu, pružajući potpunu transparentnost.

Nedostatci kriptovaluta:

- **Volatilnost:** Kriptovalute su iznimno volatilne i podložne brzim promjenama vrijednosti. To nosi visoki rizik za investitore.
- **Nedostatak regulacije:** Nedostatak jasnih regulativa može izložiti korisnike riziku od prevara i nelegalnih aktivnosti.
- **Anonimnost i pranje novca:** Anonimnost transakcija može omogućiti kriminalne aktivnosti poput pranja novca i finansiranja terorizma.
- **Gubitak pristupa sredstvima:** Ako korisnik zaboravi lozinku ili izgubi pristup svom digitalnom novčaniku, sredstva mogu biti nepovratno izgubljena.
- **Smanjenje privatnosti:** Iako su transakcije anonimne, javne adrese mogu se pratiti kako bi se otkrio identitet korisnika.
- **Nedostatak prihvaćanja:** Unatoč rastućem prihvaćanju, kriptovalute još uvijek nisu široko prihvaćene kao oblik plaćanja.
- **Energetska potrošnja:** Rudarenje kriptovaluta može zahtijevati značajnu količinu energije, što može imati negativan utjecaj na okolinu.
- **Skalabilnost:** Problem skalabilnosti i brzine transakcija još uvijek je izazov za mnoge kriptovalute.

5. RIZICI POVEZANI UZ TRGOVANJE KRIPTOVALUTAMA

Trgovanje kriptovalutama donosi određene rizike koje treba pažljivo razmotriti prije nego što se odluči ulagati u kriptovalute. U ključne rizike koji su povezani sa trgovanjem kriptovaluta ubrajaju se:

- **Volatilnost:** Kriptovalute su izuzetno volatilne, što znači da njihove cijene mogu brzo i dramatično rasti ili padati. Ovo može rezultirati velikim gubicima ili dobitcima.

- **Sigurnosni rizik:** Rizik hakiranja i gubitka sredstava je stvaran. Ako ne koristite odgovarajuće sigurnosne mjere za zaštitu svojih digitalnih novčanika, sredstva mogu biti ugrožena.
- **Neregulirano tržište:** Kriptovalute su još uvijek relativno neregulirano tržište, što može izložiti trgovce riziku od prevara i manipulacije tržištem.
- **Gubitak pristupa sredstvima:** Ako izgubite lozinku za svoj digitalni novčanik ili izgubite pristup svojim privatnim ključevima, sredstva će biti nepovratno izgubljena.
- **Pranje novca i financiranje terorizma:** Kriptovalute su anonimne po prirodi, što ih čini atraktivnim za ilegalne aktivnosti poput pranja novca i finansiranja terorizma.
- **Manjak edukacije:** Nedostatak razumijevanja kriptovaluta i tehnologije blockchaina može dovesti do loših investicijskih odluka i gubitka sredstava.
- **Manipulacija tržištem:** Manja tržišta kriptovaluta mogu biti podložna manipulaciji cijenama i pump-and-dump shemama.
- **Nedostatak likvidnosti:** Manje poznate kriptovalute mogu imati nisku likvidnost, što otežava brzo kupnju i prodaju.
- **Porezni rizik:** Porezna obrada kriptovaluta varira od zemlje do zemlje i može izazvati porezne obaveze koje trgovci moraju platiti.
- **Skalabilnost:** Neke kriptovalute suočavaju se s izazovima u vezi skalabilnosti, što može uzrokovati sporije i skuplje transakcije.

Finansijski se rizici, u ovom kontekstu, mogu vezati uz računovodstvene standarde i raspoloživost izvora sredstava odnosno uz prepoznavanje kriptovaluta kao imovine, jer njegov vlasnik može izvući buduću ekonomsku korist od toga i iznos je moguće mjeriti. Isto tako moguće je definisati kriptovalute kao svojevrsnu finansijsku imovinu koja se koristi za ulaganje. Problemi koji se vežu uz to ponovo se odnose na volatilnost kriptovaluta što onemogućuje i adekvatni porezni tretman. [Živko, Marjanović, Grbavac, 2015]

6. POREZNI ASPEKT KRIPTOVALUTA

Ljudi se danas sve više koriste kriptovalutama, kupuju ih i prodaju te plaćaju sa njima, no o plaćanju poreza na te transakcije nitko ne vodi previše računa.

Porezni aspekt kriptovaluta varira ovisno o državi i njezinim zakonima. Važno je shvatiti kako se kriptovalute tretiraju u poreznom smislu kako bi bili usklađeni s poreznim obavezama. U ključne porezne aspekte kriptovaluta ubrajamo:

- **Porez na kapitalnu dobit:** Većina zemalja smatra kriptovalute kapitalnom imovinom, a trgovanje njima može rezultirati porezom na kapitalnu dobit. To znači da se mora platiti porez na dobit koja se ostvari prodajom kriptovaluta. Stopa poreza i pragovi dohotka razlikuju se od države do države.
- **Porez na dividendu:** Neke kriptovalute generiraju dividendu ili kamatu za vlasnike. Ove isplate mogu biti podložne porezu na dividende ili kamate.
- **Porez na rudarenje:** Bavljenjem rudarenjem kriptovaluta i dobija se nagrade za svoj rad, te nagrade mogu se smatrati prihodom koji je podložan porezu na dohodak.
- **Porez na trošak transakcija:** Svaka kriptovalutna transakcija može generirati porezne obaveze. Ovo se obično primjenjuje na kupnju robe ili usluga s kriptovalutama.
- **Porez na kripto-kripto transakcije:** Kada se razmjenjuje jedna kriptovaluta za drugu, to se također može smatrati prodajom i podložno je porezu na kapitalnu dobit.
- **Porez na primitak u kriptovalutama:** Ako se prima kriptovaluta kao prihod, to se smatra primitkom i može biti podložno porezu na dohodak.
- **Obavezno prijavljivanje:** Mnoge države zahtijevaju da trgovci i investitori prijave svoje transakcije s kriptovalutama i izračunaju svoje porezne obveze.
- **Razmjena i provizije:** Troškovi povezani s razmjenom kriptovaluta, uključujući naknade i provizije, također se mogu uzeti u obzir prilikom izračunavanja poreznih obaveza.
- **Porez na Nasljedstvo:** U nekim zemljama kriptovalute se mogu smatrati imovinom koja je podložna porezu na nasljedstvo.

ZAKLJUČAK

Ulaganje u kriptovalute donosi potencijal za visoke prinose, ali i visoke rizike. Investitori trebaju pažljivo razmotriti svoje ciljeve i strategije te dobro razumjeti karakteristike ovog tržišta. Kriptovalute su do sada izazvale značajne promjene u finansijskom svijetu, i daljnji razvoj i regulacija bit će ključni faktori za budućnost ulaganja u ovu imovinu.

Kriptovalute su predstavile revolucionarnu promjenu u načinu na koji razmišljamo o novcu, transakcijama i tehnologiji. Njihova osnova, blockchain tehnologija, donijela je mogućnost decentralizacije, sigurnosti i transparentnosti u finansijske sisteme. Kroz svoju kratku historiju, kriptovalute su privukle ogromnu pažnju investitora, tehno-entuzijasta i čak tradicionalnih finansijskih institucija.

Međutim, uz svoj potencijal, kriptovalute su također donijele brojne izazove. Volatilnost cijena, regulatorni pritisak, sigurnosni rizici i nedostatak razumijevanja često prate ovu inovaciju. Osim toga, postoji zabrinutost zbog ilegalnih aktivnosti koje se koriste kriptovalutama zbog njihove anonimnosti.

Unatoč tim izazovima, kriptovalute su ostavile dubok utisak na finansijski sektor i otvorile vrata brojnim inovacijama poput pametnih ugovora i decentraliziranih financijskih usluga (DeFi). Njihova globalna dostupnost pružila je pristup finansijskim uslugama ljudima diljem svijeta koji su ranije bili isključeni iz tradicionalnih bankarskih sistema.

Kriptovalute su i dalje u fazi evolucije, a njihova budućnost ostaje neizvjesna. Međutim, jasno je da će imati značajan utjecaj na budućnost finansijskog sektora. Edukacija, saradnja s regulatorima i pažljivo razmatranje rizika i prednosti ključni su za bilo koga ko razmišlja o sudjelovanju u ovom ekosistemu.

U konačnici, kriptovalute su više od digitalnog novca; one predstavljaju tehnološku revoluciju koja mijenja način na koji razmišljamo o finansijama i tehnologiji. Njihov utjecaj će se nastaviti širiti i oblikovati našu finansijsku budućnost.

Literatura

1. Bojić, B. (2017). Stanje i perspektive kriptovaluta. Pregledni rad. SVAROG br. 15.
2. Golumbia, D. (2016). The Politics of Bitcoin: Software as Right-Wing Extremism. University of Minnesota Press.
3. Meštrić, A. (2021). Financijski, investicijski, sociološki i porezni aspekti kriptovaluta. Sveučilište Sjever,
4. Mougayar, W. (2016). The Business Blockchain: Promise, Practice, and Application of the Next Internet Technology.
5. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System.
6. Novak, A. (2022). Tržište kriptovaluta. Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet,
7. Sajter, D. (2017). Kriptovalute, bitcoin, blockchain i slične čudnovatosti. Prilika - Glas Koncila.
8. Živko, I., Marijanović, Z., Grbavac, J. (2015). Rizici u poslovanju – upravljanje pristupom financija i računovodstva. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, No. Posebno izdanje.
9. Internet: https://www.startech.org.rs/blockchain-tehnologija (20.09.2023.)

Doc.dr.sc. Envera Halilčević[135]

FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO U KORPORATIVNOM SEKTORU I NJEGOV EKSPONENCIJALNI RAST

FORENSIC ACCOUNTING IN THE CORPORATE SECTOR AND ITS EXPONENTIAL GROWTH

SAŽETAK

Prevare predstavljaju sve ozbiljniji globalni problem, a netačni finansijski izvještaji pružaju pogrešnu sliku o prinosima i finansijskoj situaciji preduzeća. Odluke koje investitori i drugi korisnici finansijskih izvještaja donose na osnovu pogrešnih finansijskih informacija nanose ogromne štete korisnicima informacija, ali i široj javnosti. Finansijska kriza i trendovi u korporativnom upravljanju doveli su do naglog porasta broja prevara, što je ugrozilo povjerenje velikog broja korisnika u finansijske informacije iskazane u finansijskim izvještajima. Pouzdane i vjerodostojne prezentovane informacije omogućavaju korisnicima, menadžerima, vlasnicima preduzeća i potencijalnim investitorima efikasnije korporativno upravljanje. Obzirom na fleksibilan računovodstveni regulatorni okvir, dovodi se u pitanje kvalitet prezentovanih računovodstvenih informacija u finansijskim izvještajima i efikasnost korporativnog upravljanja. Pred preduzeća stavlja se preventivno djelovanje unutarnje kontole i revizije među najznačajnije funkcije. Rad pokazuje kako dobro postavljena interna kontrola i interna revizija dovode do prevencije i odvraćanja od prevara. Odgovorno korporativno upravljanje može spriječiti i blagovremeno otkriti kriminalne radnje. Prikazano je kako

[135] Doc.dr.sc. Ekonomskih nauka za naučnu oblast Finansije, računovodstvo i revizija., Bingo Doo Tuzla, Category manager, email: enverahalilcevic@gmail.com: envera.halilcevic@bingotuzla.ba

preduzeća u prevenciji primjenjuju razvijene sustave signalizacije. Dok prevare nastavljaju rasti, rastu i posljedice povezanih aktivnosti. Otkrivanje prevara s velikim podacima u rukama forenzičkih računovođa inovativan je način korištenja trendova za sprečavanje i otkrivanje sumnjivih transakcija i aktivnosti, budući da se čak i male razlike mogu pokupiti, analizirati i crveno označiti kao potencijalne prevarne aktivnosti. Edukacija na području forenzičkog računovodstva i revizije u cilju otkrivanja finansijskih prevara, i izgradnja sistema obrazovanja koji će odgovoriti na sve promjene, značajna je mjera za povećanje efikasnosti revizije i očekivanja investitora.

Ključne riječi: *prevare, korporativno upravljanje, kriminalne radnje, forenzičko računovodstvo, edukacija.*

ABSTRACT

Frauds represent an increasingly serious global problem, and inaccurate financial reports provide a wrong picture of the company's returns and financial situation. Decisions made by investors and other users of financial statements based on incorrect financial information cause enormous damage to the users of the information, but also to the general public. The financial crisis and trends in corporate governance led to a sudden increase in the number of frauds, which threatened the trust of a large number of users in the financial information presented in financial statements. Reliable and credible information presented enables users, managers, business owners and potential investors to conduct more efficient corporate management. Considering the flexible accounting regulatory framework, the quality of presented accounting information in financial statements and the efficiency of corporate management are called into question. Preventive action of internal control and auditing is among the most important functions for companies. The work shows how well-placed internal control and internal audit lead to fraud prevention and deterrence. Responsible corporate governance can prevent and detect criminal activities in a timely manner. It is shown how companies apply developed signaling systems in prevention. As fraud continues to grow, so do the consequences of related activities. Big data fraud detection in the hands of forensic accountants is an innovative way of using trends to prevent and detect suspicious transactions and activities, as even small differences can be picked up, analyzed and red flagged as potential fraudulent activity. Education in the

field of forensic accounting and auditing in order to detect financial fraud, and the construction of an education system that will respond to all changes, is a significant measure for increasing the efficiency of auditing and investors' expectations.

Keywords: *fraud, corporate governance, criminal activities, forensic accounting, education.*

JEL: M41

UVOD

Odnos između dioničara i rukovodilaca u korporativnom upravljanju, uslovljen je konfliktom interesa, koji se javlja zbog razdvajanja vlasništva i kontrole, različitih ciljeva dioničara i uprave. Korporativno upravljanje predstavlja proces i strukturu kroz koji su postavljeni ciljevi korporacije, sredstva za postizanje tih ciljeva, kao i sistemi nadgledanja. U tom smislu, ono čini skup prihvaćenih principa od strane menadžmenta o neotuđivim pravima dioničara, kao pravih vlasnika korporacije i uloge menadžmenta, kao povjerenika u ime dioničara. Sve više jača svijest da odgovorno korporativno upravljanje može imati značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju kriminalnih radnji. Finansijsko izvještavanje i revizija predstavljaju temelj korporativnog upravljanja. Za kvalitetno i fer prezentovanje računovodstvenih informacija, a u cilju ostvarivanja dobrih poslovnih rezultata, privlačenja stranih investicija, veoma je važan razvoj i primjena revizije u finansijskim izvještajima privrednih subjekata.Veliki računovodstveni skandali širom svijeta, krajem XX i početkom XXI vijeka, su pokazali da revizori nisu dorasli brojnim računovodstvenim manipulacijama i kriminalnim radnjama, tako da nisu u stanju uvijek da ponude razumno uvjerenje o realnoj finansijskoj slici preduzeća. Pored navedenog, u igru sa računovodstvenim manipulacijama, u posljednje vrijeme uključivali su se čak i revizori, ekonomski analitičari i računovođe. Sve veći broj kriminalnih radnji u finansijskim izvještajima doveo je da revizorske kuće sve više pružaju usluge i forenzičke revizije. Forenzička znanost je primjena znanja i tehnologije iz širokog spektra znanstvenih disciplina i daje odgovore relevantne za njihov sud, bilo u kaznenim ili građanskim predmetima, što ujedno znači i primjenu znanosti u provođenju pravde. U razvijenim zemljama, odnosno u Europskoj uniji broj forenzičkih istraga se u proteklom desetljeću višestruko povećao, a Nizozemski forenzički institut jedan je od najrazvijenijih instituta u Europi, u kojima se broj zaposlenih od početka novog milenija utrostručio (Tjark, 2013: 3). Forenzička

znanost evoluirala je u različitim smjerovima, pa tako i u smjeru forenzičnog računovodstva, kao rezultat ozbiljne štete u društvu uzrokovane prijevarama i lažnim finansijskim izvještajima (Čudan, 2014.). Forenzičko računovodstvo je posebna grana računovodstva, koja se bavi korištenjem računovodstvenog vještačenja u prevenciji i istraživanju različitih vrsta kriminalnih aktivnosti unutar poduzeća kao i u prikupljanju dokaza relevantnih na parnicu. Brojni primjeri financijskih skandala u proteklom razdoblju ukazali su na nedostatke i ograničenja revizije u otkrivanju kriminalnih radnji, uključujući potrebu primjene forenzičko-računovodstvenih znanja i vještina u istraživanju i otkrivanju različitih kriminalnih radnji. Forenzički dokazi prikupljaju se na način da budu prihvatljivi na sudu. Forenzičko računovodstvo ne funkcionira kao zagovornik jedne ili druge strane. Zbog toga forenzičari i njihovo znanje postaju poveznica koja nadopunjuje i čini borbu protiv gospodarskog kriminala još učinkovitijom. U suvremenim uvjetima gotovo je nemoguće okončati kazneni postupak u predmetima gospodarskog kriminala, u kojem sudski vještak, kao izvor dokaza ili osoba s relevantnim stručnim znanjem i vještinama potrebnim za utvrđivanje ili ocjenu važne činjenice, nije pozvan da dati stručno mišljenje. Pridržavanje profesionalnim pravilima i provedba njihove stvarne primjene moguća je korištenjem inovativnih knjigovodstvenih i računovodstvenih grana: forenzičko računovodstvo. S obzirom da forenzičke računovođe, koji su upoznati ne samo s revizijom, računovodstvom i financijskim izvještavanjem ali i zakonskim propisima i zakoni, aktuari, statistika, softverski alati i psihologija ličnosti, dobivaju važnu ulogu ne samo u otkrivanju prevara nego i u pružanju usluga ekonomsko-finansijskog vještačenja u kaznenim ili građanskim predmetima, s ciljem prikupljanja dokaza koji su relevantni za parnicu i rješavanje sporova.

Danas je forenzičko računovodstvo potpuno formirana profesija koja se razvijala kako se poslovni svijet mijenjao i napredovao, kako na domaćem tako i na međunarodnom planu. Priroda posla ostaje općenito ista kao i uvijek - odgovorite na "tko/što/kada/koliko" u situacijama u kojima percepcija i stvarnost nisu usklađeni, bilo da se radi o izračunu štete, procjeni vrijednosti, prijevari ili drugoj klasi pitanja koja se iznose pred odlučujući forum radi razmatranja i donošenja presude. Već nekoliko godina postoji sve veće oslanjanje na forenzičke računovođe da koriste svoju stručnost za pomoć u parničnim stvarima. Vještine forenzičkog računovodstva i korporativnog obavještavanja odavno su bitni elementi svake učinkovite financijske istrage, bilo da se radi o prevari ili drugim prijestupima. Osim ovih disciplina, često se podcjenjuje važnost tehnologije za podupiranje ovih disciplina. Ostavljajući po strani značajne komercijalne primjene, uloga modernog forenzičkog računovođe u sudskim sporovima podržava ova dva stupa profesije na tri

načina: razotkriti i objasniti nova i kreativna područja finansijske prevare, ovladati i demistificirati tehnologije koje se koriste u šemama prevare i kako bi se povećala vjerojatnost uspješnog izvršenja presuda. Ovdje predstavljamo nekoliko tehnoloških izazova s kojima se forenzičke računovođe suočavaju u podršci sudskim sporovima.

1. TEORIJSKA RAZMATRANJA

U preduzeću mora biti odgovarajući sistem vođenja i upravljanja, koji sprečava i/ili otkriva nastajanje preduzetničkog kriminala. Za uspostavljanje kvalitetnog korporativnog upravljanja veoma je važno podizanje svijesti svih učesnika o značaju korporativnog upravljanja za rast i razvoj privrede. Uspostavljanje kvalitetnog korporativnog upravljanja omogućava preduzećima lakši pristup eksternim izvorima finansiranja, što dovodi do povećanja investicija, otvaranja novih radnih mjesta i privrednog napretka. Korporativno upravljanje u našim preduzećima još uvijek nije u potpunosti zaživjelo. Mali broj privrednih društava ima formirana odjeljenja korporativnog upravljanja, ali su i ta privredna društva daleko od toga da ispoštuju sve principe. Na skupštinama dioničara manjinski dioničari nisu prisutni, nisu informisani o bitnim pitanjima, ne poznaju svoja prava, ne mogu uticati na donošenje pojedinih odluka. U većini preduzeća menadžment preko insajderskih informacija i punomoćnika upravlja dioničarima. Ono je naročito prisutno kada su dionice razrijeđene, kada ima veliki broj malih dioničara, koji nisu upoznati sa svojim pravima ili su istovremeno zaposleni te nisu u stanju da razgraniče svoja prava iz rada, kao i vlasnička prava. Krajnji rezultat pravilnog upravljanja preduzećem trebalo bi biti sticanje dobiti u skladu sa zakonom. Korporativno upravljanje podrazumijeva adekvatnu raspodjelu funkcije vlasništva, upravljanja i rukovođenja, a koja dovodi do opšteg zadovoljstva svih interesnih strana, kako internih, tako i eksternih. U situaciji kada se kao vlasnik preduzeća koje obavlja poslove od posebnog značaja pojavi država, pitanje korporativnog upravljanja se usložnjava. Usložnjavanje se, prije svega, odnosi na pitanje javnog vlasništva, odnosno na pravilno korištenje i upravljanje sredstvima koja se javnom preduzeću, na indirektan način, daju od strane poreskih obveznika. Država, kao vlasnik, postavlja ključne organe javnih preduzeća, nadzorni odbor i direktora javnog preduzeća. Ispunjenje ciljeva, koji se postavljaju pred javnim preduzećem, je upravo na njima. Dobro korporativno upravljanje doprinosi održivom ekonomskom razvoju tako što:

- Poboljšava poslovne rezultate kompanija i njihovu operativnu efikasnost;

- Poboljšava pristup tržištima kapitala;
- Umanjuje troškove kompanija u smislu pribavljanja kapitala;
- Podiže vrijednost imovine i
- Doprinosi boljem renomeu kompanije.

Finansijski izvještaji predstavljaju osnovni izvor informacija na osnovu koga povjerioci i drugi zainteresovani korisnici računovodstvenih informacija donose svoje poslovne odluke. Finansijsko izvještavanje i revizija predstavljaju temelj korporativnog upravljanja. Za kvalitetno i fer prezentovanje računovodstvenih informacija, a u cilju ostavarivanja dobrih poslovnih rezultata, privlačenja stranih investicija, veoma je važan razvoj i primjena revizije u finansijskim izvještajima privrednih subjekata. Lažno finansijsko izvještavanje može biti posljedica toga što uprava (menadžment) djeluje samostalno u svom interesu i sačinjava obmanjujuće finansijske izvještaje, gde je odbor direktora imao propuste u praćenju aktivnosti njihovog upravljanja, nadgledanja strukture internih kontrola i procesa finansijskog izvještavanja, a samim tim i propuste u sprečavanju i otkrivanju lažnog finansijskog izvještavanja.[136] Iako prevaru nije lako istrijebiti i nerealno je očekivati da će potpuno nestati, države nastoje uvoditi zakone kako bi se što više zaštitilo pojedince od teških posljedica obmane, a počinioce kaznilo na što učinkovitiji način. Svi postupci prevare mogu se sažeti u četiri elementa: pogrešan prikaz materijalne imovine, postojanje spoznaje o pogrešno prikazanom stanju od strane počinitelja, osoba kojoj su prezentirane lažno prikazane informacije dovedena je u zabludu, te krajnji rezultat je finansijska i materijalna šteta uzorkovana gore navedenim elementima. Prema Međunarodnim revizijskim standardima uloga revizora je utvrđivanje usklađenosti finansijskih izvještaja preduzeća s međunarodnim računovodstvenim standardima i međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja. Zadatak revizora je da uz razumno uvjerenje utvrdi posluje li preduzeće u skladu sa zakonskim i računovodstvenim okvirima. Forenzički revizori nastupaju kada revizor posumnja na prevaru pa odluči angažirati stručnjaka – forenzičkog revizora ili kada je sam forenzički revizor pozvan od strane dioničara, zaposlenika ili regulatora. Postoji mnogo različitih oblika prevare i na mnogo načina se može okarakterizirati i kategorizirati prevara, međutim za računovođe i revizore najznačajnije su slijedeće kategorije: prevara zaposlenika, protupravno prisvajanje imovine i prevarno finansijsko

[136] Rezaee, Z. *op.cit.,* str.144

izvještavanje.[137] Udruženje ovlaštenih istraživača prevara dijeli prevaru na prevarno finansijsko izvještavanje, protupravno prisvajanje imovine i korupciju.[138] Dok Međunarodni revizijski standardi dijele prevaru na prevarno finansijsko izvještavanje i protupravno prisvajanje imovine. Prevara zaposlenika uključuje krađu novca ili inventara, pronevjeru primitaka, prevaru kod isplata plaća te se također može navesti kao oblik protupravnog prisvajanja imovine. Protupravno prisvajanje imovine jedan je od najučestalijih vrsta prevare. Ono uključuje krađu imovine preduzeća. U ovu vrstu prevare uključuje se utaja primitaka, krađu materijalne i nematerijalne imovine, navođenje preduzeća na plaćanje robe i usluga koje nisu primljene, pronevjera čekovima, troškovima, plaćama, novcem i slično, a uobičajeno je popraćeno krivotvorenjem spisa i dokumenata kako bi se prikrio nedostatak odnosno nestanak imovine.[139] Prevarno finansijsko izvještavanje uključuje namjerna pogrešna prikazivanja, uključujući propuste iznosa ili objava u finansijskim izvještajima da bi se zavelo korisnike finansijskih izvještaja. Takvo pogrešno finansijsko izvještavanje najčešće uključuje precjenjivanje prihoda, podcjenjivanje troškova, precjenjivanje imovine, neprikazivanje određenih obveza koje su nastale u obračunskom razdoblju, a osim toga prevarom se smatra i neprikazivanje ili nepravilno karakteriziranje informacija iz bilješki.[140] Također, se prevarno finansijsko izvještavanje odnosi na zloupotrebu računovodstvenih politika kako bi se manipuliralo rezultatima. Korupcija uključuje različite vrste prevara poput podmićivanja, iznude, sukoba interesa, a uobičajeno uključuje osobu unutar preduzeća koja surađuje sa trećom stranom izvan preduzeća. Prema stablu prevare koje je sastavilo Udruženje ovlaštenih istraživača prevara u korupciju se ubraja protuzakoniti pokloni, sukob interesa, iznuda i podmićivanje.[141] Veliki računovodstveni skandali širom svijeta, krajem XX i početkom XXI vijeka, su pokazali da revizori nisu dorasli brojnim računovodstvenim manipulacijama i kriminalnim radnjama, tako da nisu u stanju uvijek da ponude razumno uvjerenje o realnoj finansijskoj slici preduzeća.

---

[137]Golden, T., Skalak, S., Clayton, M., (2006.)A guide to forensic accounting investigation*:* Hoboken, New Jersey., John Wiley & Sons, Inc, str. 5.

[138]Association of Certified Fraud Examiners, Fraud Tree, (online). ACFE, dostupno na: http://www.acfe.com/

[139]Bešvir, B., (2010.) Forenzična revizija.Računovodstvo, Revizija i Finansije, 8 (10) str. 73.

[140] Sever, S., (2009.) Revizijske procedure i metodologija otkrivanja prevara i pogrešaka, *Računovodstvo i finansije*, 11(09), str. 75.

[141]Association of Certified Fraud Examiners, Fraud Tree, ACFE, dostupno na: http://www.acfe.com/

Pored navedenog, u igru sa računovodstvenim manipulacijama, u posljednje vrijeme uključivali su se čak i revizori, ekonomski analitičari i računovođe. Naime, svojim prećutnim pristankom na poteze odgovornih poslodavaca i menadžera oni svjesno podupiru njihova djela, da bi na taj način zadovoljili njihove potrebe, tj. obmanuli investitore. Isto tako, veliki broj računovođa, svojim znanjem i poznavanjem preduzetničkog poslovanja, računovodstva i pravnih propisa, potpomaže kreiranju krive slike o imovinsko finansijskom položaju i uspjehu preduzeća, koja u očima investitora, kupaca, dobavljača, finansijskih stručnjaka, inspekcijskih organa, vodi do pogrešnih poslovnih odluka, sa dalekosežnim posljedicama.
Donedavno su forenzički računovođe usavršavali svoj zanat postavši dijelom širokog područja korporativnog savjetovanja. To se najčešće križalo s područjima izvan trenutne niše forenzičkog računovodstva: rizik, usklađenost i savjetovanje o upravljanju. Forenzički računovođe sada mogu steći specijalističke nazive koji potvrđuju njihovu stručnost u svakom području u kojem se njihove vještine sada često traže: računalna forenzika, stečaj, procjena vrijednosti i praćenje imovine, identifikacija i povrat. Osim toga, mnoga ugledna sveučilišta sada nude tečajeve obrazovanja iz forenzičkog računovodstva, koje obučava studente za prikupljanje i tumačenje dokaza o financijskim prijevarama. Ono što sada identificiramo kao forenzičkog računovođu najčešće je ovlašteni javni računovođa (CPA), s dodatnim iskustvom i obukom u jednoj ili više specijalizacija. To ne znači da dobro zaokružen istražni tim ne može biti sastavljen od raznolike grupe – upravo suprotno, zapravo. Opseg forenzičkog računovodstva proširio se u proteklih 10 do 15 godina, zahtijevajući od njegovih praktičara da rade s proširenim skupom vještina koji je naprotiv širi i specifičniji. Zbog toga je moderan, učinkovit tim raznolik i posjeduje stručnost u nekoliko preklapajućih područja: računovodstvo, stečaj, pravo, procjena i komunikacije, kao i tradicionalnija područja poslovne inteligencije i utvrđivanja činjenica. S ovim specijalizacijama, moderni forenzički računovođa sada je često bitna pozicija u lealnom timu za podršku.

2. FORENZIČKO RAČUNOVODSTVO U KORPORATIVNOM SEKTORU

Domaće privredne subjekte u manipulaciji finansijskih izvještaja najviše motiviše dobivanje kredita od banaka, privlačenje investitora i poslovnih partnera. Priliku za prevare omogućava slab sistem internih kontrola u preduzeću, djelatnost kojom se preduzeće bavi, neadekvatna kontrola zaposlenih od strane menadžmenta, i sl. Bolja pozicija u preduzeću nosi sa

sobom i veću odgovornost kao i povjerenje od strane vlasnika preduzeća ali i mogućnost za prevaru. Otkrivanje i dokazivanje prevara je istraživački posao sa komponentama rada revizora i rada kriminalnog istražioca. Taj posao zahtjeva iskustvo i logičko zaključivanje, znanja o psihologiji čovjeka, poznavanja šema prevare, rutinskim pronalaženjima dokaza, crvene zastavice i sl. Forenzički revizori rade sa velikim skupom informacija i njihovih izvora, te putem eliminisanja neodgovarajućih informacija i sužavanjem izbora, potvrđuju prevaru. Forenzički revizori u provođenju revizije imaju za cilj podnošenje dokaza sudu, pri čemu se odvija nevidljivi prelaz iz revizije u istragu. Forenzički revizori obavljaju djelatnost prikupljanja, obrade, analiziranja i izvještavanja o podacima u svrhu prikupljanja činjenica i dokaza uslijed manipulacija u finansijskim izvještajima. Zadaci forenzičke revizije se razlikuju po svojim karakteristikama i specifičnim aktivnostima koje obavlja u odnosu na tradicionalnu reviziju. Kod forenzičke revizije je potpuno drugačiji pristup finansijskim izvještajima po pitanju materijalnosti, obuhvatanju prevare i samog načina izvještavanja forenzičkih revizora. Karakteristike forenzičke revizije se ogledaju u:

- ispitivanju većine ili svih transakcija u preduzeću gdje su se pojavili nagovještaji prevare,
- usmjerenosti na otkrivanje kriminalnih radnji i manipulacija finansijskih izvještaja bez obzira na materijalnost,
- provjeravanju dužeg vremenskog perioda od poslovne godine,
- izvještaji moraju biti prihvatljivi za sudski postupak.

Postoje bitne razlike između tradicionalne eksterne revizije finansijskih izvještaja i forenzičke revizije. Forenzička revizija treba da otkrije ko je počinio prevaru, kolika je materijalna šteta, u kojim transakcijama je učinjena prevara, način na koji je prevara izvršena i treba da pruži dokaz o učinjenoj prevari. Potrebno je da forenzički revizor zna da li zakon tu prevaru tretira kao krivično djelo. U mnogim postupcima lažnih nabavki počinioci koriste tzv. „fantom firme“ kako bi činili i prikrili kriminalnu radnju. Pregledom dokumenata i finansijskih izvještaja forenzički revizor može naići na sljedeće indikatore o postojanju tzv. „fantomskih“ firmi:

- dokumenta poslovnog partnera (npr. faktura, otpremnica i dr.) su sačinjena na najprostijim obrascima. Na tim dokumentima ne postoje adrese, telefoni, matični i poreski identifikacioni brojevi,
- iznosi na dugovnom i potražnom saldu iznose često nula, što je neuobičajno za poslovanje preduzeća, prilikom plaćanja i naplate po transakcijama,
- često se dešava da postoje zaokružene sume novca,

- postoji kratak vremenski period poslovanja sa određenim poslovnim partenrom i više se nikada ne pojavljuje u poslovanju,
- „životni vijek“ fantom firme traje veoma kratko. Sumnju izaziva da neka firma radi samo nekoliko mjeseci ili u nekim slučajevima samo nekoliko dana.

Na primjer, u kontekstu podrške u parnici, forenzički računovođe mogu se uključiti u ranoj fazi kako bi dodali vrijednost pripremom popisa dokumenata, koji bi mogli pomoći u slučaju u parnici u svrhu otkrivanja. Posljedično, oni mogu osigurati cjelovitost dokumenata za objavljivanje, sastaviti pojedine financijske dokumente i informacije te protumačiti i prenijeti priču iza složenih transakcijskih podataka. Forenzički računovođe također mogu poduzeti procjene prije parnice kako bi obavijestili klijente je li vjerojatnost izvršenja presude potencijalno mala, kako bi se izbjeglo 'bacanje dobrog novca za lošim'. Forenzički računovođe posjeduju kombinaciju stručnosti u financijskoj oštroumnosti i tradicionalnih tehnika prikupljanja informacija. To je dopunjeno vrhunskom tehnologijom za prikupljanje i razumijevanje uzoraka u velikim skupovima podataka. I upravo ćemo ovu posljednju točku detaljnije istražiti u kontekstu parničenja: preko potrebnih kompetencija za forenzičke računovođe prekriva se zahtjev da se njihove analitičke vještine poboljšaju računalno potpomognutim metodama. Kada zaposlenik, menadžer, službenik ili vlasnik organizacije počini prijevaru na štetu poslovanja, to je poznato kao profesionalna prijevara. Kada se tehnologija koristi za počinjenje takve prijevare, to se naziva računalnom profesionalnom prijevarom.

Trendovi profesionalnih prijevara koji obuhvaćaju razdoblje covida-19 povezani su s naglim prelaskom u udaljene urede: mnogi su zaposlenici brzo prešli raditi u manje sigurna okruženja. Istodobno je odmah došlo do povećanja elektroničke komunikacije. Redovne procedure su poremećene, a rad na daljinu pruža pogodno okruženje za sheme profesionalne prijevare: lakše je stvarati lažne potpise, zahtijevati lažna plaćanja i krivotvoriti fakture ili druge računovodstvene evidencije bez nadzora. Osim unutarnjih prijetnji, povećane su i vanjske prijetnje: udaljeni radnici su ranjiviji na kibernetičke napade kao što su pokušaji krađe identiteta, koji prijevarom navode primatelje da preuzmu zlonamjerni softver ili nevino i nesvjesno daju pristup osjetljivim informacijama tvrtke. Koronavirus je internim revizorima otežao sprječavanje, otkrivanje, odvraćanje i istraživanje prijevara zbog ograničenja putovanja, stalnih kašnjenja u komunikaciji i angažmanima te nedostatka pristupa dokazima. Stručnjaci za borbu protiv prijevara obično navode tri izazova povezana s radnom snagom na daljinu: izazove intervjua, promjenu kontrole i

nedostatak nadzora. Druga perspektiva ovoga je ogromna prilika za pojavu prevare.

Nedavno objavljeno Izvješće Udruge certificiranih ispitivača prijevara (ACFE) za 2022. nacijama pruža važnu perspektivu s visoke razine o porastu prijevara na radu. Izvješće je sveobuhvatna studija o troškovima, metodama, žrtvama i počiniteljima profesionalne prijevare, sastavljena od 2110 stvarnih slučajeva prijevare istraženih u 133 države, koji su ukupno iznosili 3,6 milijardi američkih dolara gubitaka, s prosječnim gubitkom po slučaju od 1,78 milijuna američkih dolara. Ove prevare, koje su počinili pojedinci protiv svojih poslodavaca, utjecale su na organizacije u svakoj regiji i industriji. Izvješće je pokazalo da organizacije gube otprilike 5 posto prihoda svake godine zbog prevara, uglavnom zbog zloupotrebe imovine, korupcije i prijevare u finansijskim izvješćima. Tri primarne kategorije prevarnih šema najčešće su prevladavale u pregledanim slučajevima:

- Zloupotreba imovine, koja uključuje krađu ili zloupotrebo imovine preduzeća. Ova vrsta prevare je najčešća, događa se u 86 posto prijavljenih slučajeva, ali je i najmanje skupa, s procijenjenim srednjim gubitkom od 100.000 USD.
- Prevara u financijskim izvješćima, koja uključuje namjerno pretjerano ili podcjenjivanje iznosa finansijskih izvješća kako bi se prevarili korisnici finansijskih izvješća – dioničari, vjerovnici, bankari, klijenti, porezna tijela i šire tržište u cjelini. Ova vrsta prevare rjeđa je od pronevjere imovine, javlja se u samo 9 posto pregledanih slučajeva, ali je najskuplja, s procijenjenim srednjim gubitkom po slučaju od 593.000 USD.
- Korupcijske šeme, koje uključuju nepošteno ponašanje ljudi na položaju, što uključuje, između ostalog, podmićivanje, mito, sukob interesa i iznudu. Te su se šeme dogodile u 50 posto pregledanih slučajeva i uzrokovale su procijenjeni srednji gubitak od 150.000 USD.

Osim sigurnosnih problema povezanih s pandemijom, najistaknutiji finansijski trend koji je pridonio porastu slučajeva prevare bio je porast tehnologije blockchain i povezana upotreba kriptovaluta. U digitalnom krajoliku koji se razvija, potonji je stvorio nove metode za pranje novca, posebno kada je riječ o počiniteljima koji sudjeluju u šemama podmićivanja i provizije kako bi pomogli konverziju nezakonito prisvojene imovine. ACFE primjećuje da približno 8 posto svih slučajeva prevare sada uključuje korištenje kriptovaluta. Implikacija za forenzičke računovođe je jasna: prevare na poslu su u porastu, kako se moglo očekivati. Osobito su ranjive one organizacije koje su bile previše uvjerene u zaštitu svojih podataka. Zajednička nit u gotovo svakoj

publikaciji koja pokriva krajolik prevara od početka pandemije jest da je onima koji žele poništiti finansijske pogreške potreban specijalizirani alat kako bi razumjeli bezbroj načina na koje se provodi savremeni finansijski kriminal. Kako su onda forenzički računovođe najprikladniji za pomoć u borbi protiv tako neobuzdanog zlostavljanja? U sljedećem odjeljku ispitujemo prirodu istraživanja prevara čiji dokazni trag leži u onome što nazivamo 'veliki podaci'.

3. RAČUNOVODSTVENE PREVARE I VELIKI PODACI

Kada razmišljamo o velikim podacima u istragama prevara, zamišljamo neprobojni labirint brojki: brojevi transakcija, unosi u dnevnik, vremenske oznake, imena, mjesta, tekstualne poruke, telefonski zapisi, pritisci tipki, klikovi mišem, IP adrese, odnosi i drugi identifikatori. Ovo nije daleko od stvarnosti. Ne postoji službeni prag za veličinu podataka koji se mogu nazvati 'veliki podaci'. Njegova je klasifikacija, kao i njegov sadržaj, mnogo složenija od broja, iako se čini da je jedan terabajt trenutačno prihvaćen kao skup podataka koji se kvalificira kao 'veliki podaci'. Takve goleme zbirke informacija nastaju kao mehanički rezultat prikupljanja i stvaranja velikih količina transakcijskih informacija iz nekoliko međusobno povezanih industrija: između ostalog, transporta, telekomunikacija, marketinga, zabave, bankarstva, financijskih usluga, zdravstvene zaštite, vlade i kibernetičke sigurnosti. Posebno vezano uz te industrije i njihovo prelijevanje informacija, analitika velikih podataka postala je popularna tema istraživanja posljednjih desetljeća. S druge strane, slučaj korištenja velikih podataka u forenzičkom računovodstvu odnosi se na implikacije i za skrivanje dokaza o prevari i za otkrivanje dokaza o prevari. Nakon procesa prikupljanja podataka slijedi integracija tih informacija. Budući da je informacije dohvaćene iz različitih izvora često teško usporediti, krajnji cilj faze integracije je da će relevantne podatke, prikupljene iz različitih izvora i u različitim formatima, na kraju trebati objediniti i vizualno prikazati u nečemu što se može zamisliti kao svojevrsna kronologija odnosa. Pritom se forenzički računovođe bave stalnim i sve većim izazovima svojstvenim integriranju podataka kako bi se oni mogli vizualizirati i pretočiti u znanje koje se može primijeniti u okruženju parnice. Određene vrste istraga sklonije su problemima s velikim podacima nego druge. Prevare s kreditnim karticama, tržišne manipulacije, korporativne prijevare i pitanja pranja novca najčešće opterećuju pravne timove golemim količinama transakcijskih informacija u kojima se značaj i značenje lako previde ili pogrešno shvate. Isto tako, posljedica širenja digitalizacije je da će mnoge

druge vrste predmeta, koje ranije nisu bile sklone takvom opterećenju podacima, predstavljati slične izazove u budućnosti.

Upotreba velikih podataka za forenzičke računovođe prilično je različita:

- U kontekstu istrage praćenja imovine, istražitelji često koriste softver posebno dizajniran za ilustraciju, između ostalog, osobnih i profesionalnih veza između pojedinaca i tvrtki uključenih u kretanje imovine koja se prati. Osnova za utvrđivanje veza je njihova blizina kretanju imovine koja se ispituje – od kojih neka uopće nisu očita. Mnoge informacije, kao što su imena pojedinaca i preduzeća, adrese, telefonski brojevi, datumi rođenja, internetske domene, podaci o knjigovodstvenim knjigama, podaci o bankovnom računu itd., integrirani su s ciljem identifikacije mjesta imovine i osoba koje su odgovorne za njihovu pokreta.
- U kontekstu pranja novca, vlasti se obično pokreću jednom ili više crvenih zastavica koje pokreće finansijski sustav: neuobičajene transakcije, naizgled nelogična plaćanja velikih količina, trenutačno povlačenje sredstava s računa, nedosljednosti u potvrdi identiteta ili due diligence postupak i česte pretvorbe da spomenemo samo neke. Nakon što je istraga u tijeku, kretanje sredstava kroz brojne bankovne račune i račune vrijednosnih papira često je neophodno kako bi se otkrila određena obilježja pranja novca: plasman, slojevitost i integracija. Informacije koje se primjenjuju na takve slučajeve uglavnom su podaci o transakcijama na bankovnom računu, iako ne postoji vanjska veza s sferom informacija koja bi se također mogla pozvati da potkrijepi ili potkopa objašnjenje naizgled nedopuštenih obrazaca transakcija, nakon što se otkriju.
- Pitanja vrednovanja predstavljaju potpuno druge probleme velikih podataka. U kontekstu zakonskih sudskih sporova za procjenu, poput onih koji se zahtijevaju prema Odjeljku 238 Zakona o trgovačkim društvima Kajmanskih otoka (revizija iz 2022.), nalozi za objavu često se sastavljaju na način koji od predmetne tvrtke zahtijeva da proizvede velike količine finansijskih podataka koji uključuju (najmanje) količine internih i eksternih komunikacija, zapisnika sa sastanaka i financijskih projekcija, uključujući zastarjele verzije, nacrte, popratne dokumente i interne izračune. Dok otkrivanje u takvim stvarima obično nameće značajne obaveze preduzeću i često zahtijeva da preduzeće proizvede količine podataka koji su neizbježno beskorisni za procjenu vrijednosti, to je neophodno jer, iz perspektive procjene, stručnjaci za procjenu moraju steći potpuno i točno razumijevanje stanja preduzeća, njegove

prošlosti i budućih izgleda na relevantni datum vrednovanja. Razvrstavanje kroz proizvodnju otkrića i identificiranje dokumenata od interesa često je veliki podatkovni izazov uz pomoć umjetne inteligencije. Najveća vrijednost velikih podataka je njihova sposobnost da rasvijetle dosad neviđene uvide. Ali ti su podaci zapravo beskorisni ako ih namijenjena publika ne može lako razumjeti. Zato je toliko važno kako se to komunicira. Nekoliko analitičkih softverskih programa može ponuditi mogućnost pretvaranja podataka u grafikone odnosa ili druge vizualne formate, kako bi se dobila jasnija slika namjeravanih uvida.

Softver za vizualnu bazu podataka primjenjuje se za izradu analize veza koja sažima i ilustrira prikupljene informacije. Ova naizgled različita mreža podatkovnih tačaka, nakon što se integrira, može se koristiti za provođenje analize veza kako bi se odredio naslov imovine ili identificirali odnosi između različitih entiteta i pojedinaca. Na primjer, International Consortium of Investigative Journalists (ICIJ) sa sjedištem u Washingtonu održava ICIJ Offshore Leaks Database, što je vrlo dobar, javno dostupan primjer vizualizacije pomoću Neo4j i Linkurious softvera primijenjenog na velike skupove podataka. Kao javni izvor, iako sadrži rezultate nekoliko neugodnih povreda javnih podataka, ICIJ Offshore Leaks Database također je vrlo vrijedan alat za podučavanje koji ilustrira kako softver omogućuje razumijevanje velikih podataka. Štoviše, ICIJ Offshore Leaks Database namjerava povećati svijest o prekograničnom kriminalu, korupciji i odgovornosti moći. Kako bi učinkovito testirali, otkrili, potvrdili, ispravili i nadzirali sustave kontrole protiv lažnih aktivnosti, poslovni subjekti i organizacije oslanjaju se na specijalizirane tehnike analitike podataka kao što su rudarenje podataka, podudaranje podataka, zvučna funkcija, regresijska analiza, analiza grupiranja i analiza praznina. Tehnike koje se koriste za otkrivanje prijevara spadaju u dvije osnovne klase: statističke tehnike i umjetna inteligencija. Neki forenzički računovođe specijalizirali su se za računalnu forenzičku analitiku, što je nabava i analiza elektroničkih podataka za rekonstrukciju, otkrivanje ili na drugi način potkrijepljenu tvrdnju o finansijskoj prevari. Glavni koraci u forenzičkoj analitici su prikupljanje podataka, priprema i integracija podataka, analiza podataka, tumačenje i izvještavanje. Na primjer, forenzička analitika može se koristiti za pregled kupovne aktivnosti kartice zaposlenika kako bi se procijenilo je li neka od kupnji preusmjerena ili preusmjerena za osobnu upotrebu.

Umjetna inteligencija, grana računalne znanosti koja se bavi automatizacijom ponašanja inteligencije, uključuje nekoliko tehnika poput strojnog učenja i dubokog učenja koje također mogu pomoći. Rješenja umjetne inteligencije

mogu se klasificirati u dvije kategorije: 'nadzirano' i 'nenadzirano' učenje. Ove metode pretražuju račune, kupce, dobavljače i tako dalje koji se ponašaju 'neuobičajeno' kako bi ispisali rezultate sumnje, pravila ili vizualne anomalije, ovisno o metodi. Nadzirano učenje temelji se na podacima o obuci poznatih prijevara i legitimnih slučajeva, dok se nenadzirano učenje koristi podacima koji nisu označeni kao takvi. Bedfordov zakon,8 koji se obično koristi kao osnova za određivanje je li skup podataka autentičan ili izmišljen, primjer je učenja bez nadzora. U nadziranom učenju uzima se nasumični poduzorak svih zapisa i ručno klasificira kao 'lažni' ili 'neprijevarni'. Relativno rijetki događaji kao što je prijevara možda će morati biti više uzorkovani da bi se dobila dovoljno velika veličina uzorka. Zapisi koji su ručno klasificirani kao 'lažni' zatim se koriste za treniranje nadziranog algoritma strojnog učenja. Nakon izgradnje modela korištenjem podataka o obuci, pravilno uvježban algoritam trebao bi moći klasificirati nove transakcije kao "potencijalno lažne" ili "malo vjerojatno lažne". Bilo da se koriste nadzirane ili nenadzirane metode, rezultat nam daje samo naznaku prevare. Niti jedna samostalna statistička analiza ne može osigurati da je određena transakcija lažna, ali ih može identificirati s vrlo visokim stupnjem tačnosti. Kao rezultat toga, učinkovita suradnja između modela strojnog učenja i forenzičkog računovođe ključna je i za uspjeh aplikacija za otkrivanje prevara i, u okruženju parnice, za sposobnost smislenog objašnjenja njihovih rezultata. U okruženju parnice, većina potrebnih transakcijskih podataka zahtijeva objašnjenje i kontekst prije nego što ih namjeravana publika može razumjeti. Imajući malo razumijevanja za pravosuđe koje također sada treba razumjeti kako demonstriraju prijevare o kojima je riječ, najučinkovitija upotreba forenzičkog računovođe je filtriranje spornih materijalnih transakcija i komuniciranje njihove temeljne suštine. U konačnici, rizik prepuštanja istrage finansijskih zapisa i velikih podataka u neuvježbane ruke jest taj da priča u tim podacima neće biti niti vjerno rekonstruirana niti jezgrovito priopćena. Rudarenje podataka identificira obrasce i odnose skrivene u podacima i dio je šireg procesa koji se zove 'otkrivanje znanja', koji opisuje korake koje je potrebno poduzeti kako bi se osigurali značajni rezultati. To čini rudarenje podataka vrlo vrijednim u sprječavanju i otkrivanju prevara budući da klasificira i segmentira grupe podataka i traži uzorke. Sumnjivi obrasci se zatim uče i koriste za otkrivanje daljnjih ponavljajućih obrazaca. Tehnike analize velikih podataka i rudarenja podataka pomažu forenzičkim računovođama da identificiraju obrasce i generiraju hipoteze, ali same po sebi ne potvrđuju hipoteze. Dokazi prikupljeni korištenjem velikih podatkovnih rješenja mogu imati veliku težinu, ali u kombinaciji s analizom forenzičkih računovodstvenih istražitelja i vještaka sposobnih prenijeti svoje implikacije, njihova je moć dodatno poboljšana i

mogu dovesti do uvjerljivih zaključaka. Besprijekorno miješanje ova dva vrlo različita istražna pristupa može, u mnogim slučajevima, dovesti do jasnog uspjeha u istrazi prevare. Dok prevare nastavljaju rasti, rastu i posljedice povezanih aktivnosti. Otkrivanje prijevara s velikim podacima u rukama forenzičkih računovođa inovativan je način korištenja trendova za sprječavanje i otkrivanje sumnjivih transakcija i aktivnosti budući da se čak i male razlike mogu pokupiti, analizirati i crveno označiti kao potencijalne prijevarne aktivnosti.

ZAKLJUČAK

Važnost forenzičkog računovodstva i revizije kao rastuće revizijske profesije postala je sve aktuelnija u posljednjih nekoliko desetljeća. Prevare su utjecale na uvođenje mnogih zakona i podizanja svijesti o prevarama u javnosti. Kako je postalo sve teže uočiti prevaru u preduzećima nastala je grana revizijske profesije koja se specijalizirala u istraživanju i pronalaženju prevara. Pa tako se istaknula važnost upravljanja rizicima pomoću koje se nastoji umanjiti rizik od prevare uz stvaranje politika i procedura koje će utjecati na odgovorno ponašanje zaposlenika i menadžmenta. Korporativni skandali koji su potresli javnost i poslovni svijet utjecali su na definiranje razlike između revizora i forenzičkih revizora. Zbog raznih ograničenja obavljanja eksterni revizori nisu uvijek u mogućnosti otkriti prevaru u preduzeću, no ukoliko postoji sumnja o postojanju prevare dužni su obavijestiti menadžment, revizijski odbor ili regulatore ukoliko sumnjaju na menadžment preduzeća. Kako bi bili sigurni o postojanju prevare u preduzeću mogu angažirati stručnjaka, forenzičkog revizora, koji ima više iskustva i znanja u otkrivanju prevara. Upravo zbog toga se javila potreba za forenzičkim računovodstvom koje može detaljnije i dublje ispitati prevaru, a i preventivno djelovati u njenom otkrivanju. Korporativni skandali koristeći lažno finansijsko izvještavanje, poljuljali su povjerenje u kvalitet finansijskog izvještavanja i njegovu kontrolu, ali i nanijeli veliku štetu kako kompanijama, tako i privredi. *Korporativni skandali i lažno finansijsko izveštavanje uslovili su razvoj forenzičke revizije i njene primjene u istrazi i otkrivanju različitih vidova prevara u preduzećima.* Forenzička revizija je dala svoj doprinos kao jedna od metoda otkrivanja različitih vidova prevara i kriminalnih radnji ali i prikupljanja dokaza koji će biti validni za sud i izvesti počinioce kriminalnih aktivnosti pred lice pravde. *Odgovorno korporativno upravljanje ima značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju kriminalnih radnji.*

LITERATURA

1. Association of Certified Fraud Examiners Inc, 'Occupational Fraud 2022: Report to the Nations'.
2. Bilton, Richard (4 April 2016). 'Panama Papers: Mossack Fonseca leak reveals elite's tax havens'. *BBC* News.
3. Crumbley, Heitger, Smith. (2015) *Forensic and Investigative Accounting*, 7th Edition.
4. Rezaee, Z., Riley, R., (2014): Prijevara u financijskim izvještajima sprečavanje i otkrivanje, MATE d.o.o.Zagreb, 2014.
5. Belak,V., (2011.) Poslovna Forenzika i forenzično računovodstvo. Zagreb; Belak Excellens,
6. Bešvir, B., (2010.) Forenzična revizija, Računovodstvo, Revizija i Finansije, 8 (10)
7. Golden, T., Skalak, S., Clayton, M., (2006.) A guide to forensic accounting investigation*:* Hoboken, New Jersey., John Wiley & Sons,
8. Raffaele Marcello, Universita Telematica 'Pegaso'. 'The use of Big data in analytics and artificial intelligence tools to prevent fraud in the audit field: A conceptual frame'.
9. Sever, Mališ, S., Tušek, B., Žager, L.(2012.) Revizija. Zagreb: HZRIF,

Mr.sc Nemanja Budimir[142]

FINANSIJSKI IZVEŠTAJI I KREATIVNO RAČUNOVODSTVO- OSVRT NA REPUBLIKU SRPSKU

FINANCIAL STATEMENTS AND CREATIVE ACCOUNTING - A REVIEW OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

SAŽETAK:

Na svojim počecima kreativno računovodstvo je bilo zamišljeno da realno prikazuje poslovanja preduzeća, međutim u novije vreme poprima drugačije značenje i prerasta u manipulativno računovodstvo. Dakle, sa teorijskog stanovišta kreativno računovodstvo u početku je bilo zamišljeno kao instrument koji bi trebalo da omogući realni i objektivni prikaz stvarnog finansijskog položaja i rezultata poslovanja privrednih entiteta putem finansijskih izveštaja u sklopu računovodstvenog regulatornog okvira. Kreativno računovodstvo podrazumeva sve postupke pomoću kojih se namerno prikazuju lažirani finansijski izveštaji, a sve to sa ciljem obmanjivanja javnosti. Ono predstavlja nedopušteno prilagođavanje finansijskih izveštaja s ciljem postizanja određenih koristi poslovnog subjekta, odnosno menadžmenta preduzeća. Finansijski izveštaji predstavljaju strukturirani prikaz finansijskog stanja i finansijskog uspeha poslovanja privrednog entiteta tokom određenog perioda posmatranja. Cilj rada je da se definiše pojam finansijskih izveštaja i kreativnog računovodstvo sa svim njegovim karakteristikama, a zatim da se pojasne motive i ciljevi njegove primene, ali i uticaj na finansijske izveštaje.

Ključne reči: kreativno računovodstvo, finansijski izveštaji, manipulacije, metode kreativnog računovodstva.

ABSTRACT

[142] Mr.sc Nemanja Budimir - Fondacija ”Andrej Budimir”, Banja Luka, Bosna i Hercegovina/ Bryggan- Motala Kommun, Motala, Švedska, e-mail: nemanja.fondacijaandrejbudimir@gmail.com

In its beginnings, creative accounting was designed to realistically present the business of the company, but in recent times it has taken on a different meaning and has grown into manipulative accounting. Thus, from a theoretical point of view, creative accounting was initially conceived as an instrument that should be provide a realistic and objective presentation of the actual financial position and business results of economic entities through financial statements within the accounting regulatory framework. Creative accounting implies all the procedures by which falsified financial reports are intentionally presented, all with the aim of deceiving the public. It is an impermissible adjustment of financial statements with the aim of achieving certain benefits of the business entity, ie the management of the company. The financial statements are a structured presentation of the financial condition and financial performance of the legal entity during a particular period of observation. The aim of this paper is to define the concept of financial statements and creative accounting with all its characteristics, and then to clarify the motives and objectives of its application, but also the impact on financial statements.

Keywords: creative accounting, financial reports, manipulations, creative accounting methods.

JEL: M41

UVOD

Finansijski izveštaji predstavljaju skup informacija o finansijskom položaju, uspešnosti, promenama u kapitalu i novčanim tokovima. Strogo su formalizovani i pripremani u skladu sa normativnom regulativom kojom se uređuje računovodstvo i finansijsko izveštavanje na području određene države. Oni predstavljaju finalni proizvod finansijskog računovodstva i namenjeni su unutrašnjim i vanjskim korisnicima, a pre svega vanjskim korisnicima jednog preduzeća. Kao takvi, oni predstavljaju funkcionalan i sveobuhvatan skup poslovnih procesa koji su se dogodili u privrednom entitetu. Samim tim su osnova za sve racionalne analize. S druge strane, u spoljne korisnike finansijskih izveštaja ubrajaju se: sadašnji/potencijalni ulagači, kreditori, vlada, kupci, dobavljači, berza, profesionalne institucije i sl. Zbog toga su finansijski izveštaji nosioci računovodstvenih informacija, ali i zbog veoma širokog i značajnog kruga korisnika. Finansijski izveštaji predstavljaju struktuirani finansijski prikaz finansijskog položaja preduzeća i poslovnih promena koje su nastale u njemu.(Malinić, 2007, 302) Njihov cilj

je da osiguraju informacije o finansijskom položaju, finansijskoj uspešnosti i novčanim tokovima pravnog lica, a koje su važne širokom krugu korisnika za donošenje ekonomskih odluka. Da bi finansijski izveštaji ispunili tako važne zadatke i da bi ostvarili postavljene ciljeve, neophodno je da udovolje kvalitetnim obeležijima kao što su razumljivost, važnost, pouzdanost i uporedivost. Može se zaključiti, da kvalitet odluka zavisi od kvaliteta finansijskih izveštaja.

U slučajevima kada su finansijski izveštaji sastavljeni u skladu sa važećom zakonskom, profesionalnom i internom regulativom, moguće je donošenje adekvatnih poslovnih i finansijskih odluka. Postoje slučajevi kada lica koja sastavljaju finansijske izveštaje radi postizanja određenih ciljeva stvaraju iskrivljenu sliku. Menadžment te izveštaje koristi kako bi postigao različite ciljeve bilo da se radi o povećanju ili smanjenju finansijskih rezultata. Kada informacije koje se nalaze u finansijskim izveštajima ne prikazuju istinito i objektivno finansijsku poziciju i rezultate poslovanja određenog privrednog subjekta, takvi finansijski izveštaji ne ispunjavaju svoju misiju. Oni ne pomažu donosiocima poslovnih odluka, već naprotiv, navode ih na pogrešne odluke, rezultirajući neefikasnom alokacijom i upotrebom oskudnih resursa društva. Finansijsko izveštavanje podložno je manipulacijama i nezakonitim radnjama, što za posledicu ima falsifikovanje izveštaja. Činjenica je da upravo te manipulacije imaju negativan uticaj na kvalitet finansijskog izveštavanja. (Cvetković & Petković, 2017, 308)

Predmet istraživanja ovog rada je uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskih izveštaja preduzeća u Republici Srpskoj. Rad ima za cilj da objasni kreativno računovodstvo, upozna sa metodama i posledicama primene kreativnog računovodstva, ali i da prikaže kakav uticaj ima primena kreativnog računovodstva na finansijske izveštaja. Cilj empirijskog dela rada jeste prikazivanje stava računovođa o primeni kreativnog računovodstva na teritoriji Republike Srpske.

U ovom istraživanju izdavajaju se zavisne i nezavisne varijable. Kao zavisna varijabla izdvaja se kvalitet i transparentnost finansijskih izveštaja, a kao nezavisna varijabla izdvaja se kreativno računovodstvo.

Početna hipoteza rada proizilazi direktno iz problema istraživanja, i ona glasi:

H0: Kreativno računovodstvo utiče na kvalitet i transparentnost informacija iskazanih u finansijskim izveštajima preduzeća.

Pomoćne hipoteze su:

H1: U finansijskim izveštajima preduzeća zastupljeno je upravljanje dobitkom.

H2: MRS/MSFI i zakonske regulative ne sprečavaju primenu kreativnog računovodstva u praksi, a samim tim ne poboljšava se ni kvalitet finansijskih izveštaja.

H3: Adekvatna interna i eksterna kontrola dovodi do smanjenja primene kreativnog računovodstva u praksi, a samim tim to utiče na kvalitet finansijskih izveštaja.

1. OSNOVNI FINANSIJSKI IZVEŠTAJI

Finansijski izveštaji zasnivaju se na knjigovodstvenoj evidenciji poslovanja preduzeća i predstavljaju rezultat vođenja poslovnih knjiga tokom jednog obračunskog perioda. Pomoću njih se prikazuje kako poslovne odluke koje su osnova za pokretanje i realizaciju aktivnosti poslovanja utiču na finansijsku strukturu preduzeća, njegovu uspešnost i novčane tokove. U praksi pod pojmom bilans podrazumevaju se dva finansijska izveštaja, a to su: bilans stanja i bilans uspeha. Bilans stanja i bilans uspeha predstavljaju osnovne finansijske izveštaje i kao takvi su sastavni deo završnog računa preduzeća. Pomoću njih se prikazuje finansijski položaj i profitabilnost poslovanja preduzeća u toku poslovne godine. Podaci koji se nalaze u njima su vrednosno iskazani i zbirnog su karaktera.(Mihailović & Ranđelović, 2016, 42-43) Pored bilansa stanja i uspeha u završni račun preduzeća uključuju se i: izveštaj o novčanim tokovima (Prikazuje prilive i odlive sredstava, ali i njihovu usklađenost. Pomoću ovog izveštaja može se utvrditi likvidnost preduzeća), izveštaj o promena na kapitalu (Prikazuje promene povećanje/smanjenje sopstvenog kapitala u toku jednog obračunskog perioda. Izveštaj je namenjen postojećim vlasnicima preduzeća, i potencijalnim investitorima), napomene uz finansijske izveštaje (Dodatno objašnjavaju informacije koje su prezentovane u finansijskim izveštajima, ali se pružaju i dodatne informacije koje nisu prikazane u njima. U njima se pored kvantitativnih informacija nalaze i kvalitativne informacije o poslovanju preduzeća. Na taj način se omogućava bolje razumevanje završnog računa.), statistički aneks (predstavlja finansijski izveštaj koji sadrži određene statističke i statusne podatke.).

1.1 Osnovne pretpostavke za sastavljanje finansijskih izveštaja

Prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja posebna pažnja posvećuje se pravilima sastavljanja i prezentovanju finansijskih izveštaja. Kao što je

prethodno naglašeno za sastavljanje finansijskih izveštaja odgovorno je rukovodstvo preduzeća, a razlog za to je što je upravo ono jedino ovlašteno za upotrebu resursa preduzeća. Finansijski izveštaji daju pregled uticaja korišćenja tih resursa. Pored menadžmenta preduzeća za sastavljanje finansijskih izveštaja odgovorni su i zaposleni u računovodstvu. Oni su odgovorni za pravilnu primenu Međunarodnih računovodstvenih standarda (MRS) i Međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja (MSFI), tačnije na osnovu njih sastavljenih računovodstvenih politika, koje predstavljaju sastavni deo poslovne politike preduzeća. Kao profesija računovodstvo je odgovorno za pravilnu upotrebu standarda i nalazi se u službi korisnika finansijskih izveštaja. S druge strane, menadžment preduzeća ima zadatak da uspostavi kontrolu kvaliteta finansijskih izveštaja i njihovo javno objavljivanje. MRS i MSFI preporučuju sledeća pravila za sastavljanje finansijskih izveštaja: *Načelo uzročnosti prihoda i rashoda* (Matching principle)- Efekti transakcija se priznaju u periodu kada su se poslovne promene dogodile, a ne u periodima kada su se gotovina ili njeni ekvivalenti primili ili isplatili; *Načelo stalnosti poslovanja* (Going concern principle)- Privredno društvo osnovano je s ciljem da posluje neograničeno dugo; *Načelo materijalnosti*- Svaka materijalno značajna grupa sličnih stavki treba da bude posebno prikazana u finansijskom izveštaju. Stavke koje nisu materijalno važne potrebno je klasifikovati sa drugim stavkama ili prikazati u napomenama uz finansijski izveštaj; *Prebijanje*– To znači da se imovina, obaveze, prihodi i rashodi ne prebijaju izuzev ukoliko to ne zahtevaju MRS i MSFI. O svim pozicijama u finansijskim izveštajima izveštava se posebno. U finansijskom izveštaju prebijanjem bi se umanjila sposobnost korisnika da razume transakcije i uslove procene budućih tokova gotovine; *Period izveštavanja*- Kompletni finansijski izveštaji treba da se prezentuju jednom godišnje; *Uporedne informacije*- Za sve stavke finansijskog izveštaja tekućeg perioda obelodanjuju se uporedne informacije prethodnog perioda; *Doslednost prezentacije*- Način prezentacije i klasifikovanja stavki u finansijskim izveštajima zadržava se u više uzastopnih izveštajnih perioda.

Prilikom obelodanjivanja finansijskih izveštaja pripremljenih u skladu sa MRS i MSFI, rukovodstvo privrednog entiteta je dužno da zasebno obelodani informacije radi pravilnog razumevanja i identifikacije finansijskih izveštaja.

2. POJAM KREATIVNOG RAČUNOVODSTVA

S obzirom na probleme koje istražuje računovodstvo se može posmatrati kao čisto i kreativno. Čisto računovodstvo karakteriše realno finansijsko izveštavanje, tačnije to da su finansijski izveštaji sastavljeni u skladu sa

propisanim okvirom za finansijsko izveštavanje, ne sadrže materijalno značajne greške i nepravilnosti, istinito i objektivno prikazuju finansijski i prinosni položaj preduzeća. To je legalno ili legitimno računovodstvo.(Jovović, 2015, 74) Na osnovu prethodno navedenog, može se reći da kreativno računovodstvo je nelegalno ili nelegitimno. Sve mere koje se sprovode s ciljem sastavljanja finansijskih izveštaja, a koji ne pokazuju stvarnu finansijsku i prinosnu snagu konkretnog preduzeća mogu se nazvati kreativnim računovodstvom. Postoji veliki broj definicija kreativnog računovodstva.(Karapavlović, 2011) Razlike u definicijama su uglavnom u njihovoj sadržini. Kreativno računovodstvo na početku je imalo zadatak da pruži realnu sliku stvarnog finansijskog stanja i rezultate privrednog entiteta prema tekućim vrednostima imovine, obaveza i kapitala pored njihove istorijske vrednosti. Upravo zbog toga je uvedena primena: fer vrednosti i različiti modeli procene. (Belak, 2011, 141) Ono je se kroz praksu izmenilo i dovelo do pojave manipulativnih radnji. Kreativno računovodstvo uključuje uobličavanje finansijskih izveštaja primenom prava izbora i drugih postupaka, koji su dopušteni računovodstvenom regulativom. Može se reći da ono označava sve računovodstvene prakse koje namerno odstupaju od standarda, a sve to kako bi eksternim korisnicima prikazali željenu, a ne stvarnu prinosnu i finansijsku snagu preduzeća.(Škarić-Jovanović, 2007, 52)

Jedno od glavnih pitanja koje se javlja, a vezano je za sastavljanje finansijskih izveštaja jeste da li mora da postoji fleksibilnost i u kojoj meri? Modeli procene u današnje vreme predstavljaju sastavni i neophodni deo računovodstva. Međutim, postoji veoma tanka linija između upotrebe fer vrednosti u fer i istinitom izveštavanju i njene primene u manipulativnom izveštavanju. Primena tog koncepta rezultirala je mnogim manipulativnim radnjama. To je dovelo do uvođenja koncepta primene fer vrednosti i ostalih modela procene, dok su istovremeno postavljeni računovodstveni standardi da bi se novi koncepti mogli jasno sa njima povezati. Kreativno računovodstvo je na osnovu toga u stručnoj literaturi poznato i pod nazivom „igre finansijskim brojevima“. (Belak, 2011, 142) Dakle, kreativno računovodsto je proces gde računovođe koriste svoje znanje o računovodstvenim pravilima sa ciljem da manipulišu brojevima koji su prikazani u poslovnim računima. (Amat et al., 1999) Kada se govori o kreativnom računovodstvu potrebno je naglasiti da se ono pojavljuje u dva osnovna oblika: bez kršenja računovodstvenih propisa (kozmetičko kreativno računovodstvo) i kršenjem računovodstvenih propisa (stvarno kreativno računovodstvo).

Osnovne karakteristike kreativnog računovodstva su: prilagođavanje finansijskih izveštaja s ciljem dobijanja slike kakva je potrebna preduzeću koje

sastavlja izveštaj; upotreba legalnih mogućnosti izbora fleksibilnih računovodstvenih metoda, postupaka i procena; upotrebljavaju se rubne i „nategnute“ mogućnosti iskazivanja događaja kao i nejasna područja računovodstvenih standarda koji otežavaju kontrolu i reviziju; sa jedne strane naglašava se značaj informacija koje odgovaraju izveštajnom subjektu, s druge strane se umanjuje i skriva značaj informacija koje mu ne odgovaraju; koriste se i mnoge zloupotrebe koje u velikoje meri prekoračuju zakonske okvire i prelaze u kriminal koji se može teško otkriti.(Belak, 2011, 143)

2.1.Motivi primene kreativnog računovodstva

Glavni motivi primene kreativnog računovodstva su sledeći: primena fleksibilnosti unutar računovodstvenih regulatornih okvira za kreiranje „istinitog i fer“ prikaza o izveštajnom subjektu; primene fleksibilnosti unutar računovodstvenih regulatornih okvira za kreiranje prikaza koji odgovaraju izveštajnom subjektu; primena fleksibilnosti unutar, a često i na granici regulatornih računovodstvenih okvira za stvaranje što povoljnije slike o izveštajnom subjektu (Zasniva se na propisima koji omogućavaju dvostruku primenu, različita tumačenja, nejasna postupanja i fleksibilnost u procenama. Upotrebom različitih metoda procenjivanja može se u velikoj meri uticati na računovodstvene prikaze u finansijskim izveštajima. Takođe, najčešće intervencije kreativnog računovodstva događaju se u pogledu priznavanja prihoda, rezervisanja, vremenskih razgraničenja, otpisa potraživanja, otpisa zaliha i slično.); prekoračenje regulatornih računovodstvenih okvira radi formiranja lažne slike o izveštajnom subjektu (Ovo spada u kriminalno područje primene kreativnog računovodstva. U ovom području mogu se uočiti veoma „naivni“ računovodstveni postupci koji se lako otkrivaju, ali i oni koji su veoma zamršeni i teško se mogu otkriti i dokazati. Ovakvi postupci prevare uglavnom se otkriju kada dođe do potpunog sloma preduzeća koje lažira rezultate.).(Belak, 2011,144)

Proces kreiranja „istinitog i fer“ prikaza o izveštajnom postupku predstavlja osnovnu namenu regulatornih računovodstvenih okvira i potiče se MSFI. Primena fleksibilnosti unutar računovodstvenih regulatornih okvira za kreiranje prikaza koji odgovaraju izveštajnom subjektu, a zasniva se na izboru računovodstvenih politika koje odgovaraju interesima izvještajnog subjekta. Primena fleksibilnosti unutar, a često i na granici regulatornih računovodstvenih okvira, s ciljem stvaranja što povoljnije slike o izvještajnom entitetu, zasniva se na primeni propisa koji omogućavaju različita tumačenja, fleksibilnost u procenama, nejasna postupanja odnosno pružaju dvostruku primenu.(Cvetković & Petković, 2017, 315)

Korist od ovakvih finansijskih izveštaja uglavnom ima menadžment preduzeća kroz privlačenje investitora, rast deonica na tržištu kapitala, ostvarivanje bonusa i sl. Ukoliko se menadžeri vode samo zaradom i bonusima na kraju godine u tom slučaju ne biraju sredstva kako bi postigli željene rezultate i u ostvarivanju tih ciljeva pomaže im sva kreativnost u računovodstvu. Svaki menadžer nastoji da iz godine u godinu ima konstantan rast jer u slučaju oscilacija iz dobitka u gubitak može da dođe do nenadoknadivog gubitka bonusa, pored toga to sa sobom može da dodvede i do gubitka posla i ugleda. Menadžmentu kompanije nakon iskazivanja gubitka niko ne bi mogao da garantuje da neće dobiti otkaz. Na osnovu navedenog može se zaključiti koji su motivi menadžmenta za primenu kreativnog računovodstva, ali problem nastaje kada se sa upotrebe kreativnog računovodstva pređe na zloupotrebu.

Prema Schilit-u (2002) izdvaja se sedam smicalica koje se primenjuju prilikom lažiranja finansijskih izveštaja, a to su: priznavanje prihoda prerano ili priznavanje prihoda koji su upitnog kvaliteta, priznavanje fiktivnih prihoda, uvećavanje zarada vanrednim dobicima, prebacivanje tekućih rashoda u raniji ili kasniji obračunski period, pogrešna knjiženja ili nepravilno redukovanje obaveza, prebacivanje tekućeg prihoda u kasniji period i prebacivanje budućih rashoda u tekuće rashode. (Belak, 2011, 148) Dakle, mogućnosti za kreativnost uglavnom se odvijaju unutar prihoda. Prolaskom kroz bilanse može se steći uvid u mogućnosti kreativnog računovodstva.

2.2.Ciljevi kreativnog računovodstva

Kreativno računovodstvo ima za cilj da iskaže manje ili veće finansijske rezultate, lošijeg ili boljeg imovinsko finansijskog položaja zavisno od toga koji krajnji cilj ima preduzetnik. Kao glavna karakteristika kreativnog računovodstva izdvaja se fleksibilnost primene računovodstvenih propisa unutar regulatornog okvira i iskorištavanje nedorečenosti ili nejasnoća računovodstvenih propisa, mogućnost manipulacija je ograničena, ali s druge strane manipulacije su van regulatornog okvira beskonačne.

Kreativno računovodstvo bilo je zamišljeno kao instrument koji bi trebao omogućiti realni i objektivni prikaz stvarnog finansijskog položaja i rezultata poslovanja preduzetnika putem finansijskih izveštaja unutar računovodstvenog regulatornog okvira. U praksi kreativno računovodstvo je počelo da se primenjuje kao izraz za manipulativno računovodstvo. U slučajevima kada preduzetnik prikazuje veći finansijski rezultat, u tom slučaju imovina se procenjuje na veću vrednost, dok se obaveze procenjuju na nižu

vrednost. Dakle, u ovom slučaju prihodi imaju veću vrednost, a rashodi nižu. S druge strane, iskazivanje manjeg finansijskog rezultata imovina preduzeća se procenjuje na niže, a obaveze na više, a u računu dobitka i gubitka iskazuju se veći rashodi i manji prihodi.

2.3.Područja zloupotrebe kreativnog računovodstva

U praksi zloupotreba kreativnog računovodstva poprima različite oblike, a to su: upravljanje zaradom (podrzumeva se aktivna manipulacija zaradom s određenim ciljevima), agresivno računovodstvo (Podrazumeva preteran i nameran izbor i primenu računovodstvenih načela i postupaka, a sve s ciljem dobijanja željenih rezultata. Najčešće primenjivan postupak agresivnog računovodstva jeste agresivna kapitalizacija i prenaglašena revalorizacija. U nju se mogu ubrajati dodatna povećanja rashoda sa protu knjiženjem fiktivnih stavki na potražnoj strani, umanjenje stavki rezervisanja, kako bi se izvršilo uvećavanje prihoda, međusobno zatvaranje stavki kupaca i dobavljača bez osnove u poslovnim događajima.) (Cvetković & Petković, 2017, 313-314), izglađivanje zarade (Opisuje se kao jedan od oblika „upravljanja zaradom“, a koji ima za cilj da ujednači prikaz ostvarivanja profita i prihoda za više uzastopnih godina, a sve to radi stvaranja osećaja stalnog rasta sa jedne strane, a izbegavanja oscilacija s druge strane.), lažirano finansijsko izveštavanje (Ono predstavlja nameran pogrešan iskaz ili izostavljanje određenih podataka i obelodanjivanja u finansijskim izveštajima, s sve kako bi se prevarili korisnici istih.).(Belak, 2011, 146-147)

Kreativno računovodstvo nepodrazumeva samo nezakonite radnje u finansijskom izveštavanju, već tu spadaju i promene na stavkama unutar finansijskih izveštaja koje su dopuštene i u skladu sa računovodstvenim standardima i propisima, a to pruža dovoljno prostora za manipulacije.

Da bi se mogle izvoditi prevare u kreativnom računovodstvu neophodno je da se stvore određeni preduslovi. Postoji nekoliko podsticaja koji utiču na nastanak računovodstvenih prevara, a to su: nepostojanje odgovornog upravljanja preduzećem, neučinkovita uprava, neučinkovita interna revizija, menadžment bez odgovornosti, neproveravanje aktivnosti direktora, nepovoljni ekonomski uslovi, nesposobnost naplate potraživanja previsoke investicije i gubici, zavisnost o nekoliko klijenata.(Rezaee, 2002, 71)

2.4.Metode kreativnog računovodstva

Kreativno računovodstvo uključuje metode i postupke u kojima se primenjuje knjigovodstveno znanje iz oblasti računovodstvenih standarda i principa, radi manipulisanja vrednostima pozicija koje su iskazane u finansijskim izveštajima, a sve to kako bi se postigli različiti ciljevi.

Dosadašnje iskustvo pokazalo je da ni jedan kontinent, ni jedan industrijski sektor nije bio imun na praksu kreativnog računovdstva. Mnogo više slučajeva nedozvoljenog kreativnog računovodstva ima u Sjedinjenim Američkim Državama, nego što je to slučaj sa državama kontinentalne Evrope i Evropske Unije. To je posledica rigidnijeg nadzora finansijskog izveštavanja, ali i zbog uticaja državnih institucija u ovim procesima. Može se zaključiti da se kreativno računovodstvo može pojaviti i u privrednim sistemima koji su visoko regulisani. U odnosu na Američke računovodstvene principe (GAAP), MSFI smatraju se znatno rigoroznijim po pitanju izbora metoda prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja. MSFI pružaju mogućnost rukovodstvu preduzeća da pomoću računovodstvenih politika odaberu koju metodu procene vrednosti nekretnina, postrojenja, opreme, nematerijalnih ulaganja, investicionih nekretnina i finansijskih instrumenata će primenjivati, a to su: metoda troška nabavke ili metod revalorizacije. Što se tiče sredstava visoke vrednosti, promena metode vrednovanja u velikoj meri može da utiče na finansijski rezultat obračunskog perioda. Preduzeće može da na jednostavan način objasni i opravda promenu metode vrednovanja savremenim tržišnim poslovanjem u kojem vrednost, posebno nekretnine, svakodnevno raste.(Knežević i sar., 2012, 105) S druge strane, kada se posmatra GAAP, koji su sastavljeni pod velikim uticajem precedentnog prava, to daje dovoljno prostora za kreativnost prilikom izbora metoda, a u pojedinim slučajevima (određenim preduzećima) daje mogućnost primene metoda koje nisu dozvoljene.(Thibodeau & Frier, 2011, 14) Kada se posmatraju fiktivne transakcije može se zaključiti da se one mogu uneti u bilans uspeha u tekućem periodu, s ciljem manipulisanja vrednostima prihoda, ili se mogu upotrebiti i za preusmeravanje profita iz perioda u period. Postoji verovanje da su fiktivne transakcije mnogo zastupljenije u Evropskim državama u odnosu na američko govorno područje. Bez obzira o kojim se transakcijama radi (da li o realnim ili stvarnim) može se manipulisati tako da budu priznate u obračunskom periodu u kome je neophodno da se ispuni određeni cilj. S druge strane, reklasifikacija sredstava, kapitala i obaveza kao bilansnih pozicija predstavlja metod kreativnog računovodstva. Prema MRS 1, rukovodstvo u bilansu uspeha mora da razgraniči kratkoročna od dugoročnih sredstava, a jedan od glavnih kriterijuma za to razgraničenje jeste i namera preduzeća da određeno

sredstvo proda ili likvidira u periodu kraćem ili dužem od obračunskog perioda.(Ministarstvo finansija Republike Srbije, 2018) U ovom slučaju pred revizora se stavlja komplikovan pa čak i nemoguć zadatak, a to je da dokaže da je privredni subjekt u periodu sastavljanja finansijskog izveštaja imao nameru da određeno sredstvo otuđi. Dok u bilansu stanja sredstvo je prikazano kao kratkoročno i na taj način se uvećava vrednost imenioca u računanju opšteg racia likvidnosti. (Knežević i sar., 2012, 105-106)

3. NAJČEŠĆE MANIPULACIJE FINANSIJSKIH IZVJEŠTAJA PRIMENOM KREATIVNOG RAČUNOVODSTVA

Najčešći oblici manipulacija u finansijskim izveštajima koji se javljaju primenom kreativnog računovodstva, su (Belak, 2011):

- Manipulisanje troškovima i rashodima- Do lažnog povećanja troškova dolazi iz dva razloga, a to su: nastojanje da se smanji dobit pa samim tim i porez na dobit; nastojanje da se troškovi terete na tekuće razdoblje, a sve to kako bi se rasteretilo iduće razdoblje. S druge strane, najčešći razlozi za lažno smanjenje troškova su: izbegavanje prikazivanja gubitka, skrivanje gubitaka ili povećanje dobiti s ciljem dobijanja nagrada i ostalih kompenzacija.
- Manipulisanje prihodima- Razlozi zbog kojih dolazi do lažnog povećanja prihoda su: nastojanje da se poveća dobit pa samim time i nagrade direktorima, nastojanje da se sakriju gubici. Dok lažno snižavanje prihoda radi se s namerom da se prihodi ne razlikuju između prethodne i naredne godine.
- Manipulisanje rezervisanjima- Tokom dobrih godina stvaraju se rezerve pomoću agresivnih i lažnih rezervisanja, a sve to kako bi se ta rezervisana sredstva upotrebljavala u lošijim godinama za popravljanje rezultata. Skrivene rezerve se mogu stvoriti na različite načine, ali najčešći način je priznavanje različitih vrsta rezervisanja.
- Stvaranje nerealne aktive- Kapitalizacija tekućih troškova.
- Agresivna revalorizacija s ciljem poboljšanja slike o solventnsoti i smanjenja utiska o visokim zaradama- Agresivna revalorizacija dugotrajne imovine forenzičarima, ali i drugim korisnicima finansijskih izveštaja stvara mnogo problema. U praksi postoje bilansi u kojima čak 90% imovine je revalorizovani deo. Revalorizacija pokreće veliki broj pitanja koja se tiču verodostojnosti, realnosti i

transparentnosti finansijskih izveštaja privrednih entiteta. Agresivna revalorizacija ima za cilj da stvori sliku manje zaduženosti, jer se na taj način povećava pozicija ukupnog kapitala, a postotak obaveza u pasivi se smanjuje.

- Skrivanje obaveza- Na ovaj način izbegava se prikazivanje visoke zaduženosti preduzeća. Ove prevare se uglavnom vrše radi dobijanja kredita, zadržavanja i privlačenja investitora, zavaravanja dobavljača, održavanja vrednosti deonica na tržištu kapitala. Kod ovih prevara uglavnom se radi o grubim knjigovodstvenim nepravilnostima i lažiranjima.
- Isisavanje novca iz preduzeća- Ova prevara veoma je česta kod nas, ali i u svetu. Uglavnom je vezana za preduzeća koja se nalaze u državnom vlasništvu, ali nije nepoznata ni kod preduzeća koja se nalaze u privatnom vlasništvu. Prevare ove vrste sprovode se uglavnom na način da se računi za usluge državnim preduzećima uvećavaju, a sve to s ciljem prebacivanja novca na privatna preduzeća, tu se isplaćuje vlasnicima sa plaćenim porezom na dobit, a zatim se taj novac deli na lica koja su učestvovala u prevari. Otkrivanja ove vrste prevara se vrši tako što se proveravaju svi sumnjivi računi, a cene pruženih usluga se proveravaju sa tržišnim cenama. Kada se posmatraju privatna preduzeća potrebno je naglasiti da preduzeća koja su naplatila lažirane račune, uglavnom imaju visoke dobiti isplaćene vlasnicima ili imaju neobične isplate za usluge privatnim licima.
- Složene transakcije- Tu se podrazumevaju sve transakcije koje se odvijaju između povezanih preduzeća, a koje se nalaze pod kontrolom jedne uprave. Kada se govori o ovim transakcijama potrebno je naglasiti da je najpoznatija prevara pomoću njih izvedena u kompaniji „Enron“. Ova prevara je bila jako složena i čak nakon duge istrage nisu rasvetljene sve manipulacije. U velikoj meri situaciju je otežalo i to što su mnogi dokumenti uništeni, a jedan od svedoka je i ubijen. Ove transkacije predstavljaju najveći problem za forenzička istraživanja.
- Krađa gotovine- je jedan od najstarijih načina krađe, koji i u današnjoj poslovnoj praksi predstavlja ogroman problem. Bez obzira što se veruje da ovaj vid krađe može jednostavno da se otkrije, to ipak nije tačno. Razlikuje se veliki broj postupaka koji se mogu koristiti kako bi se izvršilo prikrivanje ovog vida krađe.

4. POSLEDICE PRIMENE KREATIVNOG RAČUNOVODSTVA

Upotreba kreativnog računovodstva ima za posledicu gubitke u tržišnoj vrednosti kompanije. Samim tim kao posledica javljaju se izobličeni finansijski izveštaji koji su praćeni prebacivanjem dobitaka između perioda ili preduzeća. Neposredna primena informacija koje se nalaze u finansijskim izveštajima koji su sastavljeni primenom kreativnog računovodstva veoma je rizično. To je posebno rizično za eksterne interesne grupe. Štete koje nastaju radi prezentovanja lažnih finansijskih izveštaja, pre svega se odnose na gubitke zbog pogrešno donetih odluka, ali ujedno i na gubitak poverenja investitora, poverilaca i drugih korisnika finansijskih izveštaja.

Negativne implikacije koje mogu da nastanu zbog primene kreativnog računovodstva su: smanjena pouzdanost, kvalitet, transparentnost i integritet procesa finansijskog izveštavanja; rizikuje se integritet i nepristrasnost revizorske profesije i revizora i revizorskih kuća posebno; manje poverenje tržišta kapitala u pouzdanost finansijskih izveštaja; manji kredibilitet tržišta kapitala; negativan uticaj na nacionalni ekonomski razvoj i prosperitet; visoki sudski troškovi; uništena karijera lica koje učestvuje u lažnom finansijskom izveštavanju; stečaj i veliki ekonomski gubici kompanije koja učestvuje u lažnom finansijskom izveštavanju; potreba za normativnom intervencijom; poremećaj normalnog poslovanja i aktivnosti optuženih kompanija; ozbiljne sumnje u efikasnost revizije finansijskih izveštaja; smanjen javni kredibilitet i poverenje u računovodstvenu i revizorsku profesiju.(Petrova, 2008, 23-24)

Za korisnike finansijskih izveštaja veoma važno je saznanje da su prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja upotrebljavane mere kreativnog računovodstva. Potvrdi ili odbacivanju predpostavke o upotrebi mera kreativnog računovodstva treba da doprinesu: analiza ključnih računovodstvenih politika, analiza načina primene odabranih računovodstvenih politika, uvid u kvalitet korporativnog upravljanja i identifikovanje, uz pomoć posebne analize, mogućih indikatora manipulacija sa podacima koji su iskazani u finansijskim izveštajima. Kako bi se izbegla šteta koja nastaje primenom kreativnog računovodstva, neophodno je da se preduzmu određene aktivnosti na makro i mikro planu. Na makro planu kao osnovni zadatak izdvaja se unapređivanje normativne osnove i stvaranje regulatornih tela koji će vršiti kontrolu poštovanja standarda kvaliteta u sektoru računovodstva i revizije. Od preduzeća se očekuje da formiraju odbor za reviziju, jačanje interne revizije i poštovanje profesionalnih i etičkih standarda kako od strane računovođa, tako i od strane menadžmenta.

5. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

Empirijsko istraživanje sprovedeno je pomoću anketnog upitnika. S obzirom da osnovni skup istraživanja čine zaposleni u sektoru računovodstva u Republici Srpskoj, upitnik je poslat sertifikovanim računovođama, sertifikovanim računovodstvenim tehničarima i sertifikovanim revizorima, članovima Saveza računovođa i revizora Republike Srpske. Anketni upitnik poslat je na 300 adresa. Od toga upitnik nije vratilo 100 ispitanika, a 47 upitnika nije bilo validno popunjeno. Ukupan broj ispravno vraćenih anketnih upitnika iznosi 153. Od ukupnog broja ispravno vraćenih upitnika 80 (52,29%) su sertifikovane računovođe, 35 (22,88%) su sertifikovani računovodstveni tehničari i 38 (24,84%) su sertifikovani revizori.

U radu je ispitivana signifikantna varijacija među ispitanicima o stavu u vezi primene kreativnog računovodstva i njegovim uticajem na kvalitet finansijskih izveštaja. Pomoću programskog paketa R (v.3.5.3), sproveden je niz t-testova i ispitana je p vrednost na podacima u tvrdnjama, koje su bile od koristi za donošenje zaključka u istraživanju.

U ovom delu rada ispitan je stav o tome da li primena kreativnog računovodstva narušava verodostojnost finansijskih izveštaja. Testirani su rezultati sledećih tvrdnji: ”Upotrebom kreativnog računovodstva narušava se kvalitet informacija prikazanih u finansijskim izveštajima” i ” Primenom kreativnog računovodstva smanjuje se verodostojnost informacija prikazanih u finansijskim izveštajima”.

Slika 1. Primena kreativnog računovodstva narušava verodostojnost finansijskih izveštaja

```
> b4a<- c(0,12,25,53,63)
> b4g<- c(12,20,35,40,50)
> data.tablel<- rbind(b4a, b4g)
> t.test(data.tablel)

One Sample t-test
data:  data.tablel
t = 4.767, df = 9, p-value = 0.00102
alternative hypothesis: true mean is not equal to 0
```

95 percent confidence interval:

16.28921 45.71079

sample estimates:

mean of x

31

Izvor: Izrada autora

Posmatrajući dobijene rezultate može se zaključiti da postoji razlika između skupova, ali i da je ona signifikantna na nivou od p= 0.00102. Može se videti da je ona manja od prihvatljive greške 0,05 i samim tim može se izvesti zaključak da je hipoteza H0 prihvatljiva. Iz ovoga se zaključuje da se većina ispitanika slaže sa tim da kreativno računovodstvo utiče na kvalitet i transparentnost informacija iskazanih u finansijskim izveštajima preduzeća.

U nastavku je ispitan stav o tome da li MRS/MSFI i zakonske regulative sprečavaju primenu kreativnog računovodstva u praksi i da li su finansijski izveštaji u dovoljnoj meri pouzdani i transparentni. Ovde su upotrebljavani odgovori dobijeni na sledeće tvrdnje ”MSFI, MRS i zakonske regulative nisu dovoljno dobre osmišljene i kao takve pružaju mogućnost primene kreativnog računovodstva u praksi” i ”U Republici Srpskoj česta je primena kreativnog računovodstva i samim tim finansijski izveštaji nisu u dovoljnoj meri pouzdani i transparentni.”

Slika 2. MRS, MSFI i zakonske regulative ne sprečavaju primenu kreativnog računovodstva u praksi i verodostojnost izveštaja u Republici Srpskoj

> b6b<- c(20,25,12,50,46)

> b6d<- c(14,25,12,33,69)

> data.table2<-rbind(b6b,b6d)

> t.test(data.table2)

One Sample t-test

data: data.table2

t = 5.1028, df = 9, p-value = 0.0006427

alternative hypothesis: true mean is not equal to 0

95 percent confidence interval:

17.0346 44.1654

sample estimates:

mean of x

30.6

Izvor: Autor

Pomoću t-testa utvrđeno je da postoji signifikantna razlika u varijacijama na nivou značajnosti od 0.0006427, što je ispod 0,05 prihvatljivog nivoa greške. Iz ovoga sledi da na osnovu prezentovanih podataka učesnici ovog ispitivanja smatraju da MSFI, MRS i zakonske regulative ne sprečavaju primenu kreativnog računovodstva u Republici Srpskoj, a samim tim ne poboljšava se ni kvalitet finansijskih izveštaja. Na ovaj način, dokazana je pomoćna hipoteza H2.

Sledeće pitanje koje je ispitivano jeste da li je u finansijskim izveštajima preduzeća zastupljeno upravljanje dobitkom? Pomoću ovoga, dokazaće se ili opovrgnuti i pomoćna hipoteza H1. U ovom delu upotrebljeni su rezultati dobijeni za sledeće tvrdnje: ”U finansijskim izveštajima preduzeća zastupljeno je upravljanje dobitkom” i ”U finansijskim izveštajima preduzeća nije zastupljeno upravljanje dobitkom”.

Slika 3. U finansijskim izveštajima zastupljeno je upravljanje dobitkom

> b10a<- c(7,15,28,35,68)

> b15d<- c(60,55,15,11,12)

> data.table4<- rbind(b10a,b15d)

> t.test(data.table4)

One Sample t-test

data: data.table4

t = 4.2533, df = 9, p-value = 0.002132

alternative hypothesis: true mean is not equal to 0

95 percent confidence interval:

14.32504 46.87496

sample estimates:

mean of x

30.6

Izvor: Autor

Na osnovu rezultata t-testa utvrđeno je postojanje signifikativne razlike u varijacijama na nivou značajnosti od 0.002132. Ona je ispod prihvatljivog novoa greške od 0,05. Ispitanici su saglasni da je u finansijskim izveštajima preduzeća na teritoriji Republike Srpske zastupljeno upravljanje dobitkom. Na ovaj način potvrđena je i pomoćna hipoteza H1.

I na kraju istraživanja želi se ispitati da li adekvatna interna i eksterna kontrola dovodi do smanjenja primene kreativnog računovodstva u praksi, a samim time da li to utiče i na kvalitet finansijskih izveštaja. U obzir su uzete sledeće tvrdnje: ”Uspostavljanjem kvalitetnije i strožije kontrole, ublažava se uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskih izveštaja” i ”Poboljšavanjem i podizanjem kvaliteta eksterne revizije smanjuje se uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskih izveštaja.”

Slika 4. Adekvatna interna i eksterna kontrola dovodi do smanjenja primene kreativnog računovodstva u praksi, a to utiče i na kvalitet finansijskih izveštaja

> b11a<- c(20,13,10,50,60)

> b17i<- c(20,15,18,40,60)

> data.table8<- rbind(b11a,b17i)

> t.test(data.table8)

One Sample t-test

data: data.table8

t = 4.8692, df = 9, p-value = 0.0008845

alternative hypothesis: true mean is not equal to 0

95 percent confidence interval:

16.38376 44.81624

sample estimates:

mean of x

30.6

Izvor: Autor

Analizom podataka pomoću t-testa može se izvesti zaključak da postoji varijacija koju nije moguće pripisati slučajnosti, s obzirom da je p vrednost 0.0008845. Dakle, p vrednost manja je od 0,05, to upućuje da se ispitanici slažu da adekvatna interna i eksterna kontrola dovodi do smanjenja primene kreativnog računovodstva u praksi, a samim tim to će uticati i na kvalitet finansijskih izveštaja. Na ovaj način dokazana je i pomoćna hipoteza H3.

ZAKLJUČAK

Izrada i prezentovanje finansijskih izveštaja preduzeća ima za cilj da pruži istinite i tačne informacije korisnicima o finansijskom stanju, rezultatu poslovanja, novčanim tokovima, kapitalnim promenama i svim značajnim informacijama koje su vezane za određeno razdoblje poslovanja. Međutim, praksa finansijskog izveštavanja kod nas i u svetu, u velikoj meri je opterećena upotrebom nedozvoljenih računovodstvenih tehnika, čij je cilj lažno prikazivanje finansijskih pozicija, a sve to u skladu s interesima računovođa, vlasnika i menadžera. Zbog toga može se dovesti u pitanje korisnost finansijskih izveštaja, ali i kvalitet donesenih poslovnih odluka. U računovodstvenoj praksi kreativnost je poželjna, ali samo u onoj meri dok poštuje zakonske regulative i računovodstvenu profesiju. Do stvarne primene kreativnog računovodstva dolazi onda kada se te granice pređu.

Kreativno računovodstvo predstavlja svesno odstupanje od računovodstvenih standarda, radi prikazivanja željenih, a ne stvarnih prinosa i finansijske snage privrednih entiteta. Motivi primene kreativnog računovodstva su: upotreba fleksibilnosti unutar računovodstvenih regulatornih okvira za kreiranje „istinitog i fer“ prikaza o izveštajnom subjektu, upotreba fleksibilnosti unutar računovodstvenih regulatornih okvira za kreiranje prikaza koji odgovaraju izveštajnom subjektu, korišćenje fleksibilnosti unutar, ali i na granici regulatornih računovodstvenih okvira radi stvaranja lažne slike o izveštajnom subjektu. Kada je reč o zloupotrebi krativnog računovodstva u praksi ona može imati različite oblike, kao što su: upravljanje zaradama, agresivno računovodstvo, izglađivanje zarada i lažno finansijsko izveštavanje.

Može se zaključiti da su posledice primene kreativnog računovodstva negativne i zabrinjavajuće. Krivotvoreni finansijski izveštaji ne prikazuju pravu vrednost preduzeća, nego sadrže latentne rezerve ili skrivene gubitke koji se ne mogu uočiti na prvi pogled, a kao takvi oni ugrožavaju upotrebnu vrednost izveštaja i informacija koje su prikazane u njemu. Štete koje mogu da nastanu usled gubitka poverenja investitora, ali i drugih korisnika u tačnost informacija koje su prikazane u finansijskim izveštajima, stvara potrebu da

vlada, računovodstvena struka i regulatorna tela ovom problemu posvete posebnu pažnju.

U empirijskom istraživanju ispitano je 153 ispitanika koji su se izjašnjavali o primeni kreativnog računovodstva i njegovom uticaju na finansijske izveštaje. Pomoću testiranja tvrdnji dokazana je nulta hipoteza, ali i sve pomoćne hipoteze. Stav ispitanika je da kreativno računovodstvo utiče na kvalitet i transparentnost informacija iskazanih u finansijskim izveštajima preduzeća na teritoriji Republike Srpske. Takođe, stav ispitanika je da bi adekvatna interna i eksterna kontrola dovela do smanjenja primene kreativnog računovodstva u praksi, a da bi to rezultiralo kvalitetnijim finansijskim izveštajima.

LITERATURA

Doc. dr. sc. Jasmina Hurić[143]

NAPLATA JAVNIH PRIHODA U BOSNI I HERCEGOVINI I REFLEKSIJE NA EKONOMSKI RAZVOJ

COLLECTION OF PUBLIC REVENUES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND REFLECTIONS ON ECONOMIC DEVELOPMENT

SAŽETAK

Cilj ovog rada je da se prikaže naplata javnih prihoda u Bosni i Hercegovini i da se utvrdi da li je kretanje naplate prihoda bilo u pozitivnoj korelaciji sa najvažnijim makroekonomskim pokazateljima i ekonomskim razvojem. U radu se kroz prikazane trendove naplate prihoda za jedan duži vremenski period i ocjenu makroekonomske pozicije zaključuje da kreatori porezne politike BiH u narednom periodu jasno moraju imati u vidu da porezna politika treba da bude razvojna, da kreira dugoročno održiva rješenja, usmjerena na efikasnije i racionalnije prikupljanje svih javnih prihoda, te da bude u pravcu koji doprinosi proizvodnji novih vrijednosti, izvozu, rastu zaposlenosti, kao i razvoju društva uopće i stvaranju općeg blagostanja u zemlji.

KLJUČNE RIJEČI: *porezni sistem, porezna administracija, razvoj, Bosna i Hercegovina*

ABSTRACT

The aim of this paper is to present the collection of public revenues in Bosnia and Herzegovina and to determine whether the movement of revenue collection was positively correlated with the most important macroeconomic

[143] Dr.sci. Jasmina Hurić-Bjelan, Porezna uprava Federacije BiH, Husrefa Redžića 4, 71000 Sarajevo, e-mail: jasmina.huric-bjelan@fpu.gov.ba

indicators and economic development. In the paper, through the presented revenue collection trends for a longer period of time and the evaluation of the macroeconomic position, it is concluded that the creators of the tax policy of BiH in the coming period must clearly bear in mind that the tax policy should be developmental, to create long-term sustainable solutions, aimed at more efficient and rational collection of all public revenues, and to be in a direction that contributes to the production of new values, exports, employment growth, as well as the development of society in general and the creation of general well-being in the country.

KEY WORDS: tax system, tax administration, development, Bosnia and Herzegovina

JEL: H2, H26, O1

UVOD

Postoji obilje radova koji se bave analizom uticaja fiskalne politike na razvoj ekonomije jedne zemlje. Neki su fokusirani samo na njen jedan segment, tj. na poreznu ili na budžetsku politiku, a drugi su usmjereni na uopćen uticaj fiskalne politike. Na posebnu važnost fiskalne politike u funkciji razvoja i oporavka privrede, počelo se ukazivati nakon krize iz 2009. koja je zahvatila ogroman broj zemalja.

Kada je u pitanju porezni sistem i naplata javnih prihoda, pored ukupnog značaja porezne politike na razvoj posebnu ulogu imaju porezne administracije kao ključni nosioci poreznog sistema jedne zemlje. Od njih se očekuje najveći efekat, iako oni nisu jedini akteri kreiranja poreznog sistema, nego u tome velika odgovornost pripada svoj zakonodavnoj vlasti. Dolaskom svih kriza koje su obilježile posljednje dvije decenije došlo je do isticanja mišljenja da bi se umjesto politike slobodnog tržišta trebala ponovo vratiti u primjenu keynnesijanska ekonomija, po kojoj država preuzima ulogu glavnog pokretača ekonomskog razvoja i to kroz povećanje javne potrošnje i svrsishodnu fiskalnu

konsolidaciju. Ove mjere je nemoguće sprovesti bez kvalitetne porezne politike i efikasne porezne administracije. Kad je u pitanju BiH to je još više izraženo zbog kompleksne fiskalne arhitekture i složenog i neusaglašenog poreznog sistema, ali i politike valutnog odbora, koja državi ne dozvoljava da u svrhu razvoja i/ili ublažavanja posljedica krize koristi mjeru iz domena monetarne politike. U takvim uvjetima je još teže stvoriti sistem koji će biti usmjeren prema razvoju zemlje. Ukoliko se porezni sistem koristi u svrhu nekih političih ciljeva ili kao izgradnja socijalne komponente onda će to vrlo brzo imati negativne efekte, a dugoročno stvoriti makroekonomsku nestabilnost i fiskalnu neodrživost.

1. ZAKONSKI OKVIR NAPLATE JAVNIH PRIHODA U BOSNI I HERCEGOVINI

Porezni sistem Bosne Hercegovine je organizovan na različitim nivoima vlasti, a njegova složena struktura određena je Ustavom Bosne i Hercegovine. Na najvišem državnom nivou uspostavljena je Uprava za indirektno/neizravno oporezivanje Bosne i Hercegovine, koja je nadležna za praćenje indirektnih poreza, dok su entitetskim nivoima, tj. Poreznoj upravi Federacije Bosne i Hercegovine, Poreskoj upravi Republike Srpske i Poreznoj upravi Distrikta Brčko, u nadležnost dati direktni porezi i doprinosi, a pored toga ove porezne administracije su odgovorne također i za primjenu propisa iz oblasti socijalnih doprinosa.

Zakonski okvir za plaćanje javnih prihoda u Bosni i Hercegovini obuhvata veliki broj zakona, pravilnika, uputstava, naredbi itd. *Zakonom o sistemu indirektnog oporezivanja u Bosni i Hercegovini* ("Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", broj: 44/03, 52/04, 34/07, 4/08, 49/09, 32/13 i 91/17) uspostavlja se institucionalna i organizaciona osnova za jedinstveni sistem indirektnog oporezivanja u Bosni i Hercegovini, koja podržava sveukupnu makroekonomsku stabilnost i fiskalnu održivost Bosne i Hercegovine, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine. U smislu ovog zakona, pojam *"indirektni porez"* odnosi se na uvozne i izvozne dažbine, akcize, porez na dodanu vrijednost i sve druge poreze zaračunate na robu i usluge, uključujući i poreze na promet i putarine.

Indirektni porezi se naplaćuju u skladu sa Zakonom o uplatama na Jedinstveni račun i raspodjeli prihoda („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj: 55/04, 34/07, 49/09 i 91/17). Ovim zakonom regulira se način uplate indirektnih poreza, ostalih prihoda i taksi za koje je odgovorna Uprava za indirektno oporezivanje, pravila za vođenje jedinstvenog računa za prikupljanje indirektnih poreza, ostalih prihoda i taksi, doznačavanje i raspodjela prikupljenog prihoda Bosni i Hercegovini, Republici Srpskoj, Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine, knjigovodstvene evidencije za jedinstveni račun, informiranje u pogledu prikupljanja, doznačavanja i raspodjele prikupljenog prihoda i godišnja nezavisna eksterna revizija o prikupljanju i raspodjeli prikupljenih prihoda.

Na nivou Federacije Bosne i Hercegovine naplata prihoda se vrši na bazi nekoliko propisa kao što su: *Zakon o pripadnosti javnih prihoda u Federaciji Bosne i Hercegovine* ("Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine", broj 22/06, 43/08, 22/09, 35/14, 94/15 i 17/22). Pored ovog zakona plaćanje javnih prihoda u Federaciji Bosne i Hercegovine uređeno je *Pravilnikom o načinu uplate, pripadnosti i raspodjele javnih prihoda u Federaciji Bosne i Hercegovine* („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine", broj: 54/20, 55/20-ispravka, 63/20, 88/20, 28/21, 56/21, 83/21, 01/22, 34/22, 57/22, 76/22, 93/22, 94/22 i 10/23). Ovim pravilnikom propisuju se vrste javnih prihoda, depozitni računi u bankama, način uplate, pripadnosti i raspodjele javnih prihoda na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine. Javnim prihodima, u smislu ovog pravilnika, smatraju se prihodi koji se, u skladu sa zakonima i drugim propisima donesenim na osnovu zakona, uplaćuju na depozitne račune propisane pomenutim pravilnikom, u korist: budžeta Federacije, kantona, jedinica lokalne samouprave (općina i gradova), fondova, direkcija, zavoda, agencija i drugih korisnika javnih prihoda. *Zakonom o Poreznoj upravi Federacije Bosne i Hercegovine* (''Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine'', broj: 33/02, 28/04, 57/09, 40/10, 27/12, 7/13, 71/14 i 91/15) regulira se osnov za primjenu svih poreznih zakona, drugih zakona koji su dodjeljeni u nadležnost Poreznoj upravi Federacije Bosne i Hercegovine i odnosnih podzakonskih akata, te definiraju određena prekršajna djela iz oblasti poreza i sankcija za ta djela. Ovaj zakon se odnosi na provođenje i izvršavanje aktivnosti iz oblasti svih vrsta federalnih, kantonalnih, gradskih i općinskih

poreza i doprinosa, taksi, posebnih naknada, članarina turističkih zajednica, članarina obrtničkih komora i novčanih kazni za porezne prekršaje.

Porezni propisi i samim time javni prihodi u Republici Srpskoj definirani su *Zakonom o poreskom sistemu Republike Srpske* („Službeni glasnik Republike Srpske“ broj: 62/17) i *Zakonom o poreskom postupku Republike Srpske* („Službeni glasnik Republike Srpske“ broj: 78/20 i 37/22).
Pored toga naplata javnih prihoda u Republici Srpskoj preciznije se određuje *Nalogom o uplati određenih prihoda budžeta Republike, općina i gradova i fondova* („Službeni glasnik Republike Srpske“ broj: 5/20. Navedenim nalogom propisuje se način uplate javnih prihoda na teritoriji Republike Srpske. Javnim prihodima se tako smatraju prihodi budžeta Republike Srpske, budžeta općina i gradova, fondova, javnih ustanova, zavoda, agencija i drugih korisnika javnih sredstava.

Naplata poreznih prihoda i rad porezne administracije u Brčko Distriktu tretiraju se prije svega *Zakonom o Poreznoj upravi Brčko Distrikta* ("Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosna i Hercegovina", brojevi: 3/02, 42/04, 8/16, 3/07, 19/07, 2/08, 6/13, 35/17 i 3/19), kao i drugim poreznim propisima Brčko Distrikta.

Najzastupljeniji porezi u poreznom sistemu Bosne i Hercegovine su porez na dodanu vrijednost, porez na dobit i porez na dohodak. Po osnovu ovih poreznih oblika se prikupi najviše poreznih prihoda u ukupno naplaćenim javnim prihodima u Bosni i Hercegovini, ako izuzmemo naplatu javnih prihoda po osnovu doprinosa koji se ne tretiraju kao porezni prihodi, po osnovu kojih se u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj naplati preko 60% ukupnih javnih prihoda.

2. RAZVOJ KAO EKONOMSKA KATEGORIJA

U ekonomskoj literaturi možemo naići na veliki broj definicija ekonomskog razvoja. Mnoge od njih imaju neke zajedničke elemente, a s druge strane postoji značajan broj autora koji daju dijametralno različite definicije razvoja. Ekonomski razvoj je proces u kome se realni nacionalni dohodak dugoročno

povećava, što, uz veću stopu rasta realnog nacionalnog dohotka od povećanja broja stanovnika, ima značenje povećanja nacionalnog dohotka *per capita* (Vilogorac, 2000, 350). Druga definicija govori da je to proces kojim se nacionalne ekonomije s niskim dohocima transformiraju u moderne industrijske ekonomije sa srednjim, višim i visokim dohotkom. Ekonomski razvoj i razvoj bogatstva zemalja, ili regija ili urbanih, odnosno ruralnih područja u korist njihovih stanovnika, te održivi porast standarda življenja koji sugerira porast u dohotku po stanovniku, bolje obrazovanje i bolju zaštitu okoliša (Osmanković, 2007, 111). Razvoj kao ekonomska kategorija podrazumijeva raznovrsne aktivnosti pojedinaca i privrednih subjekata koje se poduzimaju u društvu, a što za posljedicu ima stvaranje materijalnih i drugih vrijednosti kojima se zadovoljavaju mnogobrojne potrebe pojedinaca i društva općenito (Begić, 2000). U ekonomskim teorijama razvoja veoma je bitno napraviti jasnu distinkciju između pojma privrednog rasta i ekonomskog odnosno privrednog razvoja. Privredni rast je uža kategorija od privrednog razvoja i on je jedna od komponenti privrednog razvoja. On je samo jedan njegov dio i simbolizira njegovu kvantitativnu dimenziju. Ekonomski razvoj, pored rasta proizvodnje na nivou jedne nacionalne ekonomije podrazumijeva i niz drugih strukturnih promjena u oblasti institucija zemlje, tehničko-tehnološkog kapaciteta, obrazovnih kapaciteta i sl.

Ekonomski rast uključuje povećanje proizvodnje u odnosu na broj njenih stanovnika i to u dužem vremenskom periodu. U kraćem vremenskom periodu ovaj rast se naziva privredna ekspanzija. Ekonomski i privredni rast se mjere pomoću stopa rasta bruto društvenog proizvoda, nacionalnog dohotka, nacionalnog dohotka po glavi stanovnika i sl. Ukoliko je nacionalni dohodak po glavi stanovnika u dužem vremenskom periodu, veći od prirodnog priraštaja onda u toj zemlji imamo ekonomski razvoj, a u obrnutoj situaciji nazadovanje ekonomije, što vodi do slabljenja općeg blagostanja i pada životnog standarda njenih stanovnika.

Svi savremeni teoretičari ekonomskog razvoja su jednoglasni u tome da se ekonomski razvoj postiže razvojem industrije, informatizacijom društva i konstantnim investicijama u obrazovanje i ljudski kapital zemlje.

2.1. Uticaj naplate prihoda na razvoj

Porezni sistem je jedan od najvažnijih dijelova cjelokupnog ekonomskog sistema svake zemlje i predstavlja značajno sredstvo za ostvarenje brojnih ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih interesa. Razvojna i koordinirana porezna politika obezbjeđuje adekvatna sredstva za funkcionisanje države, a pored toga porezna politika mora biti orjentirana u pravcu privlačenja investicija i stvaranja konkurentnosti. S druge strane, porezni sistem mora biti dobar i za domaće poduzetnike i privredu. Visina poreznih stopa treba da bude pažljivo odabrana kako bi se eliminisale sve zloupotrebe i izbjegavanja plaćanja poreza. Prema brojnim analizama, u zemljama u kojim je komplikovan porezni sistem sa visokim poreznim obavezama, veliki dio ekonomskih aktivnosti se obavlja u zoni sive ekonomije.

Veza između poreznih administracija (i napalte javnih prihoda) i društveno-ekonomskog razvoja je oduvijek bila istraživački izazov u ekonomskoj nauci. Naučno istraživanje problema sive ekonomije osobito je pridonijelo jačanju svijesti o negativnom utjecaju i uticajima neefikasne porezne administracije na društveno-ekonomski razvoj. Istovremeno postoje i sve naglašeniji zahtjevi međunarodnih organizacija (Svjetske banke, MMF-a) koje prilikom odobravanja kredita ili u pristupnim pregovorima za ulazak u članstvo EU-a, od svih zemalja traže što efikasniju i odlučniju borbu protiv korupcije i sivog tržišta, a u čemu je uloga poreznih administracija ključna. Pored značajne uloge poreznih uprava u suzbijanju sive ekonomije, jačanju porezne discipline i porezne svijesti, razvijene porezne uprave podrazumijevaju potpunu podršku svojim poreznim obveznicima i građanima. Porezni obveznici od kojih zavisi naplata javnih prihoda trebaju imati poreznu administraciju koja će njihove troškove redovnog ispunjenja poreznih obaveza svesti na minimum. Takva porezna uprava mora biti ključna podrška i servis u ispunjavanju svih poreznih obaveza koje imaju prema državi. U današnje vrijeme u svijetu razvijena porezna uprava je usko i direktno povezana s upravom koja obveznicima omogućava razvijene elektronske servise koji podrazumijeva e-usluge na najvećem nivou. S druge strane takvi servisi i poreznoj upravi i obveznicima i građanima uopće garantuju najniže troškove poslovanja, što je jedan od uslova efikasnog poslovanje bilo koje organizacije. Razvijene porezne administracije

su uslov za razvoj privrede. Rast naplate javnih prihoda treba biti u pozitivnoj korelaciji sa svim makroekonomskim pokazateljima.

3. NAPLATA JAVNIH PRIHODA U BOSNI I HERCEGOVINI

Moderni porezni sistemi današnjice su zasnovani na oporezivanju dohotka i potrošnje. Za nerazvijene zemlje kao što je i Bosna i Hercegovina oporezivanje potrošnje je dominantnije u odnosu na oporezivanje dohotka. To znači da je u takvim zemljama veće učešće indirektnih poreza u odnosu na direktne poreze. To potvrđuju i podaci analizirani u ovom radu (tabela 3) po kojima je na nivou Bosne i Hercegovine učešće indirektnih poreza već godinama oko 50%, a u poslednjih par godina i premašujući taj iznos. Od uspostave Uprave za indirektno oporezivanje Bosne i Hercegovine (u 2005. godini) indirektni porezi se prikupljaju na nivou države. Zato se u ovom radu prikazuju podaci od tada odnosno od 2006. godine i to po svim vrstama prihoda koje su u nadležnosti ove institucije, kao što su porez na dodanu vrijednost (PDV), akcize na uvozne proizvode, akcize na domaće proizvode, putarine, ostali prihodi i naknade i iznos koji se odnosi na neusklađene prihode. Ukupni prihodi se za sve godine iskazuju bez umanjenja iznosa za povrate koji je u svakoj godini predstavljao jedan značajan iznos od ukupno naplaćenih prihoda, a samo u 2022. godini Uprava za indirektno oporezivanje je privredi vratila 2 *mlrd* i 99 *mil* KM, što je za 573 *mil* KM bilo više u odnosu na isti period 2021. godine.

Tabela 1: Prihodi od indirektnih poreza (2006-2022) - *u mil KM*

	Porez na dodanu vrijednost	Carine	Akciza na uvozne proizvode	Akciza na domaće proizvode	Putarine	Ostali prihodi i naknade	Neusklađeni prihodi-ukupno	Ukupno
2006	2.786	557	691	170	177	10	66	***4.469***
2007	3.486	655	742	175	187	19	15	***5.279***
2008	4.049	652	769	168	190	19	16	***5.863***
2009	3.562	347	644	353	250	18	3	***5.177***
2010	3.714	302	734	440	307	17	17	***5.531***

2011	4.016	281	820	447	292	17	6	***5.879***
2012	4.035	229	851	453	286	16	2	***5.873***
2013	4.087	217	851	421	286	17	3	***5.882***
2014	4.366	240	895	417	297	18	6	***6.241***
2015	4.339	245	965	450	320	19	16	***6.354***
2016	4.528	254	1.035	421	359	19	22	***6.638***
2017	4.880	275	1.073	400	383	19	15	***7.044***
2018	5.200	292	1.180	274	621	19	10	***7.596***
2019	5.444	311	1.388	156	651	19	16	***7.986***
2020	5.020	271	1.235	89	584	18	14	***7.229***
2021	5.932	337	1.399	89	656	21	13	***8.446***
2022	7.197	442	1.560	34	628	21	45	***9.926***
Ukupno 2006-2022	***76.641***	***5.907***	***16.832***	***4.957***	***6.474***	***306***	***285***	***111.413***
Ukupno 2008-2022	***70.369***	***4.695***	***15.399***	***4.612***	***6.110***	***277***	***204***	***101.665***

Izvor: Uprava za indirektno oporezivanje Bosne i Hercegovine

Prema podacima iz tabele 1 evidentan je značajan rast prihoda od indirektnih poreza tokom posmatranog perioda, osim u 2009. godini koja je u Bosni i Hercegovini kao i velikom broju zemalja u svijetu i okruženju obilježena velikim padom privrednih aktivnosti usljed globalne finansijske krize i evropske dužničke krize iz 2009. godine, što se sve reflektovalo i na naplatu prihoda. Nakon toga blagi pad ukupnih prihoda od indirektnih poreza zabilježen je u 2012. godini i najveći u 2020., zbog krize uzrokovane pandemijom korona virusa kada su skoro sve svjetske ekonomije zabilježile pad prihoda po svim osnovama. U ukupno ostvarenim prihodima od indirektnih poreza najveće učešće pripada porezu na dodanu vrijednost. Taj iznos je u 2022. godini bio skoro 72% i tokom svih posmatranih godina on je imao tendencije rasta (u 2006 učešće PDV u ukupno ostvarenim prihodima bilo je 62%). Od osnivanja Uprave za indirektno oporezivanje indirektni prihodi su porasli za preko 100%. U 2006.

godini ukupna naplata ovih prihoda bila je 4.469 mil KM, a u 2022. godini bila je rekordna i iznosila je 9.926 mil KM. Svi pomenuti trendovi posljedica su rasta privrednih aktivnosti u Bosni i Hercegovini tokom posljednje dvije decenije.

Kada su u pitanju direktni porezi, doprinosi i ostali porezni i neporezni prihodi koji su u nadležnosti Porezne uprave Federacije BiH i Poreske uprave Republike Srpske oni se prikazuju u narednoj tabeli i dati su prema dvije najvažnije vrste prihoda iz oblasti direktnih poreza (poreza na dobit i poreza na dohodak). Podaci o doprinosima prikazani su u ukupnim iznosima po godinama i to za Federaciju BiH doprinosi za penziono-invalidsko osiguranje, doprinosi za zdravstveno osiguranje i doprinosi za nezaposlenost i za Republiku Srpsku još doprinos za dječiju zaštitu koji kao kategorija socijalnih doprinosa nije propisan u Federaciji BiH. Sve pomenute kategorije direktnih poreza, doprinosa i ostalih prihoda daju se za period od 2008. godine.

Tabela 2: Direktni porezi, doprinosi i ostali porezni i neporezni prihodi u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republike Srpske (2008-2022.) - *u mil KM*

		Porez na dobit	Porez na dohodak *	Doprinosi	Ostalo	Ukupna naplata
2008	FBiH	81	327	2.434	786	***3.628***
	RS	118	171	1.020	422	***1.731***
2009	FBiH	160	207	2.396	811	***3.574***
	RS	138	128	1.175	377	***1.818***
2010	FBiH	186	235	2.571	860	***3.852***
	RS	120	133	1.182	373	***1.808***
2011	FBiH	139	271	2.652	883	***3.945***
	RS	136	251	1.329	337	***2.053***
2012	FBiH	149	281	2.663	480	***3.573***
	RS	128	261	1.329	323	***2.041***
2013	FBiH	173	278	2.632	529	***3.612***
	RS	133	258	1.309	301	***2.001***
2014	FBiH	162	284	2.768	583	***3.797***
	RS	132	228	1.384	345	***2.089***

2015	FBiH	188	330	2.843	746	***4.107***
	RS	145	228	1.446	433	***2.252***
2016	FBiH	247	367	2.993	850	***4.457***
	RS	181	216	1.376	391	***2.164***
2017	FBiH	358	403	3.193	866	***4.820***
	RS	193	234	1.500	426	***2.353***
2018	FBiH	398	458	3.446	880	***5.182***
	RS	221	230	1.513	476	***2.440***
2019	FBiH	388	424	3.666	822	***5.300***
	RS	238	190	1.544	522	***2.494***
2020	FBiH	355	420	3.640	728	***5.143***
	RS	226	197	1.638	422	***2.483***
2021	FBiH	392	469	3.909	858	***5.628***
	RS	243	198	1.792	507	***2.740***
2022	FBiH	547	568	4.401	884	***6.400***
	RS	330	268	1.967	538	***3.103***
Ukupno 2008 - 2022	**FBiH**	**3.923**	**5.322**	**46.207**	**11.566**	**67.018**
	RS	**2.682**	**3.191**	**21.504**	**6.193**	**33.570**
Ukupno FBiH i RS 2008-2022		***6.605***	***8.513***	***67.711***	***17.759***	***100.588***

Izvor: Porezna uprava Federacije Bosnei Hercegovine i Porezna uprava RS, godišnji izvještaji o radu

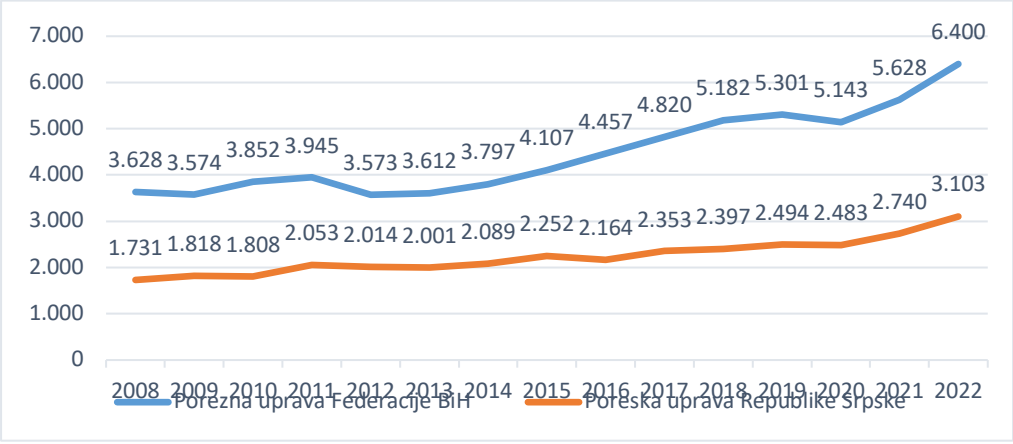
*Porez na dohodak u Federaciji Bosne i Hercegovine je uveden od 2009., a do tada je bio porez na plaću, pa su podaci za prihode poreza na dohodak za 2008. u Federaciji BiH ustvari prihodi po osnovu poreza na plaću. U Republici Srpskoj to je slučaj sa 2007.

Tabela 2 pokazuje da je za petnaest godina po osnovu direktnih poreza i doprinosa u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj naplaćeno

100.588 mil KM i to je neznatno manje nego što je naplaćeno po osnovu indirektnih poreza, gdje je za isti period naplaćeno 101.665 mil KM. Evidentno je da je tokom svih godina u Federaciji naplaćeno znatno više nego u Republici Srpskoj. U vezi s tim veoma je interesantan i odnos naplaćenih prihoda od indirektnih poreza od poreznih obveznika koji posluju na teritoriju Federacije Bosne i Hercegovine i onih koji posluju na teritoriju Republike Srpske i sistem raspodjele tih prihoda, kao i raspodjela tih prihoda..

Kretanje naplaćenih prihoda po entitetima, odnosno prihoda koji su u nadležnosti Porezne uprave Federacije BiH i Poreske uprave Republike Srpske jasno su prikazana na narednom grafičkom prikazu koji predstavlja period od 2008. do 2022. godine, kada su i jedna i druga porezna uprava ostvarile rekordnu naplatu prihoda. Porezna uprava Federacije BiH je u 2022. godini naplatila 6.400 mil KM prihoda, a Poreska uprava Republike Srpske 3.103 mil KM.

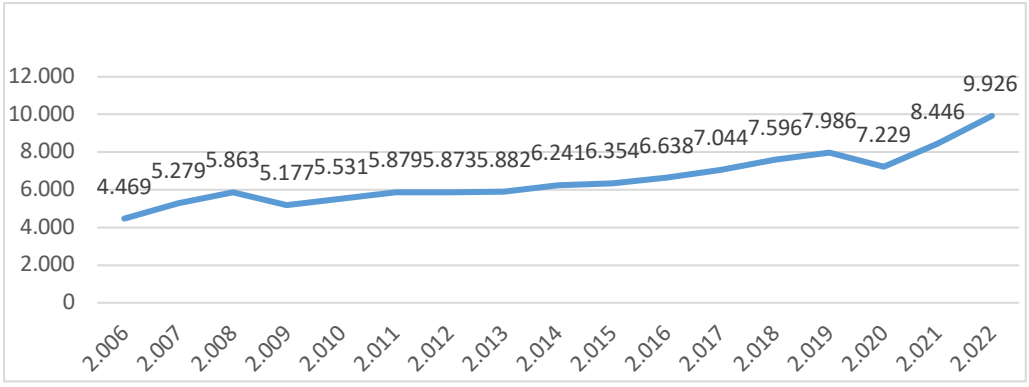
Grafik 1: Ukupna kretanja naplaćenih javnih prihoda Porezne uprave Federacije Bosne i Hercegovine i Porezne uprave Republike Srpske (2008-2022) – u mil KM

Izvor: Porezna uprava Federacije Bosne i Hercegovine i Porezna uprava RS, godišnji izvještaji o radu

Prikaz naplate indirektnih prihoda koji su u nadležnosti Uprave za indirektno oporezivanje BiH daje se na grafiku 2.

Grafik 2: Ukupna kretanja indirektnih poreza u Bosni i Hercegovini (2008-2022) – *u mil KM*

Izvor: UINO, godišnji izvještaji o radu i podaci dostupni na web stranici

Uslijed činjenice da se u većem dijelu analiziranog razdoblja zakonska rješenja o porezu na dobit i porezu na dohodak u Brčko Distriktu konceptualno razlikuju od zakonskih rješenja u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, kao i činjenice da je Brčko Distrikt relativno malo teritorijalno područje, to su u analizi prihoda od direktnih poreza, doprinosa i ostalih poreznih i neporeznih prihoda, predstavljenoj u ovom radu podaci o Brčko Distriktu izostavljeni.

Tabela 3: Direktni i indirektni porezi, socijalni doprinosi (sa učešćem u ukupnoj strukturi) za period od 2008. do 2022. – *u mil KM*

Opis	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Indirektni porezi	5.863	5.177	5.531	5.879	5.873	5.882	6.241	6.354	6.638	7.044	7.596	7.986	7.229	8.446	9.926
Direktni porezi	1.204	1.139	1.173	1.298	1.310	1.389	1.424	1.668	1.866	2.088	1.519	1.392	1.339	1.462	1.894
Socijalni doprinosi	3.454	3.571	3.753	3.981	3.992	3.941	4.152	4.289	4.369	4.693	4.959	5.210	5.278	5.701	6.368
Ukupno	9.576	9.152	9.651	10.184	10.279	10.200	10.624	11.178	11.725	12.484	14.074	14.588	13.846	15.609	18.188
Učešće indirektnih poreza (%)	51,40	48,50	49,00	48,20	48,40	47,70	47,50	46,70	46,80	45,70	53,97	54,74	52,21	54,11	54,57

Učešće direktnih poreza (%)	12,60	12,40	12,20	12,70	12,70	13,60	13,40	14,90	15,90	16,70	10,79	9,54	9,67	9,37	10,41
Učešće socijalnih doprinosa (%)	36,10	39,00	38,90	39,10	38,80	38,60	39,10	38,40	37,30	37,60	35,24	35,71	38,12	36,52	35,01

Izvor: UINO, Porezna uprava Federacije Bosne i Hercegovine, Poreska uprava RS i kalkulacije autora

Direktni porezi u svim posmatranim godinama imaju relativno malo učešće u ukupno ostvarenim prihodima koji uključuju i socijalne doprinose. U Evropskoj uniji i svim razvijenim zemljama situacija je potpuno drugačija i znatno je veće učešće indirektnih poreza.

Pored toga prisutne su i izražene varijacije učešća direktnih poreza u ukupnim prihodima, pa je tako taj iznos u 2008. godini bio 12,6% i postepeno je rastao. Najveći iznos dostignut je u 2017. godini (16,7%). Međutim, izmjene zakonskih propisa u oblasti oporezivanja dobiti u Federaciji BiH i Republici Srpskoj dovele su do toga da je u narednim godina došlo do pada naplate prihoda po osnovu direktnih poreza i smanjenja učešća direktnih poreza u ukupno ostvarenim prihodima u Bosni i Hercegovini. U 2019. godini taj iznos je bio 9,54%, a u 2020. godini, koja je posebno pogođena krizom zbog pandemije korona virusa čak 9,37%. U 2022. godini došlo je do određenog rasta učešća direktnih poreza u ukupnim prihodima u odnosu na prethodnu godinu – 10,41%.

Kada je u pitanju učešće indirektnih poreza i u ovoj kategoriji imamo različite trendove u kretanju. Prosječno učešće indirektnih poreza u ukupnim prihodima u periodu od 2008 do 2022. godine bilo je oko 49%, i najveće učešće bilo je u 2019. godini (54,74%). Najniže učešće indirektnih poreza u ukupnim prihodima zabilježeno je u 2017. (45,7%). Socijalni doprinosi su tokom posmatranog perioda u ukupno ostvarenim prihodima Bosne i Hercegovine učestvovali u iznosu od 35 do 39%, a najniži dostignuti iznos bio je u posljednjoj 2022. godini (35%).

Prikazani pokazatelji učešća direktnih i indirektnih poreza i socijalnih doprinosa u Bosni i Hercegovini se značajno razlikuju u odnosu na trendove zemalja Evropske unije, posebno one razvijenije zemlje koje imaju visoke

stope direktnih poreza i koje zbog razvijenosti privrede u većoj mjeri oporezuju dobit i dohodak.

4. GLAVNI EKONOMSKI INDIKATORI I MAKROEKONOMSKA POZICIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Posmatrano u dužem vremenskom periodu (kao što je 13 godina na narednoj tabeli) BiH je imala jedan vrlo specifičan razvojni put koji se može podjeliti u tri podperioda. Prvi je onaj prije ekonomske krize iz 2009. godine, kada je u odnosu na ostala dva perioda BiH bila u povoljnijoj makroekonomskoj poziciji. Stope rasta su bile veće, budžetski saldo pozitivan, javni dug niži i time i manja sredstva za servisiranje vanjskog duga, ali i strane investicije na većem nivou. Drugi period je period krize u kojem je BiH imala znatan pad privrednih aktivnosti. To je istovremeno bio i period kada su entitetske porezne administracije imale najveće reforme u sferi direktnih poreza, ali i period u kojem je UINO bila na samim počecima svog rada i kad se susrela sa snažnim padom prihoda od indirektnih poreza (prije svega PDV-a). Treći period je period nakon krize, odnosno posljednjih nekoliko godina kada se BiH nalazi u određenoj fazi oporavka, sa suficitom u svojoj budžetskoj poziciji, što je rezultat rasta prihoda na svim nivoima.Takvo stanje se u nekim fazama prekida pojavom nove krize usljed pandemije korona virusa i djelomično zbog ukrajinske krize. Međutim, zbog svih problema političke i ekonomske prirode, čak i u tom periodu rasta javnih prihoda strane investicije su i dalje na veoma niskom nivou, saldo robne razmjene je izrazito negativan, a javni i vanjski dug konstantno raste.

Analiza koja slijedi sadrži podatke o osnovnim ekonomskim indikatorima koji se odnose na BDP i njegova kretanja, kretanje cijena, stanje industrijske proizvodnje i godišnji nivo prosječnih plaća. Pored toga, makroekonomska analiza uvijek podrazumijeva i podatke o konsolidovanim prihodima i rashodima i fiskalnom saldu pa se posmatraju i ti podaci, kao i novac i krediti, devizne rezerve, platni bilans, saldo robne razmjene i stanje zaduženosti po svim osnovama.

Tabela 4: Glavni ekonomski indikatori Bosne i Hercegovine za period od 2016. do 2022. godine

Indikatori/Godina	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Nominalni BDP BiH, (u mil KM)	30.265	31.803	33.444	35.785	34.727	39.107	45.605
Stopa realnog rasta BDP-a (u %)	3,2	3,2	3,7	2,9	-3,0	7,4	3,9
BDP po glavi stanovnika (u KM)	8.620	9.076	9.709	10.251	9.994	11.326	13.753
Stopa rasta potrošačkih cijena u BiH - Prosječna godišnja stopa rasta CPI (u %)	-1,1	1,2	1,4	0,6	-1,0	2,0	14,0
Stopa rasta potrošačkih cijena u BiH - Godišnja stopa rasta CPI za decembar (u %)	-0,3	0,7	1,6	0,3	-1,6	6,4	14,7
Stopa rasta industrijske proizvodnje (%)	4,3	3,1	1,6	-5,5	-6,2	-1,1	-1,0
Prosječne neto plaće (KM)	838	851	878	921	956	997	1.122
Budžet opšte vlade - Prihodi (u % BDP-a)	42,7	42,4	43,1	42,0	41,6	41,1	39,9
Budžet opšte vlade - Rashodi (u % BDP-a)	41,5	39,8	40,9	40,1	46,8	41,3	40,3
Budžetski saldo	1,2	2,5	2,2	1,9	-5,2	-0,3	-0,4
Novac i krediti - Novac u širem smislu (M2) (u % BDP-a)	66,7	69,5	72,3	73,6	81,3	80,6	72,9
Novac i krediti - Krediti nevladinim sektorima (u % BDP-a)	53,7	54,9	55,1	55,0	55,2	50,9	45,9
Bruto devizne rezerve (mil KM)	9.531	10.557	11.623	12.597	13.868	16.348	16.066
Strane investicije (FDI u mil KM)	618	852	964	596	678	971	840[144]
Strane investicije (FDI u % BDP-a)	2,0	2,7	2,9	1,7	2,0	2,4	-
Saldo tekućeg računa (u mil KM)	-1.424	-1.520	-1.094	-927	-1.125	-923	-2.045

[144] Samo za januar-septembar 2022

Saldo tekućeg računa (u % BDP-a)	-4,7	-4,8	-3,3	-2,6	-3,2	-2,4	-4,5
Saldo robne razmjene (u mil KM)	-7.089	-7.417	-7.521	-7.963	-6.268	-7.170	-10.095
Saldo robne razmjene (u % BDP-a)	-23,4	-23,3	-22,5	-22,3	-18,0	-18,3	-22,1
Vanjski dug sektora vlade (u mil KM)	8.872	8.147	8.198	8.140	8.726	9.435	9.257
Vanjski dug sektora vlade (u % BDP-a)	29,32	25,62	24,50	22,75	25,13	24,13	20,30
Servisiranje vanjskog duga (u mil KM)	723,1	983,2	955,3	793,6	741,1	772,7	802,3
Servisiranje vanjskog duga (u % izvoza robe i usluga)	6,7	7,7	6,7	5,5	6,3	4,7	3,7
Ukupan javni dug BiH (u mil KM)	12.098	11.008	11.107	11.211	12.193	11.858	13.008
Ukupan javni dug BiH (u % BDP-a)	38,9	33,8	31,9	30,7	34,4	32,3	28,43

Izvor: Agencija za statistiku BiH i Centralna banka BiH, Ministarstvo finansija i trezora BiH (pristup 10.09.2023. godine)

Prema stanju i trendovima glavnih makroekonomskih pokazatelja u periodu od 2016 do 2022, vrlo je jednostavno zaključiti da je u velikoj mjeri zbog krize koja je zadesila svijet usljed pandemije virusa COVID-19 došlo do pogoršanja mnogih makroekonomskih pokazatelja Bosne i Hercegovine. U prve tri godine prije pojave krize BDP Bosne i Hercegovine je rastao po prosječnoj stopi od oko 3% godišnje. Tako je u 2019. godini on iznosio rekordnih 35.785 KM, a već u narednoj 2020. kao godini koja je snažno pogođena krizom pao je za 2,9% i bio je 34.727 mil KM. Negativan uticaj pandemije na ekonomiju odmah se direktno odrazio na pad BDP-a. Najveći pad je bio zabilježen u industriji, trgovini, transportu, turizmu, ali i u mnogim drugim djelatnostima. S padom BDP-a drastično je pala i stopa rasta industrijske proizvodnje tj. za 6,2% u 2020. Iste trendove imao je BDP po glavi stanovnika pa je u 2020. godini bio manji od 2019. i iznosio je 9.994 KM. Posebnu pozornost ekonomistima uvijek skreće pojava deflacije koja je bila prisutna tokom 2020, a koja se nastavila dešavati i u prvim mjesecima 2021. godine, ali vrlo brzo prelazi u inflaciju, koja je na kraju na prosječnom godišnjem nivou iznosi 2%. Naime, nakon nekoliko godina sa umjerenom inflacijom (na razini od oko 1%) u 2020. godini

bilježi se deflacija od 1,0%. U najvećoj mjeri deflacija je rezultirala negativnim doprinosom pojedinih grana djelatnosti koje su imale izražen pad kao što je transport, trgovina i dr. Nakon deflacije zbog rata u Ukrajini uslijedila je inflacija koja je u BiH na godišnjem nivou u toku 2022. godine iznosila 14%.
Iako se kovid kriza negativno odrazila na mnoge makroekonomske pokazatelje prosječna neto plaća je u 2020. porasla, a to je najviše bilo zbog povećanja minimalne plaće u Republici Srpskoj koja se desila na samom početku 2020. godine. Rast prosječne plaće obilježio je i 2022. godinu zbog povećanja minimalne osnovice u Federaciji BiH, koja se desila na kraju 2021. U 2022. godini usljed rasta plaća na svim nivoima iznosila, prosječna godišnja plaća je iznosila 1.122 KM.
Dalje posmatrajući podatke iz prezentirane tabele možemo uočiti vrlo zanimljivu situaciju u ocjeni fiskalne pozicije, a to je prije svega iz razloga jer je višegodišnja fiskalna konsolidacija na entitetskim nivoima vlasti prekinuta u 2020. godini, zato što su se i Vlada Federacije BiH i Republike Srpske u 2020. opredjelile za ekspanzivnu fiskalnu politku u cilju ublažavanja negativnih efekata pandemije. Kao rezultat toga rashodi u 2020. godinu dostižu iznos od čak 46,8% BDP-a što je bilo među najvišim u okruženju. Zbog ogromnog rasta rashoda budžetski saldo je imao deficit visokih 5,2% BDP-a. Tako visok deficit Bosna i Hercegovina je ostvarila samo u 2009. godini kao godini u kojoj je počela velika ekonomska kriza poznata kao dužnička kriza, a koja na određeni način u pravoj mjeri nije nikad ni okončana nego se na nju na samo *„nakalemila“* nova, kriza izazvana pandemijom korona virusa i kriza zbog sukoba u Ukrajini, koja još uvijek traje. Kompleksno fiskalno uređenje BiH, decentralizirana i nekoordinirana fiskalna politika automatski na prve znakove krize negativno se odraze na postizanje fiskalne ravnoteže koja doprinosi stabilnosti i održivosti javnih finansija. U periodu od 2016 do 2020. BiH je ostvarivala budžetske suficite, ali su se dogodila brza i snažna prelijevanja krize iz zemalja okruženja i svijeta i svi problemi s kojima se BiH suočila u 2020. godini negativno su se odrazili na skoro sve ekonomske aktivnosti pa i na prihode na svim nivoima vlasti (naročito u prvom djelu godine kada su se javili veliki ekonomski problemi zbog zdravstvene krize).
Kad je u pitanju kretanje novčane mase ukupna količina novca i kredita je u 2020. dostigla iznos od 81,3%. Ukupni krediti nevladinom sektoru su u 2019 i 2020. godini bili na nivou od oko 55% BDP-a. Depoziti stanovništva u

komercijalnim bankama su u 2016 iznosili 10.661, a narednih godina su imali značajan rast, i nisu smanjeni ni u 2020 kad su dostigli iznos od 13.761 mil KM.
Loša konkurentska pozicija države uzrokovana kompleksnom političkom situacijom, (a u zadnje tri godine i korona virusom i krizom uzrokovanom ukrajinskim ratom) imaju za posljedicu i slabe strane investicije, koje su već duže vremena na zabrinjavajućem nivou. U posljednjih deset godina one su skoro duplo smanjene. Bez rasta investicija nemoguće je postići makroekonomsku stabilnost zemlje i ekonomski razvoj. Zemlja koja nema pozitivne trendove u kretanju investicija postaje ovisna o dugovima i zaduživanju. Investicije su značajno smanjene u 2019. godini kada su zabilježile iznos od samo 596 mil KM i 1,7% BDP-a. U 2020 su neznatno povećane u odnosu na predhodnu godinu (678 mil KM ili 2% BDP-a). Njihovo povećanje bilježi se i tokom 2021. i 2022, međutim, to je i dalje jako nizak nivo stranih investicija i zasigurno jedan od najvećih problema koji Bosna i Hercegovina kao država ima. U svakom slučajno dobro je poznato da bez rasta investicije nema održivog razvoja i napretka nijedne zemlje, jer nivo investicija od 5-6% BDP-a je nedovoljan, 2-3% koliko iznosi u Bosni i Hercegovini je zabrinjavajući.

Pandemija je izazvala i snažnu kontrakciju u vanjskotrgovinskoj razmjeni i izrazito pogoršanje platno-bilansne pozicije u 2020. godini. Negativan saldo tekućeg računa je zbog pada izvoza povećan u 2022. godini i iznosio je 2.045 mil KM i 4,5% BDP-a. Smanjenje privrednih tokova i pandemija, a na kraju i ukrajinski rat imali su odraza i na kretanje zaduženosti. I vanjski i ukupan javni dug BiH u 2020 godini su dostigli razinu koju su imali u 2016, iako su u periodu 2016-2020 imali određena smanjenja. Rast zaduženosti je nastavljen i u svim kvartalima 2022. godine pa je prema dostupnim podacima od strane Ministarstva finansija i trezora BiH na kraju 2022. godine javni dug iznosio 13.008 mil KM. Problem visoke zaduženosti ne bi došao do izražaja da je paralelno s rastom duga došlo do povećanja drugih makroekonomskih indikatora, ali to u Bosni i Hercegovini nije bio slučaj niti u jednoj godini perioda koji se posmatra u ovom tabelarnom prikazu (a ni u ranijim godinama). Na bazi svih podataka koji su prikazani i analizirani u ovom radu može se zaključiti da je makroekonomska pozicija Bosne i Hercegovine tokom 2020. i

2021. bila znatno ugrožena svim dešavanjima koje je izazvala pandemija uzrokovana virusom COVID-19, a nakon određenog oporavka značajno narušena i svim problemima koji su se desili zbog ruskog napada na Ukrajinu i početka jedne nove krize koja još uvijek traje. Rast prihoda koji je zabilježen nije imao značajne pozitivne korelacije na druge makroekonomske pokazatelje, tj. na poboljšanje platno-bilansne pozicije i uopćeno životnog standarda stanovništva.

ZAKLJUČAK

Po osnovu rezultata istraživanja, zaključuje se i potvrđuju da entitetske porezne uprave, kao i UINO u zadnjem trogodišnjem periodu, bilježe ekspanziju naplate javnih prihoda. S druge strane, rast naplate javnih prihoda nema pozitivne korelacije sa drugim makroekonomskim pokazateljima. Međutim, kada se to posmatra kroz prizmu cjelovitog poreznog sistema, uspostavljenog na način kako je to regulisano u BiH vidljivo je da se radi o nedovršenom i neizgrađenom poreznom sistemu, koji ostavlja mnogo prostora za nezakonitu evaziju svih javnih prihoda i negativno utiče na održivi ekonomski razvoj. Zbog toga je pored ostalog, u daljem vremenskom periodu neophodno pristupiti zakonodavnoj harmonizaciji direktnih poreza i smanjiti poreznu dihotomiju između BiH i EU.

Kada su pitanju porezne administracije u BiH potrebne su njihove velike reforme da bi one kroz naplatu javnih prihoda i kroz svoj rad obezbjedile uslove za razvoj privrede.

S obzirom da su Bosni i Hercegovini svi ekonomski problem proistekli iz neharmoniziranog poreznog sistema, velikog učešća sive ekonomije, nedostatka jedinstvenog ekonomskog prostora, neadekvatnih razvojnih strategija, kao i kompleksnog institucionalnog i zakonodavnog okvira za funkcionisanje ekonomije, sve preporuke za ostvarivanje ekonomskog rasta bi mogle ići u pravcu rješavanja navedenih problema.

Da bi BiH što prije konsolidovala svoje javne finansije i lakše prevazišla sve postojeće probleme neophodno je što prije izvršiti reformu poreznog sistema u pravcu modernizacije poreznih administracija. Reforme poreznog sistema i naplate javnih prihoda na svim nivoima u BiH su i preporuke koje MMF

predlaže kroz svoje redovne izvještaje koje daje za BiH. Ukoliko je moguće u dugom roku ići u pravcu podizanja entitetskih poreznih uprava na državni nivo, te pojednostaviti porezne propise, koji su prema mnogima ocijenjeni kao izrazito kompleksni. Povećati efikasnost poreznih administracija kroz edukaciju poreznih službenika i razmjenu određenih iskustava sa zemljama EU i susjednim zemljama regiona i Zapadnog Balkana koristivši programe predpristupne pomoći EU. Pored toga, pravovremeno usklađivanje poreznog sistema BiH sa fiskalnim standardima i zahtjevima porezne strategije EU bi olakšalo ispunjenje obaveza iz acquis-a i integraciju u EU. Reforme porezne politike obavezno uključuju uređenje zakonodavnog i regulatornog okvira koji će dovesti do smanjenja učešće sive ekonomije.

LITERATURA

- Begić I.K., (2000), Ekonomska politika: uvod u ekonomsku politiku: opća pitanja ekonomske politike, Pravni fakultet,
- Hurić-Bjelan J., [2013], (Ne)konkurentnost poreznog sistema Bosne i Hercegovine, FINconsult - 1. Međunarodni simpozij 19. i 20. april 2013. godine, Vlašić, na temu: "Jačanje konkurentnosti preduzeća i implementacija standarda Evropske unije u BiH– stanje i perspektive", izlaganje na simpozijumu, (sa Hasanović F.)
- Jelčić, B. i Jelčić B., (1998), Porezni sustav i porezna politika. Zagreb: Informator,
- Osmanković., J., (2007), Ekonomski razvoj – novi pristupi, Ekonomski fakultet Sarajevo.
- Vilogorac, E., (2001), Uvod u ekonomiju, Ekonomski fakultet Sarajevo,
- Zakon o Poreznoj upravi Federacije BiH
- Zakon o porezu na dobit u FBiH
- Zakon o porezu na dobit RS
- Zakon o porezu na dohodak u FBiH
- Zakon o porezu na dohodak u RS
- Zakonu o porezu na dodanu vrijednost

Mr. Elmir Ramić[145]

ISTRAŽIVANJE UTICAJA NAPLATE INDIREKTNIH POREZA I RADA INSPEKCIJSKOH ORGANA UINO NA SIVU EKONOMIJU U BOSNI I HERCEGOVINI

RESEARCH OF THE IMPACT OF COLLECTION OF INDIRECT TAXES AND THE WORK OF INSPECTION AUTHORITIES ON THE GRAY ECONOMY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

SAŽETAK

Javni prihodi služe za finansiranje državne organizacije i njeno funkcionisanje što je uvijek zahtjevalo velika sredstva koja se prikupljaju u vidu državnih (javnih) prihoda. Njihova visina i struktura zavise od niza faktora od kojih su najvažnija ekonomska moć države, njene funkcije i sami ekonomski odnosi koji vladaju u određenoj zemlji. Glavni izvor javnih prihoda su oni prihodi koje država naplaćuje na osnovu svog finansijskog suvereniteta, a putem poreza i taksi. Osnovni ciljevi fiskalne politike su stabiliziranje makroekonomskih rizika koji bi se mogli pojaviti zbog brzog rasta vanjskog i javnog duga, te jačanje privrednog razvoja kroz povećanje makroekonomske stabilnosti i kao takvi podudaraju se sa osnovnim ekonomskim ciljevima društva: visoka zaposlenost, niska i stabilna inflacija, održiva platno-bilansna pozicija i visok i stabilan privredni rast. Autor u ovom radu analizira uticaj naplate indirektnih poreza i rada inspekcijskih otgana UINO na sivu ekonomiju u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *javni prihodi, porezi, siva ekonomija, fiskalna politika*

ABSTRACT

Public revenues serve to finance the state organization and its functioning, which has always required large funds that are collected in the form of state (public) revenues. Their height and structure depend on a number of factors, the most important of which are the economic power

[145] Mr. Elmir Ramić, Federalna uprava za inspekcijske poslove Sarajevo-Glavni federalni tržišni inspektor, e-mail: elmir.ramic1959@gmail..com

of the state, its functions and the very economic relations that prevail in a certain country. The main source of public revenues are those revenues that the state collects on the basis of its financial sovereignty, through taxes and fees. The basic goals of fiscal policy are to stabilize macroeconomic risks that could arise due to the rapid growth of external and public debt, and to strengthen economic development through increasing macroeconomic stability, and as such they coincide with the basic economic goals of society: high employment, low and stable inflation, a sustainable economy - balance sheet position and high and stable economic growth. In this paper, the author analyzes the impact of the collection of indirect taxes and the work of inspection departments of the UINA on the gray economy in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *public revenues, taxes, gray economy, fiscal policy*

JEL: H2, H26, O1

UVOD

Ovaj rad ima za cilj dokazati uticaj naplate indirektnih poreza Bosne i Hercegovine / PDV, akciza, putarina, carina / , kao i rad inspekcijskih organa UINO na povećanje ili smanjenje sive ekonomije U istraživanju su korišteni određeni parametri za period od 2016. do 2021.godine na osnovu Izvještaja o radu Uprave za indirektno/neizravno oporezivanje 2016, 2017, 2018, 2019, 2020 i 2021 godine i podaci o kretanju visine sive ekonomije u Bosni i Hercegovini..

Problem i predmet istraživanja jest upravo uticaj naplate indirektnih poreza na neformalni dio formalne ekonomije, odnosno sivu ekonomiju, njihova korelacija. Svrha i cilj ovog rada je da se kroz prikaz naplate indirektnih poreza / PDV, akciza, putarina, carina / ostalih prihoda, neusklađenih prihoda, povrata PDV, prinudnih naplata dokaže uticaj na sivu ekonomiju kao izuzetno štetnu pojavu na privredni rast Bosne i Hercegovine.

1.TEORIJSKE OSNOVE SIVE EKONOMIJE

Siva ekonomija je svaka ekonomska aktivnost koja se obavlja na način da se izbjegne zakon, oporezivanje i nadzor države, u cilju sticanja

koristi za sebe, a na štetu države, odgovorne privrede i građana. Suština aktivnosti u sivoj zoni jeste neprijavljivanje prihoda odnosno izbjegavanje plaćanja poreza i neporeskih nameta kako bi se uvećala zarada. U sivoj ekonomiji posluju firme koje su registrovane, ali nalaze prilike da izbjegnu obaveze prema državi na nedozvoljene načine – isplaćivanjem djela zarada „na ruke“, neprijavljivanjem djela ili svih radnika, neizdavanjem računa i dr. Na pojavu i rast sive ekonomije najviše utiču nepovoljni uslovi za poslovanje, prije svega visok nivo poreskih zahvatanja, komplikovana birokratija i smanjenje raspoloživog kapitala na tržištu usled ekonomskih kriza.

Obavljanje ekonomskih aktivnosti u modernim privredama određeni su brojnim pravnim normama kojima savremena država nastoji da regulira privredni život, da evidentira i oporezuje ekonomsku aktivnost i da upravlja privrednim razvojem. Međutim, koliko god država putem svojih institucija nastojala da pravno regulira obavljanje ekonomskih aktivnosti, uvijek postoje segmenti u kojima veći ili manji obim ekonomskih transakcija ostaje izvan djelovanja propisa. Ova odstupanja privrednih subjekata od relevantnih pravnih normiu pojedinim periodima postala su značajna, pa je znatan dio ekonomske aktivnosti ostajao izvan domašaja poreskih vlasti i statistike. Postalo je neophodno da se ove transakcije posebno istražuju i da se procjenjuje njihov obim i uticaj na veličinu i strukturu bruto domaćeg proizvoda, državnog budžeta i drugih makroekonomskih pokazatelja. Ova istraživanja su od posebnog značaja za zemlje u ekonomskoj krizi nastaloj u uvjetima rata, kao i za privrede u tranziciji u kojima se ekonomski ambijent iz osnova mijenja.Vrlo je teško bliže odrediti pojam sive ekonomije, a prvenstveno zbog nedostatka podataka što proizlazi iz same njene prirode.

„Siva ekonomija predstavlja ekonomsku aktivnost koja se ne verifikuje u skladu sa propisima koji vrijede na datom području za obavljanje takve ekonomske aktivnosti. Ona predstavlja onaj dio ekonomske aktivnosti koji nije statistički registrovan, djelimično ili u cjelini, u skladu sa važećim propisima. Bilo koja definicija sive ekonomije teško se može prihvatiti kao univerzalna i potpuno precizna, jer se siva ekonomija javlja u različitim oblicima, u različitim djelatnostima, ispoljava se različitim intenzitetom, uključuje različite kategorije stanovništva, temelji se na različitim regulacijama legalne ekonomije i slično. Zbog toga, navedena definicija se može prihvatiti kao opšta definicija koja odražava samo zajedničku karakteristiku svih pojavnih oblika sive ekonomije.

Bez obzira kako definisali sivu ekonomiju, ili koji naziv koristili za ono što ona u najširem smislu obuhvata, samo njeno pominjanje asocira na aktivnosti koje nisu formalno registrovane, koje nisu statistički iskazane, koje u nekom vidu krše postojeće propise, aktivnosti o kojima ne postoje informacije i koje donose koristi subjektima koji ih obavljaju na štetu opšteg interesa. *Siva ekonomija je neformalni dio formalne ekonomije.* Na osnovu formalno-pravnog kriterijuma, sivu ekonomiju možemo označiti kao dozvoljeni oblik ekonomske aktivnosti, ali koja se ne odvija u okvirima važeće formalno-pravne regulative za taj oblik aktivnosti. Dakle, to je djelatnost koja je ekonomski legitimna, ali je pravno ilegalna. Nasuprot njoj je regularna ekonomija koja je istovremeno i legitimna i legalna.“[146]

Siva ekonomija je, kao što smo objasnili, ekonomski legitimna, ali pravno ilegalna. Međutim, postoji i dio ekonomskih aktivnosti koji je zabranjen tako da se on ne može svrstati u sivu ekonomiju, mada ispunjava kriterijum ilegalnosti. Ove aktivnosti možemo svrstati u takozvanu „crnu ekonomiju“ (npr. utaja poreza, promet droga, prostitucija, „reket“, pljačka, trgovina ljudima, šverc oružja i drugo). Često se „siva“ i „crna ekonomija“ prepliću, jer obavljanje legalne aktivnosti na ilegalan način uvijek podrazumijeva i elemente „crne“ ekonomije (npr. promet robe na sivom tržištu uvijek uključuje i utaju poreza).

2. INDIREKTNI POREZI U BOSNI I HERCEGOVINI

„Porezi na potrošnju su uvijek zauzimali, a i danas zauzimaju, istaknuto mjesto u oporezivanju. Indirektni porezi ili porezi iz rashoda predstavljaju vrlo respektivnu komponentu porezne strukture u svim zemljama i razvoj ovog poreznog oblika vezan je za njegovu izuzetnu izdašnost. Indirektni porez može biti jednofazni, višefazni ili svefazni, zavisno od broja faza prometa u kojima se vrši oporezivanje.“ [147]

[146] Tomaš R., Kriza i siva ekonomija u Bosni i Hercegovini ; Crisis and gray economy in Bosnia and Hercegovina,, Fridrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo 2010, str. 33

[147] https//scindeks-clanci.ceon.rs; datum pristupanja 17.08.2023 godine

Indirektne poreze ne snosi onaj tko ih uplaćuje u državni proračun, već ih najčešće prevaljuje na druge. Porezni obveznici indirektnih poreza kroz cijenu svojih dobara i usluga prevaljuju teret tih poreza na krajnjeg potrošača, tj. na građane. Poreze na dobra i usluge karakteriše stabilnost i sigurnost što je posebno važno pri planiranju državnih rashoda.

Osnovni oblici indirektnih poreza su:
- Porez na dodanu vijednost / PDV /
- Carina
- Akcize i putarine

2.1. Porez na dodanu vijednost / PDV /

Zakon o porezu na dodanu vrijednost u primjeni je u Bosni i Hercegovini od 01.01.2006. godine.

„U najkraćem mogućem roku UIO BiH je izvršila vrlo uspješno uvođenje novog poreznog sistema, koji je zamijenio tada važeći porez na promet, što je od strane relevantnih međunarodnih institucija ocijenjeno kao jedan od ključnih koraka za uspostavljanje jedinstvenog ekonomskog prostora, smanjenje sive ekonomije, poticanje stranih ulaganja i smanjenje vanjskotrgovinskog deficita.

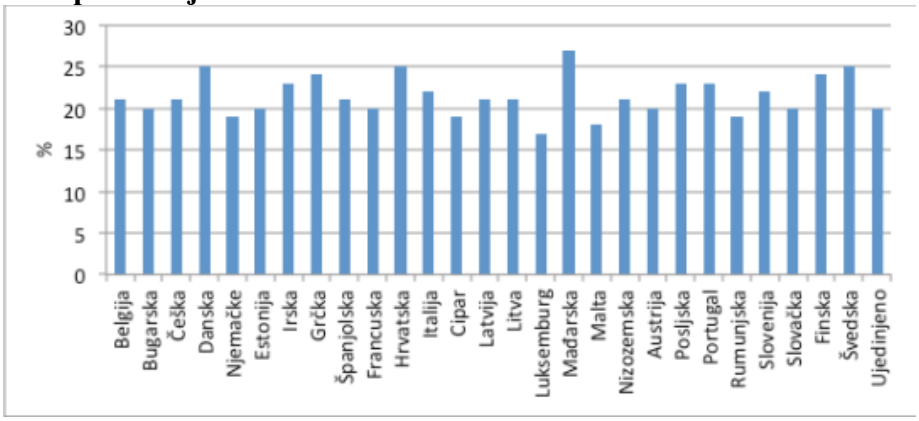
Zakon o porezu na dodanu vrijednost u BiH sa domaćim ekspertima radili su službenici CAFAO-a (Customs and Fiscal Assistance Office), koji su dolazili iz poreznih i carinskih uprava zemalja Evropske unije. Zakon o porezu na dodanu vrijednost u BiH ima jedinstvenu poreznu stopu u iznosu od 17 %, dok je 0 % PDV-a predviđena samo na izvoz, čime država stimulira izvozno orjentirana preduzeća.“[148]

„BiH model poreza na dodanu vrijednost je zasnovan na osnovnim principima na kojim se zasniva poreska politika indirektnih poreza a to su princip samooporezivanja, jednostavnosti, neutralnosti, efikasnosti, stabilnosti i primjenjivosti i on je svefazni neto porez u prometu dobara i usluga. Svefazni, zato što se obračunava u svakoj fazi prometa dobara i usluga koje podliježu oporezivanju i neto, što se on, uprkos činjenici što se u svakoj fazi prometa obračunava na punu prodajnu vrijednost, kroz mehanizam odbitka ulaznog poreza svodi na oporezivanje samo

[148] https//www.uino.gov.ba ; datum pristupanja 18.08.2023 godine

neto dodane vrijednosti u svakoj pojedinoj fazi. Sistem PDV funkcioniše po principu da svi ulazi, na koje je izvršen odbitak ulaznog poreza, moraju, kao svoju protutežu, imati odgovarajuće izlaze sa obračunatim izlaznim porezom (uključujući i izlaze oporezovane nultom stopom).“[149]

Grafikon broj: 1. Standardne stope PDV-a u zemljama članicama Europske unije

Izvor: https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/vaten, datum pristupanja 16.08.2023 godine

Gore navedeni podaci ukazuju da je na samom vrhu ljestvice Mađarska sa stopom PDV-a od 27%, a za petama joj je Hrvatska sa stopom od 25%. Istu stopu kao Hrvatska imaju Švedska i Danska.

2.2. Carina

Carina se uglavnom definira kao porez koji se naplaćuje na uvoz, a pripada skupini indirektnih poreza. Drugim riječima, carine su namet koji se ubire na dobra koja ulaze u zemlju ili usluge koje nerezidenti pružaju rezidentima. Carine se uvode radi prikupljanja prihoda ili zaštite domaće proizvodnje. Carina je najstariji instrument vanjsko-trgovinske politike koji dodatkom na cijene robe i usluga utječe na obim i vrijednost vanjske trgovine. No osim što je instrument vanjske politike, carina je i važan izvor državnih prihoda. Naime carine se obično slijevaju u državni budžet iz kojega se financiraju brojna javna dobra. Tako carina osim svoje vanjskotrgovinske uloge ima i važnu ulogu u javnim finansijama.

[149] https//scindeks-clanci.ceon.rs; datum pristupanja 18.08.2023 godine

„Kada se govori o organizaciji carina na nivou BiH, pozitivni rezultati uključuju upotrebu ATA karneta (međunarodna carinska isprava), uvođenje procedure odobravanja za carine i bolje poznavanje te korištenje pravila porijekla. Potrebno je uložiti značajne napore kako bi se propisi bolje uskladili sa EU acquis-em /Acquis communautaire-Pravna stečevina Evropske unije/ i obezbijedila efektivnija implementacija propisa iz Prelaznog sporazuma. Strategije su i dalje neriješeno pitanje. Potrebno je usaglasiti Zakon o carinskim mjerama za zaštitu prava intelektualne svojine (PIS). Dogovori vezani za slobodne zone trebaju biti usklađeni sa EU acquis-em Potrebno je poboljšati korištenje obavještajnog sistema od strane poreskih organa. Upravni kapaciteti UINO zahtijevaju jačanje te imenovanje stalnog direktora. Bliža saradnja je ključna, naročito između UINO i Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine. IT sistemi nisu u potpunosti usklađeni sa zahtjevima EU.“[150]

2.3. Akcize i putarine

Akciza i putarina su posebni oblici indirektnih poreza, koji su u Bosni i Hercegovini regulisani Zakonom o akcizama u BiH (“Službeni glasnik BiH”, broj: 49/09). Ovim zakonom o akcizama u BiH uređeno je oporezivanje prometa i/ili uvoza određenih vrsta proizvoda (akcizni proizvodi) na teritoriji BiH, posebnim oblikom poreza akcizom, što uključuje i putarinu kao oblik istog poreza. Prema Zakonu, proizvodi koji podliježu oporezivanju akcizama su : Naftni derivati; Duhanske prerađevine ; Bezalkoholna pića ; Alkohol, alkoholna pića i voćna prirodna rakija ; Pivo i vino ; Kafa.

Na promet alkohola, alkoholnih pića i voćne prirodne rakije akciza se plaća po litru apsolutnog alkohola, a ako se proizvodi stavljaju u promet u pakovanjima većim ili manjim od jednog litra, akciza se plaća proporcionalno količini apsolutnog alkohola u pakovanju. Na naftne derivate akciza se plaća po litru nafte i naftnih derivata. Na bezalkoholna pića, pivo i vino akciza se plaća po litru. Na kafu se akciza plaća po jednom kilogramu neto težine kafe, a ako se kafa stavlja u promet u pakovanjima većim ili manjim od jednog kilograma, akciza se plaća proporcionalno količini u pakovanju. Za cigarete se plaća proporcionalna

[150] https//scindeks-clanci.ceon.rs; datum pristupanja 17.08.2023 godine

akciza u procentu na maloprodajnu cijenu i specifična akciza na 1.000 cigareta, odnosno za pakovanje od 20 komada (čl. 15, Zakon o akcizama BiH). Akciznim markicama moraju biti obilježene duhan i duhanske prerađevine, alkohol, kafa i vina (čl. 25, Zakon o akcizama Bosne i Hercegovine).

3. ISTRAŽIVANJE UTICAJA NAPLATE INDIREKTNIH POREZA NA SIVU EKONOMIJU

Istraživanje uticaja naplate indirektni poreza na sivu ekonomiju u periodu 2016-2020 godina predstavljeno je u ovom poglavlju . Kretanje naplate indirektnih poreza / PDV, akciza, putrina, carina, neuskađenih prihoda, povrata PDV, pinudne naplate predstavljeno je u tabeli 1. Metodom deskriptivne statistike vršena je analiza pojedinih segmenata indirektnih poreza i njihova korelacija.

Tabela 1. Prihodi od PDV -a , Akciza, Putarina i ostalih prihoda u 000 KM

God ina	PDV	AKCIZE	PUTA RINE	CAR INE	OSTALI PRIHODI	NEUSK LAĐENI PRIHOD I	UKUPNO INDIREK TNI POREZI	POVRA T PDV - a	PRINUD NA NAPLA TA
2016	4.527.951	1.455.96 6	359.340	254.052	19.022	21.983	6.638.314	1.108.00 0	464.193
2017	4.871.1 74	1.472.39 1	382.703	275.471	18.616	23.575	7.043.930	1.319.28 2	98788
2018	5.199.5 29	1.454.12 1	620.732	292.398	19.363	10.339	7.687.481	1.374.09 3	148.948
2019	5.436.1 40	1.544.24 5	651.278	310.991	19.449	24.463	7.986.566	1.444.69 1	310628
2020	5.007.5 95	1322.498	583.959	270.996	18.307	26.124	7.229.479	1.299.08 5	239995
2021	5.924.1 56	1.487786	655.767	336.539	20.828	20.924	8.446.00	1.35.684 7	455328

IZVOR: Izvještaji o radu Uprave za indirektno/neizravno oporezivanje 2016, 2017, 2018, 2019 ,2020 i 2021 godinu.

Prethodna tabela za period između 2016 i 2021 godine prikazuje kretanje ostvarenih prihoda na PDV, akcize, putarine, carine, ostale prihode, neusklađene prihode, povrat PDV-a i prinudnu naplatu. Primjetno je da je većina prihoda doživila pad u 2020.godini usljed pandemije prouzrokovane COVID 19., gdje je primjetan osjetan pad prihoda po osnovu navedenih parametara, a u najvećoj mjeri PDV – a i akciza.

Tabela 2. Korelacija između sive ekonomije i indirektnih poreza

Correlations		
		Siva ekonomija
Siva ekonomija	Pearson Correlation	1
	N	5
PDV	Pearson Correlation	-.674*
	Sig. (2-tailed)	.042
	N	5
AKCIZE	Pearson Correlation	.291
	Sig. (2-tailed)	.635
	N	5
PUTARINE	Pearson Correlation	-.909*
	Sig. (2-tailed)	.033
	N	5
CARINE	Pearson Correlation	-.501
	Sig. (2-tailed)	.390
	N	5
OSTALI PRIHODI	Pearson Correlation	-.140
	Sig. (2-tailed)	.822
	N	5
NEUSKLAĐENI PRIHODI	Pearson Correlation	.041
	Sig. (2-tailed)	.947
	N	5
UKUPNO INDIREKTNI POREZI	Pearson Correlation	-.664*
	Sig. (2-tailed)	.021
	N	5
POVRAT PDV - a	Pearson Correlation	-.497
	Sig. (2-tailed)	.395
	N	5
PRINUDNA NAPLATA	Pearson Correlation	-.055
	Sig. (2-tailed)	.930
	N	5

Izvor: Autor na osnovu istraživanja 2022 godine

Kada su u pitanju indirektni porezi, tri od 9 varijabli su statistički značajne i to prihodi od PDV–a, putarina i ukupnih indirektnih poreza. Bitno je naglasiti da su koeficijenti negativni, pa tako pad sive ekonomije uzrokuje rast Prihoda od PDV -a, putarina i indirektnih poreza. Najveći koeficijent je kada su u pitanju putarine, dok je nešto manji kada su u pitanju ukupni indirektni porezi i PDV.

Grafikon 2. Siva ekonomija

Obrada autora Excel

4. UTICAJ RADA INSPEKCIJSKIH ORGANA UINO NA SIVU EKONOMIJU BOSNI I HERCEGOVINI

Uticaj rada inspekcijskih organ na sivu ekonomiju predstaviće se pojašnjenjem pojma inspekcijskih organa UINO u Bosni i Hrecegovini, organizacionom strukturom inspekcijskih organa UINO, pravima i obavezama inspekcijskih organa.

Usvajanjem Zakona o sistemu indirektnog oporezivanja 29.12.2003. godine Parlament Bosne i Hercegovine stvorio je pravni osnov za uspostavljanje Uprave za indirektno oporezivanje, najveće institucije na državnom nivou. Tokom 2004. godine izvršeno je spajanje bivših carinskih uprava entiteta i Distrikta Brčko. Uporedo s procesom reorganizacije carinske službe, osnovan je Sektor za poreze, prvi put na državnom nivou, koji je imao zadatak razviti i provesti jedinstveni sistem poreza na dodatu vrijednost. 2004. godinu obilježilo je spajanje carinskih

administracija i prijenos ovlasti a Uprava je kao jedinstvena cjelina stvarno počela funkcionirati na cijelom teritoriju BiH od 01.01.2005. godine. Samo godinu i po kasnije UINO je počela s registracijom PDV obveznika što je predstavljalo završnu fazu priprema za uvođenje PDV-a. U najkraćem mogućem roku UINO je izvršila vrlo uspješno uvođenje novog poreznog sistema što je od strane relevantnih međunarodnih institucija ocijenjeno kao jedan od ključnih koraka za uspostavljanje jedinstvenog ekonomskog prostora, smanjenje sive ekonomije, poticanje stranih ulaganja i smanjenje vanjskotrgovinskog deficita. Zakon o porezu na dodanu vrijednost u primjeni je u Bosni i Hercegovini od 01.01.2006. godine.

UINO je jedini organ u Bosni i Hercegovini odgovoran za provedbu zakonskih propisa i politike indirektnog oporezivanja te za naplatu i raspodjelu prihoda od indirektnih poreza / poreza na dodatu vrijednost, carina, akciza i putarine /.

U postupku naplate indirektnih poreza odnosno stvorene obaveze po osnovu indirektnih poreza razlikujemo:

- Glavnu obavezu- plaćanje tačne obaveze po osnovu indirektnih poreza.

- Sporedne obaveze :

a) zatezne kamate,

b) naknadni teret prinude,

c) sankcije koje su izrečene za prekršaje propisa o indirektnom oporezivanju i

d) sve ostale zakonom propisane obaveze u vezi s indirektnim oporezivanjem.

„Kontrola indirektnih poreza vrši se provjerom knjiga, evidencija, spisa, faktura, vaučera, korespondencije od važnosti za indirektne poreze, računarskih baza podataka, programa, evidencija ili spisa koji se odnose na privredne djelatnosti, kao i provjerom dobara ili bilo kojih podataka

koje bi UINO trebalo da zna ili koji bi bili potrebni za postupanje u skladu s obavezama plaćanja indirektnih poreza.

Inspektorima UINO za indirektne poreze dozvoljen je ulazak u poslovne prostorije ili bilo koji drugi objekat ili mjesto gdje se obavljaju privredne djelatnosti, odnosno gdje se nalaze dobra ili bilo kakvi dokazi o njima. Ako je, s ciljem vršenja kontrole indirektnih poreza, potebno ući u privatne prostorije za stanovanje, primjenjuje se postupak iz člana 69. ovog zakona.

Obveznici indirektnih poreza inspektorima indirektnih poreza pružaju neophodnu pomoć i saradnju za vrijeme vršenja kontrole i stavljaju na raspolaganje sve tražene podatke. Lica koja su obavezna plaćati indirektne poreze a koja pozove inspektor za indirektne poreze obavezna su biti prisutna traženog dana ili u traženo vrijeme bilo lično ili posredstvom svojih pravnih zastupnika. Izuzetno, ako postoji opravdan razlog, inspektori UINO za indirektne poreze mogu insistirati da se obveznik indirektnih poreza pojavi lično a ne njegov pravni zastupnik.

Inspektori UINO smatraju se njegovim predstavnicima s posebnim ovlašćenjima i na zahtjev obveznika svoj identitet dokazuju službenom legitimacijom. Organi javne uprave obavezni su, na zahtjev inspektora indirektnih poreza, pružiti im pomoć i zaštitu u izvršavanju njihovih zadataka“ [151]

5. ISTRAŽIVANJE UTICAJA RADA INSPEKCIJSKIH ORGANA UINO NA SIVU EKONOMIJU

Istraživanje uticaja rada inspekcijskih organa UINO Bosne i Hercegovine na sivu ekonomiju u periodu 2016-2021 godina predstavljeno je u ovom poglavlju. Kretanje rada inspekcijskih organa predstavljeno je u tabelama broj: 3 i 4.

[151] Zakon o postupku indirektnog oporezivanja ("Službeni glasnik BiH", broj 89/05, 100/13), Član 93.

Tabela 3. Kontrolne aktivnosti UIO u 000

Godina	Broj kontrola	Naknade naplate u postupku carinske kontrole	Broj carinskih prijava	Uvoz u 000	Izvoz 000	Neto efekat kontrole
2016	11.613	895	1.201.743	16.261.250	9.769.028	90.514
2017	8.142	1.516	1.047.572	18.185.620	11.053.380	82.254
2018	8.555	2.455	1.089.611	19.600.000	12.200.000	82.709
2019	8.871	4.588	1.084.886	19.498.590	11.459.150	70.183
2020	9.582	1.206	989.047	16.886.270	10.521.160	51.414
2021	10.031	739	1.126.866	21.945.856	14.520.589	12.793

IZVOR: Izvještaji o radu Uprave za indirektno/neizravno oporezivanje 2016, 2017, 2018, 2019,2020 i 2021 godinu

Prethodna tabela pokazuje kretanje parametara koji mjere kontrolne aktivnosti Uprave za indirektno oporezivanje. Prema rezultatima analize može se zaključiti da iste imaju različite smjereove kretanja. Pa tako broj kontrola je bio najveći 2016, zatim bilježi značajan pad 2017,da bi nastavio rasti od 2018.godine, ostali parametri su imali slično kretanje.

Tabela 4. Kontrolne aktivnosti UINO 000

Godina	Broj izdatih PN	Iznos izdatih PN	Broj podnesenih PP	Broj podnesenih krivičnih prijava	Iznos štete po krivičnim prijavama	Vrijednost privremeno oduzete robe	Broj zaposlenih
2016	3.657	10.939	900	160	29.071	8.227	2.341
2017	3.541	9.889	684	145	27.040	5.791	2.402
2018	3.872	10.507	556	124	28.411	8.962	2.400
2019	4.252	14.427	456	91	22.141	20.682	2.417
2020	3.874	13.520	625	100	16.114	6.309	2.430
2021	8.023	16.565	731	101	67.160	20.877	2.422

IZVOR: Izvještaji o radu Uprave za indirektno/neizravno oporezivanje za 2016, 2017, 2018, 2019 ,2020 i 2021 godinu

Tabela 5. Korelacija između varijabli 1 dio

Correlations						
		Broj kontrola	Naknade naplate u postupku carinske kontrole	Broj carinskih prijava	Uvoz	Izvoz
Broj kontrola	Pearson Correlation	1	.255	.429*	.434*	.298
	Sig. (2-tailed)		.679	.041	.045	.627
	N	5	5	5	5	5
Naknade naplate u postupku carinske kontrole	Pearson Correlation	.255	1	-.067	.809*	.627*
	Sig. (2-tailed)	.679		.914	.028	.038
	N	5	5	5	5	5
Broj carinskih prijava	Pearson Correlation	.429*	-.067	1	-.202	-.329
	Sig. (2-tailed)	.041	.914		.744	.589
	N	5	5	5	5	5
Uvoz	Pearson Correlation	.434*	.809*	-.202	1	.953*
	Sig. (2-tailed)	.045	.028	.744		.012
	N	5	5	5	5	5

Izvoz	Pearson Correlation	.298	.627*	-.329	.953*	1
	Sig. (2-tailed)	.627	.038	.589	.012	
	N	5	5	5	5	5
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).						

Izvor: Autor na osnovu istraživanja 2023 godine

Kao što se iz tabele može vidjeti urađena je Pearsonova korelacija, koja je u 5 slučajeva pokazala da postoji veza između varijabli, koja je uz to i statistički značajna. Ostale varijable su pokazale da nisu statistički značajne, jer je njihova p vrijednost veća od 0,05.Najveća povezanost postoji između uvoza i izvoza, gdje je koeficijent korelacija skoro pa potpun. Ovo se može prokomenatrisati da rast uvoza prati rast izvoza i obratno. Koeficijent korelacije iznosi 95,3%.

Također, postoji srednje slaba veza između broja kontrola i broja carinskih prijava. Naime, Pearsonov koeficijent korelacije pokazuje da broj kontrola utiče na broj carinskih prijava, uz koefcijent od 42,9%.

Postoji srednje jaka korelacija između broja kontrola i uvoza. Broj kontrola prati povećanje uvoza uz koeficijent korelacije koji iznosi 43,4%.

Naknadne naplate u postupku carinske kontrole su povezane sa uvozom i izvozom. Naime, postoji srednja, odnosno jaka korelaciona veza između ovih varijabli. Rezultat se može protumačiti da rast naplate u postupku carinske kontrole prati rast uvoza I izvoza u procentima od 80,9%(uvoz) I 62,7% (izvoz).

Tabela 6. Korelacija između varijabli II dio

Correlations					
	Neto efekat	Broj izdatih PN	Iznos izdatih PN	Broj podnesenih PP	Broj podnesenih

		kontr ole				krivičnih prijava
Neto efekat kontrol e	Pearson Correlation	1	-.455	-.744	.486	.807*
	Sig. (2-tailed)		.441	.150	.406	.039
	N	5	5	5	5	5
Broj izdatih PN	Pearson Correlation	-.455	1	.844*	-.774*	-.861*
	Sig. (2-tailed)	.441		.022	.045	.021
	N	5	5	5	5	5
Iznos izdatih PN	Pearson Correlation	-.744	.844*	1	-.535	-.856*
	Sig. (2-tailed)	.150	.022		.353	.014
	N	5	5	5	5	5
Broj podnes enih PP	Pearson Correlation	.486	-.774*	-.535	1	.862*
	Sig. (2-tailed)	.406	.045	.353		.011
	N	5	5	5	5	5
Broj podnes enih krivični h prijava	Pearson Correlation	.807*	-.861*	-.856*	.862	1
	Sig. (2-tailed)	.039	.021	.014	.011	
	N	5	5	5	5	5

Izvor: Autor na osnovu istraživanja 2023 godine

U prethodnoj tabeli svi koeficijenti koji su obilježeni crvenom bojom su statistički značajni, dok ostali nisu. Pa tako se može zaključiti da povezanost postoji između neto efekata kontrole i broja podnesenih krivičnih prijava. Naime, rast neto fekata kontrole prati rast podnesenih

krivičnih prijava. Koeficijent korelacije u ovom slučaju iznosi 80,7%, što se može okarakterisati kao visok stepen korelacije.

Broj izdatih prekršajnih naloga je u usokj vezi sa tri varijable, i to iznos izdatih prekršajnih naloga, broj podnesenih prekršajnih prijava i broj podnesenih krivičnih prijava. Prema tome, broj izdatih prekršaja utiče ili prati iznos izdatih prekrašajnih naloga, gdje koeficijent korleacije iznosi 84,4%, što je izuzetno visok stepen povezanosti između varijabli. Zatim, broj izdatih prekršajnih naloga je u vezi sa brojem podnesenih prekršajnih prijava, gdje koeficijent korelacije iznosi 77,4%. Na kraju, broj izdatih prekršajnih naloga je u uskoj vezi sa brojem podnesenih krivičnih prijava, gdje je koeficijent korleacije 86%..

Također, postoji jaka korelaciona veza između iznosa izdati prekršajnih naloga i broja podnesenih krivičnih prijava, a iznosi 85,6%. Ovo se može protumačiti da rast iznosa prekršajnih naloga prati rast podnesenih krivičnih prijava.

Tabela 6. Koeficient korelacije III dio

Correlations				
		Iznos štete po krivičnim prijavama	Vrijednost privremeno oduzete robe	Broj zaposlenih
Iznos štete po krivičnim prijavama	Pearson Correlation	1	-.128	-.748*
	Sig. (2-tailed)		.837	.046
	N	5	5	5
Vrijednost privremeno oduzete robe	Pearson Correlation	-.128	1	.200
	Sig. (2-tailed)	.837		.747
	N	5	5	5
Broj zaposlenih	Pearson Correlation	-.748*	.200	1

	Sig. (2-tailed)	.046	.747	
	N	5	5	5

Izvor: Autor na osnovu istraživanja 2022 godine

Iz prethodne tabele se može zaključiti da postoji korelaciona veza samo između dvije varijable, a to je između broja zaposlenih i iznosa štete po krivičnim prijavama, te je negativna. Naime, rast broja zaposlenih utiče na smanjenje iznosa šteta po krivičnim prijavama, što se može protumačiti da rast broja zaposleni suzbija krivična djela poslodavaca, te se može smatrati kao dobar način za suzbijanje kriminalnih dijela. Bitno je naglasiti da je koeficijent Pearsonove korelacije 74,8% negativno izražen.

Tabela 7. Korelacija između sive ekonomije i rada inspekcijskih organa UINO

Correlations		
		Siva ekonomija
Siva ekonomija	Pearson Correlation	1
	N	5
Broj kontrola	Pearson Correlation	.713*
	Sig. (2-tailed)	.046
	N	5
Naknade naplate u postupku carinske kontrole	Pearson Correlation	-.451
	Sig. (2-tailed)	.446
	N	5
Broj carinskih prijava	Pearson Correlation	.422
	Sig. (2-tailed)	.479
	N	5
Uvoz	Pearson Correlation	-.276
	Sig. (2-tailed)	.653

	N	5
Izvoz	Pearson Correlation	-.324
	Sig. (2-tailed)	.594
	N	5
Neto efekat kontrole	Pearson Correlation	.738*
	Sig. (2-tailed)	.045
	N	5
Broj izdatih PN	Pearson Correlation	-.804*
	Sig. (2-tailed)	.031
	N	5
Iznos izdatih PN	Pearson Correlation	-.780*
	Sig. (2-tailed)	.020
	N	5
Broj podnesenih PP	Pearson Correlation	.652
	Sig. (2-tailed)	.234
	N	5
Broj podnesenih krivičnih prijava	Pearson Correlation	.876*
	Sig. (2-tailed)	.021
	N	5
Iznos štete po krivičnim prijavama	Pearson Correlation	.699*
	Sig. (2-tailed)	.039
	N	5
Vrijednost privremeno oduzete robe	Pearson Correlation	-.424
	Sig. (2-tailed)	.477
	N	5
Broj zaposlenih	Pearson Correlation	-.612
	Sig. (2-tailed)	.272
	N	5

Izvor: Autor na osnovu istraživanja 2022 godine

Iz prethodne tabele se može zaključiti da je od 13 varijabli u pet slučajeva pokazalo se da postoji povezanost između sive ekonomije i varijabli, te koje su statistički značajne. Pa prema tome, sive ekonomija se nalazi u korelacionoj vezi sa brojom kontrola, neto efekatima kontrole, brojem podnesenih krivičnih prijava i iznosom štete po krivičnim prijavama, gdje su ova četri koeficijenta pozitivna, te se mogu protumačiti tako da rast sive ekonomije prati i rast ove četri varijable.

Pored navedenog, postoji negativna korelaciona veza između sive ekonomije i iznosa izdati prekršajnih naloga, naime, rast izdatih prekršajnih naloga uzrokuje pad sive ekonomije i obratno**.**

ZAKLJUČAK

Porezni sistem je skup poreznih propisa, instituta i normi, vezanih u jedinstven mehanizam a u svrhu ostvarenja odredjene porezne politike. U porezni sistem je ukljucen veliki broj poreznih oblika koji se u svakom sistemu razlikuju. Ovaj sistem predstavlja skup instituta i instrumenata koji stoje na raspolaganju poreznoj vlasti za ostvarivanje odredjenih fiskalnih, ekonomskih, socijalnih i politickih ciljeva u okviru ekonomskog sistema.

U ovom radu izršena su istraživanja za period 2016-2021 godina koja obuhvataju kretanja naplate indirektnih poreza / PDV, carina, akciza i putarina /, rad inspekcijskih organa UINO u Bosni i Hercegovini i istražen njihov uticaj na sivu ekonomiju.

Kada su u pitanju indirektni porezi / poglavlje III /, tri od 9 varijabli su statistički značajne i to prihodi od PDV–a, putarina i ukupnih indirektnih poreza. Bitno je naglasiti da su koeficijenti negativni, pa tako pad sive ekonomije uzrokuje rast Prihoda od PDV -a, putarina i indirektnih poreza. Najveći koeficijent je kada su u pitanju putarine, dok je nešto manji kada su u pitanju ukupni indirektni porezi i PDV. / Tabela 2. Korelacija između sive ekonomije i indirektnih poreza /

Istraživanje uticaja rada inspekcijskih organa UINO Bosne i Hercegovine na sivu ekonomiju u periodu 2016-2021 godina

predstavljeno je u poglavlju IV. Kretanje rada inspekcijskih organa predstavljeno je u tabelama broj: 3 i 4. Metodom deskriptivne statistike vršena je analiza pojedinih segmenata inspekcijskog nadzora i njihova korelacija, Može se zaključiti da je od 13 posmatranih varijabli u pet slučajeva postojala povezanost između sive ekonomije i varijabli, te koje su statistički značajne.

Siva ekonomija se nalazi u korelacionoj vezi sa brojom kontrola, neto efekatima kontrole, brojem podnesenih krivičnih prijava i iznosom štete po krivičnim prijavama, gdje su ova četiri koeficijenta pozitivna, te se mogu protumačiti tako da rast sive ekonomije prati i rast ove četiri zavisne varijable.

Donošenje Akcionog plana Bosne i Hercegovine za borbu protiv sive ekonomije uz striktno poštivanje propisanih mjera i nadzor izvršioca, doprinijeti će povećanju naplate indirektnih poreza / prvenstveno PDV-a / , te uz veće angažovanje inspekcijskih organa UINO smanjiti će se negativni uticaji sive ekonomije /

LITERATURA

1.Mc Cluskey,William J. Franzsen, Riel C. D., Land Value Taxation, 2005
2.Poreska politika u funkciji ekonomskog rasta i zapošljavanja u FBIH, Sarajevo: Centar za politike i upravljanje, 2014.
3.Tomaš R., Kriza i siva ekonomija u Bosni i Hercegovini, Friedrigh-Ebert-Stiftung BiH Sarajevo, 2010
4.Samuelson P. A. ; Nordhaus W. D. , Ekonomija , Mate d.o.o. Zagreb 2011
5.Stojanović A., Poreski sistem zemalja u tranziciji, Revicon Sarajvo, 2006
6.Vuković M., Fiskalna politika kao instrument stabilizacije-teorijsko-metodološki pristup, Novi Sad, 2015
7.https//scindeks-clanci.ceon.rs;
8.https//www.uino.gov.ba
9.https//scindeks-clanci.ceon.rs;

10.https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/vaten,.
11.https//scindeks-clanci.ceon.rs
12.Zakon o sistemu indirektnog oporezivanja u BiH ("Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", br. 44/2003, 52/2004, 34/2007, 4/2008, 50/2008,49/2009, 32/2013 i 91/2017“)
13.Zakon o postupku indirektnog oporezivanja ("Službeni glasnik BiH", broj 89/05, 100/13)
14..Zakon o porezu na dodanu vrijednost u BiH ("Službeni glasnik BiH", br. 9/2005, 35/2005, 100/2008 i 33/2017)
15.Izvještaji o radu uprave za indirektno oporezivanje za 2016, 2017, 2018, 2019, 2020 i 2021. godinu

Dr.sc. Jagoda Osmančević,[152]
Dr.sc. Amir Osmančević,[153]

MATRICA PROCJENE REVIZIJSKOG RIZIKA

MATRIX ASSESSMENT OF AUDITING RISK

SAŽETAK:

Današnje dinamičko okruženje, zahtijeva ogromnu fleksibilnost u svim sferama poslovanja preduzeća, pa tako i u prezentaciji revizijskih izvještaja i finansijskih izvještaja, uopšte. Zahtjevi korisnika za istinitim, fer i realnim informacijama, dobivenih na osnovu revizijskog izvještaja, su iz dana u dan sve obilniji i oštriji. Istinite, fer i realne informacije sprečavaju donošenje pogrešnih odluka svih korisnika revizijskih izvještaja, kao i slanje pogrešnih signala. Savremena revizija svakodnevno iznalazi nove metode sprečavanja manipulacije s finansijskim izvještajima kroz niz pravila, propisa, načela i procedura, a koja bi posljedično tome imala za rezultat pogrešan odabir revizijskog izvještaja. Jedna od tih metoda se odnosi i na unapređivanje postojećih metoda procjene i postavljanja revizijskog rizika. Naime, postojeće metode procjene rizika ne uzimaju u obzir rizike neovisne od korištenja uzorka, niti se njihove procjene revizijskog rizika i određivanje rizika neotkrivanja može smatrati u potpunosti realnim iz razloga što procijenjeni nivo kontrolnog i inherentnog rizika predstavlja samo subjektivnu, ali ne i uvijek, objektivnu, procjenu revizora, ma koliko on tome težio. Matrica procjene revizijskog rizika uvodi objektivnost pri procjeni nivoa revizijskog rizika, kao varijablu od temeljnog značaja.

Ključne riječi: revizijski rizik, objektivnost procjene, revizijsko mišljenje

ABSTRACT:

Today's dynamic environment requires tremendous flexibility in all areas of business, including the presentation of audit reports and financial statements,

[152] Dr.sc. Jagoda Osmančević , Ekonomski fakultet Univerziteta u Bihaću, Pape Ivana Pavla II br. 2, 77 000 Bihać, osmancevic4@gmail.com
[153] Dr.sc. Amir Osmančević , JU Direkcija regionalnih cesta USK, Miroslava Krleže bb, Bihać, amiro.dr.sci@gmail.com

in general. Requests from users for true, fair and realistic information obtained on the basis of auditing reports, from the day to the day all the heavier and sharper. True, fair and realistic information prevents making wrong decisions of all users audit reports, and olso prevent send wrong signals. Modern day audit uncovers new methods to prevent manipulation with the financial statements through a series of rules, regulations, policies and procedures, which would consequently this, resulted in incorrect selection of auditing reports. One of these methods also applies to the improvement of existing methods of assessment and setting up auditing risk. Namely, the existing methods of risk assessment does not take into account the risks of using independent sample, or their auditing risk assessment and determination of non-disclosure of risk can be considered fully realistic because the estimated level of control and inherent risk is only subjective, but not always, an objective, assessment of auditors, however on this thesis. Auditing risk assessment matrix introduces objectivity of the auditing risk assessment level, as well as variable of fundamental importance.

Key words: audit risk, the objectivity of the assessment, audit opinion

JEL: M42

UVOD

Revizija finansijskih izvještaja kao sistematski postupak objektivnog prikupljanja i procjene dokaza vezanih uz izjave o privrednim aktivnostima i događajima ima za cilj utvrđivanje stepena podudarnosti između tih izjava i utvrđenih kriterija, pri čemu se kao kriterij prvenstveno koriste opšteprihvaćena računovodstvena načela, kao i prezentaciju rezultata revizije u formi revizorskog izvještaja zainteresiranim korisnicima. Da bi revizija polučila objektivne rezultate, odnosno da bi revizor mogao oblikovati razumno mišljenje o revidiranim izjvještajima neophodno je pridržavanje temeljnih revizijskih načela, ciljeva i koraka provođenja revizije. Težnja korisnika finansijskih izvještaja za kvalitetnom i objektivnom revizijom može se omogućiti samo sinhronizovanim koracima od strane revizora koji zahtijevaju analiziranje i uzimanje u obzir međudjelovanja, neodvojivost i povratne sprege između faza, načela i ciljeva revizije.

Revizija finansijskih izvještaja zahtjeva hronološko sprovođenje osnovnih faza revizije. Ukoliko je revizor prikupio dovoljno mjerodavnih dokaza u skladu sa opšteprihvaćenim revizijskim načelima, tada može pristupiti izboru izvještaja.

Ovisno od toga da li su finansijski izvještaji u skladu sa opšteprihvaćenim računovodstvenim načelima ili ne, revizor će izdati standardan pozitivan izvještaj ili će pak izdati drugu vrstu izvještaja poput: mišljenja s rezevom, suzdržavanja od mišljenja ili negativnog mišljenja. Na odabir revizijskog izvještaja direktan utjecaj imaju sva tri načela: značajnost, rizik i dokazi.

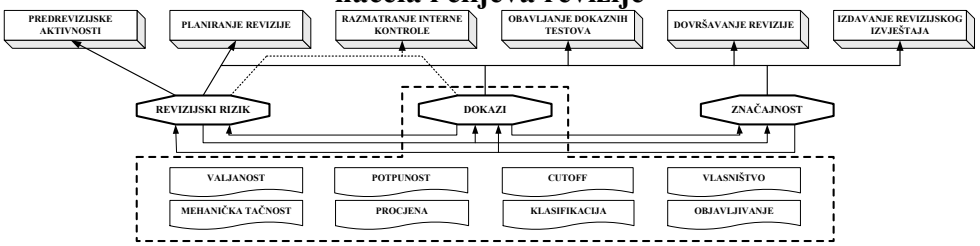
Revizija finansijskih izvještaja, dakle, zahtijeva razumijevanje i pridržavanje triju revizijskih načela, da bi se mogla kvalitetno sprovesti revizija sa aspekta donošenja odluka od strane revizora o vrsti i obimu revizije. Kroz faze revizije, revizor kontinuirano primjenjuje revizijska načela, bazirajući se pri tom na činjenici da značajnost i revizijski rizik određuju obim revizije, a time i kvantitativno i kvalitativno dokaze koje treba prikupiti da bi se revizija mogla okončati. Prikupljanje dokaza zasniva se na opšteprihvaćenim ciljevima revizije, kao što su: valjanost, potpunost, cutoff (načelo akrualnosti računovodstva), vlasništvo, mehanička tačnost, procjena, klasifikacija i objavljivanje. Odstupanje finansijskih izvještaja komitenta od opšteprihvaćenih revizijskih ciljeva povećava revizijski rizik, nalaže revizoru zahtjev vece značajnosti uočenih pogreški i potrebu prikupljanja veće količine dokaza. Dakle, značajnost i revizijski rizik određuju obim revizije, a time i količinu dokaza koje je neophodno prikupiti da bi se moglo formirati mišljenje o revidiranim finansijskim izvještajima.

1. REVIZIJSKI RIZIK I METODE PROCJENE RIZIKA

Osnovna razlika između procjene revizorskog rizika i procjene značajnosti ogleda se u tome što kod značajnosti revizior mora procijeniti iznos pogrešaka ili propusta u finansijskim izvještajima koje ne utiču na bit finansijskih izvještaja, odnosno mora procijeniti iznos pogrešaka ili propusta koji neće utjecati ili promijeniti sud razumne osobe koja se oslanja na informacije iz finansijskih izvještaja. Revizijski rizik, pak, predstavlja mogućnost pogrešne procjene rizika reviziora, koja bi dovela do situacije, da revizor nesvjesno pogriješi prilikom oblikovanja mišljenja o finansijskim izvještajima koji su značajno pogrešni. Međuovisnost, povezanost i povratna sprega izmedu faza revizije, revizijskih načela i revizijskih ciljeva, zasniva se prvenstveno u revizijskim načelima. Dokazi su u nepobitnoj vezi sa revizijskim ciljevima, jer u suprotnom nepridržavanjem revizijskih ciljeva, revizor neće biti u stanju prikupiti kvalitativno i kvantitativno neophodne dokaze da bi mogao formirati razumno mišljenje o finansijskim izvještajima. Međutim, kako je formiranje mišljenja o revidiranim finansijskim izvještajima posljednja u nizu faza revizije, te kako se kroz faze revizije nameće neophodnost primjene pojedinih

revizijskih načela u svim fazama revizije, međuovisnost, povezanost i povratne sprege izmedu faza, načela i ciljeva revizije možemo prikazati na slijedeći način:

Shema 1: Međuovisnost, povezanost i povratna sprega izmedu faza, načela i ciljeva revizije

Izvor: (obradili autori)

Revizijski rizik može se odrediti na nivou ukupnih finansijskih izvještaja, na nivou pojedinog računa ili, pak vrste poslovnog događaja. Razina revizijskog rizika za neki određeni račun ili vrstu poslovnog događaja određuje obim revizijskih postupaka, odnosno obim dokaza prilikom provođenja revizije. U temeljne elemente revizijskog rizika ubrajamo inherentni rizik, kontrolni rizik i rizik neotkrivnja. U suštini revizijski rizik (RR) predstavlja proizvod pomenuta tri rizika, na bazi kojeg revizor određuje obim revizije. Inherentni rizik (IR) predstavlja rizik da će nastati značajne greške ili propusti u finansijskim izvještajima uz pretpostavku da nisu u vezi sa internom kontrolom, odnosno da će nastati u nedostatku interne kontrole. Revizor nema kontrolu niti može uticati na nivo IR, jer se ovaj rizik javlja neovisno o reviziji i posljedica je odluka uprave preduzeća, te karakteristika djelatnosti i poslovanja preduzeća. Revizijski standardi, posebice standard RR i značajnost u provođenju revizije (AU 312) i standard Razmatranje prevare u reviziji finansijskih izvještaja (AU 316) daju upute kako procijeniti i dokumentovati nivo IR preduzeća - komitenta, na bazi kojih revizorska društva sastavljaju upitnike, kontrolne popise ili kompjuterizirane vodiče. Procjena IR vrši na početku revizije, tačnije u okviru faza predrevizijskih aktivnosti i planiranja revizije. IR djelovanjem kroz RR određuje obim dokaza koje je neophodno prikupiti prije odabira izvještaja revizije. U biti revizorska procjena IR ovisi od liste faktora predstavljene u Tablici 1.

Tablica 1: Lista faktora koja može utjecati na procjenu inherentnog rizika

Skupina faktora	Karakteristike skupine koje zahtjevaju veću procjenu IR
Značajke uprave	Odluke donosi jedna osoba ili manja skupina zaposlenih
	Česta je fluktuacija uprave
	Uprava daje pretjerani naglasak na planirane zarade
	Uprava ima neprimjereno agresivan stav
	Reputacija uprave u poslovnoj zajednici je mala
	Uprava pretjerano izbjegava odgovore na revizorske upite
	Uprava se često ne slaže sa revizorima
	Ugovori o naknadi se temelje na ostvarenom poslovanju
Značajke poslovanja i djelatnosti	Organizacija je decentralizirana bez primjerenog nadzora
	Rezultati poslovanja ovise privrednim faktorima
	Profitabilnost je neprimjerena u odnosu na onu u djelatnosti
	Djelatnost ima veliku stopu promjene
	Djelatnost je u recesiji s mnogim poslovnim bankrotima
	Postoje dvojbe o sposobnosti preduzeća da nastavi poslovanje
Značajke revizije	Postoji mnogo spornih ili teških računovodstvenih pitanja
	Prisutni su značajni poslovni događaji čija je revizija teška
	Prisutni su značajni i neobični poslovni događaji sa povezanim strankama
	U revizijama prethodnog perioda otkrivene su greške
	Komitent je nov i nije nikada imao reviziju ili se od prethodnih revizora ne može dobiti dovoljno podataka
	Uposlenici računovodstvenog odjela neiskusno ili nemarno obavljaju dužnosti

Izvor: (Messier F., 2000., 95)

Kontrolni rizik (KR) predstavlja rizik da interna kontrola neće pravovremeno spriječiti ili uočiti značajne greške ili propuste koji se mogu dogoditi. Kvalitetna procjena KR glavni je korak u planiranju revizije, jer revizor na bazi ovog rizika prvenstveno planira vrstu, vrijeme i obim testova revizije, kako za pojedine računovodstvene cikluse, tako i za neke specifične izjave ili revizijske ciljeve unutar ciklusa. Revizoru su na raspolaganju dvije strategije utvrđivanja KR, i to: (1) strategija nepouzdavanja u internu kontrolu komitenta ili strategija neovisnosti i (2) strategija pouzdavanja u internu kontrolu komitenta ili strategija povjerenja.

Interna kontrola je skup postupaka koje oblikuje uprava, rukovoditelji i ostali djelatnici sa svrhom stjecanja razumnog uvjerenja glede postizanja ciljeva na području slijedećih kategorija: (a) učinkovitost poslovanja, (b) pouzdanost finansijskog izvještavanja i (c) usklađenost s primjenjivim zakonima i propisima (Messier F., 2000., 191). Revizor će odabrati strategiju neovisnosti,

tj. opredijeliti se za maksimalnu procjenu KR (100%) u slučaju kada vjeruje da politika kontrole ili kontrolni postupci nisu učinkoviti i ne pružaju značajno tačne finansijske informacije, i / ili kada vjeruje da je učinkovitije (jeftinije) provoditi obimnija neovisna testiranja računa, nego detaljne testove interne kontrole. Učinkovitost interne kontrole može se narušiti od strane same uprave, greškama zaposlenika ili pak postojanjem tajnih sporazuma. Ukoliko revizor vjeruje da učinkovitost interne kontrole komitenta nije narušena, tada se može opredijeliti za strategiju pouzdavanja u internu kontrolu i KR procijeniti na niži nivo od maksimalnog. Bitno je istaći činjenicu da ne postoji jedna revizijska strategija primjenjiva za cijelu reviziju, nego revizor utvrđuje strategiju za pojedine računovodstvene cikluse, ili za neku specifičnu izjavu, odnosno za cilj revizije unutar ciklusa. Također, KR se javlja neovisno o reviziji i revizor ne može uticati na nivo KR.

Rizik neotkrivanja (RN) predstavlja u suštini rizik da revizor neće uspjeti otkriti značajne greške ili propuste koji postoje u finansijskim izvještajima. Ovaj rizik može se analitički raščlaniti na: rizik korištenja uzorka i rizik neovisan od korištenja uzorka. Rizik korištenja uzorka javlja se u situaciji kada revizor ne ispituje računovodstvene stavke ili vrste poslovnih događaja 100 % i odnosi se na mogućnost izabira uzorka koji nije reprezentativan za statističku masu što posljedično tome dovodi do pogrešnog zaključka o ispitivanim računovodstvenim stavkama ili vrstama poslovnih događaja. Rizik neovisan od korištenja uzorka može da postoji čak i kada revizor ispita statističku masu, a javlja se ukoliko revizor: (a) koristi neprimjereni revizijski postupak, (b) propusti otkriti grešku pri primjeni revizijskog postupka i/ili (c)pogrešno protumači rezultat revizije. RN revizor može se kontrolirati i svesti na prihvatljiv nivo kroz obim i vrstu revizijskih postupaka koji se provode.

Međusobna povezanost između IR, KR i RN ogleda se u tome što IR i KR postoje neovisno o reviziji, dok je RN posljedica provođenja same revizije. Također, RN je u obrnuto proporcionalnoj vezi sa IR i KR. Naime, ukoliko se procijeni da je nivo IR i KR visok, utvrđuje se niži nivo RN. Npr. ukoliko revizor procijeni da odluke o nabavci sirovina donosi samo jedna osoba, te da kontrolni postupci interne kontrole ciklusa nabave nisu učinkoviti, rizik revizora usmjeren na neotkrivanje grešaka i propusta biti će mali.

Metode procjene RR revizor primjenjuje u toku prve tri faze provođenja revizije, kao sredstvo za planiranje revizije, kako bi ustanovio planirani nivo RR. Na osnovu planiranog nivoa RR, ali i na bazi početne procjene značajnosti, revizor određuje obim revizijskih postupaka, kako bi mogao formirati

mišljenje o revidiranim finansijskim izvještajima. Ukoliko je revizijska procjena dostignutog RR do posljednje faze revizije manja ili jednaka planiranoj razini rizika, revizor može izdati pozitivan izvještaj. Međutim, ukoliko je revizijska procjena dostignutog RR do posljednje faze revizije veća od planirane razine rizika, revizor treba provesti dodatne revizijske postupke ili izdati mišljenje sa rezervom. Značajnost, kao načelo revizije, djeluje u istom pravcu kao i RR. Ukoliko je vjerojatni nivo grešaka utvrđen do posljednje faze revizije manji ili jednak onom ustanovljenom prlikom početne procjene značajnosti revizor može izdati pozitivan izvještaj. Međutim, ukoliko je vjerojatni nivo grešaka utvrđen do posljednje faze revizije veći od onog ustanovljenog prlikom početne procjene značajnosti revizor može zahtijevati prilagodbu finansijskih izvještaja komitenta. Ako komitent odbije izvršiti prilagodbu finansijskih izvještaja tada će revizor izdati mišljenje s rezervom ili negativno mišljenje. Dakle, RR, je pored ostalih načela revizije, jedna od osnovnih odrednica revizora prilikom oblikovanja mišljenja o revidiranim finansijskim izvještajima.

Metode procjene RR mogu biti kvalitativne i kvantitativne. Koju će metodu revizor odabrati pitanje je subjektivne odluke i procjene. Bitno je istaći činjenicu da se metode procjene RR mogu primjeniti kako na nivou ukupnih finansijskih izvještaja, tako i na nivou pojedine stavke ili pak vrste poslovnog događaja. Kvalitativna metoda procjene RR polazi od jednačine:

$$RR = IR*KR*RN$$

gdje je:

RR – revizijski rizik,
IR – inherentni rizik,
KR – kontrolni rizik,
RN – rizik neotkrivanja

Procjene vrijednosti rizika kreću se u intervalu od 0 do 1, pri čemu 0 predstavlja minimalni nivo rizika, dok 1 predstavlja maksimalni nivo rizika, tj. rizik 100%. Pomoću ove metode revizor na bazi procjene RR, KR i IR izračunava RN. Na osnovu dobijenog rezultata revizor utvrđuje obim revizije. Npr. revizor je procijenio na osnovu značaja računa dobavljača za finansijske izvještaje planirani RR i postavio ga na 0,10. Ovako mali RR upućuje na informaciju da je vjerojatnost da račun sadrži značajnu grešku niska. Nadalje, procjenujući IR kroz značajke uprave, poslovanja i djelatnosti, te značajke revizije, odlučuje ga postaviti na 0,70. Također, procjenjujući internu kontrolu ciklusa nabave revizor je odlučio postaviti KR na 0,85. RN na bazi naprijed

pomenute formule iznosi 0,16 što znači da revizor utvrđuje obim revizije uz samo 16% vjerovatnost, da se značajna greška, ukoliko postoji, neće otkriti.

Kvantitativni metodi se zasnivaju na opisnim terminima nivoa rizika. Prema ovoj metodi RR može biti: vrlo mali, mali ili umjeren, dok IR, KR i RN mogu biti: mali, umjereni ili veliki. Kvalitativnim metodom RN značajne greške računa dobavljača, ukoliko je RR revizor procijenio kao vrlo mali, IR kao umjeren i KR kao veliki, procijenjen je kao mali, što će zahtijevati detaljniju provjeru tog računa. Detaljnija provjera tog računa uz mali RN zahtijeva se zbog značajnosti računa dobavljača za finansijske izvještaje, umjerenog IR, te procjene da postoji velika vjerojatnost da se značajna greška dogodila u ciklusu nabave dogodila, a da je sistem interne kontrole nije uočio ili spriječio. Ograničenja postojećih metoda procjene RR ogledaju se u činjenici postojanja mogućnosti da, ukoliko revizor koristi naprijed navedene metode kod korekcije revizorskog plana ili procjene revizijskih rezultata, stvarni nivo RR bude veći od RR koji proizilazi iz formule. Također, one ne uzimaju u obzir sinergetski efekat, već pretpostavljaju da su elementi RR neovisni jedni od drugih. Pomenute metode ne uzimaju u obzir rizike neovisne od korištenja uzorka, niti se njihove procjene RR i određivanje RN može smatrati u potunosti realnim iz razloga što procijenjeni nivo KR i IR predstavlja samo subjektivnu, ali ne i uvijek, objektivnu, procjenu revizora, ma koliko on tome težio.

2. METODA PROCJENE REVIZIJSKOG RIZIKA POMOĆU MATRICE

Model se zasniva na procjeni RR, IR i KR pomoću anketa koje pomažu u otkrivanju slijedećih aspekata:

- nivoa rizika da revizor nesvjesno neće uspjeti na odgovarajući način oblikovati mišljenje o finansijskim izvještajima koja sadrže značajnu pogrešku,
- nivoa rizika da će nastati značajne greške ili propusti u finansijskim izvještajima uz pretpostavku da nisu u vezi sa internom kontrolom, odnosno da će nastati u nedostatku interne kontrole, te
- nivoa rizika da interna kontrola neće pravovremeno spriječiti ili uočiti značajne greške ili propuste koji se mogu dogoditi.

Obrađeni rezultati anketa prenose se na matricu procjene RR, odakle se iščitava nivo RN, kako bi mogao formirati mišljenje o revidiranim finansijskim izvještajima. Da bi smo lakše razumjeli model koji predlažemo obradićemo ga

na primjeru računa dobavljača. Račun dobavljača izabrali smo zbog toga, što je revizijsko ispitivanje pokazalo da su, iako revizija ciklusa nabave i njegovih računa nije teška i ne prate je stalni računovodstveni problemi, u ciklusu nabave i povezanim računima vjerojatnije značajne pogreške nego na ostalim računima. Tri glavne vrste poslovnih događaja koje se pojavljuju u ciklusu nabave su: nabava robe i usluga za novac ili uz odgodu plaćanja, plaćanje obaveza u vezi s takvom nabavom te povrat robe dobavljačima za gotovinu ili uz odgodu plaćanja. Ovi poslovni događaji direktno utječu, prije svega, na promjene stanja računa: obaveza prema dobavljačima, zaliha, različitih računa imovine, troškova i rashoda, te na promjene stanja računa novca. RR kod ovog modela predstavlja procjenu revizora o značaju računa za finansijske izvještaje, a može biti:

- vrlo mali – nivo rizika od 0,00 do 0,20
- mali – nivo rizika od 0,21 do 0,40
- umjeren – nivo rizika od 0,41 do 0,60
- veliki – nivo rizika od 0,61 do 1,00.

Pretpostaviti ćemo da je u našem primjeru za račun dobavljača revizor procijenio nivo rizika kao vrlo mali, tj. nivo rizika od 0,00 do 0,20 zbog njegovog značaja za finansijske izvještaje. IR kod ovog modela predstavlja prosječnu ocjenu ovog rizika na bazi anketa ispunjenih od strane uposlenika i na bazi procjene revizora. Pretpostavimo da je revizor proveo anketiranje 15 najviših rukovodioca preduzeća, kako od rukovodioca nabave, proizvodnje, prodaje, finansija, marketinga, tako i do rukovodioca istraživanja i razvoja, koji su odgovorili na 11 pitanja. Odgovori su imali 4 nivoa intenziteta i to: 1 – nimalo, 2 – malo, 3 – prilično i 4 – u potpunosti. Rezultati ove ankete dati su u tablici 2:

Tablica 2: Frekvencije odgovora na pitanja o značajkama uprave, djelatnosti i poslovanja na ciklus nabave, tačnije na račun dobavljača

R. br.	Pitanje :	Broj odgovora			
		1	2	3	4
1.	U kojoj mjeri odluke o nabavci donosi jedna osoba ili manja skupina zaposlenih?	5	3	5	2
2.	Koliko je česta je fluktuacija rukovodioca nabave?	10	5	0	0
3.	Da li se dešava da ne dominira isključivo ekonomski kriterij pri odabiru dobavljača?	4	4	5	2
4.	U kojoj mjeri uprava zahtijeva ostvarenje planirane dobiti?	0	2	4	9
5.	Da li se dešava da se strogo ne poštuje i slijedi hijerarhijska struktura?	2	3	4	6
6.	Da li se dešava da uprava ne omogućuje sudjelovanje rukovodioca nabave u procesu odlučivanja?	5	4	4	2

7.	Koliko je organizacija preduzeća decentralizirana u odlučivanju bez kvalitetnog nadzora?	4	6	3	2
8.	Koliko je preduzeće finansijski stabilno?	0	5	10	0
9.	U kojoj mjeri je profitabilnost preduzeća veća ili manja u odnosu na profitabilnost djelatnosti (grane)?	2	6	7	0
10.	Koliko je djelatnost preduzeća poduzetna i prodorna u djelovanju?	0	5	8	2
11.	U kojoj mjeri rezultati poslovanja ovise o privrednim kretanjima na tržištu?	0	0	4	11

Izvor: (obradili autori)

Utvrđivanje prosječne ocjene petnaest najviših rukovodioca preduzeća o značajkama uprave, djelatnosti i poslovanja na ciklus nabave, tačnije na račun dobavljača prikazano je u tablici 3.

Tablica 3: Prosječna ocjena najviših rukovodioca preduzeća o značajkama uprave, djelatnosti i poslovanja na račun dobavljača

Ocjena	F	%	Težina
1 - nimalo	32	19,39	32
2 - malo	43	26,07	86
3 - prilično	54	32,73	162
4 - u potpunosti	36	21,82	144
Ukupno:	165	100	424
Prosječna ocjena			2,56

Izvor: (obradili autori)

Prije nego što revizor pregleda rezultate ankete i utvrdi prosječnu ocjenu najviših rukovodioca preduzeća o značajkama uprave neophodno je da sam razmotri značajke uprave, poslovanja, djelatnosti i revizije, te da odgovori na slična pitanja u anketnom listiću konstruisanom posebno za njega kako bi mogao na taj način on lično procijeniti nivo IR. Rezultati ankete koju je ispunio revizor dati su u slijedećoj tablici:

Tablica 4: Frekvencije odgovora revizora na pitanja o značajkama uprave, djelatnosti, poslovanja i revizije na ciklus nabave, tačnije na račun dobavljača

R. br.	Pitanje :	Broj odgovora			
		1	2	3	4
1.	Odluke donosi jedna osoba ili manja skupina zaposlenih	1	0	0	0
2.	Česta je fluktuacija uprave i najviših rukovodioca	0	1	0	0
3.	Uprava daje pretjerani naglasak na planirane zarade	0	0	1	0
4.	Uprava ima neprimjereno agresivan stav	0	0	1	0
5.	Reputacija uprave u poslovnoj zajednici je mala	0	0	0	1
6.	Uprava pretjerano izbjegava odgovore na revizorske upite	0	0	1	0

7.	Uprava se često ne slaže sa revizorima	0	1	0	0
8.	Ugovori o naknadi se temelje na ostvarenom poslovanju	0	0	0	1
9.	Organizacija je decentralizirana bez primjerenog nadzora	0	1	0	0
10.	Rezultati poslovanja ovise privrednim faktorima	0	0	1	0
11.	Profitabilnost je neprimjerena u odnosu na onu u djelatnosti	0	0	1	0
12.	Djelatnost ima veliku stopu promjene	0	1	0	0
13.	Djelatnost je u recesiji s mnogim poslovnim bankrotima	0	0	1	0
14.	Postoje dvojbe o sposobnosti preduzeća da nastavi poslovanje	0	1	0	0
15.	Postoji mnogo spornih ili teških računovodstvenih pitanja	0	0	1	0
16.	Prisutni su značajni poslovni događaji čija je revizija teška	0	0	1	0
17.	Prisutni su značajni i neobični poslovni događaji sa povezanim strankama	0	0	1	0
18.	U revizijama prethodnog perioda otkrivene su greške	0	0	1	0
19.	Komitent je nov i nije nikada imao reviziju ili se od prethodnih revizora ne može dobiti dovoljno podataka	0	0	1	0
20.	Uposlenici računovodstvenog odjela neiskusno ili nemarno obavljaju dužnosti	0	0	1	0

Izvor: (obradili autori)

Utvrđivanje prosječne ocjene revizora o značajkama uprave, djelatnosti, poslovanja i revizije na ciklus nabave, tačnije na račun dobavljača prikazano je u tablici 5.

Tablica 5: Prosječna ocjena revizira o značajkama uprave, djelatnosti i poslovanja preduzeća na račun dobavljača

Ocjena	F	%	Težina
1 - nimalo	1	5	1
2 - malo	5	25	10
3 - prilično	12	60	36
4 - u potpunosti	2	10	8
Ukupno:	20	100	55
Prosječna ocjena			2,75

Izvor: (obradili autori)

Prosječna ocjena najviših rukovoditelja preduzeća iznosi 2,56, dok prosječna ocjena revizora iznosi 2,75. Kako je odstupanje između prosječnih ocjena minimalno, tj. manje od 0,50 (2,75 – 2,56 = + 0,19) revizor može prvotnu procjenu IR smatrati valjanom, te pristupiti izračunu prosjeka prosječnih ocjena: (2,56 + 2,75) / 2= 2,65. Nivo IR revizor je odredio i postavio kao umjeren, a na bazi slijedeće tablice:

Tablica 6: Procjena inherentog rizika na bazi prosjeka prosječnih ocjena

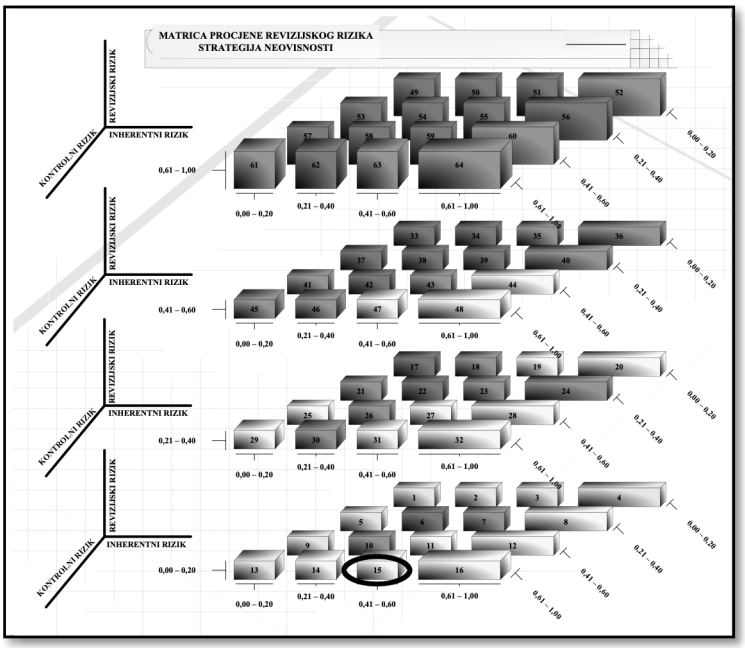
Prosjek prosječnih ocjena	Nivo inherentnog rizika
1,00 – 1,62	vrlo mali – nivo rizika od 0,00 do 0,20
1,63 – 2,25	mali – nivo rizika od 0,21 do 0,40
2,26 – 2,88	umjeren – nivo rizika od 0,41 do 0,60
2,88 – 4,00	veliki – nivo rizika od 0,61 do 1,00.

Izvor: (obradili autori)

Ukoliko je razlika između prosječne ocjene revizora i prosječne ocjene najviših rukovoditelja preduzeća jednaka ili veća od + 0,50 revizor treba posumnjati u poštenje uprave, mogućnost postojanja tajnih sporazuma među najvišim rukovodiocima, te mogućnost postojanja pogrešaka i nepravilnosti. U ovom slučaju revizor nivo IR treba odrediti i postaviti kao veliki, odnosno nivo rizika od 0,61 do 1,00. Ukoliko je razlika između prosječne ocjene revizora i prosječne ocjene najviših rukovoditelja jednaka ili veća od – 0,50, revizor nivo inherentog rizika treba procijeniti na naredni viši nivo. Npr. ukoliko je procječna ocjena revizora 1,95, a prosječna ocjena najviših rukovoditelja preduzeća 2,60, tada vrijednost prosjeka prosječnih ocjena (1,95 + 2,60) / 2 = 2,27 zahtijeva određivanje i postavljanje IR na nivo umjeren, tj. na nivo rizika od 0,41 do 0,60. S obzirom da je razlika prosječnih ocjena – 0,65 (1,95 – 2,60), revizor će nivo IR odrediti i postaviti kao veliki, zbog sumnje da postoji mnoštvo pogrešaka i nepravilnosti koje su nastale u nedostatku interne kontrole, a koje su najvjerojatnije posljedica karakteristika poslovanja i djelatnosti preduzeća.

Utvrđivanje nivoa KR kod ovog modela ovisi o tome da li se revizor opredijelio za strategiju neovisnosti ili pak za strategiju povjerenja. Ukoliko se revizor opredijelio za strategiju neovisnosti tada se KR direktno određuje i postavlja kao veliki, odnosno na nivo rizika od 0,61 do 1,00. U ovom slučaju RN, kao i vrste, obim i vrijeme provođenja dokaznih testova određujemo pomoću matrice procjene RR:

Shema 3: Matrica procjene revizijskog rizika – strategija neovisnosti

Izvor: (obradili autori)

Matricu sačinjavaju 64 polja, pri čemu svako polje predstavlja različite kombinacije nivoa, odnosno različite kombinacije intervalnih vrijednosti RR, KR i IR. Nivo RN izačunavamo na bazi jednakosti: RR = IR*KR*RN, odnosno RN = RR / (KR*IR). Naredna tablica procjenjuje nivoe RN u pojedinim poljima matrice procjene RR.

Tablica 7: Procjena rizika neotkrivanja u pojedinim poljima matrice revizijskog rizika

Polje	Nivo RR (intervalna vrijednost)	Nivo KR (intervalna vrijednost)	Nivo IR (intervalna vrijednost)	Nivo RN (intervalna vrijednost)	Zaključak:
1.	0,00 - 0,20	0,00 - 0,20	0,00 - 0,20	0,00 - 0,00	Vrlo mali RN
2.	0,00 - 0,20	0,00 - 0,20	0,21 - 0,40	0,00 - 0,00	Vrlo mali RN
3.	0,00 - 0,20	0,00 - 0,20	0,41 - 0,60	0,00 - 0,00	Vrlo mali RN
4.	0,00 - 0,20	0,00 - 0,20	0,61 - 1,00	0,00 - 0,00	Vrlo mali RN
5.	0,00 - 0,20	0,21 - 0,40	0,00 - 0,20	0,00 - 0,00	Vrlo mali RN
6.	0,00 - 0,20	0,21 - 0,40	0,21 - 0,40	0,00 - 4,54	Veliki RN
7.	0,00 - 0,20	0,21 - 0,40	0,41 - 0,60	0,00 - 2,32	Umjeren RN
8.	0,00 - 0,20	0,21 - 0,40	0,61 - 1,00	0,00 - 1,56	Mali RN

9.	0,00 - 0,20	0,41 - 0,60	0,00 - 0,20	0,00 - 0,00	Vrlo mali RN
10.	0,00 - 0,20	0,41 - 0,60	0,21 - 0,40	0,00 - 2,32	Umjeren RN
11.	0,00 - 0,20	0,41 - 0,60	0,41 - 0,60	0,00 - 1,19	Mali RN
12.	0,00 - 0,20	0,41 - 0,60	0,61 - 1,00	0,00 - 0,80	Mali RN
13.	0,00 - 0,20	0,61 - 1,00	0,00 - 0,20	0,00 - 0,00	Vrlo mali RN
14.	0,00 - 0,20	0,61 - 1,00	0,21 - 0,40	0,00 - 1,56	Mali RN
15.	0,00 - 0,20	0,61 - 1,00	0,41 - 0,60	0,00 - 0,80	Mali RN
16.	0,00 - 0,20	0,61 - 1,00	0,61 - 1,00	0,00 - 0,54	Mali RN
17.	0,21 - 0,40	0,00 - 0,20	0,00 - 0,20	5,25 - 0,00	Veliki RN
18.	0,21 - 0,40	0,00 - 0,20	0,21 - 0,40	2,63 - 0,00	Umjeren RN
19.	0,21 - 0,40	0,00 - 0,20	0,41 - 0,60	1,75 - 0,00	Mali RN
20.	0,21 - 0,40	0,00 - 0,20	0,61 - 1,00	1,05 - 0,00	Mali RN
21.	0,21 - 0,40	0,21 - 0,40	0,00 - 0,20	2,63 - 0,00	Umjeren RN
22.	0,21 - 0,40	0,21 - 0,40	0,21 - 0,40	1,31- 9,07	Veliki RN
23.	0,21 - 0,40	0,21 - 0,40	0,41 - 0,60	0,88 - 4,65	Umjeren RN
24.	0,21 - 0,40	0,21 - 0,40	0,61 - 1,00	0,53 - 3,12	Umjeren RN
25.	0,21 - 0,40	0,41 - 0,60	0,00 - 0,20	1,75 - 0,00	Mali RN
26.	0,21 - 0,40	0,41 - 0,60	0,21 - 0,40	0,88 - 4,65	Umjeren RN
27.	0,21 - 0,40	0,41 - 0,60	0,41 - 0,60	0,58 - 2,38	Mali RN
28.	0,21 - 0,40	0,41 - 0,60	0,61 - 1,00	0,35 - 1,60	Mali RN
29.	0,21 - 0,40	0,61 - 1,00	0,00 - 0,20	1,05 - 0,00	Mali RN
30.	0,21 - 0,40	0,61 - 1,00	0,21 - 0,40	0,53 - 3,12	Umjeren RN
31.	0,21 - 0,40	0,61 - 1,00	0,41 - 0,60	0,35 - 1,60	Mali RN
32.	0,21 - 0,40	0,61 - 1,00	0,61 - 1,00	0,21 - 1,07	Mali RN
33.	0,41 - 0,60	0,00 - 0,20	0,00 - 0,20	10,25 - 0,00	Veliki RN
34.	0,41 - 0,60	0,00 - 0,20	0,21 - 0,40	5,13 - 0,00	Veliki RN
35.	0,41 - 0,60	0,00 - 0,20	0,41 - 0,60	3,42 - 0,00	Umjeren RN
36.	0,41 - 0,60	0,00 - 0,20	0,61 - 1,00	2,05 - 0,00	Umjeren RN
37.	0,41 - 0,60	0,21 - 0,40	0,00 - 0,20	5,13 - 0,00	Veliki RN
38.	0,41 - 0,60	0,21 - 0,40	0,21 - 0,40	2,56 - 13,61	Veliki RN
39.	0,41 - 0,60	0,21 - 0,40	0,41 - 0,60	1,71 - 6,97	Veliki RN
40.	0,41 - 0,60	0,21 - 0,40	0,61 - 1,00	1,03 - 4,68	Umjeren RN
41.	0,41 - 0,60	0,41 - 0,60	0,00 - 0,20	3,42 - 0,00	Umjeren RN
42.	0,41 - 0,60	0,41 - 0,60	0,21 - 0,40	1,71 - 6,97	Veliki RN
43.	0,41 - 0,60	0,41 - 0,60	0,41 - 0,60	1,14 - 3,57	Umjeren RN
44.	0,41 - 0,60	0,41 - 0,60	0,61 - 1,00	0,68 - 2,40	Mali RN
45.	0,41 - 0,60	0,61 - 1,00	0,00 - 0,20	2,05 - 0,00	Umjeren RN
46.	0,41 - 0,60	0,61 - 1,00	0,21 - 0,40	1,03 - 4,68	Umjeren RN
47.	0,41 - 0,60	0,61 - 1,00	0,41 - 0,60	0,68 - 2,40	Mali RN
48.	0,41 - 0,60	0,61 - 1,00	0,61 - 1,00	0,41 - 1,61	Mali RN
49.	0,61 - 1,00	0,00 - 0,20	0,00 - 0,20	15,25 - 0,00	Veliki RN
50.	0,61 - 1,00	0,00 - 0,20	0,21 - 0,40	7,63 - 0,00	Veliki RN
51.	0,61 - 1,00	0,00 - 0,20	0,41 - 0,60	5,08 - 0,00	Veliki RN
52.	0,61 - 1,00	0,00 - 0,20	0,61 - 1,00	3,05 - 0,00	Umjeren RN
53.	0,61 - 1,00	0,21 - 0,40	0,00 - 0,20	7,63 - 0,00	Veliki RN
54.	0,61 - 1,00	0,21 - 0,40	0,21 - 0,40	3,81 - 22,68	Veliki RN
55.	0,61 - 1,00	0,21 - 0,40	0,41 - 0,60	2,54 - 11,61	Veliki RN
56.	0,61 - 1,00	0,21 - 0,40	0,61 - 1,00	1,53 - 7,81	Veliki RN
57.	0,61 - 1,00	0,41 - 0,60	0,00 - 0,20	5,08 - 0,00	Veliki RN
58.	0,61 - 1,00	0,41 - 0,60	0,21 - 0,40	2,54 - 11,61	Veliki RN
59.	0,61 - 1,00	0,41 - 0,60	0,41 - 0,60	1,69 - 5,95	Veliki RN
60.	0,61 - 1,00	0,41 - 0,60	0,61 - 1,00	1,02 - 4,00	Umjeren RN
61.	0,61 - 1,00	0,61 - 1,00	0,00 - 0,20	3,05 - 0,00	Umjeren RN
62.	0,61 - 1,00	0,61 - 1,00	0,21 - 0,40	1,53 - 7,81	Veliki RN

63.	0,61 - 1,00	0,61 - 1,00	0,41 - 0,60	1,02 - 4,00	Umjeren RN
64.	0,61 - 1,00	0,61 - 1,00	0,61 - 1,00	0,61 - 2,69	Umjeren RN

Izvor: (obradili autori)

Dakle, polja matrice: 1-5, 9 i 13 označavaju vrlo mali RN, polja: 6, 17, 22, 33, 34, 37-39, 42, 49-51, 53-59 i 62 mali RN, polja: 7, 10, 18, 21, 23, 24, 26, 30, 35, 36, 40, 41, 43, 45, 46, 52, 60, 61, 63 i 64 umjeren RN, dok polja: 6, 17, 22, 33, 34, 37-39, 42, 49-51, 53-59 i 62 označavaju veliki RN. Shodno tome, u našem primjeru revizor će prilikom planiranja revizije računa dobavljača RN procijeniti kao mali (nivo 0,21 – 0,40), što će zahtijevati detaljniju provjeru tog računa, nego u slučaju da je procijenjen umjeren, ili pak, veliki RN. Argumenti koji opravdavaju ovakvu procjenu revizora su:

- revizor je RR procjenio kao vrlo mali (nivo 0,00 – 0,20), zbog značaja računa za finansijske izvještaje, čime smanjuje vjerovatnost da račun može sadržavati značajne pogreške i propuste, odnosno nepravilnosti.
- revizor je IR odredio i postavio kao umjeren (nivo 0,41 – 0,60), na bazi anketa ispunjenih od strane uposlenika preduzeća i na bazi procjene revizora, čime se povećava vjerojatnost da su nastale pogreške i propusti u finansijskim izvještajima u nedostatku interne kontrole.
- revizor je odabrao strategiju nepouzdavanja u internu kontrolu preduzeća čije finansijske izvještaje revidira, što upućuje na zaključak da interna kntrola komitenta vjerojatno nije pravovremeno spriječila ili uočila vjerojatno nastale značajne pogreške i nepravilnosti u finansijskim izvještajima i zahtijeva direktno postavljanje KR kao velikog (nivo 0,61 – 1,00).

Ukoliko se revizor opredijeli za strategiju povjerenja, tada mu predstoji provođenje, najvjerojatnije, dugotrajnih i mukotrpnih testova kontrole. U vezi sa tim javlja se i utjecaj organizacijske strukture, te način podjele dužnosti na nastanak mogućih pogrešaka i nepravilnosti. Razumna procjena nivoa KR i poznavanje interne kontrole predstavlja osnov za planiranje revizije, te za utvrđivanje vrste, vremena provođenja i obima testova koje treba provesti kako bi se moglo formirati mišljenje o revidiranim finansijskim izvještajima. Primjena strategije povjerenja podrazumijeva nižu procjenu KR od maksimalne (nivo 0,61 – 1,00), a kako postavljeni i određeni nivo KR direktno utječe na određivanje i postavljanje nivoa RN, neophodno je da revizor prikupi što više dokaza koji opravdavaju takvu procjenu KR.

Revizor prvo treba da utvrdi da li je sistem interne kontrole učinkovito osmišljen i postavljen, a zatim da li se taj sistem učinkovito provodi. Kako na učinkovitost interne kontrole utiče niz faktora, poput kršenja interne kontrole

od strane uprave i nadređenih rukovodioca, zatim pogreške uposlenika, te postojanje tajnih sporazuma između uposlenih i uprave, kao i između uposlenih i trećih lica, neophodna je objektivna procjena njene učinkovitosti i sa aspekta postavljanja i sa aspekta primjene. Zbog toga ćemo KR u slučaju primjene strategije povjerenja utvrditi kao prosječnu ocjenu na bazi upitnika ispunjenog od strane revizora. Pretpostavimo da je revizor ispunio upitnik od 60 pitanja. Odgovori su imali 4 nivoa intenziteta i to: 1 – nimalo, 2 – malo, 3 – prilično i 4 – u potpunosti. Rezultati ovog upitnika dati su u tablici 8:

Tablica 8: Frekvencije odgovora na upitnik o učinkovitosti postavljanja i primjene sistema interne kontrole

R. br.	Pitanje :	Broj odgovora			
		1	2	3	4
1.	Da li postoje dokazi da preduzeće ne primjenjuje usvojene etičke standarde i standarde ponašanja?	0	1	0	0
2.	Da li postoje dokazi da se kadrovi ne upošljavaju i raspoređuju na radne zadatke u skladu sa sistematizacijom radnih mjesta?	0	1	0	0
3.	Da li postoje dokazi da revizijski odbor (interna revizija) nije neovisan u odnosu na upravu?	0	1	0	0
4.	Da li postoje dokazi da članovi revizijskog odbora ne posjeduju zahtijevano radno iskustvo u skladu sa sistematizacijom?	0	1	0	0
5.	Da li se uprava, odnosno nadređeni upliću neprimjereno u rad uposlenika odjela uključenih u ciklus nabave?	1	0	0	0
6.	Da li je u prethodnom periodu za koje nije vršena revizija došlo do promjene zakonskog okruženja?	0	1	0	0
7.	Da li je u prethodnom periodu za koje nije vršena revizija došlo do promjena uslova poslovanja, prvenstveo konkurentskih pritisaka?	0	1	0	0
8.	Da li su u prethodnom periodu za koje nije vršena revizija primljeni novi uposlenici u odjel interne kontrole?	1	0	0	0
9.	Da li je u prethodnom periodu za koje nije vršena revizija izvršeno restruktuiranje preduzeća?	1	0	0	0
10.	Da li je u prethodnom periodu za koje nije vršena revizija došlo do širenja poslovanja?	0	0	1	0
11.	Da li je u prethodnom periodu za koje nije vršena revizija došlo do primjene novih ili izmijenjenih računovodstvenih propisa?	0	1	0	0
12.	Da li je u prethodnom periodu za koje nije vršena revizija došlo do uvođenja novih ili usavršavanja postojećih informacionih sistema?	0	1	0	0
13.	Da li je u prethodnom periodu za koje nije vršena revizija došlo do uvođenja nove proizvodne linije, proizvoda, aktivnosti ili tehnologije?	0	0	1	0
14.	Da li postoje dokazi da ustroj interne kontrole nije primjeren djelatnosti koju obavlja preduzeće?	0	1	0	0
15.	Da li postoje dokazi da dužnosti nisu raspodijeljene na odgovarajući način u skladu sa ciljevima kontrole?	0	1	0	0

16.	Da li postoje dokazi da nisu prisutni odgovarajući pregledi i odobrenja knjiženja poslovnih događaja u vezi sa nabavom?	0	1	0	0
17.	Da li postoje dokazi da se podaci na odgovarajući način ne unose u sistem?	0	1	0	0
18.	Da li postoje dokazi da se ne primjenjuju odgovarajući postupci za ispravnu procjenu i primjenu računovodstvenih načela?	1	0	0	0
19.	Da li postoje dokazi da se ne primjenjuju odgovarajuće odredbe za zaštitu imovine?	0	1	0	0
20.	Da li postoje dokazi da se ne primjenjuju odgovarajuće kontrolne tehnike za evidentirani poslovni događaj nabave robe i usluga za novac ili uz odgodu plaćanja?	0	1	0	0
21.	Da li postoje dokazi da se ne primjenjuju odgovarajuće kontrolne tehnike za evidentirani poslovni događaj plaćanja obaveza u vezi s nabavom robe i usluga za novac ili uz odgodu plaćanja?	0	1	0	0
22.	Da li postoje dokazi da se ne primjenjuju odgovarajuće kontrolne tehnike za evidentirani poslovni događaj povrata robe dobavljačima za gotovinu ili uz odgodu plaćanja?	0	1	0	0
23.	Da li je postoje dokazi da sistem interne kontrole nije osmišljen i ustrojen na način da uspijeva pružiti potpun i tačan output u skladu sa ciljevima i tekućim potrebama?	0	1	0	0
24.	Da li se koriste određene kontrole, odnosno kontrolni postupci, koje neuspješno sprječavaju ili otkrivaju greške i nepravilnosti u računovodstvenim podacima?	1	0	0	0
25.	Da li postoje dokazi da primjenjene odredbe o zaštiti imovine od gubitka, štete ili otuđenja ne rezultiraju uspješno?	0	1	0	0
26.	Da li osobe koje imaju moć namjerno krše pravila, postupke i procedure interne kontrole čime bitno utječu na ukupne ciljeve sistema interne kontrole, ali i preduzeća u cijelosti?	1	0	0	0
27.	Da li postoje dokazi da se zadaci interne kontrole ne ispunjavaju u zadanom roku, odnosno da se ne ispunjavaju uopšte?	1	0	0	0
28.	Da li uprava ili zaposleni svjesno krivo postupaju, mimo pravila, procedura, postupaka i politika preduzeća?	1	0	0	0
29.	Da li je došlo do manipulacije, falsifikacije ili otuđenja računovodstvene evidencije ili prateće dokumentacije, vezano za poslovne događaje evidentirane na računima dobavljača?	1	0	0	0
30.	Da li se određeni uposlenici krivo predstavljaju?	1	0	0	0
31.	Da li postoje dokazi da se nisu uspješno ispravili ranije utvrđeni nedostaci kontrole?	0	1	0	0
32.	Da li je uočena nedopuštena pristranost ili nedostatak objektivnosti onih koji su odgovorni za računovodstvene odluke?	1	0	0	0
33.	Da li je uočena pojava neobjavljenih značajnih ili opsežnih poslovnih događaja među povezanim strankama?	1	0	0	0
34.	Da li postoje dokazi da ciklus nabave robe i/ili usluga od dobavljača ne prate svi važni dokumenti evidencije poput: naloga za nabavu, narudžbenice, izvještaja o primitku, ulazne fakture, odobrenja za plaćanje, dnevnika nabave, salda konta	1	0	0	0

	dobavljača i konta plaćanja (blagajna i žiroračun, npr. koja se uspoređuju sa izvodima dobavljača i izvodima plaćanja)?				
35.	Da li postoje dokazi da se iniciranje i odobravanje naloga za nabavu robe i usluga neobavlja u skladu sa kriterijima uprave?	1	0	0	0
36.	Da li postoje dokazi da se neodobravaju i nepravilno izvršavaju narudžbe s obzirom na cijenu, količinu i kvalitetu dobavljača?	1	0	0	0
37.	Da li se na neodgovarajući način vrši prijem odobrene narudžbe roba i/ili usluga?	0	1	0	0
38.	Da li se na neodgovarajući način vrši obrada ulaznih faktura za primljenu robu i/ili usluge?	1	0	0	0
39.	Da li se na neodgovarajući način vrši obrada usklađenja ispravaka, popusta i povrata robe i/ili usluga dobavljačima?	0	1	0	0
40.	Da li se na neodgovarajući način vodi evidencija plaćanja dobavljačima?	0	1	0	0
41.	Da li postoje dokazi da se na odgovarajući način ne vodi evidencija svih ulaznih faktura, plaćanja i usklađenja na pojedinačnim (analitičkim) računima dobavljača?	1	0	0	0
42.	Da li se javila situacija da kumulativno salda evidencije na analitičkim računima dobavljača odgovaraju sintetičkoj evidenciji obaveza prema dobavljačima?	1	0	0	0
43.	Da li se javila situacija da kumulativno iznosi pojedinačnih plaćanja obaveza prema pojedinačnim dobavljačima ne odgovaraju sintetičkoj evidenciji izmirenih obaveza prema dobavljačima?	1	0	0	0
44.	Da li postoji ili je postojala situacija da jedan, te isti uposlenik izdaje nalog za nabavu, nabavlja i prima robu i/ili usluge?	1	0	0	0
45.	Da li postoji ili je postojala situacija da jedan, te isti uposlenik vodi evidenciju ulaznih faktura i evidenciju plaćanja obaveza prema dobavljačima?	1	0	0	0
46.	Da li postoji ili je postojala situacija da uposlenik koji vodi evidenciju plaćanja obaveza prema dobavljačima ima neograničen i nekontroliran pristup evidenciji salda konta dobavljača?	0	1	0	0
47.	Da li postoji ili je postojala situacija da jedan, te isti uposlenik vodi i analitičku i sintetičku evidenciju obaveza prema dobavljačima?	1	0	0	0
48.	Da li postoji ili je postojala situacija da je nabavka robe i/ili usluga proknjižena bez odobrene narudžbenice i izvještaja o primitku?	1	0	0	0
49.	Da li postoji ili je postojala situacija da je nabavka robe i/ili usluga izvršena, ali nije evidentirana?	1	0	0	0
50.	Da li postoji ili je postojala situacija da su poslovni događaji u vezi sa nabavom knjiženi u pogrešno vrijeme?	1	0	0	0
51.	Da li postoji ili je postojala situacija da je izvršena neodobrena nabavka robe i/ili usluga?	1	0	0	0
52.	Da li postoji ili je postojala situacija da je nabavka robe i/ili usluga knjižena na krivi račun dobavljača?	0	1	0	0

53.	Da li postoji ili je postojala situacija da je izvršena nabavka robe i/ili usluga po neodobrenim cijenama i/ili uvjetima nabavke?	1	0	0	0
54.	Da li postoji ili je postojala situacija da cijena na ulaznoj fakturi nije ispravna ili nije tačno obračunata?	1	0	0	0
55.	Da li se klasifikacija poslovnih događaja u vezi s nabavom ne obavlja u skladu sa zakonskim propisima i opšteprihvaćenim računovodstvenim načelima i standardima?	1	0	0	0
56.	Da li postoji ili je postojala situacija da je evidentirano nepostojeće plaćanje?	1	0	0	0
57.	Da li postoji ili je postojala situacija da je izvršeno plaćanje obaveza prema dobavljačima, ali nije evidentirano?	1	0	0	0
58.	Da li postoji ili je postojala situacija da je evidentirano neodobreno plaćanje?	1	0	0	0
59.	Da li postoji ili je postojala situacija da je netačno evidentiran iznos plaćenih obaveza prema dobavljačima?	1	0	0	0
60.	Da li postoji ili je postojala situacija da je plaćanje obaveza prema dobavljačima knjiženo na krivi račun dobavljača?	1	0	0	0

Izvor: (obradili autori)

Prosječna ocjena revizora o učinkovitosti postavljanja i primjene sistema interne kontrole u ciklusu nabave, tačnije na račun dobavljača iznosi:

Tablica 9: Prosječna ocjena revizora o učinkovitosti postavljanja i primjene sistema interne kontrole u ciklusu nabave

Ocjena	F	%	Težina
1 - nimalo	34	56,67	34
2 - malo	24	40,00	48
3 - prilično	2	3,33	6
4 - u potpunosti	0	0,00	0
Ukupno:	60	100	88
Prosječna ocjena			1,46

Izvor: (obradili autori)

Kako prosječna ocjena revizora iznosi 1,46, KR će procijeniti i postaviti kao vrlo mali (nivo rizika od 0,00 do 0,20) na bazi tablice 7.

Tablica 10: Procjena kontrolonog rizika na bazi prosječne ocjene revizora o učinkovitosti postavljanja i primjene sistema interne kontrole

Prosječna ocjena	Nivo kontrolnog rizika
1,00 – 1,62	vrlo mali – nivo rizika od 0,00 do 0,20
1,63 – 2,25	mali – nivo rizika od 0,21 do 0,40
2,26 – 2,88	umjeren – nivo rizika od 0,41 do 0,60
2,88 – 4,00	veliki – nivo rizika od 0,61 do 1,00.

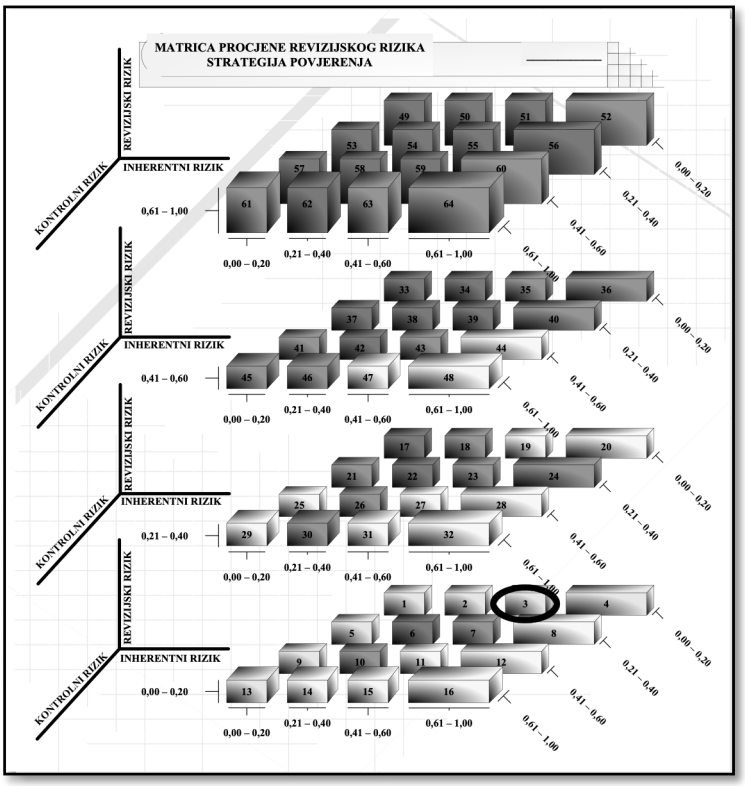
Izvor: (obradili autori)

Na bazi tablice 7. Procjena RN u pojedinim poljima matrice RR, revizor će, u našem primjeru, procijeniti i postaviti RN mogućih pogreški i nepravilnosti u okviru računa dobavljača, kao vrlo mali, što će zahtijevati manje detaljnu provjeru tih računa, nego u slučaju da je rizik procijenjen kao umjeren ili veliki. Argumenti koji opravdavaju ovakvu procjenu revizora su:

- revizor je RR procjenio kao vrlo mali (nivo 0,00 – 0,20), zbog značaja računa za finansijske izvještaje, čime smanjuje vjerovatnost da račun može sadržavati značajne pogreške i propuste, odnosno nepravilnosti
- revizor je IR odredio i postavio kao umjeren (nivo 0,41 – 0,60), na bazi anketa ispunjenih od strane uposlenika preduzeća i na bazi procjene revizora, čime se povećava vjerojatnost da su nastale pogreške i propusti u finansijskim izvještajima u nedostatku interne kontrole.
- revizor je odabrao strategiju pouzdavanja u internu kontrolu preduzeća čije finansijske izvještaje revidira, ispitao, proveo testove kontrole, prikupio i arhivirao dokaze koji upućuju na zaključak da je interna kontrola komitenta vjerojatno pravovremeno spriječila ili uočila vjerojatno nastale značajne pogreške i nepravilnosti u finansijskim izvještajima, te shodno naprijed navedenom, postavio KR kao vrlo mali (nivo 0,00 – 0,20).

Viši nivo IR u odnosu na procijenjeni i postavljeni nivo KR upućuje na mogućnost pogrešaka i/ili nepravilnosti u drugim ciklusima poslovanja, poput npr. ciklusa plata, ciklusa prodaje, ciklusa zaliha i slično. RN u slučaju primjene strategije povjerenja kao i vrste, obim i vrijeme provođenja dokaznih testova odredićemo pomoću matrice procjene RR:

Shema 4: Matrica procjene revizijskog rizika – strategija povjerenja

Izvor: (obradili autori)

ZAKLJUČAK

Primjerena prezentacija revizorskog mišljenja u vezi sa revidiranim finansijskim izvještajima u savremenoj reviziji i aktuelnim trendovima zahtjeva korisnika tih mišljenja, odnosno korisnika finansijkih izvještaja ne bi bila izvediva, ukoliko se ne bi minimizirala mogućnost pogrešne procjene RR, koja bi u suprotnom mogla dovesti do situacije da revizor nesvjesno (bez znanja) pogriješi prilikom oblikovanja mišljenja o finansijkim izvještajima koji su značajno pogrešni. RR predstavlja, dakle, rizik da revizor nesvjesno neće uspjeti na odgovarajući način oblikovati mišljenje o finansijskim izvještajima koja sadrže značajnu pogrešku. Na osnovu planiranog nivoa RR, ali i na bazi početne procjene značajnosti, revizor određuje obim revizijskih postupaka, odnosno obim dokaza koje treba prikupiti prilikom provođenja revizije, kako bi mogao formirati mišljenje o revidiranim finansijskim

izvještajima. Ukoliko je revizijska procjena dostignutog RR do posljednje faze revizije manja ili jednaka planiranoj razini rizika, revizor može izdati pozitivan izvještaj. Međutim, ukoliko je revizijska procjena dostignutog RR do posljednje faze revizije veća od planirane razine rizika, revizor treba provesti dodatne revizijske postupke ili izdati mišljenje sa rezervom.

Osnovna karakteristika RR jeste da se on sastoji od tri podjednako bitna rizika i to: IR, KR i RN. IR predstavlja rizik da će nastati značajne greške ili propusti u finansijskim izvještajima uz pretpostavku da nisu u vezi sa internom kontrolom, odnosno da će nastati u nedostatku interne kontrole. KR predstavlja rizik da interna kontrola neće pravovremeno spriječiti ili uočiti značajne greške ili propuste koji se mogu dogoditi. RN predstavlja u suštini rizik da revizor neće uspjeti otkriti značajne greške ili propuste koji postoje u finansijskim izvještajima. Bitno je istaći da na nivo IR revizor ne može utjecati iz razloga što on postoji neovisno od revizije, dok nivo KR i nivo RN revizor može razumno realno utvrditi provođenjem različitih testova kontrole. Također, prilikom utvrđivanja nivoa RR neophodno je istaknuti povezanost i sinergizam između pomenuta tri bitna rizika. Postojeće metode utvrđivanja nivoa RR obiluju mnoštvom nedostataka, među kojima u prvom redu ističemo mogućnost, najvjerojatnije, nerealne procjene RR i određivanja nivoa RN iz razloga što procijenjeni nivo KR i IR predstavlja samo subjektivnu, ali ne i uvijek, objektivnu, procjenu revizora, ma koliko on tome težio. Prijedlog nove metode utvrđivanja RR putem matrice RR predstavlja jedan od načina prevazilaženja pomenutog nedostatka.

Uzimajući u obzir zahtjeve Međunarodnih revizijskih standarda, načela i ciljeva, kao i zahtjeve MRS, MSFI, Zakona o računovodstvu i reviziji i druge akte, načela, politike i propise, možemo sa sigurnošću reći da je nemoguće prezentirati razumno, istinito i fer - korektno revizijsko mišljenje u vezi sa revidiranim finansijskim izvještajima, bez primjene adekhvatnih i unaprijeđenih metoda utvrđivanja RR.

LITERATURA

Knjige:

1. Albrecht W. S. et al., (2015), Fraud Examination 5th Edition, Cengage Learning, Boston
2. Andrić M., Krsmanović B., Jakšić D., (2009) Revizija – teorija i praksa, V izdanje, Ekonomski fakultet Subotica

3. Brekalo F., (2004) Revizija financijskih izvještaja, Faber&Zgombić Plus, Zagreb
4. Carmichael D. R., Willingham J. J., (2000) Pojmovi i metode revizije – vodič u suvremenu revizijsku teoriju i praksu, Mate d.o.o., Zagreb
5. Crumbley D. L., Heitger L. E., Smith G. S., (2015) Forensic and Investigative Accounting 7th Edition, CCH Inc., Illinois
6. Messier F. W., (2000) Revizija, Faber & Zgombić Plus, Zagreb
7. Messier F. W, Glover S., Prawitt D., (2016), Auditing & Assurance Services: A Systematic Approach: A Systematic Approach 10th Edition, McGraw Hill, New York
8. Popović. Ž., Vitezić. N., (2000) Revizija i analiza – instrumenti uspješnog donošenja poslovnih odluka, HZRFD, Zagreb
9. Tušek B., Žager L., (2006) Revizija, HZRIFD, Zagreb

Ostali izvori:

10. www.srr-fbih.org/standardi

Dr.sc. Jagoda Osmančević[154]
Dr.sc. Amir Osmančević[155]

MOGUĆNOST PRIMJENE SISTEMA OBRAČUNA TROŠKOVA PO AKTIVNOSTIMA U ZDRAVSTVENIM USTANOVAMA U BOSNI I HERCEGOVINI

THE POSSIBILITY OF APPLYING THE SYSTEM OF ACTIVITY-BASED COSTING IN HEALTH INSTITUTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

SAŽETAK:

Autori će predstaviti mogućnost implementacije sistema obračuna troškova po aktivnostima (ABC sistem) u zdravstvenim ustanovama u Bosni i Hercegovini (BiH), kao i analizu ključnih faktora koji utiču na uspostavu istog. Osnovni cilj ovog rada je prikazati faktore implementacije ABC sistema u zdravstvenim ustanovama u BiH. One primjenjuju tradicionalni sistem troškovnog računovodstva koji ravnomjerno raspoređuje troškove na nosioce troškova (zdravstvene tj. medicinske usluge), što dovodi do podcjenjivanja i precjenjivanja cijena koštanja pojedinih usluga. Nedostatak tačnih informacija o stvarnoj cijeni koštanja često dovodi do pogrešnih menadžerskih odluka, što u konačnici negativno utiče na poslovanje zdravstvenih ustanova, kao i na zadovoljstvo kvalitetom medicinskih usluga. Kako bi se ispitao nivo mogućnosti implementacije ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, istraživanje na osnovu upitnika i intervjua provedeno je tokom 2022. godine. Upitnik je poslan svim zdravstvenim ustanovama u BiH, tačnije rukovodiocima zdravstvenih ustanova, a neki od njih su i intervjuirani. Autori su postavili hipotezu da je mogućnost implementacije ABC sistema još uvijek niska u zdravstvenim ustanovama BiH.

Ključne riječi: sistem obračuna troškova po aktivnostima, implementacija i faktori utjecaja, zdravstvene ustanove, upravljanje troškovima

[154] Dr.sc. Jagoda Osmančević , Ekonomski fakultet Univerziteta u Bihaću, Pape Ivana Pavla II br. 2, 77 000 Bihać, osmancevic4@gmail.com
[155] Dr.sc. Amir Osmančević. JU Direkcija regionalnih cesta USK, Miroslava Krleže bb, Bihać, amiro.dr.sci@gmail.com

ABSTRACT:

The authors will present the possibility of implementing an activity-based cost accounting system (ABC system) in health institutions in Bosnia and Herzegovina (B&H), as well as an analysis of the key factors that influence its establishment. The main goal of this paper is to present the factors of the implementation of the ABC system in health institutions in B&H. Once they apply a traditional cost accounting system that evenly distributes costs on cost objects (health, i.e. medical services), which leads to the evaluation and assessment of the cost prices of individual services. The lack of accurate information about the real cost often leads to incorrect managerial information, which ultimately negatively affects the business of health institutions, as well as satisfaction with the quality of medical services. In order to examine the level of possibility of implementation of the ABC system in health institutions, research based on questionnaires and interviews was conducted during 2022. The questionnaire was sent to all health institutions in B&H, more precisely to the managers of health institutions, and some of them were also interviewed. The authors hypothesized that the possibility of implementing the ABC system is still low in the healthcare institutions of B&H.

Key words: activity-based costing system, implementation and influencing factors, healthcare institutions, cost management

JEL: M42

UVOD

Posljednjih godina značajno je povećana efikasnost menadžmenta u pružanju zdravstvenih usluga, kao i sistema kvaliteta u zdravstvenim ustanovama. Pacijenti očekuju više od pružatelja zdravstvenih usluga, poput viših standarda njege. Istovremeno, oni koji plaćaju zdravstvene usluge sve su zabrinutiji zbog poskupljenja zdravstvenih usluga, ali i potencijalne neefikasnosti zdravstvenog sistema. Posljedično, postoji širok interes za razumijevanje načina učinkovitoga rada menadžmenta zdravstvene zaštite i razvoja praksi u cilju poboljšanja dosadašnjih pristupa u upravljanju i provedbi zdravstvenih usluga. Upravljanje troškovima, kroz razvoj internog računovodstva, prepoznat je kao adekvatan način kontrole i smanjenja, ili povećanja troškova, te nedostataka zdravstvenih usluga (Doyle et al, 2004., 3).

Kao rezultat dosadašnjih pokušaja kontrole troškova zdravstvenih usluga, menadžeri diljem svijeta počeli su primjećivati, određene, nove sisteme troškovnog računovodstva, koji omogućuju troškovno učinkovitu alokaciju zdravstvenih resursa. Sistem obračuna troškova prema aktivnostima (ABC sistem) je sistem koji omogućuje kontrolu i upravljanje troškovima na objektivniji i sveobuhvatniji način. Zdravstvene ustanove u BiH koriste tradicionalni sistem obračuna troškova koji ravnomjerno raspoređuje troškove medicinskih usluga, što rezultira podcjenjivanjem i precjenjivanjem troškova pojedinih usluga (Osmančević, 2015., 273). Nedostatak tačnih informacija o stvarnoj cijeni koštanja medicinskih usluga dovodi do pogrešnih menadžerskih odluka, što u konačnici negativno utječe na uspješnost poslovanja zdravstvenih ustanova, kao i na zadovoljstvo korisnika kvalitetom medicinskih usluga. Jednoobraznost rasporeda troškova na nosioce otežava, također, identifikaciju meditacijskih usluga i procesa. Zdravstvene ustanove, kao poslovni sistemi, pojavljuju se u kontinuiranoj ulozi ″gubitnika″, zbog nemogućnosti ispunjenja krucijalnih ciljeva poslovanja sistema. One ostvaruju gubitke od poslovnih aktivnosti prvenstveno zbog nemogućnosti pokrivanja troškova poslovanja (pružanje medicinskih usluga) prihodima poslovanja (uplate doprinosa za zdravstveno osiguranje), odnosno zbog nemogućnosti identifikacije stvarnog troška pruženih usluga i eliminacije meditacijskih (nepotrebnih) usluga i procesa, tj. usluga i procesa koje ne dodaju nikakvu vrijednost nosiocu troška (medicinskoj usluzi), niti korisniku medicinske usluge.

Primjenom savremenog računovodstvenog sistema, poput ABC sistema, u funkciji razvoja i implementacije upravljanja troškovima povećava se uspješnost poslovanja zdravstvenih ustanova na temelju razumnih odluka koje proizlaze iz otklanjanja nedostataka tradicionalnih računovodstvenih sistema. ABC sistem, za razliku od tradicionalnih sistema, eliminira jednoobraznost (ujednačenost) raspodjele troškova i pripisuje troškove svakoj usluzi, koje su zapravo, same usluge uzrokovale. To dovodi do niza pozitivnih trendova u poslovanju zdravstvenih ustanova, koje se prvenstveno ogledaju u sljedećem (Osmančević, 2011., 11)):

- donošenje ispravnih poslovnih odluka na bazi stvarnih troškova poslovanja što će doprinijeti ostvarenju ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti, kao izraza uspješnosti poslovanja,
- povećanje uspješnosti poslovanja, odnosno prelazak iz zone gubitnika u zonu dobitnika, minimiziranjem i eliminiranjem gubitaka od poslovne aktivnosti nastalih nemogućnošću pokrivanja troškova poslovanja (pružanje medicinskih usluga) prihodima poslovanja

(uplate doprinosa za zdravstveno osiguranje), identifikacijom stvarnog troška pruženih usluga i eliminacijom meditacijskih usluga i procesa, i
- povećanje uspješnosti poslovanja razvijanjem sistema mjerenja performansi iskazanih kroz redukciju troškova, reinženjering poslovnih procesa, povećanje kvaliteta ponude usluga zdravstvenih ustanova uz istovremeno zadovoljstvo korisnika tih usluga.

Pri uspostavi ABC sistema u zdravstvenim ustanovama identificirane su dvije skupine faktora, uključujući: faktore iz okruženja od uticaja na poslovanje zdravstvene ustanove i faktore koji osiguravaju uspješnu implementaciju ABC sistema. Faktori iz okruženja od uticaja na poslovanje zdravstvene ustanove su: demografski, epidemiološki, politički, pravni, ekonomski, socijalni i ekološki (zaštita okoliša). Faktori koji osiguravaju uspješnu implementaciju ABC sistema su sljedeći:
- tehničko-tehnološki,
- strukturu organizacije,
- organizacijska kultura,
- ostalo (pružanje podrške pri promjeni upravljačkog sistema troškovnog računovodstva, kao i ostalih zaposlenika kadrova, ocjenjivanje uspješnosti i naknada, osposobljavanje zaposlenika za dizajn, implementaciju i održavanje ABC sistema, dostatna sredstva za dizajn, implementaciju i održavanje računovodstvo aktivnosti, konsenzus o jasnoći ciljeva izrade, implementacije i održavanja ABC sistema itd.).

1. SVRHA I METOD ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog rada je utvrditi koji faktori imaju najveći utjecaj na razvoj i implementaciju upravljanja troškovima, temeljenog na savremenom računovodstvenom sistemu – ABC sistemu u zdravstvenim ustanovama u BiH. U provođenju istraživanja, koje je imalo za cilj utvrđivanje faktora koji utječu na uspostavu ABC sistema u zdravstvenim ustanovama u BiH, uz ostala kvalitativna istraživanja korištena je analiza studije slučaja. Zdravstvene ustanove u BiH i njenom okruženju organizirane su u nekoliko pojavnih oblika. Osnovane su s ciljem pružanja različitih medicinskih usluga, ovisnih o medicinskoj dijagnozi stanja korisnika tih usluga. Ako fokus usmjerimo npr. samo na Federaciju Bosne i Hercegovine (F BiH) , tada možemo primijetiti da neovisno na kojem se geografskom području u okviru granica F BiH nalazile, zdravstvene ustanove imaju obrasce, okvire ponašanja, identificirane kao primarne i tzv. sekundarne usluge u skladu sa Zakonom o zdravstvenoj zaštiti

F BiH(Službene novine F BiH br. 46/10 i 75/13) i Zakonom o zdravstvenom osiguranju (Službene novine F BiH br. 30/97, 07/02, 70/08, 48/11, 36/18 i 61/22).

Kantoni u skladu sa spomenutim meritornim zakonskim propisima na nivou F BiH osiguravaju ostvarenje prava na zdravstvenu zaštitu i zdravstveno osiguranje na nivou Kantona, ispunjavajući zadatke iskazane kao zahtjeve za osiguranjem egzistencije higijensko-epidemiološke djelatnosti, zdravstveno-statističkih informacionih sistema, hitne medicinske pomoći, djelatnosti socijalne medicine, zatim za osiguranjem sredstava za izgradnju i opremanje, te osnivanje zdravstvenih ustanova za provođenje primarne, specijalističko-konsultativne i bolničke zdravstvene zaštite na svojem području. Također, ovi obrasci, okviri ponašanja identificirani su i u Republici Srpskoj (RS) te Brčko distriktu (BD), ali i u užem okruženju. Upravo zbog postojanja okvira izbora medicinskih usluga (primarne, specijalističko-konsultativne i bolničke zdravstvene usluge) kao heterogene populacije uzorka i homogenosti tih usluga neovisno o geografskom području u okviru teritorijalnih granica BiH i njenog užeg okruženja, odabran je pristup slučajnog izabiranja uzorka.
Ovaj istraživački rad zasniva se prvenstveno na deskriptivnoj metodi anketiranja. Međutim, u odgovarajućim kombinacijama, za analizu prikupljenih kvalitativnih i kvantitativnih podataka, korištene su i druge naučne metode, poput: induktivne i deduktivne metode, metode analize i sinteze, metode dokazivanja, metode intervjuiranja, metode promatranja, metode studije slučaja, te statističke i matematičke metode. Ciljna populacija ovog istraživanja su menadžeri i licencirani certificirani računovođe u javnim zdravstvenim ustanovama u BiH. Uzorak od 49 zdravstvenih ustanova sa kritičnom vrijednošću na nivou povjerenja od 90% i dozvoljenom granicom pogreške od 10% utvrđen je na bazi Krejci i Morganove statističke formule. U dokazivanju, odnosno opovrgavanju hipoteze ovog istraživanja korišteni su prvenstveno primarni izvori podataka, ali i sekundarni sa ciljem što sveobuhvatnijeg i naučno-utemeljenog pristupa. Kao izvor primarnih podataka korišteni su rezultati istraživanja prikupljeni na terenu metodom anketnog upitnika. Izvori sekundarnih podataka temeljeni su na inozemnoj i domaćoj, stručnoj i naučnoj literaturi, stručnim časopisima iz područja rada, specijaliziranim časopisima i publikacijama strukovnih udruženja, relevantnim Zakonima, bazama podataka, internetu, magistarskim radovima i doktorskim disertacijama. Osim toga, za potrebe anketnog upitnika, korištena je petostepena Likertova skala za generiranje podatka za analizu. Učesnici su bili zamoljeni da navedu nivo slaganja sa svakom od navedenih Izjava, na način: 5 – u potpunosti se slažem, 4 – slažem se, 3 – neodlučno, 2 – ne slažem se, 1 –

uopšte se ne slažem. Upitnik je uključivao pitanja o faktorima koji osiguravaju uspješnu implementaciju ABC sistema u zdravstvenim ustanovama u BiH. Odgovori koji su sadržavali previše praznih varijabli isključeni su iz analize. U narednom dijelu interpretirani su zaključci do kojih su istraživači došli nakon provedenog istraživanja.

2. REZULTATI

Utjecaj demografskih promjena na uspostavljanje ABC sistema u zdravstvenim ustanovama se ispoljava kroz specifičan vid finansiranja poslovanja istih, prvenstveno putem uplaćenih doprinosa za zdravstveno osiguranje. Struktura stanovništva, od 0 – 14 godina, od 15 – 64 i 65 i više godina, značajno utječe na priliv finansijskih sredstava date zdravstvene ustanove. Naime, aspekt utjecaja demografskih promjena na uspostavljanje ABC sistema ispoljava se kroz obezbjeđenje dijela novčanih sredstava za implementaciju i održavanje istog, pri čemu se u analizi priliva finansijskih sredstava u zdravstvenu ustanovu, u razmatranje uzima potencijalno radno-sposobno stanovništvo (grupa od 14 – 64), odnosno zaposleno stanovništvo.

Epidemiološki utjecaji na poslovanje zdravstvene ustanove pri dizajniranju, implementaciji i održavanju ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, zahtijevaju da ABC sistema bude postavljen na način da se može brzo prilagoditi, sa aspekta, efikasnosti i efektivnosti pojavama epidemija, koje su na žalost, bez obzira na ogromni napredak u dijagnostici i liječenju, sve češće i opasnije (HIV, COVID-19, ptičja gripa, hepatitis C, narkomanija, PTSP, svinjska gripa, bruceloza i drugo).

Politički utjecaji na poslovanje zdravstvene ustanove ispoljavaju se kroz decentraliziran sistem zdravstva, u F BiH, u skladu s Ustavom F BiH, koji podrazumijeva da se oblast zdravstva nalazi u podijeljenoj ovlasti između Federacije BiH i kantona. Naime, u uvjetima decentraliziranog sistema zdravstva, Federaciji je namijenjena uloga kreatora federalne politike i zakona iz ove oblasti, ali uz konsenzus kantona, a kantonima je dodijeljena uloga implementatora utvrđenih politika i zakona, kao i većinskog finansijera zacrtanih pravaca. Međutim, u praksi vrlo često dolazi do neslaganja funkcija između federalnog i kantonalnih nivoa. Primijećeno je da pojedini kantonalni propisi iz oblasti zdravstva, nisu usaglašeni sa federalnim propisima, odnosno da u nekim slučajevima čak i suprotno uređuju ista pitanja. Nadalje, na nivou kantona često se sprovode kantonalne politike koje nisu usaglašene sa

federalnim nivoom, a da pri tom Federacija BiH nema mehanizama djelovanja prema nižim nivoima vlasti.

S obzirom na prethodno navedeno, može se zaključiti da politički utjecaj na uspostavu ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, iskazan u obliku decentraliziranog zdravstvenog sistema, ujedno predstavlja i potencijalnu mogućnost, za osmišljavanje, implementaciju i održavanje ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, ali i neki potencijalni rizik. Šanse se iskazuju u mogućnosti da npr. Kanton A podigne procedure projektiranja, implementacije i održavanja ABC sistema u zdravstvenim ustanovama čiji je on kontrolor i finansijer. Pozitivna iskustva i učinci koji proizlaze iz implementacije ABC sistema u zdravstvenim ustanovama Kantona A, vjerojatno će, prije ili kasnije, zaintrigirati i druge teritorijalne jedinice (kantone, Republiku Srpsku, Brčko Distrikt), te će i one krenuti u proceduru projektiranja, implementacije i održavanja provedbe ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, čiji su oni kontrolori i financijeri.

Potencijalni hazardi uspostave ABC sistema u zdravstvenim ustanovama mjere se, prvenstveno, sposobnošću pokretanja inicijative s viših razina vlasti. Zapravo, vrlo je vjerojatno da će dovesti do kulturnog odbijanja reforme na kantonalnoj razini vlasti, jer reformu inicira federalna vlada. Razlozi ovakvog ponašanja su brojni. Obično dolazi do sukoba interesa političkih stranaka na kantonalnoj razini vlasti i političkih stranaka na federalnoj razini vlasti, a to je rezultat nepodudarnosti vladajućih političkih opcija na različitim razinama vlasti. No, kultura ponašanja, razvijena u BiH, najčešće prezentirana u obliku kategoričkog odbacivanja dobrog i pozitivnog, jer ne dolazi od pripadnika iste političke opcije, nije predmet ovog rada. Međutim, ova kultura je potencijalna prijetnja za projektiranje, implementaciju i održavanje provođenja ABC sistema zdravstvenim ustanovama, ako inicijativa krene od „pogrešnih“ političkih opcija.

Iako decentralizirani sistem zdravstva i prijenos ovlasti na kantone predstavlja posebnu prednost prilikom projektiranja, provedbe i vođenja ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, ta prednost ima svoje granice, kao i nedostatke u situaciji kada se gleda cjelokupni zdravstveni sistem u F BiH / BiH. Kantoni nude sve tercijarne usluge i stoga, primjerice, pacijenti iz Unsko-sanskog kantona, ako trebaju neke složenije operacije, poput npr. operacije mozga idu u Kanton Sarajevo na Univerzitetski klinički centar. Prema članu 53. Zakona o zdravstvenoj zaštiti F BiH, jedan ili više kantona i Federacija zajedno mogu biti samo osnivači univerzitetske – kliničke bolnice. U situaciji npr. da su samo

zdravstvene ustanove u Unsko-sanskom kantonu projektirale i implementirale ABC sistem, dok u Kantonu Sarajevo (Univerzitetski - klinički centar) te ostalim kantonima u F BiH nisu, može se pojaviti kao rezultat, takozvani efekat „pojedinca u gomili.“ Zapravo, postoji rizik da oni neće prepoznati dobrobiti projektiranja, implementacije i održavanja ABC sistema u zdravstvenim ustanovama zbog nedostatka kritične mase.

Pravni (zakonski i regulatorni) utjecaji na projektiranje, implementaciju i održavanje ABC sistema zdravstvenim ustanovama vezani su za usvajanje politika i strategija u oblasti zdravstva. Dosadašnje usvojene politike i strategije u oblasti zdravstva bazirale su se prvenstveno na jačanju primarne zdravstvene zaštite, aktivnostima na jačanju prevencije u oblasti zdravstva, poboljšanju stanja javnog zdravstva i poboljšanju kvalitete zdravstvene zaštite, kao i reformi finansiranja. Međutim, reformu finansiranja nisu pratile ostale reforme, te još uvijek nemamo jasne mehanizme prikupljanja sredstava, alokacije resursa, kupovine i ugovaranja usluga, te alokacija resursa ide na štetu primarne zdravstvene zaštite, a poseban problem predstavljaju nedostatna finansijska sredstva za provođenje usvojenih strategija i politika. Dakle, pravni utjecaji na uspostavu ABC sistema zdravstvenim ustanovama prvenstveno su uvjetovani političkim utjecajem, kao što je prethodno navedeno.

Aktualni tranzicijski trenutak u BiH, a time i u F BiH, RS i BD ima direktnog utjecaja na organizaciju zdravstvene zaštite, održivost zdravstvenog sistema i, konačno, na zdravstveno stanje stanovništva. Zdravstveni sistem se ne nalazi u direktnoj kompeticiji za budžetska finansijska sredstva sa drugim sistemima, obzirom da se najvećim dijelom finansira iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja. Ovaj način finansiranja zdravstvenog sistema doprinosi nepovoljnoj kompeticiji sa drugim budžetskim korisnicima, što jednim dijelom doprinosi velikom broju neosiguranih osoba, nedovoljnom provođenju promotivnih i preventivnih programa, kao i ukupnoj finansijskoj nestabilnosti zdravstvenog sektora, iako se, jednim manjim dijelom, sredstva za finansiranje zdravstvene zaštite, u skladu sa zakonima, osiguravaju iz budžeta vlada na svim nivoima kroz sufinansiranje federalnog Fonda solidarnosti, sredstva za provedbu programa imunizacije, preventivnih programa, osiguravanje sredstava za određene kategorije osiguranika.

Dakle, iznalaženje potrebnih sredstava za projektiranje, implementaciju i održavanje ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, važan je ekonomski faktor u djelatnosti poslovanja zdravstvenih ustanova, uzimajući u obzir prethodno opisan način pribavljanja finansijskih sredstava za rad zdravstvenih

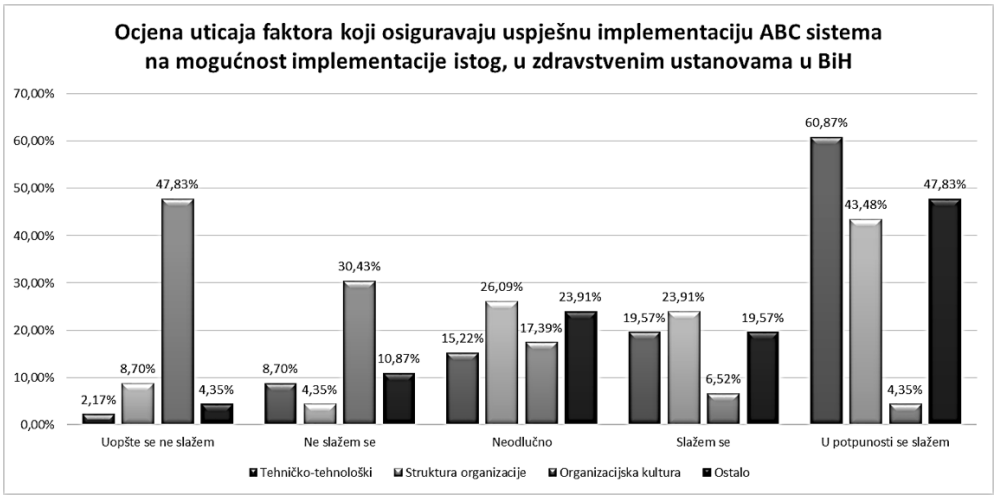
ustanova. No, finansiranje nije jedini ekonomski faktor u djelatnosti poslovanja zdravstvenih ustanova koji utječe na uspostavu ABC sistema u zdravstvenim ustanovama. Ključni faktori su, pored ostalih, poslovni partneri (dobavljači, povjerioci i dr.), kao i potrošači (korisnici usluga zdravstvenih ustanova). Projektiranje, implementacija i održavanje ABC sistema u zdravstvenim ustanovama donijet će koristi za poslovne partnere i korisnike medicinskih usluga zdravstvene ustanove.

Nivo socio – kulturnih utjecaja na poslovanje zdravstvenih ustanova, posljedica su naprimjer implementacije politike u oblasti stanovanja, poljoprivrede, edukacije, uvjeta rada, zapošljavanja, vode i sanitarije, transporta, fiskalnih propisa i socijalne skrbi. Naime, glavne determinante zdravlja koreliraju sa uvjetima življenja, faktorima okoliša, stilovima života i biološkim faktorima, kao što su starost, spol i nasljeđivanje. Tako npr. često veći utjecaj na zdravlje stanovništva imaju drugi elementi kvaliteta života, poput npr. izgrađene infrastrukture, nego zdravstveni sektor. Interesantan je podatak Svjetske zdravstvene organizacije, da se doprinos medicinskih usluga dobro razvijenog zdravstvenog sistema, poboljšanju zdravlja stanovništva, procjenjuje na svega 10%, a ostatak je rezultat rada drugih sektora. Od potencijalnih faktora zagađenja okoliša (zagađena voda i zrak, otpadne materije, kontaminirana hrana, zagađeno zemljište, mine itd.) najveći javno – zdravstveni problem predstavlja nedovoljna kontrola vode za piće (posebno vode iz lokalnih objekata vodo – snabdijevanja) i hrane, te neadekvatno uklanjanje otpadnih materija, naročito medicinskog otpada. Postojeća oprema i kadar su nedostatni za uvođenje kompletnog nadzora navedenih potencijalnih faktora zagađenja okoliša, a time i uzročnika epidemija u BiH.

Utjecaj ovih faktora na projektiranje, implementaciju i održavanje ABC sistema u zdravstvenim ustanovama može se izraziti u pregledu prioriteta za intervencije, prema ovlastima nadležnih organa. Na primjer, od čega će više imati koristi stanovništvo, od rudarskih područja koja su već nedostupna za život i mogu se koristiti samo za razvoj ekstremnih sportova, ili od poslovnih performansi zdravstvenih ustanova, gdje je učinak iskazan prvenstveno u visoko - kvalitetnim medicinskim uslugama. Zapravo, ne znamo je li netko umro zbog nebavljenja ekstremnim sportovima, ali, s druge strane, znamo da gotovo svakodnevno diljem svijeta ljudi umiru zbog niske kvalitete medicinskih usluga. Faktori iz okruženja od uticaja na poslovanje zdravstvene ustanove analizirani su na temelju podataka do kojih su istraživači došli promatranjem, dok su faktori koji osiguravaju uspješnu implementaciju ABC sistema analizirani ostalim prethodno navedenim metodama, a na bazi

upitnika. Zbog ograničenja obima rada, na narednom grafikonu, prezentira se sažetak provedenog istraživanja.

Grafikon 1.: Prikaz % sumiranih odgovora na tvrdnje i pitanja vezana za ocjenu uticaja faktora koji osiguravaju uspješnu implementaciju ABC sistema na mogućnost implementacije istog u zdravstvenim ustanovama u BiH

Izvor: (obradili autori na bazi primarnih podataka)

Analiza podataka ukazuje da ispitanici smatraju da postoji veza između tehničko-tehnoloških faktora i uspješne implementacije ABC sistema zdravstvenim ustanovama u BiH. Također, drugi faktori koji se smatraju važnima, pored strukture organizacije su: pružanje podrške menadžmentu za promjene sistema troškovnog računovodstva, kao i drugim zaposlenicima, ocjenjivanje učinka i naknada, obuka zaposlenika o projektiranju, implementaciji i održavanju ABC sistema, dovoljno sredstva za projektiranje, implementaciju i održavanje istog, te konsenzus o jasnoći ciljeva dizajniranja, implementacije i održavanja ABC sistema itd. Zanimljivo je primijetiti da studija nije pronašla poveznicu između organizacijske kulture i uspješne implementacije ABC sistema u zdravstvenim ustanovama u BiH.

Sljedeća tabela predstavlja sažetak ranijih istraživanja drugih istraživača, u kojem su istaknuti faktori koji utječu na uspješnost projektiranja, implementacije i održavanja ABC sistema, kao i metod istraživanja koje je usvojilo pojedino istraživanje.

Tabela 1. Sažetak prethodnih istraživanja koja se odnose na uspješnu implementaciju ABC sistema

Autor	Metod	Faktor (Varijabla uticaja)
Shield (1995)	Anketa	Bihevioralni, organizacijski, tehnički
Anderson (1995),	Studija slučaja	Individualni, organizacijski faktori, tehnički
Innes et al. (1995)	Anketa	Bihevioralni i organizacijski
Gosselin (1997)	Anketa	Struktura i strategija
Norris (1997)	Studija slučaja	Bihevioralni i organizacijski
McGowan & Klammer (1997)	Anketa	Bihevioralni i organizacijski
Foster & Klammer (1997)0	Anketa	Nema podataka
Brewer (1998)	Studija slučaja	Nacionalna kultura
Krumwiede (1998)	Anketa	Kontekstualni i organizacijski
Anderson & Young (1999)	Intervju i anketa	Organizacijski i kontekstualni
Supitcha et al （2001）	Studija slučaja	Nacionalna kultura
Innes et al. (2000)	Anketa	Bihevioralni i organizacijski
Sartorius et.al (2000)	Anketa	Organizacijski
Cotton et.al (2003)	Anketa	Bihevioralni i organizacijski
Khalid (2003)	Anketa	Veličina, proizvodnja, režijski troškovi
Baird et.al (2004)	Anketa	Veličina, odluka, korisnost informacija o troškovima, kultura
Ruhanita et al. (2006)	Anketa i studija slučaja	Iskrivljenje troškova, korisnost odluka, IT,
Lana & Fei (2007)	Studija slučaja	Tehnički, bihevioralni, organizacijski, kontekstualni
Baird et al. (2007)	Anketa	Organizacijski, kultura
Sartorius et al. (2007)	Anketa	Organizacijski i tehnički
Colin et al. (2008)	Anketa	Bihevioralni i organizacijski
Majid et al. (2008)	Studija slučaja	Bihevioralni, organizacijski i tehnički

Izvor: Prilagođeno prema Zhang i Che (2010)

Istraživanja koja su proveli drugi ukazuju na slične ocjene važnosti pojedinih faktora. Osobitosti faktora koji osiguravaju uspješnu provedbu ABC sistema identične su za proizvodne, trgovačke i uslužne djelatnosti. Iako su u poslijeratnom razdoblju uložena velika sredstva u fizičku obnovu i opremanje zdravstvenih ustanova kako kroz donatorska sredstva, kreditna ulaganja, tako i iz budžeta F BiH, RS, BD, kantona i općina, najnoviji podaci i dalje ukazuju na visoku razinu otpisane medicinske opreme, nisku stopu kapitalnih ulaganja, kao i smanjenje troškova amortizacije iz godine u godinu.

Izdaci za kapitalna ulaganja u zdravstvenim ustanovama nisu usklađeni sa stvarnim potrebama iskazanim kroz stopu otpisanosti opreme što direktno utiče na sigurnost i kvalitetu zdravstvenih usluga. Nadalje, što se tiče utjecaja tehničkih i tehnoloških faktora na projektiranje, implementaciju i održavanje ABC sistema, može se reći da su rana istraživanja usvajanja i provedbe ABC sistema usredotočena na tehničke faktore, kao što su identifikacija glavnih aktivnosti, izbor troška, problem u akumuliranju podatka o troškovima (Cooper, R., Kaplan R.S., 1991., 130 -135). Ipak, tehnički faktori sami, ne mogu biti adekvatni za objašnjenje faktora koji utječu na uspješnost projektiranja, implementacije i održavanja ABC sistema.

Organizacijska struktura u funkciji temeljnog mehanizma djelovanja menadžmenta ustanove, te kao faktor osiguranja uspješne implementacije ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, treba biti oblikovana u skladu sa savremenim ekonomskim organizacijskim teorijama. Odnosno, treba poći od stava da organizaciona efikasnost zavisi od mogućnosti formalnog sistema kontrole, ali i od mogućnosti pravovremenog prilagođavanja. Dakle, pod organizacionom strukturom oni smatraju sastav aktivnosti i resursa nekog poslovnog sistema. S obzirom da se ABC sistem, između ostalog, zasniva na proučavanju odnosa i povratnih petlji između resursa, aktivnosti i izlaza poslovnog sistema, logično je zaključiti da je projektovanje organizacione strukture zdravstvenih ustanova, u skladu sa savremenim organizacijskim teorijama, jedan od faktora koji osigurava uspješnu implementaciju ABC sistema u njima.

Razmatranje organizacione kulture, prema savremenim teorijama ekonomske organizacije, neodvojivo je od organizacione strukture. Organizaciona kultura, kao faktor obezbjeđivanja uspješnog provođenja računovodstvenih poslova u zdravstvenim ustanovama, mora biti kreirana na način da formira imidž zdravstvene ustanove, da pozitivno utiče na međuljudske odnose, da stvara kohezivne odnose u zdravstvenoj ustanovi, da omogućiti identifikaciju zaposlenih u zdravstvenim ustanovama i sl.
U grupi ostalih faktora uspješne implementacije ABC sistema u zdravstvenim ustanovama posebno se izdvajaju: obezbjeđivanje podrške menadžmentu za promjene sistema troškovnog računovodstva, kao i ostalim zaposlenima, evaluacija rada i kompenzacija, obuka zaposlenih za projektovanje, implementaciju i održavanje ABC sistema, dovoljno sredstva za projektovanje, implementaciju i održavanje ABC sistema, konsenzus o jasnoći ciljeva projektovanja, implementacije i održavanja istog i sl. Takođe, uspješna implementacija ABC sistema u zdravstvenim ustanovama zahtijeva od

zaposlenih svih nivoa razumijevanje odnosa čovjek – sat. Ovaj odnos se zasniva na vrednovanju iznosa utrošenog ljudskog rada, u obavljanju aktivnosti radnog procesa, u jednom satu rada bez praznog hoda.

U biti, svaki od ovih faktora osiguranja uspješne implementacije ABC sistema ima značajan utjecaj na uspješnu projekciju, implementaciju i održavanje ABC sistema u zdravstvenim ustanovama. Međutim, tehnološki faktor, kroz arhitekturu i dizajn softvera, je ključna poveznica svih faktora od uticaja na uspješno projektiranje, implementaciju i održavanje ABC sistema u zdravstvenim ustanovama, kroz koju ostali faktori oslobađaju pozitivni sinergijski efekat uspješnosti, nastale kao rezultat spajanja djelovanja istih, pruža poseban doprinos. U BiH opremanje zdravstvenih ustanova informatičkom opremom (hardware i software) još uvijek je stihijsko i prepušteno željama i znanju pojedinaca. Razvijenost kantona i sredstava koje on može obezbijediti, odlučujući su faktor za nabavku tehnike i tehnologije, ne prateći potrebe cjelokupnog zdravstvenog sistema.

ZAKLJUČAK

Zdravstvene ustanove djeluju u uvjetima rastuće konkurentnosti, zdravstvenih potreba, kao i sve većih očekivanja pacijenata i poreznih obveznika koji su prisiljeni tražiti nove i učinkovitije upravljačke alate i metode za smanjenje troškova. Jedan od načina postizanja ovih ciljeva je primjena ABC sistema, koji je u svijetu sve više prepoznat kao metoda koja menadžerima omogućuje pristup pouzdanim, detaljnim i potrebnim informacijama o troškovima. Trenutačni trend brzih promjena dovodi do povećanja konkurentnosti zdravstvene industrije i potreba za zdravstvenom njegom, kao i sve većih očekivanja pacijenata. Polazište za upravljanje zdravstvenim ustanovama su troškovi relevantni za donošenje odluka te je važno implementirati ABC sistem u zdravstvenim ustanovama zbog njegove koristi i prednosti u pružanju tačnih i objektivnih finansijskih i nefinansijskih podataka. Podaci dobiveni primjenom ABC sistema mogu se koristiti za utvrđivanje stepena utroška resursa, njihovu raspodjelu po različitim organizacijskim jedinicama, te analizu varijacija koje se javljaju između planiranih i nastalih troškova te, u konačnici za identificiranje onih aktivnosti koje daju dodanu vrijednost.

U analizi primjene ABC sistema u zdravstvenim sistemima uočavamo razlike u metodama prikupljanja podataka o faktorima uticaja na implementaciju metodologije ABC sistema. Postoji mnogo studija koje implementaciju ABC

sistema fokusiraju na jednu proceduru liječenja, dok se druge smatraju iste kao dio odjeljenja, pa čak i čitavog bolničkog sistema. Značajne razlike između pojedinačnih medicinskih procedura i odjeljenja u bolnicama, razlog su zašto je primjena ABC sistema složena i jedinstvena. Zbog toga su faktori utjecaja različiti od istraživača do istraživača.

Bolnica, kao objekat koji implementira ABC sistem, ima složeniju strukturu proizvoda (usluga), korisnika, aktivnosti i finansijskih tokova od obične proizvodne kompanije. Izrada odgovarajućih struktura troškova, strukture aktivnosti i pokretača troškova zahtijeva detaljno poznavanje i proučavanje procesa unutar bolničkog sistema za primjenu ABC sistema na nivou organizacije. Detaljno poznavanje bolničkog sistema pomoći će menadžmentu bolnica da efikasno koristi ograničene resurse i uštedi rastuće troškove zdravstvenih usluga. Mnogi problemi zdravstvenog sistema mogu se riješiti preciznim informacijama o troškovima i efikasnim upravljanjem. Potvrđena je hipoteza da je mogućnost implementacije ABC sistema još uvijek niska u zdravstvenim ustanovama BiH, jer 85% ispitanih rukovodilaca nikada nije čulo za ABC sistem, posebno kao sredstvo mjerenja učinka. Konačno, imajući u vidu navedeno, može se zaključiti da je najnepovoljniji faktor koji utiče na uspješnu implementaciju ABC sistema u zdravstvenim ustanovama u BiH nedostatak znanja istih rukovodilaca o prednostima, mogućnostima i prilikama koje pruža implementacija ABC sistem u zdravstvenim ustanovama.

LITERATURA:

Knjige i članci:

1. Brick, A., Nolan,A., O'Reilly, J. and Smith, S. (2010). Resource Allocation, Financing and Sustainability in Health Care: Evidence for the Expert Group on Resource Allocation and Financing in the Health Sector, Dublin: Department of Health and Children and Economic and Social Research Institute.
2. Clarke, P.J., Thorley Hill, N., Stevens, K.,(1999). Activity-Based Costing in Ireland: Barriers to, and Opportunities for Change, Critical Perspectives on Accounting, Vol.10, Issue 4, 443-468
3. Cooper, R., Kaplan R.S., (1991). Profit priorities from activity – based costing, Harvard Business Review, May – June
4. Doyle, G., Duffy, L., McCahey, M. (2004). An Empirical Study of Adoption/Non adoption of Activity Based Costing in Hospitals in Ireland, University College Dublin, 3

5. Hakkinen, U. (2010). Financing of hospital care in Finland, Euro Observer, 12(3): 10-12
6. Kautianen, K., U. Hakkinen and J. Lauharanta (2011). Finland: DRGs in a Decentralized Health Care System, in R. Busse, A. Geissler, W. Quentin and M. Wiley (eds), Diagnosis Related Groups in Europe. Moving Towards Transparency, Efficiency and Quality in Hospitals, Maidenhead: Open University Press.
7. McDaid, D., Wiley,M., Maresso, A. and Mossialos, E. (2009). Ireland: health system review, Health Systems in Transition, 11(4): 1–268
8. O'Reilly, J., Busse, R., Ha'kkinen, U., Or, Z., Street, A., Wiley, M. (2012). Paying for hospital care: the experience with implementing activity-based funding in five European countries, Cambridge University Press, UK, 82
9. Osmančević, J. (2011). Primjena sistema obračuna troškova po aktivnostima u zdravstvenim ustanovama USK kao uslov povećanja uspješnosti poslovanja, magistarski rad, Univerzitet u Bihaću, Ekonomski fakultet Bihać
10. Osmančević, J. (2015). Utjecaj informacija iz računovodstva aktivnosti na razvoj i implementaciju upravljanja troškovima u funkciji povećanja uspješnosti poslovanja zdravstvenih ustanova, doktorska disertacija, Univerzitet u Bihaću, Ekonomski fakultet Bihać
11. Shleifer, A. (1985). A theory of yardstick competition, RAND Journal of Economics, 16(3), 319-327
12. Vuorenkoski, L., Mladovsky, P. and Mossialos, E. (2008). Finland: health system review, Health Systems in Transition, 10(4): 1-168
13. Vašiček Vesna, Dražić Lutilsky Ivana, Dragija Martina, Bertoni Michele, De Rossa Bruno, Grisi Guido, Rebelli Alessio, Osmančević Jagoda, Juroš Lucija, (2015), Procesni pristup obračunu troškova u sistemu zdravstva, Publikacija, ISBN 978-953-57469-9-7, Tim4Pin d.o.o. za savjetovanje, Zagreb
14. Wiley, M., (2005). Diagnosis Related Groups (DRGs): Measuring Hospital Studija slučaja Mix, in P. Armitage and T. Colton (eds), Encyclopedia of Biostatistics, Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
15. Zhang Y. F. & Che R. I. (2010). Factors Influencing Activity-Based Costing Success: A Research Framework, International Journal of Trade, Economics and Finance, Vol. 1, No. 2, 144-150

Dr.sc. Amir Osmančević [156]
Dr.sc. Jagoda Osmančević [157]

UTICAJ POSTOJEĆEG UREĐENJA UPRAVE ZA INDIREKTNO – NEIZRAVNO OPOREZIVANJE BIH NA EFIKASNOST POREZNOG SISTEMA

THE IMPACT OF THE EXISTING ARRANGEMENT OF THE ADMINISTRATION FOR INDIRECT TAXATION OF BIH ON THE EFFICIENCY OF THE TAX SYSTEM

SAŽETAK:

Cilj rada usmjeren je na istraživanje specifičnog uticaja organizacionog uređenja Uprave za indirektno-neizravno oporezivanje (UINO) Bosne i Hercegovine (BiH) na efikasnost poreznog sistema u BiH, odnosno na efikasnost i efektivnost poreznog nadzora. Istraživanje treba da ponudi odgovor na pitanje kakva je učinkovitost poreznih inspektora prilikom provođenja poreznog nadzora kada je Grupa za reviziju i kontrolu pri UINO organizovana prema veličini poreznih obveznika, odnosno da li ranije stečena radna iskustva poreznih inspektora utiču da oni postižu u određenim poreznim nadzorima bolju efikasnost. Fokus rada usmjeren je na unapređenje kvalitete organizacionog uređenja poreznog sistema, kroz provođenje djelimične reorganizacije postojeće organizacione strukture poreznog sistema indirektnih poreza, koji će stvoriti okvir za fer istinito i objektivno vršenje poreznog nadzora s adekvatnim znanjima, što će u konačnici rezultirati poboljšanjem učinkovitosti poreznog sistema. U radu je identificirano moguće rješenje reorganizacije UINO poštujući složenu i specifičnu političku situaciju u BiH.

Ključne riječi: efikasnost poreznog sistema, organizaciono uređenje UINO BiH, evazija poreza, porezni nadzor

[156]Dr.sc. Amir Osmančević**,** JU Direkcija regionalnih cesta USK, Miroslava Krleže bb, Bihać, amiro.dr.sci@gmail.com

[157] Dr.sc. Jagoda Osmančević **,**Univerzitet u Bihaću, Ekonomski fakultet, Pape Ivana Pavla II br. 2, Bihać, osmancevic4@gmail.com

ABSTRACT:

The aim of the work is focused on researching the specific impact of the organizational structure of the Indirect Tax Administration (UINO) of Bosnia and Herzegovina (B&H) on the efficiency of the tax system in B&H, that is, on the efficiency and effectiveness of tax supervision. The research should offer an answer to the question of what the efficiency of tax inspectors is when conducting tax supervision when the Audit and Control Group at the UINO is organized according to the size of taxpayers, i.e. whether the previously acquired work experience of tax inspectors influences them to achieve better efficiency in certain tax supervisions. The focus of the work is aimed at improving the quality of the organizational arrangement of the tax system, through the implementation of a partial reorganization of the existing organizational structure of the tax system of indirect taxes, which will create a framework for fair, true and objective tax supervision with adequate knowledge, which will ultimately result in improving the efficiency of the tax system. The paper identifies a possible solution for the reorganization of the UINO, respecting the complex and specific political situation in B&H.

Key words: efficiency of the tax system, organizational structure of the UINO B&H, tax evasion, tax supervision

JEL: H21

UVOD

Svrha istraživanja rada usmjerena je na uticaj postojećeg uređenja sistema indirektnih poreza u BiH na efikasnost poreznih inspektora. Bez obzira što su indirektni porezi usvojeni na nivou BiH to ne znači da oni nisu pod uticajem kompleksnog državnog uređenja. UINO je formirana nivou BiH sa sjedištem u Banjaluci i sastoji se od četiri regionalna centara sa sjedištem u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Banjaluci. Upravo podjela UINO na četiri regionalna centra dovodi do toga da Grupa za reviziju i kontrolu koja djeluje primjera radi, samo na području RC Banjaluka ne vrši porezni nadzor indirektnih poreza kod poreznih obveznika na području RC Tuzla. Naime, na ovaj način otvara se mogućnost da porezni obveznik u pograničnim djelovima između regionalnih centara dislocira jedan dio poslovanja na područje drugog regionalnog centra, pri čemu se drugi dio poslovanja tog poreznog obveznika i dalje zadržava na području regionalnog centra u kojem je i sjedište poreznog obveznika. Inspektorima iz Grupe za reviziju i kontrolu UINO ovim postupkom

onemogućuje se da izvrše porezni nadzor cjelokupnog poslovanja takvog poreznog obveznika čime se utiče na njihovu efikasnost i efektivnost. Bitno je naglasiti da svi regionalni centri djeluju na istim osnovama, odnosno primjenjuju iste Zakone i Pravilnike te da su karakteristike svih indirektnih poreza na području sva četiri regionalna centra UINO ista. Nadalje, pored podjele UINO na četiri regionalna centra, unutar organizacione strukture svakog regionalnog centra ističe se odjel koji nosi naziv Grupa za reviziju i kontrolu. Unutar Grupe za reviziju i kontrolu pri svakom regionalnom centru izvršena je podjela prema veličini poreznih obveznika. Tako npr. imamo Grupu za reviziju i kontrolu velikih poreznih obveznika nad kojima oni vrše porezni nadzor i Grupu za reviziju i kontrolu malih poreznih obveznika nad kojima oni vrše porezni nadzor. Osnov za podjelu na velike i male porezne obveznike je vrijednost gradivnog PDV-a (zbir ulaznog i izlaznog PDV-a za zakonskim aktima određenim period). Postavlja se pitanje da li je podjela Grupe za reviziju i kontrolu koja vrši, odnosno provodi porezni nadzor nad poreznim obveznicima učinkovita, tj. kakva je njihova efikasnost i efektivnost u otkrivanju evazije poreza na dodanu vrijednost u takvom organizacionom uređenju?

Prilikom analiziranja efikasnosti poreznih inspektora pri UINO, ne smijemo ispustiti iz vida činjenicu da je i ona organizirana kao specifični poslovni subjekt. Obzirom na naprijed navedeno dolazimo do mogućnosti kompariranja, odnosno mjerenja efikasnosti poreznog nadzora kada je Grupa za reviziju i kontrolu organizirana prema veličini poreznih obveznika te kada je organizirana prema djelatnosti poreznih obveznika. Naime, bez obzira na činjenicu da se provodi porezni nadzor poreznih obveznika, to istovremeno ne znači da i samo provođenje poreznog nadzora daje uvijek najbolje učinke. Ukoliko je obavljen porezni nadzor nekog poreznog obveznika i tom prilikom Zapisnikom od poreznog inspektora konstatovano da taj porezni obveznik obavlja svoju djelatnost u skladu s zakonom to ne znači prijeko da je to i tačno. Ne smije se ispustiti iz vida mogućnost da taj porezni inspektor nije imao možda određena znanja i vještine da obavi kvalitetan porezni nadzor tog poreznog obveznika ili u krajnjem slučaju da je bio podložan korupciji. Iz navedenog proizilazi pitanje da li porezni nadzor treba da psihološki djeluje kao preventiva kako bi većinu poreznih obveznika zadržao na onoj strani rijeke koja je sukladna zakonu ili treba da djeluje kao nadzornik za one koji se nalaze na onoj strani rijeke koja djeluje suprotno zakonu na način da ih prisiljava da pređu u okvire zakona s svojim poslovanjem. Sigurno je jedno, poreznom inspektoru koji ima svoje radno iskustvo u oblasti trgovine, ta prijašnja iskustva predstavljaju otegotnu okolnost pri provođenju učinkovitog poreznog

nadzora privrednog subjekta koji se bavi nekom vrstom proizvodnje. Naime, iako su i proizvodna i trgovinska i uslužna preduzeća poslovni subjekti koji imaju mnoštvo zajedničkih karakteristika, specifičnosti njihovih djelatnosti iskazane u reprodukcionom ciklusu, za proizvodna preduzeća $N – R_1 – ...P... – R_2 – N$, za trgovinska preduzeća $N – R – N$, a za uslužna preduzeća $N – U – N$, nameću potrebu izdavanja naloga za vršenje poreznog nadzora inspektorima koji dobro poznaju ključne elemente reprodukcionog ciklusa djelatnosti kojom se bavi privredni subjekt.

Ciljevi istraživanja usmjereni su na otkrivanje elemenata koji mogu da utiču na povećanje efikasnosti poreznog nadzora pri tome vodeći računa da to bude realno provodivo obzirom na društveno – političko uređenje BiH. Porezni nadzor ima osnovnu funkciju da porezne obveznike tjera da u svom poslovanju primjenjuju sve pozitivne zakonske norme kako bi se postigla najbolja učinkovitost ubiranja poreza za određenu društveno – političku zajednicu koja je i propisala ubiranje poreza kako bi osigurala zadovoljavajuće punjenje budžeta, što je neophodno za njeno normalno funkcionisanje. Naime, ne smijemo zaboraviti da kod ubiranja poreza postoji vječiti sukob kod onih koji ubiru porez u ime države i onih koji trebaju da plaćaju porez tj. poreznih obveznika. Upravo vodeći računa o tom vječitom sukobu država treba da prilikom kreiranja organizacije poreznog sistema koji za nju vrši ubiranje poreza, istu napravi što efikasnijom i efektivnijom s gledišta punjenja državnog budžeta. Dobra organizaciona struktura poreznog sistema dovesti će do toga da porezni inspektori imaju maksimalnu efikasnost kod provođenja poreznog nadzora. Ukoliko imamo maksimalno usložnjen i politički organizovan porezni sistem, umjesto poreznog sistema koji eliminira nedostatke (ne)namjerno usložnjenog i politički organizovanog sistema za rezultat ćemo imati i slabu efikasnost poreznih inspektora u vršenju poreznog nadzora poreznih obveznika. Zasigurno, na kraju, cilj ovog rada je i ponuditi rješenja za prevazilaženje prethodno spomenutih problema kako bi se zaštitili interesi države i istovremeno postigla što veća efikasnost kod poreznog nadzora.

Očekivani doprinosi ovog rada mogu se odrediti u razvoju znanstvene spoznaje o uticaju organizacionog uređenja poreznog sistema na efikasnost poreznog nadzora, u razvoju znanstvene misli i temeljnih pretpostavki za unapređenje kvalitete organizacionog uređenja poreznog sistema, kroz provođenje djelimične reorganizacije postojeće organizacione strukture poreznog sistema indirektnih poreza, a koji će stvoriti okvir za fer istinito i objektivno vršenje poreznog nadzora s adekvatnim znanjima, što će u konačnici rezultirati poboljšanjem učinkovitosti poreznog sistema, odnosno povećati će efikasnost

poreznog nadzora što će se odraziti na smanjenje evazije poreza na dodanu vrijednost te u dokazivanju da implementacija reorganizacije poreznog sistema povećava mogućnost veće efikasnosti poreznog nadzora u otkrivanju evazije poreza. Naime, uvođenjem reorganizacije u UINO kao preduslovu, tj. aktivnosti za unaprjeđenje poreznog sistema indirektnih poreza, pri Grupi za reviziju i kontrolu, na način što bi se izvršila podjela poreznih nadzora prema djelatnosti poreznih obveznika, umjesto dosadašnje prema veličini poreznih obveznika stvoriti će se preduslov za povećanje uticaja poreznog nadzora na smanjenje evazije poreza. Implementacija reorganizacije će rezultirati poboljšanjem učinkovitosti poreznog sistema, a time i povećati efikasnost poreznih inspektora.

1. TEORIJSKE ZNAČAJKE POREZA

Porezi su osnovni oblik ili instrument formiranja javnih prihoda, pokrića budžetskih rashoda i zadovoljavanja javnih potreba. Danas mnogi finansijski teoretičari savremenu državu nazivaju ″poreznom državom″, jer žele naglasiti kakav značaj za nju imaju porezi. Poznatije definicije poreza su:

- Prema Ehebergu porezima je smatrano davanje novca, ili drugih materijalnih davanja, državi ili drugim javnopravnim tijelima u cilju zadovoljavanja javnih potreba od strane javne vlasti, koja se ubiru na osnovu jednostranog utvrđenog načina i jednostrano utvrđenim iznosima prema nekom opštem mjerilu.
- Prema Gastonu Jezeu porez je davanje u novcu, koji država ubire od pojedinaca na osnovu svoje vlasti, bez direktne protivnaknade, a u cilju pokrića javnih tereta.
- Prema Baudhuinu porez je doprinos građana za pokriće tereta javne vlasti u okviru određene ekonomske i socijalne politike (Konjhodžić H. et. al., 2009., 54).

Zajednička karakteristična obilježja poreza, neovisno od mnoštva raznolikih definicija poreza, su: (a) porez je javni (državni) prihod koji se plaća za zadovoljavanje opštih interesa, (b) porez je prinudno davanje koje se naplaćuje kroz finansijsku prinudu državne vlasti, (c) porez je davanje poreznih obveznika bez direktne protunaknade, što je usko vezano za nepovratnost poreza, (d) porez je davanje iz viška proizvoda ili iz imovine, (e) porezi su redovni prihodi, (f) jednostrano su utvrđeni od strane države, (g) derivativni (izvedeni) su prihodi države, (h) redovno se naplaćuju u novcu i (i) porezi su

nedestinirani javni prihodi i dr (Komazec S., Ristić Ž., 2001., 588). Tim svojim osobinama porezi snažno djeluju na preraspodjelu nacionalnog dohotka. Porezi postaju snažno sredstvo kojim se djeluje na proces proizvodnje, raspodjele, potrošnje, investicija, demografske faktore, izvoz-uvoz i niz drugih privrednih agregata. Posebno značajno obilježje poreza je teritorijalni princip plaćanja poreza. Obaveza plaćanja poreza vezuje se za državljanstvo, jer se plaća na osnovu teritorijalne pripadnosti i finansijskog suvereniteta države. Sve fizičke i pravne osobe koje ostvaruju prihod, koji podliježe oporezivanju bez obzira da li su državljani zemlje u kojoj obavljaju svoju djelatnost dužni su plaćati porez. Pripadnost određenoj teritoriji uzrokuje obavezu plaćanja poreza.

Koji je cilj plaćanja poreza? Imajući u vidu da su porezi dalje ostali osnovni oblik formiranja javnih sredstava koji služe kao izvor za pokriće savremene države, može se izvući zaključak da bi osnovni cilj oporezivanja bio osiguranje dovoljnih sredstava za obavljanje različitih funkcija države. Porezima se mogu ostvariti i različiti ekonomsko –politički ciljevi. Porezi se u savremenoj državi koriste kao jedno od vrlo efikasnih instrumenata ekonomske i socijalne politike. Primjenom poreza mogu se postići fiskalni i nefiskalni ciljevi. Možemo reći porezi imaju fiskalni cilj onda kada im je osnovna i jedina namjena prikupljanje finansijskih sredstava potrebnih za podmirenje javnih rashoda tj. pokriće javnih potreba. U merkantilizmu porezi se prvi put upotrebljavaju u svrhu ostvarivanja i ekonomskih ciljeva. Prvi put se koriste zaštitne carine zbog poskupljenja inostrane robe na domaćem tržištu da bi se kroz to povećao izvoz i ograničio uvoz, te ostvario aktivni platni bilans i spriječilo odlijevanje zlata u inostranstvo. Prema tome možemo reći, nefiskalni ciljevi oporezivanja su ekonomski, socijalni, politički i drugi. Ekonomski efekti oporezivanja u savremenom poreznom sistemu održavaju se u njihovim brojnim regulatornim oblicima djelovanja. Navesti ćemo samo neka područja djelovanja: (a) ponašanje, kretanje cijena i struktura cijena, (b) razvoj grana i oblasti, (c) međunarodna razmjena, (d) oblik preduzeća i proces koncentracije rada i sredstava, (e) privredna kretanja odnosno ciklične oscilacije konjunkture i veću ili manju stabilnost privrede, (f) novčana tražnja i kupovna snaga na tržištu, (g) efikasnost i visina investicija, (h) regionalni razvoj (razmještaj resursa), (i) sklonost štednji (akumulaciji) i druga. U finansijskoj praksi se porezi obilato koriste i kao uspješni instrumenti socijalne politike. Njihova uloga kao instrument socijalne politike ogleda se u tome što će uvođenje ili ukidanje poreza djelovati na formiranje, odnosno ispravljanje odnosa u materijalnom položaju među stanovnicima (Konjhodžić H. et. al., 2009., 90-91).

Adolf Wagner je krajem devetnaestog vijeka formulirao devet poreznih principa, a svrstao ih je u četiri osnovne grupe: (a) finansijska načela (izdašnost i elastičnog poreza), (b) ekonomska načela (dobar izbor poreznog izbora i vrsta poreza), (c) socijalna načela (opšte obaveze i ravnomjernost oporezivanja) i (d) porezno – tehnička načela (određenost, jeftinoća i ugodnost poreza) (Konjhodžić H. et. al., 2009., 83). Porezna stopa je odnos poreznog tereta prema poreznoj osnovici. Porezna stopa se uglavnom izražava u procentima. Porezna stopa označava iznos poreza u odnosu na poreznu osnovicu. Porezne stope mogu biti: proporcionalne, progresivne i regresivne. BiH primjenjuje proporcionalne porezne stope. Porezi su glavno sredstvo finansiranja državnih rashoda; to su obavezna plaćanja koja ne moraju nužno imati vezu sa primljenim koristima od državnih dobara i usluga (Hayman D. N., 2022., 20).

2. RELEVANTNE ZNAČAJKE POREZNOG SISTEMA BIH S POSEBNIM OSVRTOM NA POREZ NA DODANU VRIJEDNOST (PDV)

U Bosni i Hercegovini porezi se u realnom ekonomskom životu dijele kao direktni i indirektni, zavisno od toga da li se zasnivaju na samom dohotku (direktni) ili na potrošnji dohotka (indirektni). BiH, kao država ima složeno političko uređenje, što samim tim uvjetuje da su i sve ostale komponente države kompleksne, tj. usložnjene. Naime, država Bosna i Hercegovina strukturalna je zajednica dva entiteta: Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine, te distrikta Brčko. Federacija BiH dodatno je strukturalno decentralizovana kao zajednica 10 kantona. Na bazi takvog kompleksnog ustrojstva države, sistem direktnih poreza zakonodavno je reguliran prvenstveno na entitetskom nivou i na nivou distrikta Brčko, ali ipak jedan dio tih poreza reguliran je na nivou kantona u F BiH. Direktnim porezima se obično smatraju porezi na dohodak, porez na imovinu i porez na dobit. Za razliku od direktnih poreza indirektni porezi u BiH su regulirani na nivou države od 2003. godine usvajanjem Zakona o sistemu indirektnog oporezivanja u BiH, Službeni glasnik BiH br. 44/03. U skladu s tim zakonom, pojam ″indirektnih poreza″ odnosi se na uvozne i izvozne dadžbine, akcize, porez na dodatnu vrijednost i sve druge poreze zaračunate na promet roba i usluga. Kompleksni porezni sistem u BiH dodatno usložnjava i razdvojenost fiskalnog i finansijskog suvereniteta u BiH, koja je posebno istaknuta kod indirektnog oporezivanja. Naime, kada je u pitanju indirektno oporezivanje,

uočava se da je fiskalni suverenitet na nivou države, a finansijski suverenitet na nivou entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske.

Porez na dodatnu vrijednost (u daljem tekstu PDV) je kao oblik oporezivanja potrošnje, dokazao svoje prednosti u mnogim zemljama svijeta. PDV primjenjivala je Francuska od 1949 godine i to takozvani dvofazni PDV, međutim višefazni PDV na prijedlog Nojmarkove komisije uvele su članice EEZ-a i to Francuska i Njemačka 1968 godine a poslije njih i druge članice. Prema definiciji PDV predstavlja vodeći oblik oporezivanja prometa proizvoda i usluga. … Načelno se oporezuje svaki promet, ali se porezna obaveza umanjuje za iznos poreznog odbitka. Porez na dodanu vrijednost ne opterećuje cjelokupni promet, već samo dodanu vrijednost, odnosno višak vrijednosti zbog čega se i zove porez na dodanu vrijednost. Time je ukupno porezno opterećenje svakog proizvoda ili usluge jednako stopi poreza, a na svakoj fakturi mora biti posebno iskazan iznos poreza. Porez se obračunava, odnosno plaća u svakoj fazi prometnog ciklusa, s tim da kad god proizvod ili usluga prelazi iz jedne u drugu fazu prometa, obračunava se odnosno plaća samo porez na iznos dodane vrijednosti. Dodanu vrijednost čini novostvorena vrijednost ili razlika u cijeni između nabavne i prodajne cijene u prometnom ciklusu – provizija ili marža. (Kikanović M., 2005., 33-34). Dakle, PDV je porez koji se obračunava i plaća u svim fazama proizvodno – prometnog ciklusa na način da se u svakoj fazi oporezuje samo iznos dodate vrijednosti koji se ostvari u toj fazi proizvodno-prometnog ciklusa. Za razumijevanje suštine PDV neophodno je sagledati osnovna obilježja PDV, a to su: (a) oblici PDV (kakav je porezni tretman ulaganja u kapitalna dobra, odnosno u nabavke osnovnih sredstava za obavljanje djelatnosti), (b) načela PDV (kakav je sistem, odnosno mjesto oporezivanja dobara i usluga koji su predmet međunarodne razmjene), i (c) metode PDV (kakav je način naplate porezni prihoda, odnosno kako se izračunava dodana vrijednost kao osnovica poreza).

Razlikujemo proizvodni, dohodovni i potrošni oblik PDV – a. Proizvodni oblik PDV podrazumijeva da se iz porezne osnovice ne isključuje vrijednost nabavljenih osnovnih sredstava, niti amortizacije, što znači da porezni obveznik ima pravo da od iznosa svoje prodaje odbije samo vrijednost nabavljenih sirovina i reprodukcionog materijala. Potrošni oblik PDV podrazumijeva da se poreznom obvezniku odobrava odbitak iznosa prethodnog poreza (ulaznog poreza) po ulaznim računima za dobra koja nabavljaju, uključujući i osnovna sredstva, kao i usluge koje koriste u obavljanju svoje djelatnosti. Dohodovni oblik PDV podrazumijeva da se porezna osnovica utvrđuje tako što se, osim odbitka vrijednosti nabavljeni

sirovina i reprodukcionog materijala, poreznom obvezniku odobrava i odbitak prenijetog poreza za nabavljenu nepokretnost, postrojenje i opremu u iznosu srazmjernom visini godišnje amortizacije nabavljenih sredstava.

Kod načela PDV razlikujemo ″načelo porijekla i načelo odredišta″. Načelo porijekla podrazumijeva da se PDV obračunava i naplaćuje za sva dobra koja su proizvedena u zemlji, kao i usluge pružene u zemlji, bez obzira na to da li se prodaju domaćim kupcima, odnosno troše u toj zemlji ili izvoze. Načelo odredišta podrazumijeva suprotna rješenja, odnosno dobra i usluge se oporezuju u mjestu gdje se troše, bez obzira na to da li su proizvedeni u zemlji ili su uvezeni. Metode PDV-a su: metoda oduzimanja, metoda sabiranja, i kreditna metoda. Metoda oduzimanja ili direktna metoda podrazumijeva da se porezna obaveza utvrđuje tako što porezni obveznik od ukupne vrijednosti prodatih proizvoda i usluga oduzme ukupnu vrijednost svojih nabavki i na tako dobijeni iznos primjenjuje poreznu stopu PDV. Metoda sabiranja podrazumijeva da se porezna obaveza utvrđuje kao zbir elemenata koji čine dodanu vrijednost i to zarade, amortizacije, kamate, dobiti itd. Kreditna ili indirektna metoda podrazumijeva da se obaveza za obračun i plaćanje PDV utvrđuje tako što se obračunati porez na osnovicu koju čini iznos izvršenog prometa obračunatog na svakom računu za prodana dobra i usluge, umanjuje za iznose prenijetog poreza po ulaznim računima za nabavljena dobra i usluge.

Sistem PDV u BiH reguliran je Zakonom o porezu na dodanu vrijednost (u daljem tekstu Zakon o PDV), Službeni glasnik BiH, br. 9/05., a usvojila ga je Parlamentarna skupština BiH na 50. sjednici Predstavničkog doma, održanoj 12.01.2005. godine, i Dom naroda na svojoj 37. sjednici, održanoj 26.01.2005. godine. Njime je uvedena obaveza i reguliran sistem plaćanja PDV-a na teritoriji BiH. U Zakonu o PDV je odmah i definirana teritorija BiH kao teritorija koja se nalazi pod suverenitetom BiH, uključujući i vazdušni prostor i morsko područje koji se, prema državnom i međunarodnom pravu nalazi pod suverenitetom ili jurisdikcijom BiH. Zakon o PDV je u 22 poglavlja regulirao sistem PDV u uslovima postojeće budžetske strukture BiH. Prilikom usvajanja Zakona o PDV-u BiH se pridržavala i poštivala VI Direktivu EU. Ova Direktiva daje određena pravila i instrukcije za donošenje Zakona o PDV – u, vezano za tretman oporezivih transakcija, poreznih obveznika i njihovih obaveza, mjesto oporezivanja, poreznih stopa i poreznih osnovica, poreznih izuzetaka, posebnih postupaka oporezivanja i odbitak pretporeza. Osnovna obilježja usvojenog sistema PDV u BiH ogledaju se u slijedećem: (a) PDV je potrošnog oblika, (b) porezna osnovica se određuje prema načelu odredišta, (c)

iznos porezne obaveze se izračunava kreditnom metodom, (d) propisana je porezna stopa od 17%, i (e) nulta stopa kao stimulacija izvoza.

Potrošni oblik PDV omogućava oduzimanje ukupnih rashoda za kapitalna dobra od vrijednosti prodaje. Prema načelu odredišta (ili mjesta potrošnje), dobro se oporezuje u mjestu gdje se konačno troši. Prema ovom načelu oporezuje se ukupna dodana vrijednost, kako ona dodana u zemlji tako i ona dodana u inostranstvu. Izvoz je, prema istom načelu, izuzet od plaćanja PDV, dok se uvoz oporezuje. PDV primijenjen prema ovome načelu odgovara potrošnom obliku PDV, odnosno oporezuje se sve što se konačno troši. Treće osnovno obilježje PDV u BiH je obračun po kreditnoj metodi, prema kojoj se porezna obaveza izračunava tako da se iznos PDV plaćenog dobavljačima na ulazna dobra ili usluge oduzima od PDV koji se obračunava i ubire na vrijednost prodaje, tako da poduzetnik za svaki obračunski (porezni) period uplaćuje samo razliku između poreza naplaćenog i obračunanog na svoj izlaz i poreza koji je platio dobavljačima u cijeni primljenih ulaza. Na osnovu Zakona o PDV donesen je Pravilnik o primjeni Zakona o PDV – u, Službeni glasnik BiH br. 93/05. Njime je bliže propisan način primjene Zakona o PDV.

3. EVAZIJA POREZA

Porezna evazija predstavlja radnje i propuštanja novih radnji, koje porezni obveznik preduzima radi izbjegavanja plaćanja poreza. Evazija poreza je posljedica nastojanja poreznog obveznika da smanji porezni teret. Direktna je posljedica ″usađenog″ otpora poreznog obveznika u plaćanju poreza. Primijetili smo da je već porezni obveznik dužan da plati porez, ukoliko on to ne izvrši – naplata poreza se vrši prinudnim putem. Obično se radi o slučaju kada porezni obveznik ocjeni da je njegova porezna obaveza previsoka i da mu je stopa poreznog opterećenja previsoka. Zbog toga se često odlučuje na defraudaciju, riskirajući pri tome i kaznu. Evazija poreza obično dovodi do preraspodjele poreznog tereta u društvu, u odnosu na raspodjelu tereta koju je predvidio zakonodavac, jer je plaćanje poreza izbjegla upravo ona osoba koja treba da bude porezni obveznik. Ukoliko su prisutni čisto fiskalni ciljevi oporezivanja, evazija poreza će primorati poreznu vlast da poveća druge oblike poreza, ili druge javne prihode, kako bi na taj način osigurala potrebna javna sredstva. Izbjegavanjem plaćanja poreza obveznici nezakonito olakšavaju svoju poreznu obavezu. Međutim, tim radnjama porezni obveznik redovno smanjuje javna sredstva koja se formiraju porezima. Evazija se razlikuje od prevaljivanja poreza u tome što ovdje do plaćanja poreza i ne dolazi.

3.1. Vrste evazije poreza

Sa pravnog stanovišta razlikuju se koncept zakonite i nezakonite evazije poreza. Linija razgraničenja između izbjegavanja i utaje poreza je nelegalnost ponašanja. U praksi postoje mnoge sive oblasti u kojima je teško povući dovoljno jasnu granicu, što ponekad navodi porezne vlasti da na neodgovarajući način kvalifikuju određene slučajeve. Razlozi tome su različiti: ponekad je porezni zakon sam po sebi nejasan, ponekad je jasan, ali nije poznat obvezniku, ponekad je zakon jasan, ali ga porezna administracija dosljedno ne primjenjuje.

Zakonita porezna evazija postoji onda kada se izbjegavanjem plaćanja poreza ne vrši povreda zakona ili drugih pravnih propisa (Konjhodžić H., Šantić Ž., 2003., 95). Legalno izbjegavanje plaćanja poreza (engl. tax avoidance) obuhvata ponašanja obveznika sračunata na umanjenje porezne sposobnosti koristeći sve zakonom dopuštene mogućnosti. Suština ovih mehanizama je tzv. porezno planiranje. U praksi se najčešće javljaju sljedeći načini legalne evazije: pronalaženje rupa u zakonu; uzdržavanje od potrošnje; supstitucija; poslovna preorijentacija; promjena mjesta boravka; promjena mjesta obavljanja djelatnosti; vertikalna koncentracija; izdaci za reklamu i propagandu; humanitarna davanja; promjena državljanstva; investiranje; mijenjanje oblika kapitala; selidba u porezne oaze; osnivanje off – shore kompanija. Takva ponašanja obveznika smatraju se ″prihvatljivim″ izbjegavanjem poreza za razliku od ″neprihvatljive″ nelegalne evazije koja je predmet sankcioniranja od strane države. Ovim terminom označavaju se aktivnosti obveznika koje nemaju poslovni ili ekonomski cilj kao njihovu osnovnu svrhu već dobijanje poreznih pogodnosti. Linija razgraničenja između ova dva modaliteta evazije je vrlo fluidna, jer je ponekad teško povući preciznu granicu između vještog vođenja poslovanja i zloupotrebe prava u poreznoj materiji.

Koncept zloupotrebe prava kome sudska praksa u novije vrijeme često pribjegava, pruža poreznim vlastima osnovu za suprotstavljanje ovakvim planovima obveznika. Ukoliko obveznik u svom poslovanju ne teži ostvarivanju legitimnih, komercijalnih ciljeva, već koristi određene pravne forme kako bi lukavo i vješto izbjegao plaćanje nekog poreza, takvo njegovo ponašanje kvalifikuje se kao nedozvoljeno vršenje prava. U praksi nekih zemalja sudovi se mogu pozivati na princip direktne potrage (engl. looking through) ili u anglosaksonskim sistemima, na princip suština iznad forme (engl. substance over form) koji podrazumijeva ispitivanje suštine transakcije

kroz njenu formu, u slučajevima nesaglasnosti pravne forme posla sa njegovom ekonomskom suštinom ili efektima. U drugim pravnim sistemima, opšti pravni princip zloupotrebe prava pruža pravno – teorijsku osnovu za procjenu pojedinih vidova protupravnih ponašanja (″neprihvatljive″ zakonite evazije), odnosno marginalnih slučajeva bliskih oblicima nezakonite evazije poreza, sa stanovišta povrede smisla zakona, tj. pravne osnove zakona (lat. ratio legis). Otuda se sva atipična i amoralna ponašanja poreznih obveznika, sračunata na iznalaženje druge svrhe poreznih propisa, moraju kvalifikovati kao zloupotreba prava u poreznoj materiji. Osnovni kriterij koji bi pomogao poreznim organima u prosuđivanju bio bi savjesno ili nesavjesno postupanje poreznih obveznika. Kod ocjene valjanosti jednog poreznog sistema ne smiju se zanemariti efekti zakonite evazije iz dva razloga: prvo, nije vjerojatno da će porezi koji se lako izbjegavaju obezbijediti dovoljno prihoda državi i drugo, troškovi koje izaziva izbjegavanje poreza su dodatni gubitak za ekonomiju (zbog iskrivljenih izbora koji se čine na osnovu marginalnih troškova i koristi određene ekonomske aktivnosti).

Nezakonita evazija poreza (engl. tax evasion) predstavlja neposredno kršenje poreznih propisa kada porezni obveznik svjesno i namjerno izbjegava izvršenje postojeće porezne obaveze. U našem pravnom sistemu nepoštovanje poreznih propisa pravno se kvalifikuje kao porezni prekršaj, privredni prijestup u oblasti poreza (posrednih, kao što su carine) i krivična djela porezne utaje i kontrabande. Raspon protupravnih ponašanja u izvršavanju porezne obaveze u suštini odražava stepen fiskalne nediscipline poreznih obveznika. Postupci i akcije koje preduzima obveznik u cilju izbjegavanja ili umanjenja porezne obaveze uglavnom su identični i kada se radi o poreznim prekršajima i kada je u pitanju porezna utaja, s tim što je linija razgraničenja između ove dvije vrste poreznih delikata visina utajenog poreza. U tom cilju koriste se, primjera radi, dvostruke poslovne knjige, izdavanje lažnih dokumenata, otvaranje poslovnih računa na fiktivna imena, rad na crno, plaćanja u naturi i drugo. Veličinu evazije poreza je teško odvojeno posmatrati od šireg okvira neformalne ekonomije imajući u vidu organsku povezanost ova dva fiskalna fenomena. Siva ekonomija je u suštini najznačajniji modalitet evazije poreza budući da se javlja kao neposredna reakcija ekonomskih subjekata na previsoke porezne terete. Porezna utaja se u određenom broju zakonodavstava svrstava u krivična djela protiv privrede i kažnjava dosta strogim sankcijama.

3.2. Uzroci i posljedice izbjegavanja plaćanja poreza

Na korektno ispunjavanje porezne obaveze utiču brojni faktori, ne samo ekonomske već i pravno – političke, socijalne, psihološke i institucionalno – tehnološke prirode. Neprihvatanje i nepridržavanje poreznih pravila u većoj mjeri od strane poreznih obveznika jasan je signal da porezni zamišljena stvarnost odudara od ekonomske realnosti. Uobičajenu klasifikaciju uzroka evazije poreza prikazuje naredna slika:

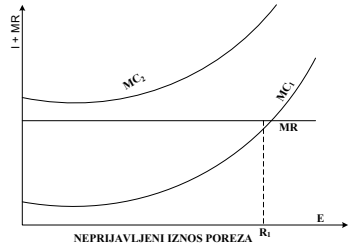
Slika 1.: Uzroci evazije poreza

Izvor: (obradili autori)

Kao značajan subjektivni uzrok evazije poreza danas se posebno ističe ″porezni moral″. Pod njim se podrazumijeva društvena svijest i ekonomska spremnost poreznog obveznika da poštuje porezne obaveze i da u skladu s poreznim zakonom redovno i u cjelini izmiruju svoje novčane obaveze prema državi (Kumalić J., Alijagić M., 2004., 126-127). Kroz teorijske modele pojedini autori nastoje da analiziraju ponašanje obveznika sklonih evaziji poreza pod dejstvom većeg broja okolnosti. Izvršene analize ukazuju da na odluku o kršenju propisa u cilju izbjegavanja poreza najveći uticaj imaju očekivana korist od porezne uštede i trošak kome će biti izložen obveznik ako bude otkriven i kažnjen. ″Ako neki privredni subjekt – porezni obveznik zna koliko iznosi njegova granična porezna stopa i veličina kazne za poreznu utaju, tada on odluku o utaji poreza donosi na osnovu komparacije graničnih troškova i graničnih koristi od porezne utaje, što se grafički može predstaviti na ovaj način:

Slika 2.: Optimalna porezna utaja

Izvor: (Brummerhoff D., 2000., 276)

gdje su:

- MC = očekivani granični troškovi,
- MR = granična korist od neprijavljenog poreza,
- R = optimalna veličina porezne utaje.

Slika ilustrira optimalnu poreznu utaju. Očekivani granični troškovi MC_1 dobijeni su kao iznos porasta kazne zbog povećanja porezne utaje pomnožen sa vjerovatnoćom otkrivanja utaje. Kada se granični troškovi porezne utaje MC_2 za sve iznose veći od graničnih koristi od porezne utaje, tada je bolje platiti porez (Brummerhoff D., 2000., 276).

Sociološki i etički faktori imaju značajnu ulogu u ovom izboru i premda je njihove efekte teško izmjeriti ne bi trebalo da budu zanemareni prilikom koncipiranja anti – evazione politike. Posebnu, ne manje važnu grupu, predstavljaju faktori institucionalno – proceduralne prirode. Oblikovanje procesa otkrivanja i nepoštovanja poreznih propisa utiče na stavove obveznika prema plaćanju poreza na dva načina. Prvo, njime se objezbeđuje vjerojatnoća da će sankcije biti primijenjene na porezne prekršioce i drugo, može uticati na stepen ″nepovjerenja″ obveznika u prihvatanju poreznog sistema. Posljedice evazije poreza su višestruke prirode i u prvom redu se ispoljavaju kroz umanjeni fiskalni randman prikupljenih prihoda. Finansijski efekti izbjegavanja poreza većih razmjera mogu doprinijeti nastajanju budžetskog deficita. Sa stanovišta obveznika ova posljedica se ispoljava kroz nejednaku raspodjelu poreznih zaduženja jer se ukupna porezna masa distribuira na način drugačiji od onog kako je zakonodavac predvidio, zbog manjeg broja poreznih obveznika. Manje uočljiva ispoljavanja evazije odigravaju se u domenu unutrašnjeg procjenjivanja fenomena evazije koje se odražava u ″efektu ugledanja″ na slučajeve izbjegavanja koji su ostali neotkriveni i nesankcionirani, što psihološki nepovoljno utiče na sklonost nekih lica ka ispunjavanju poreznih obaveza. Ako se u obzir uzme još i onaj specifičan stimulans koji proizlazi iz ličnog interesa da se evazijom poreza lako ostvari korist, kao i često prisutno ubjeđenje da izbjegavanje plaćanja poreza ne

predstavlja kažnjiv delikt, onda se jasno sagledava najznačajniji i najštetniji psihološki efekt evazije poreza koji se ispoljava u njenom povratnom uticaju.

Posredno, dejstva evazije uočavaju se i na planu zakonodavno – pravne aktivnosti države usmjerene na donošenje novih propisa kojima pokušava da sankcioniše slučajeve izbjegavanja plaćanja poreza ili da pojednostavi poreznu regulativu radi njenog lakšeg razumijevanja i prihvatanja od strane poreznih obveznika. Pravni efekti evazije ogledaju se i u nagomilavanju poreznih sporova. Posebno štetni za privredu mogu biti ekonomski efekti porezne evazije. Ona može da poremeti jednakost uslova poslovanja kroz snižavanje troškova proizvodnje onih obveznika i ekonomskih sektora koji pribjegavaju utajama poreza. Time se stvara nelojalna konkurencija između savjesnih i nesavjesnih poreznih obveznika što se na ekonomskom planu odražava kroz cjenovne disparitete roba ovih proizvođača, naročito ako je utaja poreza dostigla značajne granične vrijednosti. Poremećaji u privredi mogu poprimiti oblik sektorskih neravnoteža na tržištu kada se pod uticajem evazije remete ekonomski izbori privrednih subjekata što dalje utiče na racionalnost i efikasnost privređivanja.

Socijalne posljedice evazije vezane su za remećenje porezne jednakosti kao proklamovanog načela oporezivanja, jer ukoliko jedan krug obveznika izbjegava plaćanje poreza time se drugi obveznici dovode u nejednak ekonomski i socijalni položaj. Socijalna diferencijacija je najuočljivija posljedica poreznih prevara države koja prouzrokuje horizontalnu nejednakost u mjeri u kojoj porezni obveznici sa istom poreznom sposobnošću ne plaćaju isti iznos poreza, što dovodi do razlika u njihovom materijalnom položaju. Porezna evazija djeluje i na ublažavanje progresivnog dejstva poreza, jer što su stope više to je jači podsticaj za izbjegavanje poreza. Politički sistem trpi od posljedica izbjegavanja plaćanja poreza budući da ovakvo ponašanje poreznih utajivača potkopava njegove osnove što poreznu evaziju povezuje sa ustavnom obavezom plaćanja poreza. Njenim nepoštovanjem narušava se i načelo doprinošenja javnim potrebama srazmjerno ekonomskoj snazi obveznika. Politički efekti neplaćanja poreza povezuju se sa političkim oportunizmom ove pojave. Ona se koristi kao argument za osporavanje javne vlasti i opravdanje nelojalnog ponašanja prema fiskusu. Postojanje porezne evazije u znatnijem stepenu dovodi u pitanje poštivanje principa društvene solidarnosti. Štetni političko – finansijski efekti poreznih prevara prisiljavaju javnu vlast da preduzima radnje za uspostavljanje narušene finansijske ravnoteže. U tom cilju vlade često pribjegavaju pooštrenom oporezivanju, a takva mjera ne nailazi na odobravanje savjesnih poreznih obveznika. Oni nerado prihvataju dodatno

porezno opterećenje, i time ulogu žrtve, znajući da ono neće biti ravnomjerno raspoređeno na sve slojeve društva.

3.3. Politika suzbijanja evazije poreza

Razumijevanje podsticaja za izbjegavanje plaćanja poreza pruža korisno polazište za formuliranje politike suzbijanja ove pojave. Cilj takvih mjera trebalo bi da bude prerastanje tradicionalnog konflikta između porezne administracije i obveznika u odnose saradnje u skladu sa savremenim konceptom ″uslužno″ orijentirane državne uprave. U cilju smanjenja evazije mogu se koristiti tri pristupa: administrativni (minimiziranje prilika za evaziju), ekonomski (smanjenje neto koristi od evazije poreza) i socio-psihološki (smanjenje spremnosti na utaju odnosno podsticanje dobrovoljnog plaćanja poreza). Anti-evaziona politika treba da se kreće u vidu pronalaženja prave mjere kroz kombinaciju preventivnih i represivnih mjera. Preventivna komponenta u suštini treba da bude usmjerena na stvaranje pozitivne klime za uspješno funkcioniranje poreznog sistema. To će se postići razvojem porezne kulture i podizanjem porezne svijesti kroz educiranje poreznih obveznika kao i permanentnom obukom porezne administracije. U savremenim državama sve veća pažnja se posvećuje poreznoj propagandi kao skupu aktivnosti na popularizaciji poreza i svih odnosa u vezi sa oporezivanjem. Svrha razvijanja porezne propagande jeste povećanje poreznog morala obveznika. Savremeni fiskus sve više postaje svjestan potrebe za poreznim obrazovanjem obveznika. To je osnovni razlog da vlada pruži što više informacija svojim građanima u cilju demistifikacije porezne sfere i ublažavanja poreznog nezadovoljstva.

U traženju društveno prihvatljivog načina borbe sa poreznim utajivačima neke države su koristile poreznu amnestiju sa ciljem povećanja prihoda u budućnosti. Efikasnost ove mjere zavisi od toga da li i u kojoj mjeri oprost poreznog duga može podsticajno djelovati na otkrivene porezne delikvente da izmjene negativan stav u pogledu izvršavanja budućih poreznih obaveza odnosno kakav će biti njen uticaj na potencijalne porezne utajivače. Izvjesnu ulogu u preventivnom sprječavanju poreznog otpora mogla bi da imaju i udruženja poreznih obveznika u smislu davanja sugestija i prijedloga, kako zakonodavcu tako i poreznim organima, za rješavanje poreznih problema kao i da utiču na formiranje javnog mišljenja. Savremena porezna udruženja, tamo gdje postoje, pokazala su se kao važan faktor javnog mijenja koje može biti od značaja za formiranje volje zakonodavca. Ukoliko izostane preventivna funkcija države na planu poštivanja poreznih propisa, češće se pribjegava

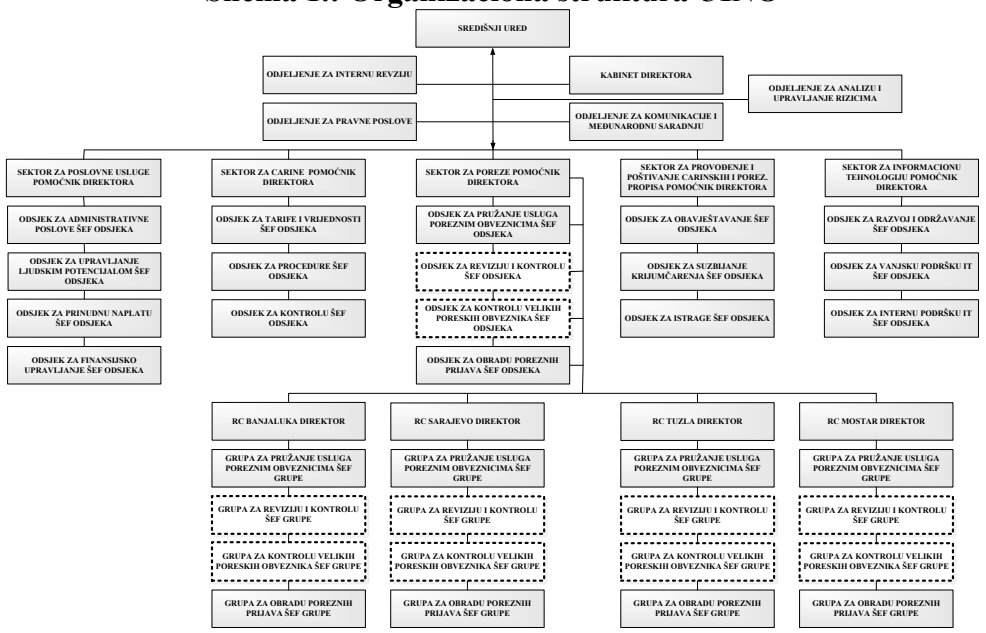
represivnim sredstvima putem mjera kaznene politike. Kažnjavanje poreznih delikata nema za svrhu samo da kazni porezne utajivače već mnogo važnije da pošalje poruku (opomenu) svim poreznim obveznicima da treba uredno da izvršavaju svoje porezne obaveze ukoliko sebe ne žele da izlože brojnim neprijatnostima sa fiskusom.

U pravnim sistemima razvijenih tržišnih privreda postoje kodifikovani i sistematizovani propisi o poreznim deliktima i kaznama. U onim zemljama gdje to nije slučaj na kraju svakog poreznog zakona nalaze se kaznene odredbe. Osim novčanih kazni, kao uobičajenih poreznih sankcija, u jednom broju zemalja se kao kazne koriste i javno objavljivanje imena prekršilaca i vrste prekršaja, gubitak prava obavljanja djelatnosti i vršenja određenih aktivnosti ili suspendovanje legitimacije poreznog obveznika. Krivično kažnjavanje poreznih delikata podrazumijeva primjenu novčane kazne i kazne zatvora i to ili kumulativno ili alternativno. Opšta karakteristika sankcija za poreznu utaju u savremenim zakonodavstvima je da su najčešće blaže nego u onim slučajevima kada je došlo do izostajanja izvršenja obaveza između poreznih obveznika kao privrednih subjekata. U poreznim zakonodavstvima predviđene su posebne inkriminacije poreznih prekršaja za porezne obveznike: pravna lica, poduzetnike i fizička lica. Za krivično djelo izbjegavanja plaćanja poreza određuju se kumulativno novčane kazne i kazne zatvora. Poduzetniku i odgovornom licu u poreznom obvezniku za ovo krivično djelo izriče se i mjera bezbjednosti zabrane vršenja samostalne djelatnosti, poziva, djelatnosti ili dužnosti od jedne do više godina.

4. PRIJEDLOG REORGANIZACIJE UINO KAO JEDNA OD AKTIVNOSTI BUDUĆEG UNAPRJEĐENJA POREZNOG SISTEMA

Uzimajući u obzir kompleksnost društvenog i političkog uređenja u BiH razmatrali smo ona poboljšanja poreznog sistema koja se mogu postići kroz reorganizaciju onih dijelova organizacije UINO u tim takvim kompleksnim odnosima. Zasigurno da u ovakvom složenom političkom ambijentu u BiH teško je postići konsenzus oko neke veće reorganizacije UINO koja bi se teorijski dala razviti i u praksi aplicirati. Imajući to na umu mi smo se usmjerili na onaj dio koji bi se mogao realizirati u sadašnjim uslovima vodeći se tim da naš rad treba da posluži kako u teorijskom tako i u praktičnom životu. Međutim, da bi nešto poboljšali moramo se upoznati s postojećim. Danas, organizaciona struktura UINO izgleda ovako:

Shema 1.: Organizaciona struktura UINO

Izvor: (prilagodili autori Organogram UINO BiH prema provedenom istraživanju)

Bijelom bojom označena područja na ovoj shemi će biti predmet reorganizacije UINO. Kao što vidimo danas u sektoru za poreze imamo odsjek za reviziju i kontrolu podijeljen prema veličini prometa poreznih obveznika i takva podjela je zastupljena kroz čitavu dubinu organizacione sheme. U našem istraživanju, na bazi obavljenih intervjua kako s stručnim saradnicima i savjetnicima koji obavljaju poslove revizije, tako i sa šefovima odsjeka i Grupa za reviziju i kontrolu, ali i vlastitog radnog iskustva na tim područjima, zaključili smo da ovakva podjela u organizaciji za obavljanje poslova ne daje značajan učinak u otkrivanju evazije poreza. Naime, došli smo do zaključka da bi se puno bolji učinak postizao specijalizacijom stručnih saradnika i savjetnika koji obavljaju poslove revizije, pri čemu specijalizacija treba da ide u pravcu da se oni specijaliziraju za obavljanje revizije samo unutar određene djelatnosti. Ovakva specijalizacija dovela bi do toga da se u Grupi za reviziju i kontrolu osnuju specijalističke jedinice po osnovnim djelatnostima poreznih obveznika. Stvaranje specijalističkih jedinca po osnovnim djelatnostima poreznih obveznika omogućilo bi spajanje odsjeka i Grupa za reviziju i kontrolu i odsjeka i Grupa za reviziju i kontrolu velikih poreznih obveznika u jedan odsjek kao i na nivo regionalnog centra u jednu grupu po svakom regionalnom centru. Spajanje odsjeka i grupa dovelo bi do smanjenja troškova koji se odnose na troškove tehničkog osoblja koje vrši tehničku podršku revizorima iz razloga što takve poslove može obavljati isti broj tehničkog osoblja na nivou

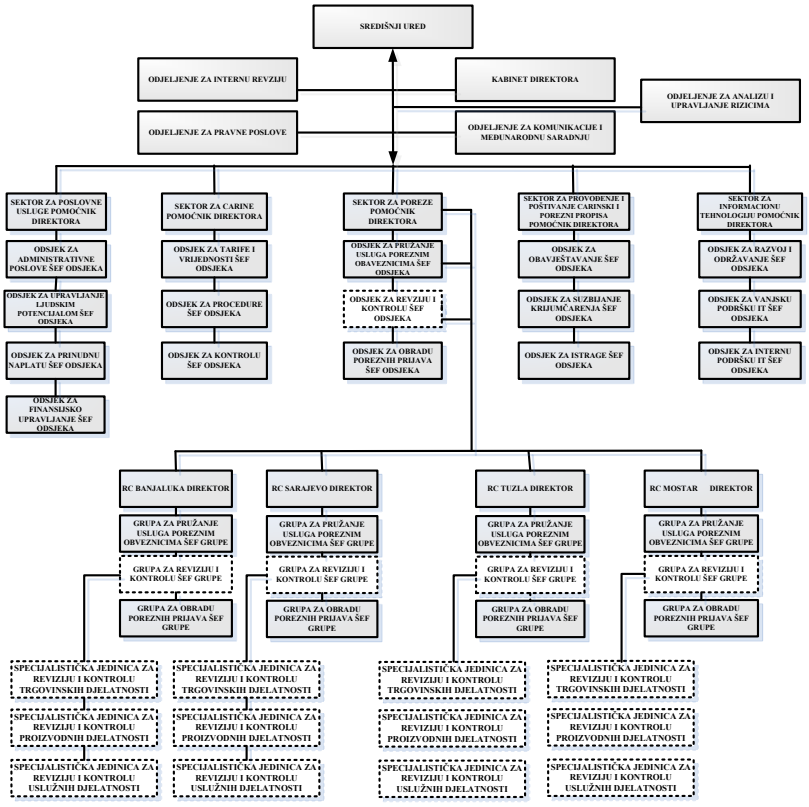
jednog odsjeka i jedne grupe za oba odsjeka i obje grupe kada su oni spojeni u jedno. Zasigurno podjela revizora prema veličini poreznog obveznika ne daje mogućnosti kao njihova podjela prema osnovnim djelatnostima poreznih obveznika.

Veličina poreznog obveznika može samo da utiče na vrijeme trajanja revizije zbog obima posla i ništa drugo. Trgovinska ili bilo koja druga djelatnost bez obzira na svoju veličinu u preduzećima ima iste elemente odnosno pravila poslovanja koje mora poznavati revizor prilikom revizija takvih preduzeća. Međutim, nisu ista pravila poslovanja u trgovinskoj i proizvodnoj ili uslužnoj djelatnosti. Upravo ta raznolikost pravila poslovanja od djelatnosti do djelatnosti može biti uzročnik da određeni revizori postižu nižu efikasnost i efektivnost u obavljanju revizija u proizvodnim preduzećima u odnosu na efikasnost i efektivnost koju postižu u obavljanju revizije u trgovinskim preduzećima. Opravdanje ovakve tvrdnje možemo naći u tome da određeni inspektori (revizori) imaju svoje prijašnje radno iskustvo samo na području trgovinskih preduzeća odnosno proizvodnih ili uslužnih preduzeća i kao takvi osakaćeni su za poznavanje specifičnih elemenata poslovanja onih preduzeća koji obavljaju djelatnosti koje su različite od djelatnosti u kojoj inspektor (revizor) ima svoje prijašnje radno iskustvo. Jako je teško govoriti o nečemu o čemu nemamo znanje, a još teže je nešto nadzirati (revidirati), ako ne znamo kako nastaje nešto što se je predmet revidiranja.

Dodatni problem, koji se javlja kod postojeće organizacione strukture UINO je taj što inspektori stalno dobijaju naloge po različitim djelatnostima npr. dobija nalog za nadzor i kontrolu trgovinskog preduzeća, nakon tog naloga dobija nalog za nadzor (reviziju i kontrolu) proizvodnog preduzeća, ... i takvim stalnim prebacivanjem iz jedne u drugu djelatnost ne ostavlja se prostor za kvalitetnu pripremu inspektoru (revizoru) za nadzor (reviziju i kontrolu) koju treba obaviti po nalogu. Rezultati takve nepripremljenosti ogledati će se kroz manje učinke inspektora (revizora) u otkrivanju evazije poreza. Svaka neotkrivena evazija poreza slabi porezni sistem i tako dobijamo začarani krug. Upravo da bi izašli iz tog začaranog kruga u cilju poboljšanja poreznog sistema u BiH predlažemo da UINO BiH bude organizirana na način kako je to prikazano u narednom dijelu. U slijedećoj predočenoj shemi vidimo da se odsjek i Grupe za reviziju i kontrolu velikih poreznih obveznika ukinuo, odnosno da imamo jedinstveni odsjek i Grupe za reviziju i kontrolu. Međutim na nivou regionalnih centara u Grupi za reviziju i kontrolu dobijamo specijalističke jedinice za reviziju i kontrolu: trgovinskih djelatnosti, proizvodnih djelatnosti i uslužnih djelatnosti. Ovakva specijalizacija po

djelatnostima unutar Grupe za reviziju i kontrolu omogućiti će da se inspektori specijaliziraju za revidiranje određene djelatnosti. Specijalizacija inspektora omogućiti će im da se bave poreznim nadzorom u djelatnostima u kojima oni imaju svoje prijašnje radno iskustvo ili da usavršavaju svoje znanje u onoj djelatnosti za koju osjećaju da imaju veći afinitet. Ovom specijalizacijom izbjeći će se da inspektor s svakim novim nalogom za porezni nadzor (reviziju i kontrolu), dobija preduzeća koja se bave različitim djelatnostima, što će osigurati njihovu bolja pripremljenost za obavljanje nadzora koja je predmet naloga. Sve ovo ukupno dovesti će da inspektori imaju veću učinkovitost u otkrivanju evazije poreza. Uvećana učinkovitost u otkrivanju evazije poreza dovesti će do poboljšanja poreznog sistema.

Shema 2.: Prijedlog reorganizacije UINO u cilju poboljšanja učinkovitosti

Izvor: (obradili autori)

ZAKLJUČAK

Poreznim sistemima tačno je reguliran način ubiranja poreza od poreznih obveznika. Porezni sistem trebao bi biti tako organizaciono strukturiran da maksimizira efikasnost i efektivnost ubiranja poreza od poreznih obveznika. U BiH porezni sistem reguliran je na različitim nivoima vlasti u zavisnosti od toga koje ih propisao za potrebe punjenja svog budžeta. U biti, može se reći da u BiH funkcioniraju dva sistema poreza i to: (a) porezni sistem koji regulira pitanje direktnih poreza, a koji su zakonodavno regulirani na nižim nivoima vlasti odnosno na nivou entiteta, distrikta Brčko i kantona, i (b) porezni sistem koji regulira pitanje indirektnih poreza, a koji su zakonodavno regulirani na najvišem nivou vlasti odnosno na nivou države BiH.

Glavni fokus rada je usmjeren na dokazivanje da postojeće organizaciono uređenje poslovanja UINO BiH utiče na efikasnost poreznog nadzora koji treba da poboljša ubiranje indirektnih poreza tj. PDV-a kao najvažnijeg poreza s stanovišta njegovog učešća u punjenju budžeta. Problem, koji se javlja kod postojećeg organizacionog uređenja UINO je taj što inspektori stalno dobijaju naloge po različitim djelatnostima npr. prvo dobija nalog za nadzor i kontrolu trgovinskog preduzeća, nakon tog naloga dobija nalog za nadzor (reviziju i kontrolu) proizvodnog preduzeća ... i takvim stalnim prebacivanjem iz jedne u drugu djelatnost ne ostavlja se prostor za kvalitetnu pripremu inspektoru (revizoru) za nadzor (reviziju i kontrolu) koju treba obaviti po nalogu. Rezultati takve nepripremljenosti ogledati će se kroz manje učinke inspektora (revizora) u otkrivanju evazije poreza. Svaka neotkrivena evazija poreza slabi porezni sistem i tako dobijamo začarani krug. Opravdanje ovakve tvrdnje možemo naći u tome da određeni inspektori (revizori) imaju svoje prijašnje radno iskustvo samo na području, primjerice trgovinskih preduzeća odnosno proizvodnih ili uslužnih preduzeća i kao takvi uskraćeni su za poznavanje specifičnih elemenata poslovanja onih preduzeća koji obavljaju djelatnosti koje su različite od djelatnosti u kojoj inspektor (revizor) ima svoje prijašnje radno iskustvo. Jako je teško govoriti o nečemu o čemu nemamo znanje, a još teže je nešto nadzirati (revidirati), ako ne znamo kako nastaje nešto što se je predmet nadzora. Porezi su snažno sredstvo kojim se djeluje na proces proizvodnje, raspodjele, potrošnje, investicija, demografske faktore, izvoz – uvoz i niz drugih privrednih agregata. Uvođenjem PDV-a smanjile su se evazije poreza na promet proizvoda i usluga koje su se dešavale u tradicionalnom sistemu poreza na promet, a čije su se vrijednosti evazije mjerile i do nekoliko stotina miliona konvertibilnih maraka. Međutim, implementacija PDV-a u BiH, ipak nije u potpunosti zaštitila porezni sistem

BiH od potencijalnih evazija. Naime, karakteristika svih poreza i poreznih sistema bez obzira na njihove nazive i njihovu učinkovitost jeste pojava evazije poreza. Evazija poreza je posljedica nastojanja poreznog obveznika da smanji porezni teret. Direktna je posljedica ″usađenog″ otpora poreznog obveznika u plaćanju poreza.

Razumijevanje podsticaja za izbjegavanje plaćanja poreza pruža korisno polazište za formuliranje politike suzbijanja ove pojave. Cilj takvih mjera trebalo bi da bude prerastanje tradicionalnog konflikta između porezne administracije i obveznika u odnose saradnje u skladu sa savremenim konceptom ″uslužno″ orijentirane državne uprave. U cilju smanjenja evazije mogu se koristiti tri pristupa: administrativni (minimiziranje prilika za evaziju), ekonomski (smanjenje neto koristi od evazije poreza) i socio – psihološki (smanjenje spremnosti na utaju odnosno podsticanje dobrovoljnog plaćanja poreza). Anti – evaziona politika treba da se kreće u okvirima prave mjere kroz kombinaciju preventivnih i represivnih mjera. Preventivna komponenta u suštini treba da bude usmjerena na stvaranje pozitivne klime za uspješno funkcioniranje poreznog sistema. To će se postići razvojem porezne kulture i podizanjem porezne svijesti kroz educiranje poreznih obveznika kao i permanentnom obukom porezne administracije. U savremenim državama sve veća pažnja se posvećuje poreznoj propagandi kao skupu aktivnosti na popularizaciji poreza i svih odnosa u vezi sa oporezivanjem. Svrha razvijanja porezne propagande jeste povećanje poreznog morala obveznika. Izvjesnu ulogu u preventivnom sprječavanju poreznog otpora mogla bi da imaju i udruženja poreznih obveznika u smislu davanja sugestija i prijedloga kako zakonodavcu tako i poreznim organima, za rješavanje poreznih problema kao i da utiču na formiranje javnog mišljenja. Ukoliko izostane preventivna funkcija države na planu poštivanja poreznih propisa, češće se pribjegava represivnim sredstvima putem mjera kaznene politike. Kažnjavanje poreznih delikata nema za svrhu samo da kazni porezne utajivače već mnogo važnije da pošalje poruku (opomenu) svim poreznim obveznicima da treba uredno da izvršavaju svoje porezne obaveze ukoliko sebe ne žele da izlože brojnim neprijatnostima sa fiskusom.

U konačnici, dali smo prijedlog reorganizacije UINO poštujući složenu političku situaciju u BiH, za koju smo mišljenja da bi se mogao postići politički dogovor. Analizirajući prijedlog reorganizacije možemo uočiti da se odsjek i Grupe za reviziju i kontrolu velikih poreznih obveznika ukinuo, odnosno da imamo jedinstveni odsjek i Grupe za reviziju i kontrolu. Međutim na nivou regionalnih centara u Grupi za reviziju i kontrolu dobijamo specijalističke

jedinice za reviziju i kontrolu: trgovinskih djelatnosti, proizvodnih djelatnosti i uslužnih djelatnosti. Ovakva specijalizacija po djelatnostima unutar Grupe za reviziju i kontrolu omogućiti će da se inspektori specijaliziraju za revidiranje određene djelatnosti. Specijalizacija inspektora omogućiti će im da se bave poreznim nadzorom u djelatnostima u kojima oni imaju svoje prijašnje radno iskustvo ili da usavršavaju svoje znanje u onoj djelatnosti za koju osjećaju da imaju veći afinitet. Ovom specijalizacijom izbjeći će se situacija da inspektor sa svakim novim nalogom za porezni nadzor (reviziju i kontrolu), dobija preduzeća koja se bave različitim djelatnostima, što će osigurati njihovu bolja pripremljenost za obavljanje nadzora koja je predmet naloga. Sve ovo ukupno dovesti će da inspektori imaju veću učinkovitost u otkrivanju evazije poreza. Uvećana učinkovitost u otkrivanju evazije poreza dovesti će do poboljšanja poreznog sistema. Porezni nadzor, u funkciji preventivne inspekcije drži veliki broj poreznih obveznika na onoj strani poslovne rijeke koja gradi svoj biznis na realnim osnovama i pokazateljima, sugerirajući da će svako upuštanje u potencijalne avanture evazije prije ili kasnije biti otkrivene i oštro sankcionirane. Naime, najveće bogatstvo svake države predstavlja stabilan porezni sistem, što je ključna komponenta tržišne privrede te bitna komponenta zdravog biznisa.

LITERATURA

Knjige:

1. Brummerhoff D., (2000), Javne financije, Mate d.o.o. Zagreb
2. Hyman D. N., (2022) Public Finance: A Contemporary Application of Theory to Policy 12th Edition, Cengage Learning, Boston
3. Jurković P., (2002), Javne financije, Masmedia, Zagreb
4. Kikanović M., (2005), PDV, teorija i praksa, IK Penn Tuzla, Tuzla
5. Konjhodžić H. et. al., (2009), Fiskalna znanost, Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar
6. Konjhodžić H., Šantić Ž., (2003), Fiskalne finansije, Pravni fakultet Bihać i Logos Split
7. Kumalić J. et. al., (2005), Zakon o PDV – komentar i primjena, Revicon d.o.o., Sarajevo
8. Kumalić J., Alijagić M., (2005), Javne finansije i fiskalna politika, Ekonomski fakultet, Bihać
9. Musgrave R. A., (1998), Kratka povijest fiskalne doktrine, Institut za javne financije, Zagreb
10 Rosen H. S., (1999), Javne finansije, V izdanje, Institut za javne finansije, Zagreb

11 Šimović J., Šimović H., (2006), Fiskalni sustav i fiskalna politika Europske unije, Pravni fakultet, Zagreb

Ostali izvori:

12 Zakon o porezu na dodanu vrijednost, Službeni glasnik BiH br. 09/05, 35/05, 100/08 i 33/17
13 Zakon o postupku indirektnog oporezivanja, Službeni glasnik BiH br. 89/05, 100/13 i 22/21
14 Pravilnik o primjeni zakona o PDV, Službeni glasnik BiH br. 93/05, 21/06, 60/06, 6/07, 65/10,100/07, 35/08, 85/17, 44/20, 47/22
15 Pravilnik o kontroli i ograničenoj provjeri indirektnih poreza, Službeni glasnik BiH 68/16
16 www.uino.gov.ba

Doc.dr.sc. Samir Sunulahpašić[158]

FINANSIJSKA ODRŽIVOST KOMUNALNIH PREDUZEĆA U SREDNJOBOSANSKOM KANTONU

FINANCIAL SUSTAINABILITY OF UTILITY COMPANIES IN CENTRAL BOSNIA CANTON

SAŽETAK

Finansijska analiza poslovanja je veoma bitna sa aspekta budućeg poslovanja komunalnih preduzeća.Nepovoljan finansijski položaj preduzeća može najčešće imati kao za posljedicu nelikvidnost i prezaduženost tog preduzeća.Javna komunalna preduzeća su većinom u vlasništvu države, odnosno jedinica lokalne samouprave(JLS).Potencijalni dugovi ovih preduzeća utiću na stabilnost javnih finansija i akumuaciju javnog duga. Cilj istraživanja je dokazati da se analizom finansijske održivosti,odnosno skraćenom analizom finansijskog, imovinskog i prinosnog položaja komunalnih preduzeća na području Srednjobosanskog kantona može predvidjeti poslovne poteškoće, odnosno doprinijeti debati o mogučnostima njihovog ozdravljenja.
Rad se sastoji iz tri dijela i to:
U prvom dijelu ovog rada autor prezentira analizu finansijske održivosti,odnosno skraćenu verziju analize imovinskog,prinosnog i finansijskog položaja komunalnih preduzeća u SBK-u i ukazuje na probleme u kojima se nalaze.
U drugom dijelu ovog rada ,autor,daje određena kritička razmišljanja i preporuke zakonskoj regulativi u vezi unapređenja finansijske održivosti,a sve u cilju spašavanja komunalnih preduzeća.
U trećem dijelu ovog rada,autor daje zaključna razmatranja ovog rada.

***Ključne riječi**:finansijska analiza,finansijska održivost, komunalna preduzeća,stečaj*

[158] Doc.dr.sc.Samir Sunulahpašić,,Fakultet poslovne ekonomije Vitez, Sveučilište/Univerzitet/“VITEZ“ Vitez ;e-mail:finrevizija@hotmail.com

ABSTRACT

Financial analysis of business is very important from the aspect of future business of utility companies.The unfavorable financial position of an enterprise can most often result in the illiquidity and indebtedness of the enterprise. Public utility companies are mostly state-owned, ie local government units (LGUs). The potential debts of these companies affect the stability of public finances and the accumulation of public debt.The aim of the research is to prove that by analyzing financial sustainability, ie shortened analysis of financial, property and yield position of utility companies in the area of Central Bosnia Canton, one can foresee business difficulties, that is, contribute to the debate about their recovery possibilities.
The work consists of four parts:
In the first part of this paper, the author presents an analysis of financial sustainability, that is, a shortened version of the analysis of the property, yield and financial position of utility companies in the SBK and points out the problems they face..
In the second part of this paper, the author gives some critical thinking and recommendations to the legislation regarding the improvement of financial sustainability, all for the purpose of saving utility companies.
In the third part of this paper, the author gives concluding considerations of this paper.

***Key words**:financial analysis,financial sustainability,utility company,bankruptcy.*

JEL: P01, M41

UVOD

Analiza poslovanja komunalnih preduzeća na području Srednjobosanskog Kantona (SBK) rađena je na finansijskim pokazateljima koji se koriste u poslovanju tih preduzeća u periodu od 2020-2022 godine.Dakle uzeti su dostupni finansijski podaci iz 12 komunalnih preduzeća sa područja SBK-a i to: JKP Komunalac Busovača, JP.Vodovod i Kanalizacija Kiseljak,JKP Kostajnica Kreševo, JKP Vitkom Vitez,JKP Vilenica–Vodovod Novi Travnik,JKP Vodovod i Kanalizacija Bugojno,JKP Gradina Donji Vakuf,JKP Vodovod i Kanalizacija Jajce,JKP Ščona Fojnica, JKP VIK doo Gornji Vakuf-

Uskoplje , JKP Bašbunar u stečaju Travnik i SRC Vlašić doo Travnik. [159]
Šifra djelatnosti komunalnih preduzeća nosi naziv:3600-Sakupljanje,pročiščavanje i snabdjevanje vodom
Analiza finansijske održivosti Javnih komunalnih preduzeća SBK -a urađena je sa ciljem:
Ocjene njegovog finansijskog položaja,što podrazumijeva uvid u pokazatelje likvidnosti, rentabilnosti, profitabilnosti, zaduženosti i aktivnosti JKP na području Srednjobosanskog kantona;
Analiza je urađena na bazi zvaničnih finansijskih izvještaja i obuhvata izvještajni period od 2020 godine do 2022. godine.
U ovom radu će biti urađena skraćena verzija predmetne analize koja uključuje samo vremensku dimenziju-kretanje razvoja finansijskog položaja preduzeća,s obzirom na nemogućnost sprovođenja prostorne analize koja uključuje analizu u odnosu na konkurenciju privredne grane.
Analiza finansijskog položaja ima za cilj da ocijeni mogućnosti finansiranja preduzeća u cilju njegovog rasta i razvoja, ocijeni njegovu likvidnost,solventnost i adekvatnost kapitala. Na bazi dobijenih podataka i utvrđenih indikatora menadžment može kreirati adekvatne strategije i taktike upravljanja finansijama u preduzeću.

1. OCJENA EKONOMSKO FINANSIJSKE ODRŽIVOSTI KOMUNALNIH PREDUZEĆA NA PODRUČJA SBK-A

Tabela 1.Sažet prikaz pokazatelja profitabilnosti,likvidnosti,zaduženostii i solventnosti JKP-a SBK

I	JKP „KOMUNALAC „BUSOVAČA	2022	2021	2020
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	49.148	29.566	4.709
2.	Kapital	611.555	562.407	532.841
3.	Poslovna imovina	899.061	821.006	743.933
4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	8,04%	5,25%	0,88%

[159] *Finansijski pokazatelji poslovanja su prikupljeni na bazi podataka- LRC kreditni biro(pristupljeno 23.08.2023)*

5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	5,46%	3,60%	0,63%
6.	Prihodi od prodaje usluga	1.113.739	1.037.085	916.643
7.	Ukupno poslovni rashodi	1.195.812	1.008.436	914.857
8.	EBIT-opreativna dobit	(82.073)	28.649	1.786
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/prihod	67,0%	63,8%	65,4%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	82,68	73,08	87,52
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	54,39	25,99	22,70
4.	Prihod po zaposlenom/KM)	37.125	37.039	32.737
5.	Prosječan trošak plaće po zaposlenom(KM)	24.872	23.626	21.398
	Likvidnost,,zaduženost i solventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	3,16	2,16	1,91
2.	Ukupne Obaveze	287.506	258.599	211.092
3.	Stopa zaduženosti)	31,98%	31,50%	28,40%
II	**JKP „VODOVOD I KANALIZACIJA“ KISELJAK**	**2022**	**2020**	**2019**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	8.090	101.949	48.832
2.	Kapital	806.737	745.793	643.844
3.	Poslovna imovina	1.035.319	1.103.460	1.078.405

4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	1,00%	13,7%	7,6%
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	0,78%	9,2%	4,5%
6.	Prihodi od prodaje	1.257.537	1.411.582	1.304.443
7.	Ukupno poslovni rashodi	1.424.456	1.245.307	1.178.350
8.	EBIT-Operativna dobit	(166.919)	166.275	123.093
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/prihod	56,35%	44,10%	48,3%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	79,46	89,43	97,04
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	114,00	95,20	72,20
4.	Prihod po zaposlenom/KM)	46.575	58.816	50.056
5.	Prosječan trošak plaće po zaposlenom(KM)	26.246	25.953	24.184
	Likvidnost,zaduženosti i solventnosti			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	4,38	5,77	3,08
2.	Ukupne Obaveze	228.582	357.667	434.561
3.	Stopa zaduženosti	22,08%	32,40%	40,03%
III	**JKP „VITKOM“VITEZ**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	27.603	148.715	3.825
2.	Kapital	2.823.752	2.808.152	2.642.538
3.	Poslovna imovina	4.891.065	4.814.761	4.502.782

4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	0,97%	5,29%	0,14%
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	0,39%	3,1%	0,1%
6.	Prihodi od prodaje	2.283.703	2.842.790	2.609.919
7.	Ukupno poslovni rashodi	2.566.717	2.239.013	2.264.058
8.	EBIT-Operativna dobit	(283.014)	603.777	345.861
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/prihod	63,05%	48,10%	49,2%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja od kupaca	219,94	156,07	243,00
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	190,00	229,43	117,55
4.	Prihod po zaposlenom/KM)	29.278	36.446	35.752
5.	Prosječan trošak plaće po zaposlenom(KM)	18.461	17.522	17.576
	Likvidnosti,zaduženosti i solventnosti			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	0,81	0,80	1,15
2.	Ukupne Obaveze	2.067.313	2.006.609	1.860.244
3.	Stopa zaduženosti	42,26%	41,67%	41,30%
IV	**JKP „VILENICA-VODOVOD“NOVI TRAVNIK**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	8.592	7.535	21.423
2.	Kapital	671.640	663.048	655.513
3.	Poslovna imovina	1.731.961	1.660.513	1.638.287
4.	Stopa prinosa na ukupan	1,28%	1,14%	3,3%

	kapital(1/2*100) ROE			
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	0,50%	0,45%	1,30%
6.	Prihodi od prodaje	920.638	955.086	1.004.058
7.	Ukupno poslovni rashodi	964.120	954.467	979.692
8.	EBIT-Operativna dobit	(43.482)	619	24.366
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/prihod	67,4%	67,5%	66,7%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	414,87	385,39	360,13
3.	Prosječni boj dana obrta zaliha	148,37	221,18	164,02
4.	Prihod po zaposlenom(KM)	34.098	35.374	34.623
5.	Prosječan trošak plate po zaposlenom(KM)	22.968	23.873	23.100
	Likvidnost,zaduženost i solventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	1,46	1,39	1,35
2.	Ukupne Obaveze	1.060.321	988.465	982.774
3.	Stopa zaduženosti	61,22%	59,52%	60,00%
V	**JKP „VODOVOD I KANALIZACIJA“BUGOJNO**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	35.789	(435.540)	(234.687)
2.	Kapital	3.683.141	3.645.517	4.081.059
3.	Poslovna imovina	4.976.493	5.047.379	5.641.777

4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	0,97%	(11,94%)	(5,8%)
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	0,71%	(8,62%)	(4,2%)
6.	Prihodi od prodaje	1.337.741	1.057.055	962.009
7.	Ukupno-poslovni rashodi	1.372.471	1.443.022	1.206.656
8.	EBIT-Operativna dobit	(34.730)	(385.967)	(244.647)
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata /Prihod	54,91%	90,20%	78,5%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	252,43	335,42	388,17
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	335,47	400,98	416,41
4.	Prihodi po zaposlenom(KM)	35.196	26.426	23.464
5.	Prosječan trošak plate po zaposlenom(KM)	19.331	23.839	18,424
	Likvidnost.zaduženost i solventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	1,09	0,94	1,51
2.	Ukupne obaveze	1.293.352	1.401.862	1.560.718
3.	Stopa zaduženosti	25,98%	27,77%	27,70%
VI	**JKP „GRADINA“DONJI VAKUF**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak	5.984	3.056	25.880
2.	Kapital	1.889.494	1.883.510	1.880.454

3.	Poslovna imovina	3.009.243	3.044.616	3.097.508
4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	0,32%	0,16%	1,4%
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	0,20%	0,10%	0,83%
6.	Prihodi od prodaje	1.017.060	1.019.786	1.058.765
7.	Ukupno-poslovni rashodi	1.004.130	978.187	1.026.995
8.	EBIT-Operativna dobit	12.930	41.599	31.770
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/Prihod	63,0%	60,2%	67,1%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	382,33	400,74	377,93
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	93,58	73,65	110,35
4.	Prihodi po zaposlenom(KM)	35.071	35.165	31.140
5.	Prosječan trošak plate po zaposlenom(KM)	22.119	21.175	20.901
	Likvidnost,zaduženost i solventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	5,72	4,90	4,66
2.	Ukupne Obaveze	1.119.749	1.161.106	1.217.054
3.	Stopa zaduženosti	37,21%	38,13%	39,30%
VII	**JKP „VODOVOD I KANALIZACIJA“JAJCE**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	186.609	160.962	28.164
2.	Kapital	241.222		**(**113.120)

			47.387	
3.	Poslovna imovina	511.591	483.008	**528.618** [160]
4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	77,35%	339,67%	(24,9%)
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	36,47%	33,32%	5,32%
6.	Prihodi od prodaje	1.194.603	1.296.391	1.055.893
7.	Ukupno poslovni rashodi	1.247.621	1.110.208	1.052.860
8.	EBIT-Operativna dobit	(53.018)	186.183	3.033
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/Prihod	70,88%	57,6%	70,4%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	38,77	26,60	49,06
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	103,69	71,55	85,55
4.	Prihodi po zaposlenom(KM)	38.536	41.819	31.997
5.	Prosječan trošak plate po zaposlenom(KM)	27.316	24.080	22.511
	Likvidnost,zaduženost i solventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	0,93	0,44	0,31
2.	Ukupne Obaveze	270.369	435.621	641.738
3	Stopa zaduženosti	52,84%	90,20%	

[160] U aktivi je iskazan gubitak iznad visine kapitala u 2020 godini 160.776 KM

				93,10%[161]
VIII	**JKP „ŠČONA“FOJNICA**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	6.608	15.522	14.616
2.	Kapital	2.375.764	2.468.105	2.452.583
3.	Poslovna imovina	4.841.900	5.097.669	5.172.423
4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	0,28%	0,63%	0,60%
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu (1/3*100) ROA	0,14%	0,30%	0,28%
6.	Prihodi od prodaje	1.683.689	1.429.517	1.441.827
7.	Ukupno poslovni rashodi	1.693.483	1.373.910	1.402.883
8.	EBIT-Operativna dobit	(9.794)	55.607	38.944
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata /Prihod	47,13%	51,7%	49,3%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	183,81	214,88	203,68
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	45,62	53,01	45,69
4.	Prihodi po zaposlenom(KM)	52.615	42.045	42.407
5.	Prosječan trošak plate po zaposlenom(KM)	24.802	21.727	20.901
	Likvidnost,zaduženost i			

[161] Stopa zaduženosti bi trebala biti 100%,jer je kapital jednak 0 tj.imamo gubitak iznad visine kapitala i trebao bi iznositi 160.776-28.164(neto dobit)=132.612.KM na dan 31.12.2020.godine

	solventnost			
1.	Koef.likvidn.tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	3,04	3,24	3,24
2.	Ukupne Obaveze	2.466.136	2.629.564	2.719.840
3.	Stopa zaduženosti	50,93%	51,60%	52,60%
IX.	**JKP „VIK“GORNJI VAKUF-USKOPLJE**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	319	1.034	4.877
2.	Kapital	363.926	363.599	362.565
3.	Poslovna imovina	1.420.278	1.475.366	1.509.925
4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	0,08%	0,28%	1,34%
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	0,02%	0,07%	0,32%
6.	Prihodi od prodaje	498.331	514.275	501.233
7.	Ukupno poslovni rashodi	622.991	511.900	476.579
8.	EBIT-Operativna dobit	(124.660)	2.375	24.654
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/Prihod	75,40%	69,90%	63,8%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	230,34	232,52	245,11
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	0,00	0,00	0,00
4.	Prihod po zaposlenom(KM)	26.228	24.489	26.381
5.	Prosječan trošak plate po	19.775	17.124	16.833

	zaposlenim(KM)			
	Likvidnost,zaduženost i sloventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	0,66	0,71	0,70
2.	Ukupne obaveze	1.056.352	1.111.767	1.147.360
3.	Stopa zaduženosti	74,37%	75,35%	76,00%
X	**JKP „BAŠBUNAR "TRAVNIK**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	(51.254)	1.311	19.297
2.	Kapital	10.636	331.277	329.966
3.	Poslovna imovina	4.075.581	3.190.285	3.009.817
4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	0,00	0,39%	5,8%
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	(1,25%)	0,04%	0,6%
6.	Prihodi od prodaje	4.406.176	4.182.460	3.814.599
7.	Ukupno poslovni rashodi	4.503.024	3.887.339	3.898.216
8.	EBIT-Operativna dobit	(96.848)	295.121	(83.617)
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/Prihod	57,7%	52,8%	56,2%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	229,26	219,66	237,13
3.	Prosječan broj dana obrta	28,30		25,91

	zaliha		24,25	
4.	Prihod po zaposlenom(KM)	37.660	36.369	34.059
5.	Prosječan trošak plate po zaposlenom(KM)	21.723	19.220	19.137
	Likvidnost,zaduženost i solventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekuća imovina/kratkoročne obaveze)	0,90	1,06	1,04
2.	Ukupne Obaveze	4.064.945	2.859.008	2.679.851
3.	Stopa zaduženosti	99,74%	89,61%	89,03%
XI	**JKP"KOSTAJNICA" KREŠEVO**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	1.498	37.323	13.829
2.	Kapital	383.874	382.376	345.052
3.	Poslovna imovina	570.661	599.254	599.915
4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	0,39%	9,76%	4,0%
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	0,26%	6,21%	2,3%
6.	Prihodi od prodaje	434.332	485.868	439.677
7.	Ukupno poslovni rashodi	487.717	432.058	399.016
8.	EBIT-Operativna dobit	(53.385)	53.810	40.661
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/Prihod	61,51%	52,50%	57,1%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	182,37	168,78	193,37
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	251,89	141,10	241,15
4.	Prihod po zaposlenom(KM)	36.194	40.489	39.971

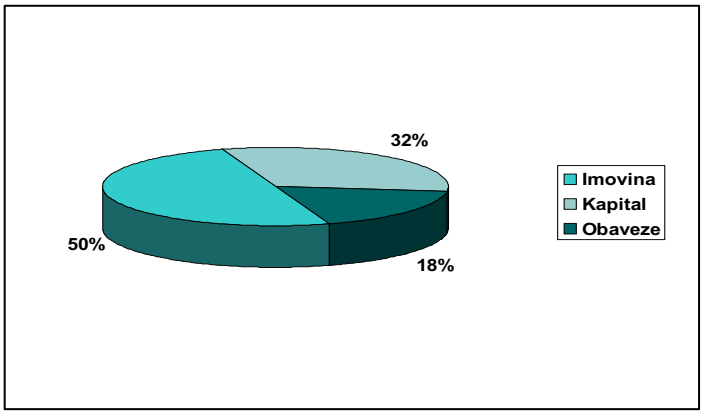
5.	Prosječan trošak plate po zaposlenom(KM)	22.264	21.259	22.830
	Likvidnost,zaduženost i solventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekućaimovina /kratkoročne obaveze)	1,50	2,13	1,70
2.	Ukupne Obaveze	186.787	216.878	254.863
3.	Stopa zaduženosti	32,73%	36,19%	42,50%
XII	**SRC"VLAŠIĆ" TRAVNIK**	**2022**	**2021**	**2020**
	Rentabilnost i profitabilnost			
1.	Neto dobitak/gubitak	46.394	197.283	162.826
2.	Kapital	11.349.419	11.303.025	11.105.742
3.	Poslovna imovina	11.612.173	11.581.103	11.573.097
4.	Stopa prinosa na ukupan kapital(1/2*100) ROE	0,40%	1,74%	1,47%
5.	Stopa prinosa na ukupnu aktivu(1/3*100) ROA	0,40%	1,70%	1,40%
6.	Prihodi od prodaje	700.164	790.596	655.154
7.	Ukupno poslovni rashodi	768.328	647.364	499.454
8.	EBIT-Operativna dobit	(68.164)	143.232	155.700
	Efikasnost operativne imovine			
1.	Troškovi plata/Prihod	51,23%	31,8%	32,0%
2.	Prosječan broj dana naplate potraživanja	317,87	212,22	147,37
3.	Prosječan broj dana obrta zaliha	113,70	26,99	55,40

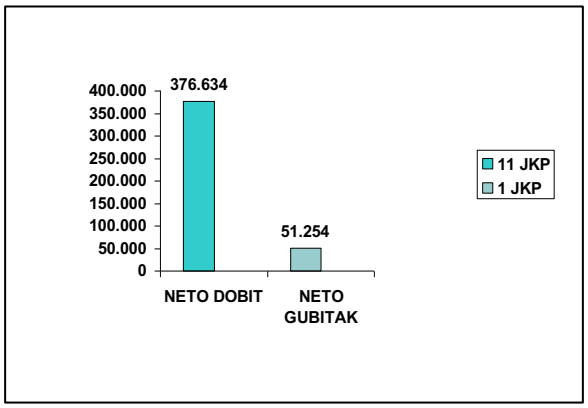
4.	Prihod po zaposlenom(KM)	58.347	71.872	72.795
5.	Prosječan trošak plate po zaposlenom(KM)	29.894	22.864	23.280
	Likvidnost,zaduženost i solventnost			
1.	Koef.likvidn.(tekućaimovina /kratkoročne obaveze)	3,06	2,13	1,05
2.	Ukupne Obaveze	262.754	278.078	467.355
3.	Stopa zaduženosti	2,26%	2,40%	4,03%

Izvor:Prikaz autora rada na bazi podataka-LRC kreditni biro(www.lrcbh.com) i „Dun&bradstreet d.o.o.

Dakle,u ovoj analizi su predstavljene odabrane grupe pokazatelja finansijskih izvještaja kao što su pokazatelj profitabilnosti,operativne efikasnosti,zaduženosti,solventnosti i produktivnosti javnih komunalnih preduzeća na području SBK-a.Kao izvor referentnih vrijednosti za potrebe ove analize koristili smo iskustveno računovodstvene podatke kao ciljne vrijednosti,a detaljna analiza svakog komunalnog preduzeća bi zahtijevala promatranje svakog ponaosob JKP-a.
Napominjemo da za komunalno preduzeće VIK Kiseljak d.o.o.nisu bili dostupni finansijski podaci za 2021 godinu,tako da smo za uporednu analizu uzeli 2019 godinu.

Ukupna poslovna imovina ovih 12 komunalnih preduzeća SBK u 2022 godini iznosi 39.312.572 KM,a ukupni kapital u 2022 godini iznosi 25.211.160 KM.Dakle ukupne obaveze u 2022 godini iznose 14.101.412 KM.

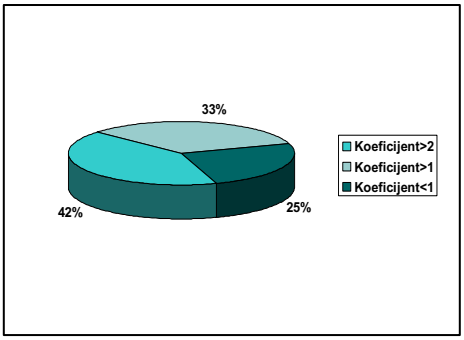

Ukupno ostvarena neto dobit ovih 12 komunalnih preduzeća SBK u 2022 godini iznosi 376.634 KM, a neto gubitak iznosi 51.254 KM (JKP Bašbunar Travnik),tj.u zbirnom (konsolidovanom) iznosu ostvarena je neto dobit u iznosu od 325.380 KM.

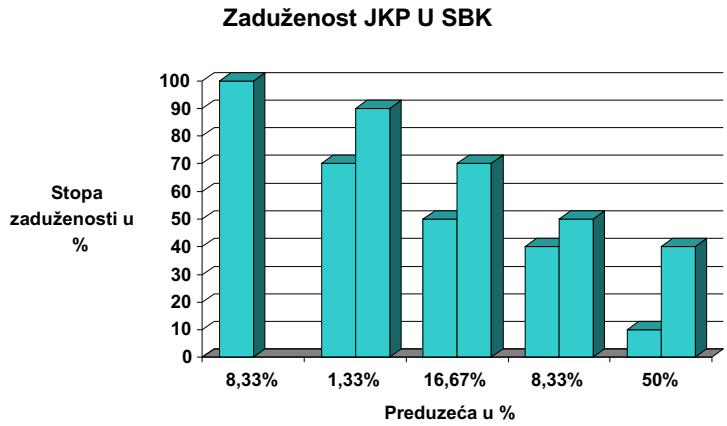
Prosječan broj dana naplate potraživanja za 7 komunalnih preduzeća iz uzorka iznosi preko 200 dana,a 3(tri) od tih sedam preduzeća imaju prosječan broj dana naplate potraživanja od kupaca i preko 300 dana,(JKP Vilenica -vodovod Novi Travnik,JKP Gradina Donji Vakuf i SRC Vlašić Travnik),dok samo tri preduzeća iz uzorka taj pokazatelj imaju do 100 dana. EBIT-operativna dobit -1 komunalno preduzeće iz uzorka imaju pozitivan,a 11 komunalnih preduzeća su ostvarila negativnu operativnu dobit,što je zabrinjavajući podatak.

U kontekstu ***analize pokazatelja likvidnosti***,tj koliko su komunalna preduzeća sposobna da podmire svoje kratkoročne obaveze, ovi pokazatelji ne bi trebali da budu manji od 2,tj. da kratkoročna imovina mora biti bar 2 puta veća od kratkoročnih obaveza.Od promatranih preduzeća za posmatrani period, 41,67% zadovoljava ovaj koeficijent,odnosno 5 (pet) komunalna preduzeća imaju ovaj koeficijent veći od 2,dok 33,33%,odnosno 4 preduzeća imaju koeficijent veći od 1 a manji od 2.Ostala preduzeća iz uzorka,odnosno 3 komunalna preduzeća (25%) imaju koeficijent manji od 1 (VIK Jajce,VIK Gornji Vakuf-Uskoplje i Bašbunar Travnik).Kada ove pokazatelje dovedemo u vezu sa prosječnim brojem dana naplate potraživanja možemo zaključiti da je likvidnost komunalnih preduzeća dosta ugrožena.Tako,npr. JKP Ščona Fojnica ima koeficijente likvidnosti u 2022 godini preko 3, a prosječan broj dana naplate potraživanja 184 dana ,kao i JKP Gradina Donji Vakuf koje ima koeficijent likvidnosti u 2022 godini

5,72,a prosječno vrijeme naplate potraživanja 382 dana.Sve ovo može ukazivati i na nerealno iskazana potraživanja odnosno potencijalni rashod po osnovu sumnjivih i spornih potraživanja a to se reflektuje dalje i na uspješnost poslovanja tih komunalnih preduzeća.

U kontekstu ***analize zaduženosti***,odnosno u kojoj mjeri se JKP finansiraju iz tuđih izvora sredstava,odnosno koliko se imovine finansira iz vlastitog kapitala,možemo primjetiti da su 7 preduzeća iz uzorka zadužena ispod 50% ,a 5 komunalnih preduzeća iznad 50%,s napomenom da jedno od tih preduzeća je zaduženo enormnih 99,74% (JKP Bašbunar Travnik) što predstavlja zabrinjavajući podatak.[162]U pravilu ako je veći iznos finansiranja tuđim sredstvima, komunalno preduzeće može doći u probleme izmirivanja svojih obaveza u budućem periodu.[163]

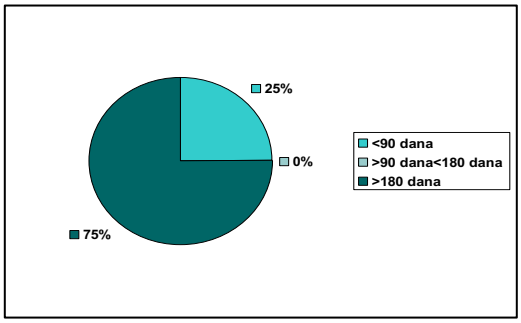

U kontekstu **analize operativne efikasnosti poslovanja** izvršena je analiza pokazatelja prosječnog trajanja dana naplate potraživanja,prosječnog trajanja dana obrta zaliha kao i nekih pokazatelja produktivnosti kao što su: prihod po zaposlenom, prosječan trošak plate po zaposlenom i udio troška plate u prihodu poslovanja.

[162] *Jkp Bašbunar Travnik je prošao fazu reorganizacije u stečaju za period 2015-2020 godine..*

[163] *Jedinice lokalne samouprave su u većini slučajeva 100%-tni vlasnici Javnih komunalnih preduzeća*

Kod svih komunalnih preduzeča u SBK-u uočen je zabrinjavajući rezultat o ***prosječnom broju dana naplate potraživanja od kupaca*** koji pokazuje broj potrebnih dana da JKP-a svoje potraživanja pretvore u novac i u posmatranom periodu od 2020-2022 godine kreće se u rasponu od 200-300 dana,osim 3(tri) komunalna preduzeća.Posmatrajući zakonsku regulativu a posebno Zakon o finansijskom poslovanju FBIH, [164]ciljani iznos bio bio otprilike oko 90 dana, što ukazuje da samo JKP" Komunalac"Busovača,JKP "Komunalac" Kiseljak i VIK Jajce su u granicama referentne vrijednosti.Dakle,to ukazuje da je kod većine komunalnih preduzeća SBK-a sistem upravljanja potraživanjem na veoma niskom nivou. Takodjer analizom ovog koeficijenta za posmatrani period može se uočiti da je ovaj koeficijent kod pojedinih preduzeća za sve godine na istom nivou,što može ukazivati na nerealno iskazana potraživanja od kupaca,odnosno zastaru tih potraživanja,gdje je vodeći se načelom opreznosti i poštujući MRS [165]i MSFI [166]trebalo ta potraživanja otpisati i voditi u vanbilansnoj evidenciji.Međutim za što tačniji rezultat ovog koeficijenta trebalo bi detaljno analizirati zasebno svako komunalno preduzeće.

Prosječan broj dana obrta zaliha je pokazatelj efikasnosti sistema upravljanja zaliha.Generalno gledano i ovaj pokazatelj je na promatranom uzorku na veoma niskom nivou.Samo 25% od promatranog uzorka,odnosno 3 komunalna preduzeća imaju ovaj pokazatelj do 50 dana,dok npr.jedno preduzeće kroz posmatrani period ima ovaj koeficijent od cca 300 dana (JKP VIK Bugojno),što može ukazivati da se ne poštuje MRS 2-Zalihe.

Koeficijent prihod po zaposlenom je pokazatelj odnosa prihoda od poslovanja i ukupnog broja zaposlenih.Dakle to je pokazatelj koji pokazuje sposobnost preduzeća za generisanje prihoda u odnosu na broj zaposlenih.Kada ovaj pokazatelj dovedemo u vezu sa prosjećnim troškom plate po zaposlenom,koji bi po pravilu trebao da iznosi manje od pola prihoda po zaposlenom,može se primjetiti da 83,33% od promatranog uzorka,odnosno 10 (deset) komunalnih preduzeća nisu ispoštovali to pravilo.

[164] *Službene novine FBIH,broj 12/15*
[165] *Međunarodni računovodstveni standardi*
[166] *Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja*

Pokazatelj odnosa troškova plate i poslovnih prihoda pokazuje koliko je komunalno preduzeće imalo troškova plate za svaku jedinicu ostvarenih prihoda od prodaje usluga.Iz analize je uočljivo da 11(jedanaest) preduzeća iz uzorka imaju taj koeficijent preko 50%, a jedno do 50%.Od 11 komunalnih preduzeća za 2022 godinu ,.dva preduzeća taj koeficijent imaju preko 70%,što sigurno ima uticaja na uspješnost poslovanja.
Ostali pokazatelje aktivnosti kao što su koeficijent obrta stalne,tekuće i obrtne imovine su generalno na niskom nivou i nećemo ih analizirati,jer rezultati istih nisu značajni za donošenje konačnog zaključka o finansijskoj održivosti komunalne privrede SBK-a.

Pokazateljima profitabilnosti mjerimo uspjeh ostvarivanja zarada komunalnog preduzeća, odnosno uspjeh poslovnog rezultata.Za potrebe ove analize predstavljeni su rezultati,Povrat na imovinu (ROA), Povrat na kapital (ROE) i EBIT (operativna dobit).
Primjetno je da jedno komunalno preduzeće SBK iz uzorka u 2022 godini ostvarilo negativan poslovni rezultat.(JKP Bašbunar Travnik).

Povrat na ukupni kapital (ROE) je pokazatelj koji nam govori koliki su povrat ostvarili vlasnici na svoja ulaganja.Kao ciljanu vrijednost ovog pokazatelja smo odredili stopu od 10%.Ova analiza je pokazala da samo 1 preduzeće iz posmatranog uzorka,u 2022 godini imaju veće vrijednosti od ciljne (JKP VIK Jajace).Bitno je spomenuti i da jedno komunalno preduzeće u 2022 godini imaju negativan povrat na kapital.(JKP Bašbunar Travnik).

Povrat na ukupnu imovinu (ROA) je pokazatelj koji nam govori koliki su povrat imali komunalna preduzeća na ukupno angažirana sredstva,odnosno predstavlja pokazatelj uspješnosti korištenja sredstava preduzeća.Generalno možemo reći da kod promatranih preduzeća je na veoma niskom nivou.

EBIT-Operativna dobit je jedan od najbitnih pokazatelja komunalnih preduzeća i predstavlja odnos između poslovnih prihoda i poslovnih rashoda preduzeća.Analiza je pokazala da 11 od 12 posmatranih preduzeća u 2022 godini imaju negativan iznos,što u relativnom iznosu 91,67%.To znači da oni ostvaruju gubitak od poslovne djelatnosti,odnosno da ne generišu dovoljno prihoda od poslovne djelatnosti kako bi mogli izmiriti poslovne rashode kao što su:troškovi plata,materijala,nematerijalnih troškova i troškova amortizacije.
Smatramo da je veoma bitno napomenuti da tri od posmatranih 12 komunalnih preduzeća koji posluju na području SBK-a su prošli faze stečajnog postupka

odnosno stečajne reorganizacije (JKP Kreševo,JKP Kiseljak i JKP Bašbunar Travnik).JKP Kostajnica Kreševo i JKP Komunalac Kiseljak su prošli stečajni postupak i ponovno nastavili poslovati,a u JKP Bašbunar Travnik u stečaju je zaključen postupak reorganizacije u stečaju u 2020 godini,i kao što možemo vidjeti iz ove analize ova tri preduzeća imaju dosta dobre pokazatelje i profitabilnosti i zaduženosti i likvidnosti,osim JKP Bašbunar koji u 2022 godini ima dosta lošije pokazatelje a posebno stepen zaduženosti koji iznosi 99,7 %.

Mišljenja smo da urađena analiza finansijske održivosti komunalnih preduzeća iz posmatranog uzorka na području SBK-a može dovesti do zaključka da pojedina komunalna preduzeća kao što je: JKP Bašbunar Travnik, bi trebalo ozbiljno razmotriti i sagledati finansijsko poslovanje i pokušati svesti imovinu i obaveze na fer realnu tržišnu vrijednost,onako kako to nalažu i MRS i MSFI,a posebno MSFI 9-Finansijski instrumenti a sve u vezi realno iskazanih potraživanja od kupaca,odnosno prosječnog vremena naplate potraživanja od kupaca koje iznosi za sve posmatrane godine preko 200 dana,takodjer koeficijent likvidnosti za sve posmatrane godine na veoma niskom nivou,ostvaren je neto gubitak od poslovanja u 2022 godinu a operativna dobit je takodjer negativna.Iako je preduzeće izašlo iz procesa reorganizacije u stečaju,očigledno je da će uprava i većinski vlasnik morati uložiti dodatne napore da bi stabilizovali to preduzeće.To sve sigurno zahtijeva detaljnu analizu poslovanja tog komunalnog preduzeća.

Mišljenja smo da i većina ostalih komunalnih preduzeća SBK bi trebala posebnu pažnju posvetiti MSFI-9 -Finansijski instrumenti koji je od početka 2018 godine promijenio način utvrđivanja gubitaka od nenaplaćenih potraživanja,odnosno prešlo se na model očekivanih kreditnih gubitaka.Dakle potrebno je utvrditi očekivane kreditne gubitke a ne kao do 2018.godine kada je na snazi bio model nastalih gubitaka.

Napominjemo i da prema Zakonu o stečajnom postupku FBIH[167] su propisani uslovi za otvaranje stečajnog postupka a to su platežna nesposobnost[168] i prijeteća platežna nesposobnost[169],a po Zakonu o finansijskom poslovanju FBIH su takodjer propisani uslovi nelikvidnosti poduzetnika kao i (ne)adekvatnosti kapitala.

---

[167] *Službene novine Federacije BIH br:53/2021*

[168] *Stečajni dužnik je platežno nesposoban ako u roku od 60 dana neprekidno ne izmiruje svoje dospjele novčane obaveze ili je račun stečajnog dužnika blokiran 60 dana neprekidno-Član 6.stav 5.Zakona o stečajnom postupku*

[169] *Zbog prijeteće platežne nesposobnosti samo stečajni dužnik može podnijeti prijedlog za otvaranje stečajnog postupka-Član 6.stav 7.Zakona o stečajnom postupku FBIH*

2.PREPORUKE I PRIJEDLOZI MJERA UNAPREĐENJA FINANSIJSKE ODRŽIVOSTI KOMUNALNIH PREDUZEĆA NA PODRUČJA SBK-A

Provedena analiza finansijske održivosti komunalnih preduzeća na području SBK pokazala je na potrebu unapređenja odnosno promjena u dosadašnjem načinu finansijskog poslovanja komunalnih preduzeća.Shodno tome mišljenja smo da bi trebalo unaprijediti slijedeće:

- Unaprijediti sistem upravljanja naplate potraživanja od kupaca,
- Poboljšati pravne mehanizme naplate potraživanja od kupaca (tužbe,rok zastare od kupaca),
- Uspostaviti i poboljšati troškovno računovodstvo,uspostaviti troškovne centre koji će omogućiti smanjivanje troškova po zaposlenom radniku,
- Pridržavati se zakonske regulative u svrhu otvaranja stečajnog postupka za preduzeća koja ispunjavaju uslove za otvaranje stečaja
- Jedinice lokalne samouprave kao većinski vlasnici komunalnih preduzeća bi trebali postaviti jasne ciljeve vezane za uspješnost poslovanja komunalnih preduzeća prema kojima bi mogli mjeriti i kontrolisati poslovne rezultate istih,
- *Uspostaviti vanbilansnu evidenciju otpisanih potraživanja*
- Uspostaviti odjele interne revizije u preduzeću,
- *Fer i realna prezentacija finansijskih izvještaja*
- Analizirati broj uposlenih u preduzeću,godine staža radi odlaska u mirovinu a sve u cilju efikasnosti poslovanja i smanjivanja troškova poslovanja,

ZAKLJUČAK

U okviru ovog rada nastojali smo ukazati na značaj analize finansijskog, imovinskog i prinosnog položaja preduzeća.Dakle,urađena je analiza finansijske održivosti, odnosno skraćena verzija analize imovinskog, prinosnog i finansijskog položaja komunalnih preduzeća u SBK-u i ukazano je na probleme u kojima se nalaze,odnosno postojanje velike mogućnosti otvaranja stečaja tih preduzeća.
Analizom dostupnih podataka došlo se do sljedećih zaključaka:
-Generalno likvidnost komunalnih preduzeća SBK-a je dosta ugrožena, JKP u prosjeku je potrebno preko 200 dana da naplate svoja potraživanja

-Zaduženost komunalnih preduzeća SBK-a je na zadovoljavajućem nivou,osim jednog komunalnog preduzeća koje je enormno prezaduženo.,
-Samo tri komunalna preduzeća zadovoljavaju referentne vrijednosti u vezi prosječnog broja dana naplate potraživanja,
-Kod jedanaest komunalnih preduzeća prosječni trošak plate po zaposlenom je veći od polovine prihoda po zaposlenom,
-Odnos troškova plate prema poslovnom prihodu kod većine komunalnih preduzeća se kreće 55-70%,dok je kod dva preduzeća evidentiran iznos i preko 70%.,
-ROE pokazatelj nije na zadovoljavajućem nivou,samo jedno komunalno preduzeće u 2022 godini imaju veću vrijednost od referentne tj.10%,
-EBIT-dobit iz operativnog poslovanja u 2022 godini imaju samo jedno komunalno preduzeće,tj generisalo je više poslovnih prihoda od poslovnih rashoda.

LITERATURA

1. Međunarodni računovodstveni standardi
2. Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja
3. Zakon o finansijskom poslovanju FBIH
4. Zakon o stečajnom postupku FBIH
5. www.lrcbh.com

Mr.sc. Ankica Čanić, [170]
Dr.sc. Azira Osmanović [171]

DOPRINOS ETIKE TAČNOM OBRAČUNAVANJU I PRIJAVLJIVANJU DIREKTNIH POREZA

THE CONTRIBUTION OF ETHICS TO THE ACCURATE CALCULATION AND REPORTING OF DIRECT TAXES

Današnje moderno društvo karakterizira pojava izbjegavanja plaćanja poreza, posebno od strane pravnih lica. Pravna lica obračunavaju i prijavljuju porez na osnovu finansijskih izvještaja. Stoga je veoma raširena pojava manipulacija prilikom sastavljanja finasijskih izvještaja. Računovođe su ti koji sastavljaju finansijske izvještaje na osnovu kojih se vrši obračun i prijava direktnih poreza. Etika je veoma bitna za računovodstvenu profesiju. Računovođe se u svom radu trebaju ponašati i postupati krajnje profesionalno, fer i korektno. Predmet istraživanja rada odnosi se na prezentovanje i analizu značaja i doprinosa etike tačnom obračunavanju i prijavljivanju obaveza po osnovu direktnih poreza. Pored računovođa, kao primarnih učesnika u procesu obračuna i prijave direktnih poreza, i svi ostali učesnici, kao što su menadžeri i vlasnici kapitala, porezni inspektori, te ostali uposlenici Porezne uprave, trebali bi se strogo pridržavati propisanih Etičkih kodeksa. Samo na taj način se može utvrditi i prijaviti tačna obaveza po osnovu direktnih poreza.

Ključne riječi: *direktni porezi, etika, etički kodeks, finansijski izvještaji*

Today's modern society is characterized by tax evasion, especially by legal entities. Legal entities calculate and report tax on the basis of financial statements. Therefore, the occurrence of manipulations during the compilation of financial statements is very widespread. Accountants are the ones who prepare the financial statements on the basis of which direct taxes are calculated and reported. Ethics is very important to the accounting profession. Accountants should behave and act extremely professionally, fairly and correctly in their work. The subject of the research paper refers to

[170] Mr.sc. Ankica Čanić- Porezna uprava F BiH, Kantonalni porezni ured Tuzla, ankicacanic@gmail.com;
[171] Dr.sc. Azira Osmanović- JU Univerzitet u Tuzli, azira.osmanovic1@gmail.com

the presentation and analysis of the importance and contribution of ethics to the accurate calculation and reporting of liabilities based on direct taxes. In addition to accountants, as primary participants in the process of calculating and reporting direct taxes, all other participants, such as managers and capital owners, tax inspectors, and other employees of the Tax Administration, should strictly adhere to the prescribed Codes of Ethics. This is the only way to determine and report the exact liability based on direct taxes.

Keywords: *direct taxes, ethics, code of ethics, financial reports*

JEL: H21

UVOD

Finansijski izvještaji su krajnji proizvod računovodstvenog procesa. Isti su sastavljeni od strane računovođa, na osnovu računovodstvenih informacija, te bi trebalo da informacije u finansijskim izvještajima odražavaju istinit i fer pregled finansijskog stanja i uspješnosti poslovanja društva. Međutim, često se dešava da menadžeri i vlasnici kapitala utiču na računovođe na taj način da manipuliraju pri izradi finansijskih izvještaja, te da prikažu netačne podatke o stanju i rezultatu poslovanja privrednih subjekata. To se najčešće događa iz razloga što privredni subjekti ne žele da se odreknu dijela svog profita, odnosno da isti umanje, kako bi platili porezne obaveze propisane važećom zakonskom regulativom. Na taj način dolazi do netačnog obračunavanja i prijavljivanja direktnih poreza, kao i do pojave utaje poreza.

Primarni cilj ovog rada je analiza značaja i doprinosa koji etika ima na obračun i prijavu direktnih poreza. Ukoliko se svi učesnici u procesu obračunavanja i prijavljivanja direktnih poreza ponašaju krajnje profesionalno i etično, porezna obaveza će biti tačna, neće doći do utaje poreza, te će se izbjeći mnoge posljedice koje ista sa sobom nosi.

1. POSLOVNA ETIKA

Etika je opće poznat i nezaobilazan pojam u savremenom društvu, te je njen značaj veoma veliki u svim sferama društva. Gotovo svaki moderni čovjek

upoznat je sa rječju „etika“ i njezinim značenjem. Može se reći da je etika postala nešto bez čega ne bismo živjeli ugodno kao danas, a posebno u poslovnom svijetu. Veoma je bitno da svi učesnici u poslovnom procesu postupaju etično. Poslovna etika je postala dio savremenog poslovnog svijeta. Od posebnog je značaja da nadređeni prilikom donošenja odluka odredi što je etično, a što nije. Zbog toga se od poslodavaca i menadžera traži posjedovanje moralnih i etičkih kvaliteta, a sukladno time i pridržavanje pravila, etičkih načela, normi, kodeksa i zakona.

Poslovna etičnost podrazumijeva korektan odnos prema saradnicima, kupcima i konkurentima (Hunjet i Kozina, 2014, 195). Većina profesionalaca ipak ima nekakvo etičko utemeljenje. Svijet u kojemu doktori, odvjetnici, suci, novinari, menadžeri i poslodavci nisu moralni, je svijet u kojemu bi malo tko htio živjeti. Poslovna etika je proučavanje ponašanja i morala u poslovnoj situaciji. Poslovna etika je sistem poslovnih načela ili vrijednosti kojima je cilj uskladiti poslovnu učinkovitost i etičku dimenziju poslovanja (Hunjet i Kozina, 2014, 192). Osim ispunjavanja standarada u osobnom životu, profesionalna etika može zahtijevati puno više. Kao profesionalac u svojoj struci, posao će vrlo vjerojatno zahtijevati više specifične i teže etičke standarde. Dakle, profesionalni rad zapravo može biti puno kompleksiniji i stresniji od privatnog života. Učenje o etičkom i moralnom ponašanju trebalo bi biti sastavni dio korporacijske kulture svake organizacije.
Stoga nije iznenađujuće da se mnoge profesije danas trude uvesti i poštivati etički kodeks i da se upravo poslovna etika smatra jednim od ključnih koncepata savremenog poslovanja.

Etika označava istraživanje onoga što je dobro, a što zlo. Poslovna etika je kodeks ponašanja koji je prihvaćen u poslovnome svijetu. Poticaj za veću primjenu etike u menadžmentu daju zahtjevi i očekivanja od biznisa koji mora imati savjest i očekuje se da spriječi štete. Primjena etičkog ponašanja štiti firmu, ali i njene zaposlenike. Menadžeri trebaju djelovati i donositi odluke u skladu s osobnim moralom. (Dujanić, 2003, 53).

Jednostavna definicija opisuje profesionalnu etiku kao kombinaciju moralnih i društvenih odgovornosti koja se koristi u svakodnevnom vođenju i odlučivanju preduzeća. Profesionalna etika igra iznimno važnu ulogu u poslovnome svijetu. Ona omogućuje da organizacija drži ne samo do sebe već i do ljudi, kako unutar organizacije, tako i izvan nje. Organizacije koje primjenjuju etiku svjesne su kako upravo to uzrokuje bolje i kvalitetnije odnose i poslovanje te ih dugoročno čini odgovornijima. Postoji poprilično

mnogo radnji koje su legalne, ali imaju negativan (neetičan) učinak. Isto tako postoje radnje koje, iako su neetične, ne smatraju se nezakonitima. Dakle, ukupni uspjeh organizacije ovisit će o jačini njihove poslovne etike. Kada postoji razina osjetljivosti prema drugima, industrija i općenito zajednica, imat će bolji pogled na firmu. Kada je firma etična, nadahnjuje vjernost i povjerenje te također pomaže u promociji njihovih usluga i proizvoda (Tremain, 2013, 37).

2. ETIKA I RAČUNOVOĐE

U posljednje vrijeme, došlo je do otkrivanja nekih od etički spornih djela u čijem provođenju su, između ostalih aktera, sudjelovali i računovođe. Sukladno tome ukazala se potreba da pri poslovanju pored ekonomskih zakonitosti treba uvažavati i etičku komponentu. Etika je posebno značajna za računovodstvo i računovođe, s obzirom na to da je njihov zadatak da prikažu istinite i fer informacije o poslovanju svakog pojedinog privrednog subjekta. Od računovođa se pored visokog stepena obrazovanja i dodatne edukacije, očekuje izuzentna predanost, preciznost, koncentracija u obavljanju njihovih radnih zadataka. Cilj svake firme je uspješno poslovanje odnosno maksimiziranje profiat, a to bi bilo gotovo nemoguće bez kvalitetnog računovođe. Može se reći, da je uloga računovođa pružiti kvalitetne računovodstvene usluge, te svojim radom, znanjem i vještinama, odnosno poznavanjem standarada, pravila i zakona, pomoći firmama i njihovim finansijama.

Kao i od svih drugih učesnika u poslovnom procesu, od računovođa se očekuje iznimna etičnost i moralnost. Na njima je da prezentiraju tačne finansijske evidencije jer one su iz ključne važnosti za daljnje poslovanje svake firme. Finansijski podaci su veoma bitni poslodavcu, vlasniku firme, kao i dioničarima. Na primjer, neetično bi bilo davati lažne procjene zarade. Takvo što može poslodavcu i dioničarima dati lažnu nadu jer nije sve u djelu, već u namjeri. Stoga je iznimno važno da poslodavac vjeruje svom računovođi kako bi imao realan uvid u finansijsko stanje firme. Računovođe imaju obavezu voditi tačne i povjerljive podatke te je njihova glavna dužnost ostvariti povjerenje prema poslodavcu.

Cilj računovodstvene profesije ispunjen je ako su zadovoljena sljedeća četiri zahtjeva, i to: pravovaljanost informacija, profesionalizam, kvaliteta pruženih usluga i povjerenje. Računovodstvenu etiku definiramo kao skup opće prihvaćenih moralnih normi temeljenih na etičkim vrijednostima potrebnih

prilikom sastavljanja i prezentiranja finansijskih informacija vezanih za pojedinu instituciju ili poduzeće. (Bedeković, 2013, 103).

Važno je spomenuti principe etičnog ponašanja svih pojedinaca u računovodstvu, a to su:

a) utvrđivanje štetnih posljedica koje mogu nastupiti na osnovi njegovih odluka
b) utvrđivanje svih prednosti i troškova koje sudionici mogu pretrpjeti zbog njegovih odluka
c) istraživanje svih značajnih i moralnih očekivanja koja su povezana s njegovom odlukom
d) stalno praćenje etičkih dilema s kojima se susreću donosioci profesionalnih odluka
e) usmjeravanje svojega djelovanja tako da ono odgovara želji da drugi na isti način djeluju prema njemu
f) osiguravanje da njegove djelatnosti pod posebnim uvjetima budu usklađene s pravilima ponašanja
g) uređivanje svoje djelatnosti tako da je kao pravilno može ocijeniti svaka nezainteresirana grupa profesionalaca njegovog ranga - profesionalna etika
h) provjeravanje bi li se dobro osjećao ako bi bilo potrebno da svoje ponašanje obrazlaži pred televizijskim kamerama. (Bergant, 2010.)

Ukoliko se finansijsko izvještavanje provodi nekvalitetno, a samim time i neetično, posljedice mogu biti kobne. Izgubilo bi se povjerenje sa zaposlenicima i saradnicima te sa potencijalnim kupcima jer ljudi ne žele svojom kupnjom pridonositi organizaciji za koju se zna da posluje neetično. Voditelj računovodstva dužan je poštivati sva načela računovodstvene, odnosno poslovne etike. Iako primjena Međunarodnih Računovodstvenih Standarda (MRS) i Međunarodnih Standarda Finansijskog Izvještavanja (MSFI) zahtijeva jednoobraznost, mogućnosti koje nude standardi daju knjigovođama slobodu za približavanje situacija o finansijskom položaju i poslovnom uspjehu. Često se dogodi da se sloboda zloupotrijebi, o čemu svjedoče brojni računovodstveni skandali (Drobnjak, 2017, 302).

Ključnu ulogu u održavanju kvalitete samog rada imaju kodeksi profesionalne etike. Ako se govori o računovođama, najpoznatiji kodeks izdaje IFAC (International Federation of Accounting - Međunarodna Federacija Računovođa). Osnovana još davne 1977. godine ima ulogu služenja javnom interesu te zapravo ojačati računovodstvenu profesiju tako što donosi standarde i pisana pravila ponašanja računovođa. Načela određuju standard

ponašanja kakvo se očekuje od svakog profesionalnog računovođe i uključuju načela integriteta, objektivnosti, profesionalne kompetentnosti i dužne pažnje, povjerljivosti, te profesionalnog ponašanja.[172]

U Federaciji BiH i BiH je 2015. godine objavljeno posljednje dopunjeno izdanje Priručnika sa kodeksom etike za profesionalne računovođe. Ovaj priručnik objedinjuje informacije o ulozi Međunarodne federacije računovođa IFAC i službeni tekst Kodeksa etike za profesionalne računovođe koji je izdao Odbor za Međunarodne standarde etike za računovođe IESBA. Cilj ovog dokumenta je donošenje visoko kvalitetnih standarda etike za profesionalne računovođe. U Priručniku se navodi da je dugoročni cilj IESBA-e usklađivanje standarda etike za računovođe koje će dovesti do jedinstvenog seta standarda. Ovakva praksa može povećati kvalitet i konzistentnost usluga koje pružaju profesionalne računovođe širom svijeta i poboljšati efikasnost svjetskih tržišta kapitala.

Uzimajući u obzir dosadašnja saznanja i poznate računovodstvene skandale, računovođe postupaju neetično samo ukoliko imaju jak motiv. U najvećem broju slučajeva, motiv za neetično ponašanje računovođa je novac. Menadžeri i vlasnici firmi vrše ogroman pritisak na računovođe kako bi u zavisnosti od potrebe, prikazali bolji ili lošiji poslovni rezultat, odnosno kako bi prikazali netačne finansijske izvještaje. To se uglavnom radi u cilju prikazivanja bolje finansijske situacije, ukoliko se traži kredit od banaka, te prikazivanja manje ostvarene dobiti, kako bi se obračunao, prijavio i na kraju platio manji porez na dobit. Posljedice takvog postupanja nisu ni blage ni zanemarive. Pored toga, takvim postupanjem se dolazi do sukoba sa zakonom, te posljedice otkrivanja takvih djela mogu završiti veoma loše.

3. ETIKA I OBRAČUN I PRIJAVA DIREKTNIH POREZA

Direktni porezi su oni porezi gdje se direktno oporezuje porezni obveznik i gdje je porezni obveznik i porezni destinatar, odnosno osoba koja bi trebala snositi teret poreza, jedna te ista osoba. (Jurković, 2002, 265) Kao takvi, direktni porezi se teže mogu prevaljivati na treće osobe, odnosno nema

[172]Narodne novine (2020.) Kodeks etike za profesionalne računovođe, Zagreb: Narodne novine d.d., 1304.

posrednika između zakonodavca i onoga koga je zakonodavac odredio da snosi porezni teret. Najčešći i najznačajniji oblici direktnih poreza su:

- porez na dobit,
- porez na dohodak i
- porez na imovinu.

3.1. Porez na dobit i porez na dohodak

U skladu sa zakonskom regulativom, svako pravno lice ima obavezu da na kraju izvještajnog perioda, a to je obično jedna kalendarska godina, sastavi finansijske izvještaje na osnovu kojih se izražava stanje imovine i obaveza, kao i njegova finansijska snaga, odnosno poslovni rezultat. To su Bilans stanja i Bilans uspjeha, koji moraju biti sastavljeni i prezentirani na osnovu Međunarodnih računovodstvenih standarda (MRS) i Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja (MSFI), te propisima koje uređuje računovodstvo. Bilans stanja pokazuje imovinu koju preduzeće posjeduje kao i načine finansiranje te imovine na određeni dan, najčešće je to 31.12., dok Bilans uspjeha pokazuje finansijski rezultat firme u toku jedne godine.

Na osnovu finasijskog rezultata iskazanog u Bilansu uspjeha utvrđuje se osnovica poreza na dobit. Ista se utvrđuje usklađivanjem ostvarenog finansijskog rezultata sukladno propisanoj zakonskoj regulativi. Tako utvrđena osnovica poreza na dobit se prijavljuje u Poreznu upravu. Porezna prijava uključuje Prijavu poreza na dobit, Porezni bilans i drugu dokumentaciju propisanu Zakonom o porezu na dobit.

Pored pravnih lica, poduzetnici, odnosno obrtnici, također imaju obavezu da na kraju svake godine, sastave Prijavu poreza na dohodak, koju čine svi ostvareni prihodi i rashodi, te ostvareni dohodak. Ista se sukladno zakonu podnosi Poreznoj upravi na obrascu Godišnja prijava poreza na dohodak GPD-1051.

Sastavljanje finansijskih izvještaja, te obračun i prijava poreza na dobit i poreza na dohodak je obaveza računovođa.

Međutim, u modernom društvu i uvjetima globalizacije, sve prisutnija je težnja pojedinaca da ostvare što veći profit, te pri tome koriste sva raspoloživa sredstva. U cilju da što više profita ostane njima, pojedinci izbjegavanja plaćanja poreza, ne razmišljajući šta znači za državu i društvo u kojem žive

da ubere što više poreza i šta se sa tim sredstvima može uraditi za dorobit svih lica koja tu žive i rade.

Izbjegavanje plaćanja poreza na dobit i poreza na dohodak se vrši koristeći sva raspoloživa sredstava, a najčešće je to netačan prikaz obračuna poreza na dobit i poreza na dohodak. Jedan od načina za obračun pogrešne osnovice poreza, je i korištenje slabosti i nedorečenosti važećih zakona, kao i računovodstvenih propisa. U tom cilju, računovođe u saradnji sa menadžmentom ili vlasnicima firmi, sastavljaju finansijske izvještaje, odnosno vrše obračun osnovice poreza, na način da ne primjenjuju sve računovodstvene i zakonske propise koje bi dovele do tačnog obračuna, odnosno primjenjuju samo one propise koji dovode do obračuna manje osnovice, kako bi u konačnici platili manji iznos poreza na dobit i poreza na dohodak.

Dakle, određen broj računovođa pod pritiskom menadžera i vlasnika firmi postupaju neetično, te obračunavaju i prijavljuju, a porezni obveznici na kraju plaćaju manje poreza na dobit i poreza na dohodak nego što bi realno trebalo, što kao posljedicu ima utaju poreza na dobit i poreza na dohodak.

Međutim, iako je ovakva pojava česta i veoma prisutna u modernom društvu, postoje i računovođe koje ne popuštaju pod pritiscima i svoj posao rade na krajnje profesionalan, fer i korektan način, poštujući sve propisane zakonske odredbe. Takve računovođe prihvataju da sarađuju samo sa firmama koje žele da svoje poslovanje vode na zakoniti način. U tom slučaju obračun i prijava poreza na dobit i poreza na dohodak je tačna, te porezni obveznici plaćaju realnu poreznu obavezu.
Prikazujući tačne finansijske podatke, te plaćajući tačnu poreznu obavezu, odnosno postupajući u skladu sa zakonom i etičkim kodeksom, ovakve računovođe doprinose boljem punjenju budžeta, poboljšanju standarda stanovništva, te razvoju društva u cjelini.

Pored računovođa, kao glavnih učesnika u procesu obračunavanja i prijavljivanja direktnih poreza, porezni inspektori i ostali zaposlenici Porezne uprave, također imaju veoma značajnu ulogu u tom procesu. Zaposlenici Porezne uprave trebaju postupati sukladno etičkim kodeksima, te savjetovati i edukovati porezne obveznike u cilju tačnog obračunavanja i prijavljivanja poreznih obaveza.

Posebno je bitna uloga poreznih inspektora, koji u svom radu trebaju postupati profesionalno i na krajnje etičan način. Kao i na računovođe, postoji ogroman

pritisak od strane poreznih obveznika na porezne inspektore u toku inspekcijskog nadzora. Međutim, postoje inspektori koji ne postupaju etično i podliježu pritiscima obveznika, te u svojim zapisnicima ne konstatiraju tačnu poreznu obavezu, što je i osnovni zadatak inspektora. Iako je prisutno postojanje takvih inspektora, velika većina inspektora se u svom radu vodi profesionalizmom, zakonitim postupanjem, kao i etičkim kodeksom, te ne popuštaju pritiscima.

Obveznici su svjesni svih svojih manipulativnih radnji i pokušavaju privoliti inspektore da ih ne otkriju, a iako ih otkriju da ih ne objelodane, odnosno da ne utvrde i obračunaju dodatnu poreznu obavezu. Sve dodatno utvrđene obaveze, za obveznike predstavljaju dodatni finansijski teret, a pogotovo iz razloga jer se na propuštenu poreznu obavezu obračunava i zatezna kamata. Pored finansijskih obaveza, postoji i mogućnost podnošenja prekršajne ili krivične prijave, te prekršajne ili krivične odgovornosti ovlaštenih osoba, u zavisnosti od iznosa dodatno utvrđene obaveze. Stoga, otkrivanje netačne porezne obaveze predstavlja veoma veliki teret za porezne obveznike i pokušavaju na sve moguće načine da isto spriječe.

3.2. Porez na imovinu

Pored doprinosa etike obračunavanju i prijavljivanju poreza na dobit i poreza na dohodak, primjetan je značaj etike prilikom obračuna i prijavljivanja poreza na imovinu.

Porez na imovinu jedan je od najstarijih oblika oporezivanja. U većem broju zemalja ovaj porez pretežno čini prihod lokalnih budžeta. To je redovan porez koji se plaća periodično iz obveznikovih prihoda od imovine. Predmet oporezivanja je pokretna i nepokretna imovina. Porezi na imovinu danas imaju manji značaj pa stoga i njihov doprinos budžetu zemalja nije veliki. Ovi porezi uglavnom su prihod lokalnih budžeta. Osnovicu čini vrijednost imovine koju je teško utvrditi, naročito u slučaju nepokretne imovine. Porezna stopa je uglavnom niska i po pravilu proporcionalna. (Raić, 2016, 20). Porez na imovinu se određuje kao procenat vrijednosti imovine uz primjenu različitih metoda obračuna poreza. Najviše korištena metoda utvrđivanja visine poreza na imovinu podrazumijeva utvrđivanje tržišne vrijednosti imovine na koju se primjenjuje zakonska porezna stopa, te na taj način definira i iznos porezne obaveze poreznog obveznika.

S obzirom na navedeni način obračuna poreza na imovinu, veoma je bitno utvrditi realnu tržišnu vrijednost imovine. Budući da iznos poreza zavisi od procjene vrijednosti imovine, važno je da procjenitelji i osobe koje ih angažuju postupaju etično. Ukoliko ima pritisaka od strane osoba koje plaćaju porez da se izvrši netačna procjena vrijednosti imovine, procjenitelji ne treba da podlegnu pritiscima, već treba da postupaju fer, korektno i etično, te da procjenu izvrše sukladno zakonu. Dakle, ukoliko se postupa etično, obračun i prijava poreza na imovinu će biti tačna, te će obveznici ovog poreza platiti tačnu poreznu obavezu. Samim tim neće doći do utaje poreza na imovinu.

ZAKLJUČAK

Doprinos etike obračunavanju i prijavljivanju direktnih poreza je veoma značajan. Posebno iz razloga što je česta pojava manipulacija prilikom izrade finansijskih izvještaja, te na osnovu istih netačnog obračunavanja i prijavljivanja direktnih poreza. Na taj način dolazi do utaje poreza, koja sa sobom nosi veoma ozbiljne posledice za razvoj i prosperitet društva.

Pored zaposlenika Porezne uprave, najznačajniji učesnici u procesu obračunavanja i prijavljivanja direktnih poreza su računovođe i porezni inspektori. Računovođe sastavljaju finansijske izvještaje, obračunavaju i prijavljuju poreznu obavezu, dok inspektori otkrivaju tačnu poreznu obavezu na osnovu finansijskih izvještaja i druge knjigovodstvene dokumentacije. I jedni i drugi se u svom radu trebaju ponašati krajnje profesionalno, te u skladu sa etičkim kodeksima. Iako je prisutan veliki pritisak od strane poreznih obveznika, kako na računovođe da prikažu netačnu poreznu obavezu, tako i na porezne inspektore da isto ne otkriju, te ne obračunaju dodatno utvrđenu poreznu obavezu, veoma je bitno da i jedni i drugi odole pritiscima. Ukoliko to ne čine, postupaju nekorektno, te ne poštuju svoju profesiju, a time uskraćuju korisnicima budžeta i stanovništvu blagodeti koje se mogu učiniti iz dobro napunjenog budžeta.

LITERATURA

1. Bedeković, M., (2013.) Računovodstvena etika i njezina važnost u računovodstvenoj profesiji, Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta, Vol.2, No.2.

2. Bergant, Ž., (2010.) Organiziranje računovodstva u vezi s financijskom funkcijom, Ljubljana, Abeceda Svetovanje,
3. Drobnjak, R., (2017.) Busimess ethics through the prism od moral dilemmas of the accounting proffesion,
4. Dujanić, M., (2003) Poslovna etika u funkciji menagementa, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu, Vol.21, No.1,
5. Hunjet A., Kozina G., (2014.), Osnove poduzetništva, Varaždin, Sveučilište Sjever,
6. Jurković, P., (2002.) Javne financije, Masmedia, Zagreb,
7. Narodne novine (2020.) Kodeks etike za profesionalne računovođe, Zagreb: Narodne novine d.d., 1304.
8. Raić, A., (2016.) Porezna politika u Europskoj uniji i njeno djelovanje na nefiskalne ciljeve, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet,
9. Tremain, F., (2013.), Business Ethics for The Modern Man, USA, Smashwords Edition.

Dr.sc. Azira Osmanović, dipl.oec.[173]
Prof.dr.sc. Damir Šarić, dipl.oec.[174]
Admir Muharemagić, dipl.oec.[175]

VAŽNOST INTERNE REVIZIJE ZA SPREČAVANJE I OTKRIVANJE PREVARA

THE IMPORTANCE OF INTERNAL AUDIT FOR FRAUD PREVENTION AND DETECTION

SAŽETAK

Svakim danom organizacije se sve više suočavaju sa potrebom za angažmanom i radom interne revizije. U stalnoj borbi za ostvarivanjem poslovnih ciljeva u organizaciji javljaju se brojna interna i eksterna ograničenja, i izuzetno je važno na pravi način prepoznati i upravljati rizicima. Prevara predstavlja rizik koji se javlja u skoro svim poslovnim organizacijama, bez obzira na djelatnost kojom se bave. Prevare predstavljaju negativnu pojavu jer utiču na ugled organizacije, gubi se povjerenje javnosti, i troše ograničeni resursi. Razloga za prevaru je mnogo, i zbog toga brojni autori pokušavaju objasniti zbog čega dolazi do prevara i kakve mogu biti posljedice prevara. Cilj rada je spoznati na koji način interna revizija može da unaprijedi poslovanje organizacije. Predmet istraživanja odnosi se na utvrđivanje uloge interne revizije u prepoznavanju i sprečavanju prevara. Empirijskim istraživanjem će se dokazati važnost interne revizije za sprečavanje i otkrivanje prevara. U cilju što bolje sposobnosti prepoznavanja nepravilnosti i prevara u

[173] Dr.sc. Azira Osmanović, dipl.oec., Univerzitet u Tuzli, e-mail: azira.osmanovic1@gmail.com

[174] Prof.dr.sc Damir Šarić, dipl.oec., Zavod zdravstvenog osiguranja Tuzlanskog kantona, e-mail:damir-saric@hotmail.com

[175] Admir Muharemagić, dipl.oec., Univerzitet u Tuzli, e-mail: admirv@hotmail.com

poslovnoj organizaciji neophodno je da interni revizori kontinuirano usavršavaju svoja znanja.

Ključne riječi: interna revizija, prevara, poslovna organizacija, rizik

SUMMARY:

Every day, the need for the engagement and work of internal audit is becoming more and more apparent. In the constant struggle to achieve business goals, numerous internal and external constraints appear in the organization, and it is extremely important to recognize and manage risks in the right way. Fraud is a risk that occurs in almost all business organizations, regardless of the activity they are engaged in. Frauds represent a negative phenomenon because they affect the organization's reputation, lose public trust, and consume limited resources. There are many reasons for fraud, and authors try to explain why fraud occurs and what the consequences of fraud can be. The goal of the paper is to learn how internal auditing can improve the organization's operations. The subject of the research refers to determining the role of internal audit in recognizing and preventing fraud. Empirical research will prove the importance of internal audit for fraud prevention and detection. In order to have the best possible ability to recognize irregularities and fraud in a business organization, it is necessary for internal auditors to continuously improve their knowledge.

Key words: internal audit, fraud, business organization, risk

JEL: M42

UVOD

Funkcija interne revizije temelji se na principu nezavisnosti i objektivnosti. Ukoliko se nezavisnost u radu interne revizije dovede u pitanje svrha rada interne revizije gubi smisao. Interna revizija polazi od objektivnog uvjeravanja i konsultantske aktivnosti, i ima zadatak da unaprijedi poslovanje organizacije, pri čemu doprinosi ostvarivanju ciljeva poslovanja na način da se bolje upravlja rizicima u poslovanju,

da se uspostave efikasne kontrole i procesi rukovođenja. Na takav način veći su izgledi da će se ostvariti strateški ciljevi organizacije. Aktivnosti interne revizije obavljaju se u skladu sa Međunarodnim standardima za profesionalno obavljanje interne revizije i propisima kojima se uređuje oblast interne revizije. Za internu reviziju može se reći da je dobro pozicionirana za pružanje uvjerenja tek onda ako njeni resursi, kompetencije i struktura slijede Međunarodne standarde za profesionalnu praksu interne revizije. Najbolji rezultati ostvarit će se ukoliko ne postoji uticaj na rad, što je osnova za nezavisnost. Ukoliko interni revizori imaju nezavisnost u radu, tada se interna revizija provodi objektivno, i revizorsko mišljenje pruža rukovodiocu informaciju o upravljanju rizicima i funkcionisanju internih kontrola. Rad interne revizije zasniva se na zapažanju, po osnovu čega se daju preporuke s ciljem unapređenja poslovnog procesa. Nakon što se dostave preporuke rukovodiocu, interni revizor je u obavezi da prati njihovu implementaciju.

Interne revizija treba da putem svojih izvještaja doprinese unapređenju poslovanja organizacije, a ukoliko se uspješno uspostavi jedinica interne revizije ona može da predvidi i upozori na potencijalne opasnosti prije nego opasnosti postanu problem za ostvarivanje poslovnih ciljeva. Savjetodavnim uslugama interna revizija može značajno doprinijeti unapređenju poslovanja, prije svega ukoliko je njen rad usmjeren na unapređenju korporativnog upravljanja, upravljanja rizicima ili kontrolnih procesa. Osnova za rad su strateški i godišnji planovi, i prilikom njihove izrade važno je napraviti dobar izbor revizija koje će se obaviti, pri čemu usluge koje će interna revizija pružati treba da budu bazirane na autoritetu, stručnosti i kompetentnosti, ali i svrsi interne revizije, a koje će pri tome biti usklađene sa potrebama organizacije.

1. POJAM INTERNE REVIZIJE

Globalni Institut internih revizora Međunarodnim standardima za profesionalno obavljanje interne revizije (2017.) internu reviziju definiše kao „nezavisnu, objektivnu i savjetodavnu aktivnost koja je rukovođena

filozofijom dodatne vrijednosti s namjerom poboljšanja poslovanja organizacije. Interna revizija pomaže organizaciji u ispunjavanju njenih ciljeva uvodeći sistemski i discipliniran pristup procjenjivanju i poboljšanju djelotvornosti upravljanja rizicima, kontrole i korporativnog upravljanja“. Na osnovu Zakona o internoj reviziji u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine interna revizija se definiše kao nezavisno, objektivno uvjeravanje i konsultantska aktivnost kreirana sa ciljem da se doda vrijednost i unaprijedi poslovanje organizacije. Iako definicija interne revizije prije svega polazi od njene nezavisnosti i objektivnosti, primjeri iz prakse pokazuju da je izuzetno teško postići tu nezavisnost obzirom da se interni revizori u Bosni i Hercegovini zapošljavaju na osnovu konkursa koje raspisuje organizacija, a izbor internog revizora određuje rukovodilac organizacije. Rukovodilac organizacije je taj koji ocjenjuje rad internog revizora, što u značajnoj mjeri može da utiče na nezavisnost. Globalni Institut internih revizora Međunarodnim standardima za profesionalno obavljanje interne revizije (2017.) u Standardu 1100 – Nezavisnost i objektivnost definiša nezavisnost interne revizije na način da „nezavisnost znači nepostojanje uslova koji ugrožavaju sposobnost funkcije interne revizije za obavljanje dužnosti interne revizije na nepristrasan način. Da bi se postigao stepen nezavisnosti potreban za efikasno ispunjavanje odgovornosti funkcije interne revizije, glavni revizor mora imati direktan i neograničen pristup višem menadžmentu i odboru, što se može postići dvojnim izvještavanjem.“ Kada se analizira pojam nezavisnosti općenito on podrazumijeva mogućnost samostalnog odlučivanja, donošenja odluka, i rad koji ne podrazumijeva ovisnost o nekom drugom pojedincu ili nekoj skupini, i gdje ne postoji podređenost ili zavisnost od bilo koga. Nezavisnost interne revizije podrazumijeva da interna revizija ne smije biti podređena menadžmentu, na način da ima bilo kakav pritisak o izvještavanju odnosno neizvještavanju o nekim činjenicama, o kojima iz nekog razloga menadžment ne želi da se izvještava. S druge strane pojam objektivnosti može se najbolje definisati kao nepristrasnost i mogućnost donošenja odluka internog revizora na osnovu raspoloživih činjenica. Institut internih revizora u Standardu 1100 objektivnost definiše kao: „nepristran mentalni stav koji omogućava internim revizorima

obavljanje angažmana tako da vjeruju u rezultat svog rada, te da nisu učinjeni nikakvi kompromisi u pogledu kvalitete rada. Objektivnost zahtijeva od internih revizora da svoja uvjerenja po pitanjima revizije ne podređuju uvjerenjima drugih. Prijetnjama objektivnosti mora se upravljati na nivou svakog revizora pojedinačno, revizorskog angažmana, kao i na funkcionalnim i organizacijskim nivoima.“ Zadatak internih revizora je da poštuju uslov objektivnosti, i s tim u vezi interni revizori svoje izvještaje moraju donositi na temelju raspoloživih činjenica, a ne na osnovu pristrasne procjene. Svemu navedenom svakako doprinosi i potpisivanje Izjave o neovisnosti koju interni revizor mora potpisati prije pokretanja postupka revizije, u kojoj navodi da će ukoliko se pojave bilo šta što može uticati na nezavisnost i objektivnost odmah obavijestiti rukovodioca jedinice interne revizije, koji će internog revizora izuzeti iz procesa revizije.

Interni revizori imaju zadatak da svojim radom doprinesu povećanju efikasnosti i djelotvornosti korporativnog upravljanja, upravljanja rizicima i kontrolnih procesa.

Značaj interne revizije izuzetno je važan u savremenom načinu poslovanja, jer je ključ uspješnosti poslovanja u dobro uspostavljenoj i organizovanoj jedinici interne revizije. Putem savjetodavnog angažmana i revizorskih izvještaja rukovodioci organizacija dobijaju detaljne upute koje trebaju primijeniti u cilju poboljšanja poslovanja i ostvarivanja postavljenih ciljeva organizacije.

Zakonom o internoj reviziji u javnom sektoru FBiH (Službene novine FBiH BR.101/16) interni revizori treba da procjenjuju adekvatnost i efikasnost sistema finansijskog upravljanja i kontrole u smislu:

1) identifikacije rizika, ocjene rizika i upravljanja rizikom od uprave organizacije;
2) ispunjavanja zadataka i postizanja definisanih ciljeva organizacije;
3) ekonomične, efikasne i djelotvorne upotrebe resursa;
4) usklađenosti sa uspostavljenim politikama, procedurama, zakonima i regulativama;
5) čuvanja sredstava organizacije od gubitaka kao rezultata svih vidova nepravilnosti;

6) integriteta i vjerodostojnosti informacija, računa i podataka, uključujući procese internog i eksternog izvještavanja.

U početku se smatralo da interna revizija ima zadatak da revidira računovodstvene informacija, međutim danas je to zadatak eksterne revizije, a interna revizija danas podrazumijeva revidiranje cjelokupnog poslovanja. Interna revizija kontroliše sve poslovne procese u organizaciji. Cilj funkcije interne revizije podrazumijeva ostvarenje zacrtanih poslovnih ciljeva, te aktivno sudjelovanje u procesu korporativnog upravljanja (Tušek, Žager, & Barišić, 2014). Jasno je da u današnjem poslovanju organizacija ima stalne zakonske promjene, nova tehnološka rješenja, novi proces, proširenje poslovanja, a stalni je pritisak javnosti na organizacije u vidu podizanja transparentnosti poslovanja, pri čemu se stvaraju neki novi zadaci za funkciju interne revizije (Pirzada, 2013).

Kako bi opravdala svrhu zbog koje je uspostavljena unutar organizacije, interna revizija u novije vrijeme ima zadatak da poboljša poslovanje, utvrdi usklađenost poslovanja sa zakonskim propisima, izvrši vrednovanje uspostavljenih internih kontrola, i doprinese poboljšanju sistama upravljanja rizikom, pri čemu se posebna pažnja treba posvetiti savjetodavnim uslugama.

Odgovornost interne revizije je također i komunikacija s menadžmentom o uočenim nedostacima i prijedlozima za poboljšanje, a komunikacija se vrši usmeno, ali obvezno i pisanim putem, te je finalni rezultat interne revizije i glavno sredstvo komunikacije između internog revizora i korisnika izvještaja koji se dostavlja određenim nivoima upravljačkih struktura u organizaciji (Pretnar Abičić, 2015). U izvještaju kojeg sačinjavaju interni revizori prikazani su ciljevi interne revizije, obim interne revizije, revizorsko mišljenje, nalazi i preporuke.

2. ULOGA INTERNE REVIZIJE U PROCESU SPREČAVANJA I OTKRIVANJA PREVARA

Međunarodni okvir profesionalnog djelovanja (*International Professional Practices Framework - IPPF*) kojeg je objavio Institut

internih revizora (*IIA Global*) predstavlja konceptualni okvir u kojemu su date jedinstvene smjernice za rad internih revizora. Smjernice podrazumijevaju dvije kategorije, i to one koje su obvezujuće i preporučene. Obvezujuće smjernice Međunarodnog okvira profesionalnog djelovanja podrazumijevaju osnovna načela profesionalnog djelovanja interne revizije, definiciju interne revizije, Etički kodeks i Međunarodne standarde za profesionalno obavljanje interne revizije. S druge strane kao izuzetno važne su preporučene smjernice koje se odnose na Preporuke za rad i Praktične vodiče koji u značajnoj mjeri olakšavaju rad interne revizije.
Rad internog revizora zasniva se na poštovanju Etičkog kodeksa, Međunarodnih standarda za profesionalno obavljanje interne revizije koji su obvezujući element Međunarodnog okvira profesionalnog djelovanja, i po osnovu kojih je uloga interne revizije u otkrivanju prevara u organizaciji.
Svi interni revizori u procesu obavljanja poslova interne revizije imaju profesionalnu obvezu poštivanja Etičkog kodeksa, a koji obuhvata dvije suštinske komponente:

- ✓ principe koji su relevantni za praksu i profesiju interne revizije;
- ✓ pravila ponašanja koja opisuju očekivane standarde ponašanja internih revizora.

Naime, od internih revizora se očekuje da poštuju i primjenjuju pravila ponašanja koja se odnose na integritet, objektivnost, povjerljivost i kompetentnost.
Integritet internog revizora podrazumijeva da on poštuje moralne vrijednosti i dužnosti, pri čemu će svoj rad obavljati pošteno, vrijedno i odgovorno, poštujući zakonske propise o objelodanjivanju činjenica u skladu sa propisima i profesijom, da ne sudjeluje u bilo kakvim nezakonitim aktivnostima koje mogu narušiti ugled profesije interne revizije ili ugled organizacije, i da poštuje i doprinese legitimnim i etičkim ciljevima organizacije.
Objektivnost podrazumijeva da interni revizori ne učestvuju u bilo kakvoj radnji ili odnosu koji može narušiti nepristrasnu procjenu,

odnosno interni revizori ne treba da učustvuju u bilo čemu što bi moglo narušiti profesionalno rasuđivanje internog revizora, i neophodno je da iznose sve materijalne činjenice koje su im poznate.
Povjerljivost podrazumijeva poštovanje povjerljivosti podataka i informacija koje spoznaju tokom svog rada. Naime, revizori moraju biti oprezni u korištenju i zaštiti podataka koji su im stavljeni na raspolaganje prilikom procesa revizije.
Kompetentnost internog revizora odnosi se na to da revizori pružaju samo one usluge za koje imaju dovoljno znanja, vještina i iskustva, pri čemu pružene usluge moraju biti u skladu sa relevantnim propisima zasnovanim na Stanadardima interne revizije. Od internih revizora očekuje se da kontinuirano unapređuju svoju stručnost, efektivnost, kao i kvalitet svojih usluga.

2.1. Pojam i pojave prevare

Prevara se može definisati kao namjerno činjenje ili propust koji se odnosi na lažno, netačno ili nepotpuno prikazivanje činjenica. Prevara podrazumijeva i različite zloupotrebe, što dovodi do stvaranja negativnog učinka na prihode i rashode, odnosno na različita sredstva organizacije. Rukovodilac organizacije obavezan je spriječiti rizik prevare i s tim u vezi poduzeti sve aktivnosti kako bi se spriječile prevare.
Interni revizori treba da imaju dovoljno znanja i iskustva kako bi bili spremni izvršiti procjenu rizika od prevare. Interni revizor ima zadatak da utvrdi način na koji organizacija upravlja tim rizicima. Međutim, od internih revizora ne može se očekivati da imaju isti nivo stručnosti kao što ih ima lice čija je osnovna obaveza otkrivanje i istraživanje prevare. Od internih revizora prema Etičkom kodeksu se očekuje da imaju stručnost i dužnu pažnju, ali od internog revizora ne može se očekivati da otkrije sve nepravilnosti i odstupanja od važećih propisa, međutim ukoliko prilikom revizije uoči neku nepravilnost ili prevaru mora odmah na nju da upozori rukovodioca organizacije.

Na osnovu Metodologije rada interne revizije u javnom sektoru Federacije BiH od internih revizora se očekuje da razmotre nepravilnosti i prevare kao moguće pojavne oblike rizika, a posebno prilikom revidiranja područja koja su izloženija određenim vrstama rizika, kao što su:

- rukovanje gotovinom;
- imovina i zalihe;
- ugovori i dozvole;
- primici sredstava iz drugih izvora izvan subjekta;
- isplata sredstava subjekta i
- putni troškovi.

Zakonskim propisima je određeno da je obaveza internog revizora ukoliko posumnja na prevaru u toku obavljanja revizije, da odmah obustavi postupak revizije, i da o tome odmah obavijesti rukovodioca jedinice interne revizije, a rukovodilac jedinice interne revizije obavezan je odmah u pisanoj formi obavijestiti rukovodioca organizacije. Nakon što rukovodilac organizacije bude obaviješten o sumnji na prevaru u obavezi je poduzeti potrebne radnje i obavijestiti nadležne organe.

Nakon što je prevara otkrivena i procesuirana izuzetno je korisno za interne revizore da utvrde da li su postojale kontrole za sprečavanje prevare, zbog čega kontrole nisu spriječile prevare, kako unaprijediti kontrole, i kakva se pouka može izvući za sve zaposlene kako se u narednom periodu prevare ne bi dešavale u budućnosti. Često se pojam prevare poistovjećuje sa nepravilnosti. Međutim, razlika je u tome da li se radi o radnji koja je učinjena namjerno ili nenamjerno. Prevara je, za razliku od nepravilnosti, namjerno i svjesno učinjena aktivnost, koja podrazumjeva svjesno prikrivanje činjenica.

2.2 Prepoznavanje rizika prevare

Izuzetno težak zadatak internog revizora je prepoznati i procijeniti rizike prevare. Kako bi bio uspješan u prepoznavanju rizika prevara interni

revizor mora biti dovoljno upoznat sa cjelokupnim poslovnim procesom i okruženjem u kojem organizacija radi. Vrlo je važno da interni revizor bude upoznat sa internim kontrolama koje se provode u organizaciji, jer su one temelj za planiranje i poduzimanje određenih aktivnosti.
Interni revizor prepoznaje rizik tako što analizira transakcije, stanje računa, analizira bilansne stavke, ali prateći i drugu dokumentaciju i prikupljajući informacije koje mogu ukazivati na neku nepravilnost.
Prilikom procesa revizije vrlo je važno da interni revizor kada prepozna neke rizike prevare odredi i njihovu značajnost i na osnovu toga pristupi procesu revizije.

3. ULOGA INTERNIH REVIZORA U SPREČAVANJU PREVARA

3.1. Tehnike otkrivanja prevara

Potreba za internim revizorima javila se najviše zbog njihove ključne uloge u otkrivanju i sprečavanju nezakonitih radnji. Menadžment bi trebao da ima značajnu pomoć od strane interenih revizora prilikom otkrivanja i procjenjivanja mogućih nezakonitih radnji, odnosno prevara. Interni revizor nije odgovoran za nezakonite radnje, ali se od internog revizora očekuje da prepozna i na vrijeme upozori na nepravilnosti ili prevare koje uoči. Od internih revizora se očekuje da prate na mogućnost pojave greški, nepravilnosti, propuste, neusaglašenosti, rasipanje, neefikanost i sukob interesa. Na osnovu Standarda interne revizije od internih revizora se ne očekuje da mogu dati apsolutnu garanciju da nema nepravilnosti u organizaciji. Međutim, zadatak inernih revizora je da ukoliko utvrde određene nepravilnosti o tome obavijeste rukovodstvo, i ono preuzima dalju odgovornost. Zadatak menadžmenta je da uspostavi adekvatan sistem internih kontrola.
Međutim, iako odgovornost za nepravilnosti i prevare snosi rukovodstvo, interni revizor ima značajnu ulogu u otkrivanju prevara. Uloga internih revizora u otkrivanju prevara provodi se kroz:

- Planiranje - postupak planiranja je izuzetno važan jer je bitno da se prepoznaju situacije koje doprinose da se pojavi prevara.
- Proces revizije - interni revizor kroz proces revizije utvrđuje i potvrđuje situacije koje mogu doprinijeti ili doprinose pojavi prevara.
- Izvještavanje - nakon završenog postupka revizije interni revizor izvještava rukovodioca o mogućim rizicima prevara i daje preporuke koje zajedno sa rukovodiocem usaglašava, a na osnovu kojih će se preventivno djelovati na sprečavanje nastanka prevara.

Od internih revizora se očekuje da budu efektivni u otkrivanju moguće prevare. Zadatak internih revizora je da posebnu pažnu usmjeri na rizična područja koja mogu biti izvor nezakonitosti.

Nerealno bi bilo očekivati da će se sa radom interne revizije spriječiti prevare, jer prevara se obično otkrije tek nakon što je počinjena. Iako ne postoje procedure revizije kojima bi se sa sigurnosti mogla utvrditi prevara, mogućnosti za otkrivanje prevara su veće ukoliko interni revizor:

- ✓ dobro poznaje sisteme kontrola u organizaciji,
- ✓ posjeduje dovoljno znanja i iskustva u radu,
- ✓ kod sagovornika stvara osjećaj povjerenja što rezultira dobrom komunikacijom,
- ✓ otkrivanje prevare ima u fokusu pažnje prilikom procesa revizije,
- ✓ stalno analizira poslovne procese i način razmjene informacija,
- ✓ ima informacije o prevarama u drugim organizacijama,
- ✓ kontinuirano vrši pregled i analizu dokumentacije,
- ✓ kontinuirano se educira.

3.2. Postupak nakon utvrđene prevare

Na osnovu Zakona o internoj reviziji u javnom sektoru u Federaciji BiH obaveza internog revizora je da informiše rukovodioca jedinice interne revizije ako se za vrijeme obavljanja revizije pojavi sumnja na prevaru. Rukovodilac jedinice za internu reviziju ima obavezu da informiše rukovodioca organizacije ukoliko se pojavi sumnja na nepravilnosti ili prevare koje mogu rezultirati kriminalnim aktivnostima ili kršenjem propisa radi daljnjeg postupanja. Nakon što rukovodilac organizacije

bude obaviješten o učinjenoj prevari ili sumnji na prevaru, on ima obavezu da poduzima dalje aktivnosti kako bi počinilac prevare na odgovarajući način odgovarao i bio kažnjen. Izuzetno je važno postupak provesti do kraja, jer nakon što se na adekvatan način sankcionišu počinioci prevare, to šalje poruku i upozorenje i ostalim zaposlenicima da ne smiju isto počiniti.

4. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

4.1. Predmet i cilj istraživanja

Empirijskim istraživanjem koje je provedeno nastojalo se utvrditi koja je uloga interne revizije u sprečavanju i otkrivanju prevara. Kao ciljna populacija u istraživanju bili su interni revizori na teritoriji Bosne i Hercegovine. Putem anketnog upitnika provelo se ispitivanje o značaju interne kontrole za otkrivanje i sprečavanje prevara. Anketirano je 26 internih revizora koji su uredno vratili popunjene anketne upitnike. U radu se postavio cilj spoznati na koji način interna revizija može da unaprijedi poslovanje organizacije.

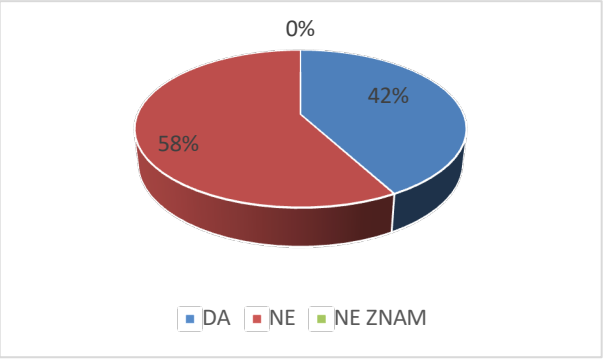
4.2. Tehnike i metode istraživanja

Istraživanje uključuje prikupljanje primarnih podataka, metodom anketiranja uz pomoć anketnog upitnika namijenjenog internim revizorima. Od ukupnog broja poslanih upitnika na 50 e-mail adresa, u periodu od 01. jula 2023. godine do 01.augusta 2023. godine, vraćen je 26 uredno popunjen upitnik, što čini stopu odgovora od 52,00% ukupnog uzorka. Stopa odgovora smatra se prihvatljivom za ovaj tip istraživanja, ali stavlja se napomena kako rezultati ovog istraživanja nisu pravilo, ali su svakako dobra smjernica za buduća istraživanja.

4.3. Rezultati istraživanja

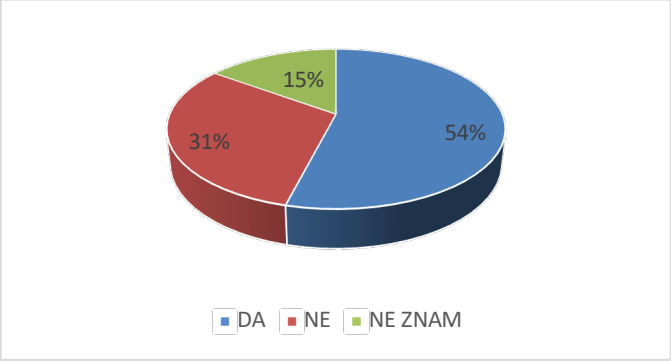
Na osnovu 26 uredno popunjena anketna upitnika došlo se do spoznaje o značaju interne kontrole u otkrivanju i spračavanju prevara. U istraživanju koje je provedeno ispitanici su dali izuzetan doprinos u boljem razumijevanju predmetne tematike.
Kao što je navedeno zakonska je obaveza internog revizora ukoliko posumnja na prevaru da odmah obustavi postupak revizije, o sumnji na prevaru obavijesti rukovodioca jedinice interne revizije, a on obavještava rukovodioca organizacije koji ima obavezu poduzeti sve neophodne radnje kako bi se utvrdilo da li je učinjena prevara, a ukoliko se utvrdi da je prevara učinjena poduzimaju se dalje aktivnosti na kažnjavanju pročinioca prevare. Na osnovu provedenog istraživanja 42,30% ispitanika prilikom postupka revizije uočilo je neku vrstu prevare u organizaciji, što je prikazano na narednom grafikonu.

Grafikon 1.: Suočavanje internih revizora sa nekom vrstom prevare u organizaciji tokom procesa revizije

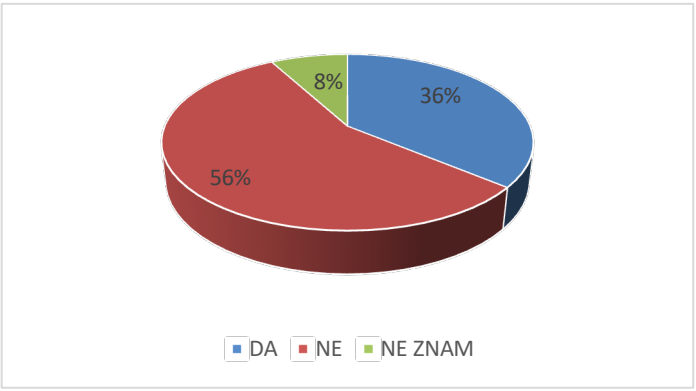
Kako bi se spriječile prevare i na vrijeme poduzele potrebne mjere i aktivnosti važno je da organizacija ima uspostavljen snažne interne konrole, ali i procedure koje će limitirati rizik prevare. Na narednom grafikonu 54% ispitanika izjasnilo se da postoje snažne interne kontrole i procedure u organizaciji u kojoj su zaposleni.

Grafikon 2.:Pregled organizacija sa uspostavljenim snažnim internim kontrolama i procedurama koje limitiraju rizik prevare

Ukoliko se utvrdi postojanje prevara u organizaciji neophodno je imati i plan prevencije i odgovora na prevere, kako bi se izbjegle negativne posljedice na poslovanje. Istraživanjem se 56% ispitanika izjasnilo da u organizacijama u kojima su zaposleni ne postoje planovi za prevenciju i odgovore na prevare.

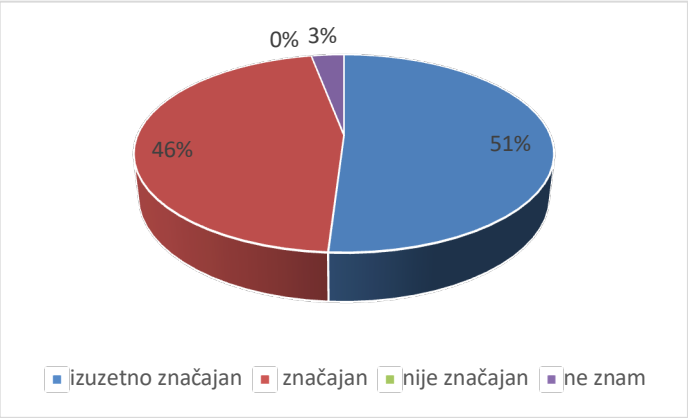
Grafikon 3.: Organizacija ima plan prevencije i odgovora na prevare

Bez obzira na činjenicu da se dugo govori i zakonskim propisima uređuje oblast interne revizije, još uvijek postoje organizacije u kojima nije uspostavljena jedinica interne revizije. Međutim, rad internih revizora ima sve veći doprinos u sprečavanju i otkrivanju prevara. U anketnom

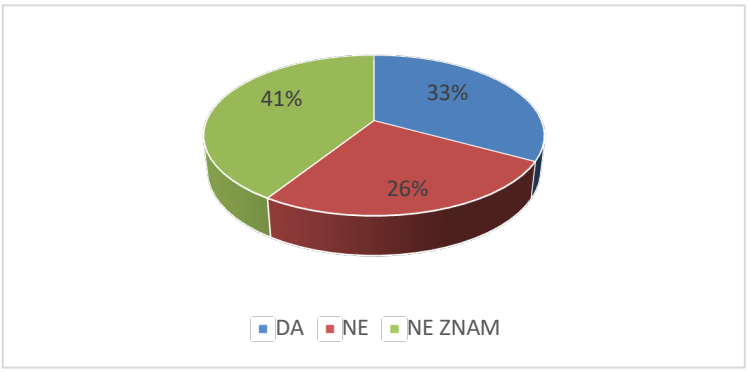
upitniku 51% ispitanika smatra da je taj doprinos izuzetno značajan, 46% ispitanika smatra da je doprinos značajan, a samo 3% ispitanika ne zna da li je rad internih revizora značajan u sprečavanju i otkrivanju prevara.

Grafikon 4.:Koliko je značajan doprinos interne revizije u sprečavanju i otkrivanju prevara

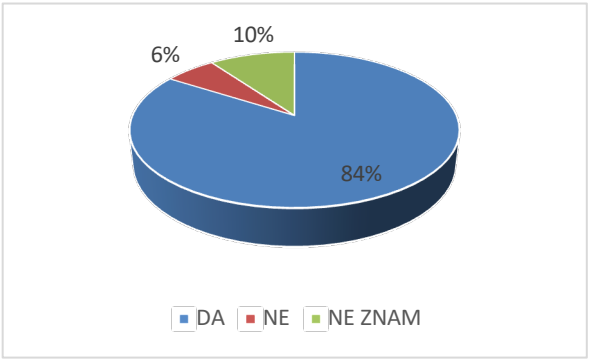
Kao što je i ranije navedeno, nakon što interni revizor posumnja na prevaru obustavlja postupak revizije, o tome obavještava rukovodioca jedinice interne revizije, a on obavještava rukovodioca organizacije. Na rukovodiocu organizacije je dalje da poduzme sve aktivnosti, od provođenja internih procedura za utvrđivanje i kažnjavanje odgovornih lica, do uključivanja državnih organa za poduzivamnje adekvatnih mjera. Međutim, u praksi se dešava da rukovodioci ne poduzimaju bilo kakve aktivnosti nakon što su obaviješteni o mogućoj prevari. Najveći broj ispitanika ne zna da li bi rukovodioci poduzeli dalje aktivosti, a 33% ispitanika smatra da bi rukovodioci poduzeli dalje aktivnosti što je prikazano na narednom grafikonu.

Grafikon 5.: Spremnost rukovodstva za poduzimanje daljnjih aktivnosti ukoliko se prilikom postupka revizije posumnja na prevaru i obustavi postupak revizije

Zakonska obaveza da se u organizacijama zaposle interni revizori donijela je brojne pozitivne promjene. Još uvijek postoji mnogo prostora za poboljšanje, ali sigurno je da se pozitivni efekti mogu uočiti. Na osnovu provedenog istraživanja 84% ispitanika smatra da rad intrne revizije utiče na sprečavanje pojave prevare.

Grafikon 6.: Uticaj rada interne revizije na sprečavanje pojave prevare

Psihološki efekat koji se stvara kod zaposlenih nakon što u organizaciji bude zaposlen interni revizor je izuzetno značajan za spračavanje prevara. Pored toga rukovodstvo drugačije reaguje kada mu na moguću prevaru sugeriše revizor, a ne neko od zaposlenika, i zakonska obaveza rukovodioca je da poduzeme sve neophodne radnje ukoliko se posumnja na prevaru.

ZAKLJUČAK

Svakim danom sve više se spoznaje značaj interne revizije. Uloga interne revizije se promijenila. Ranije je interna revizija u fokusu imala kontrolu ispravnosti računovodstvenih evidencija i izvještaja, i direktno se bavila prevarama. Danas se djelokrug rada značajno proširio i odnosi se na kontrolu i praćenje svih poslovnih funkcija organizacije, i to s ciljem prevencije prevara u organizaciji. Cilj interne revizije je da prepozna i procijeni rizike koji mogu ugrozit poslovanje organizacije, odnosno cilj je da prepozna aktivnosti koje mogu rezultirati prevarama. Kako bi se taj cilj realizovao neophodno je da interni revizor razumije način poslovanja organizacije, i da kontinurano prikuplja informacije koje mogu uticati na rezalizaciju poslovnih ciljeva.

Interna revizija značajno doprinosi upravljanju rizicima, međutim i najbolje organizovane jedinice interne revizije ne mogu uvijek predvidjeti ili otkriti prevaru, utaju, zloupotrebu i druge nezakonite radnje. Nakon što se prevara otkrije od strane internog revizora tada se obustavlja proces interne revizije i dalju odgovornost ima rukovodilac organizacije.

Interna revizija kroz procjenu i praćenje rizika, te preporuka koje daje za njihovo uklanjanje značajno doprinosi boljem poslovanju organizacije. Kako bi interni revizori uticali na sprečavanje prevara i nepravilnosti važno je da se postupa u skladu s utvrđenim politikama, i da se provode kontrole i postupci nadzora.

Sama spoznaja od strane zaposlenika da u organizaciji postoji interni revizor koji ima dozvoljen pristup i kontroli svih poslovnih procesa, i koji u svakom trenutku može pokrenuti reviziju bilo kojeg segmenta poslovanja, svakako pozitivno sa psihološke strane utiče da se ne provode nedozvoljene poslovne aktivnosti ili prevare.

LITERATURA

1. Međunarodni standardi za profesionalno obavljanje interne revizije, Udruženje internih revizora u BiH, priznatog kao IIA u BiH kod IIA Global
2. Metodologije rada interne revizije u javnom sektoru Federacije BiH (Službene novine FBiH br.20/23)
3. Pirzada, K. (2013.), Evaluating the factor of cost and benefit of internal audit, Research Journal of Finance and Accounting, 4(14), 72-79, preuzeto sa https://www.researchgate.net/publication/258205593_Evaluating_The_Factor_Of_Cost_And _Benefit_Of_Internal_Audit
4. Pretnar Abičić, S. (2015.), Uloga i odgovornosti revizora u detektiranju prijevarnog financijskog izvještavanja, Računovodstvo revizija i financije, 15(3), 177-185., preuzeto sa https://www.rrif.hr/clanak-16204/
5. Tušek, B., Žager, L. & Barišić, I., (2014), Interna revizija, Zagreb, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika.
6. Zakon o internoj reviziji u javnom sektoru FBiH (Službene novine FBiH BR.101/16)

Mr.sc. Zvezdana Popović[176]

INTERNA REVIZIJA U JAVNOM SEKTORU – KONTROLNO OKRUŽENJE, RIZICI I ZAKONODAVNA REGULATIVA

INTERNAL AUDIT IN THE PUBLIC SECTOR – CONTROL ENVIRONMENT, RISKS AND LEGISLATIVE REGULATION

SAŽETAK

Interna revizija je nezavisno, objektivno uvjeravanje i konsultantska aktivnost kreirana s ciljem da se doda vrijednost i unaprijedi poslovanje organizacije. Pomaže organizaciji da ostvari svoje ciljeve osiguravajući sistematičan, discipliniran pristup ocjeni i poboljšanju efikasnosti upravljanja rizikom, kontrolama i procesima upravljanja. Uspostavlja se i realizuje preko jedinice za internu reviziju ili Odjela za internu reviziju/Odjeljenja za internu reviziju. Kroz ulogu interne revizije se dodaje vrijednost i unapređuje vid kontrola. Sistem internih finansijskih kontrola u javnom sektoru čine finansijsko upravljanje i kontrola (FUK), interna revizija i Centralna jedinica za harmonizaciju finansijskog upravljanja i kontrole i interne revizije, uspostavljena pri Ministarstvu finansija. Kontrolno okruženje čini lični i profesionalni integritet i etičke vrijednosti rukovodioca i zaposlenih u subjektu, način rukovođenja i upravljanja subjektom, određivanje misija i ciljeva subjekta, organizaciona struktura, hijerarhija u pogledu ovlašćenja i odgovornosti, prava i obaveze i nivoi izvještavanja, kao i pisana pravila i praksa upravljanja ljudskim resursima i kompetentnost zaposlenih. Upravljanje rizicima je postupak identifikovanja, procjene, praćenja i kontrole okolnosti koje mogu nepovoljno uticati na ostvarivanje utvrđenih ciljeva subjekta i preduzimanje potrebnih mjera radi smanjenja rizika do nivoa razumne uvjerenosti da će ciljevi biti realizovani u subjektu. Funkcija interne revizije u javnom sektoru vrši se u skladu sa zakonom, Međunarodnim standardima za profesionalnu praksu interne revizije

[176] Mr.sc. Zvezdana Popović, , E-mail: popovic.zvezdana@yahoo.com

(IIA), metodologijom i Uputstvom o internoj reviziji u javnom sektoru, Kodeksom profesionalne etike za internu reviziju, Poveljom interne revizije i propisima rada interne revizije.

Anketu je popunilo 9 ispitanika, na lokaciji Bosne i Hercegovine u julu mjesecu 2023. godine. Anketirano je 33,3% muškog pola, a 66,7% ženskog. Sistem interne kontrole i inerne revizije je uspostavljen kod 100% ispitanika. Funkciju internog revizora unutar jedinice za internu reviziju ili preduzeća obavlja 55,6% ispitanika, a 44,4% ispitanika obavljaju ostale poslove. 55,6% ispitanika posjeduje sertifikat o stručnosti za obavljanje datog posla, a 44,4% ne. 55,6% ispitanika je odgovorilo da se u njihovom subjektu ili preduzeću uspostavio sistem Finansijskog upravljanja i kontrole, a 44,4% da nije.

SUMMARY

Internal audit is an independent, objective assurance and consulting activity created with the aim of adding value and improving the organization's operations. It helps the organization achieve its objectives by ensuring a systematic, disciplined approach to assessing and improving the effectiveness of risk management, controls and governance processes. It is established and implemented through the internal audit unit or the Internal Audit Department/Internal Audit Department. Through the role of internal audit, value is added and the form of controls is improved. The system of internal financial controls in the public sector consists of financial management and control (FUK), internal audit and the Central Unit for Harmonization of Financial Management and Control and Internal Audit, established at the Ministry of Finance. The control environment consists of the personal and professional integrity and ethical values of managers and employees in the subject, the way of leading and managing the subject, determining the subject's missions and goals, organizational structure, hierarchy in terms of authority and responsibility, rights and obligations and levels of reporting, as well as written rules and human resource management practices and employee competence. Risk management is the process of identifying, assessing, monitoring and controlling circumstances that may adversely affect the achievement of the established goals of the entity and taking the necessary measures to reduce the risk to the level

of reasonable confidence that the goals will be realized in the entity. The internal audit function in the public sector is performed in accordance with the law, the International Standards for the Professional Practice of Internal Auditing (IIA), the methodology and the Instruction on Internal Auditing in the Public Sector, the Code of Professional Ethics for Internal Auditing, the Charter of Internal Auditing and the internal audit work regulations.

The survey was completed by 9 respondents, in the location of Bosnia and Herzegovina in July 2023. 33.3% were male and 66.7% were female. The system of internal control and internal audit was established in 100% of respondents. The function of internal auditor within the internal audit unit or company is performed by 55.6% of respondents, and 44.4% of respondents perform other tasks. 55.6% of the respondents have a certificate of expertise for performing the given job, and 44.4% do not. 55.6% of respondents answered that a Financial Management and Control system was established in their entity or company, and 44.4% that it was not.

KLJUČNE RIJEČI : Interna revizija u javnom sektoru;**,** jedinica za internu reviziju, odjel za internu reviziju/Odjeljenja za internu reviziju; odbor za reviziju; međunarodni standardi za profesionalnu praksu interne revizije (IIA); kontrolno okruženje; rizici i zakonodavna regulativa.

KEY WORDS: Internal audit in the public sector; internal Audit Unit, Internal Audit Department/Internal Audit Departments; audit Committee; international Standards for the Professional Practice of Internal Auditing (IIA); control environment; risks and legislative regulation.

JEL: M42

UVOD

Interna revizija je nezavisno, objektivno uvjeravanje i konsultantska aktivnost kreirana sa ciljem dodavanja vrijednosti i unaprjeđenja poslovanja organizacije. Pomaže organizaciji da ostvari svoje ciljeve osiguravajući sistematičan, discipliniran pristup ocjeni i poboljšanju

efikasnosti upravljanja rizikom, kontrolama i procesima upravljanja. U javnom sektoru uspostavlja se i realizuje preko Jedinice za internu reviziju, a u javnim preduzećima preko Odjela za internu reviziju/Odjeljenja za internu reviziju. Interna revizija u subjektu se uspostavlja na jedan od načina:

- Organizovanjem posebne organizacione jedinice za internu reviziju u okviru subjekta, koja neposredno odgovora rukovodiocu subjekta i
- Obavljanjem interne revizije od Centralne harmonizacijske jedinice uspostavljene u okviru Ministarstva finansija, za subjekte koji ne ispunjavaju uslove za organizovanje posebne organizacijone jedinice u skladu sa Zakonom.

Jedinica za internu reviziju organizuje se na najvišem hijerarhijskom nivou i organizaciono, funkcionalno direktno i isključivo je odgovorna rukovodiocu subjekta. Interna revizija u javnom sektoru vrši se u skladu sa zakonom, Međunarodnim standardima za profesionalnu praksu interne revizije (IIA) i propisima kojima je uređena interna revizija u Bosni i Hercegovini. Interna revizija pruža podršku subjektu u ostvarivanju opštih ciljeva subjekta, koja se odnosi na:

- Usaglašenost sa zakonima i drugim propisima;
- Pouzdanost, tačnost i blagovremenost finansijskih i drugih informacija;
- Efikasnost, efektivnost i ekonomičnost korišćenja resursa i
- Zaštitu imovine i informacija.

Interni revizori procjenjuju adekvatnost i učinkovitost financijskog upravljanja i kontrole, u smislu:

- Identifikacije rizika, procjene rizika i upravljanja rizikom od uprave organizacije;
- Ispunjavanja zadaća i postizanja definisanih ciljeva organizacije;
- Ekonomične, učinkovite i djelotvorne uporabe resursa;
- Usklađenosti sa uspostavljenim politikama, procedurama, zakonima i regulativama;
- Čuvanja sredstava organizacije od gubitaka kao rezultata svih vidova nepravilnosti i
- Integriteta i vjerodostojnosti informacija, računa i podataka, uključujući procese unutarašnjeg i vanjskog izvještavanja.

Sistem javne interne finansijske kontrole u javnom sektoru čini finansijsko upravljanje i kontrola (FUK), interna revizija i Centralna jedinica za harmonizaciju finansijskog upravljanja i kontrole i interne revizije. Kontrolno okruženje obuhvata lični i profesionalni integritet i

etičke vrijednosti rukovodstva i svih zaposlenih, rukovođenje i način upravljanja, određivanje misija i ciljeva, organizacionu strukturu, uspostavljanje podjele odgovornosti i ovlašćenja, hijerarhiju i jasna pravila, obaveze i prava i nivoe izvještavanja, politike i praksu upravljanja ljudskim resursima i kompetentnost svih zaposlenih. Upravljanje rizicima obuhvata identifikovanje, procjenu i kontrolu nad potencijalnim događajima i situacijama koje mogu imati suprotan efekat na ostvarenje ciljeva subjekta, sa zadatkom da pruži razumno uvjeravanje da će ciljevi biti ostvareni.

1. TEORIJSKI OKVIR

Centralna jedinica za harmonizaciju predlaže propise iz oblasti finansijskog upravljanja i kontrole i interne revizije, te vrši nadzor nad primjenom usvojenih propisa. Uspostavljanje interne revizije u javnom sektoru doprinosi unapređenju poslovanja organizacije. Interna revzija u javnom sektoru se uspostavlja i realizuje preko Jedinice za internu reviziju, a u javnim preduzećima preko Odjela za internu reviziju/Odjeljenja za internu reviziju. Kroz ulogu interne revizije se dodaje vrijednost i unapređuje vid kontrola. Poslovi interne revizije obavljaju se u subjektima koji se razlikuju po svrsi, veličini, složenosti i strukturi. Planiranje je ključni dio procesa interne revizije i kao takvo sastoji se od Strateškog plana interne revizije, Godišnjeg plana interne revizije i Plana pojedinačne revizije. Rukovodilac subjekta usvaja Strategiju upravljanja rizikom i Strategija se ažurira svake tri godine, kao i u slučaju kada se kontrolno okruženje značajnije izmijeni. Interna revizija u javnom sektoru vrši se u skladu sa zakonom, Međunarodnim standardima za profesionalnu praksu interne revizije (IIA), metodologijom i Uputstvom o internoj reviziji u javnom sektoru, Kodeksom profesionalne etike za internu reviziju, Poveljom interne revizije i propisima rada interne revizije. Interna revizija osigurava organizaciji postizanje ciljeva, adekvatnu procjenu rizika, obezbjeđeno pouzdano interno i spoljno izvještavanje i proces odgovornosti, usklađenost sa primjenjivim zakonima i propisima i usklađenost sa standardima ponašanja i etičkim standardima koji su određeni za organizaciju. Osjetljivost pitanja uspostavljanja interne revizije u javnom sektoru, kontrolnog okruženja, rizika i zakonodavne regulative, izražava opravdanu sumnju da anketni upitnici izvršeni po ovom pitanju ne bi dali objektivne odgovore, ipak se sprovela Anketa. Na osnovu sprovedene Ankete se mogu izvesti zaključci.

Na sljedeće naučne metode se oslanja rad:

- Analiza i sinteza;
- Dokazivanje;
- Deskripcija;
- Indukcija i dedukcija i
- Statističke metode.

1.1. Osnovni pojmovi

Interna revizija je nezavisno, objektivno uvjeravanje i konsultantska aktivnost kreirana s ciljem da se doda vrijednost i unaprijedi poslovanje organizacije. Ona pomaže organizaciji da ostvari svoje ciljeve osiguravajući sistematičan, discipliniran pristup ocjeni i poboljšanju efikasnosti upravljanja rizikom, kontrolama i procesima upravljanja.[177] Sistem internih finansijskih kontrola u javnom sektoru čine finansijsko upravljanje i kontrola (FUK), interna revizija i Centralna jedinica za harmonizaciju finansijskog upravljanja i kontrole i interne revizije koja je uspostavljena pri Ministarstvu finansija. Za uspostavljanje finansijskog upravljanja i kontrole primjenjuje se COSO model koji sadrži međunarodno prihvaćene elemente koji su ugrađeni i u standarde interne finansijske kontrole.
Interna revizija se obavlja u skladu sa sljedećim principima:

- Nezavisnost i objektivnost;
- Stručnost i objektivnost i
- Integritet i pouzdanost.

1.2. Ciljevi interne revizije

Glavni ciljevi interne revizije su da:

- Identifikuje rizike koji utiču na organizaciju;
- Da evaluira postojeći sistem interne kontrole;
- Da osigura da interna kontrola funkcioniše adekvatno i u skladu sa politikama i procedurama organizacije;
- Da daje preporuke upravi i da prati provođenje tih preporuka i
- Da procjenjuje efektivnosti i efikasnost radnih procesa.

1.3. Vrste revizija

[177] Zakon o internoj reviziji institucija Bosne i Hercegovine

Tradicionalno interna revizija se dijelila na:

- Finansijsku reviziju;
- Reviziju usklađenosti (podudarnosti) i
- Reviziju poslovanja.

Postoje tri osnovne vrste revizija:

- Revizija usklađenosti;
- Revizija sistema (internih kontrola) i
- Revizija uspješnosti poslovanja.

1.4. Faze obavljanja interne revizije

Proces pojedinačne revizija obuhvata planiranje i preliminarne aktivnosti interne revizije, provođenje angažmana („terenski rad“), izvještavanje i praćenje napretka provođenja preporuka.

1.5. Kontrolno okruženje

Kontrola predstavlja svaku mjeru ili aktivnost koja je preduzeta u cilju upravljanja rizicima i povećanja vjerovatnoće da će se ostvariti poslovni ciljevi subjekta. Kontrolne aktivnosti uspostavljaju se radi kontrole povezanih politika i procedura, pravila, principa i postupaka i doprinosa upravljanju, svođenjem rizika na prihvatljiv nivo i ostvarivanja ciljeva subjekta.[178] Finansijsko upravljanje i kontrola sprovodi se u skladu sa međunarodnim standardima interne kontrole, primjenom sljedećih međusobno povezanih elemenata:

- Kontrolnog okruženja;
- Upravljanja rizicima;
- Kontrolnih aktivnosti;
- Informacija i komunikacija i
- Praćenja i procjene sistema.

Kontrolno okruženje čini:

- Lični i profesionalni integritet i etičke vrijednosti rukovodioca i zaposlenih;

[178] Zakon o sistemu internih finansijkih kontrola u javnom sektoru Republike Srpske

- Način rukovođenja i upravljanja;
- Određivanje misija i ciljeva;
- Organizaciona struktura, hijerarhija u pogledu ovlašćenja i odgovornosti, prava i obaveze i nivoi izvještavanja;
- Pisana pravila i praksa upravljanja ljudskim resursima i
- Kompetentnost zaposlenih.

1.5.1. Kontrolne aktivnosti

Kontrolne aktivnosti odnose se na:

- Postupke ovlašćenja i odobravanja;
- Razdvajanje dužnosti kojom se sprečava da je jedno lice istovremeno odgovorno za odlučivanje, izvršenje, evidentiranje i kontrolu;
- Sistem dvojnog potpisa u kome nijedna obaveza ne može biti preuzeta ili izvršeno plaćanje bez potpisa rukovodioca subjekta i rukovodioca finansijske službe ili drugog ovlašćenog lica;
- Pristup sredstvima i informacijama;
- Prethodnu kontrolu pravilnosti koju sprovodi finansijski kontrolor ili drugo lice koje odredi rukovodilac subjekta;
- Postupke potpunog, tačnog, pravilnog i ažurnog evidentiranja svih poslovnh transakcija;
- Procjenu efektivnosti i efikasnosti transakcija;
- Nadgledanje postupaka;
- Postupke upravljanja ljudskim resursima i izvještavanje;
- Dokumentovanje svih transakcija koje su u vezi sa aktivnošću subjekta i u skladu sa utvrđenim pravilima i
- Postupke praćenja finansijskog upravljanja i kontrole.

1.6. Rizici

Rizik je mogućnost nastanka događaja koji može nepovoljno uticati na ostvarenje postavljenih ciljeva subjekta. Interna revizija dodaje vrijednost organizaciji kada obezbjeđuje objektivno i relevantno uvjeravanje i doprinosi efektivnosti i efikasnosti upravljanja, upravljanja rizikom i kontrolnih procesa. Ima ulogu u provođenju provjera i mjerenja kojom pomaže upravi da utvrdi način na koji može poboljšati upravljanje rizicima, kontrolu, upravljanje i poslovanje organizacije. Jedan od načina obavljanja procjene rizika je procjena rizika na nivou

organizacionih dijelova subjekta i procjena rizika na nivou procesa koji se obavljaju u organizacionim dijelovima koji su ocijenjeni visokim rizikom. Rizici se često identifikuju kroz razgovore sa rukovodiocima i zaposlenim, kao i kroz upitnike. Najčešći korišćeni standardi za obavljanje pojedinačne revizije su za revizije visokog rizika do 35 radnih dana, revizije srednjeg rizika do 25 radnih dana i revizije niskog rizika do 10 radnih dana.

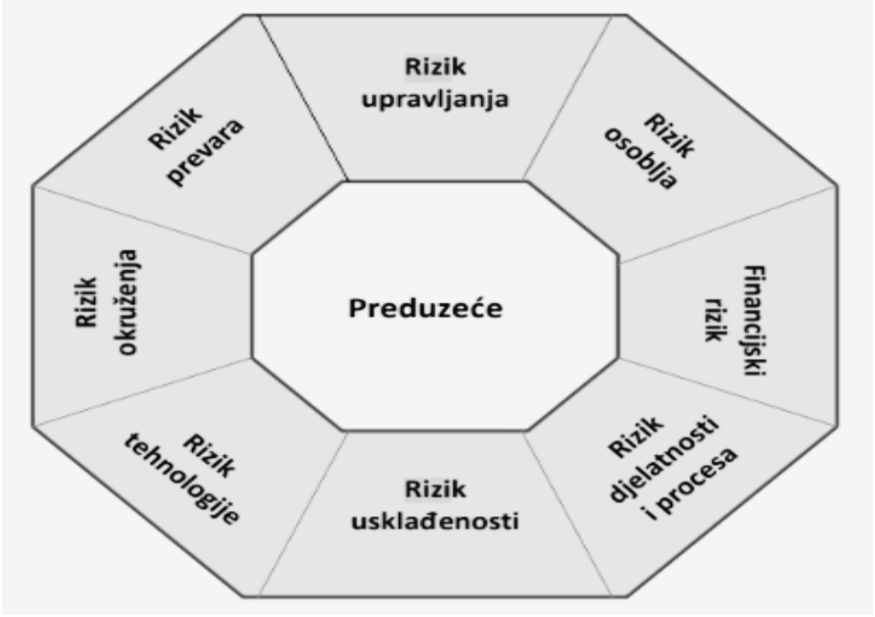
Upravljanje rizicima je postupak identifikovanja, procjene, praćenja i kontrole okolnosti koje mogu nepovoljno uticati na ostvarivanje utvrđenih ciljeva subjekta i preduzimanje potrebnih mjera radi smanjenja rizika do nivoa razumne uvjerenosti da će ciljevi biti realizovani u subjektu.

1.6.1. Klasifikacija rizika

Klasifikacija rizika:

- Rizik okruženja;
- Procesni rizik i
- Rizici informacija za donošenje odluka.

Slika 1. Grafički prikaz kategorizacije rizika:

Model „A“, Model „B“ i Model „C“ su modeli za procjenu rizika. Najčešći faktori rizika koji se mogu koristiti prilikom identifikacije rizika su rizik ugleda, operativni rizik, strateški rizik, pravni ili regulatorni rizik, društveni ili socijalni rizik, rizik vezan za ugovaranje, finansijski rizik, upravljački rizik, rizik vezan za imovinu, tehnološki rizik, profesionalni rizik, specifični rizik i politički rizik.

1.6.2. Mjerenje uticaja rizika

Kod mjerenja uticaja rizika razmatraju se vjerovatnoća i uticaj rizika na ostvarivanje ciljeva značajnih aktivnosti koji su dio planirane pojedinačne revizije.

- **Uticaj** je procjena posljedica u slučaju nastanka određenog rizičnog događaja. To može biti vrsta štete ili izgubljene prilike. Mjerenje uticaja može biti veoma velik uticaj, velik, srednji, mali i veoma mali.
- **Vjerovatnoća** je procjena mogućnosti nastanka određenog događaja. Mjerenje vjerovatnoće rizika može biti vrlo visoka vjerovatnoća, visoka, srednja, niže srednja i niska vjerovatnoća.

1.7. Zakonodavna regulativa

Prema Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, s jedne strane i Bosne i Hercegovine, s druge strane, definisano je u Članu 90. Saradnja u oblasti revizije i finansijske kontrole. Sistem javne interne finansijske kontrole (PIFC) u javnom sektoru čini finansijsko upravljanje i kontrola (FUK), interna revizija i Centralna jedinica za harmonizaciju finansijskog upravljanja i kontrole i interne revizije, koja je uspostavljena pri Ministarstvu finansija. Funkcija interne revizije u javnom sektoru vrši se u skladu sa zakonom, Međunarodnim standardima za profesionalnu praksu interne revizije (IIA), metodologijom i Uputstvom o internoj reviziji u javnom sektoru, Kodeksom profesionalne etike za internu reviziju, Poveljom interne revizije i propisima rada interne revizije. Zakon o javnim preduzećima definiše na koji način se uspostavlja interna revizija u javnom preduzeću. Prema zakonu o javnim preduzećima imenuju se članovi Odbora za reviziju i direktor Odjela za internu reviziju / direktor Odjeljenja za internu reviziju. Zakoni prema kojima je regulisana

uspostava interne revizije prema entitetu u Bosni i Hercegovini s ciljem uspostavljanja efikasnog sistema internih kontrola u javnom sektoru:

- Zakon o internoj reviziji institucija Bosne i Hercegovine;
- Zakon o internoj reviziji u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine;
- Zakon o sistemu internih finansijskih kontrola u javnom sektoru Republike Srpske;
- Zakon o javnim preduzećima i
- Zakon o privrednim društvima.

2. ISTRAŽIVAČKI DIO

Imajući u vidu da javnost interesuje proces rada interne revizije u javnom sektoru u Bosni i Hercegovini koji obuhvata kontrolno okruženje, rizike i zakonodavnu regulative, te da im na to interosovanje najvjerodostojniji odgovor može dati analiza sprovedenog Upitnika u Jedinici za internu reviziju i Odjelu za internu reviziju/Odjeljenju za internu reviziju, pa je tema ovog rada i sama sebe opravdala. Rad treba da doprinese jasnijem sagledavanju jedne od najznačajnijih komponenti sistema internih kontrola u javnom sektoru. Naučni doprinos ovog istraživanja, iskazuje se u analizi postojećeg stanja interne revizije u javnom sektoru, kao i uticaja mogućnosti na poboljšanju rada interne revizije.

Rezultat ovog istraživanja moguće je da ukaže na niz novih postupaka i sadržaja koji bi trebali da budu unapređeni u cilju postizanja višeg nivoa rada interne revizije u javnom sektoru.

2.1. Problem

Ova tema je od izuzetnog značaja u Jedinici za internu reviziju i Odjelu za internu reviziju/Odjeljenju za internu reviziju kada je proces rada interne revizije u javnom sektoru izrazito rizični problem. Jedan od ključnih vidova kontrola je i važeća uloga procesa interne revizije u javnom sektoru koji obuhvata kontrolno okruženje, rizike i zakonodavnu regulativu u Bosni i Hercegovini.

2.2. Predmet

Predmet ovog rada je proces obavljanja interne revizije u javnom sektoru koji obuhvata kontrolno okruženje, rizike i zakonodavnu regulativu.

2.3. Cilj istraživanja

Osnovni cilj istraživanja je identifikovati faktore koji povoljno ili nepovoljno utiču na uspješnost rada interne revizije u javnom sektoru koji obuhvata kontrolno okruženje, rizike i zakonodavnu regulativu.
Cilj ovog rada jeste:

- Sprovođenje zakonodavne regulative;
- Objašnjavanje procesa interne revizije u javnom sektoru koji obuhvata kontrolno okruženje, rizike i zakonodavnu regulativu;
- Značaj uspješnog rada interne revizije u javnom sektoru i
- Kapacitet i položaj interne revizije u Jedinici za internu reviziju i Odjelu za internu reviziju/Odjeljenju za internu reviziju u Bosni i Hercgovini.

2.4. Zadaci istraživanja

Doprinos ovog istraživanja se iskazuje u analizi postojećeg stanja rada interne revizije u javnom sektoru i mogućnosti uticaja poboljšanja postojeće situacije u procesu rada interne revizije. Pored očekivanih rezultata istraživanja, moguće je da rezultati ukažu i na niz novih sadržaja, radnji i postupaka koji bi trebalo da budu uvedeni ili unaprijeđeni, u cilju postizanja visokog nivoa dobre kontrole u javnom sektoru.
Istraživanje je anonimno i društveno opravdano, daje odgovore na mnoga pitanja koja su u vezi sa procesom rada interne revizije u javnom sektoru. Rezultati istraživanja mogu ukazati potrebu za promjenom.

2.5. Hipoteze

Moguće je postaviti sljedeće hipoteze uzimajući u obzir kompleksnost problema i predmet istraživanja:

- Rad u javnom sektoru treba da obezbijedi uvođenje dodatnog reda da bi se rad interne revizije vršio u skladu sa zakonom i prema Međunarodnim standardima za profesionalnu praksu

interne revizije (IIA).
- U javnim sektoru u Bosni i Hercegovini interna revizija i interna kontrola nisu adekvatno postavljene ili postojane.

2.6. Instrumenti istraživanja

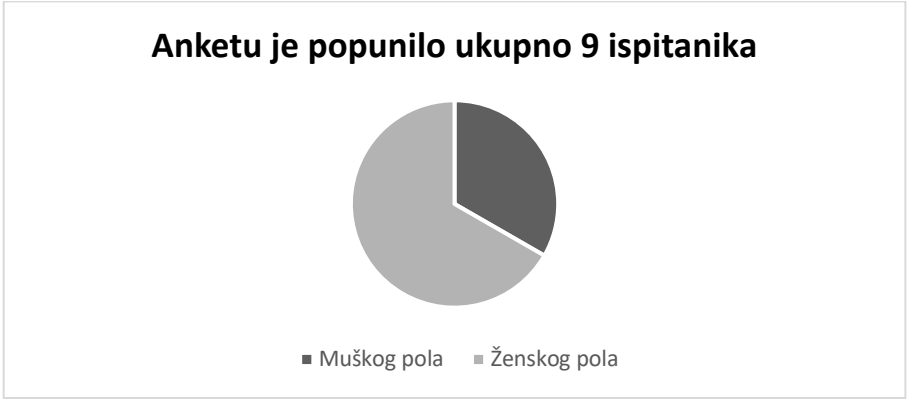
Metode istraživanja rada su deskriptivna metoda (opisivanje pojave), korelacijska ili relacijska metoda (predviđanje pojave) i kauzalna metoda (objašnjenje pojave).

2.7. Uzrok

Neadekvatno poštovanje procesa rada interne revizije u javnom sektoru dovodi do pogrešaka, kao i krajnjeg negativnog rezultata rada organizacije.

2.8. Organizacija i tok istraživanja

Anketu je popunilo 9 ispitanika u javnom sektoru na teritoriji Bosne i Hercegovine u julu mjesecu 2023. godine.. Anketirano je 33,3% muškog pola, a 66,7% ženskog.

2.9. Prikaz rezultata

Anketu je popunilo 9 ispitanika u javnom sektoru na teritoriji Bosne i Hercegovine u julu mjesecu 2023. godine. Podaci su obrađeni kvantitativno. Anketirano je 33,3% muškog pola, a 66,7% ženskog. Sistem interne kontrole i inerne revizije je uspostavljen kod 100%

ispitanika. Funkciju internog revizora unutar jedinice za internu reviziju ili preduzeća obavlja 55,6% ispitanika, a 44,4% ispitanika obavljaju ostale poslove. 55,6% ispitanika posjeduje sertifikat o stručnosti za obavljanje datog posla, a 44,4% ne. 55,6% ispitanika je odgovorilo da se u njihovom subjektu ili preduzeću uspostavio sistem Finansijskog upravljanja i kontrole, a 44,4% da nije.

ZAKLJUČAK

Interna revizija pomaže organizaciji da ostvari svoje ciljeve osiguravajući sistematičan, discipliniran pristup ocjeni i poboljšanju efikasnosti upravljanja rizikom, kontrolama i procesima upravljanja. Vrši se prema zakonu i Međunarodnim standardima za profesionalnu praksu interne revizije (IIA). Zakon o javnim preduzećima definiše na koji način se uspostavlja interna revizija u javnom preduzeću. Prema zakonu o javnim preduzećima imenuju se članovi Odbora za reviziju i direktor Odjela za internu reviziju/direktor Odjeljenja za internu reviziju. Sistem internih finansijskih kontrola u javnom sektoru čine finansijsko upravljanje i kontrola (FUK), interna revizija i Centralna jedinica za harmonizaciju finansijskog upravljanja i kontrole i interne revizije. Rukovodilac subjekta odgovoran je za uspostavljanje sistema finansijskog upravljanja i kontrole. Kontrolno okruženje čini lični i profesionalni integritet i etičke vrijednosti rukovodioca i zaposlenih u subjektu, način rukovođenja i upravljanja subjektom, određivanje misija i ciljeva subjekta, organizaciona struktura, hijerarhija u pogledu ovlašćenja i odgovornosti, prava i obaveze i nivoi izvještavanja, kao i pisana pravila i praksa upravljanja ljudskim resursima i kompetentnost zaposlenih. Upravljanje rizicima je postupak identifikovanja, procjene, praćenja i kontrole okolnosti koje mogu nepovoljno uticati na ostvarivanje utvrđenih ciljeva subjekta i preduzimanje potrebnih mjera radi smanjenja rizika do nivoa razumne uvjerenosti da će ciljevi biti realizovani u subjektu.

LITERATURA

1. J.B. Trivunac, Priručnik za konsultacije: Uloga i aktivnosti internog revizora u upravljanju, utvrđivanju rizika i kontrola, Komora ovlašćenih revizora, Beograd 2010. godina.

2. Mile Stanišić, Interna kontrola i revizija – 1. Izdanje, Beograd, 2014. godina.
3. Merdža Handalić, Sistem Internih kontola kod budžetskih korisnika – kratki priručnik.
4. Međunarodni standardi za profesionalnu praksu interne revizije (IIA).
5. Novi priručnik za internu reviziju u institucijama Bosne i Hercegovine.
6. Priručnik za internu reviziju sa standardima interne revizije.
7. Strategija za provedbu javne unutarnje finansijske kontrole u institucijama Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina, Vijeće ministara.
8. Uputstvo za rad internih revizora u javnom sektoru Republike Srpske.
9. Priručnik za interne revizore u javnom sektoru Republike Srpske.
10. P.H. Rubin, Controling the Cost of Coordinating, Comminicating and Decision Making, The Free press, 1990. godina.
11. Zakon o internoj reviziji u javnom sektoru BiH.
12. Zakon o internoj reviziji institucija Bosne i Hercegovine.
13. Zakon o internoj reviziji u javnom sektoru u Federaciji Bosne i Hercegovine.
14. Zakon o sistemu internih finansijskih kontrola u javnom sektoru Republike Srpske.
15. Zakon o javnim preduzećima.

Dr.sc. Spasenija Mirković[179]
Jasmina Fišeković bacc. finansija i računovodstva[180]

SAVREMENI RIZICI NA TRŽIŠTU KAPITALA U BIH I ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

CONTEMPORARY RISKS ON THE CAPITAL MARKET IN BIH AND NEIGHBORING COUNTRIES

SAŽETAK:

Između privrednog razvoja i finansijskog tržišta postoji jaka korelacija. Privredni razvoj podstiče rast štednje, a samim time i razvoj finansijskog tržišta. Pokazatelj razvijenosti finansijskog tržišta jeste tržišna kapitalizacija mjerena u procentima nominalnog BDP-a.

Jedna od najvažnijih istraživačkih pitanja u finansijama su predviđanje prinosa na hartije od vrijednosti, kao i procjena rizika investiranja na finansijskim tržištima, Važnu ulogu u procjeni rizika i neizvjesnosti koji nas okružuju prilikom donošenja odluka o investiranju na tržištu kapitala, čini kvantitativna analiza rizika. Mjerenje rizika je preokupiralo učesnike na finansijskom tržištu od početka finansijske istorije i predstavlja klasičan problem u finansijama. Istraživači u oblasti finansijskih tržišta odavno su prepoznali značaj mjerenja rizika portfolija hartija od vrijednosti.

[179] Dr.sc. Spasenija Mirković, profesor, Visoka škola za finansije i računovodstvo FINra Tuzla

[180] Jasmina Fišeković, bacc. finansija i računovodstva, Visoka škola za finansije i računovodstvo FINra Tuzla

U vremena kada preduzeća nisu proaktivno upravljale rizikom, odgovorni bi reagovali na rizik kad bi on već nastao. Takav pristup je bio porazan za poslovanje, te je nerijetko dovodio do katastrofalnih posljedica. Tek je moderni pristup upravljanju rizikom preduzeća uključio strateško planiranje rizika i metode upravljanja rizikom. Vrhovni menadžment ima zadatak definisanja metoda koje će se implementirati u strategiju upravljanja rizikom. U nekim slučajevima se takve odluke donose izolovano ili brzopleto, a osim toga nemaju svi jednake sklonosti prema riziku. Menadžeri poslovnih jedinica trebaju usklađivati svoje poslovne odluke u skladu s ciljevima preduzeća.

Ključne riječi: finansijsko tržište, tržište kapitala, savremeni rizici.

ABSTRACT:

There is a strong correlation between economic development and the financial market. Economic development encourages the growth of savings, and thus the development of the financial market. The indicator of the development of the financial market is market capitalization measured as a percentage of nominal GDP.

One of the most important research questions in finance is the prediction of returns on securities, as well as the assessment of the risk of investing in the financial markets. Quantitative risk analysis plays an important role in assessing the risks and uncertainties that surround us when making decisions about investing in the capital market. Risk measurement has preoccupied financial market participants since the beginning of financial history and is a classic problem in finance. Researchers in the field of financial markets have long recognized the importance of measuring the risk of a portfolio of securities.

At a time when companies did not proactively manage risk, those responsible would react to risk when it arose. Such an approach was disastrous for business, and often led to disastrous consequences. Only the modern approach to enterprise risk management has included strategic risk planning and risk management methods. Top management has the task of defining the methods that will be implemented in the risk management strategy. In some cases, such decisions are made in

isolation or hastily, and besides, not everyone has the same risk appetite. Managers of business units should coordinate their business decisions in accordance with the company's goals.

Key words: financial market, capital market, modern risks.

JEL: G32

1. POJAM I DEFINICIJA RIZIKA U FINANSIJSKOM POSLOVANJU

Svaki investitor prilikom usmjeravanja kapitala u određenu investiciju, suočava se sa investicionim rizikom. On pritom može biti nesiguran u to da li će se ova investicija isplatiti i koliki će ona prinos ostvariti, pri čemu ukoliko se ona ne isplati, investitor trpi štetu u skladu sa inicijalnom vrijednošću sprovedene investicije. Rizik je kardinalna ekonomska kategorija sa ambivalentnim značenjem, pri čemu jedan aspekt rizika predstavlja njegovo izbjegavanje. Međutim, rizik se uvijek preuzima radi prinosa koji se očekuje tako da je drugi aspekt rizika vezan za latentnu vrijednost koju preuzimanje rizika može da ostvari. Neke je vrste rizika moguće smanjiti ili minimizirati, ali ih je nemoguće potpuno odstraniti.

Većina korišćenih mjera rizika koje se oslanjaju na istorijske podatke mogu biti predmet promjene pošto se i okolnosti mijenjaju tokom vremena, a zbog čega treba biti obazriv kada se razmatra mnoštvo različitih mjera i faktora rizika. Istovremeno, mnogi investitori smatraju određene rizike potpuno nevažnim pošto imaju zanemarljivu vjerovatnoću da će se desiti ili veoma male posljedice ukoliko se dese.

Glavna aktivnost u mnogim finansijskim institucijama je da se prepoznaju izvori rizika, zatim njihovo upravljanje i kontrola. To je moguće samo ako se rizik kvantifikuje. Ako možemo da izmjerimo rizik portfolija, onda možemo identifikovati finansijsku aktivu koja najviše doprinosi riziku. U tom slučaju možemo izvršiti realokaciju portfolija, i na taj način minimizirati potencijalne gubitke smanjenjem rizika portfolija. Rizik se kvalifikuje kao asimetričan fenomen u smislu da se samo odnosi na gubitak. Ako će na primer sutra cena akcije sigurno

porasti za 2-5%, u tom slučaju postoji neizvjesnost, ali ne i rizik, pošto ne postoji monetarni gubitak.

2. VRSTE RIZIKA NA FINANSIJSKIM TRŽIŠTIMA

Razumijevanje različitih vrsta rizika je od značaja kako za poslovanje, tako i za investiranje, jer svaka kategorija rizika zahtijeva posjedovanje različitih, ali povezanih vještina upravljanja rizikom. Kategorije rizika se često koriste da bi se definisale i organizovale funkcije upravljanja rizikom kao i aktivnosti upravljanja rizikom u kako u okviru korporacije, tako i prilikom investiranja na tržištima hartija od vrijednosti. Upravljanje rizikom se tradicionalno dijeli na tržišni rizik i kreditni rizik. Uz to se sve više pažnje poklanja operativnom riziku.

Finansijske institucije i razni drugi investitori se u svom poslovanju neminovno susreću sa različitim vrstama rizika iz kojih mogu proisteći negativni efekti na njihovo poslovanje i bogatstvo.

Rizik likvidnosti, posmatran sa aspekta investitora u hartije od vrijednosti, je neizvjesnost koja je nastala na sekundarnom tržištu kapitala. Kada investitor kupi neku finansijsku aktivu, on će očekivati da investicija dospije na naplatu (u slučaju obveznica) ili da je proda nekom drugom. U oba slučaja investitor očekuje da će moći da konvertuje hartije od vrijednosti u gotov novac, kako bi ga upotrebio za tekuću potrošnju ili neku drugu investiciju. Što je teže izvršiti ovu konverziju, to je veći i rizik likvidnosti. Dakle, neizvjesnost u pogledu koliko brzo se može kupiti ili prodati neka hartija od vrijednosti ili postojanje neizvjesnosti oko njene cijene, povećava rizik likvidnosti. Investitor će zato uvećati zahtijevanu stopu prinosa kako bi nadoknadio rizik likvidnosti.

Operativni rizik odnosi se na mogućnost nastanka negativnih efekata na finansijski rezultat i kapital neke finansijske institucije koji su posljedica

propusta u radu zaposlenih, neodgovarajućih internih procedura i procesa, neadekvatnog upravljanja informacionim i drugim sistemima, kao i usljed nepredvidivih eksternih događaja. Sa aspekta korporacije, operativni rizik je neizvjesnost priliva prihoda koji zavise od prirode poslovanja kompanije. Što je manje izvjestan priliv prihoda kompanije, to je i za investitora manje izvjestan prinos. Međutim investitor će tražiti premiju rizika koja je zasnovana na neizvjesnosti koja zavisi od osnovnog poslovanja kompanije.

Finansijski rizik je neizvjesnost koja nastaje po osnovu metoda kojima se kompanije finansiraju. Ako kompanija koristi samo obične akcije za finansiranje investicija, onda je tu prisutan samo poslovni rizik. Međutim, ako kompanija pozajmi sredstva da bi finansirala investicije, onda mora da plati fiksnu finansijsku nadoknadu (u obliku kamate kreditoru), prije nego što obezbijedi prihod u obliku dividende akcionarima, pa samim tim raste i neizvjesnost prinosa na akcije. Ovo povećanje u neizvjesnosti prouzrokovano finansiranjem iz tuđih izvora naziva se finansijski rizik ili finansijski leveridž i utiče na povećanje premije rizika kod akcija.

Country risk, koji se takođe naziva i politički rizik, je neizvjesnost prinosa prouzrokovana mogućnošću velikih promjena u političkom i ekonomskom okruženju jedne zemlje.

Kreditni rizik je uz tržišni rizik jedan od najčešćih finansijskih rizika kojima su izložene prvenstveno banke. Kreditni rizik je rizik mogućnosti nastanka negativnih efekata na finansijski rezultat i kapital banke usljed neizvršavanja obaveza dužnika prema banci.

Pravni rizik predstavlja mogućnost nastanka gubitaka usljed kazni i sankcija proisteklih iz sudskih sporova po osnovu neispunjavanja ugovornih i zakonskih obaveza, kao i usljed kazni i sankcija izrečenih od strane regulatornog tijela. Reputacioni rizik se odnosi na mogućnost nastanka gubitaka usljed negativnog uticaja na tržišno pozicioniranje finansijske institucije ili preduzeća. Strateški rizik se odnosi na mogućnost nastanka gubitaka usljed nepostojanja dugoročne

razvojne komponente u upravljačkom i rukovodećem timu menadžmenta kompanija.

Tržišni rizik je definisan kao "rizik od gubitka po bilansnim i vanbilansnim pozicijama koji su nastali kao posljedica fluktuacija tržišnih cijena". Tržišni rizik je rizik da će promjena cijena i stopa koje se obračunavaju na finansijskom tržištu smanjiti novčanu vrijednost hartija od vrijednosti ili portfelja itd.

3. INVESTIRANJE NA FINANSIJSKIM TRŽIŠTIMA

Investiranje na finansijskim tržištima podrazumijeva kupovinu i prodaju finansijskih instrumenata, kao što su akcije, obveznice, indeksni fondovi, valute, sirovine i druge investicije, sa ciljem ostvarivanja profita. Ovo je važan način kako pojedinci, institucije i investitori različitih profila rizika mogu rukovati svojim kapitalom i ostvarivati prinose. Za ostvarivanje finansijske sigurnosti, investiranje na finansijskom tržišitu može biti moćan način i za postizanje dugoročnih ciljeva, ali to zahtijeva pažnju, obrazovanje i strateško razmišljanje. Tri su osnovna cilja investiranja: sigurnost, prinos, kapitalni dobitak, a određene vrste investitora teže likvidnosti kao četvrtom cilju. Neki investitori trebaju gotovinu u kratkom roku, pa im je veoma važno da u bilo koje vrijeme postoje kupci vrijednosnih papira po određenom nivou cijena.[181]

Središnji faktor na koji će investitor obratiti pažnju prilikom odluke o investiranju predstavlja prinos, dok s druge strane rizik predstavlja ono što investitora odbija od investiranja. Treba naglasiti da percepcija i odnos prema riziku investiranja zavise i od vrste investitora. Agresivni investitor podliježe većem riziku, dok onaj konzervativni biva najoprezniji tip investitora i nije sklon rizičnim investiranjima.

[181] Mersud Ferizović, Finansijska tržišta,Ekonomski fakultet Univerziteta u Bihaću, Bihać 2004. str.153

Prinos i rizik ne samo da su osnova za donošenje racionalnih odluka o investiranju,
već su u praksi usko uslovljeni i u kontinuiranoj koleraciji. Oni se proporcionalno
mijenjaju, pa što je veći prinos veći je i rizik od investiranja.

Cilj investitora, prilikom investiranja, je ostvariti što veći prinos. Uprkos tome, sve
investicije ne garantuju uvijek takav rezultat. Neke ostvaruju visoke, a neke niske
prinose, što sam proces čini dodatno kompleksnim i izazovnim. Bez rizika od investiranja i problematike prinosa, investitori bi uvijek investirali u one finansijske intrumente koji će im donijeti najveći očekivani prinos. To bi uzrokovalo povećanu potražnju za finansijskim instrumentima, što bi na tržištu dovelo do nivoa cijena koje bi narasle toliko da bi se potencijalni prinos od ulaganja u te instrumente smanjio. Investitori očekuju da pri investiranju u rizične finansijske instrumente ostvaruju više stope prinosa kao nagradu ili naknadu za prihvatanje rizika.

4. FINANSIJSKI RISK MENADŽMENT

Područje procjene rizika u finansijskim transakcijama na tržištu kapitala uslovljeno je oblicima finansijskih instrumenata. Poznato je da različiti oblici hartija od vrijednosti nose različite rizike.

Brza globalizacija finansijskih tržišta, inovacije u dizajniranju finansijskih derivata, kao i primjeri spektakulatnih gubitaka povezanih sa njihovim emitovanjem i trgovanjem primorale su finansijske institucije da prepoznaju sve veći značaj upravljanja finansijskim rizikom.

Vanredni događaji, poput krahova tržišta akcija, kolapsa tržišta obveznica i kriza na deviznim tržištima, danas su glavni interes u upravljanju rizikom i finansijskoj regulativi. Možemo dakle zaključiti da je u savremenim uslovima finansijsko poslovanje postalo rizičnije nego ikada prije, pa se iz tog razloga javlja potreba za upravljanjem finansijskim rizicima.

Identifikovanje potencijalnih rizika spada u djelokrug rada finansijskog menadžmenta. Aktivnosti menadžmenta odnose se i na identifikovanje i procjenu intenziteta rizika i preuzimanje mjera zaštite od rizika. Identifikacija pojedinih vrsta finansijskih rizika obezbjeđuje veću mogućnost mjerenja efekata koje oni imaju na njene performanse. Analiza izloženosti preduzeća finansijskim rizicima pomoću finansijskih izvještaja podrazumijeva analizu događaja u prethodnom periodu i pretpostavku da će se poslovni događaji nastaviti po sličnom obrascu.

Projekcija bilansa stanja izražava mogućnost održavanja likvidnosti i finansiranja u toku planskog perioda. Projekcije bilansa uspjeha definišu rentabilnost i solventnost u poslovanju, kao i faktore očuvanja i uvećanja imovine.

Bilans stanja kao osnovni finansijski izvještaj pruža odgovor na pitanje kakva je likvidnost preduzeća. Na osnovu bilansa stanja, korisnici finansijskih izvještaja, mogu da sagledaju da li preduzeće može da izmiruje sopstvene kratkoročne obaveze.

Bilans uspeha omogućava sagledavanje uticaja pojedinih vrsta prihoda i rashoda na poslovni rezultat.

Upravljanje rizikom optimizuje način na koji je potrebno kontrolisati rizike. Takva strategija ne znači da menadžment traga za rizicima ili ih izbjegava već sprovodi strategiju optimizacije rizika. Uslov za optimizaciju rizika je integrisano planiranje resursa na nivou firme.

5. FINANSIJSKA TRŽIŠTA U USLOVIMA SVJETSKE EKONOMSKE KRIZE

Finansijska tržišta predstavljaju prenosni mehanizam između osoba koje imaju višak sredstava i onih kojima su ta sredstva potrebna. Ona su krvotok globalne ekonomije, gdje se promjene na tržištu jedne države odražavaju pozitivno ili negativno na tržištu druge države. To se najbolje može vidjeti na primjeru SAD – a, najrazvijenijem tržištu, gdje se nastanak finansijske krize odrazio na ostale zemlje. Budući da je to

središte mreže koje povezuju finansijske sisteme gotovo svih zemalja, kriza se vrlo brzo proširila. Svjetska ekonomska kriza dovela je do pada cijena dionica najvećih kompanija koje su sa svim ekonomskim parametrima bile daleko od krize, ali zbog masovne panike stanovništva i straha investitora nisu se mogle oduprijeti. Ekonomska kriza imala je jak uticaj na sve zemlje svijeta. Neslaganja u bankarskom sektoru dovela su do pada cijena dionica, stečajeva, povrata imovine i velike stope nezaposlenosti. Svjetskoj krizi prethodilo je povećanje osnovnih životnih namirnica u 2007. godini i u polovini 2008. godine, dok su cijene plata zaposlenih ostale iste. Zbog različitih struktura privrede i potrošnje, veliko povećanje cijena nafte i potrošnje, uticalo je na povećanje siromaštva.[182]

Svaka finansijska kriza ima katastrofalan efekat na globalnu ekonomiju, pa samim tim negativno utiče i na život običnih ljudi. Sporadične finansijske krize tokom posljednjih godina dovele su do najteže ekonomske krize poslije velike depresije iz prošlog vijeka, i rezultirale su fundamentalnim promjenama u upravljanju rizikom - posebno u segmentu kontrole i regulisanja finansijskog sektora. Tome u prilog ide činjenica pretrpljenih gubitaka banaka kao direktne posljedice krize koja je nastala u SAD-u i munjevito se proširila na globalni finansijski i realni sektor.

Posljedice finansijske krize su gubitak štednje, penzije, posla, dovodi do odustajanja ulaganja u veće investicijske projekte, a svakodnevna potrošnja svodi se na minimum. Analitičari finansijskog tržišta i globalne krize donose zaključke koji su u skladu s Minskyjevim modelom finansijske krize. Njegov model naglašava da neregulisana tržišta nisu dinamički stabilni sistemi koji se približavaju ravnoteži punog zapošljavanja, ali u sistemima koje su ciklične prirode, krize nisu neobičan događaj. Bitan element ovog cikličnog sistema je endogena

[182] Juričić, Lj. (2010) „Financijska kriza i financijska politika“ portal hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa, Ekonomski pregled, Zagreb, Vol. 61, No. 5-6, 2010 str. 320

priroda percepcije i očekivanja rizika.[183] Minskyn navodi sljedeće: u uslovima mirne ekspanzije, finansijske institucije koje traže profit izmišljaju nove oblike novca, zamjenjujući novac u portfeljima za različite vrste aktivnosti. S razvojem finansijskih inovacija i dodatnim optimizmom stvara se dodatna potražnja za dobrima i uslugama, te prilika za investiranje. Sve ovo predstavlja uzlaznu fazu u kojoj novi finansijski instrumenti i sklonost riziku čine sistem osjetljivim. U određenom trenutku neki događaj investitore dovodi do visokog stepena izloženosti rizika i počinje faza finansijskih poteškoća. Pojava svijesti o većem riziku dovodi do prebacivanja portfelja investitora u korist sigurnijih i likvidnijih sredstava. Višak potražnje za likvidnošću i niskorizičnim ulaganjima završavaju probijanjem tzv. balona koji dovodi do masivnog gubitka bogatstva. Deflatorna kretanja finansijskih tržišta čine većinu investitora ograničenim likvidnošću ili bankrotiranjem što u oba slučaja negativno utiče na odluke o potrošnji. Ono što je počelo kao kontrakcija finansijskog sektora sada se proširilo na cjelokupnu privredu.

Nakon nastanka svjetske ekonomske krize javili su se brojni kritičari zapadnog koncepta društva koji je na njemu zasnovan. Država je bila prinuđena spašavati velike privatne kompanije, dionička društva, od propasti, kako se njihov bankrot ne bi lančano proširilo na cjelokupnu ekonomiju. Ova intervencija ne znači da je država dobro upravlja privredom, a pogotovo ne da sanira gubitke kompanija koje će na kraju plaćati poreski obveznici, već je ona privremena mjera. Problem je što niko od kritičara nije ponudio rješenje i model budućeg društva koje će biti organizovano na nekim drugim pravilima.[184]

[183] Frenkel, R., Rapetti, M. (2009) „A developing country view of the current global crisis: what should not be forgotten and what should be done“, Cambridge Journal of Economics, 2009., str. 690

[184] Jeremić,Z. „Finansijska tržišta i finansijski posrednici“, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2012. str.18

Globalizacija finansijskih tržišta sa brzim tempom finansijskih inovacija uzrokovana čestim državnim spašavanjem doveli su do svjetske finansijske krize. Ozbiljnost svjetske finansijske krize jasno daje smjernice da je putanja rasta finansijskih tržišta posljednjih godina neodrživa i da se mora preokrenuti. Nije moguće da vrijednost finansijske imovine ostane tako velika u odnosu na realnu ekonomiju jer prireda ne može dosljedno generisati novčane tokove potrebne za održavanje „napuhanih" finansijskih potraživanja. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini u uslovima svjetske ekonomske krize stabilnost se održavala sljedećim faktorima: 4 1. Valutni odbor uveden 1997. godine Daytonskim mirovnim sporazumom. Valutni odbor pridonio je stabilnosti deviznog kursa i povjerenje u domaću valutu (konvertibilne marke) ali je zato onemogućio Centralnoj banci vođenje slobodne monetarne politike. Centralna banka u uslovima valutnog odbora nema mogućnost davanja kredita državi i poslovnim bankama. Bankarski sektor BiH posluje pod strogim zakonskim regulativama, i zahvaljujući tome vlasnici depozita nisu podizali svoja sredstva u prvim znacima krize.[185]

Platni bilans Bosne i Hercegovine koji od samih početaka ne pokazuje pozitivan rezultat. Veći dio priliva odnosio se na devizna sredstva iseljenika. Deficit u trgovinskom bilansu ublažavao se kapitalnim transferima iz inostranstva javnom sektoru te ponekom stranom investicijom.

U Bosni i Hercegovini većinskim dijelom preovladava javni sektor. S obzirom da on ne pridonosi trgovini robama i uslugama, privredni rast na osnovu inostrane razmjene je gotovo nemoguć. Prikupljeni budžetski prihodi usmjeravaju se na administrativne troškove i socijalne transfere.

[185] Grgić D., Kordić G. (2011) „Analogija krize zemlja s margine eurozone s krizom u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj" Ekonomska misao i praksa, Sveučilište u Dubroniku, No. 1, 2011, str. 212.-214.

6. TRŽIŠTA KAPITALA U BOSNI I HERCEGOVINI

Funkcionisanje tržišta kapitala i emitovanje i trgovanje vrijednosnim papirima striktno nadziru ovlaštene agencije. Okvir nadzora se razlikuje od države do države, ali sličnosti postoje, posebno u pogledu generalno prihvaćenih principa operacija na tržištu kapitala. Naredni tekst predstavlja kratak pregled relevantnog regulatornog okvira u BiH.

Tržišta kapitala u BiH su regulisana na entitetskom nivou. Stoga, propisi se odnose na tržište kapitala u FBiH, koje ima regulatorni okvir i svoje institucije, ili tržište kapitala RS, na koje se isto odnosi. Međutim, postoji značajna usklađenost regulative između dva entiteta.

Pravni okvir za tržišta kapitala se može naći u propisima FBiH i RS koji se odnose na tržišta vrijednosnih papira. Ovi propisi regulišu glavna pitanja koja se odnose na definicije termina, učesnika, institucija i njihove organe, prava i obaveze u pogledu tržišta kapitala u BiH.

Govoreći o regulaciji i organizaciju tržišta kapitala u BiH ono je složeno i organizovano na više nivoa. Kada je riječ o entitetskim nivoima tržište kapitala podijeljeno je na dva samostalna i nezavisna tržišta[186] (Sarajevska berza SASE i Banjalučka berza). Zakonsku osnovu za razvoj tržišta kapitala BiH čine[187]: Zakon o vrijednosnim papirima, Zakon o Komisiji za vrijednosne papire, Zakon o društvima za upravljanje investicijskim fondovima, Zakon o Registru vrijednosnih papira i Zakon o privrednim društvima.

Tržište kapitala u BiH karakteristično je za siromašne i nerazvijene zemlje, a razvoj samog tržišta je usporen zbog nekvalitetnih investicija i nepovoljne strukture. Investiranje u BiH većinom zavisi od strane štednje. Prema studiji koju je uradila EBRD, uz preporuke OECD -a, utvrđena je procjena zakonske uređenosti finansijskog tržišta BiH. Analiza je pokazala da se najviše postiglo u, sprečavanju pranja novca,

[187] Gadžić, M. (2013) „Financijska tržišta i institucije“, Sveučilište u Mostaru, Mostar, str.240

razvijenosti posrednika, kolektivnoj šemi i zaštiti informacija. Najnerazvijeniji segment predstavlja brojnost instrumenata sa kojima se trguje na organizovanom tržištu kapitala.[188]

Na Sarajevskoj berzi u 2022.godini, ostvaren je ukupan promet od 383.737.986 KM, što čini 37,34 % od ukupnog prometa koji je ostvaren na BH berzama. U sklopu 3.524 transakcije, prometovano je 16.149.245 vrijednosnih papira[189].

Na tržištu Banjalučke berze u 2022. godini je ostvaren ukupan promet od 688.424.491 KM što u odnosu na 2021. godinu predstavlja rast od čak 82,22%. Od ostvarenog ukupnog prometa, 56,5% se odnosi na javne ponude što je najviše posljedica emisija obveznica i trezorskih zapisa RS[190].

Važan pokazatelj razvijenosti BiH finansijskog tržišta svakako je tržišna kapitalizacija. Ona predstavlja cijene dionica, umanjen za broj izdanih dionica za kotirana domaća preduzeća. Investicijski fondovi i preduzeća čiji je jedini poslovni ili posjedovanje dionica drugih društava koja ne kotiraju na tržištu ne ubrajaju se u tržišnu kapitalizaciju. Analizirajući period unazad deset godina do danas vidljivo je da je stanje na tržištu kapitala nepovoljno, slabo i nerazvijeno. Tržište kapitala nema veliku ulogu u finansiranju preduzeća, pod uticajem je ostvarivanja državnih ciljeva, te ima mali broj internih dioničara.

Za razvijenost tržišta kapitala najčešći pokazatelj koji se uzima jeste odnos tržišne kapitalizacije i BDP-a. Odnos BDP-a i tržišne kapitalizacije kreće se u nerazvijenim zemljama ispod 5%, manje razvijenim zemljama od 5 do 20%, srednje razvijem zemljama između

[188] Kumalić, I. (2013) „ Razvijenost financijskog tržišta u Bosni i Hercegovini“ Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije, Fakultet poslovne ekonomije, Banja Luka, str. 69

[189] http://www.sase.ba/v1/Izvje%C5%A1taji/Stanje-na-trzistu (pristupljeno 07.09.2023.)

[190] https://eurobroker.ba/vijesti/342-banjalucka-berza-u-2022-rast-ukupnog-prometa-pad-prometa-akcija.html (pristupljeno 07.09.2023.)

20% i 40%, više srednje razvijenim od 40% do 60%, a najrazvijenijim tržištima prelazi 60%.

7. KRETANJE NA TRŽIŠTIMA KAPITALA ZEMALJA SREDNJOISTOČNE EVROPE

Trgovanje na tržištima kapitala se odvija na primarnom ili sekundarnom tržištu. Primarno tržište je ono na koje se uvode nove dionice i obveznice. Investicijske fondovi, korporacije i ulagači pojedini mogu kupovati hartije od vrijednosti na primarnom tržištu. Tržišta kapitala imaju dobro razvijena sekundarna tržišta, gdje se odvija prodaja prethodno izdatih hartija od vrijednosti.[191] Svrha tržišta kapitala jeste usmjeravanje slobodnih kapitalnih projekata u projekte realnog sektora koji bi podstakli privredni rast. Kada se govori o sekundarnom tržištu kapitala razvijenih zemalja ono odražava cjelokupni razvoj tržišta kapitala, a isto se ne može reći za tranzicijske zemlje. Naime, tržišta kapitala tranzicijskih zemalja su se razvila preko noći kroz proces privatizacije, dok se u razvijenim zemljama primarno i sekundarno tržište razvijalo istovremeno dugi niz godina.

Radi brojnih prepreka i neiskorištenih kapaciteta tržišta kapitala zemalja Srednjoistočne Evrope zaostaju za razvijenim zapadnoevropskim tržištima. Neiskorištenost kapaciteta ogleda se u ograničenoj ponudi na tržištu dioničkih, odnosno dužničkih vrijednosnih papira, nisku potražnju malih ulagača te administrativna opterećenja koja guše male ulagače. Kao jedan od problema nerazvijenosti tržišta jeste i nepovjerenje ulagača u lokalna finansijska tržišta. Razvoj finansijskih tržišta privrede usko je povezan s njegovim cjelokupnim razvojem. Dobro funkcionirajući finansijski sistemi pružaju dobre i lako dostupne informacije koje mogu smanjiti transakcijske troškove i kasnije poboljšati raspodjelu resursa i podstaći privredni rast. Bankarski sistemi i tržišta dionica podstiču rast, i glavni su faktori za smanjenje siromaštva.

[191] Mishkin S. F., Easkin, G. S., (2005) „Financijska tržišta i institucije“, Mate, Zagreb, str. 245

Otvorene ekonomije sa zdravom makroekonomskom politikom, dobrim pravnim sistemima i zaštitom dioničara privlače kapital stoga imaju veća finansijska tržišta. Nakon krize tržište kapitala Srednjoistočne Evrope se sporo oporavlja, a to je dovelo do stagnacije tržišta dionica i obveznica.

Za stabilnost tržišta kapitala, kao i njegov razvoj potreban je realan privredni rast, što znači da razvoj tržišta kapitala dovodi do ekonomskog razvoja zemlje. Tržišta kapitala srednjoistočne Evrope predstavljaju slabije makroekonomske fundamente koja su proteklih deset godina slabije likvidna te malih obima trgovanja. U poređenju sa razvijenim tržištima, mogu se okarakterisati kao slabo razvijena i nisu od velikog značaja u smislu pribavljanja kapitala za investicijske projekte ili neke značajne uloge razvoja finansijskog sistema. Postavlja se pitanje može li se finansijska kriza izbjeći te ako ne može kako je lakše prebroditi? Finansijska kriza nastaje kao posljedica brzog razvoja i visokog rasta. Promjena novih tehnologija mijenja logiku tržišta, ili kriza može proizaći iz finansijske nestabilnosti, trgovinskih prepreka itd. Kriza se ne može izbjeći, ali se može smanjiti njena veličina i posljedice. Kao jedan od primjera ublaživanja krize svakako jeste unija tržišta kapitala. Unija tržišta kapitala predstavlja sigurno ulaganje investitoru na stabilnim finansijskim tržištima. Što je kapital veći za ulaganje izvan bankarskog sektora, to je manja izloženost bankarskog sektora riziku. Ono što je potrebno jeste podsticati privatno vlasništvo, privatni kapital, različite oblike rizičnog kapitala i privatnu štednju.

ZAKLJUČAK

Tržište kapitala BiH je malo i nerazvijeno, ali u budućnosti bi moglo imati veliku ulogu u razvoju domaće privrede. Kod razvijenih tržišta kapitala svakodnevno se pojavljuju nove hartije od vrijednosti, što znači da tržište kapitala BiH daleko zaostaje i ostaje siromašno hartijama od vrijednosti kojima se trguje.

Veći broj hartija od vrijednosti nudi investitorima veći izbor investiranja i omogućava im povećanje njihovog portfolija hartija od vrijednosti. Ono što bi dodatno pomoglo tržištu kapitala Bosne i Hercegovine jesu strana

ulaganja na dugi rok, čemu treba posvetiti više pažnje da bi se razvijalo finansijsko tržište.

Karakteristike tržišta Bosne i Hercegovine kapitala su duple institucije, nefunkcionalnost, mali broj hartija od vrijednosti kojima se može trgovati, nedovoljno razvijeno tržište itd. Da bi tržište kapitala Bosne i Hercegovine postalo razvijeno potrebno je izmijeniti zakonsku regulativu, integrisati dvije berze u jednu i uspostaviti jedinstvene institucije za upravljanje berzom.

Današnje poslovanje postaje sve dinamičnije zbog turbulentne okoline u kojoj djeluje. Takva dinamičnost i kompetitivnost nameću rizike s kojima se poslovanje često suočava i na čije djelovanje treba djelovati. Sve veći broj organizacija i preduzeća iznimnu pažnju obraća na sistemsku kontrolu i upravljanje rizikom, što postaje temeljni dio strateškog menadžmenta. Neučinkovito upravljanje rizikom može nanijeti velike štete ili izazvati katastrofalne posljedice po organizaciju. Integrisano upravljanje rizikom, kao i brojna regulativa vezana za pitanja rizika, naglašavaju značaj upravljanja rizikom.

U vremena kada preduzeća nisu proaktivno upravljale rizikom, odgovorni bi reagovali na rizik kad bi on već nastao. Takav pristup je bio porazan za poslovanje, te je nerijetko dovodio do katastrofalnih posljedica. Tek je moderni pristup upravljanju rizikom preduzeća uključio strateško planiranje rizika i metode upravljanja rizikom. Vrhovni menadžment ima zadatak definisanja metoda koje će se implementirati u strategiju upravljanja rizikom. Menadžeri poslovnih jedinica trebaju usklađivati svoje poslovne odluke u skladu s ciljevima preduzeća.

LITERATURA

1. Frenkel, R., Rapetti, M. (2009) „A developing country view of the current global crisis: what should not be forgotten and what should be done“, Cambridge Journal of Economics, 2009.

2. Gadžić, M. (2011) „Finansijska tržišta i institucije“, Sveučilište u Mostaru, Mostar.

3. Grgić D., Kordić G. (2011) „Analogija krize zemlja s margine evrozone s krizom u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj“ Ekonomska misao i praksa, Sveučilište u Dubrovniku, No. 1, 2011.

4. Jeremić, Z. (2012) „Finansijska tržišta i finansijski posrednici“, Univerzitet Singidunum, Beograd.

5. Juričić, Lj. (2010) „Finansijska kriza i finansijska politika“, Ekonomski pregled, Zagreb, Vol. 61, No. 5-6, 2010.

6. Kumalić, I. (2013) „ Razvijenost finansijskog tržišta u Bosni i Hercegovini“ Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije, Fakultet poslovne ekonomije, Banja Luka.

7. Mersud Ferizović, Finansijska tržišta,Ekonomski fakultet Univerziteta u Bihaću, Bihać 2004.

8. Mishkin S. F., Easkin, G. S. (2005) „Finansijska tržišta i institucije“, MATE, 2005. Zagreb.

Dr. sc. Muzafer Brigić[192]

DIGITALNA TRANSFORMACIJA- PUT DO KONKURENTNOSTI

DIGITAL TRANSFORMATION - THE WAY TO COMPETITIVENESS

SAŽETAK:

Digitalna transformacija, obzirom na njenu važnost, je tema brojnih istraživanja sa ciljem da se prepoznaju najbolji načini za njenu provedbu u vremenu u kojem živimo kao i očekivanja koja imamo od budućeg razvoja digitalnih tehnologija. Ključna područja transformacije, najznačajnija područja na kojima moramo djelovati kako bi transformacija bila uspješna, koja područja generišu najviše problema i dovode do neuspjeha transformacije, mjerenje napretka i programi djelovanja, teme su koje najviše privlače pažnju. U ovom radu predstavljeni su rezultati istraživanja provedenog na 100 preduzeća iz BiH i gdje je pokazan uticaj intrapoduzetničkih aktivnosti, koje sadrže i aktivnosti na digitalnoj transformaciji, na razvoj inavacija u području marketinga, koje predstavlja jedno od ključnih područja uspješne digitalne transformacije, i njihov doprinos izgradnji i jačanju konkurentnih prednosti preduzeća.

SUMMARY:

Digital transformation, given its importance, is the subject of numerous studies with the aim of identifying the best ways to implement it in the time we live in, as well as the expectations we have from the future development of digital technologies. The key areas of transformation, the most important areas where we need to act in order for the transformation to be successful, which areas generate the most problems and lead to the failure of the transformation, measuring progress and programs of action, are the topics which attract the most attention. This paper presents the results of research

[192] **Dr. sc. Muzafer Brigić** ,Docent Univerziteta u Travniku i profesor na Visokoj školi FINra Tuzla, muzafer.b@bih.net.ba

conducted on 100 companies from Bosnia and Herzegovina, and where is demonstrated the impact of intrapreneurial activities, which also include digital transformation activities, on the development of innovations in the field of marketing, which represents one of the key areas of successful digital transformation, and their contribution to building and strengthening the company's competitive advantages.

Ključne riječi: digitalna transformacija, intrapoduzetništvo, intrapoduzetničke aktivnosti, inovacije, marketinške inovacije, konkurentnost, konkurentske prednosti.

Key words: digital transformation, intrapreneurship, intrapreneurship activities, innovations, marketing innovations, competitiveness, competitive advantages.

JEL: D41

UVOD

Digitalna transformacija je nesumnjivo potreba cijele društvene zajednice, svih oblika organizacija, privrednih subjekata, građana. Digitalna transformacija je integracija digitalnih tehnologija u poslovanje poduzeća i javnih službi, kao i uticaj tehnologija na društvo u cjelini. Značajno utiče na našu uspješnost, naročito u dijelu privrednih aktivnosti. Razvoj novih tehnologija, softvera i aplikacija omogućio je da se organizacije povežu s korisnicima na različitim nivoima – od informisanja o kupovini, pomoći pri odlučivanju i procesu kupovine do razmjene informacija o zadovoljstvu. Dostupna literatura ukazuje na ključna područja za sprovedbu digitalne transformacije, menadžeri se upućuju da vode računa o pet ključnih područja na putu uspješne transformacije, kao i na izazove koji stoje na putu digitalne transformacije i generišu najviše problema i dovode do neuspjeha transformacije. Uočene su brojne prednosti digitalne transformacije i njen značaj za društvo što se ogleda kroz programsko djelovanje Evropske unije i Komisije, praćenja napretka država članica u digitalnom području i objavljivanje godišnjih izvještaja o indeksu privredne i društvene digitalizacije.

Digitalna transformacija je nužnosti i u Bosni i Hercegovini. Vidljive su aktivnosti koje potiču transformaciju putem programa koje finansira Evropska unija a prepoznata su i područja djelovanja. Digitalna

transformacija je naročitio značajna za preduzeća kako bi mogla izboriti konkurentnu poziciju na tržištu.

U ovom radu je ukazano na bitne aspekte digitalne transformacije uopšte, sa osvrtom na Evropsku uniju i Bosnu i Hercegovinu, intrapoduzetništvo, inovacije i konkurentske prednosti. Predstavljeni su rezultati istraživanja provedenog u 100 preduzeća iz BiH gdje je pokazan uticaj intrapoduzetničkih aktivnosti, koje sadrže i aktivnosti digitalne transformacijie, na razvoj inavacija u području marketinga, koje predstavlja jedno od ključnih područja uspješne digitalne transformacije, i njihov doprinos izgradnji i jačanju konkurentnih prednosti preduzeća.

DIGITALNA TRANSFORMACIJA

Digitalna transformacija je pojam koji se sve češće može čuti u svakodnevnoj komunikaciji. Postaje činjenica koja mijenja naš život, način rada, i komuniciranja. Značajno utiče na našu uspješnost, naročito u dijelu privrednih aktivnosti. Nije više pitanje izbora nego postaje neizbježna, neophodna i nezaobilazna. Nužno donosi određene promjene u naše živote.

Sama riječ “transformacija” opisuje proces u kojem prolazimo određenu promjenu i koji traje izvjesno vrijeme. Digitalna transformacija predstavlja proces koji započinje od trenutka kada organizacija krene razmišljati o uvođenju digitalnih tehnologija u svim područjima poslovanja i traje do trenutka njihove potpune integracije. Proces digitalne transformacije organizacija podrazumijeva i edukaciju zaposlenika u dijelu primjene novih digitalnih tehnologija.

Digitalna transformacija je integracija digitalnih tehnologija u poslovanje poduzeća i javnih službi, kao i uticaj tehnologija na društvo. Digitalne platforme, internet stvari, računarstvo u oblaku, baze podataka i umjetna inteligencija neke su od tehnologija koje utiču na razne sektore, od transporta do energetike, poljoprivredno-prehrambene industrije, telekomunikacija i financijskih usluga, tvorničke proizvodnje i zdravstvene zaštite, te mijenjaju naše svakodnevne živote. Tehnologije pomažu u optimizaciji proizvodnje, smanjenju emisija i otpada, povećanju konkurentske prednosti preduzeća i stvaranju novih proizvoda i usluga.

U procesu digitalne transformacije želimo da tehnologija korisnicima omogući da traže ono što žele, i to kad god i kako god to žele. Razvoj novih tehnologija, softvera i aplikacija omogućio je da se organizacije povežu s

korisnicima na različitim nivoima – od informisanja o kupovini, pomoći pri odlučivanju i procesu kupovine do razmjene informacija o zadovoljstvu. Stoga digitalna transformacija znači i promjenu svih oblika poslovanja i procesa u kojima su zaposlenici organizacije u interakciji s njezinim korisnicima.

Prema Deloitte-u[193], „digitalna transformacija se svodi na to da postanemo digitalno preduzeće - organizacija koja koristi tehnologiju za kontinuirani razvoj svih aspekata svojih poslovnih modela (šta nudi, kako komunicira s kupcima i kako funkcioniše).“

MIT Sloan Management Review[194], publikacija koja se fokusira na to kako se menadžment transformiše u digitalnom dobu, kaže: „O digitalnoj transformaciji je bolje razmišljati kao o stalnom prilagođavanju okruženju koje se stalno mijenja“. Ističe tri ključna područja digitalne transformacije za preduzeća:

1. **Iskustvo kupaca** - rad na detaljnijem razumijevanju potreba kupaca, korištenje tehnologije za podsticanje rasta broja kupaca i stvaranje više dodirnih tačaka sa kupcima.
2. **Operativni procesi** - poboljšanje internih procesa korištenjem digitalizacije i automatizacije, omogućavanje zaposlenima pristup digitalnim alatima i prikupljanje podataka za praćenje učinka i donošenje strateških poslovnih odluka.
3. **Poslovni modeli** - transformacija poslovanja povećanjem fizičke ponude digitalnim alatima i uslugama, uvođenjem digitalnih proizvoda i korištenjem tehnologije za pružanje globalnih zajedničkih usluga.

Važnost digitalne transformacije se ogleda u činjenici da kompanije moraju evoluirati kako bi ostale konkurentne. Ako se ne razvijaju, zaostaju. Digitalna transformacija je važna jer omogućava organizacijama da se prilagode industrijama koje se stalno mijenjaju i kontinuirano poboljšavaju način na koji rade. Za preduzeća to znači stalno traženje načina za poboljšanje iskustva krajnjeg korisnika.

[193] https://www2.deloitte.com/za/en/pages/digital/topics/digital-transformation.html
[194] https://sloanreview.mit.edu/

Menadžeri se u procesu provedbe digitalne transformacije suočavaju sa brojnim izazovima. Prema Gartneru[195], menadžeri se moraju fokusirati na ovih pet područja kako bi omogućili uspješnu digitalnu transformaciju u svojim organizacijama.

1. Digitalni blizanci

Gartner definiše digitalne blizance kao „digitalni prikaz entiteta ili sistema iz stvarnog svijeta. Implementacija digitalnog blizanca je inkapsulirani softverski objekt ili model koji odražava jedinstveni fizički objekt, proces, organizaciju, osobu ili drugu apstrakciju."

Digitalni blizanci podržavaju digitalnu transformaciju jer olakšavaju eksperimentisanje i prikupljaju podatke koji podržavaju bolje poslovne odluke.

2. Privatnost

Ako se ne osigura upravljanje privatnošću, digitalna transformacija će propasti. Kako sve više digitalnih rješenja postaje dostupno, organizacije imaju tendenciju da skaču na trendove koji nude više pogodnosti. Međutim, Gartnerovo istraživanje otkriva da veliki dio potrošača i zaposlenika nije voljan odustati od sigurnosti i/ili sigurnosti samo radi pogodnosti. Menadžeri moraju ozbiljno shvatiti privatnost. Zaposleni i potrošači neće podržati transformaciju ako smatraju da narušava njihovu privatnost ili sigurnost ličnih podataka.

3. Kultura

Otpor promjenama je ljudski instinkt. Kada se zanemari kulturni aspekt digitalne transformacije, očekivati je da se suočimo sa zidovima otpora. Zapravo, 46% menadžera kaže da im je kultura najveća prepreka promjenama. Bavljenje kulturom osigurava internu podršku za inicijativu transformacije. Potrebno je imati vođe promjena kao glasne pristalice digitalne transformacije te je moguće koristiti njihove glasove kao poticaj za napredak digitalne transformacije.

4. Povećana inteligencija

Proširena inteligencija nadilazi umjetnu inteligenciju (Artificial intelligence - AI), omogućavajući ljudima i mašinama da rade u tandemu. Mogućnosti

[195] https://www.gartner.com/en n

prikupljanja i analize podataka AI daleko nadmašuju sposobnost čovjeka kao radnika. Ali povećana inteligencija nije u zamjeni zaposlenika mašinama, AI prikuplja i predstavlja podatke na način koji omogućava ljudima da prošire svoje znanje.

5. Upravljanje digitalnim proizvodima

Gartner objašnjava upravljanje digitalnim proizvodima kao promjenu načina razmišljanja s projekata na proizvode. Ti proizvodi moraju biti dizajnirani da poboljšaju korisničko iskustvo i isporučuju se putem digitalnih kanala. Upravljanje digitalnim proizvodima podrazumijeva poznavanje industrije u kojoj poslujemo i dizajniranje proizvoda koji joj služe.

Menadžeri koji se fokusiraju na ovih pet ključnih pokretača mogu ostati ispred konkurencije stalnim poboljšanjem i razvojem svog poslovanja.

Realizacija projekata digitalne transformacije nije jednostavna jer zahtijeva brojne resurse: finansijske, ljudske, tehnološke i sl., te stoga brojni projekti nikada ne dožive svoju primjenu. Digitalne transformacije ne uspijevaju iz mnogo razloga, ali većina problema se može povezati s jednim od tri izazova digitalne transformacije: ljudi, komunikacija i mjerenje.

Ljudi mogu realizovati ili obustaviti digitalnu transformaciju. Treba znati da je kultura i glavni pokretač digitalne transformacije i jedan od šest stubova uspješnih organizacija. Ako ne postoji dovoljno pažnje na ljude i kulturu, inicijativa će sigurno propasti. Šesnaest od 21 McKinseyjevog ključa za uspjeh u digitalnoj transformaciji uključuje ljude.

Loša komunikacija. Najaviti inicijativu za digitalnu transformaciju nije isto što i komunicirati sa svojim timom o tome. Često rukovodstvo jednostavno nalaže promjene bez odvajanja vremena da objasni zašto i kako. Ako nisu date konkretne i djelotvorne smjernice prije, tokom, pa čak i nakon transformacije, inicijativa neće stići daleko.

Nedostatak mjerenja. Nije moguće imati uspješnu digitalnu transformaciju ako nije jasno definisano šta uspjeh znači za organizaciju. Kompanije ponekad pretpostavljaju da mogu pratiti uspjeh na osnovu ključnih pokazatelja učinka koje su već uspostavile za svoje poslovanje. Ali ako se mijenja način poslovanja, neophodno je postaviti dodatne pokazatelje za praćenje efekata.

Različite vrste digitalnih transformacija postaju manje ili više popularne kako se tehnologija mijenja. Praćenje trendova odličan je način da se sagleda kako je moguće poboljšati vlastite digitalne transformacije i pripremiti se za neizbježne promjene u svojoj industriji. Trenutno, popularni trendovi u digitalnoj transformaciji su vezani uz stvaranje boljeg iskustva kupaca i zaposlenika. Iako se mnogi ljudi, posebno zaposleni, plaše da je neka tehnologija dizajnirana da zamijeni ljude, velike digitalne transformacije uključuju tehnologiju koja nadopunjuje ljudski rad. AI, robotska automatizacija procesa, 5G, mobilni razvoj i personalizirana korisnička iskustva primjeri su trendova digitalne transformacije koji imaju za cilj raditi zajedno s ljudima kako bi učinili sve, od poboljšanja komunikacije do ograničavanja rada koji se ponavlja.

Značaj digitalne transformacije je neupitan i njene prednosti se ogledaju u sljedećem:

- **Povećava produktivnost uz smanjenje troškova rada** - upotreba tehnologije za efikasniji rad jedan je od najutjecajnijih načina za transformaciju poslovanja. Na primjer, za preduzeća, vrijeme i novac koji troše na obuku novih zaposlenika i ažuriranje digitalnih resursa mogu brzo izmaći kontroli. Uz odgovarajuće alate, moguće je smanjiti troškove i povećati produktivnost.

- **Poboljšava korisničko iskustvo** - tehnički upućeni kupci žele odlično iskustvo kroz više dodirnih tačaka - mobilne aplikacije, društvene mreže, e-poštu, chat uživo, itd. Digitalne transformacije su pokretačka snaga poboljšanog korisničkog iskustva.

- **Potiče inovacije -** konkurencija nameće digitalnu transformaciju bez obzira na to jeste li vi za transformaciju spremni ili ne. Odabir da ne prihvatite digitalnu transformaciju je u suštini odluka da vam ne smeta da budete ostavljeni.

Digitalna transformacija jedan je od glavnih prioriteta EU-a. Evropski parlament pomaže u oblikovanju politika kojima će se ojačati evropski kapaciteti u području novih digitalnih tehnologija, otvoriti nove mogućnosti za preduzeća i potrošače, podržati zelena tranzicija EU-a i postići klimatska neutralnost do 2050. godine, poduprijeti digitalne vještine građana i osposobljavanje radnika te pomoći u digitalizaciji javnih usluga, istodobno osiguravajući poštovanje temeljnih prava i vrijednosti.

Indeks privredne i društvene digitalizacije (DESI) za 2022

Evropska komisija od 2014. godine prati napredak država članica u digitalnom području i objavljuje godišnje izvještaje o indeksu privredne i društvene digitalizacije (Digital Economy and Society Index - DESI). Svake godine izvještaji uključuju profile država, pomoću kojih države članice mogu utvrditi područja za prioritetno djelovanje, i tematska poglavlja s analizom, na nivou EU-a, ključnih područja digitalne politike. DESI-jem se države članice rangiraju prema razini digitalizacije i analizira se njihov relativni napredak u prethodnih pet godina u odnosu na početno stanje. Posljednji objavljeni izvještaj je za 2022. godinu[196].

Komisija je uskladila DESI s četiri glavne tačke iz Komisijina Prijedloga odluke o uspostavi programa politike "Put u digitalno desetljeće", o kojem pregovaraju Evropski parlament i Vijeće (ljudski kapital, povezivost, integracija digitalne tehnologije i digitalne javne usluge). Prijedlogom se utvrđuju ciljevi na nivou EU-a koje treba postići do 2030. godine kako bi se ostvarila sveobuhvatna i održiva digitalna transformacija u svim privrednim sektorima. Jedanaest pokazatelja DESI-ja za 2022. godinu služi za mjerenje ciljeva digitalnog desetljeća. U budućnosti će se DESI još više uskladiti s ciljevima digitalnog desetljeća tako da izvještaji obuhvate sve ciljeve.

Dosadašnja je digitalizacija u EU-u bila neujednačena, ali vidljivi su znakovi da se razlike smanjuju. Iste su države članice i dalje na čelu, ali je uočena tendencija grupisanja znatnog broja država članica oko prosjeka EU-a. Važno je napomenuti da većina država koja je prije pet godina imala nisku digitaliziranost sad napreduju brže od ostalih, što pokazuje da se stepen digitalizacije u Evropskoj uniji ujednačava.

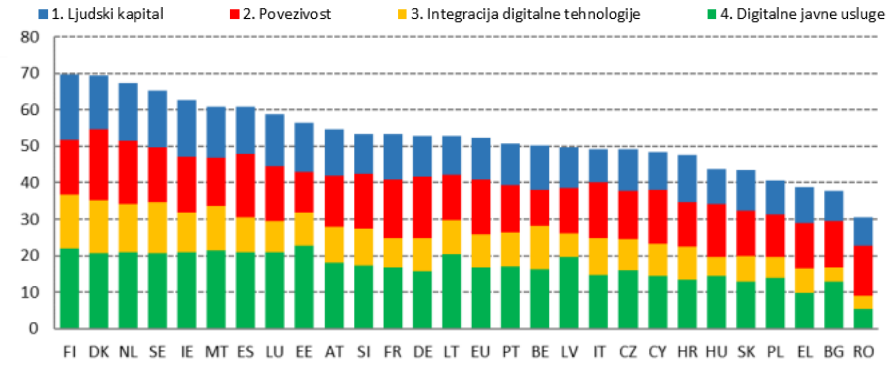
Postizanje ciljeva digitalnog desetljeća zavisi o zajedničkom trudu svih sudionika. Doprinos svake države članice ostvarenju tog ambicioznog cilja ovisi o njezinoj početnoj poziciji, koju određuju resursi, komparativne prednosti i drugi relevantni faktori, kao što su broj stanovnika, veličina privrede i područja specijalizacije. Primjerice, države s velikim privredama ili velikim brojem stanovnika morat će postići dobre rezultate kako bi cijela Evropa te ciljeve ostvarila do 2030. godine. Vodeće države morat će nastaviti napredovati kako bi predvodile digitalizaciju u cijelom svijetu, a

196 https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2022

digitalizacija svih država članica ovisit će o njihovim privrednim i društvenim potrebama.

Rezultati i poredak na DESI-ju iz prethodnih godina ponovno su izračunati za sve države članice kako bi odrazili promjene u osnovnim podacima.

Grafikon 1. Indeks privredne i društvene digitalizacije (DESI) za 2022

Izvor: Digital Economy and Society Index (DESI) 2022, European Commission

Komisija je predložila Digitalni kompas, program kojim se konkretizuju digitalne ambicije UEvropske unije do 2030. godine. Okosnicu čine četiri glavne tačke:

1. **Stanovništvo s digitalnim vještinama i visokokvalifikovani digitalni stručnjaci**. Do 2030. godine u Evropskoj uniji bi barem 80 % odraslih osoba trebalo imati osnovne digitalne vještine, zaposleno bi trebalo biti 20 miliona stručnjaka za informatičko komunikacijske tehnologije (IKT) i na takvim bi radnim mjestima trebalo biti više žena.

2. **Sigurna, učinkovita i održiva digitalna infrastruktura**. Do 2030. godine sva domaćinstva u Evropskoj uniji trebala bi imati gigabitnu povezivost i sva naseljena područja trebala bi biti pokrivena 5G mrežom, proizvodnja najsavremenijih i održivih poluprovodnika u Evropi trebala bi činiti 20 % svjetske proizvodnje, u Evropskoj uniji bi trebalo raditi 10000 vrlo sigurnih i klimatski neutralnih rubnih čvorova, te bi Evropa trebala dobiti svoj prvi kvantni računar.

3. **Digitalna transformacija preduzeća**. Do 2030. tri četvrtine preduzeća trebale bi se koristiti uslugama računarstva u oblaku, velikim bazama podataka i umjetnom inteligencijom, više od 90% MSP-ova trebalo bi koristiti barem osnovne digitalne tehnologije, a broj preduzeća „jednoroga" u evropskoj uniji trebao bi se udvostručiti.

4. **Digitalizacija javnih usluga**. Do 2030. godine sve ključne javne usluge trebale bi biti dostupne na internetu, svi će građani imati pristup svojim elektronskim zdravstvenim kartonima te bi 80% građana trebalo imati elektronsku ličnu kartu.

U Kompasu se utvrđuje čvrsta zajednička upravljačka struktura s državama članicama koja se temelji na sistemu praćenja s godišnjim izvještavanjem u obliku „semafora". Ciljevi će biti ugrađeni u politički program koji će se dogovoriti s Evropskim parlamentom i Vijećem.

Komisija je uspostavila program Digitalna Evropa s ukupnim budžetom od 9,2 milijarde EUR-a za oblikovanje i podršku digitalnoj transformaciji evropskih društava i privreda.

Iako nismo Članica EU, putem Projekta "Inovacije i digitalizacija malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini" koji uključuje i projekat EU4DigitalSME[197], koji sufinansira Evropska unija, za cilj ima stvoriti povoljno okruženje za mala i srednja poduzeća (MSP) kako bi uspješno provodila digitalizaciju i inovacijske transformacije. Projekat kroz bolji pristup inovativnim tehnologijama, vještinama i uslugama širom vrijednosnih lanaca podržava stvaranje povoljnog poslovnog okruženja za tehnološku transformaciju malih i srednjih poduzeća u konkurentnim sektorima. To će dovesti do boljeg učinka preduzeća, a posebno MSP, start-up kompanija i kompanija srednje tržišne kapitalizacije, kako bi postale konkurentnije po pitanju njihovih procesa poslovne proizvodnje, proizvoda i usluga upotrebom digitalne tehnologije. EU4DigitalSME zajedno sa projektom Evropske banke za obnovu i razvoj pod naslovom "Go Digital in Bosnia and Herzegovina" je dio programa EU4SMEs za digitalnu transformaciju MSP. Projekat "EU4DigitalSME" ima vrijednost od 6,1 miliona EUR, pri čemu EU finansira projekat sa iznosom od 5 miliona EUR, a Savezna Republika Njemačka sa iznosom od 1,1 miliona EUR.

[197] https://eu4digitalsme.ba/

Stanje i osnovne potrebe bosanskohercegovačkih kompanija u oblasti digitalnih vještina i poslovanja

U partnerstvu sa Trgovinskom komorom Luksemburga, UNDP u Bosni i Hercegovini je razvio Digitalni puls – alat za samoprocjenu digitalne spremnosti poslovnih subjekata[198]. Ovaj alat sveobuhvatno analizira sposobnost kompanija za digitalizaciju u šest poslovnih područja: digitalna komunikacija i e-trgovina, upravljanje digitalnim kupcima i partnerima, kapaciteti zaposlenih za digitalne inovacije, informatička sigurnost, digitalno upravljanje kompanijom i korištenje tehnologija industrije 4.0 u proizvodnji/pružanju usluga. Do sada je 678 kompanija uradilo procjenu svoje digitalne zrelosti, učilo o do sada nepoznatim digitalnim konceptima i dobilo automatski formulisane osnovne preporuke na osnovu svojih odgovora. Sljedeći podaci ukazuju na glavne nedostatke i potrebe u oblasti digitalnih vještina u bosanskohercegovačkim preduzećima.

U oblasti digitalne komunikacije i e-trgovine, glavni prioriteti koje navode kompanije u ovoj oblasti su: vještine pisanja tekstova i podizanja svijesti o brendu, izgradnja kapaciteta za proaktivno predstavljanje svojih proizvoda i usluga na tržištu, te razvoj online kanala prodaje.

U oblasti digitalnog upravljanja klijentima i partnerima, glavni prioriteti koje navode kompanije odnose se na: izgradnju kapaciteta i implementaciju različitih standardizovanih poslovnih softverskih alata (CRM, ERP, DMS, finansijski…).

U oblasti procjene kapaciteta zaposlenih za digitalne inovacije u kompaniji, glavni prioriteti koje kompanije navode su: dobijanje digitalnog savjetovanja, izgradnja digitalnih vještina za korištenje općih i specijaliziranih digitalnih alata, upravljanje inovacijskim procesom, automatizacija proizvodnje i podrška HR procesima, sa najistaknutijim modulima praćenja vremena i upravljanja performansama.

Digitalna zrelost je najmanja u cyber sigurnosti, svijest o sigurnosti i cyber prijetnjama i obuka dolaze kao najizraženija potreba, a zatim slijedi podrška u implementaciji isplativih rješenja za kibernetičku sigurnost i pristup ažuriranim informacijama o trenutnim cyber prijetnjama kako bi mogli uspješno upravljati istim.

[198] https://www.digitalnaekonomija.ba/bs-Latn-BA/articles/9/stanje-i-osnovne-potrebe-bosanskohercegovackih-kompanija-u-oblasti-digitalnih-vjestina-i-poslovanja

U upravljanju kompanijama zasnovanim na podacima, glavni prioriteti koje navode kompanije su dobijanje integrisanog rješenja za upravljanje poslovnim podacima, razvoj poslovne inteligencije za postojeće poslovne sisteme, automatizaciju i dostupnost podataka i izvještaja svim relevantnim zaposlenicima.

Upotreba tehnologija Industrije 4.0 u proizvodnji i pružanju usluga je relativno niska. Uočeni potencijali poslovnih procesa za implementaciju I4.0 tehnologija su: kontrola kvaliteta procesa, povećanje proizvodnih kapaciteta i kvaliteta proizvoda, generisanje podataka za optimizaciju poslovanja, praćenje materijala i proizvoda, tehnička obuka zaposlenih i optimizacija vremena za izlazak na tržište.

Obzirom na činjenicu da jednu od četiri glavne tačke u programu EU zauzima digitalna transformacija preduzeća sa ciljem da do 2030. godine tri četvrtine preduzeća treba da koriste usluge obrade i pohranjivanja podataka u oblaku, velikim bazama podataka i umjetnom inteligencijom, kao i da više od 90 % MSP-ova trebalo bi koristiti barem osnovne digitalne tehnologije, te da vrijedno rade na unapređenju digitalnih vještina u bosanskohercegovačkim preduzećima u oblasti digitalne komunikacije i e-trgovine, kao i u oblasti digitalnog upravljanja klijentima i partnerima, nameće se zaključak da put do izgradnje konkurentskih prednosti preduzeća, između ostalog, podrazumijeva razvoj marketinških inovacija digitalnom transformacijom u preduzećima.

INOVACIJE MARKETINGA I KONKURENTSKE PREDNOSTI

Inovacije marketinga su implementacija novog marketinškog metoda, koji uključuje značajne promjene u projektovanju ili ambalaži proizvoda, pozicioniranju, promociji ili cijeni. Svrha ovih promjena je bolje zadovoljavanje potreba kupca, identificiranje novih tržišta ili novo pozicioniranje proizvoda na tržištu sa namjerom povećanja prodaje. Uvođenje ovih metoda odnosi se na one marketinške metode koje do sada nisu korištene u organizaciji koja ih implementira. One moraju biti dio novog načina marketinga ili strategije, koja čini značajan pomak u odnosu na prethodne marketinške metode u organizaciji. To može biti prva upotreba novih medija ili postupaka.

Oslo Manual 2018 (OECD/Eurostat 2018.), predstavlja četvrto izdanje u kojem su, u poređenju sa Oslo Manual 2005 (OECD/Eurostat 2005.),

revidirane definicije inovacija i nova taksonomija inovacija. Ovo izdanje definiše inovaciju kao *„nov ili poboljšani proizvod ili proces (ili njihova kombinacija) koji se značajno razlikuje od prethodnih proizvoda ili procesa subjekta i koji je stavljen na raspolaganje potencijalnim korisnicima (proizvod) ili uveden u upotrebu od strane subjekta (proces)”.*

Ova opšta definicija dobija precizniju formulaciju za upotrebu u preduzećima (firme), što predstavlja glavni fokus ovog priručnika.

Utvđena su dvije glavne vrste inovacija prema objektu:

- inovacije koje mijenjaju proizvode firme (inovacije proizvoda) i
- inovacije koje mijenjaju poslovne procese firme (inovacije poslovnih procesa).

Inovacija proizvoda je nova ili poboljšana roba ili usluga koja se značajno razlikuje od prethodnih proizvoda ili usluga firme i koja je uvedena na tržište, i dijeli se na dvije glavne vrste:

- robe i
- usluge.

Inovacija poslovnog procesa je novi ili poboljšani poslovni proces za jednu ili više poslovnih funkcija koje se značajno razlikuju od prethodnog poslovnog procesa firme i koji je uveden u upotrebu u firmi, i podijeljene su u šest širokih tipova:

- proizvodnja dobara i usluga,
- marketing i prodaja,
- informacioni i komunikacioni sistemi,
- administracija i upravljanje (menadžment),
- razvoj proizvoda i poslovnih procesa.

Organizacijske inovacije kao vrsta inovacija prema Oslo Manual 3. izdanje, u koje se ubrajaju: poslovna praksa, organizacija radnog mjesta i eksterni odnosi, u četvrtom izdanju Oslo Manual su svrstane u inovacije poslovnog procesa u dio administracija i upravljanje (menadžment), potkategorija:

- strateško i opšte poslovno upravljanje (međufunkcionalno donošenje odluka), uključujući organizaciju radnih mjesta,
- korporativno upravljanje (pravna regulativa, planiranje i odnosi s javnošću)

- upravljanje ljudskim resursima (obuka i obrazovanje, zapošljavanje osoblja, organizacija radnog mjesta, obezbjeđivanje privremenog osoblja, plaćanje radnika, zdravstvena zaštita i medicinska podrška).

Izgradnja konkurentskih prednosti podrazumijeva posvećenost trajnom inoviranju i unapređenju poslovnih procesa. Jednom postignute konkurentske prednosti nisu garant preduzeću da će i u narednom periodu postizati uspjeh. Konkurentske prednosti se mogu zasnivati na povoljnim uslovima u okruženju i na specifičnim snagama i sposobnostima preduzeća.

Povoljniji uslovi u okruženju mogu biti osnov za razvoj konkurentskih prednosti i konkurenciji te stoga bi preduzeća trebala svoje konkurentske prednosti bazirati na izgradnji vlastitih snaga i sposobnosti, odnosno na osnovu ključnih kompetentnosti.

Ključne kompetentnosti u preduzeću predstavljaju osnovu za definisanje i izbor odgovarajućeg temeljnog oslonca (bloka) konkurentskih prednosti.

Šehić (2002) definiše četiri temeljna oslonca konkurentskih prednosti preduzeća: efikasnost, kvalitet, inovativnost i odgovornost prema zahtjevima kupca. Efikasnost se ogleda u pronalaženju najbolje kombinacije inputa (resursa) kako bi se postigli najbolji izlazni rezultati (proizvodi, usluge). Efikasnost se izražava odnosom između elemenata rezultata i elemenata ulaza. Kvalitet kao temelj konkurentske prednosti predstavlja percepciju korisnika proizvoda ili usluge u pogledu njegove korisnosti i upotrebljivosti. Inovativnost kao temeljni oslonac konkurentskih prednosti se ogleda kroz inovacije koje mogu biti tehnološke inovacije, inovacije u organizaciji, menadžmentu, strateškom razvoju preduzeća i sl. Imajući u vidu prednosti koje preduzeća ostvaruju prvim pojavljivanjem na tržištu, nudeći nove ili inovirane proizvode, može se reći da je inovativna aktivnost najvažniji blok u izgradnji konkurentske prednosti. Odgovor (reakcija) na zahtjeve kupca predstavlja četvrti temeljni oslonac izgradnje konkurentske prednosti. To od preduzeća iziskuje da ponudi bolji proizvod odnosno uslugu, od onih koje nude njihovi konkurenti.

Zahvaljujući inovacijama koje nastaju kao rezultata procesa digitalne transformacije preduzeće će biti u mogućnosti da brzo osvoji nova tržišta ili da poveća postojeće tržišno učešće. Pored toga, osvojena tržišta se najbolje mogu braniti kontinuiranim inovacijama posebno onim koje koriste digitalna dostignuća. Preduzeće inovator najčešće raspolaže monopolskom

pozicijom koja mu dozvoljava da postavlja standarde u svojoj grani, tj. da postavlja „pravila igre“. Inovativna potraga za novim pravilima igre stavlja u prvi plan kreativnost, fleksibilnost i spremnost na rizik. Očito je da se korijeni za izgradnju konkurentskih prednosti preduzeća nalaze u njegovim specifičnim sposobnostima. Specifična sposobnost može biti intrapoduzetništvo koje generira inovacije. Ukoliko preduzeća raspolažu sa takvim sposobnostima, odnosno ključnim kompetentnostima, tada im marketinške inovacije mogu biti temeljni blok za izgradnju konkurentskih prednosti.

UTICAJ MARKETINŠKIH INOVACIJA NA KONKURENTSKE PREDNOSTI

Istraživanje uticaja marketinških inovacija na konkurentske prednosti preduzeća dio je šireg istraživanja provedenog u okviru doktorske disertacije pod nazivom „*Uticaj intrapoduzetničkih aktivnosti na izgradnju i održavanje konkurentskih prednosti proizvodnih preduzeća“* (Brigić, 2018.).

Osnovna naučna metoda korištena u ovom istraživanju je hipotetičko-deduktivna. Prilikom istraživanja korištene su različite metode i tehnike naučno-istraživačkog rada: metod dedukcije, metod indukcije, metod analize i sinteze, te metod sistematizacije i klasifikacije. Istraživanje je realizovano primjenom naučnih metoda primarnog i sekundarnog istraživanja. Sekundarno istraživanje zasnivalo se na pregledu i istraživanju postojećih podataka i stručne literature o predmetu istraživanja, a primarno istraživanje zasnivano je na prikupljenim podacima metodom pismenog ispitivanja, pri čemu je korišten anketni upitnik. Anketa je obuhvatala po tri zaposlenika u 100 preduzeća u Bosni i Hercegovini, s ciljem utvrđivanja njihovih stavova o uticaju intrapoduzetničkih aktivnosti na razvoj marketinških inovacija, kako bi se utvrdio način na koji oni percipiraju postojeću provedbu intrapoduzetničkih aktivnosti koje stvaraju inovacije u području marketinga.

1.1 Indikatori

Istraživanjem su obuhvaćene intrapoduzetničke aktivnosti, definisane kao: *Intrapoduzetničke aktivnosti su aktivnosti koje se poduzimaju unutar postojećeg preduzeća u cilju realizacije inovativnih projekata kroz faze istraživanja, implementacije, prihvatanja i eksplatacije*. U skladu sa

navedenom definicijom intrapoduzetničke aktivnosti su posmatrane kroz četiri indikatora odnosno intrapoduzetničke aktivnosti:

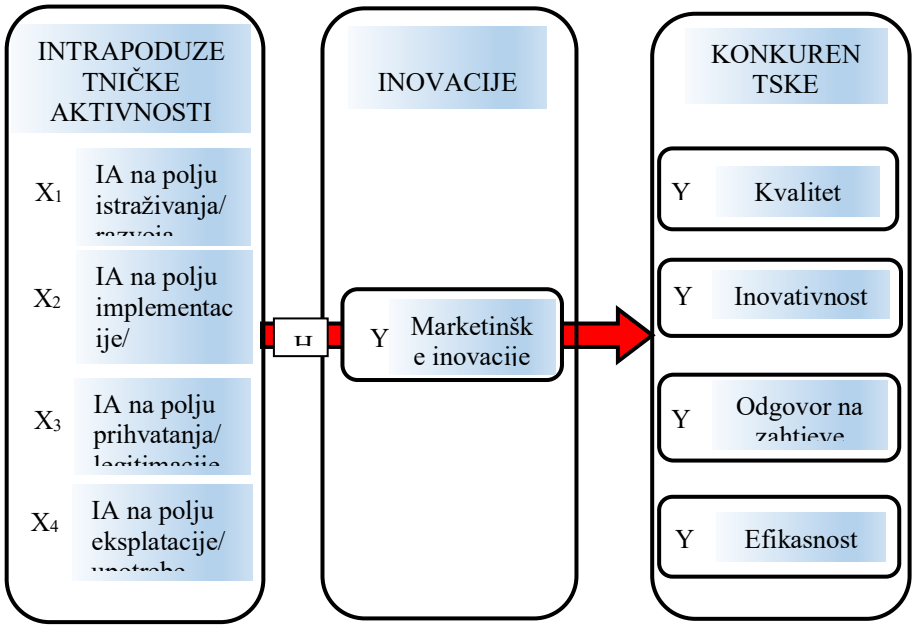
- istraživanja/razvoja
- implementacije/evaluacije
- prihvatanja/legitimacije
- eksplatacije/upotrebe

Drugi indikator vezan je za mjerenje inovacija čija definicija, prihvatljiva za ovo istraživanje glasi: *Inovacija je primjena novog ili značajno poboljšanog proizvoda (dobra ili usluge), procesa, novog marketinškog metoda ili nove organizacijske metode u poslovnoj praksi, na radnom mjestu ili odnosima sa okruženjem.* U ovom istraživanju inovacije su posmatrane kroz indikator marketinške inovacije.

Konkurentske prednosti preduzeća u ovom istraživanju su posmatrane kroz četiri temeljna oslonca: kvalitet, inovativnost, odgovor na zahtjeve kupaca i efikasnost.

Na slici 1. prikazan je teorijski model izgradnje i održavanja konkurentskih prednosti razvojem organizacijskih inovacija generisanih intrapoduzetničkim aktivnostima u proizvodnim preduzećima sa odnosima indikatora kao nezavisnih i zavisnih varijabli koje formulišu istraživačku hipotezu da provođenje intrapoduzetničkih aktivnosti generiše marketinške inovacije koje pozitivno utiču na izgradnju konkurentskih prednosti.

Slika 1. Teorijski model sa odnosima indikatora kao nezavisnih i zavisnih varijabli

Izvor: Autor

1.2 Populacija i uzorak

Za ispitivanje postavljenih hipoteza, prikupljanje podataka urađeno je u 432 privredna društva koja zadovoljavaju kriterije veličine srednjih i velikih preduzeća, koja imaju pretežnu proizvodnu djelatnost, i u kojima postoji, ili bi trebalo da bude intrapoduzetničko djelovanje, i koja kao takva stvaraju inovacije.

Uzorak čini 100 preduzeća. Reprezentativnost uzorka obezbijeđena je stratifikacijom. Stratumi su administrativne jedinice: kantoni u Federaciji BiH, regije u Republici Srpskoj i Brčko distrikt, te pripadnost kategoriji velikih i srednjih preduzeća. U uzorak je uključeno 23,15% preduzeća iz populacije i u potpunosti je zastupljena struktura kakvu ima i populacija. Uzorak od 100 preduzeća formiran je prema slučajnom odabiru iz populacije, na osnovu tablice slučajnih brojeva, zadovoljavajući pri tome princip reprezentativnosti preduzeća iz populacije i zastupljenosti po stratumima.

1.3 Alati statističke analize

Statistička analiza podataka provedena je uz pomoć alata IBM SPSS Statistics v.22, MS Excel-a i programskog jezika R. Primjenjena je deskriptivna statistička analiza a izračunati su frekvencije, procenti, te aritmetičke sredine sa pripadajućim standardnim devijacijama. Za testiranje istraživačke hipoteze primjenjena je multivarijacijska statistička metode međuzavisnosti tehnikom analize glavnih komponenti, i zavisnosti odnosno uticaja različitih komponenti intrapoduzetničke aktivnosti na komponentu marketinških inovacija i komponente konkurentskih prednosti provedena je multiplom linearnom regresijskom analizom. Ovom metodologijom dobijeni su statistički modeli koji imaju signifikantnu reprezentativnost i koji mogu procijeniti determinaciju nezavisnih komponenti, kao i jačinu uticaja svake nezavisne komponente na zavisnu komponentu. Prije provođenja navedenih statističkih metoda izvršena je provjera da li realizovane varijable mjerene u istraživanju zadovoljavaju statističke pretpostavke ovakvih tehnika. Svi realizovani koeficijenti dobijeni u navedenim statističkim metodama testirani su sa alfa nivoom značajnosti od 95% (5% rizika). Rezultati su prikazani tabelarno i grafički.

ANALIZA I DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

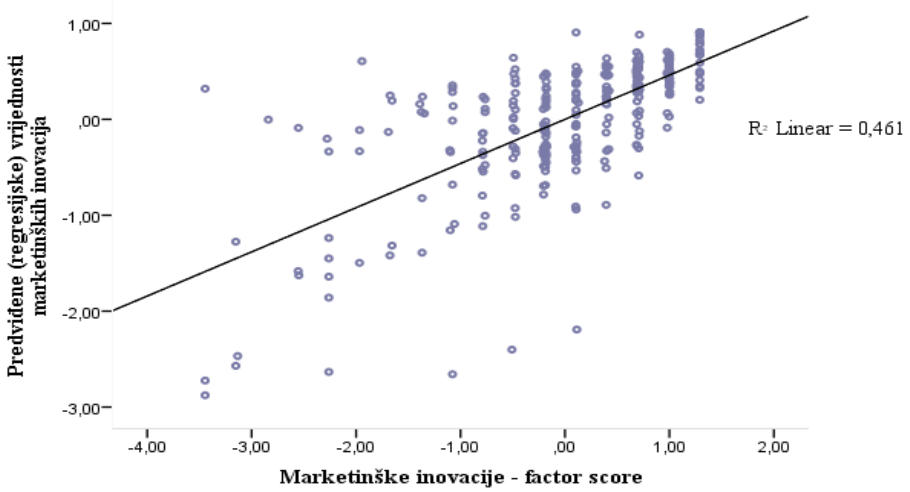
Istraživačka pretpostavka da provođenje intrapoduzetničkih aktivnosti generiše marketinške inovacije koje pozitivno utiču na izgradnju temeljnih oslonaca konkurentskih prednosti, testirana je opisanim alatima statističke analize, a rezultati uticaja i analiza istih predstavljeni su u nastavku.

1.4 Rezultati uticaja intrapoduzetničkih aktivnosti preko marketinških inovacija na elemente konkurentske prednosti preduzeća

Istraživačka pretpostavka da provedba intrapoduzetničkih aktivnosti dovodi do inovacija na području marketinga što ima direktan uticaj na izgradnju i održavanje konkurentskih prednosti preduzeća, testirana je u nastavku.

Kvantificiranjem uticaja komponenti intrapoduzetničkih aktivnosti na marketinške inovacije preduzeća dobijen je model koji objašnjava ukupno 46,1% varijabiliteta, odnosno varijanse i koji je statistički signifikantan ($p<0,000$). Prema tome, možemo reći da povećanje stepena intrapoduzetničke aktivnosti preduzeća utiče i na povećanje stepena marketinške inovacije. Takav odnos vizualiziran je i na grafikonu 2.

Grafikon 2. Odnos stvarnih vrijednosti marketinških inovacija i modelom predviđenih (regresijskih) vrijednosti marketinških inovacija

Izvor: Autor

Najizraženiji statistički signifikantan uticaj na marketrinške inovacije preduzeća imaju aktivnosti imaju aktivnosti eksplatacije (Beta=0,389, p<0,000).

Realizovani regresijski model predstavljamo sljedećom linearnom jednačinom:

$$\mathbf{Y_1} = 0{,}00 + 0{,}085\ \mathbf{x_1} + 0{,}127\ \mathbf{x_2} + 0{,}131\mathbf{x_3} + 0{,}389\mathbf{x_4}$$

gdje je;

$\mathbf{Y_1}$ = Marketinške inovacije
$\mathbf{x_1}$ = Aktivnosti istraživanja i razvoja
$\mathbf{x_2}$ = Aktivnosti implementacije
$\mathbf{x_3}$ = Aktivnosti prihvatanja
$\mathbf{x_4}$ = Aktivnosti eksplatacije

Uz nivo pouzdanosti od 95% možemo tvrditi da rast stepena aktivnosti eksplatacije za jednu jedinicu prouzrokuje prosječan rast marketinških inovacija preduzeća za 0,389 mjernih jedinica.

Nakon realizacije regresijskih vrijednosti marketinških inovacija, u nastavku su primjenjena 4 regresijska modela kako bi se kvantificirao uticaj marketinških inovacija na komponente konkurentskih prednosti: kvalitet, inovativnost, odgovori na zahtjeve kupaca i efikasnost preduzeća. Rezultati regresijskih algoritama navode na zaključak da provedba marketinških inovacija u preduzeću ima direktan uticaj na sve analizirane komponente konkurentske prednosti, tabela 1.

Tabela 10. Regresijski koeficijenti- uticaj regresijskih marketinških inovacija na komponente konkurentske prednosti (kvalitet, inovativnost, odgovor na zahtjeve kupaca i efikasnost)

Model		a	B (95%C.I.)	Beta	t	p
1	reg. marketinške inovacije ►kvalitet	0,00	0,968(±0,125)	0,657	15,05	**0,000**
2	reg. marketinške inovacije ►inovativnost	0,00	0,924(±0,129)	0,627	13,89	**0,000**
3	reg. marketinške inovacije ►odgovor na zahtjeve kupaca	0,00	0,905(0,13±)	0,614	13,44	**0,000**
4	reg. marketinške inovacije ►efikasnost	0,00	0,837(±0,137)	0,568	11,92	**0,000**

a=konstanta, **B**= regresijski koeficijent i 95% interval pouzdanosti, **Beta**=standardizirani regresijski koeficijent, **t**=vrijednost t testa, **p**= vjerovatnoća odbacivanja nulte hipoteze uz rizik 5%

Izvor: Autor

Uticaj regresijskih marketinških inovacija na kvalitet, inovativnost, odgovor na zahtjeve kupaca i efikasnost preduzeća predstavljamo kroz sljedeća četiri linearna modela;

- kvalitet**:** $\mathbf{Y_2} = 0{,}00 + 0{,}968\ \hat{\mathbf{Y}}_1$
- inovativnost **:** $\mathbf{Y_3} = 0{,}00 + 0{,}924\ \hat{\mathbf{Y}}_1$
- odgovor na zahtjeve kupaca**:** $\mathbf{Y_4} = 0{,}00 + 0{,}905\ \hat{\mathbf{Y}}_1$
- efikasnost**:** $\mathbf{Y_5} = 0{,}00 + 0{,}837\ \hat{\mathbf{Y}}_1$

gdje je;

$\hat{\mathbf{Y}}_1$ = Realizovana regresijska vrijednost marketinških inovacija

1.5 Analiza uticaja organizacijskih inovacija na konkurentske prednosti preduzeća

Analiza uticaja marketinških inovacija na konkurentske prednosti preduzeća provedena su regresijskim modelima, prvo multiplim regresijskim modelom kojim je testiran uticaj četiri skupine intrapoduzetničkih aktivnosti na marketinške inovacije u preduzeću, a zatim je jednostavnim regresijskim modelom testiran uticaj marketinških inovacija, koje nastaju pod uticajem intrapoduzetničkih aktivnosti, na svaki od četiri temeljna oslonca konkurentskih prednosti.

Rezultati provedenih testiranja četiri modela, koji su prikazani u prethodnom dijelu, upućuju na zaključak da povećanje marketinških inovacija u preduzeću za jednu mjernu jedinicu, koje opet zavise od uticaja intrapoduzetničkih aktivnosti, možemo očekivati prosječan rast kvaliteta za 0,968 mjernih jedinica. Slično u drugom modelu, povećanje marketinških inovacija, dovodi do rasta inovativnosti preduzeća za 0,924 mjerne jedinice, u trećem modelu do rasta od 0,905 mjernih jedinica stepena odgovora na zahtjeve kupaca, te u četvrtom modelu do rasta efikasnosti preduzeća za 0,837 mjernih jedinica. Jasno je uočljivo da je dosta znašajan uticaj marketinških inovacija na sva četiri temeljna oslonca konkurentskih prednosti a najznačajniji uticaj je na kvalitet.

Na osnovu rezultata testiranja prihvata se radna hipoteza da provedba intrapoduzetničkih aktivnosti dovodi do razvoja marketinških inovacija, što ima direktan uticaj na izgradnju i održavanje konkurentskih prednosti preduzeća.

ZAKLJUČAK

U naučnom i stručnom prostoru dostupna su nam brojna mišljenja raznih autora a koja ukazuju na značaj digitalnih tehnologija i digitalne transformacije na putu do postizanja i očuvanja konkurentnosti na tržištu. I ovo istraživanje, prezentirano u ovom radu, je pokazalo da postoji kauzalna veza između intrapoduzetničkih aktivnosti, marketinških inovacija i konkurentskih prednosti preduzeća. Rezultati istraživanja su potvrdili istraživačku hipotezu, odnosno da postoji mjerljiv uticaj intrapoduzetničkih aktivnosti na stvaranje marketinških inovacija u preduzećima, koje kao rezultat svog uticaja imaju izgradnju i održavanje konkurentskih prednosti proizvodnih preduzeća.

Svjesni značaja i potrebe za provođenje digitalne transformaciju u preduzećima, pri tome imajući na umu i opredjeljenje Evropske unije u oblikovanju politika i podršku digitalnoj transformaciji evropskih društava i privreda, prezentirano istraživanje u ovom radu nudi menadžerima i kreatorima državnih politika jedan model kojim je naučno dokazan mjerljiv uticaj jačanja konkuretnosti preduzeća intenziviranjem aktivnosti na području marketinških inovacija.

Naprijed navedeno ukazuje da ima osnova poduzimati aktivnosti, u postojećim preduzećima, sa ciljem stvaranja ambijenta i izgradnje sistema podupiranja intrapoduzetničkih aktivnosti u cilju digitalne transformacije kojim se, kako je pokazano ovim istraživanjem, stvaraju inovacije (marketinške inovacije) koje imaju direktni i mjerljiv uticaj na jačanje konkurentskih prednosti preduzeća.

U ovom radu je ukazano na značaj provođenja digitalne transformacije kako bi postali preduzeće koje koristi tehnologiju za kontinuirani razvoj svih aspekata svojih poslovnih modela i time trasirali put izgradnje i jačanja konkurentnosti preduzeća.

LITERATURA

1. Brigić, M., (2018), *Uticaj intrapoduzetničkih aktivnosti na izgradnju i održavanje konkurentskih prednosti proizvodnih preduzeća*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Tuzli – Ekonomski fakultet, UDK Univerzitetske biblioteke: 005.342:[005.412:334(043.3)
2. OECD/Eurostat, (2005), *Oslo Manual, Guidelines for collecting and interpreting inovation data, 3rd Edition*. OECD and Eurostat https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264013100-en.pdf?expires=1661694987&id=id&accname=guest&checksum=FFD77B2F4565F6FAE84110288018D377
3. OECD/Eurostat, (2018), *Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation, 4th Edition*, The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities, OECD Publishing, Paris/Eurostat, Luxembourg. https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264304604-en.pdf?expires=1661694906&id=id&accname=guest&checksum=4CF4ED306E7668DC643BBE5A58C6162D

4. Šehić, Dž., (2002), *Strateški menadžment*. Mostar: Slovo.
5. Internet izvori:
    - https://www2.deloitte.com/za/en/pages/digital/topics/digital-transformation.html
    - https://sloanreview.mit.edu/
    - https://www.gartner.com/en
    - https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2022
    - https://eu4digitalsme.ba/
    - https://www.digitalnaekonomija.ba/bs-Latn-BA/articles/9/stanje-i-osnovne-potrebe-bosanskohercegovackih-kompanija-u-oblasti-digitalnih-vjestina-i-poslovanja

Dr.sc. Zoran Jasak, docent[199]
Mr. Aldijana Omerović[200]

OBRADA ANKETA. GREŠKE I KAKO IH IZBJEĆI

SURVEY PROCESSING. MISTAKES AND HOW TO AVOID THEM

SAŽETAK

Ankete su veoma popularne kao metoda naučno-istraživačkog rada zbog niza prednosti koje imaju. Sa druge strane, ako se pažljivo ne dizajniraju i interpretiraju postaju bezvrijedne. Cilj teksta je ukazati na neke česte greške i propuste koji se javljaju u provođenju anketa. Poseban naglasak je na metodama obrade.

Ključne riječi: anketa, greške, naučna istraživanja, statističke metode.

ABSTRACT

Surveys are very popular as a method of scientific work because of theri numerous advantages. On other side, if they are not carefuly designed and interpreted they becom useless. Goal of this text is to point on some errors and failurs often occuring in surveys. Particulary, analytical methods are emphasized.

Key words: survey, failures, scientific work, statistical methods.

JEL: C18

UVOD

Anketa je jedna od popularnijih metoda naučnog istraživanja, posebno u društvenim naukama u kojima se često radi sa veličinama koje nisu

[199] Dr.sc. Zoran Jasak, Profesor na Visokoj školi za finansije i računovodstvo FINra Tuzla, jasak_z@bih.net.ba

[200] Mr. Aldijana Omerović, Visokoj školi za finansije i računovodstvo FINra Tuzla. E-mail adresa aldijana.finra@gmail.com

rezultat fizičkog 'mjerenja' bilo kog tipa već sa ocjenama na prikladnim skalama vrijednosti koje, u pravilu, izražavaju subjektivan stav koji se očituje kao rang, prioritet i slično.

Prema jednom od izvora, anketa se definiše na sljedeći način[201]: *Anketa je lista pitanja sa ciljem dobijanja specifičnih podataka iz određene grupe ljudi. Mogu se provoditi putem telefona, maila, Interneta, na ulici ili tržnim centrima. Koriste se za prikupljanje znanja u poljima kao što su socijalna istraživanja i demografija*.

Prema drugom izvoru[202]: *Anketa je naziv za skup postupaka pomoću kojih se pobuđuju, prikupljaju i analiziraju izjave ljudi kako bi se dobili podaci o njihovom ponašanju ili njihovim stavovima, mišljenjima, preferencijama, interesima i slično, radi statistike, ispitivanja javnog mnijenja, tržišta ili kao temelj za potrebe medicinskog, sociološkog ili nekog drugog istraživanja*.

Iz definicija je jasno da je anketa često dopunska, a ne osnovna metoda naučnog istraživanja, pri čemu se nimalo ne umanjuje njena uloga ili važnost. U nekim oblastima je ona nešto češća, ali to, ipak, ne znači njeno korištenje kao jedinu metodu.

Korištenje ankete je popularno zbog lakoće primjene i obrade, očiglednosti odgovora i slično, posebno u današnjim uslovima relativno lake dostupnosti putem Interneta i na druge načine. Sa druge strane, to može stvoriti privid lakoće koji ima uticaj na sve aspekte ankete, uz krajnji rizik odsustva vjerodostojnosti a time i kompromitacije naučne vrijednosti koja se želi postići.

Svaka anketa ima prirodne faze: definicija cilja, priprema pitanja, provođenje ankete, obrada i interpretacija. U nastavku je elaboracija grešaka po svakoj od faza, uz savjete kako ih izbjeći.

U cilju zaštite anonimnosti i zbog drugih okolnosti koje se mogu razumjeti, navode se primjeri formulisani na osnovu iskustva u obradi anketa, a koji ne sadrže konkretne elemente po kojima se mogu

prepoznati autori, subjekti i slično.

1. GREŠKE I KAKO IH IZBJEĆI

1.1 Formulacija cilja

Ovo je prvi korak u kojem se jasno opisuje zašto se anketa provodi i šta se od nje očekuje.

Česte greške koje se prave su:
1. Preširoka ili prekratka formulacija cilja odnosno namjene ankete;
2. Formulacija cilja koji je ujedno i hipoteza;
3. Kontradiktornost u formulaciji cilja, hipoteza;
4. Neprimjeren broj alternativa;
5. Više hipoteza na osnovu jedne grupe pitanja.

Greške će biti ilustrovane sa nekoliko primjera.
1. Primjer 1: *Anketa treba pokazati ukupne trendove na nivou BiH u pogledu strateških rješenja i ciljeva razvoja i perspektive saobraćajne infrastrukture, kao i ograničenja u realizaciji tih ciljeva*.
2. Primjer 2: Jedan prijedlog za doktorski rad na temu metodike nastave matematike na fakultetima ima 12 (!?) definisanih ciljeva koji se 'istražuju' putem ankete koja ima 3 grupe sa po 5 pitanja, od čega se na dva pitanja odgovor daje u slobodnoj formi. Generalna / opšta hipoteza je: *Uloga matematike u statistici predstavlja postulat matematike i osnovu statističkog učenja*. Na ovo dolazi 4 alternativne hipoteze, od kojih je najzanimljivija prva: *Matematika ima malu ili ograničenu važnost u statistici tj. ona predstavlja prepreke koje dovode do pogrešnog statističkog razmišljanja studenta*. Ni traga metodike.

Savjeti koje treba slijediti su:
- Formulacija cilja i hipoteza koja se testira, kao rezultat analize, trebaju biti u saglasnosti.
- Anketom se formuliše jedna hipoteza, sa jednom ili (rijetko) dvije alternativne.
- Broj hipoteza nije veći od broja grupa pitanja unutar ankete.

1.2 Pitanja. Skale vrijednosti

Broj pitanja i njihovo grupisanje zavisi od cilja istraživanja i dostupnih resursa iz kojih se mogu dobiti odgovori na njih. Ne postoji generalno pravilo koje određuje broj pitanja, već je to aspekt koji je u direktnoj vezi sa iskustvom istraživača.

Česte greške koje se prave su:
1. Preveliki broj pitanja, bez grupisanja, čime se izaziva zamor i otpor anketiranih;
2. Premali broj pitanja u odnosu na višestruke hipoteze;
3. Kontradiktorna pitanja;
4. Različite skale ocjene po srodnim pitanjima odnosno aspektima. Primjer je korištenje obrnute Likertove skale u kojoj je (izvorno) poptuno neslaganje označeno ocjenom 1, sa gradacijom do ocjene 5 za potpuno slaganje, sa ciljem koji je više nego jasan;
5. Pitanja koja su predugačka ili sugerišu odgovor;
6. Nedostatak grupe sa opštim podacima.

Greške će biti ilustrovane sa nekoliko primjera.
1. Primjer 1: U anketi koja je navedena u Primjeru 2 u prethodnoj tački u okviru jedne grupe su sljedeća pitanja:
- *Moje predznanje nije dovoljno da pratim nastavu;*
- *Moje predznanje je dovoljno da pratim nastavu;*
- *Unapređenje opšteg znanja;*
- *Apstraktna imaginarna teorija;*
- *Konkretna u samoj primjeni*.

Na svako od pitanja se traži jedna od ocjena Da, Da-I-ne, Ne. Ova i ovakva struktura pitanja i mogućih odgovora je faktički neupotrebljiva za bilo kakvu analizu.

Savjeti koje treba slijediti su:
- Anketa treba imati dio sa opštim podacima o učesnicima. Za fizičke osobe to su pol, starost, zanimanje, geografska odrednica i slično. Za pravne osobe to može biti djelatnost, oblik organizovanja, broj radnika i slično. Ovi podaci su, često presudan, osnov filtriranja. Pri tome treba voditi računa da bilo koji oblik filtriranja kao rezultat daje više od 5 elemenata;
- Pitanja trebaju biti što je moguće kraća, bez tendencije sugerisanja;
- Pitanja se trebaju grupisati prema aspektima odnosno hipotezama;

- Skale moraju biti ujednačene i dosljedne. Broj mogućnosti treba biti neparan. Treba slijediti standarde i dobre prakse, a ne praviti svoje skale;
- Pitanja ne smiju biti kontradiktorna, kako bi se koristile standardne skale čime se osigurava uporedivost. Ovo je posebno važno za pitanja unutar grupe;

1.3 Provedba ankete. Izbor i broj učesnika

Ankete se provode na način koji je prikladan i/ili dostupan. Na raspolaganju su razne metode (ulica, telefon, pisani dokument, društvene mreže, Internet, mail adrese i druge). Ciljna populacija je najčešći kriterij izbora metode. Kombinovanje raznih metoda u istoj anketi nosi rizik mogućih velikih operativnih problema prikupljanja i sistematiziranja, a time i resursa potrebnih za obradu, pa taj način treba izbjegavati ako ne postoji stvarno velika potreba.

Ako je ciljana populacija široka i/ili heterogena i ako se želi formirati relativno veliki uzorak za kratko vrijeme Internet je dobar izbor. Sa druge strane, ovaj pristup nosi više rizika:
- lažno predstavljanje, višestruke prijave i slično;
- nemogućnost efikasne kontrole broja učesnika odnosno veličine uzorka;

Ako je ciljana populacija relativno uska (npr. finansijske institucije, veliki trgovački lanci i slično) prikladnije je ankete dostavljati putem e-mail adrese. Razlozi su praktične i psihološke prirode. U praktičnom smislu, ostvaruje se neposredna veza za dodatna objašnjenja i drugi osnov komunikacije, posebno ako se radi o obimnim i složenim anketama. U psihološkom smislu, stiče se povjerenje po osnovu neposrednog obraćanja i kao vid poštovanja. Ako do usko ciljane populaciju pokušavamo doći putem Interneta javlja se rizik učešće u anketi od strane nekoga ko ima pristup Internetu i podacima, ali nije ovlašten ili kompetentan.

Greške koje se čine:
1. Anketa putem Interneta sa uvjerenjem da će se javiti samo ciljana populacija;
2. Odsustvo mehanizama kontrole trajanja ankete i/ili obima uzorka;
3. Odsustvo mjera provjere i pravne zaštite;
4. Nejasna ili loša intervalna podjela. Primjer je iskazivanje veličine

firme po broju radnika. Gotovo svaka anketa ima svoje kriterije. Slično vrijedi za finansijske pokazatelje, starost osoba i druge veličine.

5. Odsustvo kalkulacije obima uzorka prije ankete na osnovu odgovarajućih pokazatelja. Za skoro svaku metodu postoji kalkulacija obima uzorka.

Savjeti koje treba slijediti su:

- priprema podrazumijeva procjenu obima uzorka na osnovu kalkulacija, a ne 'pravila palca'.
- anketa mora uključivati mehanizme provjere učesnika i pravne zaštite, kako bi se osigurala vjerodostojnost.
- Jedan način provjere učesnika putem Interneta može biti obaveza unosa mail adrese. Nakon popunjavanja na mail adresu se automatski dostavi zahvala za učešće ili čak traži potvrda sa te mail adrese.
- Ako se anketa provodi putem Interneta trebaju se osigurati mehanizmi kontrole broja učesnika, bilo automatski ili odgovarajućim mjerama nadzora.
- Pravna zaštita ima dva elementa, koji se u Internet anketi stavljaju na kraj:
  - pristanak anketirane osobe odnosno subjekta da učestvuje u anketi u kojoj će se koristiti podaci koji su u nekom kontekstu povjerljivi;
  - pismena obaveza anketara u pogledu zaštite privatnosti i tajnosti odnosno da će se podaci koristiti samo u svrhu ankete i naučnog istraživanja;

1.4 Obrada i tumačenje

Anketa koja ima jasno definisan cilj, dobro postavljene hipoteze i strukturu pitanja, a koja je korektno provedena može postati bezvrijedna i nevjerodostojna ako se ne koriste adekvatne statističke metode. Sa druge strane, ni najbolji statističar ne može dobiti ništa smisleno iz podataka u anketi koja je sačinjena mimo svih pravila.

Strateška greška koja se često pravi je da istraživač samostalno osmisli, pripremi i realizuje anketu, uzme rezultate i potraži nekoga ko će mu obraditi podatke. To radi u uvjerenju da on 'najbolje zna šta mu treba'.

Treba imati na umu da svaka struka ima svoja pravila i metode obrade

podataka. Danas postoje cijele statističke discipline (biometrika, psihometrija, ekonometrija), sa jasno razrađenim metodama analize. Dobra priprema podrazumijeva da je poznata metoda obrade, što je nažalost, rijedak slučaj. Istraživač mora uložiti napor da razumije i poštuje pravila provođenja anketa i mora poznavati osnovne statističke metode iz svoje struke.

Autor teksta je bio u prilici da mentor jednog studenta tvrdi da analiza koja je dostavljena 'ne ide u pravom smjeru', bez argumentacije šta je greška i koji je to 'pravi smjer'. Ovo ukazuje na još jedan, možda puno teži problem: statističar mora po svaku cijenu 'napraviti' ono što je istraživač zamislio, makar podaci govore potpuno suprotno.

Česte greške koje se prave su:

1. Odsustvo objašnjenja o operativnim, analitičkim i drugim ograničenjima ankete. Primjer je broj subjekata koji je planiran i stvarno realizovan, broj kompletnih i nekompletnih odgovora i slično. Drugi primjer se odnosi na ograničenja metode, npr. mali broj elemenata po određnoj kombinaciji kriterija (npr. 'Odziv subjekata sa opštine X je bio izuzetno nizak pa su podaci u dijelu ... obrađivani bez njih').
2. Analiza od strane osobe koja nije imala učešća u bilo kojoj fazi pripreme i realizacije ankete (uradimo anketu, a onda tražimo ko bi to mogao 'obraditi').
3. Objašnjenja grafikona na način da se 'prepričava' podatak koji je vidljiv, bez zaključaka ili tumačenja u svjetlu hipoteza.
4. Odsustvo deskriptivne statistike kojom se dobija opšta slika uzorka po raznim kriterijima;
5. Analiza u svrhe naučno istraživačkog rada koja ne sadrži testiranje, kojim se vrši provjera strukture podataka, dobijaju trendovi, utvrđuju zavisnosti, što nosi nova saznanja kao osnovni cilj.
6. Korištenje parametarskih testova za kategorijske podatke. Primjer su ocjene na skali od 1 do 5 na osnovu kojih se računa prosjek koji je parametar u npr. t-testu. Ovo je jedna od najgrubljih grešaka u statističkoj obradi. Prosjeci se koriste u parametarskim testorima koriste samo na osnovu 'mjerenih' podataka (težina, visina, iznos, ...). Ako su to predmet obrade ocjene sa Likertove skale prosjek 3,7 znači 'između 3 i 4, bliže 4 odnosno sklonost ocjeni 4'. Ako se to tretira kao 'mjereni' prosjek postoji rizik da se to tumači kao 'ni za ni protiv zarez 7'.

7. Odsustvo analiza po kriterijima iz opštih podataka (oblik organizovanja, djelatnost, ...).
8. Korištenje korelacije kao pokazatelja uzročno posljedične odnosno funkcionalne veze.
9. Odsustvo testiranja odnosno identifikacije anomalija, koje imaju ili mogu imati značajan uticaj na rezultate.
10. Neadekvatna ili neosnovana generalizacija na osnovu p-vrijednosti.
11. Odsustvo koordinacije voditelja ankete i statističara, ili 'obrada' od strane voditelja ankete koji ne posjeduje kompetencije za takav pristup.

Savjeti koje treba slijediti su:

- Anketa se u svim fazama provodi u uskoj saradnji sa osobom koja će vršiti obradu podataka kako bi obje strane dale svoj doprinos konačnom rezultatu. Ovo podrazumijeva i testiranje na simuliranim podacima, razradu varijanti u slučaju da nisu zadovoljeni svi potrebni uslovi (obim uzorka, kategorije korisnika i/ili podataka, ...). Obrada se na taj način ubrzava, uz adekvatan nivo kvaliteta i vjerodostojnosti.
- Voditelj ankete treba poznavati osnovne statističke tehnike u svom domenu rada. Na taj način nije prepušten slijepom vjerovanju statističaru, kao alibiti za eventualni neuspjeh.
- Analizu treba obavljati osoba koja ulaže napor da razumije kontekst, ograničenja i pravila domena iz kojeg dolaze podaci, kako bi se izbjegao formalni pristup korištenja metoda i pružila pomoć voditelju ankete.

ZAKLJUČAK

Provođenje ankete može biti tegobno i frustrirajuće. Uslov da se to ne desi je svestrana, detaljna priprema. To nije osobit problem ako se radi o kraćim, usko fokusiranim anketama. Međutim, u slučajevima složenih i/ili dugotrajnih istraživanja, priprema i provođenje anketa postaje prvi i osnovni interes i prioritet u svakom pogledu. Greške u fazi pripreme se vraćaju kao bumerang uz rizik degradacije cijelog posla, pa i kompromitacije naučnog rada i rezultata.

Treba još jednom naglasiti važnost zajedničkog rada voditelja ankete i osobe koja će obrađivati rezultate.

LITERATURA:

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Survey
[2] https://sh.wikipedia.org/wiki/Anketa
[3] https://edtechbooks.org/designing_surveys/validity_threats
[4] https://qualaroo.com/blog/survey-errors/

Doc.dr.sc. Lena Sigurnjak[203]

STRATEŠKO PLANIRANJE LJUDSKIH POTENCIJALA I PRAĆENJE USPJEŠNOSTI UNUTAR PODUZEĆA
STRATEGIC PLANNING OF HUMAN RESOURCES AND PERFORMANCE MONITORING WITHIN THE COMPANY

SAŽETAK

Strateško planiranje ljudskih resursa i praćenje uspješnosti ključni su za dugoročni uspjeh poduzeća. Cilj je uskladiti radnu snagu s organizacijskim ciljevima i ciljevima i pratiti napredak kroz praćenje učinka pomoću ključnih pokazatelja učinka. Loše planiranje i praćenje mogu dovesti do smanjene produktivnosti i gubitka prihoda. Tvrtke mogu koristiti metode kao što su softver za planiranje radne snage i analitiku podataka za razvoj učinkovitih strategija i sustava. Učinkoviti sustavi zahtijevaju komunikaciju i suradnju između HR stručnjaka, menadžera i zaposlenika. Fokus bi trebao biti na upravljanju rizikom i najboljoj praksi za postizanje dugoročnog uspjeha. Problem neučinkovitog planiranja ljudskih potencijala i praćenja učinka unutar poduzeća često je uzrokovan nedostatkom resursa, lošom komunikacijom i neadekvatnom obukom. Tvrtke mogu koristiti različite alate i tehnologije za podršku svojim sustavima za planiranje ljudskih resursa i praćenje učinka, uključujući softver za planiranje radne snage i analizu podataka.

Ključne riječi: *planiranje, ljudski resursi, upravljanje rizikom, praćenje učinka.*

SUMMARY:

Strategic human resource planning and performance monitoring are key to the long-term success of a company. The goal is to align the workforce

[203] Doc.dr.sc. Lena Sigurnjak , Sveučilište u Slavonskom Brodu, lsigurnjak@unisb.hr

with organizational goals and objectives and monitor progress through performance monitoring using key performance indicators. Poor planning and monitoring can lead to reduced productivity and lost revenue. Companies can use methods such as workforce planning software and data analytics to develop effective strategies and systems. Effective systems require communication and cooperation between HR professionals, managers and employees. The focus should be on risk management and best practices to achieve long-term success. The problem of ineffective human resource planning and performance monitoring within companies is often caused by a lack of resources, poor communication and inadequate training. Companies can use a variety of tools and technologies to support their HR planning and performance monitoring systems, including workforce planning software and data analytics.

Keywords*: planning, human resources, risk management, performance monitoring.*

JEL: O21, O15

UVOD

U današnjem konkurentnom poslovnom okruženju, organizacije se moraju usredotočiti na strateško planiranje ljudskih resursa i praćenje učinka kako bi osigurale dugoročni uspjeh. Strateško planiranje ljudskih potencijala uključuje usklađivanje radne snage organizacije s njenim ciljevima, dok praćenje učinka omogućuje organizacijama da prate svoj napredak i uvedu potrebne prilagodbe kako bi poboljšale svoju ukupnu izvedbu.

Ovaj će se rad baviti planiranjem ljudskih resursa i praćenjem učinka unutar poduzeća te će istražiti metode koje organizacije mogu koristiti za razvoj učinkovitih strategija i sustava. Svrha ovog rada je istražiti važnost strateškog planiranja ljudskih resursa i praćenja učinka unutar poduzeća. Rad će pružiti pregled prednosti učinkovitog planiranja ljudskih resursa i praćenja učinka, kao i rizika povezanih s lošim planiranjem i praćenjem. Također će ispitati metode koje tvrtke mogu

koristiti za razvoj učinkovitih strategija i sustava za planiranje ljudskih resursa i praćenje učinka.

Znanstveno-istraživačke metode koje će se koristiti prilikom pisanja ovog rada: induktivna metoda, metoda analize, metoda sinteze, metoda dokazivanja, metoda klasifikacije, metoda deskripcije, metoda kompilacije, komparativna metoda.

1. POJMOVNO ODREĐENJE LJUDSKIH POTENCIJALA

Koncept ljudskog potencijala odnosi se na urođene sposobnosti, talente i vještine koje pojedinci posjeduju, a koje se mogu razviti i maksimizirati kako bi se postigao uspjeh i ispunjenje u različitim područjima života. Međutim, određivanje ljudskog potencijala složen je i višestruk proces koji uključuje nekoliko čimbenika. Jedan od načina konceptualizacije ljudskog potencijala je kroz leću teorije višestruke inteligencije, koja sugerira da pojedinci posjeduju različite vrste inteligencije, uključujući lingvističku, logičko-matematičku, prostornu, tjelesno-kinestetičku, glazbenu, interpersonalnu, intrapersonalnu i naturalističku inteligenciju. Ova teorija sugerira da se pojedinci mogu istaknuti u različitim područjima, a razumijevanje vlastitih snaga i slabosti može pomoći u prepoznavanju i razvoju njihovog potencijala. (Bahtijarević-Šiber, 1999)

Drugi način konceptualizacije ljudskog potencijala je kroz ideju mentalnog sklopa rasta, koji sugerira da pojedinci mogu razviti svoje sposobnosti kroz trud, upornost i otpornost. Ovaj pristup naglašava važnost prihvaćanja izazova, učenja iz neuspjeha i traženja povratnih informacija za poboljšanje i rast. Nadalje, na koncept ljudskog potencijala također mogu utjecati okolišni i društveni čimbenici, kao što su odgoj, obrazovanje, kulturno podrijetlo, pristup resursima i društvena očekivanja. Ti čimbenici mogu olakšati ili spriječiti sposobnost pojedinca da postigne svoj puni potencijal. (Bahtijarević-Šiber,1999)

Stope sudjelovanja radne snage važni su pokazatelji proizvodnog potencijala društva, a napori da se povećaju stope sudjelovanja, osobito među tradicionalno marginaliziranim skupinama, mogu dovesti do povećanog gospodarskog rasta i razvoja. Ljudski kapital odnosi se na znanje, vještine i sposobnosti koje pojedinci posjeduju i koji se mogu koristiti za proizvodnju ekonomske vrijednosti. Uključuje formalno obrazovanje i obuku, radno iskustvo i druge oblike ljudskog razvoja.

Pojedinci s visokom razinom ljudskog kapitala vjerojatno će biti produktivniji, zarađivati veće plaće i više pridonositi gospodarskom rastu od onih s nižom razinom. (Huselid, 1995)

Upravljanje ljudskim potencijalima složen je zadatak koji se neprestano mijenja i zahtijeva duboko razumijevanje kako potreba organizacije tako i potreba njezinih zaposlenika. Učinkovito upravljanje ljudskim resursima može dovesti do povećanja produktivnosti, zadovoljstva zaposlenika i na kraju uspjeha organizacije. Međutim, loše upravljanje ljudskim resursima može rezultirati visokim stopama fluktuacije, niskim moralom, pa čak i pravnim problemima. Jedan od ključnih izazova u upravljanju ljudskim resursima je pronaći pravu ravnotežu između potreba organizacije i potreba zaposlenika. S jedne strane, organizacije moraju osigurati da imaju prave ljude s pravim vještinama za postizanje svojih ciljeva. S druge strane, zaposlenici se trebaju osjećati cijenjenima i potporom kako bi bili motivirani i angažirani u svom poslu. (Baltazar, 2017)

Upravljanje ljudskim resursima uključuje postavljanje jasnih očekivanja za učinak zaposlenika i pružanje povratnih informacija o tome koliko zaposlenici ispunjavaju ta očekivanja. To može uključivati postavljanje ciljeva i ciljeva izvedbe, praćenje napretka i redovito pružanje povratnih informacija. Stručnjaci za ljudske resurse također moraju biti vješti u rješavanju problema s učinkom, pružanju obuke i podrške kako bi pomogli zaposlenicima da poboljšaju svoj učinak i poduzimaju korektivne mjere kada je to potrebno. (Buble, 2010) Upravljanje ljudskim resursima uključuje prepoznavanje i privlačenje vrhunskih talenata u organizaciju. To uključuje izradu opisa poslova koji točno odražavaju vještine, znanja i sposobnosti potrebne za svaki posao, a zatim korištenje različitih metoda zapošljavanja za privlačenje kvalificiranih kandidata. Stručnjaci za ljudske resurse također moraju biti vješti u procjeni kandidata kroz intervjue, provjere preporuka i drugim metodama te u donošenju informiranih odluka o tome kojeg kandidata odabrati za posao. (Ulrich, 1998)

Motivacija i poriv također su važni aspekti ljudskog potencijala jer utječu na spremnost pojedinca da naporno radi i postigne svoje ciljeve. Osobne vrijednosti i etika još su jedan važan aspekt ljudskog potencijala. Svaka osoba ima vlastiti skup vrijednosti i etike koji vode njeno ponašanje i donošenje odluka. (Bahtijarević-Šiber,2014) Ove vrijednosti i etika

važne su na radnom mjestu jer pomažu zaposlenicima da donose etičke odluke i pridonose pozitivnoj radnoj kulturi. Tjelesne sposobnosti, kao što su snaga, izdržljivost i koordinacija, također su važni aspekti ljudskog potencijala jer omogućuju pojedincima da obavljaju fizičke zadatke. Konačno, osobine ličnosti važan su aspekt ljudskog potencijala. Pojedinci imaju različite osobine ličnosti koje utječu na njihovo ponašanje, kao što su ekstrovertnost, susretljivost, savjesnost i otvorenost prema iskustvu. Ove osobine mogu utjecati na način na koji pojedinci rade s drugima, njihov pristup rješavanju problema i njihov ukupni radni učinak. (Bahtijarević-Šiber,2014)

Jedna od ključnih prednosti inicijativa za angažiranje zaposlenika je povećana produktivnost i učinak. Angažirani zaposlenici imaju tendenciju da budu predaniji svom poslu i vjerojatnije je da će ići iznad i dalje od zahtjeva posla kako bi postigli organizacijske ciljeve. Ovaj povećani napor može dovesti do viših razina produktivnosti i učinka, što zauzvrat može imati pozitivan učinak na krajnji rezultat organizacije. (Boxall & Purcell, 2011)

2. PLANIRANJE LJUDSKIH POTENCIJALA

Planiranje ljudskih potencijala bitan je proces za organizacije kako bi se osiguralo da imaju prave ljude s pravim vještinama i sposobnostima za postizanje svojih ciljeva. Međutim, postoji nekoliko čimbenika koji mogu utjecati na proces planiranja ljudskih potencijala u organizaciji. Prvi čimbenik je vanjsko okruženje, koje uključuje ekonomske uvjete, političku stabilnost, tehnološki napredak i demografske promjene. Ovi vanjski čimbenici mogu imati značajan utjecaj na proces planiranja ljudskih resursa u organizaciji, budući da mogu utjecati na dostupnost talenata, troškove zapošljavanja te vještine i znanja potrebna organizaciji. (Wright & McMahan, 2011)

Drugi faktor je unutarnje okruženje, koje uključuje kulturu, strukturu i stil upravljanja organizacije. Ovi unutarnji čimbenici mogu utjecati na sposobnost organizacije da privuče i zadrži talente, kao i na učinkovitost procesa planiranja ljudskih resursa. Treći čimbenik su strateški ciljevi i ciljevi organizacije. Proces planiranja ljudskih resursa mora biti usklađen sa strateškim ciljevima organizacije jer će oni odrediti vještine, znanja i sposobnosti koje organizacija zahtijeva. (Buble, M. 2000)

Cilj planiranja ljudskih potencijala je osigurati da organizacija ima pravu kombinaciju zaposlenika kako bi zadovoljila svoje potrebe. To uključuje procjenu potrebnog broja zaposlenika, njihovih vještina i iskustva te njihove raznolikosti. Imajući raznoliku radnu snagu s mješavinom vještina i iskustva, organizacija se može bolje prilagoditi promjenjivim poslovnim potrebama i ostati konkurentna. Planiranje ljudskih resursa također ima za cilj riješiti sve nedostatke u radnoj snazi organizacije. Na primjer, ako organizaciji nedostaju zaposlenici s određenim vještinama ili iskustvom, proces planiranja može identificirati mogućnosti obuke i razvoja kako bi se popunile te praznine. Slično tome, ako se organizacija suočava s velikom fluktuacijom ili niskim angažmanom zaposlenika, proces planiranja može identificirati strategije za poboljšanje zadržavanja i angažmana. (Thompson, Strickland & Gamble, 2006)

Učinkovito planiranje ljudskih potencijala također ima nekoliko prednosti za organizaciju osim postizanja njezinih ciljeva. Jedna od prednosti je povećana učinkovitost i produktivnost. Usklađivanjem radne snage s ciljevima organizacije, osiguravanjem prave kombinacije vještina i iskustva te optimiziranjem korištenja resursa, organizacija može djelovati učinkovitije i postići bolje rezultate uz manje truda. Još jedna prednost planiranja ljudskih resursa je bolje donošenje odluka. Imajući jasno razumijevanje radne snage i njenih potreba, organizacija može donositi informirane odluke o zapošljavanju, obuci i razvoju. To može dovesti do boljih rezultata i učinkovitije upotrebe resursa. (Dessler, 2017)

Analiza posla obično uključuje kombinaciju kvalitativnih i kvantitativnih metoda prikupljanja podataka. Kvalitativne metode, kao što su intervjui i promatranje, koriste se za prikupljanje informacija o zadacima, dužnostima i odgovornostima povezanim s poslom. (Jambrek & Penić, 2008) Kvantitativne metode, kao što su ankete i upitnici za posao, koriste se za prikupljanje podataka o znanju, vještinama i sposobnostima potrebnim za obavljanje posla. Analiza posla također je važna za osiguravanje usklađenosti sa zakonskim i regulatornim zahtjevima.

3. POJAM STRATEŠKOG MENADŽMENTA

Učinkovito strateško upravljanje zahtijeva snažno razumijevanje unutarnjeg i vanjskog okruženja organizacije, kao i sposobnost donošenja strateških odluka koje su u skladu s misijom i ciljevima organizacije. Strateško upravljanje ključno je za organizacije koje žele uspjeti u današnjem poslovnom okruženju koje se brzo mijenja, jer pomaže osigurati da je organizacija spremna za izazove i prilike koje dolaze. (Ledić, 2015)

Formuliranje strategije obično uključuje provođenje temeljite analize unutarnjeg i vanjskog okruženja organizacije, uključujući procjenu snaga i slabosti organizacije, kao i mogućnosti i prijetnji u vanjskom okruženju. Provedba strategije uključuje raspodjelu resursa, izradu akcijskih planova i praćenje napretka. Ova komponenta procesa strateškog upravljanja ključna je za osiguravanje da se strategija organizacije učinkovito provodi i da se ostvaruje napredak prema postizanju organizacije. (Vuković & Bačić, 2018)

Dobro definirana strategija trebala bi dati jasan smjer za organizaciju i pomoći da se osigura njezin dugoročni uspjeh. (Lawler & Mohrman, 2003) Osim ranije navedene definicije, važno je napomenuti da strategija nije samo jednokratna odluka ili plan. Umjesto toga, to je stalan proces koji uključuje kontinuiranu procjenu i prilagodbu ciljeva, resursa i okruženja organizacije.

Uloga menadžmenta u definiranju strategije uključuje sljedeće:

1. Postavljanje smjera: menadžment je odgovoran za postavljanje smjera organizacije definiranjem njezine misije, vizije i vrijednosti. To daje okvir za razvoj strateškog plana i pomaže osigurati da su sve odluke usklađene s cjelokupnom svrhom organizacije.

2. Identificiranje snaga i slabosti: Uprava mora provesti temeljitu analizu snaga i slabosti organizacije kako bi utvrdila gdje ima konkurentsku prednost, a gdje se treba poboljšati. Ova bi analiza trebala uključivati procjenu resursa, sposobnosti i temeljnih kompetencija organizacije.

3. Provođenje analize okoliša: uprava mora analizirati vanjsko okruženje kako bi identificirala prilike i prijetnje koje mogu utjecati na

organizaciju. Ova bi analiza trebala uključivati procjenu konkurentskog okruženja, regulatornog konteksta i drugih čimbenika koji mogu utjecati na uspjeh organizacije.

4. Razvijanje strategija: na temelju analize snaga, slabosti, prilika i prijetnji, menadžment mora razviti skup strategija koje će omogućiti organizaciji da postigne svoje ciljeve. Te bi strategije trebale biti usklađene s misijom, vizijom i vrijednostima organizacije i trebale bi utjecati na njezine snage dok se bave njezinim slabostima.

5. Priopćavanje plana: nakon što je strateški plan razvijen, uprava ga mora prenijeti cijeloj organizaciji kako bi osigurala da svi zaposlenici razumiju ciljeve, ciljeve i strategije organizacije. Ova komunikacija trebala bi uključivati jasne metrike za mjerenje napretka i trebala bi biti popraćena planom za praćenje i prilagođavanje plana prema potrebi. (Jurčević, 2013).

4. ISTRAŽIVANJE O PERCEPCIJI PROVEDBE I REALIZACIJE LJUDSKIH POTENCIJALI KAO FAKTORA USPJEŠNOSTI POSLOVANJA

U nastavku rada analizirano je anketno istraživanje temeljno na ljudskim potencijalima kao faktoru uspješnosti poslovanja. Putem grafova su prikazani i objašnjeni dobiveni rezultati istraživanja. U današnje vrijeme, praćenje rada zaposlenika postaje sve važnije u svrhu postizanja bolje učinkovitosti i uspjeha u poslovanju. Praćenje rada zaposlenika može uključivati razne metode poput praćenja vremena, praćenja aktivnosti, praćenja korištenja računala i drugih tehnoloških alata. Ova analiza ankete provedene na uzorku od 57 zaposlenih studenata s ciljem istraživanja učestalosti praćenja rada zaposlenika u firmama u kojima rade. Cilj ove analize je dobiti uvid u stavove i mišljenja zaposlenika o učestalosti i učinkovitosti praćenja rada, kao i o utjecaju toga na njihov radni učinak i zadovoljstvo poslom. Rezultati ove analize mogu biti korisni za donošenje odluka o poboljšanju procesa praćenja rada i poboljšanju radnog okruženja u cilju postizanja veće produktivnosti i zadovoljstva zaposlenika.

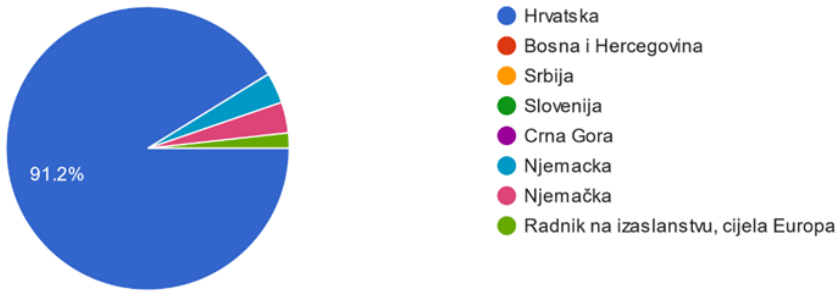
4.1. Metodologija istraživanja

Istraživanje je provedeno putem ankete koja je sadržavala 12 pitanja kojima se ispitivalo kako firme posluju i u kakvim okruženjima rade studenti. Uzorak ankete sastojao se od 57 zaposlenih studenata, koji rade u različitim industrijama i sektorima. Cilj ovog istraživanja je bio pružiti uvid u to kako se firme odnose prema praćenju rada zaposlenika te koliko često provode aktivnosti praćenja. Analiza ankete će također otkriti jesu li studenti zadovoljni načinom na koji se njihov rad prati te hoće li biti potrebe za poboljšanjem prakse praćenja rada u njihovim radnim okruženjima. U nastavku će se detaljnije analizirati rezultati ankete te dati uvid u ključne nalaze ovog istraživanja. Većina ispitanika (52 studenata) je hrvatskog podrijetla, što čini 92% od ukupnog broja ispitanika. Ostatak ispitanika dolazi iz drugih zemalja.

4.2. Analiza anketnog istraživanja

Ovim radom prikazano je sedam grafikona. U nastavku slijedi grafikon 1. koji prikazuje strukturu zaposlenih prema zemlji zaposlenja

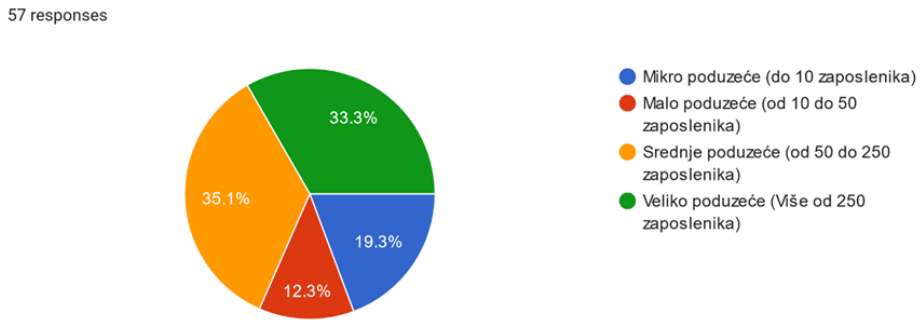
Grafikon 1. Informacije o geografskoj strukturi zaposlenja ispitanika sukladno ovom istraživanju

Izvor: Rezultat samostalnog istraživanja

U nastavku slijedi grafikon 2. koji prikazuje veličinu poduzeća u kojima su ispitanici zaposleni (mikro, mala srednja i velika poduzeća)

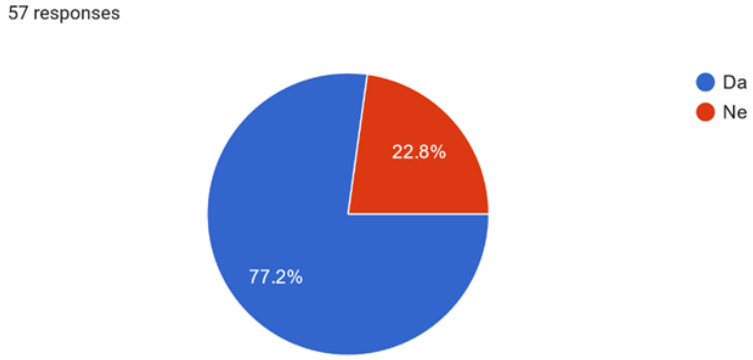
Grafikon 2. Informacije o veličini poduzeća zaposlenja ispitanika sukladno ovom istraživanju

Izvor: Rezultat samostalnog istraživanja

Anketa je također postavila pitanje analizirano u grafikonu 3 o provođenju sustavnog praćenja rada zaposlenika, na koje je 77,2% ispitanika odgovorilo potvrdno. Ovaj visoki postotak pokazuje da su tvrtke u kojima rade studenti svjesne važnosti praćenja rada svojih zaposlenika.

Grafikon 3. Informacije o sustavnom praćenju rada zaposlenika

Izvor: Rezultat samostalnog istraživanja

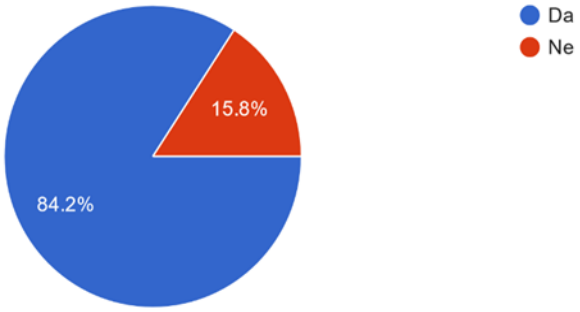
S druge strane, istraživanja provedena u drugim zemljama pokazuju da je postotak tvrtki koje provode sustavno praćenje rada zaposlenika još veći. Primjerice, istraživanje provedeno u SAD-u pokazalo je da 94% tvrtki provodi neki oblik praćenja rada zaposlenika, dok je u EU prosjek oko 80%. Ovi podaci ukazuju na to da je praćenje rada zaposlenika postalo sve važnije u poslovanju, te da tvrtke sve više prepoznaju vrijednost praćenja i analize rada zaposlenika kako bi poboljšale svoje

poslovanje. Postoje mnoga druga istraživanja koja se bave pitanjem praćenja rada zaposlenika u organizacijama. Neka istraživanja pokazuju da su menadžeri skloni provođenju sve većeg nadzora nad radom zaposlenika, dok druga istraživanja pokazuju da zaposlenici osjećaju da je previše nadzora i da se to negativno odražava na njihovu produktivnost i zadovoljstvo poslom. Također, postoje istraživanja koja se bave različitim oblicima nadzora, poput korištenja softvera za praćenje rada ili video nadzora na radnom mjestu.

Jedno od značajnijih istraživanja provedenih u SAD-u pokazalo je da se više od polovice zaposlenika osjeća kao da su pod stalnim nadzorom, dok se samo mali broj zaposlenika osjeća kao da imaju dovoljnu autonomiju u radu. Također, istraživanje je pokazalo da se većina zaposlenika slaže da je praćenje radnih aktivnosti potrebno za radne procese, ali da previše nadzora negativno utječe na njihovu motivaciju i zadovoljstvo poslom. Druga istraživanja su se bavila pitanjem utjecaja tehnologije na praćenje rada zaposlenika, poput korištenja softvera za praćenje radnog vremena ili praćenja elektroničke pošte zaposlenika. Takva istraživanja su pokazala da tehnologija može biti korisna za praćenje radnih aktivnosti, ali da previše nadzora može dovesti do nezadovoljstva zaposlenika i smanjenja njihove produktivnosti.

Rezultati ankete sukladno grafikonu 4 pokazuju da veliki broj ispitanika (84,2%) smatra da je kontroliranje rada zaposlenika jako važno za firme u kojima rade. Ovo ukazuje na visoku razinu svijesti o važnosti praćenja i nadzora nad radom zaposlenika u poslovnom svijetu. Usporedba ovih rezultata s drugim istraživanjima u području upravljanja ljudskim resursima pokazuje da su studenti svjesni važnosti praćenja rada zaposlenika u poslovnom okruženju. Prema istraživanju provedenom u SAD-u, više od 75% poslodavaca smatra da je nadzor nad radom zaposlenika važan za poslovanje tvrtke (Harvard Business Review). S druge strane, istraživanje provedeno u Europi pokazuje da samo 50% radnika smatra da je kontroliranje rada u njihovoj tvrtki učinkovito.

Grafikon 4.Provođenje kontrole i praćenja rada zaposlenika za poduzeće

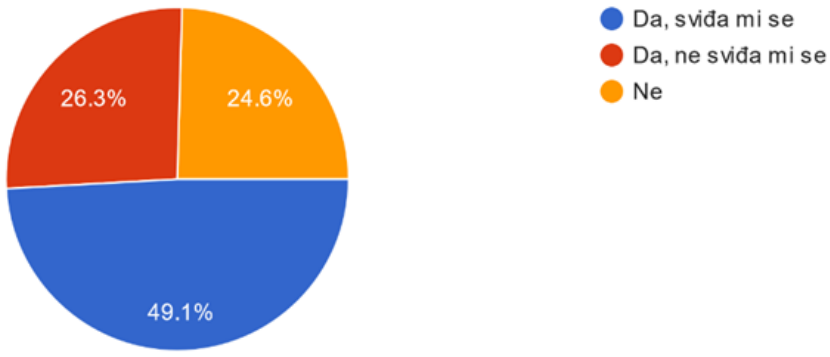

Izvor: Rezultat samostalnog istraživanja

Upravljanje ljudskim resursima uključuje prilagodbu procesa i praksi tvrtke tako da se osigura učinkovito korištenje ljudskih resursa za postizanje poslovnih ciljeva. Praćenje rada zaposlenika je ključni dio upravljanja ljudskim resursima i pomaže tvrtkama da identificiraju potencijalne probleme, unaprijede procese rada i povećaju produktivnost. Stoga, visoki postotak studenata koji smatraju da je kontroliranje rada važno ukazuje na važnost učinkovitog upravljanja ljudskim resursima za poslovni uspjeh.

Grafikon 5 prikazuje sliku o praćenju rada zaposlenih 49,1% ispitanika je odgovorilo kako se susrelo s praćenjem rada i kako im se sviđa ta praksa, dok 26,3% tvrdi da im se ne sviđa praćenje i kontroliranje rada zaposlenih. 24,6% ispitanika se uopće nije susrelo s ovom praksom.

Grafikon 5. Zadovoljstvo i prihvaćanje kontrole zaposlenika od strane zaposlenika

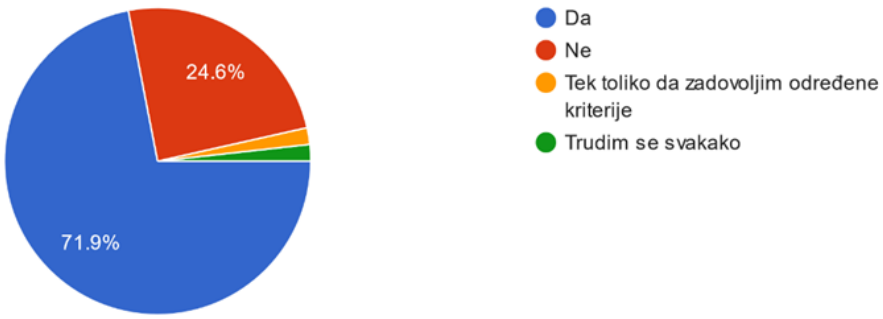

Izvor: Rezultat samostalnog istraživanja

Prema nekim drugim istraživanjima, većina zaposlenika podržava kontrolu rada, ali pod uvjetom da se provodi na pravi način. U jednom istraživanju provedenom u SAD-u, 60% zaposlenika smatra da je praćenje rada važno za poboljšanje produktivnosti, dok 37% smatra da to nije potrebno. Međutim, kada se radi o nadzoru nad elektroničkom poštom i internet korištenjem, većina zaposlenika je manje sklonija podržati takve prakse. Prema istraživanju u Velikoj Britaniji, 48% zaposlenika smatra da poslodavci ne bi trebali imati pristup njihovoj elektroničkoj pošti, a 37% zaposlenika smatra da poslodavci ne bi trebali imati pristup njihovim privatnim računima na društvenim mrežama. (Marušić & Varga, 2012)To ukazuje na važnost ravnoteže između kontrole rada i zaštite privatnosti zaposlenika.

Sukladno grafikonu 6 na pitanje o tome bi li se trudili više kada bi znali da je njihov rad praćen i vrednovan, većina (71,9%) ispitanika odgovara potvrdno, dok 24,6% ispitanika odgovara kako se ne bi trudili više.

Grafikon 6. Povećanje truda zaposlenika kada je informiran da se rad vrednuje

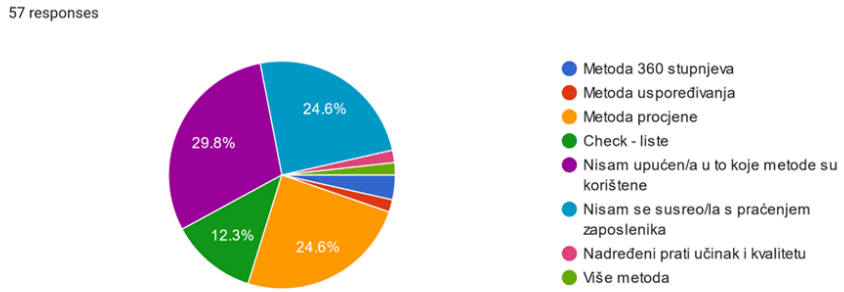
Izvor: Rezultat samostalnog istraživanja

Prema istraživanjima o motivaciji zaposlenika, moguće je zaključiti da postoji veza između praćenja i vrednovanja rada zaposlenika te njihove motivacije za rad. Naime, brojna istraživanja pokazuju da kada zaposlenici osjete da se njihov rad prati i vrednuje, te da su njihovi napori prepoznati i nagrađeni, postaju motiviraniji za daljnji rad i trude se postići još bolje rezultate. Usporedivši ove nalaze s rezultatima ankete provedene na uzorku od 57 zaposlenih studenata, možemo primijetiti slične trendove, s obzirom da je većina ispitanika (71,9%) odgovorila kako bi se trudili više kada bi znali da se njihov rad prati i vrednuje. Ovi

nalazi upućuju na važnost praćenja i vrednovanja rada zaposlenika kao motivacijskog faktora, te na to da bi kompanije trebale ozbiljno razmotriti ovu praksu kako bi motivirale svoje zaposlenike i potaknule ih na daljnji napredak.

U nastavku slijedi grafikon 7. koji prikazuje korištene metode kontrole zaposlenika na radnom mjestu.

Grafikon 7. Informacije o korištenim metodama kontrole zaposlenika na radnom mjestu

Izvor: Rezultat samostalnog istraživanja

Na pitanje o vrsti metoda koje su korištene, ako se izuzme broj ispitanika koji se nije susretao s ovim praksama, 24,6% ispitanika tvrdi kako se susrelo sa metodom procjene.

Metoda procjene se odnosi na procjenu performansi i uspjeha zaposlenika putem različitih tehnika, kao što su ocjene prema kriterijima, procjena kompetencija, ocjena učinka, itd. Ovaj pristup se koristi u svrhu vrednovanja učinkovitosti zaposlenika, davanja povratnih informacija o radu i očekivanjima, te pružanja potpore zaposleniku u razvoju karijere.
Usporedba s drugim istraživanjima pokazuje da je metoda procjene vrlo česta u poslovnim praksama. Prema jednom istraživanju objavljenom u časopisu "Journal of Applied Psychology", više od 90% organizacija koristi neku vrstu metode procjene performansi zaposlenika. Također, istraživanje koje je proveo "Society for Human Resource Management" pokazalo je da su ocjene prema kriterijima najčešća metoda procjene u organizacijama diljem svijeta. (Harvard Business Review)
Iz ove ankete možemo vidjeti da se 24,6% ispitanika susrelo s ovom metodom, što upućuje na to da se i u našoj zemlji koristi ovaj pristup u poslovnim praksama. Važno je naglasiti da se u anketi ne navodi koji su

kriteriji korišteni u ocjenjivanju zaposlenika te stoga ne možemo uspoređivati rezultate s drugim istraživanjima u kojima se različiti kriteriji koriste u metodi procjene.

4.3. Rasprava

Kada je riječ o ljudskom kadru, ključno je prepoznati to da ljudski potencijal i vrednovanje ljudskog rada imaju važnu ulogu u oblikovanju strategije organizacije. Strategija ne treba uzimati u obzir samo potencijal zaposlenika, nego i njihove stvarne performanse, motivaciju i razvojni potencijal. Organizacija može uspostaviti strategiju koja maksimizira iskorištavanje ljudskog kapitala i podržava rast i razvoj zaposlenika. Strategija treba osigurati da postoje sustavni i pravedni procesi koji omogućuju pravilnu procjenu i pružaju povratne informacije zaposlenicima. Osim toga, strategija treba poticati sudjelovanje zaposlenika u postavljanju ciljeva i evaluaciji vlastitog rada. To zaposlenicima omogućuje da se osjećaju uključenima i osnaženima te pridonosi njihovom angažmanu i motivaciji.

Jedan od mogućih načina usklađivanja strategije s ljudskim kadrom je identifikacija i razvoj talenata unutar organizacije. To može uključiti prepoznavanje zaposlenika s visokim potencijalom i pružanje prilika za njihov rast i razvoj. Također, može uključivati strukturirane programe obuke, mentorstva, rotacije posla ili druge aktivnosti koje će omogućiti zaposlenicima da razviju svoje vještine i stječu nove kompetencije. Strategija također treba promovirati sustavno usklađivanje ciljeva zaposlenika s ciljevima organizacije kako bi se osiguralo da svi radni zadaci i aktivnosti podržavaju ostvarenje strateških ciljeva. Važno je i da strategija podržava kulturu povjerenja i transparentnosti u organizaciji, te ovo znači da zaposlenici trebaju biti informirani o očekivanjima, kriterijima vrednovanja i procesu donošenja odluka. Jasna komunikacija o strategiji i vrednovanju rada zaposlenika može pomoći u izgradnji povjerenja između zaposlenika i organizacije te ojačati njihovu motivaciju i predanost ostvarenju ciljeva.

Vrednovanje rada zaposlenika predstavlja proces procjene učinka zaposlenika u odnosu na njihove zadatke, ciljeve i očekivanja. To je ključni aspekt u upravljanju ljudskim resursima u organizaciji i važan

faktor u određivanju razine plaća, napredovanja i dodjele drugih povlastica.
Postoji nekoliko metoda vrednovanja rada zaposlenika, a jedna od najčešćih je metoda procjene. Ova metoda uključuje evaluaciju zaposlenikovih sposobnosti, ponašanja i postignuća tijekom određenog razdoblja. U ovu metodu mogu biti uključeni menadžeri, nadređeni i kolege zaposlenika, a mogu se koristiti i različiti alati za procjenu, kao što su upitnici i intervju.

Međutim, postoji i nekoliko drugih metoda vrednovanja rada zaposlenika, uključujući metodu 360 stupnjeva, u kojoj se zaposlenik ocjenjuje od strane nadređenih, kolega, podređenih i samog sebe, te metodu ciljeva, koja se fokusira na postizanje konkretnih ciljeva i mjeri uspjeh prema tome. Važno je napomenuti da vrednovanje rada zaposlenika može biti kontroverzna tema, jer postoji mogućnost da zaposlenici osjećaju da su nepravedno ocijenjeni ili da ne dobivaju dovoljno povratnih informacija. Stoga je važno da organizacije osiguraju da postoji jasna komunikacija i objašnjenje kriterija procjene, te da se osigura da se proces odvija na pravedan način.(Society of Human Resource Management)

Također, važno je istaknuti da vrednovanje rada zaposlenika nije samo jednosmjerni proces u kojem se samo ocjenjuje rad zaposlenika. To je proces u kojem se zaposlenici također pozivaju na sudjelovanje u postavljanju ciljeva i evaluaciji svog vlastitog rada. To može pomoći u izgradnji povjerenja između zaposlenika i organizacije te poboljšati angažman zaposlenika. Jedan od pozitivnih aspekata vrednovanja rada zaposlenika je mogućnost prepoznavanja i nagrađivanja zaposlenika koji svoj posao obavljaju na najbolji mogući način. Ovo može motivirati ostale zaposlenike da se trude više i postižu bolje rezultate u radu, što može dovesti do poboljšanja poslovanja tvrtke. Vrednovanje rada zaposlenika također može pomoći u identifikaciji slabosti u poslovanju tvrtke te u pronalaženju načina za njihovo rješavanje.

Međutim, postoji i nekoliko negativnih aspekata vrednovanja rada zaposlenika koji se moraju uzeti u obzir. Jedan od njih je mogućnost da se zaposlenici osjećaju pod pritiskom i da imaju osjećaj da su stalno pod nadzorom. To može dovesti do stresa i nezadovoljstva zaposlenika te do

smanjenja motivacije za rad. Drugi negativni aspekt vrednovanja rada zaposlenika je mogućnost da se zaposlenici usredotoče samo na one aktivnosti koje se procjenjuju, dok ignoriraju druge važne aktivnosti koje se ne procjenjuju. To može dovesti do smanjenja kreativnosti i inovativnosti zaposlenika te do smanjenja sposobnosti tvrtke da se prilagodi promjenjivim tržišnim uvjetima.

Stoga je važno da tvrtke pažljivo pristupaju procesu vrednovanja rada zaposlenika te da uzimaju u obzir obje strane medalje. Potrebno je uspostaviti jasna očekivanja u pogledu postignuća zaposlenika te pružiti potporu i podršku zaposlenicima kako bi im se omogućilo da uspiju. Važno je nagraditi zaposlenike koji dobro obavljaju svoj posao, ali isto tako i pomoći onima koji imaju problema u svom radu da se poboljšaju. Uz pravilan pristup, proces vrednovanja rada zaposlenika može biti koristan za tvrtku i njezine zaposlenike.

ZAKLJUČAK

Za organizacije je važno osiguravanje procesa praćenja i ocjenjivanja koji će podržavati razvoj i iskorištavanje ljudskih potencijala unutar organizacije. Umjesto samog fokusa na procjenu postignuća, strategije trebaju uključivati i aktivnosti koje promiču kontinuirani razvoj zaposlenika, motivaciju i angažman. Strategija također može uključivati i aspekte poput planiranja karijere, obrazovanje i razvoj, mentorske programe i programe nagrađivanja. To omogućuje organizaciji da prepozna talente i identificira područja za unaprjeđenje te osigura da zaposlenici imaju prilike za osobni rast i napredovanje. To stvara pozitivno radno okruženje i osigurava da zaposlenici imaju priliku za osobni rast i napredovanje. To stvara pozitivno radno okruženje koje potiče zaposlenike da daju svoj maksimum, razvijaju vještine i doprinose organizacijskim ciljevima. Kroz procese praćenja i ocjenjivanja, organizacija može procijeniti koliko su zaposlenici usklađeni s vrijednostima i ciljevima poduzeća te kako doprinose postizanju ciljeva.

Ljudski potencijal odnosi se na neiskorištene sposobnosti i mogućnosti koje leže u svakom pojedincu. To je urođena sposobnost ljudskih bića da uče, rastu i razvijaju se do svog najvećeg potencijala. Ljudski potencijal može se ostvariti na različite načine, uključujući obrazovanje, obuku,

treniranje, mentorstvo i osobni razvoj. Kada se pojedincima pruže prilike da unaprijede svoje vještine, znanja i sposobnosti, sposobniji su doprinijeti svojim organizacijama i zajednicama te postići svoje osobne i profesionalne ciljeve.

Ostvarivanje ljudskog potencijala također može imati šire društvene i gospodarske koristi, poput smanjenja siromaštva, poboljšanja zdravlja i blagostanja te pokretanja inovacija i gospodarskog rasta. Međutim, često postoje sustavne prepreke koje sprječavaju pojedince da ostvare svoj puni potencijal, kao što su diskriminacija, nedostatak pristupa obrazovanju i obuci te ograničene mogućnosti napredovanja. Sveukupno, prepoznavanje i njegovanje ljudskog potencijala je ključno za napredovanje pojedinaca i društava i zahtijeva predanost pružanju ravnopravnog pristupa obrazovanju, obuci i prilikama za osobni i profesionalni razvoj.

Strategija igra ključnu ulogu u uspjehu svake organizacije. To je višestruk i dinamičan proces koji zahtijeva pažljivo planiranje, izvođenje i procjenu. Razvijanje i provedba učinkovite strategije zahtijeva temeljito razumijevanje ciljeva organizacije, resursa, okruženja i dionika. Uključuje donošenje informiranih odluka o tome koje radnje poduzeti i kako rasporediti resurse za postizanje željenih rezultata. Osim toga, strategija nije jednokratni događaj, već stalan proces koji zahtijeva kontinuiranu procjenu, usavršavanje i prilagodbu promjenjivim okolnostima. Organizacije koje su agilne i osjetljive na promjene imaju veću vjerojatnost da će dugoročno uspjeti. U današnjem poslovnom okruženju koje se brzo mijenja, imati jasnu i učinkovitu strategiju važnije je nego ikada. Ključni aspekt strategije je da ona uključuje donošenje odluka o tome kako alocirati resurse kako bi se postigli željeni rezultati. To zahtijeva duboko razumijevanje unutarnjih snaga i slabosti organizacije, kao i vanjskog okruženja u kojem djeluje. Učinkovita strategija također uključuje proces kontinuirane prilagodbe i usavršavanja na temelju povratnih informacija i promjenjivih okolnosti.

Drugi važan aspekt strategije je potreba za usklađivanjem na svim razinama organizacije. To znači da svi u organizaciji, od viših rukovoditelja do zaposlenika na prvoj liniji, moraju razumjeti cjelokupnu strategiju i svoju ulogu u njezinu provođenju. To također znači da sva

funkcionalna područja organizacije, kao što su marketing, financije i ljudski resursi, moraju raditi zajedno na koordiniran način kako bi se postigli strateški ciljevi organizacije.

Strateško upravljanje vitalan je proces koji pomaže organizacijama da postignu svoje dugoročne ciljeve. Utvrđivanjem snaga, slabosti, prilika i prijetnji organizacije, strateško upravljanje omogućuje liderima donošenje informiranih odluka i razvoj učinkovitih planova za postizanje uspjeha. Uspješno strateško upravljanje zahtijeva duboko razumijevanje vizije, misije i vrijednosti organizacije, kao i sposobnost analize unutarnjih i vanjskih čimbenika koji utječu na njezino poslovanje. Također uključuje učinkovitu komunikaciju, raspodjelu resursa i provedbu planova, kao i kontinuiranu procjenu i prilagodbu kako bi se osiguralo da organizacija ostane konkurentna u poslovnom okruženju koje se stalno mijenja.

Na temelju analize ankete o praćenju i ocjenjivanju zaposlenika može se zaključiti da je značajan dio zaposlenika, posebice onih u srednjim i velikim poduzećima, podložan sustavnom praćenju i ocjenjivanju svog rada. Većina zaposlenika ovu praksu doživljava kao važnu za uspjeh tvrtke i vjeruje da ih može motivirati za više rada. No, značajan dio zaposlenika još uvijek izražava rezervu prema praksi praćenja i evaluacije. Neki zaposlenici ga smatraju nametljivim i smatraju da potkopava njihovu autonomiju i kreativnost, što u konačnici može imati negativan učinak na njihovo zadovoljstvo poslom i produktivnost. To naglašava važnost pronalaženja ravnoteže između praćenja i evaluacije s jedne strane, te osnaživanja i motivacije zaposlenika s druge strane.

Sve u svemu, rezultati ankete sugeriraju da praćenje i ocjenjivanje mogu imati i pozitivne i negativne učinke na učinak zaposlenika, ovisno o tome kako ih zaposlenici provode i kako ih percipiraju. Poslodavci bi trebali nastojati uspostaviti kulturu povjerenja i transparentnosti te jasno komunicirati sa svojim zaposlenicima o svrsi i prednostima praćenja i ocjenjivanja. To može pomoći da se potencijalni negativni učinci svedu na najmanju moguću mjeru i maksimiziraju potencijalne dobrobiti ove prakse.

LITERATURA

1. Bahtijarević-Šiber F., (1999.), Menadžment ljudskih potencijala. Zagreb: Golden Marketing.
2. Bahtijarević-Šiber F., (2014.), Strateški menadžment ljudskih potencijala. Zagreb: Školska knjiga.
3. Baltazar, T., (2017.), Ljudski potencijali u suvremenom gospodarstvu. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
4. Boxall, P., Purcell, J., (2011.), Strategy and human resource management. Palgrave Macmillan.
5. Buble, M. (2000.), Menagement. Split: Ekonomski fakultet.
6. Buble, M., (ur.) (2010.), Strateški menadžment, Zagreb: Sinergija.
7. Dessler, G., (2017.), Human resource management. Pearson.
8. Harvard Business, Dostupno na: Review: https://hbr.org/ (2.5.2023.)
9. Huselid, M. A., (1995.), The impact of human resource management practices on turnover, productivity, and corporate financial performance. Academy of management journal, 38(3), 635-672.
10. Jambrek, I., Penić, I., (2008.), Upravljanje ljudskim potencijalima u poduzećima – ljudski faktor. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci.
11. Jurčević, A., (2013.), Inovativnost i ljudski potencijali u suvremenom gospodarstvu. Zagreb: Sinergija naklada.
12. Lawler, E. E., Mohrman, S. A., (2003.), HR as a strategic partner: What does it take to make it happen?. Human Resource Planning, 26(3), 15-29.
13. Ledić, M. (2015.), Ljudski kapital i njegova uloga u gospodarstvu. Split: Sveučilište u Splitu, Fakultet ekonomije, poslovne i turističke studije "Dr. Mijo Mirković".
14. Marušić, Z., Varga, M. (2012.), Ljudski potencijali i gospodarski razvoj. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet.
15. Society of Human Resource Management, Dostpno na: https://lattice.com / (3.5.2023.)

16. Thompson, A.A. Jr., Strickland A.J. III, Gamble, J.E., (2006.), Strateški menadžment: u potrazi za konkurentskom prednošću, IV izdanje, Zagreb: Mate.
17. Ulrich, D., (1998.), A new mandate for human resources. Harvard Business Review, 76(1), 124-135.
18. Vuković, D., Bačić, M.. (2018.), Ljudski potencijali u gospodarstvu. Zagreb: Naklada Ljevak.
19. Wright, P. M., McMahan, G. C., (2011.), Exploring human capital: putting 'human'back into strategic human resource management. Human Resource Management Journal, 21(2), 93-104.

Doc dr sc. Indira Ćehić*

Mr.sc. Edin Malkić*

UČINKOVITOST ODREĐENIH METODA U SUPROTSTAVLJANJU ORGANIZIRANOM KRIMINALU

THE EFFECTIVENESS OF CERTAIN METHODS IN COMBATING

ORGANISED CRIME

SAŽETAK

Organizirani kriminal, kao društveno negativna pojava, predstavlja fenomen za koji su zainteresirani, s ciljem provođenja istraživanja kako u teoriji tako i primjenjenoj praksi, ekonomisti, pravnici, kriminolozi i mnogi drugi. Borba protiv organiziranog kriminala zastupljena je u svim državama svijeta i ne predstavlja samo izazov nego i prioritet. Primjenom određenih metoda u suprostavljanju organiziranom kriminalu mjeri se adkvatnost primjene tih metoda ali i sposobnost suprostavljanju organiziranom kriminalu od strane regulatora. Slabosti suprostavljanja organiziranom kriminalu se ogledaju u sposobnosti članova koji su akteri organizirani kriminala i vastite nesposobnosti za efikasno neutralisanje organiziranog kriminala. Preliminarna istraživanja ukazuju na činjenicu da postoje različiti oblici organizovanog kriminala koji će u emprijskim istraživanjaim ovoga rada biti prezentirani. Sukladno navedenom cilj rada predstavlja utvrđivanje adekvatnih metoda u suprostavljanju organiziranom

* Doc dr sc Indira Ćehić, ovlašteni revizor, ovlašteni interni revizor, stalni sudski vještak, certificirani računovođa, Mujadžića kanal bb Bihać, ŠPD "Unsko-sanske šume" d.o.o. Bosaska Krupa, Sveučilište/Univerzitet "VITEZ" Travnik Fakultet poslovne ekonomije Bosna i Hercegovina, cehich.indira@gmail.com, tel.: 061-231057

* Mr.sc Edin Malkić, doktorant, zaposlen u Agenciji za istrage i zaštitu na poziciji Načelnik Regionalnog ureda Sarajevo , čin Glavni inspektor, tel.: 061-181-234, e-mail: edimal70@outlook.com

kriminalu te učinak na tendenciju suzbijanja organizirnog kriminaliteta i nultu stopu tolerancije. U toku preliminarnih istraživanja, a u smislu što kvalitetnijeg pronalaska istraživačkih dokaza traži se odgovor na jedan znanstveni problem a koji glasi: Na naučno zansnovanim osnovama ispitati efekte određenih metoda u suprostavljanju organiziranom kriminalu s ciljem suprostavljanja organiziranom kriminalu što ujedno predstavlja i pregled recentnih istraživanja rada.

U zaključcima istraživanja ukazuje se na spoznaje zasnovanih na naučnim osnova učinkovitosti određenih metoda u suprostavljanju organiziranom kriminalu potom mjerenje održavanja stabilnosti kao i efekte promjena s ciljem smanjenivanja rizika i rizičnih područja.

***Ključne riječi**: organizirani criminal, metode preveniranja, rizici*

ABSTRACT

Organised crime, as a socially negative phenomenon, represents a phenomenon that gathers interests from economists, lawyers, criminologists and many others, with a goal of conducting research both in theory and applied practice. The fight against organised crime is present in every country in the world, and does not only represent a challenge, but also a priority. With the application of certain methods in combating organised crime, we are able to measure the adequacy of the application of those methods but also the ability of combating organised crime by regulators. Weaknesses in combating organised crime are reflected in the ability of members who are actors in organised crime and their own inability to effectively neutralise organised crime. During the preliminary research, and in terms of finding research evidence with the highest quality, the answer to a very scientific question is sought, which is: On a scientifically based basis, examine the effects of certain methods in combating organised crime in order to combat organised crime, which also represents the overview of recent research.

The conclusions of the research points to the findings based on the scientific basis of the effectiveness of certain methods in combating organised crime, then measuring the maintenance of stability and the effects of change in order to reduce the risk and risk areas.

Key words: *Organised crime, Prevention methods, risks.*

JEL: G32

UVOD

Organizirani kriminal, kao društveno negativna pojava, predstavlja fenomen za koji su zainteresirani, s ciljem provođenja istraživanja kako u teoriji tako i primjenjenoj praksi, ekonomisti, pravnici, kriminolozi i mnogi drugi. Borba protiv organiziranog kriminala zastupljena je u svim državama svijeta i ne predstavlja samo izazov nego i prioritet. Primjenom određenih metoda u suprostavljanju organiziranom kriminalu mjeri se adkvatnost primjene tih metoda ali i sposobnost suprostavljanju organiziranom kriminalu od strane regulatora. Slabosti suprostavljanja organiziranom kriminalu se ogledaju u sposobnosti članova koji su akteri organizirani kriminala i vastite nesposobnosti za efikasno neutralisanje organiziranog kriminala. Preliminarna istraživanja ukazuju na činjenicu da postoje različiti oblici organizovanog kriminala koji će u emprijskim istraživanjima ovoga rada biti prezentirani. Sukladno navedenom cilj rada predstavlja utvrđivanje adekvatnih metoda u suprostavljanju organiziranom kriminalu te učinak na tendenciju suzbijanja organizirnog kriminaliteta i nultu stopu tolerancije. U toku preliminarnih istraživanja, a u smislu što kvalitetnijeg pronalaska istraživačkih dokaza traži se odgovor na jedan znanstveni problem a koji glasi: Na naučno zansnovanim osnovama ispitati efekte određenih metoda u suprostavljanju organiziranom kriminalu s ciljem suprostavljanja organiziranom kriminalu što ujedno predstavlja i pregled recentnih istraživanja rada.

1. TEORIJSKE OSNOVE ORGANIZIRANOG KRIMINALA

Suzbijanje organiziranog kriminala u Bosni i Hercegovini predstavlja izrazito kompleksan problem obzirom da je Bosna I Hercegovina, kao država, jako složen sistem. Kreiranje javnih politika za borbu protiv

organiziranog kriminala se nalaze u disperziji obveza i standarda koje nalaže međunarodna zajednica preko onih koji su identificirani kao akteri organiziranog kriminala na najvišim pozicijama vlasti do sveobuhvatnih procesuiranja od strane istraživačkih kapaciteta kako kadrovskih tako i institucionalnih.

2. DEFINIRANJE ORGANIZIRANOG KRIMINALA

Obzirom da organizirani kriminal predstavlja najopasniju i najsloženiju prijetnju sigurnosti i stabilnosti pravnog poretka jedne države, ali i regije, odabir najadekvatene definicije organiziranog kriminala je gotovo i nemoguće jer u literaturama posotoji mnoštvo definicija organiziranog kriminala iz kojih se posebno ističu:

- Prema Eliot-u "organizirani kriminal u svom sadržaju obuhvata i određenu vezu sa državom I pojedinim njenim organima u vidu suradnje organa koji primjenjuju zakon, s onim koji ga ne poštuju i žele da ga izigraju"
- Prema Petroviću " organizirani criminal odlikuje uređenim zajedničkim djelovanjem više lica s ciljem da se ostvare direktno ili indirektno pokriveni profiti ili pak utjecaji u oblasti javnog života … tražeći da ilegalnim metodama ostvare stvarne monopole"
- Prema kaznenom zakonu Bosne i Hercegovine organiziranu krimalnu smatraju se grupe od najmanje tri osobe koje postoje neko vrijeme i djeluju imajući za cilj činjenje jednog ili više krivičnih dijela za koju se može izreći kazna zatvora od tri godine ili teža kazna zatvora.

Zajedničko za navedene definicije jeste povezanost ljudi-nepoštivanje zakona radi sopstvene koristi proizišle iz činjenja krivičnog djela-vremenski period djelovanja.

3. OKVIR ZA SUZBIJANJE ORGANIZIRANOG KRIMINALA

U Bosni i Hercegovini postoje čak 142 (jednastotinaičetrdesetidivije) državne institucije čiji je zadatk između ostalog i borba protiv organiziranog kriminala. Empirijska istraživanja su pokazala da neke od

tih institucija su ozbiljnije pristupile u suzbijanju organiziranog kriminala dok određene isntitucije nisu, prema precepciji ispitanika, odgovorile postavljenom zadatku.

Zakonodavni okvir, kroz koji se suprostavlja organiziraniom kriminalu, je dosta disperziran i sveobuhvata:

- Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine ("Službeni glasnik BiH" br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06,76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09, 72/13);
- Krivični zakon Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik BiH" br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15);
- Zakon o Tužilaštvu Bosne i Hercegovine ("Službeni glasnik BiH" br. 24/02, 3/03, 37/03, 42/03, 9/04, 35/04, 61/04 i 49/09);
- Zakon o Sudu Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik BiH" br. 49/09 - prečišćena verzija, ispravka br. 74/09 i 97/09);
- Zakon o policijskim službenicima Bosne i Hercegovine ("Službeni glasnik BiH" br. 27/04, 63/04,5/06, 33/06, 58/06,15/8, 63/08, 35/09 i 7/12);
- Zakon o Državnoj agenciji za istrage i zaštitu („Službeni glasnik BiH" br. 27/04, 35/05, 49/09, 40/12);
- Zakon o Graničnoj policiji Bosne I Hercegovine ("Službeni glasnik BiH" br. 50/04, 27/07 i 59/09);
- Zakon o Službi za poslove sa strancima ("Službeni glasnik BiH" br. 54/05, 36/08); Zakon o Direkciji za koordinaciju policijskih tijela i o Agencijama za podršku policijskoj strukturi Bosne i Hercegovine ("Službeni glasnik BiH" broj 36/08);
- Zakon o Agenciji za prevenciju korupcije i kordinaciju borbe protiv korupcije („Službeni glasnik BiH" br. 103/09 i 58/13);
- Zakon o zaštiti lica koja prijavljuju korupciju u institucijama Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik BiH" broj100/13);
- Zakon o sprječavanju pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti („Službeni glasnik BiH" br. 47/14 i 46/16);
- Zakon o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka („Službeni glasnik BiH" br. 3/03, 21/03, 61/04, 55/05);
- Zakon o programu zaštite svjedoka u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH" broj 36/14);

- Zakon o slobodi pristupa informacijama u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“ br. 28/00, 45/06, 102/09, 62/11 i 100/13);
- Zakon o zaštiti ličnih podataka (“Službeni glasnik BiH“ br. 49/06, 76/11 i 89/11);
- Zakon o zaštiti tajnih podataka (“Službeni glasnik BiH“ br. 54/05 I 12/09);
- Zakon Bosne i Hercegovine o izvršavanju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera („Službeni glasnik BiH“ broj 22/16, prečišćeni tekst);
- Zakon o osnivanju Zavoda za izvršenje krivičnih sankcija pritvora i drugih mjera („Službeni glasnik BiH“ broj 24/08);
- Zakon o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima („Službeni glasnik BiH“ br. 53/09 i58/13);
- Zakon o obavještajno sigurnosnoj agenciji Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik BiH“ br. 12/04, 20/04, 56/06, 50/08 i 12/2009);
- Zakon o strancima („Službeni glasnik BiH“broj 88/15)
- i Zakon o azilu („Službeni glasnik BiH“ broj 11/16).

Cilj svih propisa jeste efikasnija borba protiv rastućeg organizovanog kriminala i korupcije, ugrađivanje novih metoda u borbi protiv složenih oblika savremenog kriminala, ubrzavanje krivičnog postupka, pojednostavljenje krivičnog postupka za lakša krivična djela, zaštita prava i slobode čovjeka i harmonizacija krivičnopravnih propisa u Bosni i Hercegovini.

4. EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA

U ovom dijelu rada obrađeni su podaci prikupljeni od strane segmenata nasumice izabranih ispitanika. Prikupljeni podaci se sastoje od anketnog upitnika i prikupljanih infomacija a koje imaju za cilj dokazivanja ili odbacivanja postavljenih hipoteza. Anketni upitnik predstavlja opću sliku ispitanika kao i karakteristike ispitanika.

Opće informacije o istraživanju:

Period prikupljanja podataka	Januar-maj 2022.godine

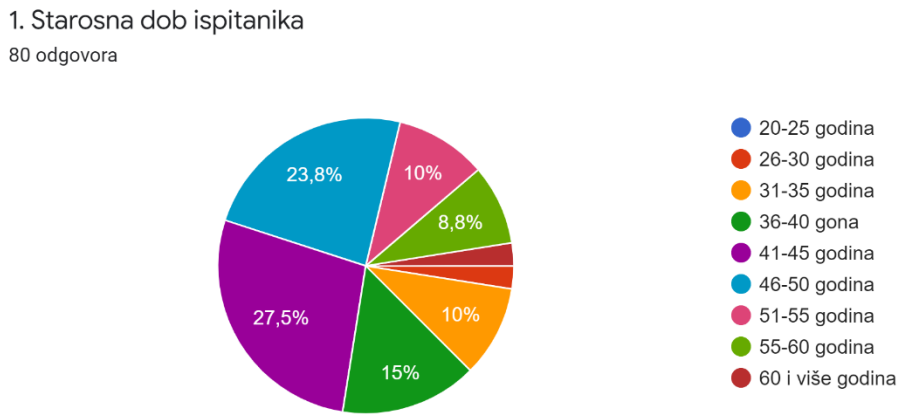
Metoda prikupljanja	Anketa, i drugi izvori koji su dostupni
Upitnik	Upitnik je razvijen u suradnji sa mentorom
Uzorak	N=80

Uzorak kategorije ispitanika je N=80. U kategoriji društvenih istraživanja gdje je uzorak N>20 smatra se velikim uzorkom te da se radi o specifičnoj kategoriji ispitanika i specifičnoj temi istraživanja ovaj uzorak se ima smatrati reprezentativnim.

U nastavku se prezentiraju stavovi ispitanika koja su sudjelovala u istraživanju:

Rezultati istraživanja ukazuju da se u Bosni i Hercegovini od strane ispitanika percipira odnos prema suzbijanju organiziranom kriminalu na vrlo kritički način koji su prezentirani u grafičkim prikazima empirijskog istraživanja koji je prezentiran kroz grafičke prikaze i deskripciju.

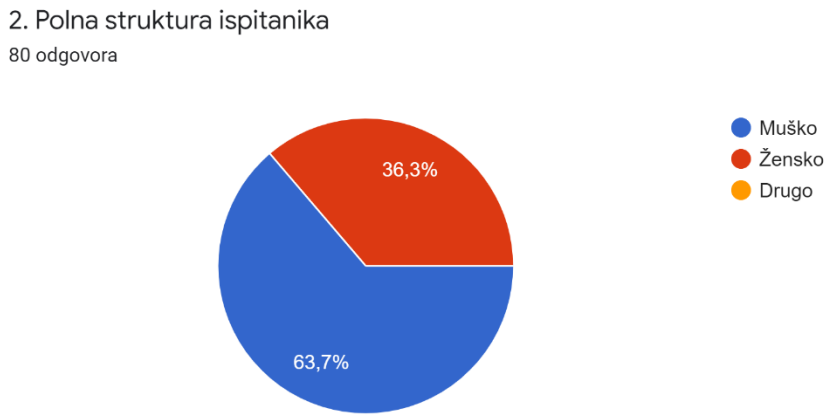
U grafičkom prikazu broj 1.: prezentirana je starosna struktura ispitanika.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Iz grafičkog prikaza broj 1. Zaključuje se da je starosna sturkura ispitanika u populacijskom uzorku učestvovala u najvišem procentu sa 27,50 % što odgovara ekvivalentu dobi između 41-45 godina starosti. Ova starosna populacija se smatra izrazito relevantnom obzirom da imaju dovoljno životnog iskustva, kako u radu tako i obrazovanju, da mogu ponuditi adekvatne i kvalitetne odgovore. Potom slijede ispitanici starosne dobi između 46-50 godina starosti što predstavlja 23,80 % od ukupnih ispitanika.

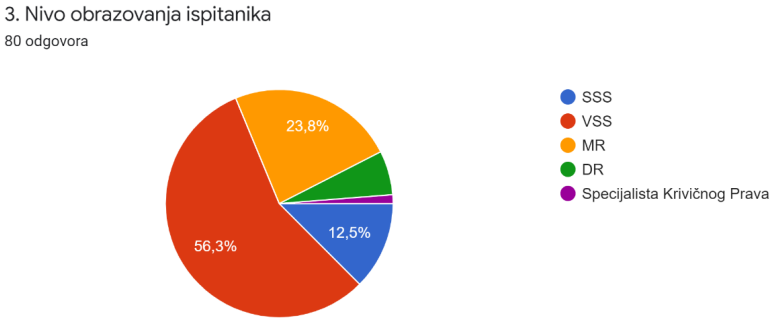
U grafičkom prikazu broj 2. Prezentirana je spolna struktura ispitanika što je imalo za cilj da se ispitaju stavovi različitih rodova.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Iz grafičkog prikaza broj 2. Zaključuje se da muškarci učestvovali sa 63,70 % odgovora u odnosu na žene koji su zastupljeni sa 36,30 % odgovora.

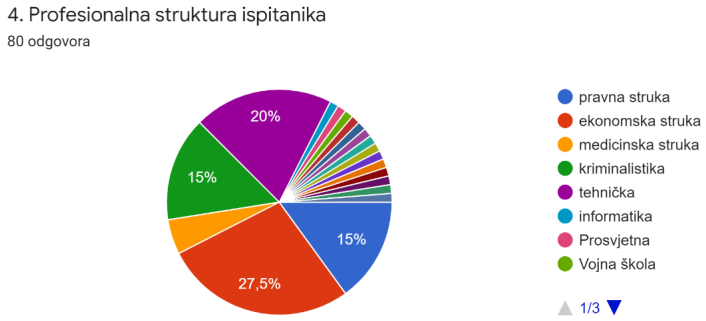
U grafičkom prikazu broj 3. pristupilo se identifikaciji levela obrazovanja ispitanika što je za cilj imalo da se ispitaju stavovi različitih levela obrazovanja ispitanika.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Iz grafičkog prikaza broj 3 zaključuje se da je naviše ispitanika, ukupno 56,30 %, sa visokom stručnom spremom učestovalo u odgovoru na anketni upitnik, potom 23,8 % magistara, 6,3 % doktora nauka i 1,2 % specijalista krivičnog prava.

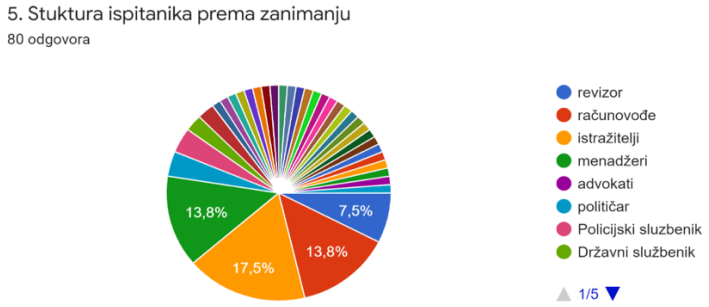
U grafičkom prikazu broj 4. Prezentirana je profesionalna struktura ispitanika što je za cilj imalo da se ispita sama kompetentnost ispitanika kroz ponuđene odgovore.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Iz grafičkog prikaza broj 4. Zaključuje se da je 27,50 % ispitanika iz ekonomske struke, potom 20% tehničke struke, 15 % kriminastike i pravne struke, 5 % medicinske struke dok je preostali 17,50 % predstavlja: informatička struka, prosvjeta, vojne škole, inspekcijske, šumari, biotehnolozi, sigurnosne, socijalne, psiholozi i elektrotehničari.

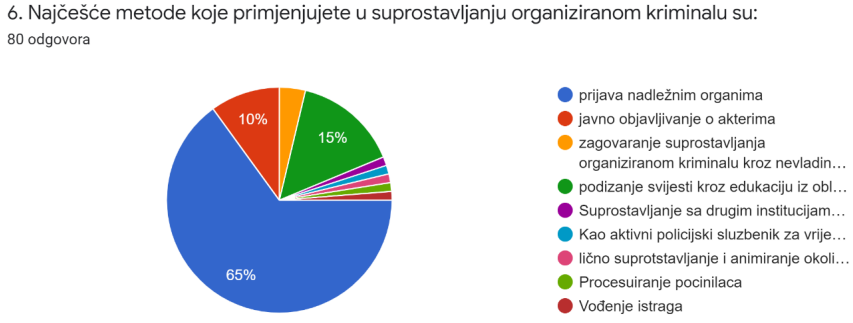
U grafičkom prikazu broj 5. Prezentirana je struktura ispitanika prema ternutnom zanimanju.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Iz grafičkog prikaza broj 5 struktura ispitanika prema zanimanju je 17,50% istražitelja, potom 13,8 % menadžera i računovođa, potom 7,50% revizora dok preostali 47,40 % predstavlja: političara i policijskih službenika sa 3,7 %, državnih službenika i zastupnika u osiguranju sa 2,5 % te po 1,20 % iz: inforamtike, profesora, geodeta, novinara, federalnih inspektora projektanata, oficira, imenovanih dužnosnika, sudija, pravnika, psihoga i drugih zanimanja.

U garfičkom prikazu broj 6. Prezenitraju su stavovi ispitanika u smislu primjene najčešćih metoda u suprostavljanju organiziranom kriminalu.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Iz grafičkog prikaza broj 6. Zaključuje se da naviše ispitanika, ukupno 65%, se suprostavlja organiziranom kriminalu kroz prijavu nadležnim organima dok je 15 % ispitanika se supšrostavlja organiziranom kriminalu kroz podizanje svijesti kroz edukaciju iz oblasti štetnog djelovanja organiziranog kriminala potom 10 % ispitanika javno objavljuje o akterima organiziranog kriminala, 3,7 % ispitanika primejnjuje zagovaranje suprostavljanje organiziranom kriminalu kroz nevladin sektor dok 6,3 % ispitanika primjenjuje: suprostavljanje organiziranom kriminalu u suradnju sa drugim institucijama za provedbu zakona, potom kombiniranje znanja-iskustva-kumanog kapitala, osobno suprostavljanje te motiviranje drugih da rade na identičan način kao i procesuiranje i provođenje istraga.

U grafičkom prikazu 7. Pristupilo se ispitivanju koje su najefktivnije metode suprostavljanja organiziranom kriminalu od strane ispitanika i ovaj segment je podjeljen u nekoliko dijelova.

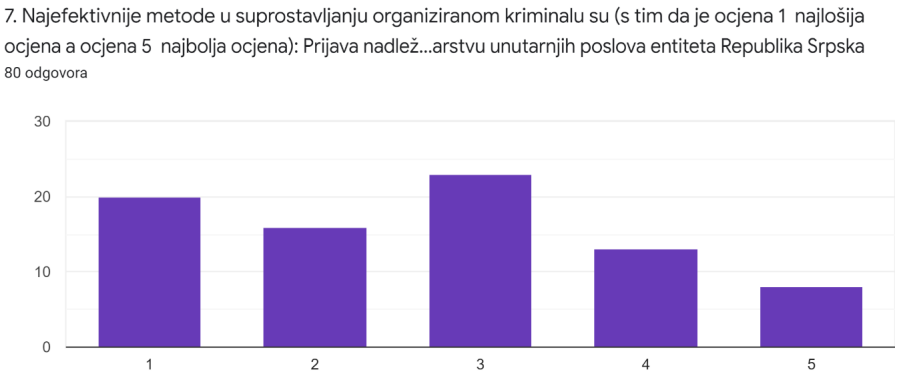
Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Primjena metode u suprostavljanju organiziranom kriminalu kroz prijavu nadležnom kantonalnom ministarstvu unutarnjih poslova 40% ispitanika je ocjenilo ocjenom 3 što predstavlja srednju ocjenu, dk je 18,80 % ispitanika efektivnost prijava ao metode suprostavljanja organiziranom kriminalu ocjenilo sa ocjenom 4 a 13,8% ispitanika dijeli stav da je efikasnost prijave kantonalnom ministarstvu unutarnjih poslova podjednaka sa ocjenom 1 kao najlošijom ocjenom ali i ocjenom 2 ali i 5 kao najboljom ocjneom.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Primjena metode u suprostavljanju organiziranom kriminalu kroz prijavu nadležnom Federalnom ministarstvu unutarnjih poslova 38,80% ispitanika je ocjenilo ocjenom 3 što predstavlja srednju ocjenu, dok je 26,30 % ispitanika efektivnost prijava metode suprostavljanja organiziranom kriminalu ocjenilo sa ocjenom 4 a 15% ispitanika sa ocjenom 5 kao najvišom ocjenom sa ocjenom 1 kao najlošijom ocjenom 11,30 % a ocjenom 2 8,80% ispitanika.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Primjena metode u suprostavljanju organiziranom kriminalu kroz prijavu nadležnom entitetskom Ministarstvu unutarnjih poslova Republike Srpske 28,70% ispitanika je ocjenilo ocjenom 3 što predstavlja srednju ocjenu, dok je 25% ispitanika ocjenilo sa najlošijom ocjenom I to ocjenom 1, sa ocjenom 2 20% ispitanika je ocijenilo efikasnost prijave entitetskom Ministarstvu unutarnjih poslova a 16,30 % ispitanika efektivnost prijava metode suprostavljanja organiziranom kriminalu ocjenilo sa ocjenom 4 a 10% ispitanika sa ocjenom 5 kao najvišom ocjenom sa ocjenom.

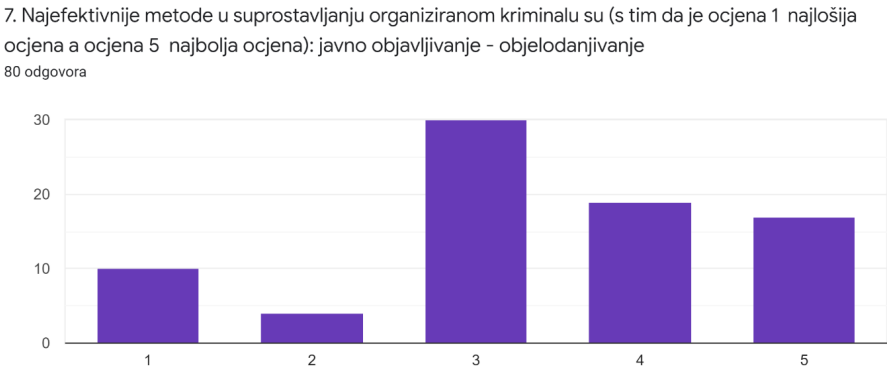
Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Primjena metode u suprostavljanju organiziranom kriminalu kroz prijavu Državnoj agenciji za istrage i zaštitu-SIPA 35% ispitanika je ocijenilo sa najvišom ocjenom 5 kao najefektivniju metodu u suprostavljanju organizranom kriminalu dok je ocjenom 4 28,70% ispitanika ocijenilo efektivnost potom 25% ispitanika je ocijenilo srednjom ocjenom 3 6,20% ispitanika je ocijenilo efektivnost prijabe Državnoj agenciji za istrage i zaštitu sa ocjenom 2 a 5% ispitanika sa najlošijom ocjenom - ocjenom 1.

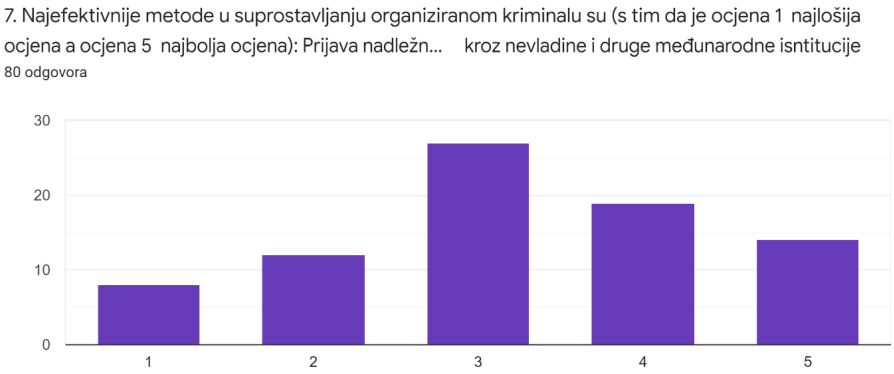
Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Ocjena efektivnosti metode prijave u sprostavljanju organiziranom kriminalu nadležnom tužiteljstvu ispitanici su stavova: 30% ispitanika je ocijenilo sa srednjom ocjenom 3, 22,50% ispitanika sa najvišom ocjenom 5, 20% ispitanika je ocijenilo sa ocjenom 4 dok je sa 13,80% ocjenjenosa sa ocjenom 2 i najlošijom ocjenom 1.

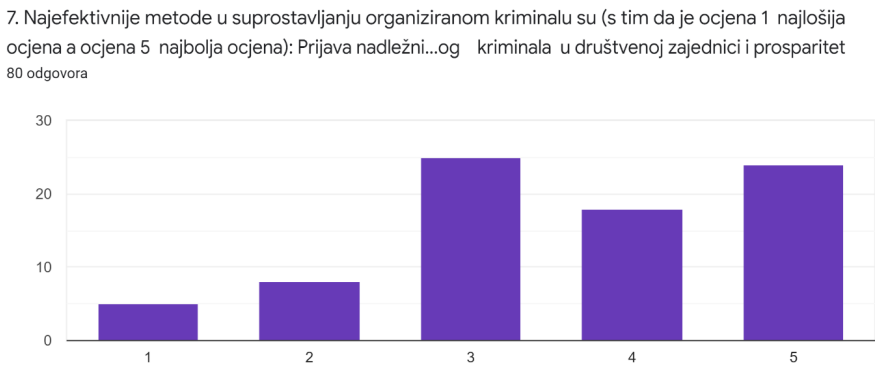
Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Ocjena efektivnosti metode prijave u sprostavljanju organiziranom kriminalu kroz javno objavljivanje i objelodanjivanje ograniziranog kriminala od strane aktera 37,50% ispitanika je ocijenilo sa ocjenom 3, 23,80% ispitanika sa ocjenom 4, 21,30% ispitanika sa najboljom ocjenom 5 12,50% ispitanika je ocjenilo sa najlošijom ocjenom 1 i 5% ispitanika je ocijenilo sa ocjenom 2.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Ocjena efektivnosti metode prijave u sprostavljanju organiziranom kriminalu i to kroz nevladine i druge međunarodne institucije ispitanici su povjerenje u 33,80% ili sa srednjom ocjenom 3 ocijenili kao najefektivniju metodu, potom 23,80% sa ocjenom 4, 17,50% ispitanika ocijenilo sa njvišom ocjenom 5, 15% ispitanika je ocijenilo sa ocjenom 2 dok je 10% ispitanika ocijenilo sa najlošijom ocjenom 1.

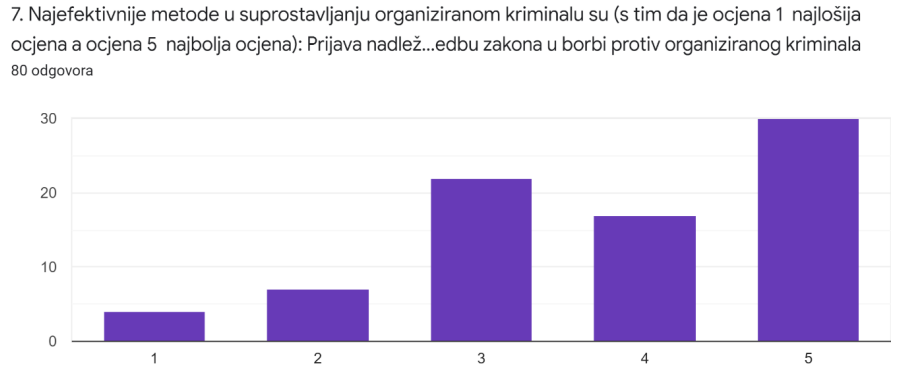
Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Efektivnost podizanja svijesti kroz edukaciju o štetnosti organiziranog kriminala u društenoj zajednici i prosparitetu društvene zajednicije kao metode suprostavljanja organiziranom kriminalu isitanici sus a 31,30% ocijenili dajući srednju ocjenu 3 potom najvišu ocjenu 5 ocijenilo je 30% ispitanika dok je 22,50% ispitaika ocijenilo efektivnost sa ocjenom 4, 10% ispitanika sa ocjenom 2 i 6,30% ispitanika je dalo najlošiju ocjenu 1.

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Prijava nadležnim organima i adekvatna kadrovska popunjenost relevantnih institucija koje koje primjenjuju mehanizme suprostavljanja organiziranom kriminalu ispitanici su ocjenili da je najefektivnija metoda suprostavljanja organiziranom kriminalu adekvatna kadrovska popunjenost i to 34,90% ispitanika je ocijenilo sa najvišom ocjenom 5, potom srednjom ocjenom 3 ocijenilo je 25,30% ispitanika, sa ocjenom 4 je ocijenilo 18,10% ispitanika potom ocijena 2 što čini 14,50% ispitanika te ocijena 1 kao najlošija ocijena čini 7,20% odgovora ispitanika.

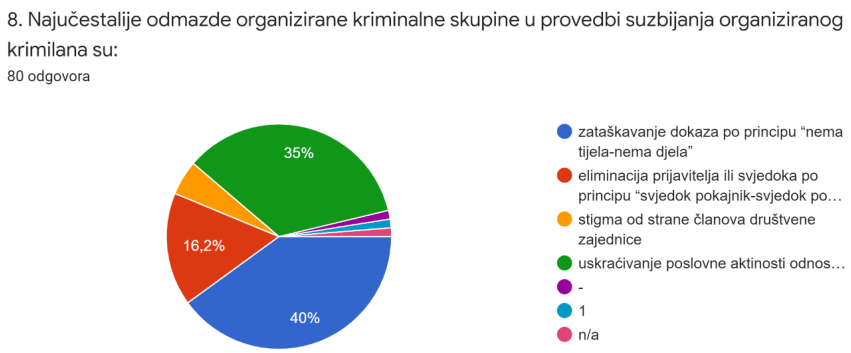
Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Jačanje kriminalističko-obavještajnog sistema u državnim i entitetskim tijelima za provedbu zakona u borbi protiv organiziranog kriminala

ispitanici su ocijenilisi tako što su efikasnost ove metode sa 37,30% ispitanika ocijenili sa ocjenom 5 kao najvišom ocjenom, 27,70% ispitanika je ocijenilo sa ocjenom 3, 21,70% ispitanika je ocijenlo sa ocjenom 4, potom 8,40% ispitanika je ocijenilo efikasnost sa ocjenom 2 i 4,80% ispitanika sa najlošijom ocjenom 1.

Prema stavovima ispitanika najefektivnija metoda u suzbijanju organiziranog kriminala koja je odstrane ispitanika dobila najviše najbolje ocjene je jačanje kriminalističko-obaviještajnog Sistema u državnim i entitetskim tijelima za provedbu zakona u borbi protiv organiziranog kriminala, potom slijedi prijava Državnoj agenciji za istrage i zaštitu i adekvatna kadrovska popunjenost u relevantnim institucijama sa podjednakim brojem najviših ocjena za najefektivniju metodu suzbijanja organiziranog kriminala a iza njih slijedi i podizanje svijesti kroz edukaciju o štetnosti organiziranog kriminala u društvenoj zajednici. Ispitanici su stava da je Ministrastvo unutarnjih poslova entiteta Republika Srpska najneefektivnija metoda suzbijanja organiziranog kriminala, potom slijede kantonalna Ministarstva unutarnjih poslova i nadležna tužiteljstva kao najneefektivnije metode u suzbijanju organiziranog kriminala.

U grafičkom prikazu broj 8. Prezentirani su stavovi ispitanika o najučestalijim odmazdama organizirane kriminalne skupine u provedbi suzbijanja organiziranog kriminala .

Izvor: obrada autora odgovora prikupljenih iz anketnog upitnika

Prema stavovima ispitanika njih čak 40% je ocijenilo da je zataškavanje dokaza po principu "nema tijela nema djela" odnosno uklanjanje dokaznih materijala i osuđivanje prijave organiziranog kriminala na neuspjeh, 30% ispitanika je stave da je odmazda organizirane skupine prijaviteljima organiziranog krimanal uskraćivanje poslovne aktivnosti odnosno ugrožavanje egzistencije usljed gubitka posla, čak 16,20% ispitanika je stave da je odmazda kriminalne organizirane skupine u provedni suzbijanja organiziranog kriminala usmjereno prema eliminaciji prijavitelja ili svjedoka po principu "svjedok pokajnik-svjedok pokojnik", a 4,80" ispitanika je stave da je odmazda usmjerena prema stigmatiziranju prijavitelja organiziranog kriminala.

Prema provedenim istraživanjima, kako kroz anketni upitnik tako i u provedenom interwjuu sa ekspertima koji se aktivno susreću sa aktivnostima i posljedicama organiziranog kriminala, suzbijanje organiziranog kriminala na području Bosne i Hercegovine, a samim tim i u regiji, zahtjevalo bi:

-Jačanje realnog sektora i otvaranje radnih mjesta za građane uz plaću koja bi omogućila pristojan život gradjana i njihovo dostojanstvo predstavlja najaču preventivnu mjeru koja treba da je imperativ za sve nosioce političkih funkcija i poslodavce iz privatnog sektora čime bi se direktno utjecalo na ublažavanje teške socijalno-ekononske situacije u Bosni i Hercegovini koja pogoduje razvoju i bujanju svih vidova kriminala.

- Nakon toga moze se govoriti o izboru i selekciji najboljih kandidata za pravosudne i policijske strukture u Bosni I Hercegovini na svim nivoima,

- Zabrana prijema i obavljanja dužnosti u drzavnim institucijama svih nivoa vlasti lica za završenim-kupljenim diplomama sa privatnih fakulteta ali i državnih fakulteta, revizija diploma svih trenutno zaposlenih službenika u institucijama ali i javnim poduzećima i agencijama Bosne i Hercegovine na svim nivoima,

- povećati zaprijećene kazne za sva kaznena djela posebno za lica povratnike u vršenju krivičnih djela obzirom da je blaga kaznena politika,

- jačati policijske strukture sa naprednom tehnologijom u primjeni PIR-a obzirom da je trenutno raspoloživa oprema prevaziđena,

- jačati međunarodnu saradnju na polju borbe protiv organizovanog kriminala, preventivno i edukativno djelovati kroz školsko obrazovanje,

- jačati svijest gradjana o štetnosti i pogubeljnosti bavljenja izvršenjem krivičnih djela.

Istraživanja koja su provedena na području Bosne i Hercegovine ukazuju da Bosna i Hercegovina još uvijek nema usvojenu strategiju za suzbijanje organiziranog kriminala u BosniiI Hercegovini što u velikoj mjeri otežava suzbijanje organiziranog kriminala.

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina mora u što skorije vrijeme usvojiti strategiju za suzbijanje organiziranog kriminala što bi impliciralo usmjeravanje aktivnosti svih organa, institucija ali i pojedinaca u suzbijanju organiziranog kriminala obzirom da takav dokument još uvijek ne postoji u Državi.

Državna agencija za istrage i zaštitu u Bosni i Hercegovini je od strane ispitanika zadobila najveće povjerenje u suzbijanju organiziranog kriminala dok je Ministarstvo unutarnjih poslova entiteta Republika Srpska najlošije pozicionirano u skali ukazivanja povjerenja od strane ispitanika u suzbijanju organiziranog kriminala što ukazuje na činjenicu da svi moraju jačati svoje kapacitete za adekvatno odgovaranje postavljenom zadatku suzbijanja organiziranog kriminala kao i jačanja povjerenja građana u institucije Bosne i Hercegovine.

Provedena istraživanja ukazuju da je najefektivnija metoda suzbijanja organiziranog kriminala u Bosni i Hercegovini predstavlja prijavljivanje Državnoj agenciji za istrage i zaštitu – SIPA ali kadrovsko jačanje je neohodno kao jedna o metoda za suzbijanje organizoranog kriminala koju su ispitanici prepoznali kao neophodnu.

LITERATURA

ELIOT, M.A., *Kriminal u modernom društvu-prijevod*, 1962.godina Svijetlost Sarajevo

PETROVIĆ, d., Organizovanje zločinačkih udruženja, Srpsko udruženje za krivično parvo 1996. Godina, Beograd

Kazneni zakon Bosne I Hercegovine "Službeni glasnik BiH" broj: 3/03, 32/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07

Doc. dr Brankica Šarić[204]

ELEKTRONSKE NABAVKE U FUNKCIJI POVEĆANJA TRANSPARENTNOSTI

ELECTRONIC PROCUREMENT AS A FUNCTION OF INCREASING TRANSPARENCY

SAŽETAK:

U današnjem svijetu povećane globalizacije tržišta i ekonomske regionalizacije poslovanje ne može biti uspješno bez upotrebe moderne informacione tehnologije. Umrežavanje preduzeća i javne administracije i razvoj interneta doveli su do velikih promjena u načinu i efikasnosti rada poslovnih sistema. Promjena načina nabavke i zamjena papirnih procedura digitalnim može donijeti ogrome uštede ugovornim organima uz istovremeno povećanje konkurentnosti i smanjenje prostora za manipulaciju i korupciju. Imajući u vidu specifičnost javnih nabavki gdje ugovorni organi troše novac poreskih obveznika primjena alata kojima se korupcija svodi na mimimum svakako treba biti imperativ. Svrha ovog rada je razumjeti proces e-nabavke usredsređujući se na prednosti, rizike i metode e-nabavke i njene nove upotrebe u trenutnom poslovanju.

Ključne riječi: javne nabavke, e-nabavke, e-aukcija, transparentnost.

SUMMARY:

Nowadays, when market globalization and economic regionalization have increased, business cannot be successful without the use of modern information technology. Networking of companies and public administration and the development of the Internet have led to major changes in the way and efficiency of business systems. Changing the method of procurement and replacing paper procedures with digital ones can bring enormous savings to contracting authorities while simultaneously increasing competitiveness and reducing the space for manipulation and corruption. Bearing in mind the specificity of public

[204] Doc. dr Brankica Šarić, JP „Autoputevi Republike Srpske“ d.o.o. Banja Luka, e-mail: babicribar@gmail.com

procurement, where contracting authorities spend taxpayers' money, the application of tools that reduce corruption to a minimum should certainly be imperative. The purpose of this paper is to understand the process of e-procurement focusing on the advantages, risks and methods of e-procurement and its new uses in current business.

Keywords: public procurement, e-procurement, e-auction, transparency.

JEL: H57, H83

UVOD

Ne postoji aktivnost, bilo ona privatna ili državna, koja se može odvijati bez nabavke. Ljudi zadovoljavaju osnovne životne potrebe nabavkom namirnica, funkcionisanje bilo koje organizacije uslovljeno je nabavkom osnovnih resura, funkcionisanje države uslovljeno je nabavkom potrebne robe/usluga/radova, cjelokupna aktivnost društva zavisi od nabavke. U tom kontekstu nabavka predstavlja funkciju obezbjeđivanja potrebnih resursa kako bi se određena aktivnost mogla odvijati. Upravo zbog svog značaja, a u cilju pronalaska njboljeg modela strukturisanja, nabavka je vijekovima bila predmet izučavanja brojnih teoretičara, ali i praktičara (Šarić, 2023).

U prošlosti nabavka je uglavnom bila orjentisana na administrativne poslove naručivanja i reklamiranja nedostataka isporučene robe, te skladištenja i izdavanja materijala prema zahtjevima korisnika. Danas je nabavka sve manje funkcija s taktičkim zadacima u vezi s izvršenjem zahtjeva za nabavku uz niske nabavne cijene. Ona sve više postaje strategijska funkcija, koja svoje odluke temelji na filozofiji i politici stvaranja vrijednosti i sniženja ukupnih troškova u lancu nabavke“ (Krpan Lj, Varga D, Maršanić R, 2015, 327).

U današnjem svijetu povećane globalizacije tržišta i ekonomske regionalizacije poslovanje ne može biti uspješno bez upotrebe moderne informacione tehnologije. Umrežavanje preduzeća i javne administracije i razvoj interneta doveli su do velikih promjena u načinu i efikasnosti rada poslovnih sistema. Omogućena je jednostavna i brza komunikacija, gotovo trenutno prenošenje velikih količina podataka na velike udaljenosti, jednostavno objavljivanje i

ažuriranje multimedijalnih dokumenata i njihova kontinuirana globalna dostupnost, digitalna isporuka dobara i usluga, direktno plaćanje putem interneta, stvaranje virtuelnih organizacija itd. Sve to predstavlja elemente novog oblika poslovanja, tzv. elektronsko poslovanje.

Sve gore navedeno dovelo je do uvođenja elektronske uprave (u daljem tekstu: e-uprava), koja se bazira na upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija radi boljeg i efikasnijeg pružanja javnih usluga.[205] Upotrijebljen u širem značenju, termin e-uprava podrazumijeva cjelokupnu reorganizaciju upravljanja u javnom sektoru, kako bi se povećala efikasnost, transparentnost te učešće građana u donošenju odluka, koristeći pritom prednosti informaciono-komunikacionih tehnologija.

Važan segment razvoja e-uprave predstavlja uspostavljanje sistema elektronskih javnih nabavki, koji se koristi kao alat za unapređenje efikasnosti procesa nabavke roba, usluga i radova te ostvarivanje ušteda u javnom sektoru (SIGMA, 2011, 2).

U nastavku će se detaljno analizirati pojam elektronske nabavke, prednosti i nedostaci iste, kao i različite metode elektronske nabavke – elektronska aukcija i dinamički sistem nabavke.

1. ZNAČAJ JAVNIH NABAVKI

Javne nabavke su institut koji privlači mnogo pažnje u analizama pravnika, ekonomista i politikologa širom svijeta (Projekat Vlade UK, 2019, 6). Dok se kod nas ovo pitanje uglavnom predstavlja kao područje pravne struke, jer je oblast definisana zakonskim i podzakonskim aktima, ono je zapravo mnogo značajnije za ekonomiste, politikologe, kao i sve

[205]Detaljnija definicija pojma "E-uprava" dostupna je na web stranici Evropske komisije: https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/public-services-egovernment (stranica posjećena 23.02.2016. godine).

nosioce javnih funkcija u jednoj zemlji (Transparency International, 2012, 5). Proces javnih nabavki se može definisati kao skup svih aktivnosti koje preduzima ugovorni organ u cilju nabavke roba, izvršenja usluga ili izvođenja radova i za koje izdvaja unaprijed obezbijeđena finansijska sredstva. Ugovorni organi su država, državne institucije i organi, tj. svi subjekti koji direktno ili indirektno raspolažu javnim sredstvima. Zbog činjenice da se javni sektor finansira prevashodno novcem poreskih obveznika, sistem nabavki je osmišljen kao kompleksan proces koji treba da obezbijedi da se ta sredstva odgovorno i svrsishodno troše (Šarić, 2023).

Koliki je značaj javnih nabavki najbolje pokazuje podatak da je u EU učešće javnih nabavki u bruto društvenom proizvodu (dalje u tekstu: BDP) 14%. Učešće javnih nabavki u BDP-u u BiH se kreće u intervalu 5,02-9,39%, zavisno od godine. Naredna tabela prikazuje procenat učešća javnih nabavki u BDP-u u BiH u periodu 2015-2021. godine.

Godina	% učešća javnih nabavki u BDP-u
2015	5,02
2016	7,84
2017	6,92
2018	9,39
2019	8,10
2020	8,05
2021	7,51

Tabela 1: Prikaz učešća javnih nabavki u BDP-u u BiH za period 2015-2021. godine.

Ukupna vrijednost dodijeljenih ugovora u postupcima javnih nabavki u periodu 2015-2021. godine kreće se u intervalu 1.468.282.290,48 KM - 3.080.202.646,22 KM u zavisnosti od godine. Naredna tabela prikazuje vrijednost dodijeljenih ugovora po postupcima nabavke u periodu 2015-2021. godine.

Vrsta postupka/ Godina	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Otvoreni	758.596.749,20	1.575.107.922,95	1.353.561.904,44	2.094.904.961,97	1.916.918.926,00	2.040.170.965,05	1.810.337.682,89
Ograničeni	2.372.370,00	3.343.572,34	9.869.723,00	7.863.598,13	36.803.128,22	40.404.606,54	63.457.555,02
Pregovarački sa OON	1.661.988,08	31.181.230,78	4.025.677,55	3.535.259,38	13.743.056,78	44.876.242,82	77.354.935,80
Pregovarački bez OON	313.981.454,03	258.524.825,74	203.338.964,90	353.251.217,74	243.080.586,17	191.570.726,30	332.759.567,89
Ukupno nabavke "velike vrijednosti"	**1.076.612.561,31**	**1.868.157.551,81**	**1.570.796.269,89**	**2.459.555.037,22**	**2.210.545.697,17**	**2.317.022.540,71**	**2.283.909.741,60**
Konkurentski zahtjev	143.184.994,40	173.615.134,43	167.016.054,94	190.456.372,86	182.188.278,27	163.207.724,94	159.245.165,00
Direktni sporazum	90.932.337,69	111.216.828,37	118.704.149,17	132.056.737,19	135.872.332,98	135.123.986,54	135.288.446,33
Ukupno nabavke "male vrijednosti"	**234.117.332,09**	**284.831.962,80**	**285.720.204,11**	**322.513.110,05**	**318.060.611,25**	**298.331.711,48**	**294.533.611,33**
Nabavke usluga iz Aneksa II dio B	157.552.397,08	229.997.688,60	342.779.051,72	298.134.498,95	315.666.987,56	156.165.677,68	225.513.507,15
UKUPNO	**1.468.282.290,48**	**2.382.987.203,21**	**2.199.295.525,72**	**3.080.202.646,22**	**2.844.273.295,98**	**2.771.519.929,87**	**2.803.956.860,08**

Tabela 2: Prikaz vrijednosti dodijeljenih ugovora po postupcima nabavke u periodu 2015-2021. godine.

Iz gore navedenih podataka vidljivo je zašto su javne nabavke oblast koja je pod konstantnom lupom kako javnosti, tako i pravosudnih institucija, te zašto se kontinuirano mora raditi na unapređenju sistema nabavki kako bi se osiguralo da se ova ogromna sredstva troše svrsishodno. U cilju smanjenja zloupotreba i korupcije, te postizanju najbolje vrijednosti za javni novac, zakonodavci sve više potenciraju upotrebu elektronskih sredstava u nabavkama. Ako je poznato da se aktivnost u kojoj direktno učestvuje ljudski faktor uvijek smatra visokorizičnom, sasvim je razumljiva ovakva odluka. U nastavku će se analizirati elektronske nabavke kao jedan od segmenata javne nabavke, sa svim svojim prednostima i nedostacima.

2. ELEKTRONSKE NABAVKE – OSNOVNI POJMOVI

Elektronske nabavke (u daljem tekstu: e-nabavke) sveobuhvatan su naziv za primjenu elektronskih sredstava komunikacije u postupcima javne nabavke, kao zamjena za postupke koji se temelje na papirnatim dokumentima tzv. klasične nabavke. Upoređujući klasične i e-nabavke vidljivo je da se e-nabavkama ostvaruju brojne prednosti i to:

- Povećava se transparentnost budući da se nekadašnje papirne procedure koje su mogle rezultirati neobjavljivanjem podataka (ili bar ne svih relevantnih podataka) sada zamjenjuju elektronskim podacima koji se obavezno moraju objavljivati i to na jednom centralnom mjestu. U BiH to je Portal javnih nabavki, dok sve ostale zemlje EU i zemlje okruženja takođe imaju posebne internet stranice na kojima se obavljuju svi podaci o nabavkama;
- Povećava se efikasnost jer se nekadašnji dugi rokovi dostave ponuda zamjenjuju dostavom ponuda i narudžbi "na klik" putem elektronskih sistema. Takođe, kod papirnih procedura potrebno je dosta vremena kako bi svi članovi komisije mogli da pregledaju i analiziraju dostavljene ponude, dok kod elektronskih nabavki svi članovi komisije mogu istovremeno vršiti pregled ponuda, čime se značajno ubrzava sam proces evaluacije;
- Povećava se ekonomičnost postupka jer se veliki broj papira koji je karakterističan za klasične nabavke u potpunosti eliminiše, čime se smanjuje vrijeme potrebno za pregled i arhiviranje istih;
- Povećava se konkurentnost jer sada ponuđači iz drugih zemalja veoma lako mogu učestvovati, što rezultira kvalitetnijim ponudama i postizanjem najbolje vrijednosti za novac.

Sve gore navedeno u konačnici dovodi do smanjenja prostora za zloupotrebu i korupciju, što je svakako imperativ u javnim nabavkama.

Ove prednosti e-nabavki ostvaruju mjerljive rezultate i uštede, a kako je prikazano u narednoj tabeli:

Država	Uštede
Norveška	Pomoću platforme Ehandel postiže uštede 20– 40% kod obrade narudžbi, što u odnosu na cjelokupni budžet nabavki čini 2–10% godišnje
Danska	Kroz obrade e-računa koje koriste svi ugovorni organi, između ostalog i u postupcima javnih nabavki, ostvarene su uštede od 100 miliona eura godišnje
Velika Britanija	- Kroz web platformu Buying Solutions, koja se bavi posredovanjem u kupoprodaji na iznos od 5 milijardi funti ušteđeno je 732 miliona funti; - Upotrebom e-aukcije ostvaruje se ušteda od minimalno 10% javnih sredstava
Portugal	- Kada su počeli sa korištenjem e-nabavke, na ugovorima o nabavci zabilježeno je značajno smanjenje cijena i do 20% - l50 bolnica je u 2010. godini prešlo na sistem e-nabavki i u odnosu na iste radove u 2009. godini smanjili su troškove za 18%
Austrija	Centralizovanom nabavkom za federalne službe kroz e-nabavke u 2008. godini prijavljena je ušteda od 178 miliona eura, na ukupan iznos nabavki od 830 miliona
BiH	- U prva četiri mjeseca provođenja e-aukcije u 2016. godini smanjenje 7,4% ukupne vrijednosti inicijalnih ponuda - Zaključno sa 30. novembrom 2017. godine smanjenje od 6,78% u odnosu na inicijalno najpovoljnije dostavljene ponude - U 2018. godini ostvarene uštede u iznosu od preko 50.000.000,00 KM

Tabela 3: Prikaz ušteda kroz e-nabavke u pojedinim zemljama

Naravno, postoje i nedostaci gledano s pozicije i ugovornog organa i dobavljača. Među nedostatke e-nabavke, s aspekta ugovornog organa, treba

naglasiti upitnu pouzdanost dobavljača. U pravilu što je dobavljač geografski udaljeniji, to je naša sigurnost u kvalitet i rok isporuke manja, čak i ako nije u pitanju prva kupovina. Takođe, znanje o dobavljačima je ograničeno, a lišeno direktnog kontakta rješavanje čak i sitnog problema može se razvući. Katkad se dešava da nije dobavljač kriv zbog isporuke van roka, već je odgovorna pošta ili dostavna služba, ali kada naručena roba ne stigne na vrijeme, pitanje odgovornosti pada u drugi plan.

2. ELEKTRONSKE NABAVKE U BOSNI I HERCEGOVINI

U periodu od 2015. godine pa do danas u BiH je učinjeno mnogo na polju e-nabavki, a sve sa ciljem povećanja transparentnosti i smanjenja zloupotreba u postupcima nabavke. U narednoj tabeli dat je prikaz aktivnosti na uspostavljanju i razvoju e-nabavki u pomenutom periodu:

Datum početka	Opis aktivnosti
27.11.2014.	Pušten u produkciju Portal E-nabavke: „U prvoj fazi, informacioni sistem e-Nabavke podrazumijeva integraciju tri aplikacije i to: Registar ugovornih organa i ponuđača, sistem WisPPA i sistem Go-Procure sa svim njihovim funkcionalnostima, dok će u drugoj fazi sistem e-Nabavke biti nadograđen sa dva nova modula, modul e-Tendering i modul e-Aukcije.“
17.03.2015.	Agencija za javne nabavke (dalje u tekstu: AJN) je počela objavljivati Odluke Ureda za razmatranje žalbi (dalje u tekstu: URŽ-a BiH) i Suda BiH. AJN, URŽ i Sud BiH su 26.01.2015. godine potpisali Protokol o postupanju pri objavi Odluka Ureda za razmatranje žalbi BiH i Suda BiH.
01.07.2015.	Uvedena mogućnost objavljivanja i preuzimanja tenderske dokumentacije, postavljanja zahtjeva za pojašnjenje i odgovora sa pojašnjenjem tenderske dokumentacije u sistemu e-Nabavke.
15.09.2016.	AJN pustila u produkciju modul za e-Aukciju
04.12.2017.	AJN pustila u rad otvorene podatke (open data) o dodjeljenim ugovorima u postupcima javnih nabavki koji će znatno unaprijediti transparentnost i integritet u javnim nabavkama.

22.01.2018.	AJN je omogućila objavu plana nabavki na Portalu javnih nabavki. Objava plana nabavki na Portalu javnih nabavki u ovom periodu bila je opcionalna, a usvajanjem Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o javnim nabavkama (dalkje u tekstu: ZIDZJN).
16.04.2018.	AJN pustila u rad mobilnu aplikaciju za elektronske javne nabavke u BiH „e-Nabavke BiH“.
16.11.2018.	Nove funkcionalnosti u sistemu: Unapređenje pretrage obavještenja i postupaka; Kreiranje izvještaja za prekinutu aukciju; Uvođenje notifikacije za ponovno zakazivanje aukcije od strane Agencija za javne nabavke; Unapređenje sistemskih notifikacija; Uvođenje validacije na unos vrijednosti ugovora za direktni sporazum i konkurentski zahtjev; Uvođenje validacije na unos procijenjene vrijednosti nabavke za konkurentski zahtjev; Pregled poslanih poruka kroz kontakt formu na Portalu javnih nabavki; ***Dostupnost tenderske dokumentacije na javnom dijelu Portala nakon što je postupak završen***; Pregled ukupnog broja neodgovorenih pitanja vezano za tendersku dokumentaciju direktno na tabeli pregleda postupaka kod ugovornih organa; Uvođenje validacije na rokove za postavljanje pitanja i davanje odgovora vezano za tendersku dokumentaciju.
7.4.2020.	AJN pustila u produkciju novu verziju sistema za elektronske javne nabavke: 1. Nove funkcionalnosti koje se odnose isključivo na ugovorne organe 2. Nove funkcionalnosti koje se odnose isključivo na ponuđače 3. Nove funkcionalnosti koje se odnose i na ugovorne organe i na ponuđače
30.12.2022.	Objavljeno kratko uputstvo za nove funkcionalnosti u sistemu e-Nabavke koje su predmet ZIDZJN, a odnose se na: 1. Kreiranje i objava planova nabavki, te izmjena/dopuna planova nabavki u informacionom sistemu e-nabavke

	2. Provođenje postupka direktnog sporazuma u informacionom sistemu e-nabavke . 3. Obavještavanje ponuđača o zaprimanju žalbe na postupku odnosno lotu. 4. Objavljivanje obavještenja o dodjeli ugovora/os za postupak konkurentskog zahtjeva 5. Unos osnovnih elemenata ugovora i izmjena osnovnih 6. Elemenata ugovora 7. Označavanje statusa ponuda 8. Unos obrazloženja za nedijeljenje postupka na lotove te zašto se ponuda ne dostavlja za sve lotove
27.06.2023.	Razvijen modul e-Revizija koji podrazumijeva korisnički profil u informacionom sistemu e-Nabavke za četiri Ureda za reviziju u Bosni i Hercegovini, i to: 1. Ured za reviziju institucija Bosne i Hercegovine; 2. Ured za reviziju institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine; 3. Glavna služba za reviziju javnog sektora Republike Srpske; 4. Ured za reviziju javne uprave i institucija u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine.

2.1. Elektronska aukcija

E-aukcija je način provođenja dijela postupka javne nabavke, koji uključuje podnošenje novih cijena, izmijenjenih na niže, ili cijena i novih (poboljšanih) vrijednosti koje se odnose na određene elemente ponuda.[206] Ugovorni organi su od 01.01.2020. godine obavezni za sve postupke nabavke za koje se objavljuje obavještenje o nabavci, a kod kojih je kriterij za dodjelu ugovora „najniža cijena“, predvidjeti provođenje e-aukcije, dok kod postupaka kod kojih je kriterij za dodjelu ugovora „ekonomski najpovoljnija ponuda“ ne postoji obaveza provođenja e-aukcije (ali ugovorni organi i u ovom slučaju mogu predvidjeti provođenje e-aucije).

[206] Član 1. stav (3) Pravilnika o uslovima i načinu korištenja e-aukcije.

E-aukcija se odvija nakon početne ocjene ponuda i omogućava njihovo rangiranje pomoću automatskih metoda ocjenjivanja u informacionom sistemu E-nabavke. Ugovorni organ može provesti e-aukciju u postupku dodjele ugovora putem:

- otvorenog postupka,
- organičenog postupka,
- pregovaračkog postupka sa objavom obavještenja o nabavci,
- konkurentskog zahtjeva za dostavljanje ponuda.

E-aukciju je moguće koristiti i prilikom ponovnog takmičenja za dobavljače sa kojima je zaključen okvirni sporazum iz člana 32. stav (5) tačka b) ZJN (tzv. mini tenderisanje), te u sistemu kvalifikacije. Dakle, ugovorni organ može koristiti e-aukciju i kada je zaključio okvirni sporazum sa više ponuđača i ako svi uslovi za dodjelu ugovora nisu utvrđeni u okvirnom sporazumu. U tom slučaju ponuđači se pozivaju da ponovo dostave ponude na osnovu istih ili preciznije definisanih uslova u okviru uslova iz okvirnog sporazuma.

Ugovorni organ obavezan je u tenderskoj dokumentaciji definisati i odgovarajuće informacije o procesu e-aukcije i kriterijima koji će se koristiti u e-aukciji, a koji mogu biti ili najniža cijena ili ekonomski najpovoljnija ponuda. Ukoliko je kriterij za dodjelu ugovora ekonomski najpovoljnija ponuda, ugovorni organ u tenderskoj dokumentaciji treba da navede podkriterije koji će se koristiti, ali pod uslovom da se ti podkriteriji mogu kvantitativno odrediti i izraziti u brojevima ili postocima, odnosno kroz matematičku formulu. U slučaju kriterija ekonomski najpovoljnije ponude, ocjena se vrši samo po podkriterijima definisanim u sistemu e-nabavke.

Informacije o e-aukciji, koje ugovorni organ može navesti u tenderskoj dokumentaciji i koje mora prilagoditi predmetu nabavke i kriteriju za dodjelu ugovora, mogu biti:

- ugovorni organ će nakon prijema, otvaranja i pregleda ponuda provesti e-aukciju,
- e-aukcija će se provesti putem Portala nabavki (www.ejn.gov.ba) ,
- kriterij koji će se koristiti za dodjelu ugovora je najniža cijena ili ekonomski najpovoljnija ponuda (uz navođenje podkriterija),
- u slučaju prijema jedne prihvatljive ponude e-aukcija se neće zakazivati, nego će se postupak okončati u skladu sa članom 69. ZJN.

Takođe, ugovorni organ u tenderskoj dokumentaciji može pojasniti proceduru provođenja e-aukcije na sljedeći način (Kovačević, 2016):

- Ugovorni organ nakon analize dostavljenih ponuda u sistem E-nabavke unosi ponude svih kvalifikovanih ponuđača sa prihvatljivom ponudom i zakazuje e-aukciju u tačno određeno vrijeme. U slučaju podjele nabavke na lotove e-aukcija se zakazuje za svaki lot posebno, s tim da ugovorni organ u istom satu može zakazati e-aukciju za maksimalno dva lota iz istog postupka javne nabavke.
- Za zakazivanje i početak e-aukcije referentno je vrijeme u sistemu E-nabavke.
- Sistem E-nabavke obavještava sve ponuđače koji imaju pravo da učestvuju u e-aukciji o datumu i vremenu početka e-aukcije, te ostalim podacima bitnim za e-aukciju.
- Ugovorni organ nije obavezan da na bilo koji drugi način obavještava učesnike e-aukcije o datumu i vremenu početka e-aukcije.
- E-aukcija traje minimalno 10 do maksimalno 30 minuta, u zavisnosti od odluke ugovornog organa. Istekom predviđenog trajanja, e-aukcija se završava. E-aukcija se automatski produžava za dvije minute, ukoliko se podnese nova cijena ili vrijednost u posljednje dvije minute trajanja e-aukcije. Ukoliko u posljednje dvije minute trajanja e-aukcije ne bude podnesena nova cijena ili vrijednost, e-aukcija se završava istekom te dvije minute.
- U toku trajanja e-aukcije učesnicima e-aukcije su u svakom momentu trajanja e-aukcije vidljivi sljedeći podaci:
    a) trenutna rang lista, bez otkrivanja identiteta ponuđača koji su učesnici e-aukcije,
    b) cijene svih ponuda, u slučaju kriterija najniža cijena,
    c) ukupan broj bodova svih ponuda, u slučaju kriterija ekonomski najpovoljnija ponuda,
    d) ponude koje su umanjene za preferencijalni faktor,
    e) vrijeme koje je ostalo do završetka e-aukcije,
    f) raspon u kojem je moguće snižavati cijenu.
- U toku trajanja e-aukcije ponuđači mogu korigovati svoju ponudu, na način koji uključuje podnošenje novih cijena, izmijenjenih naniže ili cijena i novih (poboljšanih) vrijednosti koje se odnose na određene elemente ponuda u slučaju kriterija ekonomski najpovoljnije ponude, kako bi osigurali bolju poziciju u postupku rangiranja ponuda. Svako snižavanje cijene ponude u slučaju najniže cijene, kao kriterija za dodjelu ugovora, je moguće u rasponu

od 0,1% do 10% najniže početne cijene svih ponuda. Svako snižavanje cijene ponude u slučaju ekonomski najpovoljnije ponude, kao kriterija za dodjelu ugovora, je moguće u rasponu od 0,1% do 10% ponuđene cijene.

- Kada se ukupna cijena odnosi na tehničku specifikaciju koja se sastoji od više pozicija, tada se svaka od pozicija umanjuje za isti procenat koliko iznosi konačno procentualno umanjenje ukupne cijene postignute nakon e-aukcije, te se na tako umanjenje cijene nudi zaključenje ugovora najpovoljnijem ponuđaču, u skladu sa članom 72. ZJN.
- Sistem E-nabavke ponuđačima šalje obavještenje o završenoj e-aukciji.
- Ugovorni organ po završetku e-aukcije, u skladu sa članom 69. ZJN, donosi odluku o prestanku postupka javne nabavke i obavještava ponuđače, u skladu sa članom 71. ZJN.
- Ugovorni organ ima pravo izvršiti izmjenu vremena početka i dužinu trajanja e-aukcije sve do momenta početka e-aukcije, o čemu će svi učesnici u e-aukciji biti obavješteni putem sistema E-nabavke.
- U slučaju problema koji se dese isključivo u okruženju za koje je nadležna AJN, a usljed kojih dođe do nemogućnosti početka zakazane e-aukcije ili prekida započete e-aukcije, AJN ponovo zakazuje e-aukciju.
- U slučaju problema koji su se desili u okruženju za koje su odgovorni učesnici u e-aukciji, a usljed kojih je došlo do nemogućnosti učestvovanja u e-aukciji, AJN ne zakazuje ponovo e-aukciju.

2.2. Dinamički sistem kupovine

Dinamički sistem kupovine je u potpunosti elektronski postupak za uobičajene nabavke čije karakteristike, generalno dostupne na tržištu, ispunjavaju zahtjeve ugovornog organa, ograničen je u trajanju i otvoren tokom svog trajanja svakom dobavljaču koji zadovoljava kriterije selekcije i predao je indikativnu ponudu koja je u skladu sa specifikacijom.

Ugovorni organi ne smiju da koriste dinamičke sisteme nabavke kako bi spriječili, ograničili ili poremetili konkurenciju. Najkraće rečeno dinamički sistem nabavke funkcioniše kao živi katalog baziran na internetu, kome dobavljači mogu u bilo koje vrijeme da pristupe. U skladu sa „klasičnom“

Direktivom (2014/24/EU), za dinamički sistem nabavke važe sljedeća pravila:

- Ugovorni organi mogu koristiti dinamički sistem nabavke za uobičajene nabavke čija svojstva, s obzirom na to da su općenito dostupne na tržištu, ispunjavaju zahtjeve ugovornih organa.
- Dinamički sistem nabavke djeluje kao potpuno elektronski proces koji tokom cijelog perioda trajanja nabavke stoji na raspolaganju svim privrednim subjektima koji ispunjavaju kriterije za odabir.
- Može se podijeliti u kategorije proizvoda, radova ili usluga.
- Ugovorni organi za nabavke u okviru dinamičkog sistema nabavke primjenjuju pravila ograničenog postupka.
- Svi ponuđači koji ispunjavaju kriterije za odabir imaju pristup sistemu, a broj kandidata koji imaju pristup nije ograničen.
- Sva komunikacija u okviru dinamičkog sistema nabavke provodi se isključivo elektronskim sredstvima.
- U svrhu dodjele ugovora u okviru dinamičkog sistema nabavke, ugovorni organi:

  a) objavljuju poziv u kome mora biti jasno navedeno da se radi o dinamičkom sistemu nabavke;

  b) navode u dokumentaciji o nabavci barem prirodu i procijenjenu količinu predviđenih nabavki kao i sve potrebne podatke u vezi s dinamičkim sistemom nabavke, uključujući informacije o tome kako sistem funkcioniše, elektronsku opremu koja se koristi te tehničke priključke i specifikacije;

  c) tokom trajanja dinamičkog sistema, mora postojati neograničen, potpun i direktan pristup dokumentaciji o nabavci.
- Ugovorni organi u toku čitavog trajanja dinamičkog sistema nabavke svakom privrednom subjektu moraju dati mogućnost dostave zahtjeva za učešće, a zaključuju svoju procjenu takvih zahtjeva u skladu s kvalifikacionim kriterijima u roku od 10 radnih dana od datuma njihova zaprimanja. Taj se rok može produžiti na 15 radnih dana u pojedinačnim slučajevima ako je to opravdano, posebno radi potrebe proučavanja dodatne dokumentacije ili da se na neki drugi način provjeri jesu li ispunjeni kvalifikacioni kriteriji.
- Ugovorni organi pozivaju sve učesnike koji imaju pristup sistemu da dostave ponudu za svaku posebnu nabavku u okviru dinamičkog sistema nabavke.
- Ugovor se dodjeljuje ponuđaču koji je dostavio najbolju ponudu u skladu sa kriterijima za dodjelu koji su navedeni u obavijesti o nabavci i u pozivu na dostavu ponuda.

U domaćem zakonodavstvu je samo u članu 123. ZJN navedeno da će elektronske nabavke, elektronska aukcija i dinamički sistem kupovine, način, rokovi i početak primjene biti definisani podzakonskim aktom koji donosi Savjet ministara BiH, najkasnije u roku od jedne godine od početka primjene ZJN, ali ovaj podzakonski akt ni do danas nije donesen. Trenutno se preduzimaju aktivnosti na izradi ovog podzakonskog akta koji je potreban kako bi se na najbolji način iskoristile prednosti koje ovaj alat nabavki omogućava (Šarić, 2023).

ZAKLJUČAK

Javna nabavka predstavlja značajan dio privrede, a unapređenje efikasnosti sistema javne nabavke ima direktan uticaj na ekonomičnost, efikasnost i zakonitost odvijanja postupaka nabavke. Efikasan sistem javne nabavke karakteriše koordinsano provođenje postupaka javnih nabavki i transparentna dodjela ugovora o javnim nabavkama, jednak tretman svih učesnika u postupcima javnih nabavki, podsticanje tržišne utakmice i održivog privrednog rasta, te istovremeno pružanje jedinstvene pravne zaštite.

Transparentnost koja ima važnu ulogu u javnim nabavkama i doprinosi jačanju konkurencije, te smanjenju zloupotrebe i korupcije što u konačnici rezultira kvalitetnijim ponudama i postizanju najbolje vrijednosti za javni novac, u BiH je podignuta na viši nivo uspostavljanjem i kontinuiranim unapređenjem Portala javnih nabavki kao centralnog mjesta za objavu svih obavještenja, te provođenje postupaka nabavke.

Prvi koraci ka uspostavi cjelovitog sistema e-nabavke su učinjeni, a da bi sistem ostvario svoju svrhu potrebno je izvršiti usklađivanje legislative (ne samo Zakona o javnim nabavkama, već i podzakonskih akata) kako bi se stvorili uslovi za podnošenje elektronskih ponuda, elektronsku evaluaciju ponuda, elektronsku dodjelu ugovora, elektronsko naručivanje, elektronsko fakturisanje i plaćanje.

Uspostavom cjelovitog sistema e-nabavki smanjiće se troškovi dostavljanja ponuda i skratiće se rokovi dostave, povećaće se transparentnost budući da će se evaluacija ponuda vršiti elektronskim putem i u konačnici povećaće se efikasnost budući da će se dodjela ugovora, naručivanje, fakturisanje i

plaćanje vršili elektronskim putem, što će rezultirati i manjim transakcionim troškovima.

LITERATURA

1. Kovačević, D. (2016), Provođenje postupka e – aukcije i obaveze ugovornih organa i ponuđača“, Mala biblioteka javnih nabavki broj 10*,* Sarajevo: Refarm Creative Sollutions – REC.
2. Krpan, Lj., Varga, D., Maršanić, R. (2015.), Organizacijska struktura nabave u poslovnim procesima, Varaždin: Tehnički glasnik 9.
3. Projekat Vlade UK, (2019), Antikorupcijski priručnik u javnim nabavkama.
4. SIGMA, (2011), E-Procurement, Paris: SIGMA.
5. Šarić, B. (2023), Uvod u javne nabavke, Banja Luka: Centar za unapređenje korporativnog upravljanja.
6. Transparency International, (2012), Transparency International BiH.

Mr.sc. Advija Alihodžić[207]

ULOGA INSTITUCIONALNIH INVESTITORA U ZELENOJ EKONOMIJI I DIGITALNOJ TRANSFORMACIJI DRUŠTVA

THE ROLE OF INSTITUTIONAL INVESTORS IN THE GREEN ECONOMY AND DIGITAL TRANSFORMATION OF SOCIETY

SAŽETAK

Svrha ovog rada je istaknuti doprinos institucionalnih investitora (banke, penzioni fondovi, osiguravajućia društava života i imovine, sindikalni fondovi**)** stvaranju zelene ekonomija **(**ekonomija koja doprinosi opštem dobru i društvenoj jednakosti dok istovremeno znatno smanjuje rizike po životnu sredinu i dalje iskorišćavanje prirodnih resursa) i digitalne transformacije poslovanja što je usko vezano s razvojem zelene ekononomije jer predstavlja temeljitu promjenu u organizaciji i načinu tradicionalnog poslovanja korištenjem digitalnih tehnologija i primjenom novih poslovnih modela s ciljem poboljšanja performansi organizacije i brže prilagodbe u okruženju koje se stalno i brzo mijenja. Rad se sastoji od tri dijela: uvoda, značaj institucionalnih investitora za razvoj zelene ekonomije i digitalne transformacije i zaključak. U uvodnom dijelu su definisani pojmovi institucionalni investitori, zelena ekonomije i digitalna transformacije, kao i njihov značaj i doprinos za stvaranje boljeg kvaliteta života za sve unutar ekoloških granica planete. U dijelu značaj institucionalnih investitora za razvoj zelene ekonomije i digitalne transformacije se naglašava mogućnost institucionalnih investitora u doprinosu bržem njihovom

[207] **Mr.sc. Advija Alihodžić** ,Agencija za reviziju privatizacije u Federaciji Bosne i Hercegovine, Ustanička 11, 71000 Sarajevo; advija.alihodzic@arpfbih.gov.ba; aalihodzic@outlook.com

razvoju favorizujući investiranje sredstva u djelatnosti koje ne stvaraju globalno zagrijavanje, ne smanjuju ozonski omotač (ne stvaraju efekat staklene bašte), ne doprinose nestanaku šuma, ne doprinose pretvaranju plodnog zemljišta u pustinje, ne doprinose pojavi kisjelih kiša i izumiranje životinjskih i biljnih vrsta itd. Koncept zelene ekonomije podrazumijeva široko korišćenje obnovljivih izvora energije, povećanje broja radnih mjesta i investicija u takozvanim zelenim granama industrije. Digitalne tehnologije pomažu u optimizaciji proizvodnje, smanjenju emisija i otpada, povećanju konkurentske prednosti firmi i stvaranju novih proizvoda i usluga. Zaključak posebno naglašava da se zelenom ekonomijom i digitalizacijom postiže rast primanja, zaposlenost i prevenira gubitak biodiverziteta i usluga ekosistema. Koristiće se kvantitativna i kvalitativna metoda u ovom istaživanju. Doprinos rada je skretanje pažnje na važnost izvora investicionih sredstava na ubrzavanje i determinisanje zelene i digitalne transformacije društva.

Ključne riječi: zelena ekonomija, digitalna transformacija, institucionalni investitori

SUMMARY

The purpose of this paper is to highlight the contribution of institutional investors (banks, pension funds, life and property insurance companies, trade union funds) to the creation of a green economy (an economy that contributes to the common good and social equality while at the same time significantly reducing risks to the environment and further exploitation of natural resources) and digital transformation of business, which is closely related to the development of the green economy because it represents a fundamental change in the organization and way of traditional business using digital technologies and the application of new business models with the aim of improving the performance of the organization and faster adaptation in an environment that is constantly and rapidly changing. The paper consists of three parts: introduction, the importance of institutional investors for the development of the green economy and digital transformation, and the conclusion. In the introductory part, the terms institutional investors, green economies and

digital transformations are defined, as well as their importance and contribution to creating a better quality of life for everyone within the ecological boundaries of the planet. In the section on the importance of institutional investors for the development of the green economy and digital transformation, the possibility of institutional investors in contributing to their faster development is emphasized by favoring the investment of funds in activities that do not cause global warming, do not reduce the ozone layer (do not create a greenhouse effect), do not contribute to the disappearance of forests, they do not contribute to turning fertile land into deserts, they do not contribute to the occurrence of acid rain and the extinction of animal and plant species, etc. The concept of green economy implies wide use of renewable energy sources, increasing the number of jobs and investments in the so-called green branches of industry. Digital technologies help to optimize production, reduce emissions and waste, increase the competitive advantage of companies and create new products and services. The conclusion particularly emphasizes that the green economy and digitalization achieve income growth, employment and prevent the loss of biodiversity and ecosystem services. Quantitative and qualitative research methods will be used. The contribution of the work is drawing attention to the importance of sources of investment funds to accelerate and determine the green and digital transformation of society.

Keywords: green economy, digital transformation, institutional investors

JEL: E22

UVOD

Zelena ekonomija još uvijek nema jedinstvene definicije na međunarodnom nivou. Smatra se da pojam zelene ekonomije svaka država treba da odredi samostalno i prilagodi ga sopstvenoj stvarnosti. Program za životnu sredinu Ujedinjenih Nacija (UNEP) definiše zelenu ekonomiju kao ekonomiju koja kao rezultat ima povećano blagostanje ljudi i društvenu jednakost i pri tome značajno umanjuje rizike po životnu sredinu i ekološke nedostatke. Zelenom ekonomijom se može smatrati ekonomska aktivnost koja se vrši uz niske emisije ugljenika,

kroz koju se resursi efikasno troše, koja je društveno inkluzivna i kod koje se rast dohotka i zaposlenosti stvara investicijama koje smanjuju emisije ugljeničnih gasova i/ili uvećavaju efikasnost ekosistema i održavaju biološku raznovrsnost. Bitni događaji u nastanku zelene ekonomije su održavanje Svjetske konferencije Ujedinjenih nacija o životnoj sredini u Stokholmu 1972, veza između ekonomskog razvoja i zaštite životne sredine prvi put je vidjela svjetlo dana u međunarodnoj agendi. Godine 1983. Generalna skupština UN osnovala je Svjetsku komisiju za životnu sredinu i razvoj (Komisija Brundtland, nazvana po predsjedavajućoj). Tada je nastao dokument „Naša zajednička budućnost" u kome je izložen koncept održivosti sa ekološkim, ekonomskim i socijalnim aspektima. Konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju održana je u Rio de Žaneiru 1992. godine. Neformalno je nazvana Samit o Zemlji. Na konferenciji je osnovan Globalni fond za životnu sredinu (GEF), koji je danas najveći finansijer projekata za poboljšanje globalnog okruženja u četiri oblasti: klimatske promjene, gubitak biodiverziteta, zagađenje međunarodnih voda i trošenje ozonskog omotača. Agenda 21 (označava 21. vijek) je akcioni plan UN u vezi sa održivim razvojem koji je donijet na ovoj konferenciji. Mnoge zemlje, među kojima je i Bosna i Hercegovina prepoznale su usvajanje pristupa zelene ekonomije kao strategiju za budućnost koja dovodi do socijalne jednakosti i smanjenja ekoloških katastrofa. Početkom septembra ove godine u Bihaću je održan energetski skup na temu prezentacije novousvojenih zakona iz energetike koji trebaju pomoći da se brže i efikasnije razvijaju solarne elektrane, posebno one za vlastite potrebe za domaćinstva i privredu. Skup je održan na inicijativu Sarajevo energy forumom (SEF) i Solarne akademije. Skupovi ove vrste su održavani i u drugim gradovima s naglaskom na iskorištavanje obnovljivih potencijala naše zemlje za osiguranje vlastite zdrave energije za građane i pomoć privrednicima uz davanje jasnih odgovora i smjernica koje mogu biti od značaja da budu spremni do 2026. godine kako bi izbjegli obavezu plaćanja skupih taksi za izvoz svojih roba u zemlje EU. U praksi, kada se govori o zelenoj ekonomiji misli se uglavnom na razvoj zelenih ekonomskih grana poput obnovljivih izvora energije, energetske efikasnosti i organske poljoprivrede. Koncept zelene ekonomije podrazumijeva široko korišćenje obnovljivih izvora energije, povećanje broja radnih mjesta i

investicija u takozvanim zelenim granama industrije, kojim se postiže rast primanja i zaposlenost kako javnim tako i privatnim investicijama kojima se smanjuju emisije ugljeničnih gasova i drugih zagađenja, ostvaruje enegetska efikasnost i efikasnost u potrošnji resursa, ili vrši prevencija gubitaka biodiverziteta i usluga ekosistema. Neka istraživanja pokazuju da bi žene imale veće koristi od zelene ekonomije zato što im omogućava bolji pristup poslovima i veća primanja. Uz pjam zelena ekonomija usko je vezan pojam održivog razvoja koji se najčešće dovodi u vezu sa zaštitom životne sredine, planiranjem društvenog razvoja, ekološkim, ekonomskim i političkim sredstvima. Najčešće korištena definicija održivog razvoja, nalazi se u dokumentu „Naša zajednička budućnost", koji je, na poziv Ujedinjenih nacija napisala Svjetska komisija za zaštitu životne sredine i razvoj 1987. godine, koja glasi da je održivi razvoj onaj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti, a da ne dovodi u pitanje sposobnost budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe. Bitno je dobro proučiti načine na koji se to može postići bez povećanja trošenja resursa i uticaja na životnu sredinu. Sama ušteda reursa ne garantuje stalnost ili povećanje istih, pa se iz tog razloga treba fokusirati i na status, trend i ograničenja prirodnih sistema. Pokretanje i stavljanje ideje u stvarnost je komplikovanije nego što izgleda, jer zahtijeva inovacije u tehnologiji, kao i mnoge druge promjene: organizacije preduzeća, gradova, općina isl. Ovakve promjene podrazumijevaju ogromno znanje i sposobnost svih aktera kako na globalnom tako i na lokalnom nivou.

Digitalna transformacija društva odnosi se na proces koji započinje od trenutka kada organizacija krene razmišljati o uvođenju digitalnih tehnologija u svim područjima poslovanja i traje do trenutka njihove potpune integracije. Digitalna transformacija uključuje i ljudski resurs u poslovanju, jer nije dovoljno samo uvesti digitalnu tehnologiju u poslovanje, važno je i educirati zaposlenike i uticati na njihovu promjenu svijesti u pogledu percepcije kada je upitanju novo. Ona utiče na sve sektore ekonomije i mijenja život, rad i komunikacije stanovništva. Digitalna transformacija danas više nije pitanja izbora, ona predstavlja „tri N"(neizbježna, neophodna, nezaobilazna). U procesu digitalne transformacije želimo da tehnologija korisnicima omogući da traže ono što žele, i to kad god i kako god to žele. Razvoj novih tehnologija, softvera i aplikacija omogućio je da se organizacije povežu

s korisnicima na različitim nivoima, od informiranja o kupnji, pomoći pri odlučivanju i procesu kupnje do razmjene informacija o zadovoljstvu. Digitalna transformacija znači i promjenu svih oblika poslovanja i procesa u kojima se zaposlenici organizacije u interakciji s njezinim korisnicima. Razvojni put digitalne transformacije svake organizacije je različit. Digitalna transformacija poslovanja i društva u Evropskoj Uniji (EU) ima velik potencijal rasta za cijelu Evropu. Evropska industrija može se razvijati na prednostima koje pruža povezivanje zemalja članica u području naprednih digitalnih tehnologija kako bi iskoristila niz mogućnosti koje nude tehnologije poput interneta stvari (IoT) , velike baze (Big Data), napredne proizvodnje, robotike, 3D štampe, blockchain tehnologije i umjetne inteligencije (AI).[208] Sveobuhvatni odgovor Evropske komisije na složenost postupka digitalne transformacije programom Digitalna Evropa, je prijedlog višegodišnjeg financijskog okvira (VFO) za razdoblje od 2021. do 2027. Komisija je uspostavila program Digitalna Evropa s ukupnim budžetom od 9,2 milijarde eura za oblikovanje i pomoć digitalnoj transformaciji evropskih društava i privrede[209] što će pomoći otvaranju novih radnih mjesta na kojima će raditi stručnjaci iz različitih digitalnih područja. Slovenija je najviše poodmakla u procesu digitalizacije od zemalja u okruženju.[210] U Sarajevu se krajem septembra ove godine u organizaciji kompanija Key Consulting i IDEA Software , održava jedna od najznačajnijih poslovno-tehnoloških konferencija, IDT 2023, koja donosi revolucionarna rješenja i inovativne pristupe digitalnoj transformaciji u svim industrijama. Cilj konferencije je da spoji stručnjake i predstavnike kompanija u potrazi za inovativnim rješenjima i unapređenjem internih procesa koji će povećati produktivnost i donijeti dugoročnu održivost na tržištu, te da predstavi najnovije trendove u oblasti bizTech rješenja. Digitalna transformacija je pojam o kojem svi pričaju, ali proces transformacije mnogo je sporiji nego što su zahtjevi tržišta koje se konstantno mijenja. Mnoge

[208] www.ec.europa.eu, juni 2018.

[209] www.ec.europa.eu, juni 2018.

[210] DESI (The Digital Economy and Society Index) pretraživanje dostupnih prijevoda na prethodnoj poveznici*EN*•••

kompanije trebaju podršku u pronalasku brzih i jednostavnih rješenja. Konferencija je namijenjena menadžmentu kompanija iz različitih industrija koje su uvrstile ili planiraju uvrstiti digitalnu i tehnološku transformaciju u svoju strategiju, te IT ekspertima i kompanijama koje implementiraju ta rješenja. Na konferenciji će ekskluzivno za BiH biti predstavljena Siemensova platforma za digitalizaciju Mendix, jedna od vodećih low-code platformi za razvoj aplikacija koja pomaže organizacijama širom svijeta da u potpunosti promijene način na koji rješavaju poslovne izazove.Učesnici konferencije imat će priliku da slušaju i povežu se sa stručnjacima iz renomiranih kompanija regije i Evrope, kao i da učestvuju na radionici pod nazivom "Kako izgraditi aplikaciju za samo sat vremena". Industrijska digitalna transformacija prisutna je u većini bh. kompanija, ali svoj puni kapacitet tek treba dostići. Digitalizacija ne samo da mijenja proizvodne procese, nego mijenja i unapređuje način donošenja odluka, kompletnu organizaciju kompanija, te odnose s uposlenicima. Budući ekonomski i društveni razvoj mora se temeljiti na digitalizaciji i ulaganju u održivi razvoj, inovacije i praćenje globalnih trendova što mora biti prioritet vlada i kompanija. Na tržištu je dostupno više aplikacija i sistema koji mogu olakšati poslovanje, pomoći kompanijama da budu agilnije i efikasnije, da korištnjem naprednih metoda za edukacije i mjerenje učinaka motivišu svoje uposlenike. Digitalna transformacija je kontinuirani proces. U Bosni i Hercegovini je dosta toga implementirano te je primjetno da su kompanije različitih profila pristupile digitalnoj transformaciji poslovnih procesa, što im je omogućilo brži rast i bolju konkurentnost na tržištu. Prije implementacije digitalnih procesa potrebno je promijeniti korporativnu kulturu u smislu motivacije uposlenika da primjenjuju savremene tehnologije, a prije svega menadžment kompanije mora biti svjestan značaja digitalizacije i spreman na promjene. Šesti Digitalni samit Zapadnog Balkana (WB6), koji će se održati od 4. do 5. oktobra 2023. godine u Sarajevu će okupiti visoke predstavnike vlada i ekonomija Zapadnog Balkana, Evropske komisije, kreatore poslovne politike i vodeće stručnjake iz oblasti tehnologije, obećava biti jedan od najvažnijih regionalnih događaja u oblasti informacijsko-komunikacijskih tehnologija, digitalne integracije i transformacije. Digitalni samit WB6 će se sastojati od raznovrsnih panel diskusija i konferencijskih sesija koje će pružiti dublji uvid u

najnovije trendove i izazove digitalnog svijeta. Osim toga, samit će pružiti odličnu priliku i kompanijama iz sektora informacijske i komunikacijske tehnologije iz Bosne i Hercegovine da predstave svoja inovativna poslovna rješenja te da uspostave nova partnerstva s predstavnicima poslovne zajednice sa Zapadnog Balkana i šire, kao i drugim relevantnim akterima iz cijele Evrope koji se bave razvojem tehnologije. Ovogodišnji samit prati akcijski plan dokumenta "Zajedničko regionalno djelovanje" (Common Regional Market – CRM), koji je usvojen 10. novembra 2020. godine u Sofiji za razdoblje od 2021. do 2024. godine. Ovim planom ekonomije Zapadnog Balkana obavezale su se na zajednički rad na integraciji regije u panevropsku digitalnu zonu.

Institucionalni investitori su banke, osiguravajuća društva, investicioni i penzioni fondovi. Institucionalni investitori utiču na financijsko tržište tako da svojim razvojem potiču napredak i bolje oblikovanje financijskog tržišta u cjelini tako što financijske i nefinancijske institucije mogu dobiti, zadržati i prenijeti likvidnost puno jednostavnije. Također, institucionalni investitori predstavljaju mehanizam za udruživanje sredstava pojedinaca kojim se postižu veća ulaganja u instrumente financijskog tržišta kao i bolja diversifikacija ulaganja. Udruživanje financijskih sredstava je glavni značaj institucionalnih investitora jer oni to čine mnogo efikasnije nego pojedinci, ovisno o veličini i specifičnostima privrednih grana u koje se ulažu sredstva. Institucionalni investitori pružaju najbolji način upravljanja neizvjesnošću i kontrolom rizika. Oni putem vrijednosnih papira i svojim posredovanjem omogućuju grupiranje i stvaraju diversifikaciju rizika ulažući financijska sredstva u portfelje vrijednosnih papira čime ulažu u široki spektar vrijednosnih papira, te je na taj način i ulaganje sigurnije. Oni pružaju informacije o kretanju cijena instrumenata financijskog tržišta. Te informacije umanjuju mogućnost donošenja neprikladnih odluka u vezi s alociranjem financijskih sredstava. Kada pojedinci ulažu financijska sredstva bez posredovanja institucionalnih investitora, izloženi su uticajima moralnog hazarda, kao i većoj mogućnosti nepovoljnog odabira portfelja ulaganja.

Institucionalni investitori zapošljavaju stručne osobe u području financija koji znaju donijeti kvalitetnu procjenu ulaganja u određenom trenutku. Oni utiču na financijsko tržište prije svega većom transparentnošću, boljom zaštitom vlasničkih prava te nižom stopom korupcije, a što posljedično uzrokuje veći ekonomski rast jer se rastom štednje i ulaganja u instrumente tržišta kapitala povećava i aktivnost na financijskom tržištu. Pozitivan utjecaj institucionalnih investitora na financijskom tržištu temelji se na sljedećim činjenicama: jačanje i konkurentnost ulagača na financijskom tržištu što znači da se razvija i ulaganje u rizični kapital pa tako i ulaganje u vrijednosne papire s visokim stopama prinosa, stvaranje financijskih inovacija i industrije financijskih usluga, pomoć u razvoju tržišne discipline, jer podržavaju tržišnu transparentnost pa tako i prava manjinskih dioničara koji ulažu financijska sredstva kupjući dionice dioničkih društava, jačanju korporativnog upravljanja, pokreću modernizaciju i jačanje efikasnog sistema trgovanja vrijednosnim papirima te jačaju regulatorni okvir, preferiranjem likvidnih ulaganja. Likvidnost povećavaju diversificiranim ulaganjem u portfelje vrijednosnih papira, smanjivanjem provizija i transakcijskih troškova. Smanjenje transakcijskih troškova odnosi se na smanjenje onih troškova koje bi pojedinačni ulagači, da direktno ulažu financijska sredstva, morali plaćati pa tako i oni profitiraju od ulaganja financijskih sredstava putem institucionalnih investitora kao posrednika. Niži transakcijski troškovi rezultat su činjenice da institucionalni investitori posjeduju velike količine financijskih sredstava pojedinačnih ulagača pa se i uslijed toga smanjuju transakcijski troškovi, a to znači da dolazi do najvećeg prinosa pri određenoj stopi rizika. Mogu utjecati na potražnju za instrumentima tržišta kapitala i to tako što povećavaju vlastita financijska sredstva utičući na distribuciju portfelja privatnog sektora i to između bankovnih depozita te vrijednosnih papira ili putem vlastitih portfelja vrijednosnih papira. S obzirom da posjeduju veliku količinu kapitala te da im je na osnovu toga veća i financijska snaga, institucionalni investitori mogu uticati na formiranje cijena na tržištu kapitala. Ako institucionalni investitori ulažu financijska sredstva u određene vrijednosne papire oni tada povećavaju potražnju za istima. Oni ostvaruju sklad između aktive i obveza po dospijeću pa se u slučaju ročne transformacije ne dovodi u pitanje likvidnost. Glavna prednosti institucionalnih investitora je da

pomoću njih pojedinačni ulagači često ostvaruju veće prinose, jer samostalno nemaju mogućnost ulaska na devizno, novčano tržište, tržište državnih obveznica te ostala tržišta zbog raznih prepreka.

1.ULOGA INSTITUCIONALNIH INVESTITORA

Različiti institucionalni investitori imaju različite politike ulaganja i to od onih sigurnijih uz niže stope prinosa i rizika do onih rizičnijih uz više stope prinosa i rizika. Najčešći oblici ulaganja imovine banaka su krediti, međutim, uz kredite, banke imovinu često ulažu i u ostale oblike ulaganja poput depozita i vrijednosnih papira koji su im zajednički s ostalim institucionalnim investitorima. Najveći udio novčanih sredstava banke ulažu u kredite (oko dvije trećine) obzirom da im je kreditiranje pravnih i fizičkih lica osnovna djelatnost, zatim u depozite kod centralnih banaka i drugih financijskih institucija, kao i u vrijednosne papire.

Tri najčešća oblika ulaganja penzionih fondova su obveznice, dionice uz globalne potvrde depozitara i investicijski fondovi. Najveći udio sredstava penzioni fondovi ulažu u državne obveznice (oko dvije trećine) što je s obzirom na njihovu politiku ulaganja sasvim očekivano. Sredstva koja penzioni fondovi ulažu u državne obveznice iznose preko 90%, a znatno manje sredstava ulažu u korporativne i municipalne obveznice. Ulaganje u državne obveznice najsigurniji je tip ulaganja, jer nosi najmanji rizik, ali i jednu od najmanjih stopa prinosa s obzirom na uložena sredstva. Drugi po redu čest oblik ulaganja su dionice i depoziti uz potvrde depozitara. Globalni rast imovine penzionih fondova praćen je povećanjem ulaganja u državne obveznice, dok ulaganja u dionice i depozite uz globalne potvrde depozitara bilježe usporeni rast. Treći oblik ulaganja imovine penzionih fondova globalno su u dionice ili udjele investicijskih fondova.

Osiguravajuća društva u svrhu pokrića budućih obveza i mogućih gubitaka zbog preuzimanja rizika uz naknadu, premiju kao osnovnog posla formiraju tehničke rezerve koje se sastoje od matematičke rezerve, prenosnih premija, rezervacija za štete te ostalih tehničkih rezervi. Najčešći oblici ulaganja osiguravajućih društava su ulaganja u vrijednosne papire, depozite, nekretnine te udjele i dionice investicijskih fondova. Najviše sredstava se globalno ulaže u vrijednosne papire, oko

dvije trećine ukupnih rezervacija. Ulaganja u depozite i nekretnine sljedeći su najčešći oblik ulaganja osiguravajućih društava.

Prvi najčešći oblik ulaganja imovine investicijskih fondova je ulaganje u državne obveznice i to oko jedne trećine ukupnog portfolija. Drugi čest oblik ulaganja imovine investicijskih fondova odnosio se na instrumente tržišta novca. Treći oblik ulaganja su ulaganja u depozite. Četvrti oblik ulaganja su ulaganja u dionice uz globalne potvrde depozitara.

Institucionalni investitori pri planiranju ulaganja moraju promovisati i stremiti ka novim ekološkim metodama planiranja ulaganja koje će doprinositi uspostavljanju ravnoteže između ekologije, ekonomije i životne sredine. Očuvanje naše planete, kao aktuelna tema, prisutna je kroz različite rezolucije, programe i aktivnosti više od jednog vijeka. Najraniji koraci imali su za cilj očuvanje prirodnih resursa, ali samo u domenu ograničenja ljudskih aktivnosti. To nije bio pravi način borbe sa globalnim problemom zagađenja, ali je bio jedan od prvih značajnih koraka ka rješenju. Kako se dosadašnji model razvoja pokazao neefikasnim i neodrživim ne samo za čovjekovu okolinu, već i za ekonomiju i društvo, treba neodložno krenuti drugim putem, uz usaglašenu politiku svih aktera na planeti, a prije svega finansijskih institucija i institucionalnih investitora u čijem će centru biti interesi čovječanstva i planeta Zemlja, a ne isključivo profit. Glavni cilj čovječanstva je da sačuva životnu sredinu, a da ne ograniči rast privrede. Sama ušteda resursa ne garantuje stalnost ili povećanje istih, pa se iz tog razloga treba fokusirati i na status, trend i ograničenja prirodnih resursa. Zelena ekonomija nije zamjena za održivi razvoj, već način ostvarivanja takvog razvoja na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou. U budućnosti ulaganjem institucionalni investitori tebaju doprinjeti svojim sredstvima da gradovi postanu takavi da ih karakteriše veća gustina naseljenosti a smanjena emisija CO2, sa kvalitetom života koja se mjeri stanjem vazduha, biodiverziteta, kvalitetom hrane i proizvoda, zdravljem ljudi, kvalitetom stanovanja, načinom upravljanja otpadom i kroz potrošnju raspoloživih resursa. To takođe znači da treba uspostaviti nizzakona, pravilnika i propisa koji prate takava planiranje i promovisanje takvih ulaganja. Kroz planiranje ulaganja je neophodno promovisati ekološke principe u industriji, energetici, saobraćaju,

trgovini i poljoprivredi. Pravilnici o ulaganju institucionalnih investitora trebaju propisati ulagnja po preferencijalnim uslovima u kompanije koje koriste netoksične građevinske materijale u gradnji, snabdijevaju objekate energijom iz održivih izvora, i koji su predvidjeli mogućnosti rekonstrukcije ili recikliranja u budućem životu objekte. Pravilnici o ulaganju institucionalnih investitora trebaju propisati ulagnja po preferencijalnim uslovima u gradove koji planiraju izgraditi više sportskih centara i bazena, dobro održavanje postojećih i izgradnju novih parkova i igrališta, čiste ulice sa širokim pješačkim i biciklistickim stazama, estetski uredna stajališta gradskog prevoza. Ključni sektori za uvođenje zelene ekonomije su: poljoprivreda, dobro osmišljeni gradovi, građevinarstvo, energetika, šumarstvo, turizam, ribarstvo, industrijska proizvodnja, sobraćaj, upravljanje otpadom i upravljanje rezervama vode . Poljoprivreda koja ostvaruje najveći doprinos bruto društvenom proizvodu u mnogim zemljama u razvoju i u svijetu zapošljava približno 1,3 milijarde radnika. Dobro osmišljeni gradovi, gdje prema mnogim istraživanjima živi jedna polovina stanovništva planete zemlje, imaju veliki potencijal da na pravi način kombinuju efikasnost resursa sa ekonomskim i socijalnim prilikama. Prema mnogim istraživanjima zgrade su „krivci“ za preko 40% potrošnje ukupne svjetske primarne energije. Nove „zelene“ i pametne zgrade mogu da pomognu zemljama u razvoju da zadovolje dodatnu tražnju za stambenim prostorom. Energetika u budućnosti se oslanja na obnovljive izvore energije koji bi trebali da se udvostruče do kraja 2050. godine prema scenariju zelene ekonomije. Šumarstvo je suočeno sa nestanakom šume zbog prekomjerne upotrebe, bolesti i požara što je jedan od gorućih problema današnjice jer prouzrokuje eroziju tla i klizišta. Akcija spašavanja šuma i sadnja novih koja se sprovodi na međunarodnim i nacionalnim nivoima ima za cilj da se otvore nova radna mjesta u oblasti šumarstva. Godišnji profit ribarske industrije širom svijeta se mjeri u milijardama dolara, i direktno i indirektno podržava 170 miliona radnih mjesta. Industrijska proizvodnja troši trećinu globalne energije, emituje četvrtinu ukupnih svjetskih emisija gasova staklene bašte, i predstavlja značajan dio osnovnog resursa u ostalim privrednim djelatnostima. Industrija bi trebala biti prioritet transformacije u pogledu „zelene“ ekonomije, a samim tim i najprioritetnija oblast ulaganja institucionolnih investitora, kako bi se transformacija u pravcu „zelene“

industrije i digitalizacije što prije provela, dok konvencionalne industrijske grane institucionalni investitori trebaju zaobilaziti u svojim ulagačkim politikama i aktivnostima. Ulaganju u održivi turizam čija rješenja mogu doprinijeti održivom razvoju i transformaciji u zelenu ekonomiju na nacionalnom i globalnom nivou predstavlja veliki potencijal za ulaganje institucionlnih investitora i globalno i lokalno. Ulaganjem u „zeleni“ saobraćaj omogućava se smanjenje zagađenja vazduha u gradovima kao i mnogih troškova kroz stvaranje zelenih radnih mjesta, posebno kroz razvoj javne saobraćajne infrastrukture i hibridnih automobila, ublažavanje siromaštva kroz povećanu dostupnosti transporta svim klasama stanovništva što poboljšava pristupačnost tržištu rada i drugim tržištima. Loše upravljanje otpadom generiše ekonomske, socijalne i zdravstvene troškove širom svijeta. Čvrsti otpad troši i do 2% bruto društvenog proizvoda u zemljama u razvoju i do 50% administrativnih troškova budžeta gradova. Ulaganje u djelatnosti koje se bave domaćinskim upravljanjem otpadom predstavlja značajan bazen za ulagačke aktivnosti institucionalnih investitora. Loše upravljanje vodnim rezervama predstavlja globalni nedostatak koji će uticati na budućnost svih živih bića planete zemlje. Trenutna raspodjela voda, cijene i investicione politike i prakse smanjuju mogućnosti za ekonomski i društveni napredak, tako da institucionalni investitori trebaju favorizovati ulaganja sredstava u kompanije čijom osnovnom djelatnošću dominiraju projekti za očuvanje izvora vode i prečišćavanje otpadnih voda. Ostvarivanje ekonomskog bogatstva, preko uništavanja biodiverziteta i ekosistema odražava se negativno na sektore kao što su poljoprivreda, stočarstvo, ribarstvo i šumarstvo, sektore od kojih mnogi siromašni u svijetu egzistiraju. Koncept zelene ekonomije predstavlja korišćenje obnovljivih izvora energije i prirodnih resursa, gdje je glavni cilj što veći broj radnih mjesta u „zelenim“ granama industrije. Ekonomska kriza izazvana pandemijom koja je zadesila svijet zatvorila je mnoga radna mjesta. Cilj zelene ekonomije je da obezbijedi radna mjesta u različitim oblastima privrede, a nova tržišta se stvaraju u organskoj poljoprivredi, obnovljivim izvorima energije, reciklaži, saobraćaju, solarnoj tehnologiji što bi u odlukama o ulaganja institucionalnih investitora trebao biti prioritet ulaganja uz preferencijalne uslove. Zelena ekonomija pruža sve veći broj boljih radnih mjesta i omogućava veliki procenat socijalne

uključenosti. Prelazak na zelenu ekonomiju može generisati od 15 do 60 miliona dodatnih radnih mjesta[211] u narednom periodu i izvući desetine miliona ljudi iz siromaštva. Treba prihvatiti činjenicu da svi dobri rezultati imaju jedan zajednički temelj: ekološki i društveno-ekonomski izazovi treba da budu riješeni na zajednički, sveobuhvatan način. Najmanje polovina svih zaposlenih u svijetu, što je više od 1,5 milijardi ljudi[212] će biti na neki način obuhvaćeno prelaskom na ekološku ekonomiju u svim privrednim granama. U Evropskoj uniji blizu 15 miliona ljudi već radi na mjestima koja direktno ili indirektno pomažu u zaštiti biološke raznovrsnosti i obnovi prirodnih resursa i šuma. Pod zelenim poslovima podrazumijevaju se poslovi koji smanjuju potrošnju energije i sirovina, ograničavaju emisiju štetnih gasova, smanjuju otpad i zagađenje, štite i obnavljaju ekosistem. Ovakvi poslovi se stvaraju širom svijeta, i veoma su raznoliki, zavisno od sektora i države u kojoj se obavljaju. Zaokret prema zelenoj privredi djeluje i na radna mjesta, nastaju i nastaju neka zanimanja, neka će biti zamijenjena, neka će potpuno nestati, a neka će se transformisati i predefinisati. Tradicionalni poslovi, zaposlenja i karijere se ne mogu zaštititi od izumiranja, ali se mogu pripremiti za budućnost transformišući se u druga zanimanja ili specijalizovati se za određeni tip tržišta. Neki „zeleni“ poslovi se lako prepoznaju i već postoje. To su npr. instaliranje solarnih panela ili vjetrogeneratora. Urbano planiranje može jednostavno da doprinese razvoju zelene ekonomije kroz transformaciju tradicionalnih zajednica u moderne održive zajednice. Održivi grad ne može da funkcioniše nezavisno od okruženja već mora biti u njega integrisan. Postići takvo okruženje podrazumijeva veoma kompleksan sistem planiranja, jer zelena ekonomija nije zamjena za održivi razvoj već njegov sastavni dio. Na nivou sektorskih politika treba da omoguće usklađivanje razvojnih potreba i prioriteta sa globalno prihvaćenim principima i načelima održivog razvoja u skladu sa Strategijom 2020

[211] www.ec.europa.eu, juli 2023.
[212] www.ec.europa.eu, juli 2023.

Evropske unije i Energetske zajednice. Unaprjeđivanje koncepta zelene ekonomije je u sinergiji sa aktivnostima u vezi sa klimatskim promjenama. Najznačajnija pitanja vezana za ovu temu se odnose na povećanje udjela obnovljivih izvora energije, promociju energetske efikasnosti i promovisanje investicija institucionalnih investitora u navedene djelatnosti, jer novac je pokretać svih procesa u jednoj ekonomiji, baš što jeste krv u ljudskom organizmu. Održivi razvoj treba da bude uključen u obrazovne programe na svim nivoima, uključujući i doživotno obrazovanje. Obrazovanje traje tokom čitavog ljudskog života uključujući formalno, neformalno i svako drugo obrazovanje. Ulaganja institucionalnih investitor koja trebaju favorizovati su i ulaganja u formalno i neformalno obrazovanje iz oblasti očuvanja životne okoline i očuvanja obnovljivih i neobnovljivih resursa neophodnih za život. Obnovljivi izvori energije su izvori energije koji se dobijaju iz prirode i mogu se obnavljati. Danas se sve više koriste zbog svoje neškodljivosti prema životnoj sredini. Najčešće se koriste energije vjetra, sunca i vode. Problem energije je u današnje vrijeme evidentan i jednog dana može doći do energetske krize, jer pored obnovljivih izvora energije ima i neobnovljivih čije rezerve trošimo i koje polako nestaju. Zemaljska kugla ima fiksni iznos prirodnih resursa, od kojih su neki već potrošeni. Sa rastom populacije povećava se potrošnja raspoloživih resursa, kojih je sve manje na raspolaganju. Procjenjuje se da, ako svjetski prirodni resursi budu ravnomjerno distribuirani, ljudi će 2050. godine imati na raspolaganju samo 25% resursa po glavi stanovnika u odnosu na 1950. godinu. Moderan život se ne može zamisliti bez energije kao što ne može bez vode i hrane, energija nije luksuz već sredstvo za život. Bez stalnog i trajnog snabdijevanja energijom nema razvoja i blagostanja. Zato se mora tražiti alternative. Jedna od njih je zelena energija. Zaštita životne sredine i obezbjeđivanje dovoljne količine bezbjedne hrane za čovječanstvo predstavljaju dva velika izazova dvadeset prvog vijeka. Cjelokupna svjetska populacija je suočena sa problemima koji su u najvećoj mjeri posljedica čovjekovih aktivnosti i želje za profitom, višim standardom i boljim kvalitetom života. Proizvodnja hrane sa jasnim smjernicama u pravcu razvijanja tehnologija koje neće dodatno zagađivati životnu sredinu, a koje će obezbijediti kvalitetnu i bezbjednu hranu za postojeće stanovništvo i buduće generacije bi morala biti prioritet ulaganja svih institucionalnih

investitora. Klimatske promjene, ekonomska i energetska kriza i svi prethodno pomenuti problemi nameću potrebu za korjenitim društveno-ekonomskim promjenama u gradovima 21. vijeka i to u pravcu podsticanja zelene ekonomije, što bi bio prioritet ulaganja kapitala u kompanije ćiji je ovo osnovni biznis. Postoji mnogo načina na koje svako od nas može da doprinese zaštiti životne sredine. Istraživanjima je dokazano da je potreban 21 dan da se apsorbuje ponašanje u naviku. Treba samo preduzeti nekoliko koraka i promijeniti loše ponašanje u navike koje će imati dobar ekonomski i ekološki smisao, što kreira i nova zanimanja kao što su psiholog za promjena navika ponašanja stanovnika u pravcu zelene ekonomije i zelenih gradova kako bi postali odgovorni građani i potrošaći svjetskih prirodnih resursa. Riječ „održivost“ postala je krilatica 21. stoljeća (održivi razvoj, održivi gradovi, održivi turizam, održiva poljoprivreda, održiva gradnja, održiva moda isl.). Ako je nešto neodrživo, onda je to sadašnji način života na Zemlji. Procjenjuje se da na globalnom nivou 20% najbogatijih zemalja koristi 85% resursa te proizvodi 90% otpada. Potrebno je postići ravnotežu između privrednih, socijalnih i okolišnih zahtjeva, kako bi se osiguralo “zadovoljavanje potreba sadašnje generacije, bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe”.

Zeleno preduzetništvo je nastalo kao posljedica klimatskih promjena, pretjeranog iskorišćavanja prirodnih resursa i zagađenja životne sredine. Bavi se realizacijom preduzetničkih ideja koje nemaju negativan uticaj na životnu sredinu, a istovremeno su finansijski održive. Kako je zeleno preduzetništvo u porastu u cijelom svijetu, za takve projekte postoji veliki broj podsticaja i podrški, pa i bespovratna sredstva koja mogu pomoći preduzetnicima u pokretanju ovakvih investicija, smanjiti rizike i povećati uspješnost poduhvata na zadovoljstvo ulagača, ali i zajednica u kojima djeluju. Karakteristično je po baziranju svog poslovanja na prijateljskom odnosu prema životnoj sredini, prirodi i njenoj ukupnoj biološkoj raznovrsnosti. Zeleno preduzetništvo je značajan mehanizam za prevladavanje krize, kao i ostvarivanje razvoja ruralnih, izolovanih i slabo razvijenih područja. U ruralnim područjima zeleno preduzetništvo se odvija uglavnom kroz ekološku poljoprivredu i proizvodnju, uzgoj autohtonih sorti i pasmina, seoski turizam, ribarski turizam, avanturistički i edukativni turizam, ekološki uzgoj ribe i školjki i druge inovativne poslovne aktivnosti inspirisane prirodom, tradicijom,

lokalnim resursima i njihovim održivim korišćenjem. Ekonomija koja se najvećim dijelom zasniva na iskorišćavanju prirodnih resursa je neodrživa pa se traže novi pristupi. Kroz smanjenje obima proizvodnje i potrošnje postiže se viši nivo opšteg blagostanja i znatno popravljaju ekološki uslovi i jednakost na našoj planeti. Jedan od ključnih koraka u razvoju zelene ekonomije je poboljšanje ličnog i organizacionog uspjeha, odnosno kompetencija lidera koji predvode timove i projekte u zelenoj ekonomiji. Neki od uspješnih preduzeća navedenog tipa su LocoSoco iz Velike Britanije i Resonate Coop iz Irske[213] Za nove izazove potrebno je novo vođstvo utemeljeno na vrijednostima ekosocijalne ekonomije kao i principima održivog razvoja. Mikropreduzeća su nezaobilazni akter razvoja svake ekonomije pa tako i zelene ekonomije, neophodno im je osigurati odgovarajuću podršku na putu ozelenjavanja i zelenog inoviranja. Mikropreduzeća moraju kontinuirano da inoviraju kako bi održala svoje poslovanje i našla svoju tržišnu poziciju u sve zastupljenijoj zelenoj ekonomiji. Stoga je neophodno istražiti nivo i kvalitet zelenih inovativnih aktivnosti vodećih ljudi (vlasnika/osnivača/ pokretača) mikropreduzeća i njihovih timova. U procesu osmišljavanja održivosti zelene ekonomije i pripadajućih inicijativa, ističu se dva glavna načina postizanja ekološke održivosti. Jedan je zastupljen kroz zeleni poslovni pokret (green business movement), dok se drugi ogleda kroz različite modele ekonomije zajednice (npr. poljoprivreda koju podržava lokalna zajednica). S obzirom na to da ekološka održivost zavisi od kvantitativnih i kvalitativnih ograničenja na strani ponude i potražnje privrednih djelatnosti, a brojni teorijski i empirijski argumenti pokazuju da zelena poslovna paradigma nije dovoljna za postizanje ekološke održivosti, potrebno je utvrditi u kojoj mjeri ekonomija zajednice može biti u stanju da zadovolji zahtjeve ekološke održivosti. Polazište je u razumijevanju odnosa između inovativnih zelenih poslovnih inicijativa i zajednice, kao i u tome na koji način uspostaviti odnose produktivne saradnje u cilju postizanja održivosti (ekonomske, ekološke i društvene). Isto tako, važno je podsticati stvaranje benchmarka (uzora, primjera dobre prakse) i omogućiti bržu i uspješniju primjenu različitih modela održive

[213] www. fairshareslab.org, www.fairshares.coop

poslovne prakse. Kroz širenje i repliciranje dobre prakse i ostvarivanje željene skalabilnosti zelenih inicijativa postiže se njihov veći uticaj na ekonomije pojedinih zemalja (community economy i community supported agriculture). Zelena ekonomija je usko povezana sa zelenim ulaganjima bez kojih nema zelene ekonomije jer zelene ideje i projekti ostaju neostvareni. Ulaganja koja doprinose zaštiti i poboljšanju životne sredine i ekosistema nazivaju se zelena ulaganja. To mogu biti ulaganja u već postojeće kompanije koje čuvaju prirodne resurse, distribuiraju obnovljive izvore energije i sl. Zelena ulaganja, između ostalog, obuhvataju bankovne aktivnosti i aktivnosti ostalih institucionalnih investitora s posebnom pažnjom na ekološke, ekonomske i društvene faktore usmjerene ka očuvanju životne sredine i prirodnih resursa. Zeleno bankarstvo još se naziva i etičko bankarstvo, moralno bankarstvo, održivo bankarstvo i odgovorno bankarstvo, a banke mogu nuditi a i nude široki spektar zelenih proizvoda i usluga, kao što su: zelene hipoteke, zeleni štedni računi, zeleni krediti, zelene kreditne kartice, zeleni tekući računi, mobilno bankarstvo, onlajn bankarstvo i dr. Investicije institucionalnih i ostalih investitora imaju ključnu ulogu u prelazu na zelenu ekonomiju jer je potrebno obezbijediti održive izvore finansiranja za preduzetničke ideje zelene ekonomije, istraživanje i pilotiranje novih tehnologija kao i izgradnju infrastrukture koja se zasniva na zelenim tehnologijama. Potrebna su znatna ulaganja u razvoj održivih izvora energije, elektrifikaciju prevoza , zelenu gradnju, zelenu poljoprivredu, upravljanje otpadom, upravljanje vodama, upravljanje zemljištem i upravljanje šumama. **Zelena poljoprivreda** kao pojam obuhvata proizvodnju sa smanjenom upotrebom vještačkih đubriva i pesticida, koja nastoji da obnovi prirodne resurse, smanji eroziju tla, poboljša plodnost i da dobrim upravljanjem stvori uslove za povećanje produktivnosti. Pored integrisane proizvodnje, koja predstavlja korak prema ekološkoj, uveliko se razvijaju modeli permakulture i forest restoration agriculture (poljoprivreda koja omogućava obnavljanje šuma). Pored značajnijeg povoljnog uticaja na životnu sredinu, zelena poljoprivreda ne podstiče monokulturu i sječu šuma, nego nastoji da uvaži raznovrsnost i prirodna staništa i gradi suživot čovjeka i prirode. Često se naziva i održivom poljoprivrednom proizvodnjom. **Obnovljiva energija** uopšteno se definiše kao energija koja dolazi iz resursa koji se kontinuirano dopunjuju. Primjeri obnovljivih izvora energije uključuju

sunčevu svjetlost, vjetar, kišu, plimu, talase i geotermalnu energiju, ali svi ti izvori direktno ili indirektno izvode energiju iz sunca: vjetroelektrane, solarna energija, korišćenje biomase, proizvodnja prirodnog gasa, korišćenje geotermalne energije, korišćenje energije vode, korišćenje energije talasa i plimatskih strujanja. **Zelena gradnja/zelena arhitektura** filozofija je arhitekture koja zastupa održive energetske izvore, očuvanje energije, ponovnu upotrebu i sigurnost građevinskih materijala, kao i postavljanje zgrade u odnosu na njen uticaj na životnu sredinu. Ovaj dizajn nastoji da minimalizuje negativan uticaj zgrada i izgradnje na naše ekosisteme, kroz efektivno i umjereno korišćenje materijala, energije i razvoj prostora. Mnogi novi materijali, tehnike i ideje još uvijek su u eksperimentalnom stadijumu, ali niz „zelenih" zgrada stvoren je širom svijeta, s izvanrednim, ekološki prihvatljivim, dizajnom. Značaj zelene gradnje veoma je važan upravo zbog ogromnog uticaja koji stvara i ostavlja neefikasna gradnja jer na građevinski sektor otpada više od 40% cjelokupne potrošnje električne energije u EU i čak 36% emisije CO2. Evropa godišnje gubi oko 500 milijardi eura kroz troškove koji odlaze na hlađenje i zagrijavanje energetski neefikasnih zgrada, 70% ukupne potrošnje energije uloženo u gradnju odlazi na hlađenje i zagrijavanje, na građevinski sektor otpada 9,6% BDP-a zemalja EU , građevinski sektor je najveći poslodavac u EU i predstavlja 7% ukupnih radnih mjesta, odnosno čak 30,7% zaposlenja u industriji. Stoga se nastoje uključiti svi ključni akteri i kroz međusektorsku saradnju i podsticajne javne politike pronaći područja unapređenja zelene gradnje. Sve su brojniji primjeri izgradnje „pasivnih kuća" ili „niskoenergetskih kuća", a razvijaju se i neki dobri primjeri inkubatora/co-working prostora koji su izgrađeni na taj način.[214] Energetski sistem zasniva se na mješavini solarne energije, geotermalne energije, kombinovane toplote i energije, generatora biogoriva i inovativne ventilacije. Posebna izolacija zgrade, postavljanje sunčanih štitnika i konstrukcija spiralnih rampi u obliku dvostrukog heliksa znatno ograničava gubitak toplote. Više od 80% potrebne električne energije generiše se iznutra. Geotermalna instalacija hladi zgradu ljeti i daje potrebnu toplotu zimi. **Upravljanje otpadom** obzirom na ogromne količine otpada koje proizvode domaćinstva, industrija, poljoprivreda i

[214] https://www.coworker.com

prevoz, od ključne je važnosti za zelenu ekonomiju. Upravljanje otpadom obuhvata: prikupljanje, transport, preradu, skladištenje i nadzor nad ovim postupcima. Načini upravljanja otpadom su odlaganje, spaljivanje, recikliranje i biološko obnavljanje. U pitanju je koncept koji obuhvata smanjivanje upotrebe proizvoda, ambalaže, energije, zatim prikupljanje i preradu već korišćenih proizvoda i materijala u nove upotrebne predmete i ponovno korišćenje. Time se znatno smanjuje količina proizvedenog otpada i daje mu se nova upotrebna vrijednost. Najveća korist od ovog koncepta i prakse je povećanje svijesti kod djece i mladih i stvaranje navika odgovornijeg odnosa prema stvarima, otpadu, energiji i životnoj sredini. Dobar primjer su brojne prakse prikupljanja tekstilnog otpada i njihova prenamjena u nove odjevne predmete, kućne potrepštine ili pak vrijedan izolacioni materijal. **Upravljanje vodama** obzirom da je samo 0,08% svjetske slatke vode dostupno za piće[215], kuhanje, poljoprivredu, proizvodnju i druge ekonomske aktivnosti. Zelena ekonomija ima za cilj zaštitu vode od zagađenja, čuvanje vode, pročišćavanje zagađenih voda i osiguranje snabdijevanja ukupnog stanovništva bezbjednom vodom. Stoga upravljanje vodama obuhvata aktivnosti: a) upravljanje podzemnim i površinskim vodama; b) kontrolu poplava i upravljanje vodama nastalim usljed oluje; c) izvore i snabdijevanje vodom i d) upravljanje otpadnim vodama. Jedan od najvećih zagađivača kako površinskih voda tako i podzemnih izvora je poljoprivreda. Pored pretjerane upotrebe pesticida i đubriva u biljnoj proizvodnji, kritična su zagađenja od otpada velikih industrijskih farmi. U područjima gdje je voda lako dostupna i u dovoljnim količinama treba paziti na umjerenu potrošnju i ulagati značajna sredstva u održavanje infrastrukture, kao i na podizanje svijesti stanovništva o potrebi racionalne upotrebe vode. Pored domaćinstava, značajni su potrošači i zagađivači velike korporacije koje troše velike količine industrijske vode i istu tu vodu (ne)prečišćenu vraćaju u prirodu. **Upravljanje zemljištem -** zemljište/tlo je najvažniji neobnovljivi geo-resurs Zemlje. Zemljište podržava većinu naših privrednih i društvenih aktivnosti, a s povećanjem društveno privrednih aktivnosti, povećava se i negativan uticaj na zemljište (gubitak plodnosti, zagađenje, degradacija, erozija itd.). Zelena ekonomija ima za cilj očuvanje plodnosti zemlje,

[215] https://freewa.org/

sprečavanje erozije zemljišta, smanjenje zagađenja zemljišta i obezbjeđenje pravilne raspodjele zemljišta među različitim privrednim aktivnostima. Veoma je važno i očuvanje biodiverziteta i obezbjeđenje uslova u kojima će flora i fauna biti nadogradnja ljudskim društveno-ekonomskim aktivnostima. Stoga sve veći broj zemalja polako usvaja međunarodne standarde Održivog upravljanja zemljištem (SLM – Sustainable Land Management). Radi se o holističkom pristupu koji nastoji da očuva i obnovi ekosistem i učini ga produktivnim, a pritom integriše različite pristupe, potrebe i vrijednosti. **Upravljanje šumama** je neophodna aktivnost, jer gotovo trećina Zemljine površine prekrivena je šumama, a više od 1,6 milijardi stanovnika direktno ili indirektno zavisi od šume koja je u njihovom okruženju. Šume imaju brojne korisne ekološke, ekonomske, društvene i zdravstvene uticaje, kao što su: zaštita od prirodnih katastrofa, stvaranje radnih mjesta, očuvanje ekosistema i obezbjeđenje skloništa biljkama i životinjama. S obzirom na procijenjenu štetu koja se čini šumama (stopa globalne šumske štete trenutno iznosi 13 miliona hektara godišnje), šumarski sektor za cilj ima: pošumljavanje, suzbijanje deforestacije i očuvanje šumskih zemljišta.

Stoga sve veći broj finansijskih institucija stvara i nudi nove bankarske proizvode koji su namijenjeni upravo zelenim investicijama i razvoju zelenog preduzetništva. Evropska komisija i Evropska investiciona banka stvaraju nove inovativne finansijske mehanizme kao što su zelene obveznice ili zeleni državni fondovi. Na taj način stvara se finansijska osnova za zelena ulaganja. Najveći broj zelenih ulaganja bilježi se u području obnovljivih izvora energije, posebno u solarne elektrane i vjetroelektrane.

ZAKLJUČAK

Zelena ekonomija je složena i isprepletena od raznoraznih inicijativa, pokreće se i događa na svim političkim, upravljačkim i preduzetničkim nivoima. Uključuje istraživanje i razvoj novih tehnologija, politika, smjerova razmišljanja, životnih stilova i navika. Ekonomija treba da služi cijelom čovječanstvu, a ne sve manjem broju vlasnika kapitala. To je promjena paradigme razmišljanja i podizanja opšteg nivoa svijesti čovječanstva o mogućim izborima i ulogama koje igra ili pristaje da igra.

U zemljama nerazvijenog svijeta, mogućnost izbora je znatno sužena. Ali u evropskom kontekstu, pred potrošačkim društvom izbora i mogućnosti je jako mnogo. Svaka nova situacija stvara prostor za djelovanje kreativnih i preduzetnih pojedinaca, grupa, institucija koje su u stanju vidjeti priliku i pretvoriti je u nešto vrijedno, pokazati ostalima novi mogući smjer djelovanja. Pred institucionalnim investitorima je obilje prilika za stvaranje nove inovativne zelene prakse i rješenja za sigurno ulaganje sredstava. Ako institucionalni investitori ulažu financijska sredstva u „zelene" vrijednosne papire oni tada utiću na povećavanje potražnju za istima. Za to je potrebna otvorenost za partnerstvo institucionalnih investitora, kao i pokrenuti se iz pozicije samo institucionalnog investitora u pozciju stvaraoca novih vrijednosti, podstači se na zeleno razmišljanje prilikom donošenja pravilnika, planova i odluka o ulaganja sredstava, sagledati cjeline, uočiti prilike, stvoriti timove i kreativno djelovati. Postoje četiri vrste institucionalnih investitora od kojih najveću imovinu imaju poslovne banke i čine oko dvije trećine imovine institucionalnih investitora zemalja u okruženju ali i šire, a koje jedine pružaju kreditne usluge što im čini oko dvije trećine ulaganja. Penzioni fondovi, osiguravajuća društva i investicioni fondovi zajedno čine jednu trećini imovine institucionalnih investitora. Ukupna vrijednost imovine institucionalnih investitora je u stalnom porastu, a samim time i vrijednost ulaganja na financijskim tržištima. Samim tim banke mogu svojim kreditnim i investicijskim politikama usmjerenim na razvoj zelenih privrednih grana i digitalne transformacije društva najviše uticati. Ostali institucionalni investitori, ukupno gledajući, gotovo 80% sredstava ulažu u vrijednosne papire te je vrijednost ulaganja u vrijednosne papire u porastu, ne samo zbog konstantnog rasta vrijednosti imovine institucionalnih investitora, nego i zbog ciljanog sve većeg ulaganja u portfelje vrijednosnih papira radije nego u ostale oblike ulaganja. Pretpostavlja se da će se takva kretanja ulaganja nastaviti i u bližoj budućnosti isključivo u portfelj „zelenih" vrijednosnih papira. Ukupni značaj institucionalnih investitora se povećava zbog porasta vrijednosti imovine te ulaganja na financijskom tržištu uprkos perioda financijske krize izazvanog pandemijom. Na kraju, zaključuje se da institucionalni investitori svojom veličinom, pa posljedično i značajnom financijskom moći, mogu upravljati razvojem zelene ekonomije i digitalne transformacije društva.

LITERATURA:

1.Hoffmann U., (2011.), Some reflections on Climate Change, Green Growth Illusions and Development Space, https://unctad.org/en/Docs/osgdp20115_en.pdf

2.Neusteurer D., (2016.), The Concept of Green Economy and its Role in Hegemonic Neoliberal Capitalism, https://hrcak.srce.hr/179519

3. Wissen M., Brand U., (2015.), Strategies of a Green Economy, contours of a Green Capitalism, https://www.researchgate.net/profile/Ulrich_Brand/

4.Olgić Draženović, B., T. Kusanović i Z. Jurić, Značaj institucionalnih investitora u evoluciji financijskih sustava, Stručni časopis za teoriju i praksu,Vol.6 br.1,2015, str. 168–169

5.Olgić Draženović, B., Uloga i utjecaj institucionalnih investitora na razvoj tržišta kapitala odabranih tranzicijskih zemalja i Republike Hrvatske, Doktorska disertacija, Rijeka, Ekonomski fakultet u Rijeci, (2012)

https://www.researchgate.net/

https://ec.europa.eu/
https://unctad.org
www.fairshareslab.org
www.fairshares.coop
https://freewa.org/
https://www.goodwork.ca/
www.humananova.org
https://web.unep.org/
https://vancouver.ca
http://www.zez.coop/
http://zlatna-greda.org/
https://www.zmag.hr/edukacija

Mr.sc Nemanja Budimir[216]

EKONOMSKA KRIZA- KAKO JE MOŽEMO IZLEČITI?

ECONOMIC CRISIS - HOW CAN WE CURE IT?

SAŽETAK

U radu je predstavljena jedna od mogućih teorija za makroekonomske krize, kao što su Velika depresija iz 1930. godine i Velika recesija, koje su se dogodile u prošlosti. Suština predstavljene teorije je da povećana potražnja za nominalnim državnim dugom, a što je povezano i sa pucanjem balona imovine, dovodi do povećanja vrednosti novca. Ovaj deflatorni pritisak manifestuje se u prekomernoj ponudi na tržištu robe i rada, zbog toga što dolazi do rigidnog pada cena i nadnica. Naime, postoje dva načina na koja se možemo suprotstaviti krizi, a to su povećanje ukupne ponude nominalne aktive ili trajnim, ali opreznim snižavanjem nominalne kamatne stope. Bitno je istaći da preveliko spuštanje kamatne stope dovodi do prolongiranja trajanja krize.

Ključne reči: kriza, balon imovine, kamatna stopa, nominalna aktiva.

SUMMARY

The paper presents one of the theories for macroeconomic crises, such as the Great Depression of 1930 and the Great Recession. The essence of the presented theory is that an increased demand for nominal government debt, which is also connected with the bursting of an asset bubble, leads to an increase in the value of money. This deflationary pressure manifests itself in an oversupply in the market for goods and labor, resulting in a rigid fall in prices and wages. There are two ways to can oppose the crisis: increasing the total supply of nominal assets, or by permanently but cautiously lowering the nominal interest rate. It is important to note that too much lowering rate prolong the duration of the crisis.

[216] Mr.sc Nemanja Budimir , Fondacija "Andrej Budimir" Banja Luka, Bosna i Hercegovina / Bryggan- Motala Kommun, Motala, Švedska; e-mail: nemanja.fondacijaandrejbudimir@gmail.com

Keywords: crisis, asset bubble, interest rate, nominal assets.

JEL: H12

UVOD

Velika recesija iz 2008. godine ostavila je ogromne posledice na globalnom nivou. U poređenju sa dugoročnim trendom BDP-a pre krize, eurozona je zabeležila gubitke koji su bili veći od 20%. Naime, čini se da su čak i Sjedinjene Američke Države, koje su se bolje oporavile, manje-više trajno izgubile oko 50% svog BDP-a.(Martin et al., 2014) S obzirom da krize uglavnom pogađaju najugroženije, gubici blagostanja su čak i znatno veći nego što ovi agregati nagoveštavaju. Naime, izdvajaju se tri načina na koja se kriza i njeno upravljanje mogu tumačiti, a to su:

- dubina krize je bila neizbežna;
- bilo je moguće obuzdati krizu, ali ekonomisti nisu shvatali kako to da učine;
- ekonomisti su znali i shvatali šta je potrebno uraditi, ali su političari odbijali da prihvate te predloge.

Drugo tumačenje može se smatrati najracionalnijim. U radu je prikazano šta je dovelo do pojave dosadašnjih kriza i zašto ekonomska politika nije bila dovoljna, tj. adekvatna. Da bi se ublažile ili potpuno izbegle makroekonomske krize kakve su se dogodile u prošlosti, potrebno je primeniti jednu od sledećih opcija:

- Brza fiskalna ekspanzija velikih razmera;
- Održivo, ali ne preterano smanjenje stopa;
- Kombinacija dve prethodno navedene mere.

Sve tri opcije mogu biti dizajnirane na način koji je kompatibilan s punim korišćenjem kapaciteta. Koje je najbolje rešenje zavisi od toga da li se želi povećati ili smanjiti dugoročna realna kamatna stopa. Bez obzira koja od opcija da se odabere ključno je koordinirati monetarnu i fiskalnu politiku i objasniti u kom pravcu se ekonomija želi usmeriti.

Na osnovu prethodno navedenog mogu se postaviti dva pitanja, na koje je potrebno dati odgovore. Prvo pitanje je da li je ovo upravo to što govore novi kejnzijanci? Odgovor na ovo pitanje je ne nije. Naime, oni

u određenoj meri favorizuju prvu opciju, brzu i opsežnu fiskalnu politiku, ali veruju da ovu meru treba primenjivati samo kao krajnje sredstvo, nakon onoga što bi se moglo nazvati opcijom, a to je veliko (i moguće održivo) smanjenje stope. Za ove ekonomiste jedini potencijalni problem monetarne politike predstavlja to što centralne banke ne mogu /ili će dovoljno sniziti nominalnu kamatnu stopu. Jedan od glavnih segmenata ovog rada je da je preterano smanjenje kamatnih stopa kontraproduktivno. Drugo pitanje koje se postavlja je da li je upravo veliko smanjenje kamatnih stopa deo relativnog uspeha pojedinih zemalja, kao što je to npr. Švedska? Odgovor na ovo pitanje je da, ali treba istaći da zemlje koje su postigle ovaj uspeh su zemlje koje su male i koje imaju svoju valutu, što je slučaj i sa Švedskom. Naime, nisu sve zemlje u mogućnosti da pokrenu svoju ekonomiju depresijacijom svoje valute u odnos na druge. Kada se govori o krizi na globalnom nivou ona se mora rešavati na drugačiji način.

1. EKONOMSKA KRIZA

Pojam kriza potiče od grčke reči krisis, što u prevodu znači poremećaj, teško stanje. Posmatrano sa ekonomskog stanovišta kriza se može definisati kao poremećaj ili teško stanje u privredi jedne zemlje koja pogađa neku od njenih nacionalnih privrednih grana, dok kriza može isto tako da bude i neviđenih razmera i da njome bude pogođena celokupna svetska privreda i njena ekonomija. U tom slučaju reč je o globalnoj ekonomskoj krizi. Posledice takvih kriza su destruktivne, kako po nacionalnu ekonomiju države, tako i po celokupnu ekonomiju sveta.(Joldić et al., 2016, 52)

Dakle, može se zaključiti da ekonomska kriza predstavlja teško stanje u ekonomiji koje je praćeno povećanjem nezaposlenosti i siromašenjem. S druge strane, ekonomska kriza koja ima globalni karakter utiče nepovoljno na realno stanje privreda svih zemalja i donosi ogromnu nelikvidnost, dubok pad proizvodnje, niz bankrostava, rast nezaposlenosti, smanjenje bogatstva, ali i mnoge druge negativne efekte koji su globalizovani i preneti na sve zemlje i njihove privrede.(Veselinović, 2012, 436) Bitno je istaći da su uzroci pojave ekonomske krize mnogobrojni i uglavnom ih je jako teško jasno definisati. Međutim, opšteprihvaćen sled događaja koji dovode do nastanka ekonomske krize i opšteg kolapsa može da se opiše kejnzijanskim.(Gijić et al., 2014, 83) Posmatrajući ovaj fenomen uočava se: usled smanjenja potrošnje stanovništva, preduzeća smanjuju

svoju proizvodnju kako bi smanjili tražnju; smanjenje proizvodnih kapaciteta preduzeća ima za posledicu otpuštanje viška radnika; akcionari svesni neizvesnosti ne ulažu „svež“ kapital s obzirom da im ni ulaganja u postojeće kapacitete do sada nije donelo željene prinose ili su čak izazvali gubitke; zbog kraha bankarskog sektora stanovništvo povlači deponovani novac iz finansijskih tokova, a to dalje utiče na smanjenje likvidnosti i dalje smanjenje potrošnje zbog straha od mogućeg gubitka posla, povećanja rashoda i gubitka imovine.(Fernandez et al., 2013, 2419)

Naime, ukoliko se osvrnemo na krizu koja se dogodila 2008. godine može se zaključiti da je ona pokrenuta onda kada su investitori pokušali da se udalje sa tržišta nekretnina na tržište državnih obveznica. Kao razlog za ovaj postupak navodi se njihovo nezadovoljstvo zbog konstantnog povećanja referentne kamatne stope. Nešto slično dogodilo se i 1930. godine, ali su se tada investitori udaljili sa berze. U slučaju kada potražnja za nominalnim sredstvima raste, dolazi do pojave pritiska na povećanje vrednosti novca, a upravo to predstavlja deflacionu pretnju. Ako su cene dovoljno fleksibilne naniže, ovaj pritisak se pretvara u stvarnu deflaciju, što se dogodilo 1930.godine. Važno je istaći da deflacija snažno pogađa zadužena domaćinstva i privredne entitete i može biti potrebno dosta vremena kako bi zdravi privredni entiteti bankrotirali, a bitno je naglasiti da sami preduzetnici nisu u potpunosti zamenjivi. Ovo predstavlja centralni argument u literaturi o finansijskim trvenjima i trajnim efektima krize. S obzirom da su mnoge cene rigidno padale, ne dobija se nužno agregatna deflacija, barem ne u dovoljnoj meri da izvrši uravnoteženje tržišta roba. Umesto toga, dolazi do manje potražnje od ponude za robom široke potrošnje. U tom slučaju, ako se ništa ne preduzme doći će do nastanka perioda sa viškom ponude, a to će za posledicu imati ogromne troškova u kratkom roku. Naime, i u ovom slučaju isključena su zadužena preduzeća koja nemaju dovoljno kapitala da prođu kroz recesiju.

S druge strane, ukoliko su i nominalne plate rigidne naniže, tada dolazi do pojave nezaposlenosti. Prema teoriji koju je razvio John Maynard Keynes 1936. godine, višak ponude na tržištu robe i rada upravo je ono što karakteriše kejnzijansku nezaposlenost.(Keynes, 1936) Takođe. Keyns je osporio neoklasične ekonomske teorije da slobodno tržište automatski dovodi do pune zaposlenosti i makroekonomske ravnoteže, da kolebanje tržišnih cena, ali i nadnica dovodi do ravnotežne ponude i tražnje i da je svaki poremećaj ravnoteže ustvari privremen. On ističe da

u uslovima krize, zbog očekivanog pada profita i povećanih kamatnih stopa, dolazi do smanjenja investicija. Dakle, za krize se može reći da su posledica opadanja marginalne efikasnosti kapitala. Keynsova glavna teza bila je da je jedino država sposobna da privredu izvuče iz duboke krize, da pomoću mera ekspanzivne monetarne i fiskalne politike stimuliše agregatnu tražnju i zapošljavanje.(Marjanović, 2010, 9)

Razlikuju se dva načina koja se mogu upotrebiti kako bi se rešila kriza. Prvi način je povećavanje vrednosti nominalne imovine (obveznica i novca), a drugi način je snižavanje kamatnih stopa kako bi se učinile privlačnijim za potrošnju umesto štednju.

U prvom slučaju, kada je veća nominalna aktiva, tada agregatna vrednost državnog duga raste, što je u stvari i smisao. Bitno je istaći da se ekspanzivna fiskalna politika uglavnom predstavlja kao povećanje potražnje za robom. Pojedini autori smatraju da je bolje reći da se nastoji zadovoljiti potražnja za novcem i drugom nominalnom imovinom. Dakle, centralno mesto ne zauzima šta finansira državni dug, najvažnije je da se dugu dozvoli da se poveća u dovoljnoj meri da može da zadovolji potražnju za nominalnom imovinom, a da ona ne poraste u vrednosti (tačnije povećala bi se vrednost bez nominalne rigidnosti). Ovo rešenje može da deluje dosta rizično, ako se strahuje da će državni dug početi previše da košta. Međutim, strah koji je jedino racionalan jeste ukoliko se veruje da bi prosečna realna kamatna stopa na državne obveznice u budućnosti mogla da premaši stopu rasta, ili da može da dođe do smanjivanja omjera duga iz nekih drugih razloga.

Važno je istaći da na uravnoteženom putu rasta sa konstantnom nominalnom kamatnom stopom, stopa inflacije jednaka je razlici između stope rasta nominalnog duga i realne stope rasta privrede. Trajno smanjenje nominalne kamatne stope, uz zadržavanje politike povećanja nominalnog državnog duga, dovodi do jednakog smanjenja realne kamatne stope. Može se reći da „skromno“ trajno smanjenje stope dovoljno je da ublaži potražnju za sredstvima, ali i da eliminiše deflatorne pritiske, dok omjer duga može da ostane na svom izvornom nivou. S druge strane, „skromno“ privremeno smanjenje kamatne stope doprinosi samo smanjenju stope inflacije u istom stepenu. Na ovaj način se ne sputava potražnja za državnim dugom, ali se pruža mogućnost prilagođavanju većem omjeru duga.

S druge strane, ukoliko bi se privremeno snizila nominalna kamatna stopa za više od prvobitne stope inflacije, tada bi došlo do formiranja deflatornog pritiska i viška ponude. Budući da se očekuje da se relana

kamatna stopa na kraju vrati na prvobitan nivo, a to zahteva da se državni dug eventualno poveća, privremeno smanjenje kamatne stope postiže se samo stvaranjem ekonomske krize. Privremeno niska kamatna stopa isto tako znači da ljudi biraju da drže više državnog duga u obliku novca umesto obveznica. Samim tim velika potražnja za likvidnošću koja se može uočiti tokom krize ne treba da se tumači kao iznenadna promena preferencija za likvidnost aktera ili kao rezultat nekog drugog egzogenog šoka. Čini se da postoji veoma značajna stvarna potražnja za likvidnošću, posebno u zemljama sa niskim kamatnim stopama i stalnim viškom učinka. U Japanu, kombinovana gotovina kompanija odgovara više od polovine BDP-a, što je nekoliko puta više nego u SAD-u. Međutim i u SAD-u privredni entiteti drže mnogo više likvidnih sredstava nego što su nekada, kada su kamatne stope bile više.(Hashimoto & Kinoshita, 2023; Sanchez & Yurdagul, 2013) Dakle, ukoliko se želi primenjivati samo kamatno „oružje“, potrebno je vršiti snižavanje kamatne stope relativno skromno i trajno, a ne naglo i privremeno.

Koristeći medicinsku analogiju, može se reći da ako su investitori trajno napustili balon sredstava za državne obveznice i nije odštampano dovoljno novih obveznica kako bi se zadovoljila potražnja, u tom slučaju deflatorni pritisak mora se posmatrati kao hronično stanje, a ne privremena infekcija. Kratkoročno, ali ekstremno smanjenje kamatnih stopa nema više potencijala da uspostavi ravnotežu u ekonomiji, nego što na primer sedmično intenzivno lečenje inzulinom ima u suprotstavljanju dijabetesu. A stanje se neće popraviti ukoliko se nastavi istim predoziranjem u dužem vremenskom periodu.

Može se zaključiti da ekspanzivna monetarna politika protekle decenije je bila uspešnija od monetarne politike iz perioda krize 1930. godine, ali je i ona propala. Dakle, nikada ne treba privremeno sniziti nominalnu kamatnu stopu toliko da rigidnosti nominalne cene počnu da se vezuju, nego je potrebno zadržati kamatnu stopu dovoljno visokom da se nivo cena stalno kreće naviše.

2. MOGUĆI MODEL PREVAZILAŽENJA EKONOMSKE KRIZE NASUPROT STANDARDNOG MODELA

Model koji je predstavljen u radu zasnovan je na dinamičkom modelu opšte ravnoteže sa nepotpunim tržištima i rigidnostima nominalnih cena i plata. Razlikuje se od novo kejnzijanskih modela opšte ravnoteže koji

su dominirali poslednjih decenija i to na dva načina. Prvo većina novo kejnzijanskih modela predstavlja da su tržišta kompletna ili da se iz drugih razloga ponašanje može smatrati kao da postoji „reprezentativni" agent. Dakle, u ovim modelima ne postoji dugoročni efekat monetarne i fiskalne politike na ravnotežnu realnu kamatnu stopu. Pored toga, dugoročna realna kamatna stopa r je uvek viša od rasta privrede g, što znači da ne može biti (racionalnih) balona. Empirijski nema podrške za pretpostavku da je r > g. Naprotiv, realna stopa državnog zaduživanja gotovo uvek je niža od stope rasta stabilnih zajmoprimaca kao što su Sjedinjene Američke Države, Njemačka i Japan. Primenom modela sa nekompletnim tržištima, moguće je govoriti o balonima cena imovine i krahovima bez istovremenog uvođenja teorije o iracionalnosti investitora. Drugo, nova kejnzijanska analiza se uglavnom pridržavala tumačenja recesija koje je uveo Krugman, tj. da je ravnotežna pozicija realne kamatne stope privremeno pala ispod nule.(Krugman, 1998) Važno je napomenuti da ova hipoteza može da deluje čudno među ekonomistima koji uglavnom veruju da je r > g. Prema ovom tumačenju, krize nastaju jer se nominalna kamatna stopa ne može dovoljno smanjiti. Radi se o radikalno drugačijem tumačenju krize, što implicira da su velika smanjenja nominalne kamatne stope štetna.

3. FUNKCIONISANJE MODELA

Kao i u svim modelima sa nepotpunim tržištima, osnovni problem je taj što se ne može verodostojno obećati da će se sve pogodnosti podeliti onda kada dođu „dobra vremena", a samim tim se ne može osigurati ni od lošijeg vremena. Upravo iz tog razloga postoji potražnja za štednim sredstvima.

Potencijalno, potražnja za štednjom je tolika da su ljudi spremni ulagati u sredstva kao što su poštanske marke, drago kamenje i umetnine. Ova sredstva predstavljaju „čiste balone" u smislu da nemaju fundamentalnu vrednost, tj. sadašnja vrednost budućih prinosa je praktično nula. Osim toga „baloni" se mogu pojaviti u cenama drugih stvari sa neograničenim ili beskonačnim vekom trajanja, bilo da je reč o proizvodnim sredstvima kao što je zemljište ili finansijskim potraživanjima kao što su deonice. U ravnoteži očekivana cena balona mora rasti sa realnom kamatnom stopom. Potrebno je imati na umu da se balon definiše kao razlika između tržišne cene i fundamentalne vrednosti. Isto tako važno je naglasiti da ne mora da dođe do pucanja tog balona.

Teorija racionalnih balona još 1989. bila je centralni deo makroekonomske teorije. Ona se zasniva na mišljenju da su cene nekih vrsta aktive kao što su npr. akcije, zlato, devizni kursevi, suviše volatilne da bi se mogle objasniti promenama u fundamentu.(Santoni, 1987; Radonjić, 2007, 74) Mnogi autori bavili su se ovim balonima i Ponzijevim dugom. Jedan od razloga zašto su mnogi makroekonomisti postali skeptični prema modelima balona je to što se činilo da oni ne funkcionišu ako se dopuštaju realna tržišta. Knjiga Michaela Woodforda „Kamate i cene" (eng. *Interest & Prices*) može se reći da je postala nešto poput biblije u svetu centralnog bankarstva, a u njoj je on posebno bio kritički nastrojena prema teoriji racionalnih balona.(Woodford, 2003; Santos & Woodford, 1997) Može se reći da su Woodfordove kritike preuveličane. Racionalni baloni i Ponzi dug uopšte nisu nekompatibilni sa realnim tržištima imovine.(Domeij & Ellingsen, 2017)

Pojedini autori u modelu finansijskih kriza prikazuju bogat skup imovine: fizički kapital koji je u vlasništvu kompanija i uparen sa obveznicama kojima se trguje na tržištu, nematerijalni kapital delom se nalazi u vlasništvu preduzetnika (preduzeća u vlasništvu preduzetnika), a delom u vlasništvu drugih preko berze (trgovačka preduzeća). Kada se govori o nominalnom državnom dugu njega izdaje država. Konačno tu su i neproizvodna sredstva (zemlja, umetnine, drugi kolekcionarski predmeti) koja još uvek mogu da se koriste kao štednja.

S obzirom da su državne obveznice nominalne i mogući su baloni, država nema potpunu kontrolu nad ravnotežnom kamatnom stopom. Bitno je istaći da postoji veliki broj ravnotežnih cena. Ukoliko iz nekog razloga akteri shvate da će određeni balon imovine „pući", ta očekivanje se samoispunjavaju.

Ako investitori prebacuju svoju uštođevinu iz jednog privatnog balona u drugi, neće doći do krize. Model stoga pruža razlog zašto bi balon mogao da „pukne" bez većih posledica po društvo u celini. Takođe, pad cena akcija praćen je povećanjem cena nekretnina. Ali ukoliko se štednja premesti na nominalni državni dug, u tom slučaju dolazi do pritiska na povećanje vrednosti novca. Ako je ovaj pritisak veći od osnovne inflacije koja je povezana sa rutinskim rastom nominalne aktive, tada on prelazi u deflatorni pritisak. Dakle, onda država mora da bira. Da bi se suprotstavili deflatornim pritiscima, povećava se iznos nominalne aktive uz konstantnu kamatnu stopu, izazivajući rast realnog državnog duga ili je potrebno sniziti kamatne stope dovoljno da potražnja za državnim dugom (i drugim sredstvima) padne. U ovom drugom slučaju radi se o

trajnom smanjenju kamatne stope. Dovoljno veliko smanjenje kamatnih stopa može da održi državni dug konstantnim. Ipak potrebno je napomenuti da smanjenje kamatnih stopa smanjuje državni trošak za kamate, što znači budžetski deficit, kao udeo u BDP-u, moraju biti veći na novom putu rasta (poznato je da moraju biti trajni deficiti, baš kao u stvarnosti, jer $r < g$). Kada bi fiskalna politika bila fiksirana na orginalnom cilju deficita, tada bi se godišnji porast nominalnog duga smanjio kao odgovor na smanjenje kamatnih stopa. Takođe, sprečio bi se pad vrednosti novca uprkos nižim nominalnim kamatnim stopama. Tada umesto toga, dolazi do pada inflacije i u tom slučaju recesija je neizbežna.

Relevantno pitanje koje može da se postavi jeste šta bi Centralna banka trebalo da uradi ako fiskalna politika odbije da prihvati smanjenje kamatnih stopa? Privremeno snižavanje kamatne stope predstavlja veliku grešku. Smanjenje kamatnih stopa koje premašuju stopu inflacije dovodi do značajnog povećanja potražnje za novcem, a to dalje dovodi do povećanja deflatornog pritiska, a samim tim se produžava trajanje krize.

ZAKLJUČAK

Zajednička osobina svih kriza koje su nastale u proteklom vremenu jeste upravo njihov uzrok. Uzrok nastanka svih kriza koje su se desile jeste želja za brzom zaradom i brzim profitom, pohlepa za bogatstvom u dejstvu sa neadekvatnom kontrolom i regulacijom finansijskog sistema dovodi do nastanka ekonomske krize. Upravo u tom nastojanju i nerealnoj želji da ostvare brz profit, investitori su vršili ulaganja čijom realizacijom bi stekli brz profit, a opet s druge strane takva ulaganja su u velikoj meri bila rizična i šanse za njihovu realizaciju su bile jako male. Glavni simptomi, a može se reći i uzroci ekonomske krize su: veoma jak ekonomski neutemeljen rast cena sirovina i nekretnina, ubrzano zaduživanje potpomognuto veštački održavanim niskim kamatnim stopama, deregulacija, koja se pojavljuje kroz mogućnost snažnog povećanja dužničkog tereta, loš rad rejting agencija, netransparentnost rada banaka i neravnotežni raspored globalne štednje.

Na osnovu svega prethodno navedenog može se zaključiti da je jako teško „izlečiti“ ekonomsku krizu ukoliko se ne razume njen uzrok. Isto tako makroekonomska istraživanja uglavnom datiraju iz krize koja se dogodila 1930., a može se reći da je postignut jedan vid konsenzusa da

je kriza izazvana krahom berze 1929. godine i skokom cene zlata koja je usledila nakon iste. S obzirom da je novčana vrednost bila vezana za cenu zlata, posledica je bila razorna deflacija, iako ne veća od velikog viška ponude i na tržištu roba i rada. Važno je istaći da veliki broj ekonomista se slaže da je zlatni standard rizična konstrukcija i da bi centralne banke trebalo da se postaraju da „štampaju novac“, uz podršku ekspanzivne fiskalne politike, ako bi se ponovo uočile slične deflatorne tendencije.

Takođe i dugotrajna kriza u Japanu, poput Velike globalne krize iz 2008. godine, otkrila je da ipak i dalje ne razumemo kako se najbolje nositi sa deflatornim pritiskom. Mnogi su smatrali da bi ekspanzivna fiskalna politika mogla da odigra veoma važnu ulogu, ali bilo je i onih koji su smatrali da bi pooštravanje fiskalne politike bilo idealno rešenje.

S druge strane, kada je reč o monetarnoj politici, konsenzus je znatno širi: ekonomske kamatne stope su posmatrane kao korisne za oporavak u kratkom periodu, bez obzira što bi potencijalno mogle da stvore druge probleme u budućnosti. Takođe, dosta se verovalo u vrednost niskih kamatnih stopa. Veliko smanjenje kamatnih stopa pokazalo se da je kontraproduktivno i da samo dovodi do produžavanja krize.

Dr. sc. Vesna Bogičević,[217]

ZNAČAJ REVIZIJE POSLOVANJA U IMPLEMENTACIJI INVESTICIJSKIH PROGRAMA INSTITUCIJA BOSNE I HERCEGOVINE

IMPORTANCE THE AUDITING OF OPERATIONS IN IMPLEMENTATION INVESTMENT PROGRAMS THE OF INSTITUTIONS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

SAŽETAK:

Perspektive i izazovi transformacija na tržištu kapitala i institucija u Bosni i Hercegovini očekuju se do kraja 2025. godine. Osnovna pokretačka snaga u procesu transformacije su programi investicija koji se posmatraju sa aspekta programa investicija Evropske Unije i razvojno – investicijskih programa Bosne i Hercegovine. Oba aspekta su veoma značajna u razvoju i osnaživanju institucija Bosne i Hercegovine, te je sa tog stanovišta u ovom radu poseban akcenat stavljen na značaj revizije poslovanja. Dakle, primarni cilj rada je da se primjenom odgovarajuće metodologije ukaže na ulogu revizije poslovanja u procjeni ekonomične, efikasne i efektivne implementacije investicijskih programa i ukaže na rizike koji su prisutni u njihovoj realizaciji. Zbog značaja investicijskih programa sprovedeno je istraživanje u institucijama Bosne i Hercegovine čiji su rezultati obrazloženi u radu, sa posebnim osvrtom na pitanje: „Da li investicijski programi predstavljaju razvojnu komponentu na tržištu kapitala Bosne i Hercegovine uz primjenu revizije poslovanja u procesu implementacije“?

Ključne riječi: *revizija poslovanja, rizik, investicije, program, implementacija.*

[217] Univerzitet FINRA Tuzla, Ekonomski fakultet, profesor, e- mail: vesna.finra@gmail.com

SUMMARY:

Perspectives and challenges of transformation in the capital market and institutions in Bosnia and Herzegovina are expected by the end of 2025. The main starting force in the transformation process are the investment programs that are viewed from the perspective of the European Union's investment program and the development-investment programs of Bosnia and Herzegovina. Both aspects are very important in the development and strengthening of the institutions of Bosnia and Herzegovina, and from that point of view, in this paper, special emphasis is placed on the importance auditing of operations, Therefore, the primary goal of the paper is to point out the auditing of operations in the evaluation of the economic, efficient and effective implementation of investment programs and indicate the risks that are present in their realization by applying the appropriate methodology. Due to the importance of the implemented investment programs, the research in the institutions of Bosnia and Herzegovina, the results of which are explained in the paper, with special reference to the question: "Do the investment programs represent a development component in the capital market of Bosnia and Herzegovina with the application auditing of operations in the implementation process"?

Keywords: *auditing of operations, risk, investments, program, implementation.*

JEL: M42

UVOD

Tržište kapitala u Bosni i Hercegovini regulisano je entitetskim regulatornim propisima Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, uz značajnu usklađenost regulative između entiteta. Regulatorni okvir tržišta kapitala u Bosni i Hercegovini, pored internih akata i pravnih propisa, obuhvata propise Komisije za vrijednosne papire i propise o Registru vrijednosnih papira, koji definišu sve bitne elemente za normalno funkcionisanje tržišta kapitala u skladu sa ovlaštenjima. Ovlaštenja Komisije proizilaze iz propisa o vrijednosnim papirima,

propisa o Komisiji za vrijednosne papire, Registra o vrijednosnim papirima, propisa o kompanijama za upravljanje fondom i investicionim fondovima, i propisima o kompanijama.

Sadašnja finansijska i ekonomska kriza nije mogla zaobići Bosnu i Hecegovinu, što je u 2022. godini rezultiralo padom industrijske proizvodnje, padom prihoda, povećanjem deficita i kamatnih stopa, što ukazuje na činjenicu da finansijski sistem Bosne i Hercegovine nije dovoljno razvijen i diverzifikovan. Zbog navedenog, težnja za stabilnošću i uspostavljanjem finansijske ravnoteže imaće veliki uticaj na buduće razvojne trendove tržišta kapitala koji će biti usmjereni na finansijsko prestruktuiranje, unaprijeđeno korporativno upravljanje, osnažen institucijski okvir i superviziju, razvoj vođen konvergencijom – pristupanjem EU i dolazak stranih investitora.

Osnovna pokretačka snaga u procesu transformacije tržišta kapitala su programi investicija koji se posmatraju sa aspekta programa investicija Evropske Unije i razvojno – investicijskih programa Bosne i Hercegovine. Oba aspekta su veoma značajna u razvoju i osnaživanju institucija Bosne i Hercegovine, te je sa tog stanovišta neophodno definisati ulogu i značaj revizije poslovanja u procjeni ekonomične, efikasne i efektivne implementacije investicijskih programa.

Program investicija Evropske unije definisan je kroz ekonomski i investicijski plan sa preciziranim investicionim instrumentima. Polazeći od toga da je Evropska unija najveći investitor i donator finansijskih sredstava u Bosni i Hercegovini, to ukazuje na potrebu uvođenja revizije poslovanja u svaki investicijski segment. U tom slučaju, svaka rizična aktivnost bila bi otklonjena na vrijeme, što bi uticalo na smanjenje rizika u procesu implementacije projekata čime bi se povećala ekonomičnost, efektivnost i efikasnost.

Razvojno – investicijski program Bosne i Hercegovine usmjeren je na institucije u cilju ekonomičnijeg i efikasnijeg korištenja budžetskih sredstava, te pristupa stranim izvorima finansiranja. Racionalna primjena programa predstavlja temelj za izradu kapitalnih rashoda

institucija, zbog čega primjena revizije poslovanja dobija na posebnom značaju.

Uzimajući u obzir stanje na tržištu kapitala, posljedice ekonomske krize, kao i posljedice elementarnih nepogoda koje su od 2021. godine u BiH uticale na značajno opterećenje budžeta institucija BiH, neophodno je sagledati odgovarajuće mehanizme za unaprijeđenje poslovanja institucija i njihov razvoj, te dati odgovor na pitanje: *„Da li investicijski programi predstavljaju razvojnu komponentu na tržištu kapitala Bosne i Hercegovine uz primjenu revizije poslovanja u procesu implementacije?“*

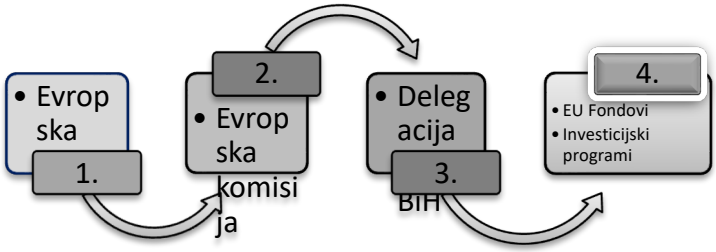
1. PROGRAM INVESTICIJA EVROPSKE UNIJE

Evropska unija (EU) je najveći pojedinačni donator sredstava i finansijske pomoći u BiH. Od 1996. godine Evropska unija je uložila preko 3,5 milijardi eura u: obnovu, reformu javne uprave, vladavinu prava, održivu privredu, poljoprivredu i druge ključne oblasti u BiH.

U realizaciji svojih aktivnosti EU se oslanja na finansijske instrumente među kojima se posebno ističe instrument pretpristupne pomoći – IPA. Pretpristupni instrumenti, a samim tim i pretpristupni fondovi EU predstavljaju značajna ulaganja u budućnost zemalja u procesu razvoja, gdje pripada i BiH. Na taj način pruža se podrška korisnicima u realizaciji ekonomskih i političkih reformi uz pripremu prava i obaveza koje su prioritetne za članstvo u EU.

Programi investicija EU u BiH imaju veliki uticaj u razvoju privatnog i javnog sektora, kao i razvoja tržišta kapitala. Za bolje razumijevanje programa investicija, kao i lociranje sredstava posredstvom određenih projekata, važno je razumjeti organizaciono dejlovanje EU na tržitu BiH, što je prikazano na slici br. 1.

Slika br. 1 – *Organizaciono djelovanje EU na tržištu BiH*

Evropska unija je najveći trgovinski partner BiH i pružatelj finansijske pomoći, te istinski partner BiH koji ulaže u budućnost ove zemlje kako bi se u svim aspektima približila EU. Delegacija EU u BiH je od 1996. godine realizovala projekte u vrijednosti od preko 3,7 milijardi eura u grantovima za rekonstrukciju**,** vladavinu prava**,** održivu ekonomiju**,** obrazovanje i zapošljavanje**,** transport**,** poljoprivredu i ruralni razvoj, te druge ključne oblasti u BiH. U protekloj deceniji, Delegacija EU u BiH je implementirala oko 1.000 projekata, ukupne vrijednosti blizu milijardu eura grantova. Sredstva kojima se upravlja preko Delegacije EU u BiH nisu jedini izvor finansiranja EU od kojeg BiH ima koristi. Po tom pitanju BiH ostvaruje koristi iz različitih budžetskih izvora koji se isplaćuju preko raspoloživih lokalnih i regionalnih fondova**.** Investicioni okvir za Zapadni Balkan je, na primjer, finansirao 74 projekta u oblastima životne sredine, transporta, energetike, i socijalne zaštite u vrijednosti od 732,6 miliona eura u grantovima.[218]

Od 1996. godine BiH je koristila različite programe podrške EU (ECHO, OBNOVA, PHARE, CARDS i druge). IPA je od 2007. godine osnovni finansijski instrument EU koji podržava BiH u realizaciji političkih i ekonomskih reformi, te ispunjavanju standarda EU u svim oblastima. Ove reforme će pružiti bolje mogućnosti za građane BiH i omogućiti razvoj standarda usporedivih sa onima koje uživaju građani u EU. IPA sredstva su osigurana u vidu bespovratnih sredstava (grantova) i namijenjena su prvenstveno institucijama da preuzmu svoje obaveze, ali su dostupna i drugim korisnicima (nevladine organizacije, poslovna

[218] Delegacija EU u BiH, link: https://www.eeas.europa.eu/delegations/bosnia-and-herzegovina/eu-projekti-u-bih-0_bs?s=219 (pristupljeno 30.08.2023)

zajednica, jedinice lokalne samouprave, poljoprivredna gazdinstva i druga fizička ili pravna lica).[219]

IPA III za period od 2021 – 2027. godine je strateški program koji je usmjeren na vladavinu prava, jačanje demokratskih institucija, reformu javne uprave, promovisanje reformi ekonomskog upravljanja i konkurentnosti. Program ima za cilj jačanje sinergije sa programima internih politika EU kako bi se maksimizirao efekat na sigurnost, povezanost, energiju, migracije, istraživanje, inovacije, ekološke i klimatske promjene. Kroz IPA III, EU osigurava oko 14,2 milijarde eura bespovratnih sredstava za podršku zemljama kandidatima i potencijalnim kandidatima u ključnim političkim, institucionalnim, društvenim i ekonomskim reformama. Sredstva dodijeljena za BiH u 2021. godini iznose 73 miliona eura za projekte iz oblasti energetike, transporta, migracija, podršku institucijama u BiH u pogledu potreba koje proizilaze iz procesa evropskih integracija. IPA u 2022. godini kroz godišnji akcioni plan koji je usvojen u decembru 2022. godine osigurava sredstva u ukupnom iznosu od 45,5 miliona eura kroz različite projekte. Paket energetske podrške za BiH u 2023. godini kroz IPA program, EU je izdvojila 70 miliona eura bespovratnih sredstava za podršku ugroženim porodicama sa njihovim računima za struju, kao i domaćinstvima i ranjivim preduzećima u BiH za unapređenje energetske efikasnosti i tranzicije ka čišćoj i zelenijoj budućnosti.[220] U tabeli broj 1 prikazan je pregled IPA programa i osiguranih sredstava za BiH prema strateškom okviru.

Tabela broj 1 – *IPA programi podrške BiH*

Redni broj	Opis	Period	Izos (u mil. €)
1.	IPA I	2007 – 2013.	610,00
2.	IPA II	2014 – 2020.	530,00
3.	IPA III	2021 – 2027.	188,50

[219] Ibid, (pristupljeno 30.08.2023)
[220] Ibid, (pristupljeno 31.08.2023)

Ukupno izdvojenih sredstava do marta 2023. godine:	**1.328,50**

Izvor: EU – link:https://www.eeas.europa.eu/delegations/bosnia-and-herzegovina/eu-projekti-u-bih-0_bs?s=219

Prema prikazanim podacima u tabeli broj 1, ukupna izdvojena sredstva za BiH iz IPA programa, zaključno sa martom 2023. godine, iznose 1.328,50 milijardi eura. To ukazuje na činjenicu da su sredstva u skladu sa strateškim okvirom odobrena u cilju jačanja privatnog i javnog sektora u BiH, što utiče i na razvoj tržišta kapitala kroz posmatranje različitih ekvivalenata.

Programi i fondovi EU koji su doprinijeli razvoju privatnog i javnog sektora BiH su[221]:

- *Program za razvoj preduzeća i inovacija Zapadnog Balkana (WB EDIF)* - pruža različite pristupe finansijskim sredstvima za mala i srednja preduzeća (MSP) kroz niz finansijskih instrumenata, koje prati savjetodavna pomoć, kako bi se povećala spremnost malih i srednjih preduzeća za investicije. Cilj programa je unapređenje kapaciteta i pristupa raspoloživim sredstvima finansiranja za kompanije na Zapadnom Balkanu.
- *Evropski fond za Jugoistočnu Evropu (EFSE)* - jača ekonomski razvoj kroz obezbjeđivanje finansijskih sredstava posrednim kreditnim institucijama koje odobravaju pozajmice mikro i malim preduzećima, poljoprivrednicima, poljoprivrednim preduzećima i domaćinstvima. Cilj fonda je obezbjeđivanje održivog finansiranja mikro i malih preduzeća i porodica sa niskim primanjima.
- *Fond za zeleni razvoj (GGF)* - finansira projekte obnovljive energije preko posredničkih kreditnih institucija koje odobravaju pozajmice za mala i srednja preduzeća i domaćinstva. Cilj fonda

[221]EU podrška BiH, link:

https://www.wbif.eu/storage/app/media/Library/FactSheets/BIH/WBIF%2

je podrška regionalnim mjerama za smanjenje potrošnje energije i emisije CO_2 za 20%.

- *Regionalni program energetske efikasnosti (REEP/REEP Plus)* - obezbjeđuje kombinaciju finansijskih instrumenata za opštine, mala i srednja preduzeća i domaćinstva vezano za projekte održive energetske efikasnosti. Cilj programa je formiranje održivog tržišta energetske efikasnosti na Zapadnom Balkanu.

Ekonomski i investicioni plan za Zapadni Balkan, kojeg je Evropska komisija usvojila 6. oktobra 2020. godine, ima za cilj da podstakne dugoročan ekonomski oporavak regiona, da podrži zelenu i digitalnu tranziciju, da ojača regionalnu integraciju i približavanje Evropskoj uniji. Investicioni paket će biti ključni pokretač koji će omogućiti javna i privatna ulaganja evropskih i međunarodnih finansijskih institucija u region.[222] Investicijski okvir za Zapadni Balkan (WBIF), uključujući platformu privatnog sektora Program za razvoj preduzeća i inovacija Zapadnog Balkana (WB EDIF), okuplja partnere na Zapadnom Balkanu, donatore i međunarodne finansijske institucije s ciljem pružanja podrške razvoju i pristupanju regiona i pojedinačnih zemalja regiona EU. Investicijski okvir za Zapadni Balkan osnovan je 2009. godine sa EU kao najvećim donatorom kroz instrument za pretpristupnu pomoć (IPA). Pretpristupna pomoć (IPA) obezbjeđuje dodatna sredstva BiH kroz bilateralne grantove za podršku projektima u oblasti saobraćaja, energetike, životne sredine, konkurentnosti, inovacija i izgradnje kapaciteta.[223] Pored navednenog, EU je kroz posebne mjere hitne pomoći (COVID -19, poplave 2014. godine i migracije 2018. godine) kroz IPA program osigurala sredstva BiH u ukupnom iznosu od 323 miliona eura.

Evidentno je da podrška EU kroz različite programe predstavlja ključnu tačku osnaživanja BiH, kao i tržišta kapitala. Zbog unapređenja kvaliteta, u toku implementacije projekata, neophodno je vršiti reviziju

[222] Ibid, (pristupljeno 31.08.2023)
[223] Ibid, (pristupljeno 31.08.2023)

poslovanja kako bi se povećala ekonomičnost, efikasnost i efektivnost te rizici realizacije projekata sveli na prihvatljiv nivo.

2. RAZVOJNO – INVESTICIJSKI PROGRAM INSTITUCIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Razvojno – investicijski program predstavlja sistematičan plan investicijskih projekata koji se planira za budući posmatrani period. Metodologija izrade razvojno – investicijskog programa treba da sadrži strukturnu i hronološki predstavljenu evidenciju planiranih projekta sa definisanim sredstvima za njihovu realizaciju. Iako je metodologija izrade složena, potrebno je razgraničiti potencijalne mogućnosti ulaganja od rizičnih aktivnosti koje je potrebno predvidjeti, analizirati i evidentirati.

Investicioni program predstavlja prikaz i izradu ideja i ciljeva koje je potrebno realizovati u planiranom periodu određenim ulaganjima. Osnovna svrha izrade investionog programa, a samim tim i investicionog projekta, je omogućavanje partnerima, koji treba da se uključe u realizaciju projekta, da steknu potpunu i sistematizovanu sliku o stanju preduzeća, osmišljenosti projekta i uslovima za realizaciju projekta.

Razvojno – investicijski program institucija BiH omogućava bolje korištenje budžetskih sredstava i pristup stranim izvorima finansiranja, te predstavlja temelj za izradu kapitalnih rashoda institucija BiH. Ovaj program usvaja Vijeće ministara BiH na prijedlog Ministarstva finansija, za određeni period, u cilju donošenja kvalitetnih investicijskih odluka.

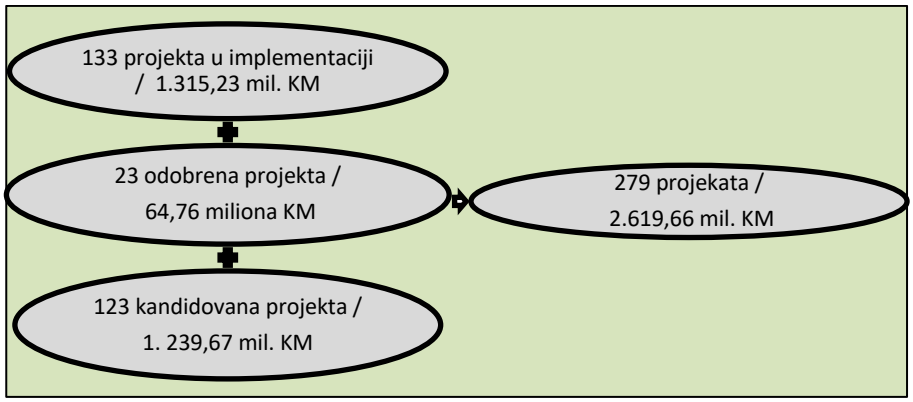
Razvojno – investicijski program institucija BiH *(Program javnih investicija)* za period od 2023 – 2025. godine je 01.06.2023. godine usvojilo Vijeće ministara BiH na prijedlog Ministarstva finasija. Za period 2023 - 2025. godine planirano je 279 projekata, ukupne vrijednosti dvije milijarde i 619,66 miliona KM, od čega se jedna milijarda i 315,23 miliona KM odnosi na 133 projekta u implementaciji, 64,76 miliona KM na 23 odobrena projekata, a milijardu i 239,67

miliona KM na 123 kandidovana projekta. Vrijednost projekata koji direktno pridonose socioekonomskom razvoju i koji su svrstani u Razvojno - investicijski program iznosi milijardu i 31,21 milion KM, dok je vrijednost ostalih projekata milijardu i 588,44 miliona KM. Od ukupne vrijednosti svih projekata, dvije milijarde i 69,42 miliona KM se odnosi na ulaganja u kapitalne projekte, a 550,24 miliona KM na ulaganja u institucionalne projekte.[224]

Kako bi se realno sagledao proces investiranja i izvršila ocjena opravdanosti investicijskih projekata, neophodno je identifikovati i analizirati efekte eksploatacije određene investicije. Veoma je važno definisati određene karakteristike projekata i izvršiti metodološku analizu njihove prihvatljivosti. U tu svrhu koriste se različite metode, ali je neizbježbo izvršiti kvalitetno upravljanje projektima. Prema Razvojno – investicijskom programu za 2023 – 2025. godinu, vrijednost projekata (projekti u implementaciji, odobreni projekti i kandidovani projekti) iznose 2.619,66 milijardi KM, što uz ekonomičan i efektivan pristup finansijskim sredstvima, predstavlja okosnicu razvoja privatnog i javnog sektora, a samim tim i tržišta kapitala u BiH. Komponente Razvojno – investicijskog programa prikazane su na slici broj 2.

Slika broj 2 – *Komponenete Razvojno – investicijskog programa 2023 – 2025.*

[224] Vijeće ministara BiH, link: https://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/saopstenja_sa_sjednica/default.aspx?id=40548&langTag=bs-BA (pristupljeno 31.08.2023)

Izvor: Vijeće ministara BiH, link: https://www.vijeceministara.gov.ba

Zajedničke karakteristike investicijskih projekata odnose se na finansijski aspekt investicija. Uzimajući u obzir različite faktore uticaja kao što su složenost investicijskih aktivnosti, materijalna značajnost, vremenska distanca, ograničenost resursa, rizici i neizvjesnost javlja se potreba za upravljanjem projektima. Upravljanje projektima ili rukovođenje projektom je primjena znanja, vještina, alata i tehnika u projektnim aktivnostima da bi se ispunili projektni zahtjevi. Područja upravljanja projektima su:

- Upravljanje integracijom projekta *(Project Integration Management)* - razvoj i izvršenje plana projekta;
- Upravljanje obimom projekta *(Project Scope Management)* - planiranje, izrada, očuvanje i ispunjenje obima projekta;
- Upravljanje vremenskim rasporedom projekta *(Project Time Management)* – definisanje aktivnosti i njihovog uklapanja u raspored projekta;
- Upravljanje troškovima projekta *(Project Cost Management)* - planiranje, procjena, budžetiranje i kontrola troškova;
- Upravljanje kvalitetom projekta *(Project Quality Management)* - Planiranje, osiguranje i kontrola kvaliteta;
- Upravljanje ljudskim resursima projekta *(Project Human Resource Management)* – Planiranje organizacije projekta, angažman osoblja i razvoj ekipe;

- Upravljanje razmjenom informacija u projektu *(Project Communications Management)* - Razmjena informacija unutar projekta i s okolinom projekta;
- Upravljanje rizicima projekta *(Project Risk Management)* - Planiranje, analiza, nadzor i kontrola rizika;
- Upravljanje nabavkom za potrebe projekta *(Project Procurement Management)* - Planiranje i traženje sredstava, administracija ugovora;
- Upravljanje dionicima projekta *(Project Stakeholder Management).*

U svakom projektu je značajno sprovesti finansijsku analizu kroz određen analitički okvir kako bi se izvršila procjena opravdanosti projekta, uticaj na uvećanje društveno-socijalnih vrijednosti, razvoj i rast posmatranog segmenta, kao i uticaj na razvoj tržišta kapitala.

Generalno posmatrano, prema Razvojno – investicijskom programu institucija BiH 2023 -2025. godinu otvorene su mogućnosti napredovanja, rasta i razvoja u svim segmentima na koje se odnosi realizacija projekata. Osnovni zadatak treba da bude usmjeren na pravilno upravljanje projektima, adekvatnu procjenu rizika, analizu ekonomske opravdanosti kao i uticaj na društveni razvoj u skladu sa prirodom projekta. Takođe, neophodno je u procesu implementacije projekata sprovesti reviziju poslovanja u cilju definisanja ekonomičnosti trošenja finansijskih sredstava, pravilnu lokaciju i raspodjelu finansijskih sredstava, efektivnosti i efikasnosti realizovanih projektnih aktivnosti.

3. PRIMJENA REVIZIJE POSLOVANJA U PROCESU IMPLEMENTACIJE INVESTICIJSKIH PROJEKATA

Revizija poslovanja (eng. Audit of Operations) predstavlja tip revizije koji se može posmatrati sa aspekta privatnog i javnog sektora čiji je zajednički cilj utvrđivanje ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti (koncept „3E“). Iako je ovaj cilj zajednički, neophodno je razlikovati termine:

a) „Operativna revizija“ (eng. Operational Auditig) koji se primjenjuje u privatnom sektoru, i

b) „Revizija uspjeha“ (eng. Performance Auditing) koji se primjenjuje u javnom sektoru, koji predstavlja noviji oblik revizije javnog sektora.[225]

Iz prethodno navedene konstatacije izvodi se zaključak da revizija poslovanja podrazumijeva operativnu reviziju i reviziju uspjeha, čiji je zajednički cilj procjena i poboljšanje ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti u privatnom i javnom sektoru.

Zbog svoje široke primjene i uloge u sistemu unapređenja poslovanja, revizija poslovanja djelokrug aktivnosti nalazi u procesu implementacije investicijskih i razvojnih projekata.

Faze životnih ciklusa koje prolazi svaki projekt, bez obzira na specifične karakteristike, su:

1. Početna faza ili faza dizajniranja,

2. Faza implementacije ili provođenja projekta i

3. Posljednja faza, faza zaključivanja projekta.

Dakle, zastupljene su tri faze životnog ciklusa projekta pri čemu svaka od navedenih faza ima naglašene određene specifičnosti koje se posmatraju kroz odluke, zadatke i definisana pitanja (prikaz u tabeli broj 2).

Tabela broj 2 – *Specifičnosti životnog ciklusa projekta*

FAZA ŽIVOTNOG CIKLUSA PROJEKTA	KLJUČNI ZADACI I ODLUKE	ZNAČAJNA PITANJA

[225] Bogičević, V. (2017). Doktorska disertacija*: Uticaj revizije poslovanja na održivost javnog sektora*. Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet. Banja Luka.

I – Početna faza	*formulisanje vizije i strategije projekta, definisanje ciljeva, modeliranje i planiranje, evaluacija finansijskih troškova i koristi, analiza ključnih resursa, budžetiranje*	○ Šta treba uraditi? ○ Zašto to treba učiniti? ○ Kako će se to ostvariti? ○ Ko će šta uraditi i ko će sve biti uključen u projekat? ○ Ko će biti sponzor projekta i projektni menadžer? ○ Kad je početak, a kad završetak projekta? ○ Koliko će to koštati?
II – Faza provođenja	*prikupljanje tima, organizacija, kontrola, vođenje, donošenje odluka i rješavanje problema, rješavanje konflikata, ugovaranje, provođenje, predaja projekta*	○ Na koji način će se rukovoditi projektom? ○ Ko će obavljati kontrolu nad projektom? ○ Hoće li projekat biti završen na vrijeme i u okvirima budžeta?
III – Završna faza	*procjena procesa i učinkovitosti projekta, evaluacija, prikupljanje i implementacija znanja u projektni sistem, promjene za budućnost*	○ Kakvi su rezultati ostvareni projektom? ○ Kako kontinuirano poboljšavati i razvijati projektni menadžment? ○ Je li korisnik zadovoljan rezultatom?

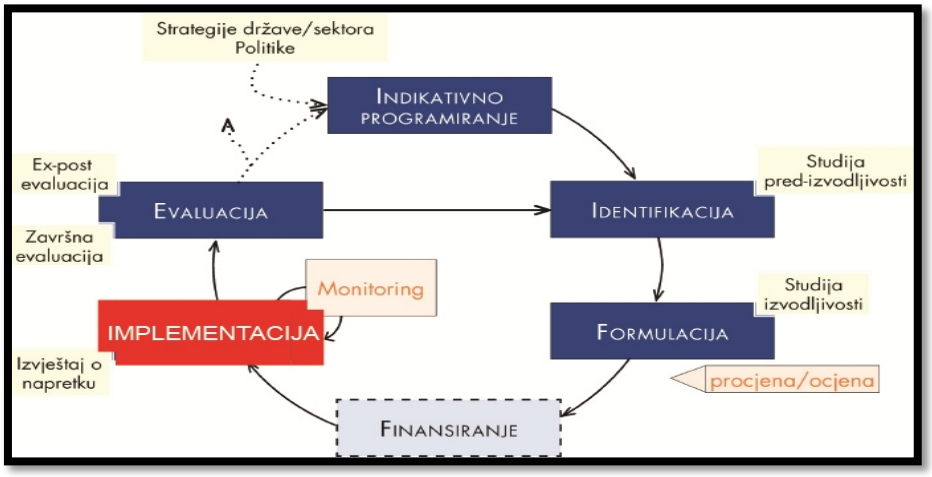
U tabeli je prikazan pregled specifičnosti svih faza životnog ciklusa projekta. Svaka od navedenih faza je karakteristična za pojedinačne aktivnosti koje se u okviru projekta realizuju, pri čemu odgovori na ključna pitanja moraju biti relevantni. Prije završne faze projekta veoma je važno izvršiti preciznu analizu u fazi provođenja, odnosno u fazi implementacije.

Značajna faza u projektnom ciklusu je faza implementacije projekta. To podrazumijeva da će dogovorena finansijska sredstva biti iskorištena na način da se ispuni svrha svih definisanih mjera ili projekata kako bi se ostvrila korist za ciljne grupe.

U toku faze implementacije veoma je bitan monitoring, odnosno nadzor projekta. Njegova uloga je značajna zbog toga što je potrebno konstantno nadgledati u kojem smjeru ide projekat, i da li je potrebno na njemu nešto mijenjati. Faza implementacije je bitna jer je podložna određenim promjenama ukoliko se kroz monitoring utvrdi da je u realizaciji aktivnosti bilo značajnih problema u toku implementacije.

Zbog prethodno navedenog, revizija poslovanja zauzima značajno mjesto u fazi implementacije projektnog ciklusa. Utvrđivanjem određenih neregularnosti u toku, i nakon implementacije projektnih aktivnosti, revizor utvđuje nedostatke na osnovu kojih donosi određene mjere i preporuke u cilju poboljšanja ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti. U skladu sa navedenim, na slici broj 3 prikazan je pregled ključnih aktivnosti u životnom ciklusu projekta.

Slika broj 3 – *Ključne aktivnosti u životnom ciklusu projekta*

Izvor: Implemantacija projektnog ciklusa, https://izborplus.ba

Dakle, u fazi implementacije je od ključne koristi sačinjavanje Izvještaja o napretku realizacije projekta koji je upotpunjen monitoringom. Obzirom da se najveći nivo rizika i neizvjesnosti dešava i utvrđuje u fazi implementacije, uloga revizije poslovanja je od posebnog značaja. To znači da bi Izvještaj o napretku bio upotpunjen Izvještajem revozira sa definisanim mjerama i preporukama za unapređenje poslovanja u segmentima gdje bude potrebno. Na takav način realizacija projekta bila bi mnogo ekonomičnija, efikasnija i efektivnija u svim posmatranim organizacionim jedinicama, odnosno segmentima.

ZAKLJUČAK

Polazeći od analize Programa investicija EU, Razvojno – investicijskih programa institucija BiH 2023 – 2025. godine, kao i značaja revizije poslovanja u fazi implementacije projektnog cilkusa, daćemo odgovor na pitanje od kojeg smo pošli u istraživanju ove teme, a to je: *„Da li investicijski programi predstavljaju razvojnu komponentu na tržištu kapitala Bosne i Hercegovine uz primjenu revizije poslovanja u procesu implementacije?"* Odgovor je „Da", uz obrazloženje da svaki uspješno realizovan investicijski projekat, bez obzira o kojoj vrsti projekta je riječ, ima pozitivan uticaj na ekonomski, socijalni i društveni razvoj posmatranog entiteta ili države, a samim tim pozitivno utiče i na razvoj tržišta kapitala. Bosna i Hercegovina u narednom periodu ima otvorene šanse da kroz investicijske programe EU unaprijedi socio-društveni i ekonomski položaj u privatnom i javnom sektoru, te su očekivanja da će konačan ishod biti pozitivan.

LITERATURA

1. Bogičević, V. (2017). Doktorska disertacija*: Uticaj revizije poslovanja na održivost javnog sektora*. Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet.
2. Malešević, E., i Malešević, Đ. (2011). *Upravljanje investicijama.* Subotica: Bečej Proleter.

3. Mikerević, D. (2010). *Napredni strateški finansijski menadžment*. Banja Luka: Ekonomski fakultet.
Internet izvori:
4. Delegacija EU u BiH, link: https://www.eeas.europa.eu (pristupljeno 30.08.2023)
5. EU podrška BiH, link: https://www.wbif.eu, (pristuljeno 30.08.2023)
6. Vijeće ministara BiH, link: https://www.vijeceministara.gov.ba (pristupljeno 31.08.2023)

Doc.dr.sc. Anita Kulaš Mirosavljević[226]
Nikolina Matić[227]

UTJECAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA KOMUNIKACIJU MEĐU MLADIMA[228]

THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON COMMUNICATION AMONG YOUNG PEOPLE

SAŽETAK

Svrha rada je istražiti utjecaj društvenih mreža na komunikaciju među mladima. Cilj rada je utvrditi u kolikoj mjeri društvene mreže utječu na mlade i na donošenje njihovih odluka.
Metode korištene u radu su deskriptivna metoda, anketa i metoda analize. Rad se sastoji od uvoda, odrednica i obilježja društvenih mreža, komunikacije mladih na društvenim mrežama, empirijskog istraživanja na navedenu temu rada te zaključka.
Osnovni rezultati istraživanja pokazali su da mladi komunikaciju na društvenim mrežama smatraju izvrsnom metodom za održavanje osobnih odnosa, ali da komunikaciju licem u lice smatraju učinkovitijom.
Zaključak o mogućoj primjeni rezultata vodi do toga da je društvene mreže potrebno koristiti u cilju poticanja mladih da se više uključe u probleme svoje zajednice.

Ključne riječi: *društvene mreže, mladi, komunikacija*

[226]Doc.dr.sc. Anita Kulaš Mirosavljević, Sveučilište u Slavonskom Brodu, Trg Ivane Brlić Mažuranić 2, 35000 Slavonski Brod, akmirosavljevic@unisb.hr

[227] Bivša studentica Sveučilišta u Slavonskom Brodu, Trg Ivane Brlić Mažuranić 2, 35000 Slavonski Brod, nmatic@unisb.hr

[228] Rad je proizašao iz završnog rada studentice Nikoline Matić. Rad je obranjen 7.7.2023. na Odjelu društveno-humanističkih znanosti, Odsjeku za ekonomiju, Sveučilišta u Slavonskom Brodu.

ABSTRACT

The purpose of this paper is to explore the influence of social networks on communication among young people. The aim of this paper is to determine what extent social networks influence young people and their decision-making.
The methods used in this paper are the descriptive method, survey and the method of analysis.
The paper consists of an introduction, determinants and characteristics of social networks, communication of young people on social networks, empirical research on the stated topic of the work and conclusion.
The basic results of the research indicate that young people consider communication on social networks to be an excellent method for maintaining personal relationships, but that face-to-face communication is more effective.
The conclusion about the possible application of the results leads that social networks should be used in order to encourage young people to become more involved in the problems of their community.

Key words: *social networks, young people, communication*
JEL: L63, D83

UVOD

Društvena mreža smatra se skupinom ljudi ili organizacija međusobno povezanih nekim zajedničkim skupom vrijednosti, ideja ili interesa. Pojava društvenih mreža uvelike je preoblikovala svijet, posebice na području komunikacije. Danas društvene mreže sve više eliminiraju neke od potreba za interakcijom „licem u lice“, omogućujući ljudima povezivanje neovisno o mjestu na kojem se nalaze i vremenu u kojem to čine. Prvi korisnici takvih oblika komunikacije putem društvenih servisa, odnosno mreža, bili su tinejdžeri i studenti, no danas ih već koriste ljudi svih starosnih skupina i različitih profesija. Postoji nekoliko desetaka društvenih mreža, a kao najvažnije valja izdvojiti Facebook, Twitter, Tik Tok, LinkedIn, Pinterest, Tumblr.

Mnogi korisnici su se zbog potreba poslovne, ali i privatne naravi, pridružili društvenim mrežama kako bi ostali u kontaktu te bili u koraku

s relevantnim sadržajem i kulturom današnjice. Društvene mreže pružaju mogućnost kontinuiteta takvog stila života i interakcije, a njihova ekspanzija dovodi do neizostavnog implementiranja marketinških strategija s ciljem promoviranja proizvoda i usluga. Poduzeća i organizacije svojom prisutnošću na društvenim mrežama šire svijest o svom brendu, zapravo potencijalnim kupcima na učinkovit način predočuju niz proizvoda i usluga koje nude.

Budući da je tehnologija tu da ostane i brojni mladi diljem svijeta vole društvene mreže, potrebno je pozabaviti se problemima u komunikaciji nastalih zbog društvenih mreža. Društvene mreže pružaju mladima neviđene razine povezanosti, ali oni provode mnogo vremena na internetu i ne poznaju društvo bez telefona, što utječe na njihovu komunikaciju u stvarnom životu. Prije 30 godina adolescenti su ili razgovarali telefonom i učili komunikacijske vještine ili se osobno družili. Suvremeni mladi imaju problema s komunikacijom zbog društvenih mreža, ne razvijaju komunikacijske vještine uživo, ne uspijevaju ih ostvariti u mnoštvu iskustava u stvarnom vremenu. U osnovnoj komunikaciji ljudi dobivaju trenutnu povratnu informaciju kada govore. Brzo saznaju je li ono što su rekli bilo dobro prihvaćeno, uvredljivo, smiješno ili zbunjujuće na temelju toga kako ljudi reagiraju. Međutim, u svijetu slanja poruka i e-pošte, čovjek može sjediti i razmišljati prije nego što odgovori.

Društvene mreže su danas uvelike postale mladima virtualno mjesto za nerealno prikazivanje stvarnog života i komunikacije koja nije onakva kakva bi trebala biti u stvarnom svijetu. Na društvenim mrežama najaktivniji korisnici su mladi od 18 do 29 godina. Svi oni koji se reklamiraju preko društvenih mreža pridobivanjem njihove pažnje zanimljivim sadržajem stvaraju mogućnost lake eksploatacije poslovanja i porasta profita. Navedena generacija je generacija koja odrasta uz računala i mobilne uređaje, a komunikacija na društvenim mrežama za njih je dio osobnog identiteta. Svakodnevno su aktivni na mreži i angažirani tom vrstom komunikacije pa ih karakterizira izbirljivost te ih nije lako impresionirati sadržajem.

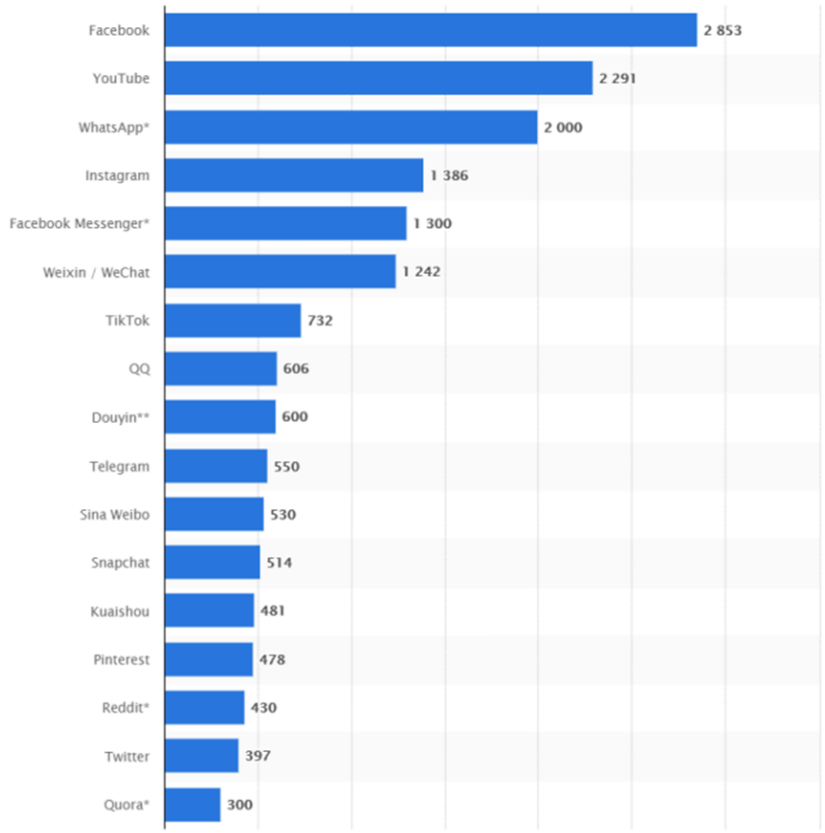
Cilj je rada prikazati teorijske perspektive utjecaja društvenih mreža na komunikaciju mladih današnjice te provedbom empirijskog anketnog istraživanja među mladima o predmetnoj temi spoznati kakva je njihova virtualna komunikacija na društvenim mrežama. Svrha je rada ukazati na

postojeću važnu problematiku i ograničenja u komunikaciji mladih na društvenim mrežama, kao i preporuke za njezino unapređenje. Metode korištene u radu su deskriptivna metoda, anketa i metoda analize.

1. ODREDNICE I OBILJEŽJA DRUŠTVENIH MREŽA

Društvene mreže definiraju se kao aplikacije bazirane na mrežnim mjestima, koje mogu egzistirati na Internetu ili nekoj drugoj računalnoj mreži, a koje omogućavaju korisnicima stvaranje, objavljivanje, održavanje i distribuiranje sadržaja prema pojedincima ili skupinama korisnika s ciljem širenja informacija, komunikacije te davanja i primanja povratnih informacija o objavljenom sadržaju. Pri tome je selekcija sadržaja koji se prikazuju korisnicima moguća, ali nije nužna, i bazira se na korisničkim postavkama, preferencijama, ranijoj aktivnosti ili nekom algoritmu koji je vezan uz raniju interakciju s drugim korisnicima ili njihovim sadržajima.

Odrednice društvenih mreža
Ljudi uključeni u društveno umrežavanje mogu to činiti kao osobni ili poslovni pothvat. Oni koji sudjeluju na stranicama društvenih mreža kao osobni pothvat komuniciraju koristeći različite vrste medija kako bi razgovarali o svojim životima i interesima. U nastavku je slika koja prikazuje najpopularnije društvene mreže u 2021. godini.

Slika 1. Najpopularnije društvene mreže 2021. godine u svijetu (Statista, 2021)

Namjena društvenih mreža usmjerena je na sljedeće ciljne skupine (Fowler, 2021):

- Za obitelj i prijatelje

Članovi obitelji i prijatelji mogu se ponovno povezati i ostati povezani putem osobnih društvenih mreža poput Facebooka. Mogu dijeliti fotografije i ažuriranja statusa o svakodnevnim ili važnim događajima u svojim životima. Ljudi se također mogu povezati s nepoznatim osobama koje dijele iste interese, ciljeve ili iskustva. Pojedinci se mogu pronaći putem grupa, popisa i korištenjem hashtagova.

- Za trgovce

Marketing na društvenim mrežama pomaže promovirati glas i sadržaj marke (Boyd, Ellison, 2008). Može pomoći da tvrtka postane pristupačnija novim klijentima i istaknutija za postojeće. Ukoliko su

ljudi više izloženi robnoj marki tvrtke, veće su šanse tvrtke da pronađe, ali i zadrži nove kupce. Marketinški stručnjaci koriste društvene mreže za poboljšanje stope konverzije (Cadushin, 2011). Stvaranje sljedbenika omogućuje pristup i interakciju s novim, nedavnim i dugogodišnjim klijentima. Dijeljenje postova na blogu, slika, videa ili komentara na društvenim medijima omogućuje pratiteljima da reagiraju i angažiraju se, posjete web stranicu tvrtke i postanu kupci.

Izbjegavajući anonimnost koja je prije bila tipična za online iskustvo, milijarde ljudi pohrlile su na stranice društvenih mreža gdje članovi stvaraju i održavaju osobne profile koje povezuju s profilima drugih članova. Rezultirajuća mreža "prijatelja" ili "kontakata" koji imaju slične interese, poslovne ciljeve ili akademske tečajeve za mnoge je ljude, osobito mlade, zamijenila starije koncepte zajednice (Fowler, 2021). Najosnovnije društvene mreže omogućuju prijateljima da međusobno komentiraju profile, šalju privatne poruke unutar mreže i prolaze kroz proširenu mrežu prijatelja vidljivu na profilu svakog člana. Naprednije mreže omogućuju članovima da poboljšaju svoje profile audio i video isječcima, a neke otvaraju svoj izvorni kod softvera kako bi programerima trećih strana omogućile stvaranje aplikacija ili widgeta - malih programa koji se pokreću unutar stranice profila člana. Ovi programi uključuju igrice, kvizove, alate za obradu fotografija i tickere vijesti (Boyd, Ellison, 2008).

Prednosti društvenih mreža uključuju njihovu sposobnost da pomognu ljudima da se povežu i ostanu u kontaktu s obitelji, prijateljima i novim kontaktima; priliku koju nude tvrtkama za plasiranje njihovih robnih marki; njihova sposobnost trenutnog širenja korisnih, čak vitalnih informacija pojedincima i institucijama (Fowler, 2021). Društvene mreže su bitne jer ljudima omogućuju razvijanje odnosa koji možda nisu mogući zbog udaljenosti mjesta i vremena. Oni također pomažu povećati poslovnu produktivnost ukoliko se koriste za marketing, odnose s javnošću i reklamne svrhe.

Povijesni razvoj društvenih mreža

Evolucija društvenih mreža potaknuta je ljudskim impulsom za komunikacijom i napretkom digitalne tehnologije. To je priča o uspostavljanju i njegovanju osobnih veza na velikim razmjerima. Povijesni razvoj društvenih mreža odnosi se na ispitivanje podrijetla

društvenih mreža, njihovog relativno brzog rasta kao sociološke i komercijalne sile i promjena koje su donijeli u svijet marketinga.

U manje od jedne generacije, društvene mreže evoluirale su od izravne elektroničke razmjene informacija, do virtualnog okupljališta, do maloprodajne platforme, do vitalnog marketinškog alata 21. stoljeća. U određenom smislu, društveni mediji započeli su 24. svibnja 1844. s nizom elektroničkih točaka i crtica ispisanih rukom na telegrafskom stroju. Prva elektronska poruka iz Baltimorea u Washington, D. C., dokazala je da je Samuel Morse razumio povijesne posljedice svog znanstvenog postignuća: "Što je Bog stvorio?" napisao je (Boyd, Ellison, 2008). Dok korijeni digitalne komunikacije sežu duboko, većina suvremenih prikaza modernog podrijetla današnjeg interneta i društvenih medija ukazuje na pojavu 1969. godine Mreže agencija za napredne istraživačke projekte - ARPANET. Ova rana digitalna mreža, koju je stvorilo Ministarstvo obrane Sjedinjenih Država, omogućila je znanstvenicima na četiri međusobno povezana sveučilišta da dijele softver, hardver i druge podatke. Godine 1987. nastao je izravni prethodnik današnjeg interneta kada je Nacionalna zaklada za znanost pokrenula snažniju digitalnu mrežu diljem zemlje poznatu kao NSFNET (Haythornthwaite, 2005). Desetljeće kasnije, 1997. godine, pokrenuta je prva prava platforma društvenih medija. U 1980-ima i 90-ima, prema "The History of Social Networking" na stranici s tehnološkim vijestima Digital Trends, rast interneta omogućio je uvođenje online komunikacijskih usluga kao što su CompuServe, America Online i Prodigy (Statista, 2021). Upoznali su korisnike s digitalnom komunikacijom putem e-pošte, poruka na oglasnoj ploči i online chata u stvarnom vremenu. To je dovelo do nastanka najranijih mreža društvenih medija, počevši s kratkotrajnom uslugom za učitavanje profila Six Degrees 1997. godine. Ovu uslugu 2001. godine slijedi Friendster. Ove rudimentarne platforme privukle su milijune korisnika i omogućile registraciju adrese e-pošte i osnovno mrežno umrežavanje. Web-blogovi ili blogovi, još jedan rani oblik digitalne društvene komunikacije, počeli su dobivati na popularnosti s pokretanjem stranice za objavljivanje LiveJournal 1999. godine (Haythornthwaite, 2005). To se poklopilo s lansiranjem platforme za objavljivanje Blogger od strane tehnološke tvrtke Pyra Labs, koju je Google kupio 2003. godine. LinkedIn je 2002. godine osnovan kao mrežno mjesto za profesionalce orijentirane na karijeru. Do 2020. godine narastao je na više od 675 milijuna korisnika diljem svijeta (Scott, 2019). Prvi Appleov iPhone, koji je pokrenuo Steve

Jobs 2007., pomogao je prebaciti fokus izgradnje online zajednice na mobilni (Boyd & Ellison, 2008). Facebook, Twitter, Snapchat, Instagram, TikTok i ostale usluge društvenih medija napredovale su u okruženju mobilnih aplikacija. Tehnološka unapređenja - konkretno, moćne kamere u telefonu - pomaknula su fokus mobilnih aplikacija na slike i video. Krajnji korisnici, uz pisane poruke sada mogu emitirati u stvarnom vremenu. Druga dva velika pohoda na društvene medije propala su nakon niza početnih uspjeha. Myspace je pokrenut 2003. godine. To je bila najposjećenija web stranica na planetu do 2006. godine, potaknuta sposobnošću korisnika da izravno na svojim stranicama profila dijele novu glazbu. Do 2008. ga je zasjenio Facebook. Godine 2011. Myspace je kupio glazbenik Justin Timberlake za 35 milijuna dolara, ali je od tada postao naknadna misao na društvenim mrežama (Boyd, Ellison, 2008). Googleov pokušaj probijanja u krajolik društvenih medija, Google+, pokrenut je 2012. Teško postojanje okončano je 2018., nakon što su privatni podaci gotovo 500.000 korisnika Googlea+ bili ugroženi kršenjem sigurnosti podataka.

Povijesni razvoj društvenih mreža nema dugogodišnje povijesne perspektive, a njihov ekspanzivni razvoj i danas se unapređuje vrlo brzo.

Prednosti i nedostaci društvenih mreža kao sredstva suvremene komunikacije
Društvene mreže imaju svoje prednosti i nedostatke koji su prikazani u Tablici 1.

Tablica 1. Prednosti i nedostaci društvenih mreža [prilagodba autorica prema Boyd, Ellison, 2008

Prednosti	**Nedostaci**
▪ Društveno umrežavanje omogućuje pojedincima da uspostave i ostanu u kontaktu s obitelji i prijateljima koji bi udaljenost i izgubljene veze inače zabranili. ▪ Ljudi se također mogu povezati s nepoznatim osobama koje dijele iste interese i razviti nove odnose. ▪ Društveno umrežavanje također omogućuje tvrtkama	▪ Društveno umrežavanje može olakšati širenje dezinformacija o pojedincima i tvrtkama. ▪ Zbog svoje online prirode, neistine se mogu širiti kao šumski požar. Ovo je postalo sve raširenije nakon 2012. Jedno je istraživanje pokazalo da je 70% vjerojatnije da će se dezinformacije podijeliti na Twitteru nego stvarne informacije.

povezivanje s novim i postojećim klijentima. - Oni mogu koristiti društvene medije za stvaranje, promicanje i povećanje svijesti o robnoj marki. - Tvrtke mogu iskoristiti recenzije i komentare kupaca koji promoviraju proizvode, usluge i njihove marke. Što više kupci objavljuju o tvrtki, autoritet marke može postati vrjedniji. To može dovesti do veće prodaje i boljeg rangiranja na tražilicama. - Društveno umrežavanje može pomoći uspostaviti brend kao legitiman, vjerodostojan i pouzdan.	- Štetan učinak dezinformacija može stvoriti virtualnu glavobolju odjelu za odnose s javnošću (PR) tvrtke. - Anonimni aspekt novootkrivenih osobnih odnosa zahtijeva oprez. - Izgradnja i održavanje profila tvrtke traje satima svaki tjedan. Troškovi se brzo zbrajaju. - Tvrtke trebaju mnogo sljedbenika prije nego što marketinška kampanja na društvenim mrežama počne generirati pozitivan povrat ulaganja (ROI). Na primjer, slanje objave 15 pratitelja nema isti učinak kao slanje objave 15 000 pratitelja.

Najčešće korištene društvene mreže

U nastavku će se pobliže pojasniti najčešće korištene društvene mreže (Facebook, Instagram, LinkedIn i Twitter).

Facebook

Facebook je društvena mreža koja korisnicima nudi mogućnost povezivanja s ljudima, tvrtkama i organizacijama. Oni mogu objavljivati ažuriranja i odgovarati na postove drugih. Mogu dijeliti fotografije i poveznice na online sadržaj. Korisnici mogu razgovarati uživo te prenositi i dijeliti video. Korisnici također mogu međusobno izravno komunicirati putem Facebook Messengera (www.facebook.com). Mogu se pridružiti grupama sa sličnim interesima i biti obaviješteni o aktivnostima prijatelja i stranicama koje odluče pratiti. Facebook je dizajniran da bude otvoren i društven. Međutim, dok platforma potiče javno dostupan sadržaj, ona također ima kontrole privatnosti koje mogu ograničiti pristup, na primjer, prijateljima. Facebook je 2004. stvorio Mark Zuckerberg dok je išao na Sveučilište Harvard. Danas je u vlasništvu tvrtke Meta Platforms (čiji je Zuckerberg CEO). Facebook je najveća društvena mreža na svijetu, s oko 3 milijarde aktivnih korisnika.

Instagram

Instagram je društvena mreža koja se fokusira na dijeljenje vizualnih medija poput fotografija i videa. Slično je Facebooku po tome što korisnici kreiraju profil i imaju feed vijesti. Korisnicima omogućuje učitavanje medija koji se mogu uređivati pomoću filtara i organizirati prema hashtagovima i geografskim oznakama (https://about.instagram.com/about-us). Postovi se mogu dijeliti javno ili sa pratiteljima. Korisnici mogu pregledavati sadržaje drugih korisnika, gledati sadržaje u trendu i pratiti druge korisnike. Oni mogu dodati tuđi sadržaj u svoj osobni feed. S vremenom je Instagram dodao nove značajke, kao što su Instagram Stories, Instagram Reels i pristup kupnji. Kao i Facebook, Instagram potiče korisnike da svoj sadržaj drže javno dostupnim, ali im također dopušta postavljanje pristupa samo odobrenim pratiteljima. Instagram ima vlastitu značajku izravnih poruka. Osim toga, Instagram je uključio Facebook Messenger tako da korisnici mogu slati poruke Facebook kontaktima dok su na Instagramu (https://about.instagram.com/about-us). Instagram su 2010. godine osnovali Kevin Systrom i Mike Krieger. Godine 2012. kupio ju je Meta Platforms (bivši Facebook). Danas Instagram ima oko 1,5 milijardi aktivnih korisnika.

Pinterest

Pinterest je web mjesto za društveno umrežavanje koje promiče spremanje i dijeljenje slika pomoću virtualne ploče. To je inovativna platforma koja olakšava katalogiziranje i organiziranje značajnih informacija za pojedince (https://www.pinterest.com/jslalaland/about-us/). Uz Pinterest, vlasnici računa pronalaze slike pregledavajući web ili sam Pinterest. Oni zatim prikvače (ili spremaju) te slike na internetsku ploču. Na temelju teme moguće je postaviti i organizirati više pinboarda. Nakon što su kreirali i izradili svoje ploče za katalogiziranje ideja i interesa, korisnici im mogu pristupiti kad god žele. Klikom na sliku otvaraju se povezane informacije. Kao i kod drugih društvenih mreža, korisnici Pinteresta imaju feed koji prikazuje slike prema njihovim interesima. Mogu komunicirati "lajkanjem" slika, praćenjem jedni drugih i objavljivanjem komentara (https://www.pinterest.com/jslalaland/about-us/). Tu je i značajka koja omogućuje razmjenu privatnih poruka. Pinterest su stvorili Paul Sciara, Evan Sharp i Ben Silbermann 2009. godine. Vlasnik je Pinterest, Inc., a njegov izvršni direktor je Bill Ready. Od 2022. Pinterest ima približno 433 milijuna aktivnih korisnika.

Twitter

Twitter je društvena mreža koja ljudima omogućuje komunikaciju kratkim porukama zvanim tweetovi. Društvena platforma ograničava tweetove na 280 znakova (https://about.twitter.com/en). Korisnici objavljuju tweetove koji mogu biti korisni, zanimljivi ili čak zapaljivi za čitatelje. Drugi koriste Twitter kako bi pronašli ljude i tvrtke koji objavljuju privlačan, važan ili vrijedan sadržaja. Nakon što korisnici otkriju druge koji potaknu njihov interes, mogu ih pratiti i primati njihov stalni tok tweetova u svojim feedovima. Tweetanje se ponekad naziva mikroblogovanjem (https://about.twitter.com/en). Ističe se sposobnošću korisnika da brzo, praktično i jednostavno skenira i distribuira sadržaj. To može objasniti njegovu popularnost među onima koji žele (ili trebaju) prenijeti puno poruka svijetu i onima koji žele slijediti takve socijaliste (ili vitalne izvore ključnih informacija). Twitter koriste profesionalni i građanski novinari, političari, slavne osobe, trgovci i drugi. Osnovali su ga 2006. Jack Dorsey, Noah Glass, Biz Stone i Evan Williams (Twitter, 2023.). U vlasništvu je Twittera, Inc., a njegov izvršni direktor je Parag Agrawal. U 2021. Twitter je imao oko 430 milijuna korisnika. Očekuje se da će taj broj porasti na gotovo 500 milijuna do 2025. godine.

2. KOMUNIKACIJA MLADIH NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Napredak u tehnologiji i društvenim mrežama utjecao je na komunikaciju mladih diljem svijeta. Prošla su vremena kada su mladi sjedili za stolom, na primjer, sa svojim starijima i slušali i učili iz životnih iskustava starijih ljudi. Čini se da je modus communicandi (kako ljudi komuniciraju) od najveće važnosti za kvalitetu društvenog života ljudi i da je vrlo poželjno da mladi ljudi zadrže ili ponovno steknu tu sposobnost učinkovite komunikacije putem izgovorene riječi. Nova tehnologija je zauvijek promijenila živote ljudi i pitanje je je li moguće da se ova situacija može okrenuti. Mladi ljudi danas smatraju da je njihovo pravo imati pristup ovoj novoj tehnologiji kad god i gdje god to žele. Digitalna komunikacija rasla je tako brzo da je većini ljudi nemoguće uhvatiti korak s njom.

Specifičnosti suvremene komunikacije mladih

Široka uporaba nove tehnologije imala je velik utjecaj na način na koji ljudi komuniciraju bez obzira na njihovo kulturno podrijetlo. Mladi su odrasli uz ovu tehnologiju i nikada nisu iskusili život bez nje. To je postalo dio njihove svakodnevice. Sada mogu komunicirati s bilo kim

bilo gdje u svijetu gotovo trenutno korištenjem usluga kao što su SMS, e-pošta, Skype ili društveni mediji. Većina kućanstava sada ima pristup barem jednom računalu (laptopu, tabletu ili radnoj stanici), a većina mladih posjeduje mobilni ili pametni telefon. Postoji neograničen pristup informacijama koje se mogu odmah podijeliti s bilo kim bilo gdje u svijetu (Nabiullina, Cheremisova, 2018). Nasuprot tome, stariji su ljudi možda razvili osjećaj opreza da ne vjeruju slijepo tehnologiji. Čini se da se uvelike oslanjaju na način na koji su komunicirali u svojim mladim danima, poput licem u lice i vođenje rasprava unutar svojih lokalnih zajednica. Mlađi ljudi nemaju ovo uravnoteženo stajalište. Rođeni su i odrasli u svijetu koji je bio i jest pun tehnološkog napretka.
Čini se da osobnost ljudi pozitivno utječe na način na koji ljudi komuniciraju i to (Fisher, 2014):

- Komunikacije su jedan put koji vodi do formiranja osobnosti ljudi u socijalno-psihološkom smislu,
- Ljudi stječu dosljednu emocionalnu inteligenciju,
- Dobra komunikacija zaštitni je znak aktivnog i pozitivnog sudjelovanja koje pridonosi kvalitetnim rezultatima sugrađana,
- Učinkovita komunikacija djeluje na unapređenje obrazovanja.

Učinkovita komunikacija je proces u kojem se poruke razmjenjuju između pošiljatelja i primatelja (kodera i dekodera) (Fisher, 2014). To uključuje razmjenu informacija, stavova, ideja i emocija kroz međusobnu povratnu informaciju. Učinkovita komunikacija odvija se kada dvije strane mogu razmijeniti stavove i ideje na takav način da svaka strana razumije namjeravano značenje i ponaša se u skladu s njim. To može uključivati, ali nije ograničeno na uvjerljiv, izravan ili ugodan jezik. Povratne informacije koje se odvijaju između dviju strana doprinose osiguravanju da se, na primjer, zadaci izvršavaju ispravno i da se sukobi u stvarnom životu rješavaju na zadovoljavajući način.

Mediji su sveprisutni u životima suvremene mladeži. Televizijske emisije koje gledaju, glazba koju slušaju, videoigre koje igraju i web stranice koje posjećuju igraju veliku ulogu u životima mladih ljudi, nudeći im niz različitih iskustava, ideja i znanja. Štoviše, razvoj komunikacijske tehnologije dovodi medije u doseg mladih ljudi kao nikada prije. S porastom digitalnih platformi i interneta, količina vremena koju mladi provode u radu s medijima značajno je porasla. Mediji oblikuju i percepciju društva o mladima. Umjesto da bude univerzalna i nepromjenjiva životna faza, "mladost" je relativan,

kulturno konstruiran koncept koji je varirao u različitim povijesnim i geografskim kontekstima (Nabiullina, Cheremisova, 2018). Širok raspon društvenih, ekonomskih i političkih sila doprinosi načinu na koji se mladi definiraju i razumiju, ali mediji također igraju ključnu ulogu: oni utječu na društvene stavove prema mladima, kao i na percepciju mladih o sebi. Danas adolescenti sa svojim vršnjacima više komuniciraju elektronički nego licem u lice. Oni razgovaraju sa svojim prijateljima putem izravnih poruka, SMS-ova, društvenih mreža kao što je Facebook i e-pošte (Hass, 2011). Često obavljaju više zadataka; možda šalju poruke nekolicini svojih prijatelja dok razgovaraju putem izravnih poruka i istovremeno slušaju najnoviju glazbu za preuzimanje. Tamo je svijet fleksibilan, u stalnom kretanju i naizgled nikad kraja. U tim se porukama dijele informacije koje izgledaju kao malo pretjerani zvučni zapisi. Dijele se rasprave o domaćim zadaćama, sportu i najnovijim trendovima. Drama i sukob također su uključeni u te razgovore, ali ne postoji pravi način da se oni razriješe (Fisher, 2014). Njihovi online razgovori obično su kratki, ali dijalog naprijed - natrag s mnoštvom prijatelja može trajati satima, a istovremeno igraju najnoviju video igricu. Oni igranje online igara sa svojim prijateljima također smatraju značajnim kontaktom i razgovorom (Hass, 2011). Ovo se više čini kao paralelna igra, a ne kao da smo stvarno uključeni jedni s drugima. Mnogi mladi radije komuniciraju elektronički nego licem u lice. To je zato što im je komunikacija licem u lice postala strana jer imaju ograničeno iskustvo komuniciranja uživo. Mladi imaju poteškoća u međuljudskoj i međugrupnoj komunikaciji, što se odnosi na perceptivnu stranu komunikacije. Perceptivna strana komunikacije među ljudima povezana je s formiranjem slika druge osobe, njeno znanje i razumijevanje (Nabiullina, Cheremisova, 2018). U modernom društvu dolazi do promjena u koncept vrijednosti pojedinca. Procjena jedne osobe od strane druge sve se više ne povezuje sa svojim duhovnim svijetom, ali ovisi o količini informacija koje posjeduje.

Informacija je uvijek samo formalizirano znanje, pripremljeno za korištenje od strane stroja, tj. projekcija znanja, oblik njegova očuvanja. Komunikaciju otežava nesigurnost mlade osobe da ona ima dovoljnu količinu informacija, odnosno svoju predodžbu da te informacije ne mogu biti od interesa za druge. Komunikaciju otežava i činjenica da međuljudska komunikacija danas nije uvijek izvor informacija. Za većinu mladih ljudi izvor informacija je računalo u kojem traže gotove odgovore na problem koji ih zanima. Važnu ulogu u komunikacijskom procesu ima kontakt osobe s prirodnim svijetom koji odnosi se, prije

svega, na perceptivnu stranu komunikacije koja ima emocionalnu funkciju. Komunikacija s prirodom daje puno: priroda mlade uči čuti sebe, poboljšava imunitet, obnavlja vitalnost, daje energiju i nadahnjuje.

Iskustva mladih u korištenju društvenih mreža

Privlačnost društvenih mreža je neosporna, posebno za adolescente koji se u trenu mogu povezati s prijateljima, podijeliti razmišljanja u v - logu, istražiti školske novine ili listati objave svoje posljednje slavne simpatije – sve iz udobnosti svojih kreveta. Društvene mreže dale su adolescentima mogućnost da se trenutno povežu s drugima i podijele svoje živote putem fotografija, videa i ažuriranja statusa. Adolescenti sami opisuju ove platforme kao ključni alat za povezivanje i održavanje odnosa, kreativnost i učenje više o svijetu (Plaisime, Robertson-James, Mejia, Núñez, Wolf, Reels, 2020). Oni se također moraju boriti s negativnim aspektima korištenja društvenih medija, kao što su drama i zlostavljanje ili osjećaj pritiska da se predstave na određeni način. Adolescenti na društvenim mrežama objavljuju postove o nizu tema na društvenim mrežama, pri čemu postovi o njihovim postignućima ili obitelji igraju posebno istaknutu ulogu. Selfieji su danas vrlo popularni na društvenim mrežama, ali otprilike polovica tinejdžera kaže da rijetko ili nikad ne objavljuju te slike (Plaisime, Robertson-James, Mejia, Núñez, Wolf, Reels, 2020). Iako je proliferacija pametnih telefona omogućila tinejdžerima da neprestano dijele različite aspekte svojih života, ovo istraživanje otkriva da se mnogi tinejdžeri redovito odriču objavljivanja selfieja, videa ili drugih ažuriranja svog života na društvenim mrežama. Mladi također koriste društvene mreže za zabavu i samoizražavanje. Platforme mogu izložiti mlade aktualnim događajima, omogućiti im interakciju preko geografskih barijera i poučiti ih o raznim temama, uključujući zdravo ponašanje. Društvene mreže koje su duhovite ili ometajuće, ili pružaju značajnu vezu s vršnjacima i širokom društvenom mrežom mogli bi čak pomoći mladima da izbjegnu depresiju.

Društveni mediji veliki su dio života mnogih tinejdžera. Istraživanje Pew Research Centera iz 2018. na gotovo 750 mladih od 13 do 17 godina pokazalo je da je 45% gotovo stalno online, a 97% koristi platformu društvenih medija, kao što su YouTube, Facebook, Instagram ili Snapchat (Anderson, 2018). Društveni mediji omogućuju mladima stvaranje online identiteta, komunikaciju s drugima i izgradnju društvenih mreža. Ove mreže mogu pružiti mladima dragocjenu

podršku, posebno pomažući onima koji su isključeni ili imaju invaliditet ili kronične bolesti. Način na koji mladi koriste društvene mreže izravno je povezan s njihovim mentalnim zdravljem. Mladi koji koriste društvene mreže na zdrav način mogu imati koristi od jakih sustava socijalne podrške, resursa i internetskih zajednica koje jačaju njihov osjećaj povezanosti i samopoštovanja (Anderson, 2018). Međutim, mladi s nezdravim navikama na Internetu mogu doživjeti negativne zdravstvene posljedice kao što su anksioznost, depresija ili hiperaktivnost. Gotovo polovica mladih ispitanih u studiji Digital Wellbeing 2020 vjeruje da su ovisni o svojim pametnim telefonima. Preko 50% također smatra da je njihov odnos s tehnologijom negativno utjecao na njihove živote (u smislu prehrane, spavanja, tjelovježbe i školskih obveza).

Rizici mogu biti povezani s time koliko mladi koriste društvene mreže. Studija iz 2019. na više od 6500 djece u dobi od 12 do 15 godina u SAD-u pokazala je da oni koji provode više od tri sata dnevno koristeći društvene mreže mogu biti izloženi povećanom riziku od problema s mentalnim zdravljem (Mayo Clinic, 2023). Druga studija iz 2019. na više od 12.000 djece u dobi od 13 do 16 godina u Engleskoj otkrila je da korištenje društvenih medija više od tri puta dnevno predviđa loše mentalno zdravlje i dobrobit tinejdžera. Druge studije također su uočile veze između visokih razina korištenja društvenih medija i simptoma depresije ili anksioznosti. Studija iz 2016. na više od 450 tinejdžera otkrila je da su veće korištenje društvenih medija, noćno korištenje društvenih medija i emocionalno ulaganje u društvene medije — kao što je osjećaj uzrujanosti kada se netko spriječi prijaviti — povezani s lošijom kvalitetom sna i višim razinama anksioznosti i depresije (Mayo Clinic, 2023).
Način na koji mladi koriste društvene mreže također može odrediti njihov utjecaj. Studija iz 2015. pokazala je da je društvena usporedba i traženje povratnih informacija od strane mladih koji koriste društvene mreže i mobitele povezano sa simptomima depresije (Mayo Clinic, 2023). Osim toga, mala studija iz 2013. godine otkrila je da su stariji adolescenti koji su pasivno koristili društvene mreže, primjerice samo gledajući tuđe fotografije, prijavili pad zadovoljstva životom. Oni koji su koristili društvene medije za interakciju s drugima ili objavljivanje vlastitog sadržaja nisu iskusili ove padove.

Utjecaj društvenih mreža na mentalno zdravlje mladih u kontekstu negativnih učinaka je kompleksan. Nekoliko je znakova loših iskustvenih čimbenika na mentalno zdravlje adolescenata (Mayo Clinic, 2023):

- Provode više vremena na Internetu nego sa svojim prijateljima.
- Nedostatak interesa za prethodne strasti.
- Nedostatak sna.
- Oni su maltretirani.

Utjecajni faktori društvenih mreža na razvoj komunikacijskih vještina mladih

Mnogi roditelji vode brigu o tome kako bi izloženost tehnologiji mogla utjecati na njihovu djecu posebice u adolescentskoj dobi. Danas mladi usvajaju nove društvene i kognitivne vještine nevjerojatnom brzinom. Adolescencija je jednako važno razdoblje brzog razvoja, a jako mali dio nas obraća pozornost na to kako je korištenje tehnologije od strane adolescenata - puno intenzivnija i intimnija danas. Zapravo, stručnjaci se brinu da tekstualne poruke i društveni mediji koji su postali toliko sastavni dio života mladih potiču tjeskobu te uzrokuju pad samopoštovanja.

Mladi kažu da možda postoji dobar razlog za brigu. Istraživanje koje je provelo Kraljevsko društvo za javno zdravstvo ispitalo je 14-24-godišnjake u Ujedinjenom Kraljevstvu kako platforme društvenih medija utječu na njihovo zdravlje i dobrobit (Mayo Clinic, 2023). Rezultati istraživanja su otkrili da su Snapchat, Facebook, Twitter i Instagram doveli do povećanog osjećaja depresije, tjeskobe, lošeg imidža tijela i usamljenosti.

Mladi su vrlo vični u tome da se okupiraju u satima nakon škole sve do vremena za spavanje. Kad ne rade domaću zadaću (i kad rade), na mreži su i na svojim telefonima, šalju poruke, dijele, trolaju, skrolaju. Naravno, prije nego što su svi imali račun na Instagramu, mladi su također bili zaokupljeni, ali vjerojatnije je bilo da će razgovarati telefonom ili osobno dok se druže u trgovačkom centru. Možda je izgledalo kao puno besciljnog motanja uokolo, ali ono što su radili bilo je eksperimentiranje, isprobavanje vještina, uspjeh i neuspjeh u mnoštvu sićušnih interakcija u stvarnom vremenu koje današnja djeca propuštaju (Schurgin O'Keeffe & Clarke-Pearson, 2011). Kao prvo, moderni adolescenti uče većinu svoje komunikacije obavljati gledajući u ekran, a ne u drugu osobu.

Svakako neizravno govorenje stvara prepreku jasnoj komunikaciji, ali to nije sve. Učenje sklapanja prijateljstava važan je dio odrastanja, a

prijateljstvo zahtijeva određenu količinu rizika. To vrijedi za sklapanje novih prijateljstava, ali vrijedi i za prijateljstva koja se žele zadržati. Ukoliko dođe do problema s kojima se treba suočiti - mali ili veliki - potrebna je hrabrost i iskrenost govoreći o svojim osjećajima kako bi saslušali što ima za reći druga osoba. Naučiti učinkovito prijeći te mostove dio je onoga što zapravo prijateljstvo čini uzbudljivim i zabavnim, ali i zastrašujućim. Dio zdravog samopouzdanja mladih je znati kako reći ono što misle i osjećaju čak i onda kada se ne slažu s drugima ili se to čini emocionalno rizičnim. Kada se prijateljstvo ostvaruje putem interneta i putem poruka, mladi to rade u kontekstu lišenom mnogih najosobnijih – a ponekad i zastrašujućih – aspekata komunikacije. Lakše je biti oprezan dok pišu poruke, tako da je manji ulog. Ne čuju niti vide učinak koji njihove riječi imaju na drugu osobu. Budući da se razgovor ne odvija u stvarnom vremenu, svaka strana može uzeti više vremena za razmatranje odgovora. Nije ni čudo što mladi kažu da je nazvati nekoga telefonom "preintenzivno" (Schurgin O'Keeffe, Clarke-Pearson, 2011) - zahtijeva izravniju komunikaciju, a ako na to niste navikli, moglo bi djelovati zastrašujuće.
Ako mladi ne steknu dovoljno prakse u povezivanju s ljudima i zadovoljavanju svojih potreba osobno i u stvarnom vremenu, mnoga od njih će odrasti u odrasle osobe koje su zabrinute za primarni način komunikacije naše vrste – razgovor (Schurgin O'Keeffe, Clarke-Pearson, 2011). Naravno, društveni pregovori postaju samo riskantniji kako ljudi stare i počinju se kretati u romantičnim vezama i zapošljavanju.

Prihvaćanje vršnjaka za adolescente je velika stvar, a većina njih brine o svom imidžu jednako kao i političar koji se kandidira, a njima se to može činiti ozbiljno. Potrebno je dodati tome činjenicu da današnja djeca dobivaju stvarne anketne podatke o tome koliko se ljudima sviđaju oni ili njihov izgled putem stvari poput "lajkova" (Hofferth, 2010). Tako mladi mogu provoditi sate skraćujući svoje online identitete, pokušavajući projicirati idealiziranu sliku. Mlade djevojke sortiraju stotine fotografija, mučno odlučujući koje će objaviti na internetu. Dječaci se natječu za pozornost pokušavajući nadmašiti jedni druge, gurajući kuvertu što je više moguće u ionako nesputanoj atmosferi na internetu. Adolescenti su to oduvijek činili, ali s pojavom društvenih medija suočeni su s više prilika — i više zamki — nego ikad prije. Kad mladi skrolaju kroz svoje feedove i vide kako svi izgledaju sjajno, to samo povećava pritisak. Još jedna velika promjena koja je došla s novom

tehnologijom, a osobito s pametnim telefonima, jest da nikada nismo sami. Mladi ažuriraju svoj status, dijele ono što gledaju, slušaju i čitaju i posjeduju aplikacije putem kojih svojim prijateljima u bilo kojem trenutku daju do znanja njihovu određenu lokaciju na karti. Čak i ako osoba ne pokušava obavijestiti svoje prijatelje, još uvijek nije izvan dosega tekstualne poruke. Rezultat je da se mladi osjećaju hiperpovezani jedno s drugim (Giedd, 2012). Razgovor nikad ne treba prestati i čini se kao da se uvijek nešto novo događa. Također je iznenađujuće lako osjećati se skroz usamljeno usred te hiperpovezanosti. Kao prvo, mladi sada s deprimirajućom sigurnošću znaju kada ih se ignorira. Svi imaju telefone i svi odgovaraju na stvari vrlo brzo, tako da kada čekaju odgovor koji ne dolazi, tišina može postati zaglušujuća. Prešutni tretman može biti strateška uvreda ili samo nesretna nuspojava online adolescentske veze koja počinje intenzivno, ali zatim nestaje.

Problemi u komunikaciji zbog društvenih medija šire se i izvan grupe vršnjaka. Neuvježbani u razgovorima licem u lice, mnogi će vas današnji tinejdžeri ignorirati dokle god mogu (Hofferth, 2010). Postoji nedostatak poštovanja, povjerenja i općeg znanja o pravoj adresi. Mladi ne shvaćaju koliko je nepoštivanje ignoriranje starijih u sobi. Bez prakse komunikacije licem u lice, tinejdžeri se boje govoriti pred grupama, jedva čekaju prići učiteljima s pitanjima i pod svaku cijenu izbjegavaju razgovarati sa starijima (Schurgin O'Keeffe, Clarke-Pearson, 2011).
Djeca su u razvojnoj fazi života u kojoj im se mozak formira. Društvene vještine stečene u adolescenciji pomažu im u stvaranju i održavanju zdravih odnosa. Ako striktno uče kako komunicirati online, nikada neće naučiti i vježbati komunikacijske vještine uživo. Društvene mreže izvrstan su alat u kombinaciji sa zrelim komunikacijskim vještinama (Hofferth, 2010). Omogućuju povezivanje, dijeljenje i komunikaciju s ljudima diljem svijeta. Savršena ravnoteža između odgovarajućih komunikacijskih vještina i ponašanja na društvenim mrežama omogućit će mladima da osobno uspostave odnose i nastave taj odnos na internetu.

Svakodnevni razgovor sa svojim tinejdžerom povećat će njihovo samopouzdanje i omogućiti im da vježbaju stvari poput govora tijela, kontakta očima i poštovanja (Hofferth, 2010). Dakle, komunikacija na društvenim mrežama nije samo razgovor; također je bitno posvetiti punu pozornost osobi koja govori. Društvene mreže trebaju biti dopuna interakcijama u stvarnom vremenu koje razvijaju društvene vještine i veze. Ova generacija odrasta u potpuno drugačijem svijetu, ali to ne

znači da je izgubljen slučaj. Svi se navikavaju na digitalni svijet, stalne prilike za povezivanje, ali i odvraćanje pažnje. Mladi ne poznaju svijet bez tehnologije, njima je to model komunikacije. Kako bi se suprotstavili komunikacijskim problemima uzrokovanim društvenim mrežama, mladima se trebaju nametnuti ograničenja i trebaju zapamtiti da su ljudi oko njih njihov najutjecajniji uzor.

Prednosti i nedostaci korištenja društvenih mreža za razvoj komunikacije mladih

Društvene mreže veliki su dio društvenog i kreativnog života za mlade koji koriste društvene medije za zabavu, stvaranje i održavanje prijateljstva, dijeljenje i učenje o interesima, istraživanje identiteta i razvoj odnosa s obitelji (Hofferth, 2010). To je produžetak njihove izvanmrežne interakcije i interakcije licem u lice. Posebno za starije tinejdžere, to je često ključni dio načina na koji se povezuju s prijateljima. Društvene mreže mogu povezati mlade u online globalne grupe na temelju zajedničkih interesa. To mogu biti mreže podrške – na primjer, za mlade s invaliditetom ili zdravstvenim problemima, LGBTIQ+ tinejdžere ili djecu iz određenih kulturnih sredina. Ili to mogu biti stranice za komentiranje i dijeljenje sadržaja o određenim interesima poput igara, TV serija, glazbe ili hobija.

Mladi mogu imati mnoge druge koristi od korištenja društvenih mreža i kreiranja komunikacije (Giedd, 2012):

- Učenje: mladi mogu koristiti društvene medije kako bi bolje razumjeli, proširili ili podijelili ono što uči u školi, bilo neformalno ili u formalnom školskom okruženju.
- Hobiji i interesi: mladi mogu koristiti društvene medije kako bi pratilo svoje interese i naučio nove.
- Kreativnost: mladi mogu biti kreativni s izmjenama stranica profila, slika, videozapisa i igara.
- Mentalno zdravlje i blagostanje: povezivanje s proširenom obitelji i prijateljima te sudjelovanje u lokalnim i globalnim online grupama može mladima dati osjećaj pripadnosti.

Društveni mediji također mogu predstavljati rizik. Ti rizici za mlade uključuju (Giedd, 2012):

- biti izložen neprikladnom ili uznemirujućem sadržaju, poput zlobno agresivnih, nasilnih ili seksualnih komentara ili slika,

- učitavanje neprikladnog sadržaja, poput neugodnih ili provokativnih fotografija ili videozapisa sebe ili drugih,
- dijeljenje osobnih podataka sa strancima – na primjer, slike, datum rođenja, lokacija ili adresa,
- internetsko zlostavljanje,
- biti izložen previše ciljanom oglašavanju i marketingu,
- izloženost povredama podataka, kao što je prodaja njihovih podataka drugim organizacijama.

3. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE – UTJECAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA KOMUNIKACIJU MEĐU MLADIMA

Materijali i metode

U svrhu provedbe istraživanja za potrebe ovog rada definiran je temeljni problem – stav mladih o implementaciji njihove komunikacije na društvenim mrežama te ocjena koliko društvene mreže utječu na formulaciju njihove učinkovite komunikacije sa drugima. Sukladno toj svrsi, provedeno je anketno istraživanje o tome kako uporaba društvenih mreža od strane mladih utječe na formulaciju njihove komunikacije, kako na društvenim mrežama, tako i u stvarnom životu.

U ovom anketnom istraživanju primijenjene su tri temeljne metode. Prije svega, primijenjena je kvantitativna metoda istraživanja pomoću koje se ispitanike strukturirano ispitivalo pomoću anketnih upitnika. Nakon vraćenih upitnika primijenjena je metoda nezavisnog induktivnog zaključivanja gdje su se dobili neki zaključci temeljem dobivenih podataka. Konačno, primijenjene su metode analize i sinteze, kojima će se povezati teorijske odrednice i provjeriti rezultati u praksi. Konačno, u istraživanju je primijenjena metoda prikupljanja podataka koji predstavljaju primarne podatke o obradi i donošenju zaključaka ankete, a iste predstavljaju mišljenja ispitanika.

Autorice ankete izradile su anketu osobno temeljem do sada stečenih spoznaja o primjeni komunikacije mladih na društvenim mrežama. Anketu su autorice izradile na internetskoj platformi Google Forms te je u obliku digitalne poveznice postavljena na vlastiti Facebook profil sa zamolbom svim potencijalnim korisnicima u okviru mlađe životne dobi da ispune anketni upitnik u svrhu provedbe znanstvenog istraživanja za potrebe rada. Postavljena anketna pitanja su jasna, konkretna i nedvosmislena, a sastoje se ponajprije od općih podataka ispitanika, te potom od tvrdnji sa kojom se ispitanici mogu i ne moraju slagati. Pitanja

su jasna upravo s ciljem da bi se dobio što veći broj preciznih, jasnih i kratkih odgovora. Svi anketni upitnici su vraćeni.

U uzroku je sudjelovalo 50 ispitanika, do kojih je 54% žena (njih 27), te 46% muškaraca (njih 23). Većina ispitanika, njih 36%, pripada dobnoj skupini od 15 – 25 godina. Potom ispitanici pripadaju dobnoj skupini od 25 – 35 god (24%). Slijede ispitanici od 35 – 45 godina, njih 26%. Najmanje ispitanika je sa 45 i više godina, njih 14%. U uzorku dominiraju mladi od 15 - 35 godina što je i bila ciljna skupina.
Struktura ispitanika ovisno o razini obrazovanja je sljedeća. Najveći broj ispitanika, njih 42% ima SSS, dok njih 30% ima preddiplomski studij. Potom slijede ispitanici sa diplomskim studijem, njih 26% te njih 2% sa doktoratom. U uzorku dominiraju ispitanici sa SSS.
Čak 51% ispitanika je zaposleno. Potom slijede studenti sa udjelom od 33%. Učenika ima 4%, samozaposlenih 5% te nezaposlenih isto 5%. U uzroku dominiraju zaposleni ispitanici.

Rezultati i rasprava
Najviše ispitanika koristi društvene mreže od 2 – 4 sata dnevno, dok ih najmanje koristi više od 6 sati dnevno. Njih 20% ih koristi od 4 – 6 sati dnevno, dok ih njih 18% koristi pola sata – sat dnevno. U uzroku dominiraju ispitanici koji koriste društvene mreže od 4 – 6 sati dnevno.

Ispitanici najčešće koriste društvene mreže Facebook, Instagram i Youtube, a najmanje LinkedIn, Twitter i ostale društvene mreže.

Ispitanici najviše na društvenim mrežama komuniciraju sa prijateljima te partnerima ili bračnim supružnicima. Potom komuniciraju često sa ostalim članovima obitelji i kolegama sa posla. Najmanje ostvaruju komunikaciju sa nadređenima.

Ocjenu vlastite komunikacije na društvenim mrežama većina ispitanika, njih 48%, ocijenilo ju je vrlo dobrom, dok je njih 36% ocijenilo istu odličnom. Njih 16% je ocijenilo ovu komunikaciju dobrom, dok loših ocjena nije bilo. U uzorku dominiraju ispitanici sa percepcijom vlastite komunikacije na društvenim mrežama kao vrlo dobre.

Kao najčešće probleme u komunikaciji na društvenim mrežama ispitanici su naveli nesporazume zbog nedostatka realnog govornog izričaja, krivu percepciju obraćanja te svađe. Najmanje ispitanika je kao prioritetan problem izdvojilo intenzivne rasprave koje dovode do konflikata.

Većina ispitanika, njih 69%, ocijenilo je učinkovitijom realnu komunikaciju u odnosu na onu putem društvenih mreža (31%). Većina ih smatra kako komunikacija u stvarnom životu bolje utječe na održavanje kontinuiteta osobnih odnosa.

Vezano uz prethodno pitanje, većina ispitanika, njih 54%, u potpunosti se slaže da komunikacija putem društvenih mreža doprinosi kvalitetnom održavanju osobnih odnosa. Njih 20% se slaže te se njih 20% osrednje slaže sa ovom tvrdnjom. Samo 6% ispitanika se ne slaže sa ovom tvrdnjom.

Najčešće posljedice loše/nepravilne komunikacije putem društvenih mreža među mladima su značile potpuni prekid odnosa i kontakata te povećanje razine stresa u realnom životu. Manji broj ispitanika, njih 14% smatra kako se te posljedice odražavaju u obliku razvoja anksioznosti, depresije i drugih psiholoških smetnji. Njih 16% smatra da dolazi do narušavanja odnosa sa drugim ljudima iz okoline.

ZAKLJUČAK

Sukladno zaključcima dobivenim istraživanjem, moguće je iznijeti konkretne preporuke za unapređenje komunikacije među mladima s ciljem umanjenja lošeg utjecaja društvenih mreža na kreiranje njihove komunikacije. Potrebno je umanjiti dnevno korištenje društvenih mreža te komunikaciju na njima u okviru do jednog sata dnevno. Potrebno je usmjeriti svoju komunikaciju sa bliskim ljudima na komunikaciju u realnom životu u opsegu kojem mladi provode na društvenim mrežama, a to je 2 – 4 sata dnevno. Komunikaciju sa prijateljima, partnerima i ostalim članovima obitelji potrebno je u većoj mjeri svesti na realnu, dok je komunikaciju na društvenim mrežama potrebno u većoj mjeri svesti na odnose sa kolegama i nadređenima. Potrebno je komunikaciju na društvenim mrežama svesti na pozitivnu, uz maksimalnu redukciju potencijalnih sukoba i konflikata. U komunikaciji na društvenim mrežama potrebno je jasno se izražavati u kontekstu onoga što se želi

reći sa ciljem izbjegavanja krivog shvaćanja konteksta izričaja koji može dovesti do sukoba. Potrebno je reducirati komunikaciju na društvenim mrežama sa osobama koje se pokažu kao konfliktne i negativnog utjecaja sa ciljem minimizacije stresa u realnom životu.

Doneseni zaključci istraživanja i preporuke mogu unaprijediti ne samo komunikaciju mladih putem društvenih mreža, već i njihovu komunikaciju u realnom životu.

LITERATURA

1. Anderson, M., (2018), *Teens, Social Media & Technology 2018*, http://publicservicesalliance.org/wp-content/uploads/2018/06/Teens-Social-Media-Technology-2018-PEW.pdf, (8. veljača 2023.)

2. Boyd, D., Ellison, N., (2008), *Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship*. Journal of Computer-Mediated Communication, 13:210-230.

3. Cadushin, C., (2011), *Understanding Social Networks: Theories, Concepts, and Findings*, Oxford University Press, Oxford, USA.

4. Facebook, (2023), *About us*, www.facebook.com, (8. veljača 2023.)

5. Fisher, E., (2014), *How Young People Communicate*, Munich, GRIN Verlag, 11 (7):1 – 22.

6. Fowler, J., (2021), *Connected: The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives -- How Your Friends' Friends' Friends Affect Everything You Feel, Think, and Do,* Little, Brown Spark, Chicago, USA.

7. Giedd, J. N., (2012), *The digital revolution and adolescent brain evolution*, Journal of Adolescent Health, 51 (2):101–105.

8. Hass, C., (2011), *Young People's Everyday Literacies: The Language Features of Instant Messaging*, Research in the Teaching of English, 45 (4):378-404.

9. Haythornthwaite, C., (2005), *Social networks and Internet connectivity effects*, Information, Communication, & Society, 8 (2):125–147.

10. Hofferth, S. L., (2010), *Home media and children's achievement and behavior*, Child Development, 81:1598–1619.

11. Instagram, (2023), *About*, https://about.instagram.com/about-us, (8. veljača 2023.)

12. Mayo Clinic, (2023), *Teens and social media use*, https://www.mayoclinic.org/healthy-lifestyle/tween-and-teen-health/in-depth/teens-and-social-media-use/art-20474437, (8. veljača 2023.)

13. Nabiullina, M., Cheremisova, I., (2018), *Orientation and Content of Communication of Contemporary Youth*, The International Scientific and Practical Conference "Current Issues of Linguistics and Didactics: The Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences" (CILDIAH-2018), SHS Web of Conferences, 50, Volgograd, Russia, April 23-28

14. Plaisime, M., Robertson-James, C., Mejia, L., Núñez, A., Wolf, J., Reels, S., (2020), *Social Media and Teens: A Needs Assessment Exploring the Potential Role of Social Media in Promoting Health*, Social Media + Society, 6 (1):1 – 11.

15. Pinterest. (2023), *About us*, https://www.pinterest.com/jslalaland/about-us/, (8. veljača 2023.)

16. Schurgin O'Keeffe, G., Clarke-Pearson, K., (2011), *The impact of social media on children, adolescents, and families*, Pediatrics, 127 (4):800-804

17. Scott, J., Carrington, P. J., (2019), *The SAGE Handbook of Social Network Analysis*, SAGE Publications Ltd.

18. Statista, (2021), *Most popular social media networks worldwide as of July 2021*, https://www.statista.com/statistics/272014/global-socialnetworks-ranked-by-number-of-users/, (8. veljača 2023.)

19. Twitter, (2023), *About us*, https://about.twitter.com/en, (8. veljača 2023.)

Prof.dr.sc. Sanja Knežević Kušljić [229]

UTJECAJ PANDEMIJE COVID-19 NA DIGITALIZACIJU TRGOVINE U REPUBLICI HRVATSKOJ

IMPACT OF THE PANDEMIC COVID-19 ON THE DIGITALIZATION OF TRADE IN THE REPUBLIC OF CROATIA

SAŽETAK

Pandemija COVID-19 utjecala je na sve aspekte života pa tako i na promjenu u potrošačkim navikama. Upravo zbog ograničenog kretanja, radnog vremena trgovina te sigurnosti potrošači su u kratkom periodu morali kreirati nove navike – koristiti digitalni način kupnje.

Cilj rada je prikazati je li COVID-19 pandemija utjecala na potrošačke navike potrošača u Republici Hrvatskoj. U istraživanje je uključena analiza anketnog upitnika koji su popunila 82 ispitanika te analiza prikupljenih statističkih podataka. Ograničenje istraživanja je elektronički proveden anketni upitnik. Prema rezultatima istraživanja, anketirani ispitanici u većini kupuju online te i u budućnosti planiraju nastaviti pa čak i povećati ovaj način kupovine.

Ključne riječi: *digitalizacija, COVID-19, online trgovina, Hrvatska*

SUMMARY:

The COVID-19 pandemic has affected all aspects of life, including changes in consumer habits. Precisely because of the limited movement,

[229] Prof.dr.sc. Sanja Knežević Kušljić ,Sveučilište u Slavonskom Brodu, e-mail: sknezevic@unisb.hr

opening hours of shops and security consumers had to create new habits in a short period of time - to use a digital way of shopping.

The aim of the paper is to show whether the COVID-19 pandemic has affected the spending habits of consumers in the Republic of Croatia. The research included the analysis of the questionnaire filled out by 82 respondents and the analysis of the collected statistical data. A limitation of the research is the electronically conducted survey questionnaire. According to the results of the research, the majority of respondents shop online and plan to continue and even increase this way of shopping in the future.

Keywords: *digitization, COVID-19, online trade, Croatia*

JEL: L81

UVOD

Zadnjih nekoliko desetljeća svijet doživljava velike promjene od kojih se ponajviše ističe digitalizacija. Danas se poslovanje gotovo ne može zamisliti bez Interneta i svega što on donosi.
Internet se koristi u različite svrhe: od razonode, financija, pa sve do poslovanja i obrazovanja zbog čega je neophodan u svim zemljama svijeta. „Svjetska zdravstvena organizacija proglasila je bolest koronavirusa (COVID-19) pandemijom 11. ožujka 2020." (World Health Organization, 2019) Pandemija Covid-19 djelovala je na gotovo sve sfere života, a s obzirom da je tokom pandemije bilo ograničeno kretanje i potrošači nisu imali mogućnost fizičkog načina odlaska u trgovinu, online trgovina je intenzivnije počela privlačiti korisnike. Prva online trgovina nastala je devedesetih godina prošlog stoljeća. Do danas, online trgovine su u potpunosti zamijenili fizičke trgovine određenih sektora, a sve više ljudi gradi povjerenje upravo u takav način trgovine tj. kupovine. „Osim zaštite ljudi, Internet trgovina također je eliminirala gubitak vremena i pomogla ljudima u smislu praktičnosti. Kao rezultat toga, online prodavači su vidjeli priliku u ovoj krizi i povećali svoje prodajne količine na rekordnu razinu." (Bhakat, R., i Muruganantham, G., 2013) „U 2021.godini udio kućanstava s pristupom internetu porastao za 1% dok je udio kućanstava s mobilnim širokopojasnim pristupom internetu znatno je porastao, za čak 13%, u odnosu na 2020." (Državni zavod za statistiku, 2021.) Online trgovina ima mnoge prednosti, kao što

su smanjenje troškova, direktno oglašavanje, povećanje konkurentnosti, povećanje prihoda, ali i unapređenje zadovoljstva kupaca. Osim toga, putem interneta jednostavnije se prikupljaju informacije o potrebama kupaca te na temelju čega se lakše prilagođavaju asortimani. S obzirom na navedeno moguće je primijetiti koliko će u budućnosti biti važna online trgovina. Cilj rada je povećati svijest o važnosti online trgovine i prikazati je li i kako je COVID-19 pandemija utjecala na potrošačke navike potrošača u Republici Hrvatskoj.

1. PANDEMIJA COVID - 19

Pandemija uzrokovana Covid-19 virusom dovela je do promjena u cijelom svijetu i do blokada djelomičnog i potpunog karaktera. Obzirom da se bolest širila velikom brzinom pojedine vlade su donijele restriktivne mjere kojima se primjerice ograničio broj ljudi u zatvorenom prostoru, izolacije te redovite dezinfekcije i dr.. Obzirom da je izolacija i sama vijest o izolaciji u podsvijesti mnogih izazvala paniku, ne čudi da su kupci počeli kupovati namirnice u prekomjernim količinama što je dovelo u pojedinim centrima i do praznih polica. U najvećoj mjeri strah je doveo je do značajnih razmjera između potrošača. Pandemija je donijela mnoge promjene u svakodnevni život. Ipak još uvijek nije do kraja istraženo koliko je pandemija utjecala na trgovinu. Ono što se sa sigurnošću zna je da se zbog pandemije COVID-19 online trgovina razvila brže nego što se očekivalo. Potražnja za baznim proizvodima dovela je do određenih teškoća sve industrije, a glavni razlog je bila pojačana potražnja koja je vodila slabijoj dostupnosti, ali i smanjenje prodaje baznih proizvoda u određenom periodu. Obzirom da je tijekom pandemije bilo ograničeno kretanje i potrošači nisu imali mogućnost fizičkog načina odlaska u trgovinu, online trgovina je intenzivnije počela privlačiti korisnike. Tako je primjerice prema Cicek i Muzafer (2021) online prodaja doživjela eksplozivan rast u razdoblju od 2019. do završetka 2021. godine te je ostvarila ukupan prihod od 4.878 milijardi američkih dolara. ((Bhakat, R., i Muruganantham, G., 2013) Soares, J.C i sur. zaključuju u svom radu da „pandemija COVID-19 utječe na ponašanje pri online kupnji, budući da su se u vrijeme pandemije ljudi bojali da će se zaraziti kada idu u fizičke trgovine te su lakoću pristupa kupnje bez potrebe da napuštaju udobnost svog doma i izlažu se riziku pronašli u online kupovini.“ (Soares i sur., 2023.)

Kako na svjetskom tako i na nivou Republike Hrvatske pandemija je donijela promjene u segmentu online trgovine. Podaci Državnog zavoda za statistiku (2020) prikazuju kako se do pojave pandemije putem online trgovine najviše kupovao namještaj te putovanja (54%), ali i karte za koncerte i razonodu (41%). Također, ono što je značajno kako se najviše kupovala obuća i odjeća, dok je rast online prodaje najviše zabilježen kod prodaje svježih namirnica i to sedam puta više nego što je bilo do pojave pandemije. „Sveukupno, u prvoj polovici 2020. godine online trgovina u Hrvatskoj je porasla za 13,9 posto. Najvažniji razlog takvom razvoju događaja je u tome što je online prodaja dostupna u svakom trenutku, par klikova udaljena od svakog potrošača.“ (Hrvatska gospodarska komora, 2020.)

2. ONLINE TRGOVINA

Upotreba interneta važan je dio suvremenog poslovanja. „Internet je uvelike promijenio način poslovanja kompanija, prvenstveno zbog činjenice da suvremeni komunikacijski alati koje internet nudi pružaju brojne nove mogućnosti komuniciranja, posebice na području marketinga.“ (Ružić, D., 2000.) „Prema Državnom zavodu za statistiku 97% poduzeća u Hrvatskoj upotrebljava računala s pristupom internetu u obavljanju svakodnevnih zadataka te 69% poduzeća ima vlastitu mrežnu stranicu.“ (Državni zavod za statistiku, 2022.)
Online ili elektroničku trgovinu može se definirati kao “proces kupnje, prodaje ili razmjene proizvoda, usluga ili informacija putem javno dostupne računalne mreže, Interneta, a nudi veliko smanjenje troškova i vremena transakcija.” (Panian, 2000, str. 272.) Online trgovina je proces koji započinje narudžbom, plaćanjem, a naposljetku i dostavom naručenog dobra preko internetskih resursa. Postoji niz sinonima koji se mogu koristiti za onlinu trgovinu kao što su online/web shop, web trgovina ili virtualna/e- trgovina. Osnovna podjela online trgovine je na: trgovinu između poslovnih subjekata odnosno B2B (engl. Business to Business) i trgovina koncentrirana na tržište krajnjih potrošača svakodnevne potrošnje odnosno B2C (engl. Business to Consumer). Daljnjim unapređenjem i razvojem došlo je do stvaranja još jednog oblika online trgovine, a to je od kupca do kupca odnosno C2C (engl. Customer to Customer). Isto tako, online trgovina svojom provedbom kreirala je i dodatne vrste online trgovine: C2B (engl. Consumer to

Business), G2B (engl. Government to Business), G2C (engl. Government to Citizen).
Babić i sur. (2011) ističu sljedeće“ prednosti online trgovine za kupca:
• Kupac može pronaći jeftiniji proizvod ili uslugu na temelju određenih specifikacija dostupnih online
• Kupnja proizvoda sa bilo kojeg mjesta uz mogućnost usporedbe
• Relevantnost i laka dostupnost informacija jednim klikom
• Interaktivnost i neposrednost pri kupnji
• Veliki izbor proizvoda i usluga
• Pruža uvid proizvoda prema osobnim preferencijama
• Online aukcije
• Ostavljanje feedbacka kupljenih proizvoda/usluga kako bi drugim kupcima pomogli pri odabiru određenih proizvoda/usluga ili pomoglo u donošenju odluke
• Kupovina proizvoda/usluga po nižim cijenama što utječe na podizanje standarda života
• Pruža dostupnost proizvoda/usluga zemljama u razvoju i ruralnim područjima koja im nisu uobičajeno dostupna

Online trgovina ima i određene nedostatke, a to su:
• Nemogućnost fizičkog dodira proizvoda
• Poteškoće prilikom plaćanja online
• Nepovjerenje
• Prevare“ (Babić i sur, 2011.)

Koristi od kupovine putem interneta imaju mnogi. Udio ljudi koji kupuju putem online trgovine godinama postojano raste, no pandemija je taj rast samo još više ubrzala. Fizičke tradicionalne prodavaonice neće u bližoj budućnosti nestati, ali će se online trgovina sve više razvijati jer će potrošači sve više uvidjeti njene prednosti. Svakodnevno dolazi do unapređenja online trgovine. Puno je prednosti u online poslovanju, a mali broj nedostataka nastoji se svakim danom pretvoriti u nove mogućnosti.

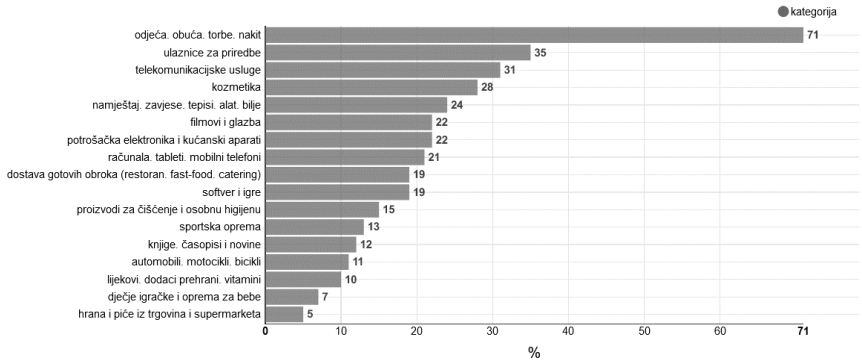
3. ONLINE TRGOVINA U HRVATSKOJ

Republika Hrvatska kao i ostale zemlje Europe ima uzlazni trend rasta online trgovine. Sve značajniji razvoj online trgovine u Hrvatskoj počinje pojavom pametnih telefona, ali i sve veći broj poduzeća ima

svoje online stranice putem kojih imaju dostupnu online prodaju svojih proizvoda i usluga.

„U Hrvatskoj, e-trgovine većinom nude raznu opremu i potrošačku elektroniku, zatim robu široke potrošnje i prehrambene proizvode, modu i slično. Od svih takvih trgovina u Hrvatskoj, njih 37% posluje izvan Hrvatske, a mnogi imaju plan proširiti se, najprije u zemljama regije. Glavni problemi s kojima se ipak susreću e-trgovci su visoke cijene dostavnih službi i tehničko-administrativne poteškoće. U Hrvatskoj su najpopularnije e-trgovine mall.hr, bazzar.hr, eKupi.hr i mnoge druge, a od stranih se ističu Amazon, eBay i kineski Ali Express.“ (Pavić, Z., 2019.)

Iako internet omogućuje učinkovitiju ponudu dobara i usluga te njihovu kupnju i prodaju na tržištu, u Hrvatskoj „opseg e-trgovine u odnosu na konvencionalnu trgovinu još je prilično nizak - samo se oko 17% prometa ostvaruje putem interneta.“(Državni zavod za statistiku, 2022). Grafikon koji slijedi prikazuje što se najviše kupuje.

Grafikon 1. Internetska kupnja kod pojedinaca 2022.godine (Državni zavod za statistiku, 2022)

Grafikon prikazuje navike kupaca koje pokazuju da se najčešće kupuju odjeća i obuća, ulaznice za priredbe, telekomunikacijske usluge, kozmetički proizvodi, filmovi, glazba, potrošačka elektronika i kućanski aparati. „Prema Državnom zavodu za statistiku robe i usluge kupovalo je putem interneta 44% internetskih korisnika, što je isto kao i prethodne godine.“ (Državni zavod za statistiku, 2022)

3.1 Istraživanje o online trgovini u Republici Hrvatskoj

Metodologija istraživanja

Provedeno je istraživanje o online trgovini u Republici Hrvatskoj. Uzorak čini 82 ispitanika na području Republike Hrvatske u odabranim županijama. Anketa je provedena u razdoblju od 1. travnja do 15. travnja 2023. godine, a provodila se online putem platforme Google obrasci putem društvenih mreža. Ispitanici su u većini bile osobe iz Slavonije i u najvećoj mjeri mlađe životne dobi. Osim dobnog ograničenja (18 godina), drugih ograničenja za selekciju ispitanika nije bilo. Anketa se sastoji od 23 pitanja (17 ih je navedeno u ovom radu) i podijeljena je na dva dijela. Prvi dio odnosi se na informacije o ispitanicima, a drugi dio se odnosi na online trgovinu. Cilj ankete bio je prikupiti podatke o online navikama potrošača u vrijeme pandemije. Ograničenje istraživanja je elektronički proveden anketni upitnik i najveći udio mlađe populacije.

Rezultati i rasprava

U ovom dijelu bit će prikazani podaci dobiveni anketnim upitnikom. Prvo će biti prikazani opći podaci ispitanika, zatim njihovi odgovori.

Tablica 1. Sociodemografske karakteristike ispitanika (autori)

		N	%
Spol	Ženski	36	43,9
	Muški	46	56,1
Dob	18-30	55	67,1
	31-40	25	30,5
	41-50	0	0
	51>	2	2,4
Obrazovanje	Srednja škola	19	23,2
	Preddiplomski studij	30	36,6
	Diplomski studij	31	37,8
	Poslijediplomski studij	2	2,4
Radni status	Zaposlen	41	50
	Nezaposlen	29	35,4
	Student	10	12,2
	Umirovljenik	2	2,4

Tablica 1. prikazuje 82 ispitanika u kojoj je neznatno više muške populacije sa 56,1%, dok je ženskih ispitanika 43,1%. Najviše ispitanika je u dobi 18-30 godina (67,1%), zatim slijede ispitanici u dobi 31-40 godina (30,5%), ispitanika u dobi 41-50 nema, te mali udio ispitanika starijih od 51 (2%). Najviše ispitanika ima završen diplomski studij (37,8%), zatim slijede ispitanici sa završenim preddiplomskim studijem (36,6%), te ispitanici sa završenom srednjom školom (23,2%), te ispitanici sa završenim poslijediplomskim studijem (2,4%). Većina ispitanika je zaposlena (50%), 35,4 % je nezaposlena, 12,2% su studenti i samo 2,4% umirovljenika. Tablica koja slijedi prikazuje osnovna pitanja o online kupovini.

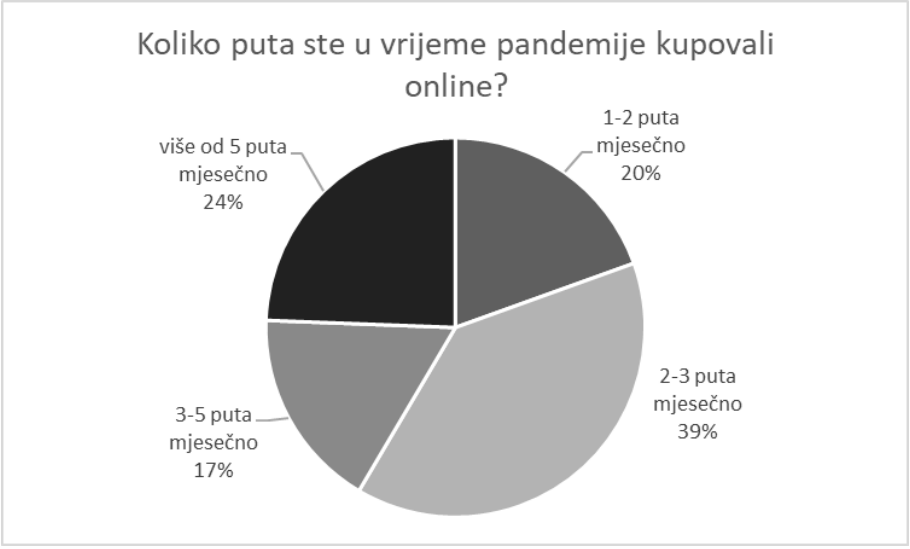
Tablica 2. Osnovna pitanja o online kupovini (autori)

1.	Koji način kupovine preferirate?	n	%
	Online	66	80,5
	Fizički	16	19,5
2.	Jeste li prije pandemije Covid -19 kupovali online?		
	Da	65	79,3
	Ne	17	20,7
3.	Koliko dnevno vremena uobičajeno provodite online?		
	Manje od 1 sat	16	19,5
	1-2 sata	23	28
	2-3 sata	24	29,3
	Više od 3 sata	19	23,2
4.	Razlog zbog kojeg koristim online kupovinu je jednostavnost.		
	U potpunosti se slažem	34	41,5
	Slažem se	28	34,1
	Nit se slažem, nit se ne slažem	5	6,0
	Ne slažem se	11	13,4
	U potpunosti se ne slažem	4	4,8

Tablica 2. prikazuje odgovore na osnovna pitanja o online trgovini u svakodnevnom životu.

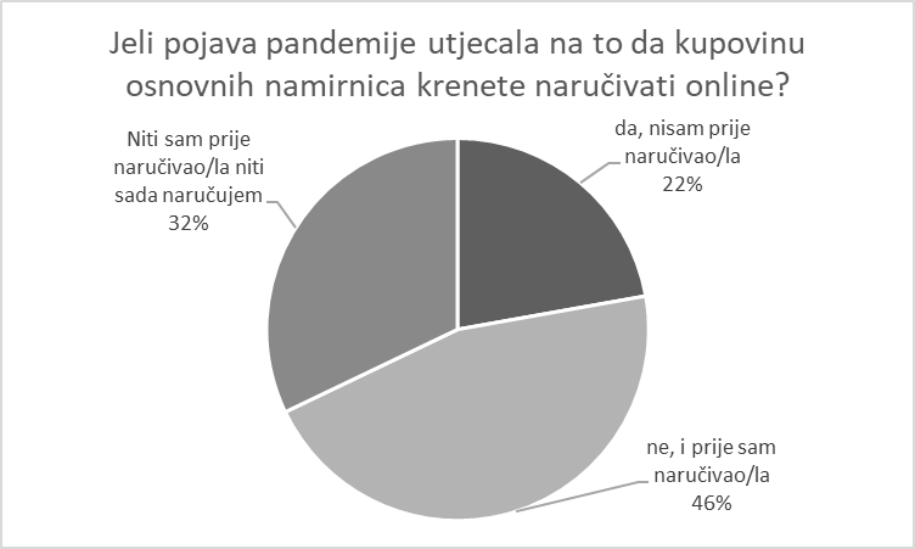
Većina ispitanika, čak 80,5% preferira online način kupovine, dok 19,5% ispitanika preferira fizički oblik kupovine. To je očekivano, s obzirom da su većina ispitanika mlađi ispitanici koji provode dosta vremena uz Internet. Najviše ispitanika provede 2-3 sata online (29,3%). Većina ispitanika (79,3%) je kupovala putem Interneta i prije pojave pandemije. Razlog online kupovine za većinu ispitanika je

jednostavnost. Sljedeće pitanje odnosi se na broj mjesečnih kupnji uslijed pandemije. U grafu koji slijedi su prikazani odgovori.

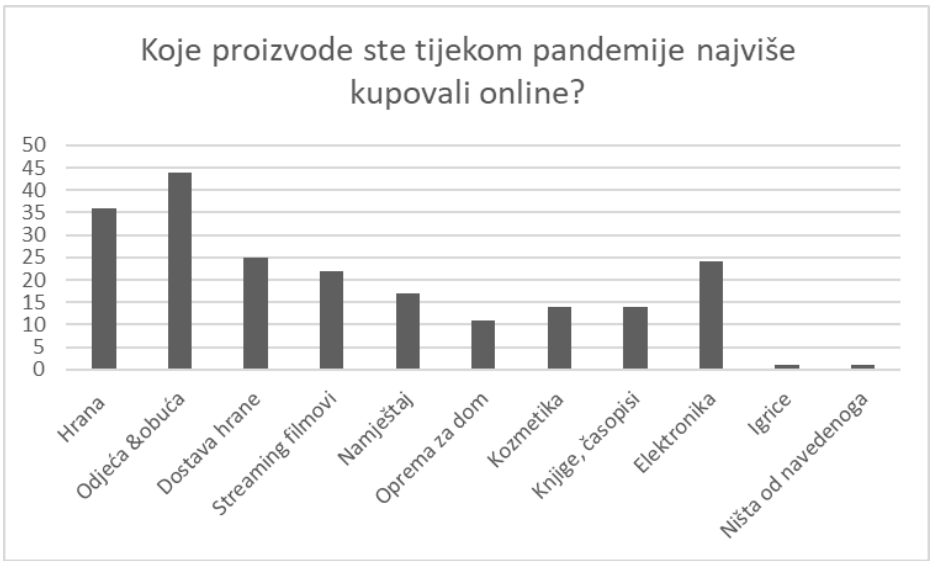
Grafikon 2. Broj mjesečnih online kupnji u vrijeme pandemije (autori)

Grafikon 2. prikazuje da većina ispitanika (39%) je dva do tri puta mjesečno kupovalo online. Više od pet online kupovina ostvarilo je 24,4% ispitanika, 19,5% ispitanika ostvario je jednu do dvije online mjesečne kupovine, dok je tri do pet kupnji mjesečno ostvario 17,1% ispitanika.

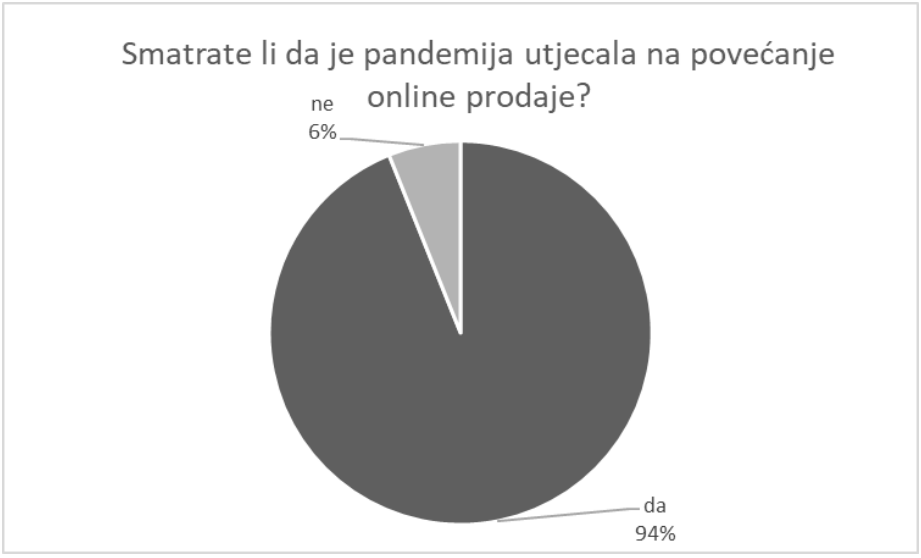
Grafikon 3. Online kupnja osnovnih namirnica uslijed pandemije (autori)

Grafikon 3. prikazuje da je 46% ispitanika i prije pojave pandemije kupovalo osnovne namirnice online, 32,1% ispitanika nije naručivalo niti prije niti sada, a 22,2% ispitanika nije uopće kupovalo osnovne namirnice putem interneta.

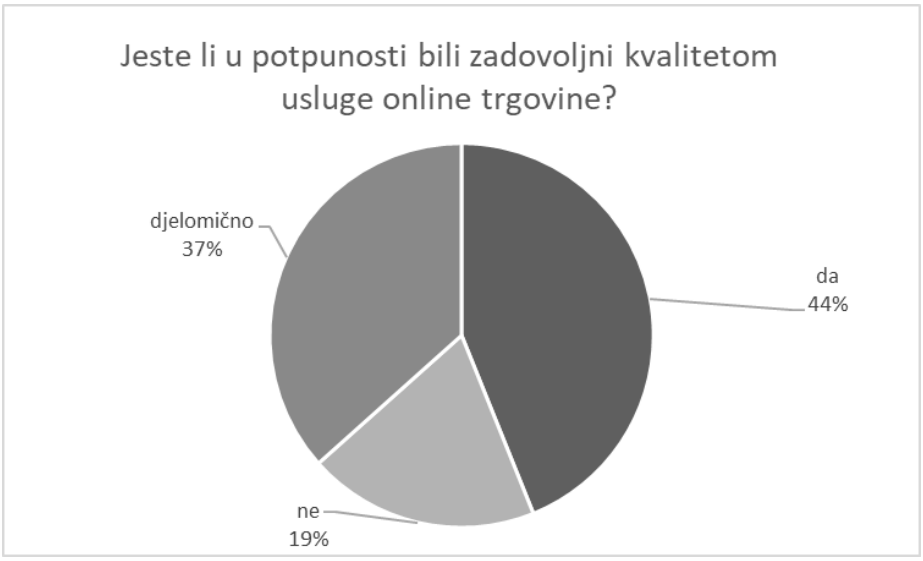
Grafikon 4. Vrste proizvoda koje su se najviše kupovale u toku pandemije (autori)

Grafikon 4. prikazuje da su ispitanici najviše kupovali: odjeću i obuću (53,7%), hranu (43,9%), dostavu hrane (30,5%), elektroniku (29,3%), streaming filmova (26,8%), namještaj (20,7%), kozmetiku, knjige i časopise (17,1%) te opremu za dom (13,4%).

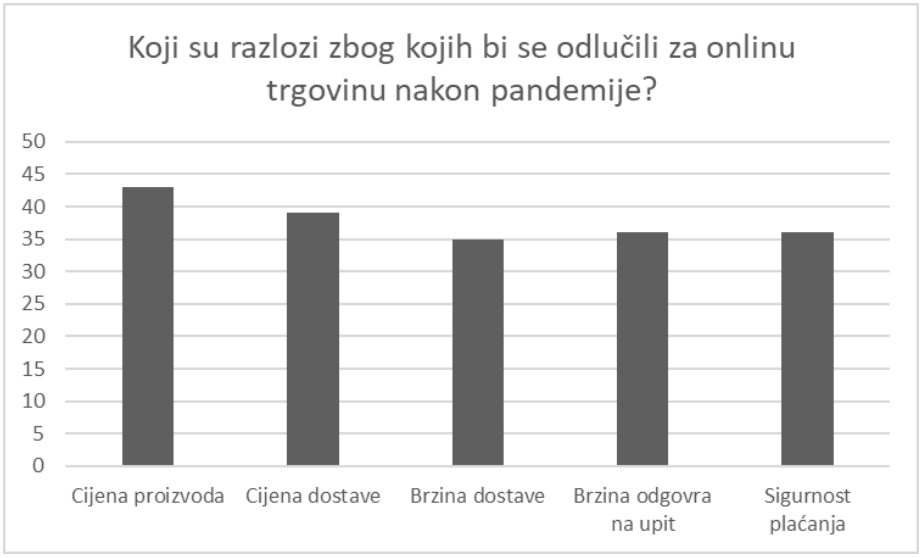
Grafikon 5. Povećanje online prodaje (autori)

Grafikon 5. prikazuje da većina ispitanika, odnosno njih 93,9% smatra kako je pandemija uzrokovana virusom COVID-19 utjecala na povećanje online prodaje.

Grafikon 6. Kvaliteta usluge online trgovine (autori)

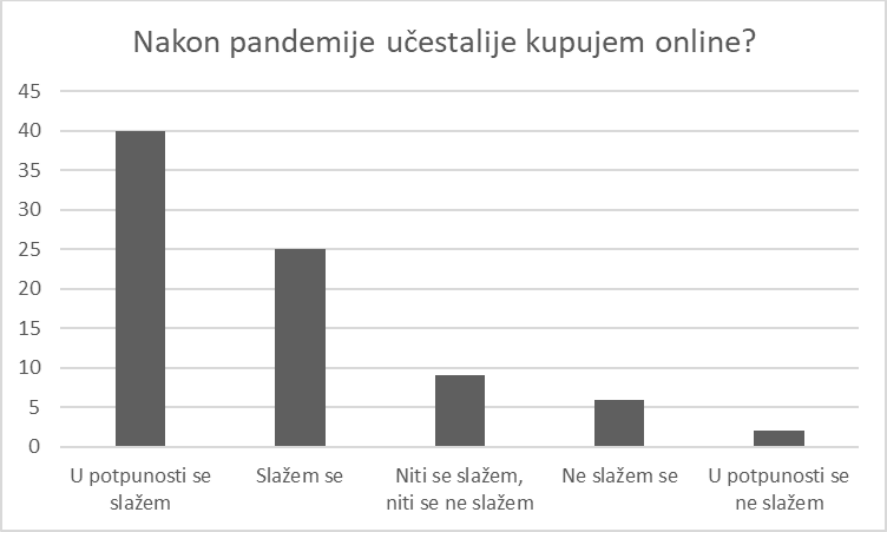
Grafikon 6. prikazuje da 44% ispitanika je zadovoljno kvalitetom, njih 37% djelomično dok 19,5% ispitanika nije zadovoljno.

Grafikon 7. Razlozi online kupovine nakon pandemije (autori)

Grafikon 7. prikazuju neke od razloga koje su naveli ispitanici. Cijena proizvoda nalazi se na prvom mjestu (52,4%), slijedi cijena dostave

(47,6%), brzina odgovora na upit i sigurnost plaćanja je na trećem mjestu (4,9%), dok je na posljednjem mjestu brzina dostave (42,7%).

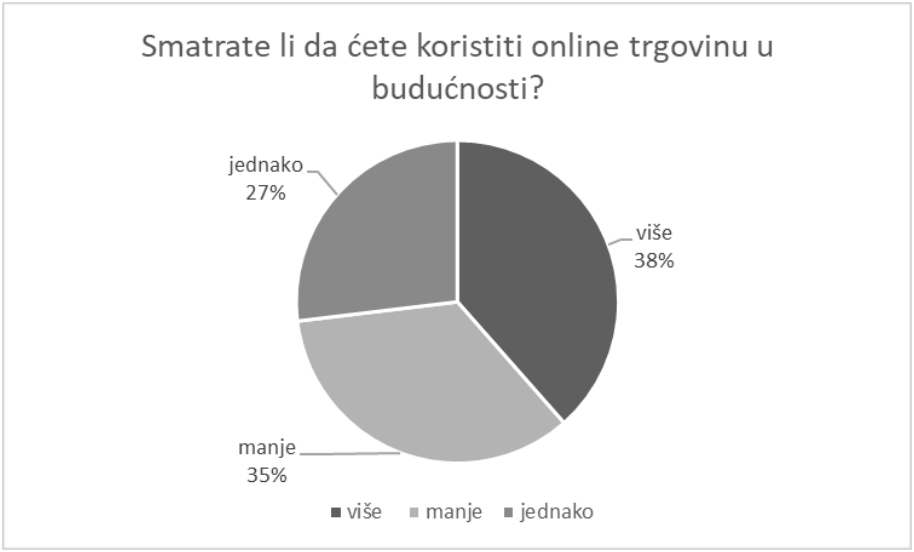
Grafikon 8. Učestalost online kupovine nakon pandemije (autori)

Grafikon 8. prikazuje da većina ispitanika nakon pandemije puno više kupuje online.

Grafikon 9. Online kupovina u budućnosti (autori)

Grafikon 9. prikazuje da većina ispitanika, odnosno njih 95,1% smatra kako će u budućnosti koristiti online trgovinu, dok 3,9% ispitanika neće koristiti online trgovinu.

Grafikon 10. Kupovina nakon pandemije (autori)

Grafikon 10. prikazuje da će većina ispitanika (38%) u budućnosti još više kupovati online.

ZAKLJUČAK

Digitalizacija i prije svega Internet je promijenio funkcioniranje svijeta na puno razina, od društvenih do poslovnih. Danas je nezamislivo funkcionirati svakodnevno bez Interneta. Zahvaljujući digitalizaciji, razvili su se novi moderni načini komunikacije, novi načini prodaje i poslovanja, ali i nove navike potrošača. Upravo online trgovina je posljednjih par godina jedan od najbrže rastućih trendova. Ono što je posebno utjecalo na razvoj i širenje online trgovine je svakako COVID-19 pandemija. S jedne strane pandemija je donijela puno negativnih posljedica za gospodarstvo i , ali je također i pozitivno utjecala na ekspanziju online trgovine. Ipak podaci pokazuju da je opseg e-trgovine

u odnosu na konvencionalnu trgovinu u Hrvatskoj još uvijek prilično nizak - samo 17% prometa ostvaruje se online.
Analizom anketnog upitnika o online trgovini ispitanici u velikom postotku koriste online način kupovine, dnevno su 2-3 sata na Internetu, a jednostavnost, cijena proizvoda, cijena dostave, brzina odgovora na upit i sigurnost plaćanja te brzina dostave su glavni razlozi korištenja online kupovine. Za vrijeme pandemije većina ispitanika (39%) je dva do tri puta mjesečno kupovalo online, najviše su kupovali odjeću &obuću, hranu te elektroniku. Većina ispitanika nakon pandemije puno više kupuje online te smatraju kako će i u budućnosti koristiti online trgovinu. Ovakvi rezultati su vjerojatno posljedica jer su ispitanici mlađa populacija.
Ograničenje ovog istraživanja je elektronički proveden anketni upitnik, nedovoljan broj ispitanika u svim županijama kao i svih dobnih skupina. Zaključak bi bio bolji kada bi istraživanje obuhvatilo područje cijele Republike i sve dobne skupine podjednako. U budućim istraživanjima predlaže se istražiti online trgovinu u svim županijama Republike Hrvatske po različitim dobnim skupinama.

LITERATURA

1. Babić, R., Krajinović, A., Radman Peša, A. (2011) Dosezi elektroničke trgovine u Hrvatskoj i svijetu, Oeconomica Jadertina, 1(2)
2. Barić, J. (2023) Utjecaj COVIDA-19 na online trgovinu, Završni rad Sveučilišta u Slavonskom Brodu, mentor: doc.dr.sc. Sanja Knežević Kušljić
3. Bhakat, R., i Muruganantham, G.(2013.)*A Review of Impulse Buying Behavior*. International Journal Of Marketing Studies, 5(3), 2013.
4. Državni zavod za statistiku (2021.) Primjena informacijskih i komunikacijskih tehnologija (ikt) u kućanstvima i kod pojedinaca u 2021., Priopćenje, Zagreb, 06. prosinca 2021., Dostupno na: https://podaci.dzs.hr/2021/hr/10262 (20.04.2023.)
5. Državni zavod za statistiku (2022.) Primjena informacijskih i komunikacijskih tehnologija (ikt) u poduzećima u 2022., Priopćenje, Zagreb, 06. prosinca 2022. Dostupno na: https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29622 (22.04.2023.)
6. Državni zavod za statistiku (2022.) Primjena informacijskih i komunikacijskih tehnologija (ikt) u kućanstvima i kod

pojedinaca u 2022. Dostupno na: https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29624 (27.04.2023.)
7. Hrvatska gospodarska komora: Online trgovina porasla za 139 posto u prvoj polovici 2020. Dostupno na: https://www.hgk.hr/online-trgovina-porasla-za-139-posto-u-prvojpolovici-2020 (10.04.2023.)
8. Panian, Ž. (2013) Elektroničko poslovanje druge generacije, Zagreb: Ekonomski fakultet Zagreb
9. Pavić, Z. (2019) Evo koji su najpopularniji hrvatski webshopovi i kako posluju, 2019., Dostupno na: https://www.jutarnji.hr/naslovnica/evo-koji-su-najpopularniji-hrvatski-webshopovi-ikako-posluju-samo-20-posto-nasih-online-trgovina-prima-kreditne-kartice-9616630 (15.04.2023.)
10. Ružić, D. (2000.) Marketinške mogućnosti Interneta. Osijek; Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek
11. Soares, J.C., Limongi, R., De Sousa Júnior, J.H. et al. (2023.) Assessing the effects of COVID-19-related risk on online shopping behavior. J Market Anal 11, 82–94 (2023). https://doi.org/10.1057/s41270-022-00156-9
12. World Health Organization: *Emergencies: Diseases,* Dostupno na: https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019 (10.04.2023.)

Doc.dr.sc. Bojana Ostojić[230]
Prof.dr Biljana Ilić[231]

INTERNET MARKETING U BRENDIRANJU TURISTIČKIH DESTINACIJA

INTERNET MARKETING IN THE BRANDING OF TOURIST DESTINATIONS

SAŽETAK:

Cilj ovog rada je da se prikažu mogućnosti internet marketinga u promociji turističkih destinacija i da se identifikuju najznačajniji elementi koji mogu uticati na brendiranje turističkih destinacija. Problem koji se istražuje odnosi se na izazove sa kojima se promoteri turističkih destinacija susreću u praksi kada je u pitanju brendiranje destinacija u vremenu koje obiluje mnoštvom sadržaja na društvenim mrežama kao i nalaženje načina kako biti jedinstven i upečatljiv u cilju privlačenja turista. Metodologija korišćena u ovom radu odnosi se na prikazivanje primera iz prakse brendiranja turističkih destinacija uz pomoć internet marketinga, u vidu studije slučaja sa egzaktnim podacima istraživanja uspešnosti realizacije brending kampanje i ograničavajućih faktora koji su se javljali kao izazovi tokom brending kampanje, kao što je nevidljivost brenda, reputacija iz prošlosti i zdravstvenih izazova tokom perioda globalne pandemije.

Ključne reči: *internet marketing, marketing, brendiranje, društvene mreže, kampanja*

ABSTRACT:

The aim of this work is to show the possibilities of internet marketing in the promotion of tourist destinations and to identify the most significant elements that can influence the branding of tourist destinations. The problem under investigation refers to the challenges that promoters of tourist destinations face in practice when it comes to branding

[230] Doc.dr.sc. Bojana Ostojić. Univerzitet "Educons", Fakultet za projektni i inovacioni menadžment PMC, bojanaostojic2002@yahoo.com
[231] Prof.dr: Biljana Ilić. Univerzitet "Educons", Fakultet za projektni i inovacioni menadžment PMC, bilja0110@gmail.com

destinations in a time where there is a lot of content on social networks, as well as finding ways to be unique and impressive in order to attract tourists. The methodology used in this paper refers to the presentation of examples from the practice of branding tourist destinations with the help of internet marketing, in the form of a case study with exact data from the research on the success of the implementation of the branding campaign and the limiting factors that appeared as challenges during the branding campaign, such as the invisibility of the brand , past reputation and health challenges during the global pandemic period.

Keywords: *internet marketing, marketing, branding, social networks, campaign*
JEL: M3,M31

1. INTERNET MARKETING U PROCESU BRENDIRANJA TURISTIČKIH DESTINACIJA

1.1. Brendiranje države Slovenije kao turističke destinacije

Svetska turistička organizacija (UNWTO) navodi da vlade država ulažu velike sume novca za promovisanje i realizaciju kampanja brendiranja zemlje u cilju povećanja broja turista. To je slučaj i sa Republikom Slovenijom, jednom od najmlađih evropskih država, koja je svoju samostalnost stekla 1991. godine. U poslednjih nekoliko godina vlada Republike Slovenije uvidela je bitnost kreiranja nacionalnog brenda i postala je svesna da brendiranje zemlje ne podrazumeva samo novi logotip ili kratkoročne marketinške kampanje, već prvenstveno, definisanje suštine brenda države kroz razvoj svih elemenata koji čine identitet Slovenije. Identitet može dati veoma dobru osnovu za razvoj sveže i jedinstvene priče, koja će pomoći da se Slovenija pozicionira na svetskoj mapi kao jedna unikatna država. (Ruzzier & Petek, 2012)

Prethodne marketinške aktivnosti Slovenije
Nakon proglašenja nezavisnosti od strane Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Slovenija se promovisala organizacijom sportskih, političkih i kulturnih internacionalnih događaja i kroz različite marketinške kampanje. Cilj svega toga bio je da se napusti tradicionalni ekonosmki i politički sistem odnosno komunizam i da se kreira novi imidž jedne srednjoevropske zemlje, naročito među eksternim stejkholderima. Sve do godine 2007, kada je uspostavljen nacionalni brend, sve marketinške aktivnosti su promovisale isključivo

slovenački turizam (Belšak, 2015).

Slovenija je svoj prvi brend kreirala još 1986. godine, dok je bila u okviru SFRJ. Logo i slogan nisu bili u saglasnosti sa socijalističkim uređenjem, ukazujući na težnje da se napusti staro uređenje i okviru Jugoslavije. Logo je predstavljao list lipe, a slogani su bili: za eksterne stejkholdere - „Na sunčanoj strani Alpa“, i za interne stejkholdere - „Slovenija – moja zemlja“ i „Turizam su ljudi“, gde se ljudi odnosi na stanovnike Slovenije. Slogani i logo su pažljivo odabrani, predstavljajući moderne nepolitičke simbole i duh Slovenaca toga vremena - simboli prirode i prirodnih elemenata. List lipe ukazuje na želju da se napusti socijalizam i okviri Jugoslavije. Korišćen je kao centralna figura u narodnoj tradiciji Slovenije i zajednice slovenačkog naroda. Predstavljeni su Alpi, najviša i najveća planina u Sloveniji, zatim čistoća, ljubaznost, zdravlje i slovenačka gostoljubivost.

Slika 1: Logo marketing kampanje „Na sunčanoj strani Alpa“ (modifikovano prema Belšak, 2015)

Slogan koji je pre svega namenjen eksternim stejkholderima izražavao je slovenačku dualnost i pozicionirao je na mapi Evrope kao hladnu, racionalnu, planinsku državu Srednje Evrope, a takođe kao i toplu, gostoljubivu primorsku državu (Petek & Konečnik Ruzzier, 2008). Ova promotivna kampanja je podstakla razvoj nacionalne svesti, koja je imala pre svega komercijalnu, ali i političku konotaciju. Korišćena je oko deset godina, veoma uspešno i dosta dobro je prihvaćena, što je rezultovalo većem broj turista koji su posetili Sloveniju. Ovo je bila ujedno i najefikasnija marketinška kampanja pokrenuta od strane države tokom čitave njene istorije, a list lipe i slogani i danas su u sećanju Slovenaca (Belšak, 2015). Novi logotip formiran je 1996. godine, kada je list lipe zamenjen buketom cveća, a korišćen je u narednih deset godina kao i prethodni. Ovaj logo nije krasila inovativnost, niti je bio lak za pamćenje. Na plavoj podlozi postavljena su četiri cveta u nacionalnim bojama Slovenije (zelena, žuta i boje zastave-bela i crvena) koji su karakterisali raznovrsnost Slovenije kao države. Logo nije naišao

na pozitivan odjek među lokalnim stanovništvom, ali kod turističkih stejkholdera je impresija bila potpuno drugačija. Turistička organizacija Slovenije je u predstojećim godinama lansirala nekoliko mini kampanja u cilju da se stvori interno jedinstvo i podrži strategija razvoja u skladu sa tadašnjim procesom pristupanja Evropskoj Uniji. Kreirani su različiti slogani koji su promovisali Sloveniju kao turističku destinaciju, a najčešće je korišćen: „Zeleni deo Evrope“. Time je Slovenija je isticala svoju ekološku orijentisanost, zelene predele i prirodu s jedne strane, a sa druge vremensku povezanost i vezu sa Evropom i njenim osnovnim vrednostima. Međutim, slogan nije bio jedinstven, jer je mogao da se primeni na gotovo bilo koju zemlju Centralne Evrope (Belšak, 2015).

Slika 2: Novi logo sa buketom cveća (modifikovano prema Seeklogo, 2022).

Ni naredni slogan iz 2004. godine, „Slovenija oživljava“, nije dobio na popularnosti. Korišćen je u trenutku učlanjenja u Evropsku Uniju, a može se tumačiti na dva načina: prvi, u smislu da Slovenija oživljava Evropu obogaćujući je novim i svežim idejama, a drugi da poseta Slovenije oživljava turiste kroz opuštanje, odmor i preporod. Novi logo plasiran je prvenstveno na susedna tržišta, u Italiju, Austriju i Nemačku (Belšak, 2015).

Slika 3: Logo „Slovenija oživljava“ (modifikovano prema Seeklogo, 2022).

Logo je uklonjen 2006. godine, usled nemogućnosti Slovenaca kao i stranaca da razumeju poruku kampanje, slogana i logoa. Pokrenute su još neke marketing aktivnosti, specifične namene i usmerene ka određenim medijima. Najznačajnija od njih je promotivni video o Sloveniji, plasiran na CNN-u 2006. godine. Reklama je imala za cilj da predstavi raznovrsnost slovenačke prirode i kulturnog nasleđa, tradicije i gastronomije. Praćena je sloganom „Slovenija, raznolikost za otkrivanje“, uz logo slovenačke zastave koja je zamenila buket cveća. To je bio prvi pokušaj brendiranja Slovenije ne samo kao turističke destinacije već i celokupne zemlje (Ruzzier & Petek, 2012).

Brend zemlje „Osećam Sloveniju“ – proces izgradnje brenda; identitet, imidž i reputacija

U narednim godinama vlada Slovenije je uočila da izgradnja brenda države zahteva, pre svega, definisanje suštine i jedinstvenih kompetencija same države, zatim uspostavljanje realne, trajne i sistematične strategije brendiranja, i konačno odluku o menadžment i marketing aktivnostima i njihovo dosledno sprovođenje. Veliki državni projekat izgradnje brenda Slovenije implementiran je krajem 2007. godine. Osnovnu razliku u odnosu na prethodne neuspešne i promenljive marketing kampanje čini: izgradnja brenda na osnovu identiteta Slovenije, a drugo, uključivanje svih bitnih grupa stejkholdera u sam proces razvoja brenda. Brend je usvojen u sedam ključnih područja: ekonomija, turizam, kultura, nauka, sport, državna i građanska sfera (Belšak, 2015).

Polazna osnova u razvoju brenda je slogan „Osećam Sloveniju“ (“I feel Slovenia”), jeste zelena boja koja je povezana sa ukupnim iskustvom koje se stiče boravkom u samoj državi. (Ruzzier & Petek, 2012) Vlada Slovenije je prihvatila predlog 2007. godine, a za menadžera i čuvara brenda određena je vladina služba za komunikacije, čiji je zadatak da predstavi brend lokalnom stanovništvu i strancima. Ova služba izvodi promotivne i informacione aktivnosti, a u njihovoj organizaciji i implementaciji sarađuje sa drugim slovenačkim organizacijama poput Olimpijskog komiteta i Ministarstva spoljnih poslova. Zajednički se bore na podizanju nacionalne svesti, a u tome pomaže i slogan „Blizu kuće, blizu srca“. Kao glavni kanal komunikacije deljeni su posteri i brošure domaćinstvima od 2008. do 2012. godine, a povremeno su korišćeni i štampani mediji i televizija. (Belšak, 2015).

Brend Slovenije predstavljen je kroz različite kanale komunikacije, kako tradicionalne tako i moderne. Veb portal www.Slovenia.Info kreiran je 2008. Godine. Brend se plasira i na društvenim mrežama kao što su tviter (@SloveniaInfo) i fejsbuk (Feel Slovenia). Od tradicionalnih medija koriste se posteri, brošure, televizija, radio i štampani mediji. Važan kanal čine i nacionalni i međunarodni događaji, sportski, kulturni, politički, turistički i drugi. Glavni cilj brendiranja je da se poboljša prepoznatljivost Slovenije u svetu, da se izgradi jak i uspešan brend koji je potpuno prihvaćen od strane internih i eksternih stejkholdera i da se uživa u koristima koje brend donosi. (Belšak, 2015).

Neki od najvažnijih elemenata identiteta brenda su slični karakteristikama drugih zemalja, dok su ostali jedinstveni i samo u posedu Slovenije. Ono što Sloveniju čini posebnom je kombinacija ovih elemenata. U narednoj tabeli prikazani su ovi elementi, kao i njihova obeležja (Belšak, 2015).

Tabela 1: Ključni elementi identiteta brenda Slovenije (Belšak, 2015).

Misija	Okrenutost ka prirodi
Vizija	Organski razvoj, orijentacija ka niši, tehnološki napredak
Vrednosti	Porodica, lokalne stvari, zdravlje, odgovornost
Ličnost	Istrajnost u stvarima koje nam pružaju užitak, aktivnost, marljivost, individualizam, sa željom
Različite preferencije	Očuvana priroda, raskršće Alpa, mediteranska klima i panonska ravnica, sigurnost, slovenački jezik i dijalekti
Koristi	Stimulišu doprinos i aktivnost, u dodiru sa prirodom, dostupnost, kvalitet života

Cilj slogana "I feel Slovenia" je da reprezentuje Sloveniju kao čistu, jasnu i smernu državu. Slogan brenda je ujedno i njegov naziv, a istaknuta su slova "I feel love", što znači da Slovenija treba da se oseti i iskusi. Upravo to brend Slovenije čini drugačijim od ostalih, jer je baziran na emocijama, iskustvu, avanturizmu i povezan je sa pričom Slovenije kroz njeno kuluturno-istorijsko nasleđe (Belšak, 2015). Ispunjen je i cilj da se marketing strategija i brend razlikuje od strategija brendiranja ostalih zemalja (Ruzzier & Petek, 2012). Slogan ima dobar odjek, moderan je, interesantan, različit, atraktivan i pobuđuje

emocije. Predstavlja igru rečima, jer nijedna druga zemlja nema reč ljubav u svom imenu. Korišćena je zelena boja za logotip, koja simbolizuje sveukupno iskustvo koje se može doživeti u ovoj državi. (Ruzzier & Petek, 2012) Zelena boja ujedno je i integralni deo nacionalnog identiteta, predstavlja elementarnu boju, simbolizuje harmoniju, mirnoću i regeneraciju. Postoje četiri varijacije logoa u zavisnosti od boje pozadine (Belšak, 2015).

Slika 4: Vizuelni prikaz brenda, logo i slogan (modifikovano prema Renee Tours)

Slovenija kao relativno nova država nije toliko poznata široj svetskoj javnosti. Većina svetske populacije nikada nije čula ni ime ove države, pogotovu ne za njenu lokaciju, karakteristike, ili bilo koji drugi kriterijum ili odliku. Zbog toga ne postoji ili je taj broj zanemarljiv kada je reč o predrasudama o Sloveniji ili Slovencima. U prvih nekoliko godina nakon proglašenja samostalnosti, njen imidž se vezivao za druge entitete (Balkan, Jugoslavija), a ne za samu državu kao takvu. Slovenija je u očima stranaca uglavnom percipirana kao siromašna, nerazvijena, neinovativna zemlja, devastirana ratom za nezavisnost. Posmatrana je i kao neprijateljski nastrojena prema životnoj sredini, sa izuzetno niskim kvalitetnim proizvodima i slabom upravom kompanija. Slovenci kao nacija su percipirani kao neobrazovani, nedruželjubivi, lenji i introvertni. Ocenjena je kao najmanje poželjna zemlja za ulazak u Evropsku Uniju od strane tadašnjih kandidata. Pristup Uniji umanjio je negativan imidž i povećao popularnost. Zemlja je postala poznatija, naročito u Evropi, posećenija, a ekonomski razvoj i politička stabilnost doprineli su stvaranju pozitivne percepcije među stranim stejkholderima. U stranim medijima, Slovenija se predstavlja kao mala, sigurna, zelena, politički stabilna i ekonomski razvijena zemlja, sa odličnim sportistima, kvalitetnom hranom i vinima i gostoprimljivim ljudima – idealno mesto za kratku posetu (Kline & Berginc 2003). Imidž Slovenije je danas znatno bolji i pozitivniji nego pre 20 godina. Međutim, i pored toga veliki procenat svetske populacije nema predstavu o njoj i upoređuje je sa drugim post- komunističkim zemljama. Reputacija je blisko povezana sa njenim imidžom i

pozitivna je samo na područjima gde je zemlja dobro poznata. Zavisi uglavnom od politike i političkih odluka. Činjenica da je Slovenija mirna i kolaborativna demokratska zemlja, uključena u najvažnije transnacionalne organizacije i sa visokim ekonomskim rastom u poslednjoj deceniji, doprinela je visokoj reputaciji među internacionalnim političkim stejkholderima. Ipak, nikada nije imala reputaciju u ostalim segmentima, kao što su proizvodi i usluge, strana ulaganja, kultura i istorija. Usled pogrešnih političkih odluka i nerešenih međunarodnih konflikata, mogla bi lako da ugrozi svoju reputaciju (Belšak, 2015). Značajnu ulogu u kreiranju brenda imalo je i lokalno stanovništvo. Istraživanja koja su rađena nakon pola godine od uspostavljanja brenda pokazuju da je visok nivo prepoznatljivosti, jer je 71 % lokalaca upoznato sa njim.Veliki broj stanovnika (34%) čulo je za novi brend već prilikom njegove izgradnje zahvaljujući medijima koji su obaveštavali o tome. Slogan i logo su veoma dobro ocenjeni, i sve to ukazuje da novi brend ima potencijal za uspeh i dugoročni opstanak. Međutim, i pored dobrih rezultata potrebno je dalje unapređivati brend. Samo 35 % stanovništva je upoznato sa njegovim sadržajem, slaba je identifikacija sa brendom i mala želja za učešćem u njegovoj implementaciji. (Ruzzier & Petek, 2012).

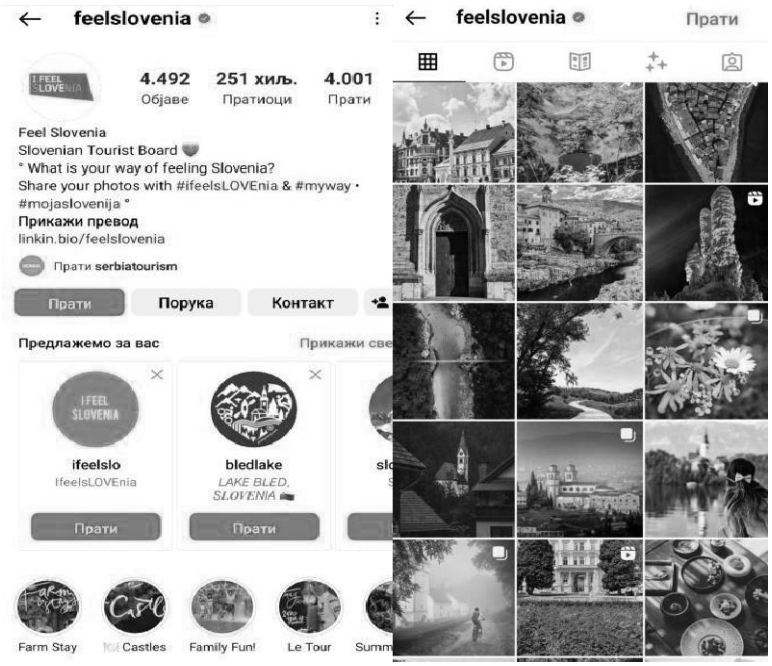
2. ANALIZA KAMPANJE KOJU JE SPROVELA SLOVENAČKA TURISTIČKA ZAJEDNICA 2021

Slovenačka turistička zajednica je 2021. godine nastavila sa realizacijom jednog od svojih najvažnijih marketinških projekata I FEEL SLOVENIA, MY WAY. Kampanja je sprovedena u 17 zemalja u cilju podrške ponovnom pokretanju slovenačkog turizma nakon korona virusa - pokrenuta je u Nemačkoj, Švajcarskoj, Italiji, Austriji, Mađarskoj, Češkoj, Slovačkoj, Poljskoj, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Belgiji, olandiji, Danskoj, Finskoj, Švedskoj, SAD-u i Kanadi. U 2021. godini kampanja je nastavila da se obraća ciljnoj grupi kreativnim konceptom I FEEL SLOVENIA, MY WAY, fokusirajući se na vrhunske vizuelne elemente, oglase na društvenim mrežama, članke u onlajn medijima i Google Ads. Globalna digitalna kampanja je trajala od kraja maja do kraja novembra 2021. Za šest meseci napravljeno je više od 6.000 oglasa i rezultat svega toga je više od 483 miliona prikaza oglasa. Kampanja je osmišljena da podigne imidž i reputaciju Slovenije kao jedne kompletne destinacije za jedinstvena iskustva i da istakne pet sveobuhvatnih turističkih proizvoda: aktivni odmor na otvorenom, zdravlje i dobrobit, gradove i kulturu, gastronomiju i poslovne susrete. Svi slovenački turistički proizvodi zasnovani su na

sigurnom, održivom i zelenom turizmu (SloveniaInfo, 2022). Ciljne grupe kojima se digitalna kampanja bavi uspostavljene su na osnovu trenutnih interesovanja, demografskih i tržišnih potreba. Glavni cilj globalne digitalne kampanje bio je da podstakne dolazak turista u Sloveniju. Globalna digitalna kampanja uključivala je intenzivno ciljano oglašavanje na digitalnim kanalima sa najvećim dosegom. Za oglašavanje je korišćeno ukupno 19 formata oglasa, neki od njih su: Facebook Lead, Video i Link oglasi, Messenger oglasi, Instagram feed i sotry oglasi, LinkedIn, Pinterest slikovni i video oglasi, Google multimedijalni oglasi, oglasi za Gmail i pretraživače, YouTube itd. Globalna digitalna kampanja se u velikoj meri oslanjala na content marketing, koji je sproveden uz pomoć nekih od najznačajnijih globalnih medija, uključujući BBCder Spiegel, der Standard, il Corriere, la Repubblica, Vanity Fair, Politiken i mnoge druge opšte i specijalizovane onlajn medije. Što se tiče specijalizovanih medija, sprovedena je saradnja sa interesnim grupama kako bi se odabrali oni onlajn mediji koji imaju odličan domet među ciljnim grupama za pojedinačne turističke proizvode, kao što su Bike-holidais.com,Geo.de, Vandern.ch, Gusto.at, Vanderlust.co.uk, Outdooractive.de i drugi. Tokom tri meseca oglašavanja razvijena su i sprovedena 43 projekta oglašavanja sadržaja na medijima sa izuzetnim dometom i uticajem. Ukupno je pročitano 295.335 sponzorisanih članaka (SloveniaInfo, 2022).

Oglasi na Fejsbuku, Instagramu, Tviteru, LinkedInu i Pinterestu dostigli su više od 110 miliona korisnika u Nemačkoj, Austriji, Italiji, Švajcarskoj, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Belgiji, Luksemburgu, olandiji, Mađarskoj, Češkoj, Slovačkoj, Poljskoj, Danskoj, Finskoj, Švedskoj, SAD-u i Kanadi. Po broju prikaza oglasa, format oglasa koji se istakao je format video oglasa na Fejsbuku, koji je korišćen za oglašavanje četiri slovenačka turistička proizvoda (zdravlje i dobrobit, aktivna iskustva na otvorenom, gradovi i kultura i gastronomija), sa najvećim brojem recenzija zabeleženim u Italiji, Češkoj, Poljskoj, Slovačkoj i zemljama Beneluksa. Youtube kanal je imao više od 50 miliona pregleda, od kojih su većinu ostvarili gledaoci iz Italije, Austrije, zemalja Beneluksa, Danske, Finske i Švedske. Google Ads kampanje donele su više od 553 hiljada klikova na oglase u Google pretraživačima. Gmail oglašavanje je generisalo preko 2 miliona klikova. Najveća stopa klikova zabeležena je na italijanskom tržištu, zatim na tržištu Austrije, Beneluksa i drugih tržišta. Ove godine su testirane i nove Google Ads formate, odnosno Performance Max i Discovery, koji su se pokazali izuzetno uspešnim. Globalna

digitalna kampanja, koja je trajala od početka juna do 30. novembra 2021. godine, postigla je izuzetne rezultate, značajno doprinoseći podizanju ugleda Slovenije (SloveniaInfo, 2022).

Slika 5: Digitalna kampanja na Instagramu (modifikovano prema Feel Slovenia, 2022).

Slika 6: Digitalna kampanja na Facebook-u (modifikovano prema Feel Slovenia, 2022).

3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kampanja *I feel Slovenia* očigledno je dala izuzetne rezultate u pogledu brendiranja Slovenije kao turističke destinacije. Kontinuirani rast u pogledu broja turista i broja noćenja koje su ostvarili turisti, izuzev kovid perioda, jasno ukazuju da kampanja ide u dobrom pravcu, s obzirom na njenu kompletnost u pogledu reprezentovanja države, gde su opisane sve njene prirodne lepote od prostranih ravnica, visokih planina, ogromnih zelenih šuma i na kraju primorja. Pored prirodnih karakteristika, prikazuju se i sadržaji koji su prijemčivi mlađoj populaciji u pogledu provoda u gradovima, ali i sadržaja koji se vezuju za prirodu (kampovanje, rafting i slične aktivnosti). Kampanja je bila takođe sveobuhvatna kada su u pitanju sve starosne grupe, jer za svaku postoji sadržaj koji će upotpuniti njihov odmor. Način na koji se prezentuje sadržaj na društvenim mrežama koji Slovenija nudi izuzetno je jasan, jednostavan i zanimljiv, a u prilog tome govori veliki broj pratilaca kako u državi tako i u inostranstvu koji su zainteresovani da

usvoje dodatno znanje o bogatstvu ponude ove države. Proces izgradnje brenda države predstavlja kompleksan posao i zahteva dosta vremena ukoliko je država u početnim fazama izgradnje brenda bila neprepoznatljiva, kao što je slučaj sa Slovenijom, koja u svojim početnim fazama je bila skoro neprepoznatljiva, i prošla je kroz dugotrajniji proces izgradnje sopstvenog brenda, od faze negodovanja lokalnog stanovništva u pogledu promotivnih aktivnosti koje nisu opisivale autentičnost države i stanovništva, do pronalaženja kanala komunikacije preko kojih će se doći do što veće prepoznatljivosti među strancima, što je bio ujedno i glavni cilj kampanja koje su se u poslednjih 20 godina realizovale. Sve ove prepreke, sudeći po rezultatima, Slovenija je uspešno premostila i danas je kako u užem, tako i u širem regionu postala i te kako prepoznatljiva kao jedna od boljih destinacija za turiste koji imaju sve složenije zahteve.

ZAKLJUČAK

Cilj svake turističke destinacije na svetu jeste taj da ona bude prepoznatljiva i u što većoj meri jedinstvenija u odnosu na druge. Ovo se potiže uz pomoć procesa brendiranja destinacije, što je ujedno i jedan od najvažnijih faktora za finansijsku uspešnost. Savremeno doba i dostupnost svih sadržaja nametnulo je veliku konkurenciju, pa kretanje posetilaca i njihovo posećivanje određenih destinacija zavisi od toga kako se svaka destinacija pojedinačno pozicionirala na tržištu, što je glavni uslov za selekciju od strane posetilaca. Proces izgradnje destinacije kao brenda je veoma složen i zahtevan posao, početni napori kao i u većini poduhvata su najteži, potom sledi pozicioniranje destinacije čemu prethodi konstantno komuniciranje vrednosti koje destinacija nudi kako bi se urezala u svet posetiocima, a što nije nimalo jeftin posao. Pored svega navedenog, u proces izgradnje brenda turističke destinacije, od suštinskog značaja je uključiti i lokalno stanovništvo, državne institucije, kao i sve ostale zainteresovane strane koje imaju korist od razvoja turizma, kako bi se ovaj celokupni proces obavio na što efektivniji način Veoma je bitna i edukacija sivih interesnih strana u izgradnji brenda od turističke destinacije, naročito lokalnog stanovištva, radi efikasnijeg uključivanja u proces izgradnje brenda turističke destinacije. Sagledavanjem svih elemenata brenda turističke destinacije može se izvesti zaključak da je od izuzetne značajnosti identifikovanje konkurentskih prednosti neke destinacije, kao i izazivanje pozitivnih emocija kod potencijalnih posetilaca. Suština procesa kreiranja jeste razrada misije i vizije

turističke destinacije do kojih se dolazi detaljnim analizama o destinaciji. Stvaranjem identiteta i imidža turističke destinacije stvara se dobra osnova za pozicioniranje brenda turističke destinacije. Adekvatnim pozicioniranjem brenda turističke destinacije na tržištu stvara se neki vid turističkog proizvoda, čija je svrha privlačenje što većeg broja targetirane grupe turista. U eri digitalizacije, nema sumnje da je turistički veb-sajt najbolji alat za promociju određene destinacije. Sa druge strane, iako veoma dobar alat, sajt prezentacije određene destinacije mora biti veoma pažljivo kreiran. Sadržaj internet prezentacije treba unaprediti na način da potencijalni posetioci iscrpe sve moguće informacije o destinaciji i tako lakše donesu odluku da istu posete. Izvodi se zaključak da su informacione tehnologije imale, i da će tek imati uticaja na ovu industrijsku granu, da će putovanja imati tendenciju rasta i da će biti i dalje pri vrhu ljudskih potreba. Odrastanje generacija koje su rođene u eri digitalizacije, i koje menjaju demografski profil i ponašanje korisnika na interentu, rezultiraće time da će se internet smatrati primarnim izvorom informacija o putovanju. Mediji koji se konzumiraju od strane korisnika, kao što su blogovi, podcasting, striming uživo, deljenje slika i društveno umrežavanje, očekuje se da igraju još važniju ulogu u podršci aktivnostima planiranja putovanja. Biće sve veća potreba da se takve aplikacije umreže na veb-sajtove i aplikacije za turizam i putovanja. Nove tehnologije se razvijaju sve većom brzinom, što će imati značajan uticaj na turizam. Ovo će poremetiti postojeće lance vrednosti u turizmu i dovesti do pojave novih entiteta u turističkoj industriji, i značajno uticati na iskustva potrošača koja se sve brže menjaju.

LITERATURA

1. AMA – American Marketing Association. Definitions of Marketing (online). Dostupno na https://www.ama.org/the-definition-of-marketing-what-is-marketing (pristupljeno 01.09.2022).
2. Anholt, S. (2010). Places: Identity, Image and Reputation. London: Palgrave Macmillan.
3. Anholt, S. (2007). Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. London: Palgrave Macmillan.
4. Antevenio (2019). What is the SOSTAC methodology? (online). Dostupno na https://www.antevenio.com/usa/what-is-the-sostac-methodology/ (pristupljeno 01.09.2022).
5. Baker, B. (2007). Destination Branding for Small Cities: The essentials

for successful place branding. Oregon : Creative Leap Books.
6. Baran, A, (2020). The 11 Best Types of Digital Marketing (online). Dostupno na https://www.seoptimer.com/blog/types-of-digital-marketing/ (pristupljeno 20.08.2022).
7. Bashar, S. M. (2014). Impact of social travel networks: The case of TripAdvisor. Master rad. Ljubljana: Ekonomski fakultet.
8. Becker, M, Annold, J, (2010). Mobile Marketing For Dummies. Wiley.
9. Belšak, J. (2015). Country as a Brand: The Case of Slovenia. Master rad. Turska: Univerzitet istočnog Sredozemlja
10. Benčić, M. (2016). Brendiranje turističkih destinacija. Diplomski rad. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizma Dr Mijo Mirković.

Mr.sc. Nevena Drobnjaković[232]

UTICAJ BLOKCHAIN TEHNOLOGIJE NA OBLIKOVANJE SAVREMENOG RAČUNOVODSTVA

THE IMPACT OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY ON SHAPING CONTEMPORARY ACCOUNTING

SAŽETAK:

Osnovni cilj rada je da ukaže da savremeno računovodstvo predstavlja razvoj tradicionalnih računovodstvenih praksi implementacijom dinamičnih promena u skladu sa zahtevima poslovanja, tehnologije i regulatornih tela. U radu se ističe uticaj blockchain-a na računovodstvo i na pružanje visokokvalitetnih finansijskih informacija koje učestvuju u donošenju poslovnih odluka i unapređenje finansijskih performansi privrednih subjekata. Blockchain je računovodstvena tehnologija, koja ima potencijal da utiče na sve procese čuvanja evidencije, uključujući način na koji se transakcije iniciraju, obrađuju, autorizuju, evidentiraju i izveštavaju. Glavni zaključak u radu je da primena blokchain tehnologije, u budućnosti utiče na neophodnost razvoja znanja i veština u računovodstvenoj i revizorskoj profesiji.

***Ključne reči*:** *blochain tehnologije, finansijske performanse, računovodstvo, revizija*

ABSTRACT:

The main goal of the work is to indicate that modern accounting represents the development of traditional accounting practices by implementing dynamic changes in accordance with the requirements of business, technology, and regulatory bodies. The paper highlights the

[232] **Mr.sc. Nevena Drobnjaković** , Student na doktorskim studijama, Beogradska bankarska akademija - Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Zmaj Jovina 12, Beograd, Republika Srbija, nevena.va@gmail.com

impact of blockchain on accounting and on the provision of high-quality financial information that participates in making business decisions and improving the financial performance of economic entities. Blockchain is an accounting technology, which has the potential to impact all record-keeping processes, including the way transactions are initiated, processed, authorized, recorded, and reported. The main conclusion of the paper is that the application of blockchain technology in the future affects the necessity of developing knowledge and skills in the accounting and auditing profession.

Keywords: *blockchain technologies, financial performance, accounting, audit*

JEL: M41

UVOD

Detalji o potencijalu blockchain-a, njegovim implikacijama na racunovodstvo i revizore, kako računovodstvena profesija može da vodi i koje veštine su neophodne za budućnost. Blockchain tehnologija može značajno da utiče na budućnost računovodstva. Osnovne karakteristike blockchain tehnologije su decentralizacija, transparentnost i nepromenljivost. Takođe mogu da naprave velike promene u način na koji se finansijske transakcije evidentiraju, verifikuju i revidiraju. Primeri na koje bi blockchain mogao oblikovati budućnost računovodstva:

Transparentne i nepromenljive transakcije - u blockchain mreži, sve transakcije se beleže u distribuiranoj i transparentnoj knjizi. Jednom kada se transakcija evidentira, ne može se menjati ili brisati, čime se obezbeđuje integritet i tačnost finansijskih podataka. Ova funkcija eliminiše potrebu za poverenjem u centralizovani organ i obezbeđuje proverljiv trag transakcija.
Revizija u realnom vremenu - tradicionalni procesi revizije mogu biti dugotrajni i skupi. Blockchain tehnologija omogućava reviziju u realnom vremenu pošto su sve transakcije snimljene i vidljive na blockchain-u. Revizori mogu pristupiti i verifikovati finansijske informacije direktno iz blockchain-a, čineći proces revizije efikasnijim i tačnim.

Pametni ugovori - pametni ugovori su samoizvršni ugovori sa uslovima ugovora direktno napisanim u kodu. Ovi ugovori mogu da automatizuju finansijske procese i transakcije, obezbeđujući ispunjenje dogovorenih uslova pre prenosa sredstava ili imovine. Time se smanjuje potreba za posrednicima i povećava efikasnost finansijskog poslovanja.

Smanjena prevara i greška - sa decentralizovanom i transparentnom prirodom blockchain-a, lošim akterima postaje teže da manipulišu finansijskim podacima ili se upuštaju u lažne aktivnosti. Pored toga, pošto su evidencije nepromenljive, šanse za greške u finansijskom izveštavanju su značajno smanjene.

Uštede troškova - uklanjanjem potrebe za posrednicima i pojednostavljivanjem procesa, blockchain može dovesti do uštede troškova u funkcijama računovodstva i finansijskog izveštavanja preduzeća.
Tokenizacija imovine - blockchain omogućava tokenizaciju sredstava, koja predstavljaju stvarnu imovinu kao što su nekretnine, akcije ili roba sa digitalnim tokenima. Ovo otvara nove puteve za računovodstvo i finansijsko izveštavanje u vezi sa upravljanjem imovinom i vlasništvom.

Globalna dostupnost - blockchain tehnologija prevazilazi geografske granice, omogućavajući besprekorne i skoro trenutne prekogranične transakcije. Računovođe mogu efikasno upravljati finansijskim podacima za međunarodne klijente bez suočavanja sa izazovima različitih bankarskih sistema i valuta.

Decentralizovane finansije - decentralizovane finasijske platforme izgrađene na blockchain-u omogućavaju korisnicima pristup finansijskim uslugama kao što su pozajmljivanje, zaduživanje i trgovanje bez tradicionalnih finansijskih posrednika. Računovođe će morati da se prilagode ovoj novoj oblasti i razviju stručnost u reviziji decentralizovanih finansijskih protokola.

U Srbiji je trenutno na snazi Zakon o digitalnoj imovini, koji je donet 2020te godine. Predmet uredjivanja Zakona je: 1) izdavanje digitalne imovine i sekundarno trgovanje digitalnom imovinom u Republici Srbiji (u daljem tekstu: Republika); 2) pružanje usluga povezanih s digitalnom imovinom; 3) založno i fiducijarno pravo na digitalnoj imovini; 4)

nadležnost Komisije za hartije od vrednosti (u daljem tekstu: Komisija) i Narodne banke Srbije; 5) nadzor nad primenom ovog zakona.

U okviru zakona član 84. govori se o *,,Obaveza vođenja evidencije i izveštavanje pružaoca usluga povezanih s digitalnom imovinom*,, gde napominje ,,*Pružalac usluga povezanih s digitalnom imovinom dužan je da vodi u elektronskom obliku i čuva najmanje deset godina podatke koji se odnose na sve transakcije s digitalnom imovinom koje je izvršio, za sopstveni račun ili u ime i za račun korisnika digitalne imovine,,*.

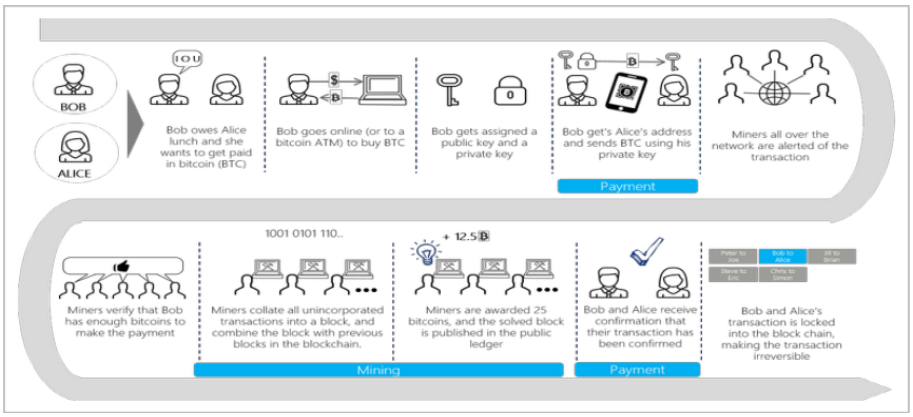
Član 89. Poslovne knjige i finansijski izveštaji, član 90. Revizija finansijskih izveštaja, član 91. Dostavljanje finansijskih izveštaja nadzornom organu, se direktno odnose na poštovanje zakonske forme sa stanovišta računovdstva i revizije. (Zakon o digitalnoj imovini, 2020, čl. 84,89,90,91)

1. MEHANIZMI FUNKCIONISANJA BLOCKCHAIN TEHNOLOGIJE

Blockchain je digitalna knjiga kreirana da beleži transakcije koje se sprovode među različitim
strankama u mreži. To je peer-to-peer, internet zasnovana distribuirana glavna knjiga koja uključuje sve transakcije od njegovog nastanka. Svi učesnici (tj. pojedinci ili preduzeća) koji koriste zajedničku bazu podataka su „čvorovi“ povezani na blok lanac, svaka strana zadržava identičnu kopiju glavne knjige. Svaki ulazak u blockchain je transakcija koja predstavlja razmenu vrednosti između učesnika (tj. digitalno sredstvo koje predstavlja prava, obaveze ili vlasništvo). U praksi se razvijaju i testiraju mnoge različite vrste blockchain-a. Međutim, većina blockchain-ova prate ovaj opšti okvir i pristup. Kada jedan učesnik želi da pošalje vrednost drugom, svi ostali čvorovi u mreži međusobno komuniciraju koristeći unapred određeni mehanizam za proveru da li je nova transakcija je važeća. Ovaj mehanizam se označava kao algoritam konsenzusa. Kada mreža prihvati transakciju, sve kopije knjige se ažuriraju sa novim informacijama. Više transakcija se obično kombinuje u „blok“ koji se dodaje glavnoj knjizi. Svaki blok sadrži informacije koje se odnose na prethodne blokove i samim tim svi blokovi u lancu povezuju zajedno u distribuiranim identičnim kopijama. Čvorovi koji učestvuju mogu da dodaju nove transakcije sa vremenskim žigom, ali

učesnici ne mogu da brišu ili menjaju unose koje je mreža jednom potvrdila i prihvatila. Ako je čvor izmenio prethodni blok, ne bi se sinhronizovao sa ostatkom mreže i bio bi isključen iz blockchaina. Pravilno funkcionisanje blockchain je stoga nepromenljivo uprkos nedostatku centralnog administratora. (Delliote, 2017, 5)
U trenutnom sistemu, postoje dve glavne klasifikacije blockchain mreža: bez dozvole tj ne treba dozvola i sa odobrenjem. Najveća razlika je u određivanju kojim stranama je dozvoljen pristup mreži. Blockchain se može deliti javno sa svakim ko ima pristup internetu (tj. bez dozvole ili „javni" blok lanac), ili se deli samo sa određenim učesnicima (tj. sa odobrenim ili „privatnim" blockchain-om).

Slika 1. Primer transakcije bitcoina

Izvor: Deloitte, 2017,5

Na primeru vidimo da Bob želi da plati rucak Alis u bitkoinima. Bob kupuje bitcoin na ATM i dobija javni i privatni ključ. Bob šalje Alis adresu bitkoina privatnim ključem (i tu je Alis isplaćena). Mineri na mreži vide novu transakciju. Kada se utvrdi da je transakcija validna, ona se pretvara u blok i slaže sa prethodnim tansakcijama i čini blockchain. Mineri se nagrađuju i transakcija se dodaje u javnu knjigu. Bob i Alis dobijaju potvrdu da je transakcija izvršena. Transakcija je zaključana i ne može se vratiti unazad.

Rudarenje - lica koja rudare bitcoin, tj. njihovi računari, koriste poseban program (softver) da rešavaju matematičke probleme. Kroz rešavanje matematičkih problema, oni održavaju bitcoin mrežu, tj. odobravaju transakcije na bitcoin mreži. Kada neki računar prvi reši konkretan matematički problem, odobrava pojedinačnu transakciju i za svoj rad biva nagrađen sa određenim brojem bitcoina. Ovakav sistem predstavlja elegantan način na koji se izdaje bitcoin, a da se pritom istovremeno motiviše što više ljudi da rudari bitcoin. Dakle, rudarenje bitcoina je zapravo nuspojava procesa verifikacije transakcija u bitcoin mreži (Deloitte, 2017,5).

NFT (non-fungible-token) – predstavlja tehnologiju uz pomoć koje možete bilo koji svoj digitalni fajl koji ste kreirali na kompijuteru (fotografiju, ilustraciju, audio fajl, video fajl…) da registrujete na internetu kao svoje vlasništvo i time ga pretvorite u NFT, a zatim sa njim trgujete preko specijalnih sajtova.

2. FUNKCIONISANJE BLOCKCHAIN TEHNOLOGIJE U RAČUNOVODSTVU

Blockchain ima nekoliko jedinstvenih i vrednih karakteristika koje bi vremenom mogle da transformišu širok spektar industrija:

Poravnanje u realnom vremenu - blockchain omogućava poravnanje transakcija skoro u realnom vremenu čime se smanjuje rizik od neplaćanja od strane jedne strane u transakciji.

Distribuirana glavna knjiga - peer-to-peer distribuirana mreža sadrži javnu istoriju transakcije. Blockchain je distribuiran, visoko dostupan i zadržava siguran zapis dokaza da se transakcija dogodila.

Nepovratnost - blockchain sadrži proverljiv zapis o svakoj pojedinačnoj transakciji ikada napravljen na tom blokčejnu. Ovo sprečava dvostruko trošenje stavku koju prati blockchain.

Bez cenzure - ekonomska pravila ugrađena u blockchain model obezbeđuju monetarnu podsticaji za nezavisne učesnike da nastave sa validacijom novih blokova. To znači da blockchain nastavlja da raste bez "vlasnika".

Glavna prednost blockchain tehnologije je njena distribuirana priroda. Na današnjem tržištu, prenos vrednosti između dve strane generalno zahteva centralizovanu transakciju i posrednike kao što su banke ili mreže kreditnih kartica. Ovi posrednici smanjuju ugovornu stranu rizik za svaku stranu služeći kao posrednik, ali centralizuju kreditne rizike kod sebe.

Svaki od ovih centralizovanih procesora održava svoju zasebnu knjigu; ugovorne strane se oslanjaju na ove procesore da izvrše transakcije tačno i bezbedno. Za obezbeđivanje ovu uslugu, procesori transakcija dobijaju naknadu.

Glavna prednost blockchain tehnologije je njena distributivna priroda. Na tržištu kapitala, prenos vrednosti između dve strane generalno zahteva centralizovanu transakciju, posrednike kao što su banke ili mreže kreditnih kartica. Ovi smanjuju ugovornu stranu rizika za svakog klijenta služeći kao posrednik, ali centralizuju kreditne rizike kod sebe. Svaki od ovih centralizovanih posrednika vodi svoju zasebnu evidenciju; ugovorne strane se oslanjaju na ove posrednike da izvrše transakcije tačno i bezbedno. Za obezbeđivanje ove usluge, posrednici transakcija dobijaju naknadu. Nasuprot tome, blockchain dozvoljava učesnicima da direktno međusobno obavljaju transakcije preko jedne distribuirane knjige tj evidencije, čime se eliminiše potreba za centralizovanim posrednikom transakcija.

Uprkos nabrojanim prednostima, blockchain ima i sledeće nedostake:

Kompleksnost – blockchain kao napredna tehnologija ograničava ljude koji imaju lošije informatičko znanje. Sama oblast je novijeg datum i još uvek u razvoju, tako da bez određenog nivoa znanja nije preporučljivo ulaziti u transakcije.

Veličina blockchain-a – sa svakom realizovanom transakcijom blockchain se uvećava. Neke poznate kriptovalute kao što su Bitcoin blockchain i Ethereum blockchain su ogromne veličine tako da je

implementacija takvog blockchaina ključna. Samim tim i glavna knjiga evidencije se uvećava i to zahteva dosta prostora za skladištenje što dovodi do otežavanja primene nekih novih aplikacija koje bi bile napravljene za blockchain.

Troškovi – blockchain ima velike uštede u transakcionim troškovima ali početni kapitali za ulaganje i održavanje čitavog sistema je skup.

Velika potrošnja energije – da bi blockchain radio efikasno i vodio transakcije u realnom vremenu potrebna je velika količina struje. Korisnici blockchain-a rešavaju hiljade transakcija u sekundi koristeći veliku količinu računarske snage.

Privatnost - blockchain transakcije su privatne jer nisu direktno vezane za vaš identitet,
ali pošto su evidentirani u javnoj knjizi lični podaci se ne mogu adresirati u ovoj platformi
bez brige o sajber bezbednosti.

Sigurnost – mogućnost da se presretne komunikacija između novčanika i računara dovode u opasnost bitkoin sredstva. Iako je blockchain teško napasti, razmene bitkoina mogu biti hakovane. Ovi sajber napadi stvaraju bezbednosnu zabrinutost.

Ljudska greška - Pošto podaci u blockchain ne mogu da se menjaju ili brišu, baza podataka mora biti 100% sigurna i ispravna. Većini blockchain-ova se pristupa preko privatnog ključa. Ako je privatni ključ izgubljen, nemoguće je pristupiti mreži. Dakle, podaci moraju biti tačni (Dr Munshi Samaduzzaman,2020,20).

Pametni ugovor predstavlja običan program napisan od strane programera, koji ima za cilj da izvrši zadatke i procese za sve tri strane. Zadatke koje pametan ugovor izvršava je, automarska naplata i raspoređivanje novca i prenos vlasništva sa starog na novog vlasnika bez potrebe advokata čak i ukoliko neka strana ne ispoštuje ugovor. Pametni ugovor je posrednik između sve tri strane. Kada neko kupi NFT, pametni ugovor se odmah aktivira i automatski šalje proviziju

posredniku koji je učestvovao u prodaji a prodavcu šalje na digitanin novčanik ostatak novčanih sredstava. Istog trenutka upisuje novog vlasnika na blockchain.

3. UTICAJ BLOCKCHAIN TEHNOLOGIJE NA RAČUNOVODSTVENU PRAKSU

Blockchain tehnologija nije važna samo za finansiranje, već veliku ulogu može imati i u obrazovanju. Blockchain tehnologija može nadograditi proces obrazovnog sistema. Uz napredak tehnologije i poverenja u tehnologiju, blockchain može pomoći u transformaciji visokog obrazovanja i pružiti alternativu verziju koja može da obezbedi i garantuje doživotno učenje. Pošto je lakše pratiti i čuvati informacije, blockchain tehnologija bi se mogla koristiti
za nadogradnju biblioteke. Na jednom mestu student bi imali sveobuhvatiji pristup obrazovanju, akademskim projektima, studijama slučaja kao i tekućim inovacijama i primenama istih. (Samaduzzaman, 2020,15).

Mašinsko učenje može pomoći revizorima da prepoznaju i primene obrasce, izvode algoritme na osnovu tih obrazaca i preciziraju ih na osnovu povratnih informacija. AI (veštačka inteligencija) može pomoći revizorima da efikasno pregledaju dokumente otkrivanjem anomalija i boljom procenom rizika. Revizori mogu da koriste tehnologiju veštačke inteligencije da pregledaju glavne knjige, usklađenost sa porezom, radnu dokumentaciju revizije, analizu podataka, otkrivanje prevara i donošenje odluka. Blockchain pruža poverenje u procese zasnovane na veštačkoj inteligenciji tako što osigurava njihove podatke, modele i analitiku i omogućava agilniji i precizniji model revizije koji automatizuje uverenje i na taj način jača reviziju. Revizorske profesije mogu imati koristi od veštačke inteligencije upoređivanjem odgovarajućih računovodstvenih unosa u blockchain-ovima koje je zabeležila svaka od trgovačkih strana. Ova procedura je relativno laka jer se podaci o blockchain-u mogu pratiti. (Han, Shiwakoti, Jarvis, Mordi, Botchie, 2022, 5). Isto tako treba imati na umu i računovodstvo sa trostrukim unosom (Triple Entry Accounting). Računovodstvo sa trostrukim unosom uvodi treći unos (promenljivi zapisi sa vremenskim žigom), pored prvog unosa i drugog unosa, zaduženja i kredita. Takođe uvodi treća strana koja stvara blokove u blok lancu, u koje se unosi i održava treći unos (Deloitte, 2017,9).

ZAKLJUČAK

Uvođenje blockchain tehnologije nudi mnogo mogućnosti za računovodstvenu profesiju. Računovođe se smatraju stručnjacima za vođenje evidencije, primena složenih pravila, poslovna logika i postavljanje standarda. Oni imaju priliku da vode i utiču na to kako je blockchain ugrađen i kako se koristi u budućnosti, kao i za razvoj rešenja i usluga zasnovanih na blockchain-u. Izrada propisa i standarda koji pokrivaju blockchain će biti izazov, a vodeće računovodstvene firme i tela mogu doprineti svojom stručnošću. Ovaj proces će u početku biti većeg obima ali kada se standardizuje, doćiće do tačke kada se samo novine trebaju izanalizirati i standardizovati. Računovođe takođe mogu da rade kao savetnici kompanijama koje razmišljaju o pridruživanju blockchain tehnologiji, pružajući savete o odmeravanju troškova i prednosti novog sistema. Kombinacija poslovnog i finansijskog znanja računovođa će ih pozicionirati kao ključne savetnike kompanija koje pristupaju ovim novim tehnologijama. Mnogi tekući procesi računovodstvenog odeljenja mogu se optimizovati putem blockchain i drugih savremenih tehnologija, kao npr analitiku podataka ili mašinsko učenje; ovo će povećati efikasnost i vrednost računovodstvena funkcija. Kao rezultat navedenog, spektar veština zastupljenih u računovodstvu će se promeniti. Neki poslovi kao što su sravnjenja i provera porekla biće smanjeni ili eliminisane, dok druge oblasti kao što su tehnologija, savetovanje i druge dodane vrednosti aktivnosti će se proširiti. Dugoročno, sve više i više zapisa bi moglo da se preseli na blockchain, a revizori i nadzorni organi sa pristupom mogli bi da provere transakcije u realnom vremenu i sa sigurnošću u vezi porekla tih transakcija. Računovođe neće morati da budu inženjeri sa detaljnim znanjem o tome kako blockchain radi. Ali moraće da znaju kako da savetuju o usvajanju blockchaina i razmotriti uticaj blockchaina na klijente i njihova preduzeća. Oni takođe treba da bude u stanju da deluje kao most, uz sveobuhvatne razgovore i sa inženjerima i klijentima. Veštine računovođa će morati da se prošire na razumevanje osnovnih karakteristika i funkcija blockchaina.

LITERATURA

1. https://nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/propisi/zakoni/digitalna_imovina.pdf (pristup 11.08.2023.)
2. https://www2.deloitte.com/bd/en/pages/audit/articles/gx-impact-of-blockchain-in-accounting.html/#2 (pristup 16.08.2023.)
3. https://attorney.rs/rudarenje-kriptovaluta-u-srbiji/ (pristup 18.08.2023.)
4. https://www.researchgate.net/publication/345786181_Blockchain_Future_of_Accounting_Education (pristup 27.08.2023.)
5. https://www.researchgate.net/publication/365738886_Accounting_and_auditing_with_blockchain_technology_and_artificial_Intelligence_A_literature_review (pristup 29.08.2023.)

Dr.sc. Anita Kedačić[233]

POSLOVNI PROCESI U BOLNIČKIM ZDRAVSTVENIM USTANOVAMA

BUSINESS PROCESSES IN HOSPITAL HEALTHCARE INSTITUTIONS

SAŽETAK

Kvalitetno i stručno upravljanje poslovnim procesima kao i kontrolu istih u bolničkim zdravstvenim ustanovama jedan je od preduvjeta učinkovitog bolničkog zdravstvenog sustava. Upravljanje kao složen proces obuhvaća profesionalnost i stručnost te učinkovitost i efikasnost. Definiranjem poslovnih procesa utvrđuje se međusobna povezanost pojedinih ustrojstvenih jedinica kao i prilika za moguće poboljšanje financijskog poslovanja ustanove radi postizanja općih ciljeva koji su postavljeni . Cilj je prikazati aktivnosti koje su obuhvaćene poslovnim procesima i sastavni su dio upravljanja organizacijom kao i poboljšanja kvalitete i sigurnosti u bolničkim zdravstvenim ustanovama.
Raspoloživi izvori podataka za navedenu temu bili su dostatni za analizu i proučavanje kao i primjena induktivne i deduktivne metode te metode analize i sinteze.

Ključne riječi: poslovni procesi, bolničke zdravstvene ustanove, menadžment, kvaliteta, zdravstveni sustav

[233]Opća bolnica Dr.Josip Benčević Slav.Brod; email: anikedacic7@gmail.com

ABSTRACT

Quality and professional management of business processes as well as their control in hospital healthcare institutions is one of the prerequisites of an efficient hospital healthcare system. Management as a complex process includes professionalism and expertise as well as efficiency and effectiveness. By defining business processes, the mutual connection of individual organizational units is determined, as well as the opportunity for possible improvement of the institution's financial operations in order to achieve the general goals that have been set. The goal is to show activities that are included in business processes and are an integral part of managing the organization as well as improving quality and safety in hospital healthcare institutions.
The available sources of data for the mentioned topic were sufficient for analysis and study, as well as the application of inductive and deductive methods and methods of analysis and synthesis

Keywords: business processes, hospital healthcare institutions, management, quality, healthcare system

JEL: D73

UVOD

Poslovni proces je aktivnost ili skup aktivnosti kojima se izvršava specifični cilj organizacije te uključuje sve one aktivnosti koje se moraju provesti između početne i krajnje točke kako bi se postigao željeni cilj[234]. Iz navedenog proizlazi da je potrebno kvalitetno definirati, kao i uskladiti poslovne procese sa strategijom poslovanja ustanove te kontinuirano pratiti iste u svrhu unapređenja procesa za potrebe racionalnog i učinkovitog poslovanja.

[234]Prilagođeno prema https://www.poslovnaucinkovitost.hr/kolumne/poslovanje/izvrsnost-u-upravljanju-poslovnim-procesima-definiranje-digitalizacija-i-ro (pristupljeno 28.08.2023.)

Upravljanje poslovnim procesima u zdravstvu obuhvaća sljedeće aktivnosti[235]:

- definiranje resursa
- definiranje procesa
- korištenje različitih organizacijskih modela ovisno o složenosti procesa

Sukladno Zakonu o proračunu (NN 144/2021) proračunski korisnici su državna tijela i ustanove čiji je isključivi osnivač Republika Hrvatska i/ili jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave ili su sastavnice tog tijela ili ustanove koje im je ujedno isključivi osnivač, a čiji se rashodi za zaposlene i/ili materijalni rashodi osiguravaju u proračunu i/ili koji ostvaruju prihode iz državnog proračuna i/ili na temelju javnih ovlasti, zakona i drugih propisa.

Zdravstvena djelatnost na sekundarnoj razini obuhvaća specijalističko-konzilijarnu zdravstvenu zaštitu i bolničku zdravstvenu zaštitu. Zdravstvena djelatnost na tercijarnoj razini obuhvaća obavljanje najsloženijih oblika zdravstvene zaštite iz specijalističko-konzilijarnih i bolničkih djelatnosti.

Bolnička djelatnost obuhvaća dijagnosticiranje, liječenje i medicinsku rehabilitaciju, zdravstvenu njegu te boravak i prehranu bolesnika i druge djelatnosti koje su u funkciji obavljanja osnovne djelatnosti zdravstvenih ustanova (Zakon o zdravstvenoj zaštiti NN NN 100/18, 125/19, 147/20, 119/22, 156/22, 33/23).

Bolničke zdravstvene ustanove promatrane u ovom radu su klinički bolnički centri i klničke bolnice (tercijarna razina) i opće bolnice (sekundarna razina).

Opća bolnica jest zdravstvena ustanova koja obavlja najmanje djelatnosti kirurgije, interne medicine, pedijatrije, ginekologije i porodiljstva te hitne medicine i ima posteljne, dijagnostičke i druge mogućnosti

[235]https://www.consultecca.org/https-www-consultecca-org-blog upravljanjeposlovnimprocesi ma/ (pristupljeno 25.08.2023.)

prilagođene svojoj namjeni (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenoj zaštiti NN 33/23).

Klinički bolnički centar jest opća bolnica u kojoj osim naziva klinika za djelatnost interne medicine, kirurgije, pedijatrije, ginekologije i porodiljstva, naziv klinika ima više od polovice ostalih specijalnosti i u kojima se izvodi više od polovice nastavnog programa medicinskog, stomatološkog, odnosno farmaceutsko-biokemijskog fakulteta. Klinika je zdravstvena ustanova ili dio zdravstvene ustanove koja obavlja najsloženije oblike zdravstvene zaštite iz neke specijalističko-konzilijarne djelatnosti. U istoj se u izvodi nastava visokih učilišta i provodi znanstveno-istraživački rad za djelatnost za koju je ona i osnovana. (Zakon o zdravstvenoj zaštiti NN 100/18, 125/19, 147/20, 119/22, 156/22, 33/23).

Klinička bolnica definirana je kao opća bolnica u kojoj najmanje dvije od djelatnosti interne medicine, kirurgije, pedijatrije i ginekologije i porodništva nose naziv klinika kao i najmanje dvije druge djelatnosti drugih specijlanosti odnosno dijagnostike. (Zakon o zdravstvenoj zaštiti) Klinički bolnički centar najveći je tip bolničke ustanove u Republici Hrvatskoj koji ujedinjuje sve dijagnostičke metode, pretrage i terapijske zahvate.

Prema Zakonu o sustavu unutarnjih kontrola u javnom sektoru [236] (NN 102/2019), sustav unutarnjih kontrola obuhvaća sve poslovne procese koji vode ka ostvarenju poslovnih ciljeva, a uspostavlja se u svim ustrojstvenim jedinicama institucije koje u skladu s danim ovlastima i odgovornostima ostvaruju te ciljeve.

U dosadašnjim istraživanjima u zdravstvenom sustavu isključivo je naglasak na poboljšanje kvalitete zdravstvenog sustava. Poslovni procesi obuhvaćaju aktivnosti koje prožimaju cjelokupno poslovanje i sastavni su dio upravljanja. Brojne promjene poput onih u demografskoj strukturi, promjene stila življenja, digitalizacija te rastuća potražnja za boljim

[236]Zakonom o sustavu unutarnjih financijskih kontrola u javnom sektoru (NN 141/2006) propisuje uspostavu, provedbu i razvoj sustava FMC odnosno uspostavom sustava biti će propisan način odvijanja poslovnih procesa, zatim utvrditi će se odgovornost za provođenje pojedinih aktivnosti u procesu I rokovi provođenja istih te predmet kontrola koje su uspostavljene u određenom poslovnom procesu.

pristupom kvalitetnim zdravstvenim uslugama glavni su čimbenici restrukturiranja i postavljanja novih prioriteta zdravstvenog sustava svake zemlje (Ostojić, R., Bilas, V., Franc, S. 2012:186). Povećanje znanja, izobrazbe kao i stvaranje povoljnog okruženja za razvoj i unapređenje sustava kvalitete predstavlja osnovni preduvjet kvalitetnog funkcioniranja zdravstvenog sustava (Žabica, S.,Lazibat, T.,Dužević, I. 2014.:7)

Za potrebe izrade rada korištena je induktivna metoda koja predstavlja sustavnu primjenu induktivnog načina zaključivanja kojim se na temelju analize pojedinačnih činjenica dolazi do zaključka. Zatim deduktivna metoda za objašnjenje činjenica i zakona, za predviđanje budućih događaja kao i za otkrivanje novih činjenica. Metodom analize raščlanili smo složene pojmove i zaključke na njihove jednostavnije sastavne dijelove i elemente. Metodom sinteze sistematiziramo i objašnjavamo teorijsko znanje.
U okviru ovog rada promatramo i analiziramo poslovne procese neophodne za funkcioniranje bolničkih zdravstvenih ustanova te navedeno može poslužiti kao podloga za daljnja istraživanja i kvalitetnije definiranje elemenata navedenih u ovom radu.

1.**POSLOVNI PROCESI U NEZDRAVSTVENIM USTROJSTVENIM JEDINICAMA**

Bolničke zdravstvene ustanove sadrže različite poslovne procese obzirom na složenost i posebnost zdravstvenog sustava. Istima će se osigurati transparentnost poslovanja, kao i utvrditi koje su kontrole uspostavljene, a koje je potrebno uspostaviti kako bi se osiguralo ostvarivanje postavljenih poslovnih ciljeva u svrhu povećanja produktivnosti i konkurentnosti odnosno poboljšanja poslovanja.

Poslovanje bolničke zdravstvene ustanove regulirano je zakonskim propisima, odlukama i Ugovorima kako slijedi:

- Zakon o obveznom zdravstvenom osiguranju,
- Odluka o osnovama za sklapanje Ugovora o provođenju zdravstvene zaštite iz obveznog zdravstvenog osiguranja,
- Opći uvjeti Ugovora o provođenju bolničke zdravstvene zaštite iz obveznog zdravstvenog osiguranja
- Opći uvjeti Ugovora o provođenju specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite iz obveznog zdravstvenog osiguranja

- Odluka o osnovama za sklapanje Ugovora o provođenju zdravstvene zaštite iz obveznog zdravstvenog osiguranja zaštite zdravlja na radu
- Ugovor o provođenju bolničke i specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite
- Ugovor o provođenju laboratorijskih pretraga na razini primarne zdravstvene zaštite
- Ugovor o provođenju Nacionalnog programa ranog otkrivanja raka dojke
- Ugovor o provođenju Nacionalnog programa ranog otkrivanja raka debelog crijeva
- Ugovor o provođenju Nacionalnog programa prevencije ranog otkrivanja slabovidnosti
- Ugovor o provođenju Nacionalnog programa za probir i rano otkrivanje raka pluća
- Ugovor o poslovnoj suradnji u zdravstvenoj zaštiti osiguranika
- Temeljni kolektivni ugovor za službenike i namještenike u javnim službama
- Kolektivni ugovor za djelatnost zdravstva i zdravstvenog osiguranja

Ciljevi organizacije sinteza su svih mogućih situacija u kojima se svaka organizacija može naći i kojima se mora prilagoditi. Iz ciljeva proizlazi potreban broj ljudi koji će ih ostvariti, a kakvi su to ljudi i koje poslove trebaju obavljati, odgovor daje analiza poslova i oblikovanje poslova.[237]

Poslovni procesi obuhvaćaju poslovne transakcije koje su vezane uz prihode/primitke, rashode/izdatke, natječajne procedure i ugovaranje, povrate pogrešno uplaćenih iznosa, imovinu i obveze.

Svaki poslovni proces sadržava sljedeće: ulaz, aktivnost, izlaz, mehanizme(resurse), pravila i kontrole kao i vlasnika istog.

Kao jedan od ključnih poslovnih procesa za funkcioniranje bolničke zdravstvene ustanove je proces ugovoranja bolničkih kreveta i rada ambulanti s Hrvatskim zavodom za zdravstveno osiguranje iz čega

[237] Sikavica, P., Organizacija, Školska knjiga, Zagreb, 2011., str. 532.

proizlazi sklapanje Ugovora o provođenju bolničke i specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite.

Ulazi: natječaj za sklapanje Ugovora o provođenju zdravstvene zaštite iz obveznog zdravstvenog osiguranja (bolničke i specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite),

Aktivnosti: prikupljanje podataka potrebnih za popunjavanje ponude, unos podataka, obrada i provjera podataka, priprema i slanje

Izlazi: sklapanje Ugovora o provođenju bolničke i specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite

Mehanizmi/resursi: ponudbena dokumentacija, oprema, radni prostor, djelatnici koji provode proces

Pravila i kontrole: zakon o zdravstvenoj zaštiti, zakon o obveznom zdravstvenom osiguranju, odluka o osnovama za sklapanje Ugovora o provođenju zdravstvene zaštite iz obveznog zdravstvenog osiguranja, Odluka o utvrđivanju maksimalnog iznosa sredstava za provođenje bolničke i specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite iz obveznog zdravstvenog osiguranja, Odluka o utvrđivanju sredstava koja se ne uračunavaju u maksimalno utvrđeni iznos novčanih sredstava bolničkih zdravstvenih ustanova, kontrola potpunosti i točnosti podataka, kontrola unosa podataka

Vlasnik procesa: rukovoditelj/voditelj ustrojstvene jedinice

Ostali poslovni procesi ustrojstvenih jedinica su sljedeći:

- planiranje, analize i izvješćivanja
- obrada i slanje faktura za bolničko liječenje i specijalističko-konzilijarnu zdravstvenu zaštitu
- obrade i prijenosa podataka izmedju informacijskih sustava i baza podataka
- procesi projektiranja i razvoja vlastitih aplikacija
- proces interne obuke radnika ustanove
- poslovi znanstvene jedinice
- instaliranje i održavanje računalne opreme
- obuka i podrška korisnicima (radnicima ustanove) u svakodnevnom korištenju programskih rješenja
- poslovi financijskog knjigovodstva
- poslovi materijalnog knjigovodstva, blagajna, obračun plaće

- nabava i distribucije lijekova i potrošnog medicinskog materijala
- nabava roba i usluga
- proces rada u kotlovnici
- održavanje medicinske i nemedicinske opreme
- kadrovski poslovi i poslovi vezani uz radne odnose, arhiva, urudžbeni zapisnik
- pravni poslovi vezani uz pripremu dokumentacije prema pravnoj regulativi
- proces zaštite na radu
- poslovi u biblioteci

Sukladno Zakonu o fiskalnoj odgovornosti (NN 111/2018) I Uredbe o sastavljanju i predaji Izjave o fiskalnoj odgovornosti (NN 95/2019) sve bolničke zdravstvene ustanove trebaju izraditi proceduru stvaranja (ugovornih) obveza koja je jasno definirana i dostupna svim ustrojstvenim jedinicama ustanove. Ista treba biti odraz stvarnog ustroja i podjele poslova meñu zaposlenicima te se konkretno primjenjivati u svakodnevnom radu

Procedura stvaranja obveza bolničkih zdravstvenih ustanova sukladno Zakonu o fiskalnoj odgovornosti sadrži sljedeće:

- dijagram tijeka
- opis aktivnosti,
- izvršenje koje obuhvaća odgovornost ustojstvene jedinice kao i odgovorne osobe i rok,
- popratne dokumente za navedene aktivnosti.

Planiranje proračuna/financijskog plana, izvršenje proračuna/financijskog plana, javna nabava, računovodstvo, izvještavanje i ostalo te tranparentnost i upravljanje imovinom područja su upitnika o fiskalnoj odgovornosti koja neophodna za poslovanje bolničkih zdravstvenih ustanova.

2. **POSLOVNI PROCESI U ZDRAVSTVENIM USTROJSTVENIM JEDINICAMA**

Bolnička i specijalističko - konzilijarna zdravstvena zaštita provodi se prema djelatnostima po odjelima, specijalističkim ordinacijama i dijagnostičkim jedinicama, temeljem Ugovora s Hrvatskim zavodom za zdravstveno osiguranje o provođenju bolničke i specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite.

Za obavljanje zdravstvene djelatnosti sukladno Zakonu o zdravstvenoj zaštiti, u bolničkim zdravstvenim ustanovama ustrojene su ustrojstvene jedinice sukladno Pravilniku o sistematizaciji.

Sustav upravljanja kvalitetom skup je poslovnih procesa i funkcija usmjerenih na stalno poboljšanje kvalitete radi ispunjavanja korisničkih očekivanja i zahtjeva.
Uspostavljeni sustav upravljanja kvalitetom omogućuje organizaciji osiguravanje sustava praćenja i kontinuirani rad na njegovu poboljšanju te definiranje i primjenu najboljih metoda u danom trenutku.[238]

Svaka bolnička zdravstvena ustanova obuhvaća više različitih poslovnih procesa koji su bitni za poslovanje istih kao i poslovni procesi koji trebaju osigurati odvijanje navedenih poslovnih procesa.

Procesi u zdravstvenoj djelatnosti su složeni, promjenjivi i dinamični. Obzirom na obim i složenost poslovnih procesa u zdravstvenim ustrojstvenim jedinicama, iste ne možemo prikazati kao poslovne procese u nezdravstvenim ustrojstvenim jedinicama bolničkih zdravstvenih ustanova. U istim postoji promjena mjesta intervencije, dinamika rada kao i doprinos pacijenata i liječnika u procesu te aktivno praćenje provedbe procesa u svrhu zadovoljenih potreba i zahtjeva korisnika.

Pokazatelji uspješnosti su povećanje broja pruženih zdravstvenih usluga i podizanje kvalitete zdravstvene zaštite

Postotak prijema na stacionarno liječenje kroz hitni prijem kao indikator pokazatelja rada bolničkih zdravstvenih ustanova prikazan je u Tablici 1 i Tablici 2 .

[238] https://dzs.gov.hr/istaknute-teme-162/kvaliteta/sustav-upravljanja-kvalitetom/293 (pristupljeno 16.08.2023.)

Navedeno prikazuje veći broj prijema na stacionarno liječenje u općim bolnicama u odnosu na kliničke bolničke centre i kliničke bolnice. Za promatrane bolničke zdravstvene ustanove tijekom razdoblja od 2019. do 2021. godine povećan je broj prijema kroz hitnu djelatnost.

Tablica 1: Prijem[239] na stacionarno liječenje kroz hitni prijem za kliničko bolničke centre i kliničke bolnice u Republici Hrvatskoj od 2019. do 2021. godine

Red. br.	Godina	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	2019.	7	45,85	7,27
2.	2020.	7	49,07	6,67
3.	2021.	7	47,67	10,10

Izvor: Kalanj, K., Vajagić, M., Memed, L., Tkalčinec, M i Orešković, S. (2022). Big data:praćenje aktivnosti i indikatora kvalitete u bolničkom sustavu RH. *Zbornik sveučilišta Libertas, 7.*

Tablica 2: Prijem[240] na stacionarno liječenje kroz hitni prijem za opće bolnice u Republici Hrvatskoj od 2019. do 2021. godine

Red. br.	Godina	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	2019.	23	63,17	6,51
2.	2020.	23	65,90	6,42
3.	2021.	23	65,23	7,55

Izvor: Kalanj, K., Vajagić, M., Memed, L., Tkalčinec, M i Orešković, S. (2022). Big data:praćenje aktivnosti i indikatora kvalitete u bolničkom sustavu RH. *Zbornik sveučilišta Libertas, 7.*

Pristup kojim se usluga pružena u sklopu hitne obrade dodatno ne naplaćuje ukoliko pacijent bude primljen na stacionarno liječenje izlaže

[239]Postotak prijema kroz hitni prijem-akutne hospitalizacije (broj prijema kroz hitni prijem/ukupan broj prijema)

[240]Postotak prijema kroz hitni prijem-akutne hospitalizacije (broj prijema kroz hitni prijem/ukupan broj prijema)

bolnice s većim udjelom takvih prijema značajnijem financijskom riziku u odnosu na bolnice s elektivnim prijemima kao dominantnim oblikom prijema (Kalanj i sur.,2022.)

U Tablici 3 i Tablici 4 prikazani su podaci o broju usluga specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite u odnosu na broj djelatnika te se navedeni parametar može smatrati indkator učinka , odnosno indikator za procjenu efikasnosti bolničkih zdravstvenih ustanova (Kalanj i sur.,2022.)

Tablica 3: Broj SKZZ usluga u odnosu na broj djelatnika za kliničke bolničke centre i kliničke bolnice u Republici Hrvatskoj od 2019. do 2021. godine

Red. br.	Godina	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	2019.	7	308,15	29,57
2.	2020.	7	227,77	40,23
3.	2021.	7	274,42	78,63

Izvor: Kalanj, K., Vajagić, M., Memed, L., Tkalčinec, M i Orešković, S. (2022). Big data:praćenje aktivnosti i indikatora kvalitete u bolničkom sustavu RH. *Zbornik sveučilišta Libertas, 7*.

Tablica 4: Broj SKZZ usluga u odnosu na broj djelatnika za opće bolnice u Republici Hrvatskoj od 2019. do 2021. godine

Red. br.	Godina	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
1	*2*	*3*	*4*	*5*
1.	2019.	23	370,39	37,56
2.	2020.	23	279,65	34,19
3.	2021.	23	339,09	45,45

Izvor: Kalanj, K., Vajagić, M., Memed, L., Tkalčinec, M i Orešković, S. (2022). Big data:praćenje aktivnosti i indikatora kvalitete u bolničkom sustavu RH. *Zbornik sveučilišta Libertas, 7*.

Broj usluga u specijalističko-konzilijarnoj zdravstvenoj zaštiti u odnosu na broj radnika kao indikator koji upućuje na mogućnost unapređenje

efikasnosti bolničkog zdravstvenog sustava, veći je u općim bolnicama.(Kalanj i sur.,2022.)

ZAKLJUČAK

Bolničke zdravstvene ustanove trebaju kontinuirano raditi na unapređenju svih poslovnih procesa unutar zdravstvenih i nezdravstvenih ustrojstvenih jedinica. Unapređivanjem i povezivanjem poslovnih procesa unutar ustrojstvenih jedinica, rezultiralo bi detaljnijom obradom podataka, smanjenom mogućnosti propusta kao i bolju komunikaciju koja bi omogućila kvalitetne mehanizme kontrole.

Obzirom na složenost bolničkog zdravstvenog sustava kao i specifičnost poslovanja istog, poslovni procesi koje svaka bolnička zdravstvena ustanova definira kako bi postigla planirane ciljeve, pomažu za postizanje učinkovitosti, efikasnosti i kontrole kvalitete ustanove.

Realizacija svakog poslovnog procesa ovisi o osobama odnosno odnosno zdravstvenim i nezdravstvenim djelatnicima koji timski sudjeluju u izvođenju poslovnih procesa unutar ustanove u svrhu učinkovitog ostvarivanja ciljeva i politika ustanove.

Uspješno upravljati poslovnim procesima znači kvalitetno definirati iste, analizirati i pratiti kvalitetu svakog procesa kako bi osigurali njihovo poboljšanje odnosno procesa u zdravstvenim i nezdravstvenim ustrojstvenim jedinicama bolničkih zdravstvenih ustanova.

LITERATURA

Kalanj, K., Vajagić, M., Memed, L., Tkalčinec, M i Orešković, S. (2022). Big data:praćenje aktivnosti i indikatora kvalitete u bolničkom sustavu RH. *Zbornik sveučilišta Libertas, 7*, str. 54.

Ostojić, R., Bilas, V., Franc, S. (2012). Stanje i perspektive razvoja europskih zdravstvenih sustava, Denona d.o.o., Zagreb

Sikavica, P., Organizacija, Školska knjiga, Zagreb, 2011., str. 532

Šantek, A. (2014). Sustav mora postati financijski održiv. *Liječničke novine br.131., srpanj 2014, str.16*

Žabica ,S., Lazibat, T., Dužević I. (2014.) Implementacija sustava upravljanja kvalitetom na različitim razinama zdravstvene djelatnosti. *Poslovna izvrsnost Zagreb, god.VIII br.1, str.7*

https://dzs.gov.hr/istaknute-teme-162/kvaliteta/sustav-upravljanja-kvalitetom/293 (pristupljeno 16.08.2023.)

https://www.consultecca.org/https-www-consultecca-org-blogupravljanjeposlovnimprocesima / (pristupljeno 25.08.2023.)

https://www.poslovnaucinkovitost.hr/kolumne/poslovanje/izvrsnost-u-upravljanju-poslovnim-procesima-definiranje-digitalizacija-i-ro (pristupljeno 26.08.2023.)

Upravljanje poslovnim procesima-identifikacija, modeliranje i unapređenje poslovnih procesa https://zih.hr/konzalting/strategija-i-poslovni-proces/upravljanje-poslovnim-procesima/ (pristupljeno 28.08.2023.)

Uredba o sastavljanju i predaji Izjave o fiskalnoj odgovornosti (NN 95/2019) https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2019_10_95_1853.html

Zakon o fiskalnoj odgovornosti (NN 111/2018, NN 83/2023) **Error! Hyperlink reference not valid.**;https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2 023_07_83_1299.html (pristupljeno 16.08.2023.)

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenoj zaštiti (NN 33/2023) https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2023_03_33_582.html (pristupljeno 26.08.2023.)

Zakon o proračunu (NN 144/2021)https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbenI/full/2021_12 _144_2457.html (pristupljeno 16.08.2023.)

Zakon o zdravstvenoj zaštiti (NN 100/18, 125/19, 147/20, 119/22, 156/22, 33/23) https: // www.zakon.hr/z/190/Zakon-o-zdravstvenoj-za%C5%A1 titi (pristupljeno 16.08.2023.)

Mr.sc. Tijana Milanović[241]

UNAPREĐENJE PROCESA PLANIRANJA PROIZVODNJE I UPRAVLJANJA MATERIJALOM PRIMENOM *SAP S-4 HANA*

IMPROVING THE PROCESS OF PRODUCTION PLANNING AND MATERIAL MANAGEMENT USING *SAP S-4 HANA*

SAŽETAK

Cilj ovog rada je da prikaže unapređenja u procesima planiranje proizvodnjom i upravljanja materijalom primenom najnovije verzije softvera SAP S/4 Hana. Detaljno je predstavljena najnovija verzija softvera S/4 Hana i nastali noviteti i izmene koji direktno utiču na procese planiranje proizvodnje i upravljanje materijalom u SAP-u. Sa najnovijom verzijom softvera, nastao je i novi korisnički Interface Fiori. U istraživanju je urađena analiza novog Interface-a FIORI koji je upoređen sa prethodnim Interface-om GUI pomoću ključnih indikatora performansi. Svrha istraživanja na temu ključnih indikatora performansi jeste poređenje Interface-a GUI i Interface-a FIORI. Detaljnom analizom indikatora performansi dobijeni su rezultati koji ukazuju na funkcionalnosti ova dva Interface-a, a rezultati pokazuju u kojim slučajevima je bolji koji Interface. Podaci korišćeni za izračunavanje ključnih indikatora performansi dobijeni su iz statističkih podataka kompanije SAP ili testiranjem transakcija u sistemu.

Ključne reči: *SAP*, *S/4 Hana, Interface FIORI, Interface GUI*, planiranje proizvodnje, upravljanje materijalom, ključni indikatori performansi

[241] Mr.sc. Tijana Milanović , Deloitte, Terazije 8 Beograd;e-mail: tmilanovic@deloittece.com

ABSTRACT

The goal of this paper is to present improvements in production planning and material management processes using the latest version of SAP software - S / 4 H. The latest version of SAP software (S / 4 Hana) is presented in detail and the resulting innovations and changes that directly affect the process of production planning and material management in SAP. With the latest version of the software, a new Fiori user interface has been created. The paper presents the analysis of the new FIORI Interface, which is compared with the previous GUI Interface using the key performance indicators. The purpose of the research on the topic of key performance indicators is to compare the GUI Interface and the FIORI Interface. A detailed analysis of the performance indicators gave results that indicate the functionality of the two Interfaces, and the results show in which cases which Interface is better. The data used to calculate the key performance indicators were obtained from SAP company statistics or by testing transactions in the system.

Keywords: *SAP, S / 4 Hana, FIORI Interface, GUI Interface, production planning, material management, key performance indicators*

JEL: O21

UVOD

U vreme digitalnih promena, došlo je i do promena u strateškim prioritetima i poslovanju preduzeća. Danas je prioritet korisničko iskustvo i preduzeća žele softvere koji će im olakšati poslovanje i omogućiti dobre poslovne rezultate.

Od nastanka, softver *ERP (Enterprise Resource Planning) SAP* nastoji da kreira što bolje proizvode i da olakša poslovanje preduzećima različitih veličina i industrija. U tom nastojanju, *ERP SAP* je godinama modifikovao softver kako bi stvorio što bolju verziju za kupce i kako bi

organizacijama i preduzećima ponudio što bolje rešenje za planiranje resursa i upravljanje poslovanjem.

Trenutno najnovija verzija *ERP SAP* softvera se naziva *S/4 Hana* i cilj ovog rada je da se prikažu unapređenja procesa planiranja proizvodnje i upravljanja materijalom primenom najnovije verzije softvera *S/4 Hana*-e. Nova generacija *ERP SAP* rešenja umanjuje kompleksnost i daje mogućnost korišćenja svih prednosti inovativnih tehnologija koje su vezane za poslovne procese. *S/4 Hana* predstavlja najbolje rešenje koje je razvila ova kompanija i *SAP* očekuje da će preduzeća koja koriste prethodne verzije *ERP SAP* softvera da pređu na *S/4 Hanu* do 2030. godine.

Takođe, jedna od najbitnijih stvari u poslovanju savremenih preduzeća je korisničko iskustvo i povratna informacija korisnika. Dobro korisničko iskustvo čini softver kao rešenje kompetentnijim na tržištu, a SAP je upravo najnovijom verzijom softvera poboljšako korisničko iskustvo, tako što je omogućio novi korisnički *Interface*. Korisnički *Interface* predstavlja prvi kontakt korisnika sa softverom i način na koji korisnici gledaju na softver. On mora biti prilagođen korisniku i njegovom korišćenju. U turbulentnom okruženju današnjice, softver mora da zadovolji sve potrebe korisnika, ali ono što je najbitnije je da mu pruži veoma dobro korisničko iskustvo.

Još jedan cilj preduzeća jeste da upravlja svojim aktivnostima pravovremeno i da to bude u skladu sa ciljevima. Iz tog razloga preduzeća prate i mere određene performanse bitne za poslovanje kako bi sprovodili upravljačke akcije i aktivnosti u skladu sa svojim ciljevima. Posebnu pažnju posvećuju ključnim indikatorima performansi koji se mere u vremenu i prati njihova vrednost.

1. SAP SOFTVER I NJEGOVA NAMENA

ERP SAP je softver za planiranje resursa u preduzeću razvijen od strane nemačke kompanije *SAP,* koja je osnovana 1972. godine od strane petorice *IBM* inženjera [https://www.sap.com/index.html, datum pristupa: 30.08.2023]. *ERP SAP* nudi rešenje koje obuhvata ključne poslovne funkcije i procese jednog preduzeća. Sastoji se od niza modula koji obuhvataju sve aspekte jednog poslovnog sistema i nudi rešenje koje obuhvata ključne funkcije i procese jednog preduzeća.

ERP SAP je tržišni lider u aplikativnom softveru za preduzeća, koristi se u preduzećima svih veličina i industrija. Omogućava zaposlenima i preduzećima da rade efikasnije i imaju veći uvid u poslovanje. *ERP SAP* pomaže preduzećima da bolje upravljaju svojom strategijom i postignu dobre poslovne rezultate [https://www.sap.com/index.html, datum pristupa, datum pristupa: 30.08.2023].

Najnovija verzija *ERP SAP* softvera je *S/4 HANA* i ono što je karakteristično za nju je to što se ona zasniva na bazi podataka koja se naziva *HANA*.

SAP Hana predstavlja sistem za upravljanje bazama podataka koji je zasnovan na memoriji i orijentisan na kolone. *SAP HANA* je platforma koja koristi niz servera kao osnovu za upravljanje podacima i njihovu statističku obradu.

Do razvijanja nove verzije softvera i baze podataka došlo je 2005.godine kada je *SAP* započeo istraživanje mogućnosti razvoja nove vrste aplikacija izgrađenih na bazi podataka u memoriji [5]. Kada je shvatio da ni jedan proizvođač nema bazu podataka koja mu je potrebna, *SAP* je počeo da razvija svoju sopstvenu bazu podataka u memoriji. *SAP* je sarađivao sa vodećim proizvođačima čipova kako bi identifikovao optimalan dizajn baze podataka koji može iskoristiti punu snagu nove generacije procesora.

Osnovna funkcija baze podataka je pouzdano skladištenje podataka jer se svi poslovni procesi zasnivaju upravo na podacima koji su objedinjeni unutar baze podataka. Napredovanjem u tehnologiji sistemi moraju da naprave korak dalje i da korisnicima pruže mogućnost statističke analize podataka kako bi na što bolji način upravljali svojim poslovanjem. Do 2016. godine, poslednja verzija *ERP SAP* softvera bila je *ECC* 6.0. Kako

bi svojim korisnicima pružila bolje rešenje, kompanija *SAP* 2016. godine predstavlja najnoviju verziju rešenja *SAP S/4 Hana* [https://saplearninghub.plateau.com/icontent_e/CUSTOM_eu/sap/selfmanaged/ebook/S4H00_EN_Col14_v2/index.html , datum pristupa 30.08.2023.].

2. UNAPREĐENJA NASTALA U MODULIMA UPRAVLJANJE MATERIJALOM I PLANIRANJE PROIZVODNJE SA NOVOM VERZIJOM SOFTVERA *S/4 HANA*-OM

SAP S/4 Hana je najnovija generacija *ERP SAP* softvera koja je stvorena s ciljem da olakša upravljanje podacima, analizu podataka i da poveća efikasnost upravljanja. *S/4 Hana* je *ERP SAP* rešenje sa ugrađenim inteligentnim tehnologijama kao što su mašinsko učenje i napredna analitika.

S/4 Hana je izgrađena na bazi podataka koja se naziva *Hana* i samim tim ima sve mogućnosti takve moćne memorijske platforme za upravljanje podacima. To uključuje napredno upravljanje tekstom, prediktivnu analizu, simulacije i jaku podršku u donošenju odluka u realnom vremenu, sa pristupom bilo kojoj vrsti podataka, takođe, u realnom vremenu. Omogućeno je novo korisničko iskustvo sa poboljšanom produktivnošću i zadovoljstvom poslovnih korisnika. *S/4 Hana* ima mnogo bolji *Interface* koji se može prilagoditi bilo kom uređaju i upravo on čini to da *SAP* na *S/4 Hana-i* korisnicima nudi prijatnije radno okruženje i softver koji im je lakši za upotrebu. *SAP S/4 Hana* rešenje može da bude *On-premise*, *Cloud* ili njihova kombinacija, kako bi se korisnicima ponudilo fleksibilno rešenje. Bitno je napomenuti da je model podataka veoma pojednostavljen. Kako bi se pojednostavio dizajn aplikacije, sve bespotrebne tabele sa podacima u njima su izbačene iz upotrebe [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1990')/S18OP,datum pristupa: 30.08.2023.].

Već godinama u nazad, preduzeća koriste dodatne hardvere kako bi dobili *ELT (Extract, Transform, Load)* podatke iz nekog sistema u kome se dešavaju transakcije u sistem koji služi za izveštavanje. Ovo je predstavljalo veoma dobar način da se holistički predstave poslovni

podaci i postojala je mogućnost za dodavanje softvera koji bi ubrzao proces. Međutim, glavni nedostatak ovakvog načina obrade podataka bila je ta što su *Online Transaction Processing (OLTP)* i *Online Analytical Processing (OLAP)* potpuno odvojeni zbog dizajna baze podataka. Modeli baze podataka su napravljeni ili za *OLAP* ili za *OLTP,* a ne za njihov zajednički rad. Ovakvim načinom obrade podataka, današnji podaci su tek sutradan dostupni za analizu, nakon što se preuzmu iz sistema i učitaju u sistem izveštavanja, čime se dobija složenost, suvišnost i kašnjenje izveštaja i informacija. Ranije, ovakav način obrade podataka je bio prihvatljiv ali se u vremenu u kojem ljudi žive danas očekuje velika brzina obrade, dostupnost podataka u jednom minutu i njihova obrada. Upravo tu se oslikava jedna od najvećih prednosti *S/4 Hana-e*. Baza *Hana* koja podržava *S/4 Hanu* može da obrađuje i *OLTP* i *OLAP* podatke u isto vreme iz jednog modela podataka, tako da nije potrebno prebacivanje podataka iz sistema u upotrebi, u kome se vrše transakcije u poseban sistem za obradu podataka. To znači da se transakcije i aplikacije za izveštavanje pokreću iz istih tabela i da su podaci dostupni u realnom vremenu. Ovakav način pristupa obradi podataka i izveštavanju je pomogao preduzećima da upravljaju svojim poslovanjem na pravi način u neizvesnoj okolini današnjice i zbog toga se ova karakteristika baze *Hana* smatra jednom od najbitnijih. Podaci bitni za jedne od ključnih stvari kod proizvodnih preduzeća – upravljanje materijalom i zalihama kao i planiranje i upravljanje proizvodnjom, mogu se veoma lako pogledati u sistemu i doluke zasnovane na tim podacima doneti pravovremeno.

Posmatrajući Upravljanje materijalom(*MM) i* Planiranje proizvodnje*(PP)* ali i sve ostale module, prva stvar koja je suštinski izmenila način posmatranja podataka o kupacima i dobavljačima, je uvođenje pojma poslovni partner (engl. *Business Partner*). U *SAP ECC* verziji *Master* podaci kupaca i *Master* podaci dobavljača su morali da se beleže odvojeno. To znači da ako se neki poslovni partner u nekim poslovnim procesima ponaša kao kupac a u nekim kao dobavljač, njegovi podaci će se duplirati u *Master* podacima. U *S/4 Hana* su kupci i dobavljači objedinjeni u jednu ulogu a to je *Business* Partner [https://blogs.sap.com/2017/07/12/sap-s4hana-simple-logistic-material-master-data-changes/, datum pristupa 30.08.2023.]. Korišćenjem ovog pristupa moguće je centralno upravljati podacima za kupce i dobavljače. Time je postignuto da je transakcija sa šifrom *BP*, odnosno *Business Partner*, jedina tačka prikazivanja, promene i kreiranja *Master* podataka poslovnih partnera[1]. Takođe, transakciji *BP* je moguće pristupiti i

putem *Fiori* aplikacije. Sve transakcije vezane za dobavljače u *ECC*-u kao što su: *XK01, XK03, MK01, FX01,* su potpuno zastarele i sada se koristi transakcija *BP*. Ovo je jedna od bitnih stvari jer je ovo jedna od transakcija koja ne samo što postoji u *Fiori*-u već predstavljaju i novu transakciju u *GUI*-u, koja ranije nije postojala.

S/4 Hana je uticala na modul *PP* i to najviše u oblastima[http://www.kaartech.com/blog/2018/06/30/sap-s4hana-transformed-production-planning/,datum pristpa:30.08.2023.]:

- Skladišta;
- *MRP* oblasti;
- Pojednostavljeno snabdevanje;
- Proizvodna verzija.

Što se tiče skladišta, više nije dozvoljeno planiranje na tom nivou. Sa *S/4 Hana* verzijom, moguće je planiranje samo na *Plant* nivou ili na nivou *MRP* oblasti.

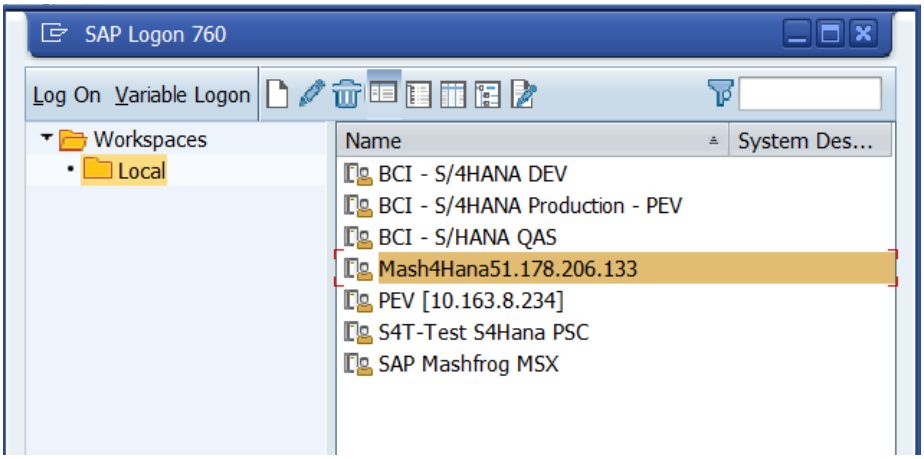
S/4 Hana je takođe, donela velike promene koje se odnose i na korisnički *Interface*. Na *ECC* verziji je postojao samo *GUI* a *S/4 Hana*, poseduje novi *Interface* koji se naziva *Fiori*. Ono što je u današnje vreme veoma bitno jeste korisničko iskustvo i to je jedan od glavnih razloga nastanka *Fiori-a*. Softver je jednostavan za upotrebu i glavni pokretači ovog razvoja su „pametni" telefoni i tableti koji se lako koriste i fleksibilni korisnički pristupi sistemu. Od korisničkog *Interface*-a se više ne zahteva da pruža maksimalnu funkcionalnost, već bolje korisničko iskustvo, koje stavlja fokus na potrošače. Fokus na stručnog korisnika sa korisničkim iskustvom sada je stvar prošlosti. Zato se softver mora prilagoditi i transformisati na način da pruža dobra korisnička iskustva a korisnički *Interface* je zadužen za to.

3. UNAPREĐENJE NASTALA U MODULIMA PLANIRANJE PROIZVODNJE I UPRAVLJANJE MATERIJALOM PRIMENOM APLIKACIJE FIORI

Kao što je navedeno, *Fiori* aplikacije su potpuno novi *Interface* koji pruža bolje korisničko iskustvo od *GUI Interface*-a i više je prilagođen korisnicima za upotrebu. Posmatrajući proizvodne module veoma bitna stvar je napredna analitika koja je omogućena ovim *Interface*-om i sve

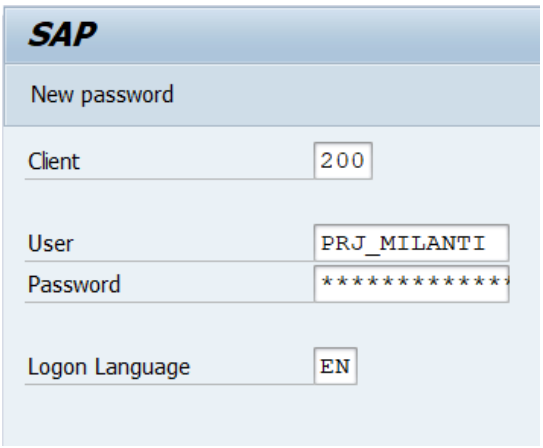
analitičke aplikacije koje preduzeću pružaju podršku u odlučivanju, kao i slikoviti prikaz trenutnog poslovanja.

Na *ECC*-u postojao je samo *GUI Interface*. *GUI* je program putem kojeg se pristupa *ERP SAP* sistemu i prilagođen je za upotrebu u različitim okruženjima. Kada se govori o *Windows* okruženju, *GUI* povezuje računar sa određenim sistemom. Da bi se pokrenuo *GUI, ERP SAP* nudi program *SAP Logon*, koji kada ga korisnik pokrene prikazuje dostupne sisteme. Ovo je unapred konfigurisano i dostupno korisnicima kako bi upravljali sistemima. Na Slici 1. prikazan *je SAP Logon.*

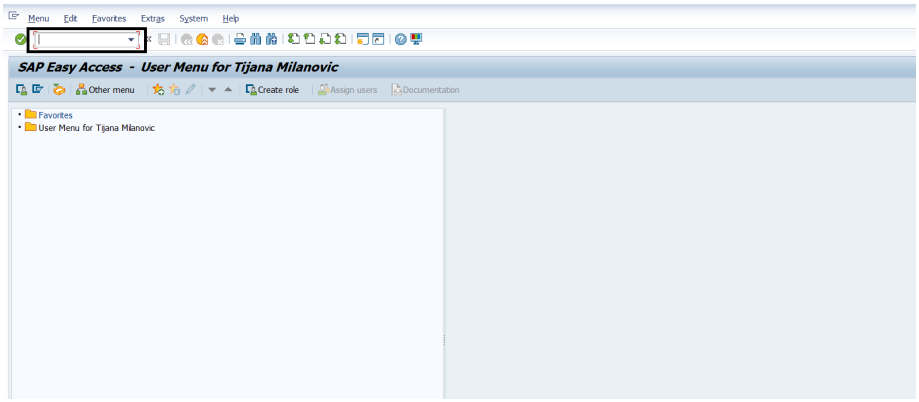
Slika 1.SAP Logon

Kada se odabere određeni sistem, potrebno je uneti korisničko ime i lozinku. Na Slici 2. je prikazano kako izgleda prijavljivanje na sistem putem *SAP Logon*-a.

Slika 2. Prijavljivanje na SAP sistem putem Logon-a

SAP Easy Access ekran je naziv za podrazumevani početni ekran *SAP* softvera. Leva strana sadrži hijerarhiju stabala dostupnih menija, a grafičku sliku na desnoj strani administrator postavlja centralno i nije moguće da bude promenjena od strane pojedinačnih korisnika. Na Slici 3. je prikazan *SAP Eassy Access* ekran jednog sistema.

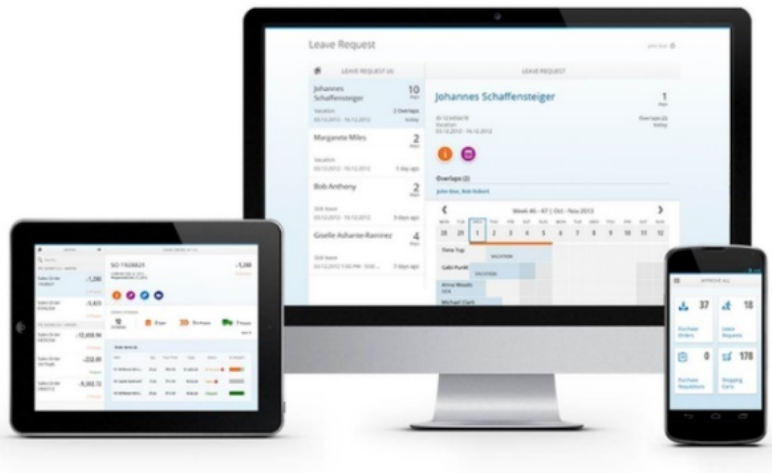

Slika 3. SAP Easy Access

Svaka funkcija u *ERP SAP* sistemu je povezana sa kodom transakcije. Šifra transakcije sastoji se od slova ili brojeva i unosi se u komandno polje koje je označeno na slici 3. Takođe, prikaz funkcija i transakcija za svaku funkciju može se dobiti ukoliko se u komandno polje ukuca šifra *SPRO* i na narednom ekranu odabere *SAP Reference IMG* ali se pomoću sifre transakcije automatski pokreće bilo koja transakcija i to je najlakši način kretanja po *ERP SAP* sistemu.

Sa dolaskom *S/4 Hana-e*, nastaje novi *Interface Fiori. SAP Fiori* nije novi softverski proizvod, već novi dizajnerski pristup koji je kreiran za *S/4 Hanu*. *GUI* je i dalje podržan i koristi se zajedno sa *Fiori* aplikacijama. Pored toga, postoje transakcije koje još uvek ne postoje u *Fiori*-u i za njih je potreban *GUI*. Takođe, u mnogim slučajevima jedna *Fiori* aplikacija može zameniti nekoliko pojedinačnih *GUI* transakcija i nije uvek odnos 1:1 kada se posmatraju ova dva *Interface-a* [https://www.sap.com/index.html, datum pristupa, datum pristupa: 30.08.2023].

Na Slici 4. je prikazan izgled *Fiori*-a, kao i to da se može prilagoditi velikom broju uređaja.

Slika 4. Fiori Aplikacije [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/ ,datum preuzimanja:30.08.2023.]

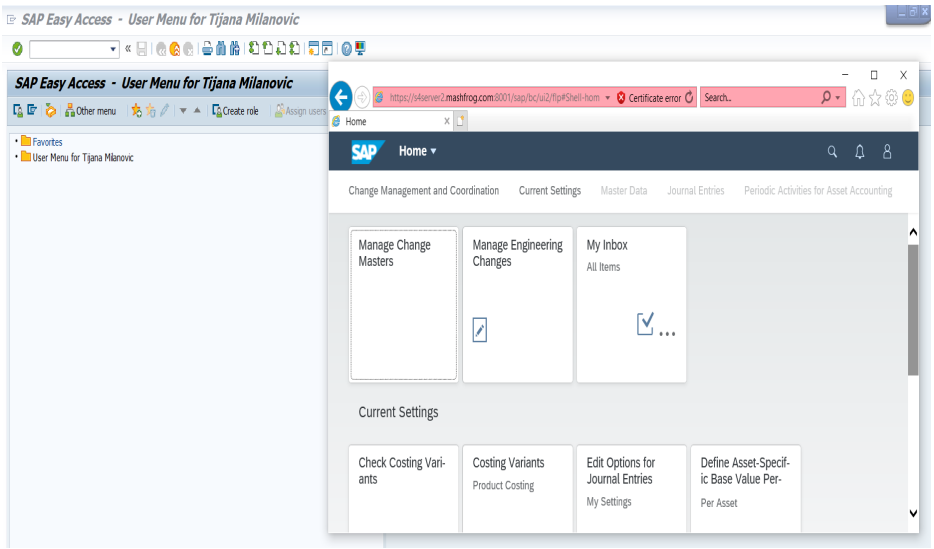
Ključni aspekti *Fiori* aplikacije su [10]:

- Mora da budu dostupni na bilo kom tipu uređaja;
- Fokusira se na funkcije posla, za razliku od složenog ekrana sa funkcijama za različite korisnike;
- Nude osnovne informacije korisniku koje su potrebne da bi završio posao;
- Zadatak se završava sa nekoliko klikova i promena ekrana;
- Aplikacije su intuitivne za upotrebu, potrebna je mala ili nije potrebna obuka;

- Može da se aktivira napredna analitika kao pomoć pri donošenju odluka u procesu.

Fiori se sastoji od tri vrste podaplikacije: transakciona aplikacija, analitička i *Factsheets* aplikacija. Transakciona aplikacija nudi pristup zasnovan na zadacima, kao što su promena, kreiranje, prikazivanje ili ceo proces. Analitičke aplikacije daju uvid u akciju i vizuelni pregled. Ovo je od velike pomoći preduzećima u praćenju podataka i poslovanju. *Factsheet* aplikacije pružaju mogućnost pretraživanja i istraživanja podataka, pružaju potpuni pogled na neki objekat i vezu tog objekta sa nekim drugim.

Prvi način pristupa *Fiori*-u je putem *GUI*-a pomoću transakcije */n/UI2/FLP*. *Fiori* se otvara pomoću *Internet Explorer*-a i na taj način se aktivira. Takođe, moguć je i pristup pomoću *URL* adrese, tako što će se korisnik direktno prijaviti na linku za *Fiori Launchpad* pomoću korisničkih podataka i takođe će se otvoriti *Fiori* na *Internet Explorer*-u. Na Slici 5. je prikaz ekrana koji se pojavljuje prilikom unosa transakcije.

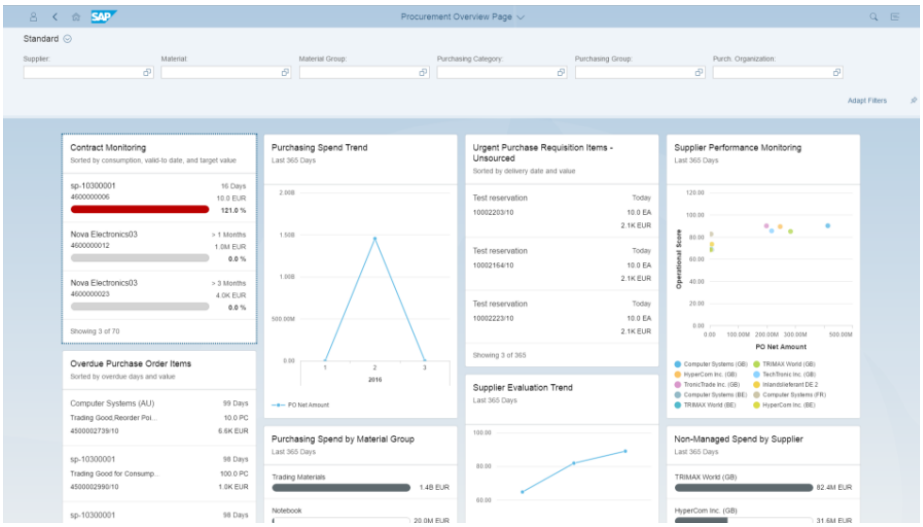

Slika 5. Pristup FIORI-u putem GUI-a

Na *S/4 Hana* verziji softvera, oba *Interface*-a su povezana i funkcionišu kao jedan. Sve promene koje se dese u *Fiori*-u automatski su se desile i u *GUI*-u i za neke transakcije je potpuno svejedno u kom će biti izvršene, dok su neke transakcije specifične za *GUI* ili *Fiori* i predstavljaju glavnu prednost *S/4 Hana-e.*

Na *S/4 Hana-i,* i *ECC*-u u *GUI*-u, sve transakcije imaju isti izgled i isto funkcionišu, sa par izuzetaka u kojima je došlo do promena. U najvećem broju slučajeva desile su se pozadinske, suštinske promene u sistemu koje je donela najnovija verzija *S/4 Hana*. Međutim, kada se koristi *Fiori*, postoje aplikacije koje su dostupne samo tu i nije im moguće pristupiti putem *GUI*-a, odnosno postoje slučajevi da ne postoji potpuno kompatibilna *GUI* transakcija za te aplikacije. Dok takođe, postoje slučajevi gde su neke *Fiori* aplikacije i *GUI* transakcije potpuno iste, tačnije imaju istu svrhu. Ono što čini *Fiori* aplikacije korisnijim korisnicima su analitika kojom se obrađuju i prikazuju rezultati, kao i dostupnost velikog broja grafičkog prikaza dobijenih podataka. Za module *PP* i *MM* postoji veliki broj analitičkih aplikacije koje pomažu u proceni nabavke materijala, gde se grafički prikazuje stvarna potreba, da li je potrebno pomeriti proces nabavke ili ga produžiti, sa kojim dobavljačem je najbolje poslovati, kakav materijal šalje dobavljač i sve to je grafički prikazano. U nastavku su prikazane neke od *Fiori* aplikacija koje su značajno unapredile funkcionisanje ova dva modula.

Procurement Overview aplikacija prikazuje najvažnije informacije i zadatke koje su trenutno relevantne za korisnika. Aplikacija se sastoji od skupa kartica koje se mogu menjati, premeštati, može se modifikovati izgled i redosled kartica po želji korisnika. Ova aplikacija pomaže da se korisnik usresredi na najvažnije zadatke i omogućava trenutnu akciju i podršku u procesu odlučivanja jer prikazuje najvažnije informacije rangirane prema važnosti. Na primer, ukoliko se posmatra kartica „Ugovori o kupovini“ može se videti datum isteka za svaki ugovor i potrošnja po određenom ugovoru. Prikazani su svi hitni zahtevi za kupovinu, istekli zahtevi za kupovinu, potrošnja koja se dešava prema određenoj grupi materijala. Ulaskom, odnosno klikom na neku od kartica dobija se drugi detaljniji pogled na određenu karticu [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1990')/S18OP,datum pristupa: 30.08.2023.]. Na Slici 6. je prikazan izgled *Procurement Overview* aplikacije.

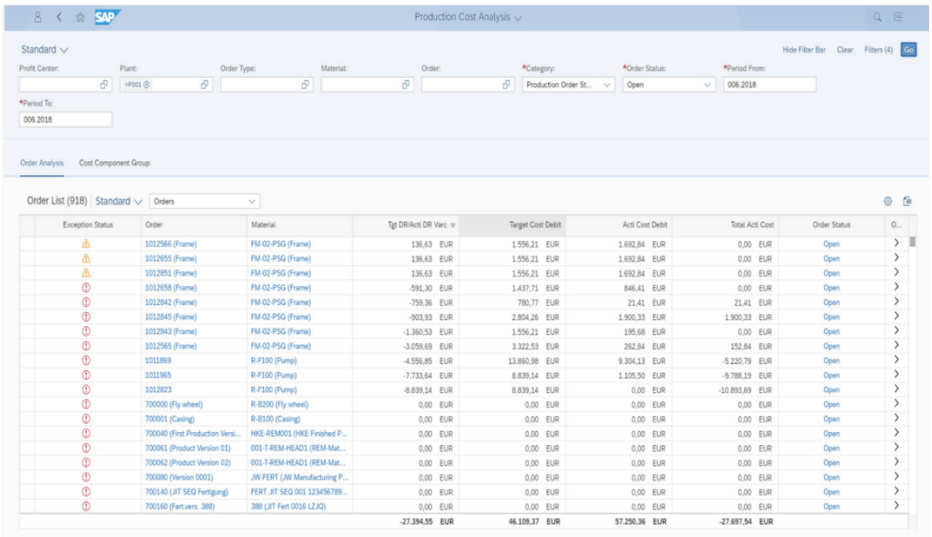
Slika 6. Procurement Overview aplikacija [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1990')/S18OP,datum preuzimanja: 30.08.2023.]

Takođe, jedna od veoma bitnih aplikacija za upravljanje proizvodnjom je Production Cost Analysis prikazuje ukupne troškove proizvodnje za proizvodne naloge. Omogućava da se brzo i lako dođe do podataka o troškovima svake komponente proizvoda. Takođe, moguće je identifikovati odstupanja, kako bi se ona kasnije otklonila i izvršile određene promene.

Ključne karakteristike aplikacije su [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1780')/S18OP ,datum pristupa:30.08.2023.]:

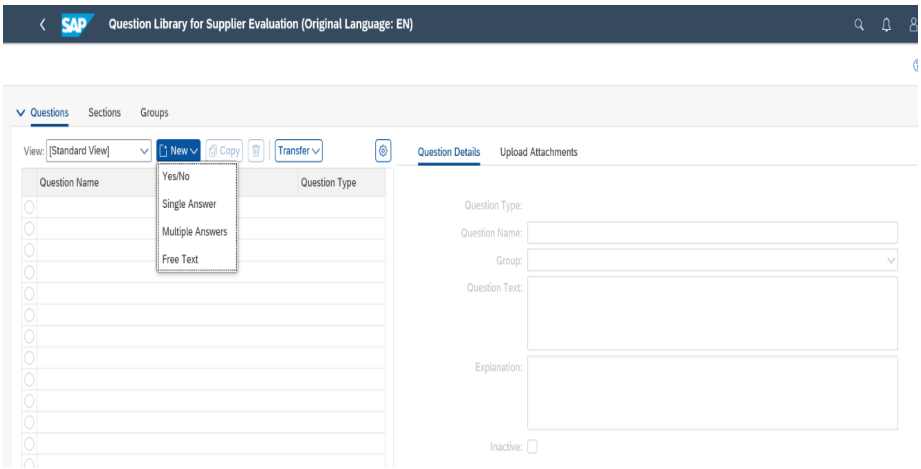
- Omogućava poređenje troškova na osnovu budžetskih troškova i stvarnih troškova na nivou porudžbine;
- Pruža detaljne troškove koji se mogu pregledati prema redosledu, transakciji i računu;
- Razlikuje i ističe izuzetne porudžbine;
- Omogućava pregled ciljnih troškova u trenutku prijema robe.

Na Slici 7. je prikaz ove aplikacije.

Slika 7. Production Cost Analysis aplikacija [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1780')/S18OP ,datum preuzimanja:30.08.2023.]

U proizvodnim preduzećima veliku ulogu imaju kupci i dobavljači, od kojih se preduzeće snabdeva robom ili kojima prodaje svoje proizvode. Ocena dobavljača je presudna za logistički proces jer ako neki kriterijum nije zadovoljavajući, na primer kvalitet, to bi moglo loše da utiče na ceo proces proizvodnje. *SAP* je kreirao nekoliko alata koji pružaju ocenu postizanja očekivanog kvaliteta i izvrsnosti dobavljača. Ovi alati omogućavaju ocenu dobavljača na osnovu raznih kriterijuma kao što su: vreme isporuke, razlike u ceni i isporučena količina. Pored toga, *S/4 Hana* dodaje novu funkcionalnost za poboljšanje ovog procesa a to je procena zasnovana na upitniku. Ovakav način ocenjivanja zahteva od menadžera da kreiraju upitnike koji sadrže Da/Ne odgovore, pojedinačne odgovore, pitanja sa više odgovora ili okvire za tekst kako bi korisnik imao više mogućnosti prilikom kreiranja upitnika. *Fiori* aplikacije koja se koristi za kreranje pitanja je *Manage Questions* [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1662')/S18OP, datum pristupa:30.08.2023.]. Potrebno je odabrati tip pitanja, takođe se može dodati dodatni tekst, kao što je prikazano na Slici 8. Kada se naprave pitanja sve se objedinjuje u jedan upitnik.

Slika 8. Aplikaicja Manage Questions[https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1662')/S18OP, datum preuzimanja:30.08.2023.]

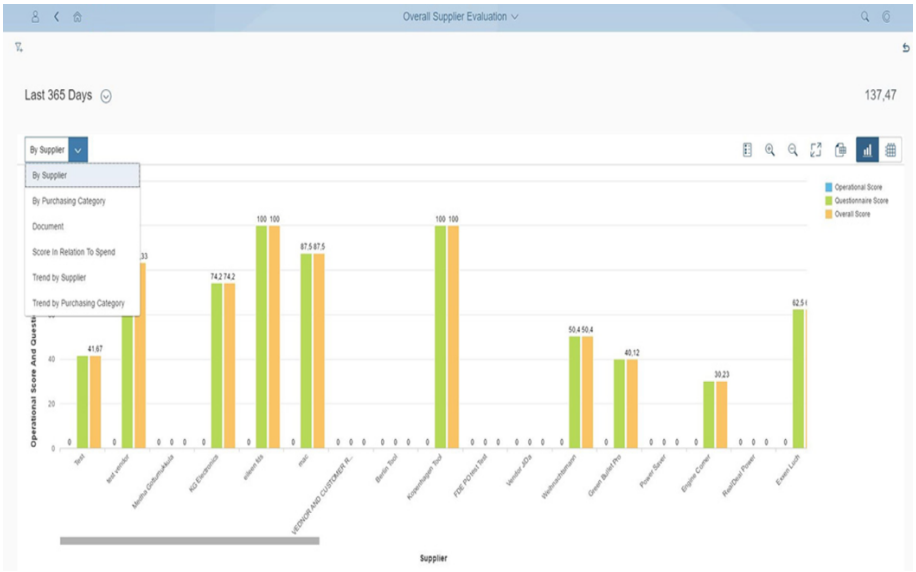
Potom, pomoću aplikacije za kreiranje upitnika koja se naziva *Manage Questionaires,* kupac može da kreira specifične upitnike u zavisnosti od informacije koju želi da prikupi, uredi upitnike, doda ili obriše pitanja, upitnicima dodeli kategorije, održava ukupni rezultat i upravlja upitnikom. U oceni dobavljača, strateški kupac šalje zahteve za ocenu dobavljača procenitelju, tražeći od njih da popune upitnike. Prvo se kreiraju pitanja a zatim se uključuju u jedan ili više upitnika.

Potom se pomoću prikaza aplikacije *Operational Supplier* prikazuje rezultat upitnika, po određenim kriterijuma i operativni rezultati ocena dobavljača.

Ova aplikacija omogućava ocenu dobavljača u preduzeću na osnovu operativnih rezultata i rezultata upitnika koji je sproveden. Rezultat se izračunava za prethodnu godinu, do dana posmatranja. Kombinuju se rezultati ponderisanih „čvrstih“ činjenica dostupnih iz različitih kriterijuma (cena, vreme, količina) i „mekih“ činjenica dostupnih iz rezultata upitnika. Pomoću ove aplikacije moguće je [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1662')/S18OP, datum pristupa:30.08.2023.]:

- Prikazati podatke o oceni dobavljača u obliku grafikona i u tabelatnom obliku, koji se dalje analiziraju;
- Rezultate podeliti putem *E-mail*-a ili sačuvati u *Excel* formatu.

Kao što je prikazano na Slici 9. moguć je prikaz ocena po dobavljaču, po *Purchasing* kategoriji, dokumentu i velikom broju drugih kriterijuma.

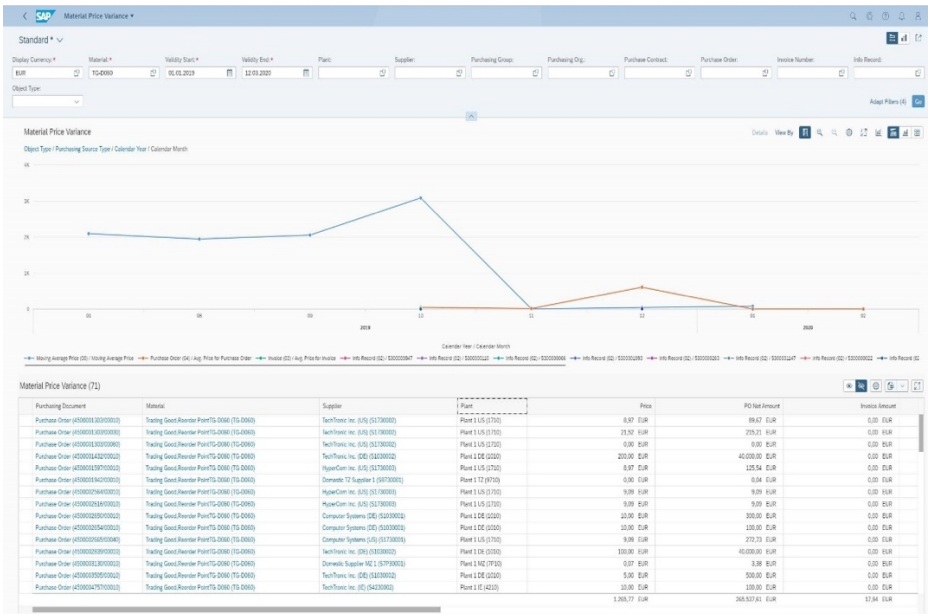

Slika 9. Ocena dobavljača (engl. Supplier Evaluation) [https://rodrigovieirasapsd.blogspot.com/2020/05/sourcing-procurement-in-sap-s4hana.html,datum preuzimanja: 30.08.2023.]

Još jedna u nizu bitnih FIORI aplikacija je Material Price Variance. Ova aplikacija se koristi ukoliko je potrebno analizirati cenovne razlike i poboljšati efikasnost upravljanja lancem snabdevanja [https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F3294')/S18OP, datum pristupa: 30.08.2023.]. Aplikacija pruža osnovne informacije o materijalu i može prikazati pokretnu prosečnu cenu tokom određenog vremenskog perioda, kao što je prikazano na Slici 10.

Pomoću ove aplikacije moguće je:

- Prikazati varijacije cene materijala za različita dokumenta o nabavci
- Analizirati varijacije cena za različita dokumenta o nabavci
- Analizirati podatke pomoću grafikona i tabela
- Bolje upravljati materijalima i donositi pravovremen odluke

Slika 10. Material Price Variance aplikacija [https://rodrigovieirasapsd.blogspot.com/2020/05/sourcing-procurement-in-sap-s4hana.html ,datum preuzimanja: 30.08.202.3]

4. INDIKATORI PERFORMANSI ZA POREĐENJE *INTERFACE-A GUI* I *FIORI*

Pojam performansa i pojam indikator performanse se razlikuju. Reč „indikator“ je nastala od latinske reči *indicare* i znači naglasiti [3]. Indikator je mera određene performanse i način na koji se ona meri [2]. Indikator pruža informaciju, kvalitativnu ili kvantitativnu o određenoj performansi.

Upravljati performansama za preduzeće znači upravljati ciljevima i strategijom preduzeća, odnosno sprovoditi upravljačke akcije. Da bi se performansama na pravi način upravljalo u preduzeću, potrebno je definisati indikatore performansi i načine na koje će se ti indikatori meriti i vrednosti koje će biti validne za poređenje rezultata. Još jedna od definicija je da upravljanje performansama predstavlja ključni

poslovni proces koji je neophodan za buduću dobrobit i prosperitet bilo kog preduzeća [4].

Postoji veliki broj indikatora performansi kojima je moguće porediti *Interface-e GUI* i *Fiori*. U nastavku rada su odabrani neki od indikatora performansi koji su prikazani u Tabeli 1.

Tabela 1. Odabrani indikator performansi za poređenje Interface-a GUI i *Fiori*

1.	Stepen *User-friendly* korisničkog iskustvo
2.	Broj izveštaja dobijenih jednom transakcijom iz modula *MM* i *PP*
3.	Procenat iskorišćenosti uređaja na kojima se može koristiti *SAP* softver
4.	Vreme potrebna za obuku za korišćenje *Interface-a*
5.	Vreme potrebno za izvršenje jedne transakcije
6.	Broj promena ekrana tokom rada jedne transakcije
7.	Broj klikova tokom rada u jednoj transakciji
8.	Broj popunjenih polja prilikom rada u jednoj transakciji
9.	Broj pristupa sistemu radi prilagođavanja sistema (eng. Customizing)
10.	Broj transakcije koje postoje u *Interface-u*

1. Stepen *User-friendly* korisničkog iskustva – Ovaj indikator performanse određuje koliko je korisnicima određeni *Interface* lak za korišćenje**.** *Fiori* je dosta lakši za korišćenje od *GUI*-a i kreiran je sa ciljem da korisnicima olakša korišćenje sistema.

2. Broj izveštaja dobijenih jednom transakcijom iz modula *MM* i *PP* – Ono što je veoma bitno za poslovanje su izveštaji i analitika. Najnovije verzije softvera stavljaju u fokus pružanje analitike korisnicima putem unapređenog *Interface-a*. Sa *Fiori Interface*-om se korisnicima daje mogućnost da se u sistemu u kojem se izvršavaju transakcije direktno generišu izveštaji, te nije potrebno da se prvo prikupe podaci, pa da ih eksportuju u poseban sistem za izveštavanja. Ovakvim pristupom se štede vreme i resursi i zbog toga je veoma bitno da vrednost ovog indikatora bude što veća.

3. Procenat iskorišćenosti uređaja na kojima se može koristiti *SAP* softver– Ovaj indikator pokazuje procenat iskorišćenosti uređaja na kojima se može koristiti *SAP*. *Fiori* se, pored *Web* stranice, može korisitit putem mobilnih aplikacija, što je veliki napredak za softver *SAP*.

4. Vreme potrebno za obuku za korišćenje *Interface*-a – Ovaj indikator pokazuje koliko je vremena potrebno za obuku u cilju savladavanja korišćenja određenog *Interface*-a.

5. Vreme potrebo za izvršenje jedne transakcije - Ovaj indikator pokazuje koliko je vremena potrebno da se izvrši jedna transakcija korišćenjem određenog Interfejsa

6. Broj promena ekrana tokom rada jedne transakcije – Ovaj indikator daje informacije o tome koliko se puta desi promena ekrana tokom jedne transakcije u jednom *Interface*-u.

7. Broj klikova tokom rada u jednoj transakciji - Ovaj indikator pokazuje koliko klikova je potrebno izvršiti na jednoj transakciji.

8. Broj popunjenih polja prilikom rada u jednoj transakciji – Ovaj indikator prikazuje broj polja koje treba obavezno popuniti prilikom obavljanja jedne transakcije pomoću određenog *Interface-a*.

9. Broj pristupa sistemu radi prilagođavanja sistema (eng. *Customizing*) – Mogućnost otvaranja *Customizing* dela i podešavanja putem određenog *Interface-a.*

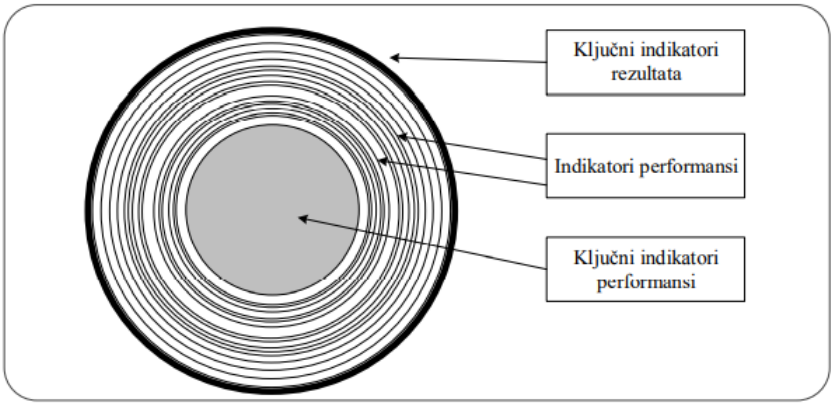
10. Broj transakcije koje postoje u *Interface-u* – Ovaj indikator pokazuje broj transakcija koji određeni *Interface* sadrži.

5. KLJUČNI INDIKATORI PERFORMANSI POREĐENJA *GUI* I *FIORI*

U modelu za upravljanje performansama se razlikuju indikatori performansi, ključni indikatori performansi i ključni indikatori rezultata. Ključni indikatori rezultata (eng. *Key Results Indicators – KRI*) daju informacije o ostvarenim rezultatima u određenom vremenskom periodu [2]. Indikatori performansi daju informacije o tome šta je potrebno uraditi kako bi se u budućnosti ostvario određeni nivo performansi, dok

ključni indikatori performansi pomažu da se aktivnosti upravljanja usmere tako da se unaprede ključne performanse [2].

Na Slici 11. je prikazana razlika između ključnih indikatora rezultata, indikatora performansi i ključnih indikatora performansi [2].

Slika 11. Razlika između ključnih indikatora rezultata, indikatora performansi i ključnih indikatora performansi [2]

Od svih prethodno navedenih indikatora peformansi kojima je moguće porediti *SAP Interface*, može se izdvojiti pet ključnih indikatori performansi, čiji detalja opis se nalazi u nastavku rada.

***KPI 1.* Procenat iskorišćenosti uređaja na kojima se može koristiti *SAP* softver (BU)**

KPI BU (Procenat iskorišćenosti uređaja na kojima se može koristiti *SAP* softver) pokazuje koji Interfejs ima veće mogućnosti u pogledu procenat iskorišćenosti uređaja na kojima se može koristiti softver. Neke softvere je moguće koristiti putem mobilnih aplikacija i to je jedna od najbitnijih elemenata kod jednog softvera i *Interface-a*, jer pruža dobro korisničko iskustvo.

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (1):

$$\mathbf{BU = BKU/BDU * 100\ [\%]} \tag{1}$$

Gde je:

- *BKU* – Broj uređaja koje je moguće koristiti sa datim *Interface*-om [2];
- *BDU* – Broj dostupnih uređaja za korišćenje *SAP* softvera [2].

Željena vrednost *BU* je što veća, odnosno 100 [%]. Što je vrednost ovog indikatora veća, iskorišćenost *Interface-a* je bolja i on se može koristiti na nekoliko uređaja.

KPI 2. Broj izveštaja dobijen jednom transakcijom iz modula *MM* i *PP* (IZV)

KPI IZV (Broj izveštaja dobijen jednom transakcijom iz modula *MM* i *PP*) pokazuje broj izveštaja koji mogu biti generisani jednom transakcijom kojima se analitički prikazuje određeni proces, njegov status i trenutno stanje.

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (2):

$$\mathbf{IZV = HL + IL \quad [kom]} \tag{2}$$

Gde je:

- HL- Broj izveštaja u *Header* nivou transakcije [kom];
- IL- Broj izveštaja u *Item* nivou transakcije [kom].

Željena vrednost je da IZV bude što veće, što oslikava analitičnost određenog *Interface*-a i izveštavanje koje je dostupno sa njim.

KPI 3. Vreme potrebno za izvršenje jedne transakcije (VIT)

KPI VIT (Vreme potrebno za izvršenja jedne transakcije) ukazuje na vreme koje će biti utrošeno na izvršenje određene transakcije u jednom *Interface-u*. Sastoji se od vremena ulaska u transakciju i vremena izvršenja transakcije.

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (3):

$$\mathbf{VIT = BSP + BST \ [s]} \tag{3}$$

Gde su:

- *BSP* - Broj sekundi potreban da se pokrene transakcija [s];
- *BSI* - Broj sekundi potreban da se izvrši transakcija [s].

Željena vrednost VIT je da bude što manja, odnosno, potrebno je da bude utrošeno što manje vremena na izvršenje jedne transakcije. *Interface* koji omogućava manje vreme izvršenja transakcija pruža bolje korisničko iskustvo. Brzina izvršenja transakcije predstavlja jednu od najbitnijih karakteristika nekog softvera jer korisnici žele brz softver.

KPI 4. Broj pristupa sistemu radi prilagođavanja sistema (eng. *Customizing*)– (CUST)

KPI CUST (Broj pristup sistemu radi prilagođavanja sistema) pokazuje mogućnost pristupa *Customizing* delu sistema, odnosno delu sistema u kome je moguće menjati *SAP* rešenje koje se isporučuje klijentu i podešavati funkcionisanje softvera.

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (4):

$$\mathbf{CUST} = \sum_{n}^{1-m} \boldsymbol{PK} \ \mathbf{[kom]} \qquad (4)$$

Gde je:

- PK – Pristup *Customizing* delu sistema, odnosno broj načina kojima se putem određenog *Interface*-a može pristupiti *Customizing* delu sistema [kom];
- n – Ima vrednost 1-m, gde je m maksimalan broj pristupa.

Željena vrednost je da CUST bude veća od 0 i da se *Customizing* delu sistemu može pristupiti putem tog *Inteface*-a.

KPI 5. Broj transakcije koje postoje u *Interface-u (TRANS)*

KPI TRANS (Broj transakcija koje postoje u Interface-u) pokazuje broj transakcija ili aplikacija koji postoje u određenom *Interface*-u. Broj transakcija pokazuje funkcionalnost softvera.

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (5):

$$\mathbf{TRANS} = \sum_{n}^{1-m} \boldsymbol{BT} \ \mathbf{[kom]} \qquad (5)$$

Gde je:

- BT – Dostupan broj transakcija ili aplikacija [kom];
- n – Ima vrednost 1-m, gde je m maksimalan broj transakcija.

Željena vrednost je da ovaj indikator bude što veći, jer veliki broj transakcija pokazuje dobru funkcionalnost nekog softvera i pruža mogućnost dobrog upravljanja putem softvera.

6. POREĐENJE INTERFACE-A *SAP GUI* I *SAP FIORI* U MODULIMA PLANIRANJE PROIZVODNJE I UPRAVLJANJE MATERIJALOM PRIMENOM KPI

Merenje vrednosti indikatora performansi je izvršeno na osnovu statističkih podataka preduzeća *SAP* ili na osnovu testiranja u sistemu.

KPI 1. **Procenat iskorišćenosti uređaja na kojima se može koristiti *SAP* softver *(BU)***

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (1) u prethodnom naslovu.

Za *GUI Interface* BU se izračunava na sledeći način:

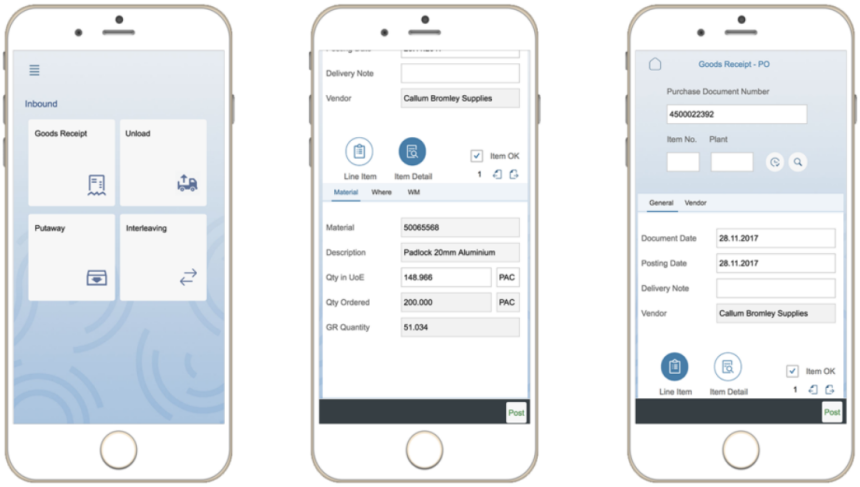
$$BU=1/2*100\ [\%]= 50\ [\%]$$

Za *FIORI Interface* BU se izračunava na sledeći način:

$$BU= 2/2*100\ [\%]=100[\%]$$

Rezultati merenja ovog indikatora pokazuju da je po broju uređaja koje je moguće koristiti bolji *Fiori* Interface. *Fiori Interface* je, pored standardne *web* lokacije koja se koristi, moguće koristiti i putem mobilnih aplikacija. *GUI Interface* pruža mogućnost korišćenja samo putem *GUI Netweaver*-a, bez dodatne mogućnosti korišćenja dodatnih uređaja i aplikacija. Dodatni uređaji i aplikacije pružaju bolje korisničko iskustvo i bolje pozicioniraju softver po mišljenju korisnika.

Na slici 12. je prikazano kako je moguće upravljati procesom prijema materijala korišćenjem Mobilne FIORI aplikacije.

Slika 12. Fiori aplikacije na mobilnom telefonu [https://www.avelon.be/news-blog/sap-screen-personas-versus-fiori,datum preuzimanja: 30.08.2023.]

KPI 2. Broj izveštaja dobijenih jednom transakcijom iz modula *MM* i *PP* (IZV)

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (2) u prethodnom naslovu.

Za *GUI Interface* IZV se izračunava na sledeći način:

$$IZV= 0+1=1$$

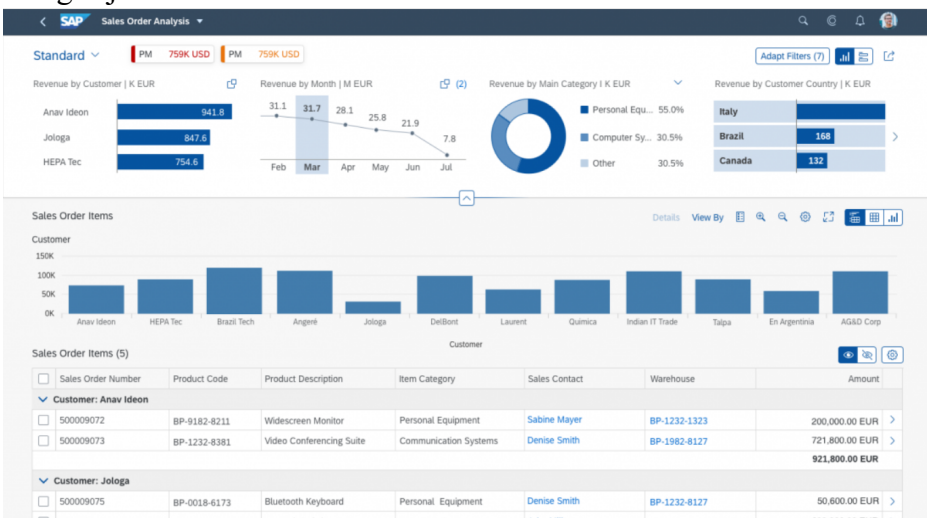
Za *FIORI Interface BU* se izračunava na sledeći način:

$$VR= 2+3= 5$$

Željena vrednost je da IZV bude što veći. U ovom slučaju, posmatrajući određenu transakciju u oba *Interface-a*, na osnovu dobijenih rezultata može se doći do zaključka da se putem *Fiori Interface-a* dobija veći broj izveštaja.

Zapravo, FIORI nam omogućava slikovito prikazane podatke po raznim parametrima u trenutnom vremenu. Na primeru na slici 13. je prikazano po kojim sve parametrima se može izvući izveštaj o prihodu od prodajnih naloga, prihodu po zemlji kupaca i po mnogim drugim

kategorijama.

Slika 13. Fiori aplikacija za upravljanje prodajnim nalozima[https://experience.sap.com/fiori-design-web/analytical-list-page/, datum preuzimanja:30.08.2023.]

KPI 3. Vreme potrebno za izvršenja jedne transakcije (VIT)

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (3) u prethodnom naslovu.

Za *GUI* VIT se izračunava na sledeći način:

$$VIT=0.2+39=39.2\ [s]$$

Za *Fiori* VIT se izračunava na sledeći način:

$$VIT= 5+66= 71\ [s]$$

Željena vrednost od VIT treba da bude što manja, odnosno, potrebno je da bude utrošeno što manje vremena na izvršenje jedne transakcije. Rezultat merenja ovog indikatora za navedena dva *Interface-a* daje informaciju o tome da je *GUI Interface* dosta brži od *Fiori*-a. Prikazano je da prva promenljiva, broj sekundi potreban da se pokrene transakcija, u slučaju *FIORI*-a ima dosta veću vrednost u odnosu na *GUI*. Takođe, vreme samog izvršenja transakcije u *FIORI*-u je dosta duže i zbog toga je po ovom indikatoru *Interface GUI* bolji.

KPI 4. **Broj pristupa sistemu radi prilagođavanja sistema (CUST)**

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (4) u prethodnom naslovu.

Za *GUI* CUST se izračunava na sledeći način:

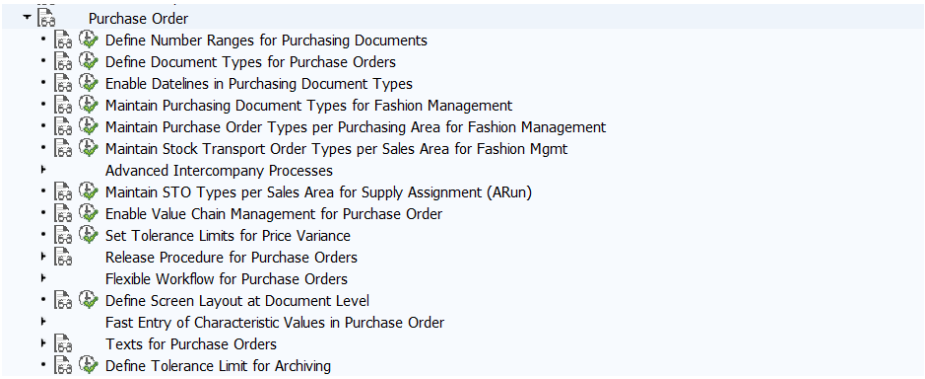
$$CUST = 2 \text{ [kom]}$$

Za *Fiori* CUST se izračunava na sledeći način:

$$CUST = 0 \text{ [kom]}$$

Željena vrednost je da CUST bude što veća, odnosno da se iz *Interface*-a veoma lako i brzo pristupa *Customizing* delu sistema. Rezultat merenja ovog indikatora daje informaciju o tome da je po ovom kriterijumu *GUI* bolji. Tačnije, dolazi se do zaključka da je *Interface Fiori* napravljen isključivo za krajnje korisnike i njihov rad u sistemu a ne za *SAP* konsultante koji prilagođavaju softver korisnicima, jer putem *Interface*-a *Fiori* nije moguće upravljati softverom i podešavati sistem. Putem *GUI Interface*-a moguće je na dva načina pristupiti *Customizing*-u, putem određene transakcije za deo koji je potrebno prilagoditi ili transakcije *SPRO* koja je univerzalna transakcija i otvara ceo *Customizing* deo.

Ovo je jedan veoma bitan aspekt razlikovanja ova dva *Interface*-a i toga kome su oni namenjeni i koja je svrha njihovog kreiranja. *Interface GUI* je namenjen i krajnjim korisnicima softvera i *SAP* konsultantima koji razvijaju rešenje za korisnika, dok je *Interface Fiori* namenjen najčešće krajnjem korisniku. Na slici 14. prikazan je Customizing deo Sistema na *GUI*-u koji se konkretno odnosi na podešavanje ključnih parametara vezanih za narudžbenice. Ovakva podešavanja nisu dostupna na Interface-u Fiori, što potvrđuje da je njegova namena isključivo za korisnike sistema.

Slika 14. Primer customizing-a na GUI-u

KPI 5. **Broj transakcije koje postoje u *Interface*-u *(*TRANS*)***

Formula za izračunavanje ovog *KPI* prikazana je izrazom (5) u prethodnom naslovu.

Za *GUI* TRANS se izračunava na sledeći način:

$$TRANS = 120\ 000\ [kom]$$

Za *Fiori* TRANS se izračunava na sledeći način:

$$TRANS = 1700\ [kom]$$

Željena vrednost je da ovaj indikator bude što veći. Po ovom *KPI* u prednosti je *GUI*. Ovo je još jedan dokaz da je *GUI Interface* koji je prilagođen kako konsultantima tako i krajnjim korisnicima. Ovaj *Interface* sadrži 120000 transakcija koje omogućavaju izvršavanje promena u sistemu i upravljanje i podešavanje sistema. Međutim, jako bitna stvar je da je *Fiori* grupisao nekoliko *GUI* transakcija u okviru jedne aplikacije i to je jedan od razloga što je broj *Fiori* transakcija znatno manji od broja *GUI* transakcija.

ZAKLJUČAK

Godinama *SAP* unapređuje svoje proizvode i olakšava poslovanje preduzećima. *S/4 Hana* je predstavila veliki pomak koji je *SAP* morao da napravi na tržištu koje se razvijalo velikom brzinom. Korisnici, u vremenu u kojem posluju, zahtevaju brzu realizaciju procesa, brzu obradu podataka, brze poslovanje i potreban im je softver koji će im to omogućiti. Klijentima je potrebno omogućiti pravovremeno obaveštavanje, bez bespotrebnog gomilanja podataka i softver koji će im pružiti dobro korisničko iskustvo i brzinu obrade.

SAP je prelaskom na *S/4 Hanu* sve to omogućio i napravio veliki pomak u odnosu na prethodne verzije. Najveću prednost predstavlja baza *Hana* na kojoj se zasniva ovo verzija rešenja.

SAP S/4 Hana je donela velike promene i unapređenja u modulima Upravljanje materijalom i Planiranje proizvodnje. Dala je mogućnost organizacije ova dva modula na integrisanoj bazi podataka *Hana*, koja pruža dobru organizaciju i integraciju podataka.

Jedna od najbitnijih predosti nove verzije *ERP SAP*, koja je predstavljena u radu je novi korisnički *Interface Fiori*. U radu je stavljen fokus na poređenje Interface-a *GUI* i *Fiori* pomoću za tu svrhu definisanih ključnih indikatora performansi. U sprovedenoj analizi, došlo se do informacija da je po određenim *KPI* bolji *Interface Fiori,* a po nekim *GUI,* međutim, od ključnog značaja je činjenica da je njihova namena dosta drugačija. *Interface Fiori* je više namenjen krajnjim korisnicima zbog analitičkog pristupa i dostupnih analitičkih podataka koji se mogu pružiti. Dok je za rad *SAP* konsultanata u *SAP*-u, *GUI Interface* od primarnog značaja.

U poslovanju savremenih preduzeća, korisničko iskustvo je nešto što je u fokusu svake delatnosti i preduzeća. Povratna informacija od korisnika o korisničkom *Interface* je od velike važnosti, jer on predstavlja prvi kontakt nekog korisnika sa softverom. Iz tog razloga je *SAP* sa svojom najnovijom verzijom veliku pažnju posvetio novom korisničkom *Interface*-u i zasigurno je da će se *Fiori* i dalje razvijati kako bi ispunio očekivanja savremenog poslovanja i sve bržih transakcija.

S/4 Hana predstavlja jedan potpuno novi pristup poslovanju, razvoju softvera i pristupu poslovanju. Preduzeća moraju biti spremna da odgovore na zahteve savremenih načina poslovanja, koja se menjaju u

skladu sa razvojem tehnologije. Kompanija *SAP* očekuje da će preduzeća koja koriste prethodne verzije *ERP SAP* softvera da pređu na *S/4 Hanu* do 2030. godine.

S/4 Hana je predstavljena kao dugoročno rešenje, ova verzija softvera će se još više razvijati u narednim godinama.

LITERATURA

[1] Akhtar, J. (2022) *Business partners in SAP S/4HANA*
[2] Atanasov, N. (2016). *Model za izbor adekvatnog skupa indikatora performansi u upravljanju proizvodnjom*, doktorska disertacija, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.
[3] Lečić-Cvetković, D., i Atanasov, N. (2015). *Upravljanje proizvodnjom i pružanjem usluga*, FON, Beograd.
[4] Mijatović, I. (2008). *Razvoj modela performansi i indikatora kvaliteta upravljanja poslovnim sistemom,* Doktorska disertacija, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.

[5] https://saplearninghub.plateau.com/icontent_e/CUSTOM_eu/sap/self-managed/ebook/S4H00_EN_Col14_v2/index.html
[6] https://blogs.sap.com/2017/07/12/sap-s4hana-simple-logistic-material-master-data-changes/
[7] https://www.sap.com/index.html
[8]https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1990')/S18OP
[9] http://www.kaartech.com/blog/2018/06/30/sap-s4hana-transformed-production-planning/
[10] https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/
[11]https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1990')/S18OP
[12]https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1780')/S18OP
[13]https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F1662')/S18OP

[14] https://rodrigovieirasapsd.blogspot.com/2020/05/sourcing-procurement-in-sap-s4hana.html
[15]https://fioriappslibrary.hana.ondemand.com/sap/fix/externalViewer/#/detail/Apps('F3294')/S18OP
[16] https://www.avelon.be/news-blog/sap-screen-personas-versus-fiori
[17] https://experience.sap.com/fiori-design-web/analytical-list-page/

Doc. dr.sc. Mujo Fišo[242]

DIGITALIZACIJA I ORGANIZOVANJE SAOBRAĆAJNE OPERATIVE ZA ODRŽAVANJE VOZNOG PARKA

DIGITALISATION AND ORGANIZATION OF TRAFFIC OPERATIVES FOR FLEET MAINTENANCE

SAŽETAK

Digitalne tehnologije su jedan od pokretača procesa razvoja privrede, a samim tim i saobraćajne grane. Podaci koji se razmjenjuju među raznim subjektima u sabraćajnom sistemu znači da se na ponudu i potražnju roba i usluga može odgovoriti u realnom vremenu, što dovodi do kvalitetnijeg korištenja resursa. Digitalne tehnologije smanjuju greške ljudskih resursa. Digitalne tehnologije mogu stvoriti multimidalni saobraćajni sistem u kojem se svi načini prevoza integrišu u jednu uslugu mobilnosti.

Jedan od problema sa kojima se susreću saobraćajne kompanija jeste ispravnost voznih jedinica kako bi u relanom vremenu imali maksimalno iskorištenje istih.

Predmet istraživanja jeste prezentovanje i shvatanje pojma i važnosti eksploataciono tehničkih pokazatelja voznog parka sa aspekta održavanja vozila drumskog Transporta, te uticaj digitalizacije i organizacije u ostvarivanju postavljenih ciljeva, razvoja i optimizaciji troškova kompanija drumskog transporta u Bosni i Hercegovini.

Rad predstavlja konkretan doprinos nauci u istraživanju oblasti drumskog transporta, veoma značajne u savremenom i privrednom ambijentu.

[242] Doc. dr.sc. Mujo Fišo, Internacionalni Univerzitet Travnik, Aleja Konzula-Meljanac bb, Travnik 72270, mail:mujo.f70@gmail.com

Ciljevi: u skladu s rezultatima analize, definisati pozitivni efekti koji će nastati boljim korištenjem naprednih tehnologija održavanja voznog parka;

Zaključak: Definisanje benefita funkcionisanja eksploataciono tehničkih pokazatelja rada voznog parka uvođenjem digitalizacije.

Ključne riječi: *saobraćaj, digitalizacija, vozni park, nove tehnologije.*

ABSTRACT

Digital technologies are one of the initiators of economic development process, and therefore the traffic branches. Data which are being exchanged between different entities in the traffic system means that the supply and demand of goods and services can be responded to in real time, leading to better use of resources. Digital technologies reduce human resource errors. Digital technologies can create a multimodal transport system in which all modes of transport are integrated into a single mobility service.

One of the problems faced by many transport companies is the correctness of the fleet in order to have maximum utilization of them in real time.

The subject of the research is the presentation and understanding of the concept and importance of exploitation and technical indicators of the fleet from the aspect of transport vehicles maintenance, and the impact of digitalization and organization in achieving goals, development and costs optimization of road transport companies in Bosnia and Herzegovina.

This study represents a concrete contribution to science in the road transport research field, which is very important in the modern and economic environment.

Objectives: in accordance with the results of the analysis, to define the positive effects that will occur with better use of advanced fleet maintenance technologies;

Conclusion: Defining the benefits of the functioning of exploitation and technical indicators inside fleet work by introducing digitalization.

Keywords: *traffic, digitalization, fleet, new technologies.*

JEL: L91

UVOD

Sektor uslužnih djelatnosti ima veliku ekspanziju u privredno razvijenim zemljama svijeta. Razloga za ekspanziju uslužnih djelatnosti ima mnogo. Evidentno je da se povećanjem dohotka po stanovniku i rastom životnog standarda povećava i učešće usluga u ukupnoj raspodjeli dohotka stanovništva i privrede. Također, višak slobodnog vremena stanovništva uzrokuje potražnju za uslugama kojima se zadovoljavaju potrebe za putovanjem, obrazovanjem, rekreacijom i drugo.

U sadašnjem trenutku razvoja, kompanije drumskog transporta se nalaze na razmeđu dostignutog stepena razvoja i dilema i opasnosti koje diktira njegova tržišna pozicija, nesigurnost transportnog tržišta kao i neizvjesnost stabilnog obavljanja djelatnosti i obezbjeđenja primarne egzistencije zaposlenim radnicima.

U sadašnjem trenutku razvoja, kompanije drumskog transporta se nalaze na razmeđu dostignutog stepena razvoja i dilema i opasnosti koje diktira njegova tržišna pozicija, nesigurnost transportnog tržišta kao i neizvjesnost stabilnog obavljanja djelatnosti i obezbjeđenja primarne egzistencije zaposlenim radnicima.

Korisnici usluga sve više traže savremene vidove održavanja voznog parka koje direktno utiče na sigurnost, a indirektno na odluku korisnika usluga, koji vid prevoza će odabrati. Neprekidna težnja, kako prevoznika, tako i proizvođača vozila je da se postojeći nedostaci održavanja vozila otklone ili ublaže, ali materijalne mogućnosti predstavljaju veliku kočnicu u uvođenju poboljšanja i inovacija jer se radi o potrebi zadovoljavanja većeg broja kriterija kao i njihovom stalnom poboljšanju.

Posmatrajući specifičnosti drumskog transporta, može se reći da su osnovni elementi ciljeva koji se postavljaju u prevozu putnika i robe tehnologija i tehničkih sredstava i ljudski resursi koji su grupisani u

podsisteme, jedinice, podjela unutar jedinica, kao i propisi koji regulišu unutrašnje odnose. [243]

1. TRANSPORTNI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI

Transport se, na sadašnjem nivou razvoja nauke, karakteriše kao veliki tehničko-tehnološki i ekonomski sistem koji omogućava izražavanje društvene i ekonomske egzistencije ljudi, koji svakodnevno dolaze u međusobne kontakte. On omogućava funkcionisanje veza među ljudima, privrednog života uspostavljanjem proizvodno-društvenih veza i odnosa između društvenih i ekonomskih subjekata. Ovi odnosi i društveni dodiri ne ostvaruju se uvijek neposredno. U okviru društva postoje organizacioni oblici društvene grupe i organizacije preko kojih se uspostavljaju međusobni proizvodni odnosi, odnosi između ljudi, odnosi unutar grupa, odnosi među grupama.

1.1. Analiza transporta sa aspekta tehničko-tehnološke funkcije sistema

Transport ima izuzetan značaj za razvoj privrede svake zemlje. Na određenom stepenu razvoja ljudskog društva počele su se javljati potrebe za prenosom materijalnih dobara i prevozom ljudi, što je uslovovalo pojavu transporta. Transport kao uslužna djelatnost ima specifičnu ulogu u funkcionisanju privrede i cjelokupnog društva. Bez sposobnosti transportnih kompanija, bilo cestovnog, željezničkog, vodenog ili zračnog transporta, da izvrše prevoz putnika na određeno, njima potrebno mjesto, nije moguće obaviti bilo kakvu djelatnost u društvu.

Transportna industrija je četvrta oblast materijalne proizvodnje koji predstavlja sastavni dio razvoja proizvodnih snaga i ima snažno povratno dejstvo u jedinstvenom procesu kružnog kretanja kapitala, jer „kružni tok kapitala izvršava se normalno samo dotle dok njegove različite faze prelaze jedna u drugu bez zastoja“.[244]

Uloga transporta u svakodnevnom životu pojedinca, grupe, privrednih subjekata, institucija i ostalih subjekata svake države i društva mnogostrana je i veoma značajna. Transport je djelatnost koja prožima sve ostale djelatnosti na čiji razvoj znatno utječe. Kretanje i prevoz ljudi i roba je u osnovi svake ljudske aktivnosti, i u znatnoj mjeri djeluje na efikasnost proizvodnje i društva u cjelini. Danas se život ne može

[243] Jusufranić, I., *Osnove drumskog Transporta,* Travnik 2007.

[244] Jusufranić, I., *Osnove drumskog Transporta,* Travnik 2007. str. 15

zamisliti bez savremenih vidova transporta i veza. Savremeni uslovi života, intenzivan razvoj privrede i društva stvaraju potrebu za novom, savremenom transportnom teorijom i novim, savremenijim oblicima tehnologije i organizacije transportnog procesa.[245]

Ekonomska teorija polazi od stanovišta da je transport jedna od osnovnih djelatnosti materijalne proizvodnje, jer „osim ekstraktivne, prerađivačke industrije i poljoprivrede postoji još i četvrta oblast materijalne industrije, koja također prolazi kroz različite stepene zanatskog, manufakturnog i mehaničkog rada, a to je transportna industrija (lokomotions industrie), bilo da transportuje ljude ili robu".[246]

Samostalnost transporta kao privredne djelatnosti ogleda se, prije svega, u tome što se, za organizaciju i izvršenje procesa transportovanja, angažuju posebna sredstva za proizvodnju i radna snaga. Angažovanje posebnih sredstava za proizvodnju, koja prema svom tehničkom karakteru ne zaostaju za najsavršenijim oruđima za rad u industriji, pokazuje da je transportna djelatnost samostalna, tehnički i organizaciono. Pored toga, transport se u okviru društvene podjele rada može jasno razgraničiti s ostalim privrednim djelatnostima. Njegovo mjesto je jasno određeno u procesu društvene reprodukcije, te je moguće uvijek tačno utvrditi od kojeg trenutka nastaje proces transportovanja kao samostalna privredna djelatnost i gdje se ona završava.[247]

Transport predstavlja organizovano kretanje transportnih jedinica na zajedničkoj mreži i ona je posljedica primijenjene tehnologije i potrebe za prevozom (transportom). transport nije privredna djelatnost i ne donosi ekonomsku korist, već izaziva štetu kroz utrošak energije za kretanje i kroz druge negativne efekte (ugrožavanje okoline, transportne nezgode, transportna zagušenost itd.)[248]

U literaturi transport se najčešće definiše sa stanovišta tehničkih karakteristika, promatranjem sredstava koja služe za obavljanje procesa

[245] Perišić, R. (1985) *Savremene tehnologije transporta – I.* Beograd

[246] Marx, K. *Teorija o višku vrijednosti*. Knjiga I. Od: Božić, V. i Novaković, S. (1999) *Ekonomija Transporta s elementima logistike.* Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.

[247] Marx, K. *Teorija o višku vrijednosti*. Knjiga I. Od: Božić, V. i Novaković, S. (1999) *Ekonomija Transporta s elementima logistike.* Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.

[248] Jusufranić, I., *Osnove drumskog Transporta,* Travnik 2007. str. 18

transporta. Međutim, nova shvatanja transporta pokazuju da se on definiše i sa stanovišta društvene podjele rada i ekonomskih funkcija transporta. U novoj američkoj literaturi, po pravilu, transport se posmatra kao posebna privredna djelatnost.

Transport utiče na razvijanje teritorijalne podjele rada. Cilj takve podjele rada, i na području jedne zemlje i u svjetskim razmjerama, jeste da se što bolje iskoriste postojeći prirodni uslovi, kao što su: izvori sirovina, energetska goriva, racionalno i bolje korištenje radne snage u pojedinim područjima i drugo. To u pojedinim regionima omogućava razvijanje proizvodnje onih materijalnih dobara za koje postoje optimalne mogućnosti i ostvarivanje veće produktivnosti rada.

Transport je jedan od važnih faktora privrede u zemljama Evropske unije, i prema svojoj funkciji i prema svom učešću u ključnim ekonomskim indikatorima. On kao djelatnost obuhvata približno 7% ukupne zaposlenosti i nacionalnog dohotka, apsorbuje gotovo 40% javnih investicija, troši blizu 28% energije, izaziva niz negativnih ekoloških efekata, različitog intenziteta po pojedinim transportnim granama i vidovima. U transportnim nesrećama na cestama godišnje pogine gotovo 50.000 osoba, a 1,6 miliona ljudi bude povrijeđeno.[249]

Osnove razvoja zajedničkog evropskog transportnog sistema utemeljene su Rimskim ugovorom iz 1957. godine. Potpisnice ugovora (Francuska, Zapadna Njemačka, Italija, Belgija, Holandija i Luksemburg) željele su ukloniti prepreke slobodnom kretanju ljudi, roba, usluga, rada i kapitala, te ubrzati integraciju tog važnog evropskog privredno najrazvijenijeg područja.

Od godine potpisivanja, evropski transportni sistem se ubrzano razvija. Uvodi se mnogo mjera i podsticaja u stvaranju jedinstvenog tržišta transportnih usluga. U skladu s tim razvitkom, neophodno je bilo utvrditi pravnu regulativu, te bilateralnim sporazumima između susjednih zemalja regulisati važna pitanja odvijanja transporta između dviju zemalja. Uporedo s tim počeli su se uspostavljati multilateralni sporazumi koji su istu materiju regulisali konvencijama, protokolima, sporazumima i deklaracijama. U tim oblicima usvajale su ih zainteresovane zemlje da bi prevoz ljudi, roba i vijesti bio što jednostavniji unutar evropskih i izvanevropskih zemalja.

[249] Međunarodni okrugli sto: *Platforma realizacije Koridora 5-C.* Sarajevo. 2007.

Evropska transportna politika formulisala je razvojni cilj, koji je težio razvijanju takvog transportnog sistema koji bi omogućio efikasno zadovoljenje potreba za prevozom, na visokom nivou kvaliteta usluga, i uz što manje negativnog uticaja na okoliš.

Implementacija Sporazuma o Evropskoj uniji, usvojenog u Maastrichtu, označava važnu prekretnicu i u evoluciji transportnog sistema, kada je riječ o izgradnji unutrašnjeg tržišta eliminacijom regulacijskih prepreka. Nova koncepcija osigurava adekvatno funkcionisanje zajedničkog transportnog sistema, zasnovanog na unutrašnjem tržištu, na kojem je potrebno eliminisati sva preostala ograničenja.

Razvoj transportnog sistema i transportnog tržišta u Bosni i Hercegovini može se posmatrati kroz više faza, te u različitim društveno-ekonomskim uređenjima. Do 1945. godine možemo konstatovati da transportni sistem ustvari nije ni postojao. Do ovoga perioda, transportni sistem odlikovao se uskom strukturom i nerazvijenošću, a transportno tržište ustvari nije ni postojalo.

U poslijeratnom periodu, sve do polovine pedesetih godina prošlog vijeka, intenzivno se pristupilo obnovi i izgradnji novih transportnih infrastrukturnih objekata, posebno unutar željezničkog transporta.

U periodu intenzivne obnove industrijskih kompleksa pristupilo se i razvoju svih vrsta transporta. I dalje se najviše ulagalo u željeznički transport, ali se počinje razvijati i zračni, a posebno cestovni transport. Razvoj zračnog i cestovnog transporta, uz stagnaciju željezničkog, posebno je evidentan početkom šezdesetih godina, i takav trend nastavlja se do danas. Modernizacija putne mreže, razvoj automobilske industrije, niske cijene energenta pogoduju ekspanziji cestovnog transporta, zbog čega se na kraju učešće željezničkog transporta svake godine drastično smanjuje.

1. 2. Karakteristike transportnih sistema u BiH

Osnovne karakteristike transportnog sistema ogledaju se u činjenici da se on sastoji od transportne infrastrukture, prevoznih sredstava, kadrova i organizacije sistema. Moderni transportni sistemi predstavljaju visok stepen integracije cjelokupne djelatnosti i počivaju na sveobuhvatnim prethodnim istraživanjima, naučnim tehno-ekonomskim podrškama, kojima se definiše i zahtijeva skladno funkcionisanje svih podsistema do

perfekcije, ekonomska održivost i tehnološka racionalnost. Većina teoretičara u visokorazvijenim zemljama smatra da se efikasnost jedne privrede može mjeriti razvijenošću i efikasnošću sistema transporta, odnosno transportnog sistema. Zapravo, u transportnoj teoriji formiraju se mišljenja da je savremena privreda sve više zavisna od savremene tehnologije Transporta, jer što je jedna privreda razvijenija, to je proizvodnja i potrošnja robe više zavisna od funkcionisanja transporta.[250]

U literaturi[251] se navodi da su u transportu prisutne sljedeće osnovne ekonomsko-eksploatacijske karakteristike, a koje se ispoljavaju kao:

- transportna sposobnost, odnosno kapacitet prevoza;
- brzina prevoza;
- sigurnost prevoza;
- urednost i tačnost u obavljanju prevoza;
- mogućnost prilagođavanja potrebama prevoza;
- ekonomičnost, odnosno cijena prevozne usluge.

Kompatibilnost sa transportnim sistemom Evropske unije podrazumijeva integralnu povezanost i međusobnu usklađenost transportnih podsistema. O ovoj činjenici se u prethodnom periodu malo ili nimalo nije vodilo računa. Naprotiv, zanemarujući utvrđene i na primjerima Zapadne Evrope testirane elemente globalne transportne politike, koja kao osnovno pravilo podrazumijeva skladan razvoj svih dijelova podsistema, vodeći računa o komparativnim prednostima svakog vida transporta i njegove ukupne društveno-ekonomske verifikacije, u Bosni i Hercegovini su se razvijali nezavisni podsistemi. Zbog toga danas imamo transportnu funkciju u državi koja ničim nije integrisana (makar na dodirnim područjima) u racionalan transportni sistem, sa svim nedostacima takve neorganizovanosti, neplanskog i stihijskog razvoja, kao što su: neracionalnost, visoko učešće transportnih troškova u bruto nacionalnom dohotku (GDP), niski tehnički standardi, loš kvalitet usluge, bespoštedna, nelojalna konkurencija, crno tržište itd. Daljnja degradacija transportnog sistema Bosne i Hercegovine posebno je bila intenzivna u poslijeratnom periodu, s potpunim odsustvom bilo kakve smišljene strategije razvoja kojom bi se dali okviri održivog razvoja ove privredne grane. Na taj način, ovakvim aktivnostima uzrokovani su određeni problemi prostornog razvoja, koji u procesu

[250] Perišić, R. (1985) *Savremene tehnologije transporta – I.* Beograd, str. 27.
[251] Ibidem

planiranja zahtijevaju definisanje jasnog koncepta osnova transportne infrastrukture. Osim toga, parametri koji nisu usko funkcionalno-tehnički, kao što je prostorno planiranje, uticaj na okoliš, sociološki procesi i slično, postaju sve značajniji ograničavajući kriteriji za definisanje cjelovitog transportnog sistema. Zbog toga, transportni sistem nije samo vrsta komunikacija ljudi i transport tereta, već veoma značajno sredstvo za stvaranje opštih preduslova održivog razvoja i stabilnog funkcionisanja privrede i društva u cjelini.

1.2.1. Drumski transport

Nesumnjivo je da je cestovni transport najstariji vid transporta. Njegov početak dovodi se u vezu s pronalaskom točka koji historičari smatraju početkom civilizacije. Ipak, nastanak savremenog cestovnog transporta evidentan je krajem XIX i početkom XX vijeka.

Drumski transport raspolaže specijalnim vozilima za prevoz pojedine vrste robe, zbog čega roba ne zahtijeva posebna pakovanja, pa se time postiže ušteda u ambalaži i pakovanju.[252] Tehničku osnovu za razvoj cestovnog transporta osigurao je pronalazak motora s unutrašnjim sagorijevanjem i njegova primjena u proizvodnji cestovnih prevoznih sredstava. Mala i lahko pokretna prevozna sredstva brzo su osvojila prostore na svim kontinentima ove planete. Pronalazak motora s unutrašnjim sagorijevanjem, prvi put u historiji čovječanstva, omogućava konstruisanje automobila kao prevoznog sredstva cestovnog transporta. Usavršavanje prevoznih sredstava u transportu nastavlja se proizvodnjom guma punjenih zrakom, koje omogućavaju bolje kretanje cestovnih motornih prevoznih sredstava.

Pred naučnike je postavljen zadatak da konstruišu prevozno sredstvo koje će biti brzo, ekonomski korisno i prilagođeno ljudima za svakodnevnu upotrebu. Automobil, kao motorno vozilo namijenjeno za prevoz putnika i robe, stekao je visok stepen upotrebne vrijednosti u svakodnevnom životu ljudi, privrede i društva u cjelini.

Vrijeme od pronalaska motora s unutrašnjim sagorijevanjem do početka tridesetih godina prošlog vijeka, uzima se kao period uvođenja ovog

[252] Perišić, R. (1985) *Savremene tehnologije transporta–I.* Beograd,

pogonskog sredstva u transportni sistem. Nakon toga, a posebno poslije Drugog svjetskog rata, nastupa period intenzivnog razvoja ovog vida transporta.

2. SAVREMENI OBLICI ORGANIZOVNJA DRUMSKOG TRANSPORTA

Osim toga, vozila koja se trenutno nalaze u organizaciji trebaju biti kvalitetno upravljana,
odnosno organizacija treba voditi računa o preventivnom održavanju i održavanju optimalne
pouzdanosti kako bi organizacija mogla ostati konkurentna.

Kompanije koje posjeduju vozni park susreću se s brojnim izazovima. Što su vozila starija, to i njihova pouzdanost pada, odnosno njihpvi troškovi rastu. Osim toga, vozila koja se trenutno nalaze u organizaciji trebaju biti kvalitetno održavana. Odnosno treba voditi računa o preventivnom održavanju i održavanju optimalne pouzdanosti kako bi organizacija ostala konkurentna.

Imajući u vidu velike troškove održavanja vozila drumskog transporta, rad treba dati doprinos, prvenstveno razvoju segmenta transporta i održavanja vozila.

Neophodno je izvršiti digitalizaciju Upravljanja sistemom održavanja voznim parkom. U predmetnom slučaju neophodna su programska rješenja,a koja sam okarakterisao kao: *INFO PANEL i KARTON VOZILA*, mogu se koristiti u svim preduzećima drumskog transporta, kao i preduzećima koja imaju vozni park i održavanje voznih jedinica. U daljem tekstu ću pojasniti svrhu i prednosti navedenih Programa.

- Pristup programu INFO PANEL treba biti omogućen šifrom i lozinkom.
- Po ulasku u program otvaraju se sljedeće mogućnosti i rad na:
  1. Operatori
  2. Vrijeme prije radnog zadatka - prevoza
  3. Organizacione jedinice
  4. Marke i Tipovi vozila
  5. Mjesečni planovi
  6. Panel

7. Pregled poruka
8. Pregled naloga (aktiviranje – deaktiviranje)
9. Pregled naloga za period (završeni - arhiva)
10. Pregled raspoloživosti vozila

- Ulaskom u PANEL otvaraju se sljedeće mogućnosti:
  1. Vidi operacije izabranog naloga
  2. Vidi ugrađene dijelove izabranog naloga
  3. Sve dosad rađeno na vozilu
  4. Sve ugrađeno na vozilu
  5. Najavljene popravke
  6. Troškovi vozila
  7. Prijava nedovršenih poslova
  8. Vozila na kojima ima nedovršenih poslova
  9. Nedovršeni nalozi – svi
  10. Ostali pregledi
  11. Opremljenost vozila
  12. Nalozi drugim organizacionim jedinicama

U daljem tekstu slijedi pojašnjenje svakog modula:

1. Operatori – svi zaposlenici koji imaju pristup programu, admistrator dodijeli korisničko ime i lozinku sa ovlaštenjima za radno mjesto koje imanovani obavlja, jer svi uposlenici nemaju pristup svim podacima, a sve u cilju bržeg i operativnijeg posla.
2. Vrijeme prije radnog zadatka - prevoza - administator fiksira vremenski period poslije kojeg će svi operatori zvučnim i vizuelnim signalom biti upozoreni za koliko vremena vozilo ide na obavljanje radnog zadatka, kako bi svi u roku izvršili svoje obaveze ili na vrijeme obavijestili službu transporta da nisu u mogućnosti izvršiti popravku vozila.
3. Organizacione jedinice – u zavisnosti od veličine preduzeća i same organizacija ima mogućnost za neovisan rad više organizacionih jedinica ili trećih lica.
4. Marke i Tipovi vozila – modul za ažuriranje Marke i Tipova vozila koji se nalaze u voznom parku.

5. Mjesečni planovi – mjesečni planovi utroška rezervnih dijelova i potrošnog materijala pojedinačnii za sve organizacione jedinice, a sve u cilju svakodnevnog praćenja izvršenja plana.
6. Panel - glavni meni za rad svih operatora na kojem se vidi: broj radnog naloga, garažni broj (svi podaci moraju biti fiksirani za garažni broj jer se registarski brojevi mijenjaju), registarski broj vozila, organizaciona jedinica kome pripada vozilo, u kojoj se radionici nalazi vozilo, datum i vrijeme otvaranja radnog naloga, automatski imamo pregled zadržavanja vozila u radionicama u danima, satima, rok popravke vozila, prioritet popravke – najodgovorniji u Održavanju određuje prioritete popravke, a sve u zavisnosti od vremena polaska vozila na obavljanje poslova, a koju evidentira kontrolor TI vozila, trebovanje materijala, prihvatanje zahtjeva za popravku (da/ne), urgencija za popravku koju evidentira transportna služba, svaka izmjena na Panelu se evidentira u porukama sa desne strane, a koju vide svi operatori.
7. Pregled poruka
8. Pregled naloga (aktiviranje – deaktiviranje)
9. Pregled naloga za period (završeni - arhiva)
10. Pregled raspoloživosti vozila

- Ulaskom u PANEL otvaraju se sljedeće mogućnosti:
  1. Vidi operacije izabranog naloga - redni broj operacije, šifra operacije, naziv operacije, količina i norma, također, evidencija zaposlenika koji je obavljao određenu operaciju za normom sati za istu. Ukoliko izvršimo dva puta klik na pozicioniranu operaciju, automatski će na ekranu biti samo ta operacija za cijeli vijek vozila.
  2. Vidi ugrađene dijelove izabranog naloga – naziv artikla, ID artikla, broj radnog naloga, datum razduženja u magacin, stanje tahografa km, količina, cijena i ukupna cijena. Također, ukoliko izvršimo dva puta klik na pozicionirani artikl, automatski će na ekranu biti samo taj artikl za cijeli vijek vozila.
  3. Sve dosad rađeno na vozilu - prikaz svih operacija za životni vijek vozila, naziv operacija, broj radnog naloga, datum i vrijeme završetka operacije, stanje tahografa, norma po

operaciji i izvršioc za pojedinačne operacije sa norma satima.

4. Sve ugrađeno na vozilu - naziv artikla, ID artikla, broj radnog naloga, datum razduženja u magacin, stanje tahografa km, količina, cijan i ukupna cijena. Također, ukoliko izvršimo dva puta klik na pozicionirani artikl, automatski će na ekranu biti samo taj artikl za cijeli vijek vozila.
5. Najavljene popravke – vremensko planiranje popravke vozila.
6. Troškovi vozila – prikaz ukupnih dosadašnjih troškova rezervnih dijelova, potrošnog materijala i radnih sati za svako vozilo pojedinačno.
7. Prijava nedovršenih poslova - broj radnog naloga, datum i opis prijave. Navedeni nedostatak se uvijek pojavi na ekranu prilikom otvaranja novog radnog naloga za pomenuto vozilo, sve dok se ne izvrši popravka.
8. Vozila na kojima ima nedovršenih poslova – pregled svih vozila na kojima ima nedovršenih poslova, garažni broj, registarski broj, broj radnog naloga i datum otvaranja radnog naloga.
9. Nedovršeni nalozi – pregled svih radnih naloga koji nisu u potpunosti završeni.
10. Ostali pregledi – pregled urađenih operacija za sva vozila, pregled ugrađenih dijelova za period, pregled ugrađenih dijelova po izavranom artiklu za sva vozila, pregled ugrađenih dijelova po klasifikaciji za sva vozila, pregled vozila, pregled završenih radnih naloga, pregled neaktivnih radnih naloga, prijava najave radova u servis (broj najave, garažni i reg. broj, opis najave i rok završetka popravka), pregled troškova za sva vozila, za izabrano vozilo, za određene marke vozila, za treća lica.
11. Opremljenost vozila – pregled i ažuriranje : klima, WC, kafe aparat, mikrofoni, monitori, DVD, MP3, kamere, agregati, šoferšajbe, frižider, vebasto. Svakog trenutka imamo izvješta po: ugrađeno ispravno, ugrađeno neispravno i nije ugrađeno. Transport daleko lakše mošee vršiti rezervaciju kapaciteta sa pojedinim traženim parametrima.
12. Nalozi drugim organizacionim jedinicama – datum naloga, vrijeme, datum i veijeme završetka zadatka.

3. ZAKLJUČAK

Digitalizacija u industrijskim preduzećima znači transformaciju industrijskih preduzeća u digitalnu transformaciju. Kada se posmatra saobraćajno preduzeće, digitalizacija treba da doprinese otklanjanju svih prepreka na putevima odvijanja transporta, saobraćajnih nesreća, smanjenju troškova održavanja eksploatacije voznog parka. Osnov digitalne digitalizacije, odnosno digitalizacije u ekonomiji su podaci, iz kojih slijede investicije i kvalitetnija rješenja. Sektor saobraćaja odgovara za hitnu potrebu za sigurnijim, efikasnijom i održivim saobraćajem. Posljedica te transformacije izuzetno su velike prilike u društvenom i privrednom smislu, a koje se moraju iskoristiti kaako bi građani i preduzeća imali koristi od te transformacije.

Komunikacija između vozila, s infrastrukturom i drugim učesnicima u drumskom saobraćaju ključna je i za povećanje sigurnsti vozila i njihovu punu integraciju u cjelokupni saobraćajni sistem.

Sve navedeno će doprinijeti razvoju saobraćaja, budući da talas tehnoloških inovacija i poslovnh modela dovodi do sve veće potražnje za novim uslugama. Nema nikakve bojazni da će digitalizacija i inovacije ugroziti opstanak današnjih i budućih generacija.

Veliki dio prevoničkim kompanija/preduzeća nema adekvatnu funkciju servisno-tehničke organizacije u službi održavanja voznog parka. A samim tim da imaju veoma loš koeficijent tehničke ispravnosti vozila i da je potrebna nova organizacija i primjena novih tehnoloških dostignuća kako bi ista bila na zadovoljavajućem nivou.
Implemantacija digitalizacije i organizovanje saobraćajne operative za održavanje voznog parka uveliko će pospiješiti boljem i kvalitetnijem exploatisanju voznih jedinica.

Sporo provođenje privrednih reformi, kao i neusklađenost postojećih propisa negativno utiču na ambijent privređivanja u oblasti transporta.

Digitalizacijom servisno-tehničke komponente organizovanja drumskog transporta pokazuje bolju iskorištenost zaposlenih, veći koeficijent tehničke ispravnosti voznog parka, bržu i kvalitetnu informaciju na svim nivoima održavanja i saobraćaja.
Digitalizacija povećava efikasnost, smanjuje troškove održavanja, te sa manjim brojem voznih jedinica kompanije drumskog transporta mogu obavljati postavljene zadatke.

Primjena utvrđivanja tehničke ispravnosti u praksi, kao i teoretske spoznaje važnosti značaja primjene tehničke ispravnosti kao segmenta održavanja motornih vozila može da ukaže na sljedeće zaključke:

- *korištenje objektivnih metoda za utvrđivanje tehničke ispravnosti motornih vozila pruža mogućnost što efikasnijeg, bržeg, tačnijeg i pouzdanijeg utvrđivanja stanja motornog vozila u bilo kom trenutku vremena,*
- *pravovremeno dobijanje informacija o tehničkoj ispravnosti motornih vozila u određenom trenutku vremena je od neprocjenjive važnosti za postupke koji slijede nakon ispitivanja, odnosno u postupcima održavanja motornih vozila,*
- *primjena savremenih naučno-tehničkih dostignuća u cilju unapređivanja kvaliteta ispitivanja odnosno primjena elektronskih, kompjuterskih orijentisanih ispitnih sistema kod kojih se koriste spoznaje vještačke inteligencije i ekspertnih sistema, idu u pravcu intenzivnog razvoja savremenih automatizovanih ugrađenih ispitnih sistema, koji će na bazi neprekidnog nadzora nad radom kompletnog motornog vozila i njegovih vitalnih dijelova, davati naloge ili instrukcije za sprovođenje postupka tehničkih pregleda koji su optimizirani po sadržaju i periodičnosti.*
- *Neophodna svakodnevna edukacija zaposlenika koji rade na održavanju voznog parka, te edukacijom ići u korak sa novom tehnologijom održavanja.*

S obzirom na zahtjev svakog poslovnog sistema da se poslovanje tretira kao prirodna cjelina, a ne kao skup izolovanih aktivnosti, osnovni zahtjevi poslovnim informacionim sistemima i primjene nove tehnologije i digitalizacija za održavanje voznog parka, koji kroz informacioni sistem treba da osigura normalno funkcionisanje službe održavanja vozila drumskog transporta i smanji troškove poslovanja.

LITERATURA:

1. Jusufranić, I. (2007)., *Osnove drumskog Transporta,* Travnik
2. Marx, K. (1999) *Teorija o višku vrijednosti*. Knjiga I. Od: Božić, V. i Novaković, S. *Ekonomija Transporta s elementima logistike.* Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
3. Perišić, R. (1985) *Savremene tehnologije transporta – I.* Beograd

Dr. sc. Arijana Salkić[253]

EVALUACIJA POSLOVNOG OKRUŽENJA U OKVIRU PROCESA PROCJENE KREDITNE SPOSOBNOSTI PREDUZEĆA U BIH

EVALUATION OF THE BUSINESS ENVIRONMENT IN THE FRAMEWORK OF THE PROCESS OF ASSESSING THE CREDITWORTHINESS OF COMPANIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

SAŽETAK:

Neupitno je da na uspješnost preduzeća utiče makro- i mikrookruženje u kojem posluju. U radu smo predstavili osnovne elemente poslovnog okruženja, te PESTLE i SWOT analizu, odnosno alate za istraživanje okruženja u kojem preduzeća posluju, kao i za dubinsku analizu jakih i slabih snaga preduzeća. Dalje smo razmotrili stanje u poslovnom okruženju u BiH, te uporedili isto sa zemljama u regionu. U okviru rada su predstavljeni rezultati istraživanja o načinu evaluacije poslovnog okruženja u bh. preduzećima. Dodatno je istraženo i da li i na koji način se vrši procjena poslovnog okruženja u bankama u BiH u okviru procesa procjene kreditne sposobnosti preduzeća.

APSTRAKT:

It is unquestionable that the success of companies is influenced by the macro- and microenvironment in which they operate. In the paper, we presented the basic elements of the business environment, as well as PESTLE and SWOT analysis, that is, tools for researching the environment in which companies operate, as well as for an in-depth analysis of the company's strengths and weaknesses. We further considered the situation in the business environment in BiH, and compared the same with countries in the region. The paper presents the results of research on business environment's research in companies in

[253] **Dr. sc. Arijana Salkić** ,UniCredit bank dd, Armije BiH 3 Tuzla, arijana.salkic@gmail.com

Bosnia and Herzegovina. In addition, it was investigated whether and in what way the assessment of the business environment in banks in Bosnia and Herzegovina is carried out within the process of assessing the creditworthiness of companies.

JEL: E51

1. UTICAJ OKRUŽENJA NA POSLOVANJE PREDUZEĆA

Preduzeća u različitim zemljama i regijama posluju u različitim, za svaku određenu zemlju ili regiju specifičnim poslovnim uslovima, koji utiču na uspješnost poslovanja preduzeća. Nivo razvijenosti tržišta, kupovna moć i kupovne navike kupaca, snaga konkurencije, dostupnost sirovina itd., su samo neke od komponenti okruženja u kojem preduzeće posluje, a svaka od njih utiče na nivo prihoda preduzeća, profitabilnost i likvidnost preduzeća itd.

Svako preduzeće posluje u nekom „makro okruženju" kojeg oblikuju uticaji opšte ekonomije, demografije stanovništva, društvenih vrijednosti i stilova života, vladinih zakona i propisa, tehnoloških faktora i, u užem smislu, uticaji industrijskog i konkurentnog područja u kojem posluje.[254] Obično razlikujemo: makro okruženje (opći ekonomski uvjeti, zakonski propisi, demografija stanovništva, društvene vrijednosti i stil života i tehnologija) i neposredno industrijsko i konkurentsko okruženje (dobavljači, supstitutivni proizvodi, kupci, novi konkurenti i konkurentska preduzeća). Što se više ovih komponenti poslovog okruženja uključi u analizu kreditne sposobnosti preduzeća, to će se dobiti jasnija slika o njegovom poslovanju, poslovnim rizicima i prijetnjama, kao i jakim stranama preduzeća.

S tim u vezi, potrebno je istaći da fundamentalna analiza kreditne sposobnosti preduzeća podrazumijeva procjenu preduzeća i tržišta zasnovanu na analizi ekonomskih i finansijskih faktora. Širi okvir fundamentalne analize obuhvata i analizu nacionalne privrede (makroekonomsku analizu) i analizu djelatnosti (industrije). Značajni elementi prognoze nacionalne privrede su prognoza privrednih ciklusa, trenda monetarne i fiskalne politike, te glavnih ekonomskih pokazatelja,

[254] Thompson A. A., Strickland A. J., Gamble J. E., *Strateški menadžment: U potrazi zu konkurentskom prednošću,*Mate, Zagreb, 2008., str. 45-48

kao što su stopa rasta, stopa zaposlenosti, stopa inflacije i rast proizvodnje. Prognoza industrije (djelatnosti) uključuje:[255]

- ✓ životni ciklus i strukturu industrije:
  Analiza u kojoj životnoj fazi (osnivanje, rast, ekspanzija, zrelost i pad) se nalazi industrija vrši se na osnovu analize finansijske pozicije preduzeća, jer životna faza utiče na rast zarade, dividende, kapitalne izdatke i potražnju za proizvodima. Nakon toga procjenjuje se stopa rasta industrije, moguće razlike u fazi za pojedina preduzeća, profitabilnost i stopa povrata.
- ✓ konkurenciju (ovisi o kvaliteti proizvoda, strukturi troškova i sl.),
- ✓ regulativu,
- ✓ poslovni ciklus, i
- ✓ finansijske standarde.

1.1.PESTLE i SWOT analiza poslovanja preduzeća

Kao alati za istraživanje okruženja u kojem preduzeće posluje, kao i za dubinsku analizu jakih i slabih snaga preduzeća poznate su PESTLE i SWOT analize koje će biti predstavljene u nastavku.

PESTLE analiza je alat za istraživanje vanjskog okruženja preduzeća. PESTLE je inače akronim za političke (***P**olitical*), ekonomske (***E**conomic*), društvene (***S**ocial)*, tehnološke (***T**echnological*), ekološke (***E**cological*) i zakonodavne (***L**egislative*) faktore koji se analiziraju kako bi se evauliralo eksterno okruženje.
PESTLE analiza je struktura za planiranje, predstavljanje i pisanje izvještaja, a to je i analitički alat za razmatranje vanjskih faktora i pomoć pri analizi njihovih uticaja na preduzeće. PESTLE se uglavnom koristi za identifikaciju i sažimanje uticaja okruženja na organizaciju kako bi se procijenili sadašnji i budući strateški konteksti preduzeća. Osim toga, PESTLE je također koristan alat za razumijevanje makro okruženje preduzeća. PESTLE pomaže organizaciji da se proaktivno prilagodi okruženju, koje se stalno mijenja, te omogućava razmišljanje o budućnosti, tako da se problemi unaprijed predviđaju. Štoviše, PESTLE analiza može pomoći da se iskoriste mogućnosti i minimiziraju prijetnje preduzeću. PESTLE se može koristiti da se izbjegnu strategije koje

[255] Vidučić Lj., *Financijski menadžment*, RRIF, Zagreb, 2011., str. 123-127

mogu biti osuđene na neuspjeh zbog razloga koji su izvan kontrole preduzeća.[256]

U okviru PESTLE analize razmatra se kako sljedeći faktori mogu uticati na preduzeće, njihov potencijalni uticaj (visok, srednji ili nizak), te implikacije i važnost faktora (kritično, važno, nevažno):[257]

1. *Politički faktori*: trgovačka politika, proces osnivanja preduzeća, uticaj lobija, ratovi i sukobi, politika vlade, izbori, međususjedski odnosi, terorizam, politički trendovi, struktura vlade, interna politička pitanja.
2. *Ekonomski faktori*: domaća privredna situacija, domaći privredni trendovi, poreska politika, sezonalnost i vremenski uslovi, tržišni ciklusi, distribucijski trendovi, međunarodna trgovina, raspoloživi dohodak, nezaposlenost, kurs valute, inflacija, kamatne stope, indeks potrošačkog povjerenja.
3. *Društveni faktori*: stavovi potrošača, mediji, ugled preduzeća, navike potrošača, značajni događaji, etnička pitanja oglašavanja i publicitet, demografske promjene, obrazovanje, zdravstvo, moda.
4. *Tehnološki faktori*: rezultati istraživanja, starost tehnologije, zamjena tehnologije, komunikacije, inovacijski potencijal, patentiranje, informacijska tehnologija, transport, bioinženjering, *Internet*, *e-mail*, *e-learning*, promjene u *softwer*-u.
5. *Pravni faktori*: trenutna pravna regulativa, buduća pravna regulativa, evropska pravna regulativa, regulativna tijela i procesi, zakon o radu, zaštita potrošača, regulacija konkurencije, trajanje pravnog postupka, upis vlasništva.
6. *Etičko/ekološki faktori*: ekološka pitanja, ekološka regulativa, potrošačke vrijednosti, tržišne vrijednosti, stav zaposlenika,

[256] Tan JH., Chua WL., Chow CK., Chong MC., Chew BC., *PESTLE Analysis on Toyota Hybrid Vehicles,* (www.academia.edu/download/29695054/PESTLE_Analysis_on_Toyota_Hybrid_Vehicles.pdf, 2023., august), str. 1

[257] Mikić M., *PESTLE analiza*, (*web.efzg.hr/dok/EPO/mmikic/PESTLE%20analiza.docx*, 2023., august)

menadžerski stil vođenja, organizacijska kultura, moral zaposlenika, uključenost zaposlenika.

SWOT analiza služi kako bi se identifikovati prilike koje se trenutno ne mogu iskoristiti zbog nedostatka potrebnih resursa i jedinstvene kompetencije koje preduzeće već posjeduje i superiornog načina na koji ih je moguće iskoristiti. Vanjsko okruženje sastoji se od varijabli (prilika i prijetnji) koje su izvan preduzeća i obično nisu unutar kratkoročne kontrole menadžmenta. Te varijable čine kontekst unutar kojeg preduzeće posluje. U unutrašnjem okruženju identifikuju se snage i slabosti preduzeća.

U Tabeli 1. su detaljno navedene činjenice koje je potrebno razmatrati prilikom identifikacije snaga, slabosti, prilika i prijetnji, odnosno SWOT analize, za određeno preduzeće.

Tabela 1. Činjenice na koje treba obratiti pažnju pri identifikovanju snaga, slabosti, prilika i prijetnji

Potencijalne resursne snage i konkurentske sposobnosti	Potencijalne resursne slabosti i konkurentski nedostaci
• Snažna strategija • Temeljne stručnosti u ____ • Prepoznatljiva stručnost u ____ • Proizvod koji se bitno razlikuje od konkurentskih proizvoda • Stručnost i sposobnost koje su dobro usklađene s industrijskim ključnim faktorima uspjeha • Snažno finansijsko stanje; dovoljno finansijskih sredstava za porast poslovanja • Snažan imidž robne marke/ugled preduzeća • Atraktivna baza kupaca • Ekonomija razmjera i/ili prednosti krivulje učenja i iskustva nad konkurentima • Patentirana tehnologija/vrhunske	• Nejasan strateški smjer • Sredstva koja nisu dobro usklađena sa industrijskim ključnim faktorima uspjeha • Nedovoljno razvijena ili nedokazana stručnost • Slab bilans, previše dugova • Viši ukupni jedinični troškovi u odnosu na ključne konkurente • Slabe ili nedokazane sposobnosti inoviranja proizvoda • Proizvod/usluga s prosječnim svojstvima ili odlikama koje su inferiorne suparničkim • Preuska proizvodna linija u odnosu na konkurente • Slab imidž ili ugled robne marke • Slabije trgovačke mreže od ključnih konkurenata i/ili

tehnološke vještine/važni patenti • Superiorni intelektualni kapital u odnosu na ključne konkurente • Troškovne prednosti nad konkurentima • Snažno oglašavanje i promidžba • Sposobnosti inoviranja proizvoda • Dokazane sposobnosti poboljšavanja proizvodnih procesa • Dobre sposobnosti upravljanja dobavljačkim lancem • Dobre sposobnosti usluge kupcu • Viša kvaliteta proizvoda u odnosu na konkurente • Široka geografska pokrivenost i/ili snažna sposobnost globalne distribucije • Savezi/zajednički poduhvati s drugim preduzećima koji omogućavaju pristup vrijednoj tehnologiji, stručnostima, i/ili atraktivnim geografskim tržištima	nedostatak adekvatne sposobnosti globalne distribucije • Zaostatak u kvaliteti proizvoda, istraživanju i razvoju i/ili tehnološkom *know-how*-u • Pogrešna strateška grupa • Gubitak tržišnog udjela zbog____ • Nedovoljna menadžerska dubina • Inferiorniji intelektualni kapital u odnosu na vodeće suparnike • Ispodprosječna profitabilnost zbog___ • Mnoštvo unutrašnjih operativnih problema ili zastarjeli pogoni • Zaostajanje za suparnicima u sposobnostima e-poslovanja • Nedovoljno finansijskih sredstava za porast poslovanja i ostvarivanje perspektivnih inicijativa • Previše nedovoljno iskorištenog kapaciteta pogona
Potencijalne tržišne prilike	Pojačane vanjske prijetnje blagostanju preduzeća
• Mogućnost osvajanja tržišnog udjela konkurenata • Ubrzani porast kupčeve potražnje za industrijskim proizvodom • Opsluživanje dodatnih skupina kupaca ili tržišnih segmenata • Širenje na geografska tržišta • Širenje proizvodne linije radi popunjavanja većeg raspona kupčevih potreba	• Pojačani intenzitet konkurisanja među industrijskim takmacima – može smanjiti marže profita • Zastoj u rastu tržišta • Mogući ulazak novih moćnih konkurenata • Gubitak u prodaji zbog supstitutivnih proizvoda • Rastuća pregovaračka moć kupaca i dobavljača

• Utiliziranje postojećih vještina i tehnološkog *know-how*-a za uvođenje novih proizvodnih linija ili novih djelatnosti • On line prodaja • Progresivno ili regresivno integrisanje • Rušenje trgovačkih barijera na atraktivnim inostranim tržištima • Preuzimanje konkurentskih preduzeća ili preduzeća sa primamljivim tehnološkim stručnim znanjem ili sposobnostima • Ulazak u saveze ili zajedničke poduhvate koji mogu proširiti tržišnu pokrivenost preduzeća ili ojačati njegovu konkurentsku sposobnost • Mogućnost iskorištenja novih tehnologija u nastajanju	• Preokret u kupčevim potrebama i ukusima • Nepovoljne demografske promjene koje prijete ograničavanjem potražnje za industrijskim proizvodom • Osjetljivost na industrijske pokretačke sile • Restriktivne trgovačke politike inostranih vlada • Skupe nove regulatorne obaveze

Izvor: Thompson A. A., Strickland A. J., Gamble J. E., *Strateški menadžment: U potrazi za konkurentskom prednošću,* Mate, Zagreb, 2008., str. 95

Ovdje je bitno naglasiti da postoje određena preklapanja između PESTLE i SWOT analize. Naime, slični faktori se pojavljuju u svakoj od njih. Međutim, PESTLE i SWOT imaju sasvim sigurno dvije različite perspektive: PESTLE teži da procijeni tržište, uključujući i konkurenciju, sa stajališta određenog prijedloga ili posla, dok SWOT analiza u poslovanju i marketingu teži tome da procjeni poslovanje ili prijedlog vlastitog preduzeća ili (manje uobičajeno) poslovanje konkurencije.[258]

Dodatno na već navedeno, u okviru donošenja odluke o kreditnoj sposobnosti preduzeća, kako ističe Rose, banke treba da detaljno

[258] RIC Centre**,** *SWOT analysis and PEST analysis*, (http://riccentre.ca/PDFS/Session-1-Takeaways-Guidlines.pdf , 2023., august), str.4

razmotre šest osnovnih *C* (*Character, Capacity, Cash, Collateral, Conditions, Control)* klijenta. Analiza uslova (*Conditions*) podrazumijeva sljedeće: [259]

- Klijentov položaj u privrednoj grani i očekivano učešće na tržištu;
- Poslovanje klijenta u odnosu na konkurentne kompanije u istoj djelatnosti poslovanja;
- Konkurentna klima za proizvode klijenta;
- Osjetljivost klijenta i oblasti poslovanja na poslovne cikluse i promjene tehnologije;
- Tržišni uslovi u pogledu radne snage u oblasti poslovanja klijenta;
- Uticaj inflacije na klijentov bilans stanja i novčane tokove;
- Dugoročni izgledi za tu djelatnost;
- Propisi, politički faktori i faktori okruženja koji utiču na klijenta, njegovo poslovanje ili oblast poslovanja.

U okviru navedenih analiza potrebno je koristiti što više izvora podataka: *Internet*, dnevnu štampu i stručne časopise, zaključke komitenta i drugih preduzeća koja rade u istoj privrednoj grani itd.
U nastavku rada ćemo predstaviti ključne pokazatelje poslovnog okruženja u BiH.

2. Poslovno okruženje u BiH

Jedan od pokazatelja poslovnog okruženja je indeks koji se objavljuje u "Ekonomskim slobodama širom svijeta", a koji mjeri stepen do kojeg politike i institucije država podržavaju ekonomsku slobodu. Ključni faktori ekonomske slobode su: lični izbor, sloboda razmjene, sloboda ulaska i takmičenja na tržištu, i sigurnost osobe i privatne svojine. Četrdeset tačaka se koriste za dizajniranje sažetog indeksa i mjerenje stepena ekonomske slobode u pet širokih oblasti: 1) Veličina vlade: rashodi (izdaci), porezi i preduzeća, 2) Struktura zakona i sigurnost vlasničkih prava, 3) Pristup čvrstoj valuti, 4) Sloboda međunarodne trgovine i 5) Regulisanje kredita, rada i biznisa. Kako je navedeno u izvještaju za 2021 godinu, zbirni rejting ekonomskih sloboda za Bosnu

[259] Rose P. S., *Menadžment komercijalnih banaka*, Mate, Zagreb, 2003., str. 529

i Hercegovinu iznosi 6,66 na skali od 1 do 10 gdje viša vrijednost pokazuje viši nivo ekonomske slobode. Što se tiče rangiranja, Bosna i Hercegovina zauzima 82. poziciju od 165 država. U poređenju sa drugim državama ex-Jugoslavije, BiH je najlošije rangirana, te se nalazi na zadnjem mjestu iza Slovenije (55), Srbije (76) , Makedonije (65), Hrvatske (53) i Crne Gore (32).[260]

Pored navedenog indeksa, poznat je i indeks lakoće poslovanja, koji publicira Svjetska banka i pomoću kojeg kreira tzv. *Doing Business* listu, odnosno dodjeljuje *Ease of doing business* rejting. Navedeni indeks ocjenjuje regulaciju poslovanja i nivo zaštite vlasničkih prava u određenoj zemlji. Indeks lakoće poslovanja je globalni pokazatelj za procjenu poslovnog okruženja i relativne konkurentnosti, a zemlje koje su visoko rangirane na *Doing Business* listi, se ocjenjuju kao atraktivnije za direktne strane investicije. Izvještaj *Doing Business 2020* objavljuje podatke za 190 država i analizira vrijednosti indikatora na sljedećim područjima: osnivanje novih preduzeća, izdavanje građevinskih dozvola, dobivanje priključka za električnu energiju, registrovanje nepokretnosti, dobivanje kredita, zaštita manjinskih investitora, plaćanje poreza, prekogranična trgovina, provođenje ugovora i rješavanje problema nesolventnosti. Prema *Doing Business* izvještaju za 2020. godinu, Bosna i Hercegovina je na 90. mjestu, što znači da je ostvarila pogoršanje u odnosu na rejting iz 2018. za 4 mjesta. I prema ovom indeksu, sve ostale države regiona su bolje rangirane od BiH, budući da je Hrvatska na 51. mjestu, Srbija na 44. mjestu, a Makedonija na 17. mjestu.[261]

Bitno je predočiti i ocjenu poslovnog okruženja u BiH na osnovu Globalnog indeksa konkurentnosti GCI 4.0, koji je, vjerovatno, i najkompleksniji od ovdje predstavljenih indeksa. Naime, od 2005. godine, Svjetski ekonomski forum (WEF) svoju analizu konkurentnosti bazira na Globalnom indeksu konkurentnosti (GCI), sveobuhvatnom okviru koji mjeri mikroekonomske i makroekonomske osnove

[260] Fraser Institut, *Economic Freedom of the World: 2022 Annual Report* (https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/economic-freedom-of-the-world-2023.pdf , 2023, septembar),

[261] World Bank, Doing Business 2020, (https://documents1.worldbank.org/curated/en/688761571934946384/pdf/Doing-Business-2020-Comparing-Business-Regulation-in-190-Economies.pdf , 2023, septembar)

nacionalne konkurentnosti, koji se sastoji od 98 indikatora grupisanih u sljedećih 12 stubova: 1) Institucije, 2) Infrastruktura, 3) Usvajanje informatičkih i komunikacijskih tehnologija, 4) Makroekonomska stabilnost, 5) Zdravstvo, 6) Vještine, 7) Tržište robe, 8) Tržište rada,) Finansijski sistem, 10) Veličina tržišta, 11) Poslovna dinamika i 12) Sposobnost inovacija. Od 98 indikatora koji čine metodologiju GCI 4.0, 44 su izvori iz ankete WEF Foruma a 54 su zasnovana na statističkim podacima pouzdanih eksternih izvora. Stubovi i rezultati indeksa se izražavaju na ljestvici od 0 do 100 i tumače se kao "rezultati napredovanja", pokazujući koliko je zemlja bliska idealnom stanju. Ukupni rezultat indeksa je jednostavan prosjek 12 stubova, tako da težina svakog stuba iznosi 8,3%. U izvještaju za globalnu konkurentnost GCI 4.0 za 2019. godine BiH je zauzela 92. mjesto sa ocjenom 54,7 (maksimalna ocjena je 100, a minimalna 0), uz napomenu da je izvještaj u svojoj ocjeni obuhvatio 141 zemalja. Sve ostale zemlje u okruženju su ostvarile bolje rezultate. Poređenja radi, Slovenija je najbolje rangirana i to 35., Srbija je 72., dok je Hrvatska 63.[262]

Na osnovu prezentiranih podataka može se zaključiti da je poslovno okruženje u BiH nepovoljno, te da su sve zemlje u regiji znatno bolje rangirane. Na žalost, BiH rejtinzi ne evidentiraju nikakav trend poboljšanja, te se ovakve ocjene poslovnog okruženja u BiH očekuju i u budućnosti. Dalje ćemo razmotriti način evaluacije poslovnog okruženja u bh. preduzećima, kao i procjenu poslovnog okruženja u bankama u BiH u okviru procesa procjene kreditne sposobnosti preduzeća.

3. Evaluacija poslovnog okruženja u okviru procjene kreditne sposobnosti preduzeća u BiH

3.1. Metodologija istraživanja

U okviru primarnog istraživanja (*field research*) provedena su dva anketna ispitivanja, i to:

- Anketa banaka: Osnovni skup ispitivanja predstavljali su zaposlenici banaka involvirani u proces generisanja odluka u

[262] Federalni zavod za programiranje razvoja, FBiH, *Konkurentnost 2019 Bosna i Hercegovina*, (https://www.fzzpr.gov.ba/files/Konkurentnost%20Bosne%20i%20Hercegovine/Konkurentnost%202019%20.pdf , 2023, septembar), str. 1-34

kreditnom poslovanju sa pravnim licima u bankama u BiH (direktori poslovnica/regija, rizik menadžeri, voditelji poslovnih odnosa). Podaci su prikupljeni pomoću anketnog upitnika.

- Anketa za pravna lica: Područje i objekat ispitivanja predstavljala su pravna lica registrovana kao dionička društva (d.d.) ili kao društva sa ograničenom odgovornošću (d.o.o.) koja su predala AFIP-u (Agencija za finansijske, informatičke i posredničke usluge d.d. Sarajevo) finansijski izvještaj o poslovanju za i čije je sjedište na području Tuzlanskog kantona. Podaci su prikupljeni pomoću anketnog upitnika ličnim ispitivanjem direktora ili finansijskog direktora preduzeća.

3.2. Izbor uzorka

Uzorak zaposlenika banaka je izabran korištenjem namjernog uzorka, i to na sljedeći način. Bankama koje posluju u Tuzli poslana je *mail*-om molba za anketiranje zaposlenih, a anketiranje je lično vršio autor rada. Na ovaj način je prikupljeno 14 anketnih upitnika. Bankama koje nemaju poslovnice u Tuzli, poslan je anketni upitnik *mail*-om sa molbom da se isti vrati popunjen u cilju provođenja istraživanja. Popunjen upitnik vratile su 3 banke. Prikupljeni uzorak od 17 anketnih upitnika, s tim da je ovdje bitno napomenuti da su anketni upitnik popunile dvije vodeće bankarske grupacije u BiH, kao i tri najveće banke u RS.

Uzorak pravnih lica izabran je korištenjem jednostavnog slučajnog uzorka i to na sljedeći način: iz populacije pravnih lica koja su predala AFIP-u završni finansijski izvještaj o poslovanju i čije je sjedište na području Tuzlanskog kantona, izabrano je 130 pravnih lica korištenjem tablice slučajnih brojeva. Potreban broj preduzeća za anketiranje je 100, te su ona činila osnovni spisak pravnih lica za anketiranje, dok je dodatno izabranih 30 pravnih lica činilo rezervna preduzeća za anketiranje ukoliko anketari ne bi uspjeli anketirati neke od pravnih lica sa osnovnog spiska. Podaci su prikupljeni pomoću anketnog upitnika ličnim ispitivanjem direktora ili finansijskog direktora preduzeća. U konačnici je prikupljeno 102 popunjena anketna upitnika, odnosno 2 više od planiranog broja usljed činjenice da je veći broj anketara provodio anketiranje istovremeno. U nastavku ukratko predstavljamo obilježja anketiranih pravnih lica.

Od 102 anketirana pravna lica, 87 ih je bilo registrovano kao društvo sa ograničenom odgovornošću, 1 kao dioničko društvo, dok je njih 14 registrovano kao obrt.
Najveći broj preduzeća iz uzorka kao registrovanu djelatnost su naveli trgovinu, njih 39,2%, zatim usluge 29,4%, te proizvodnju 21,6%

Prema trajanju poslovne aktivnosti, najveći broj anketiranih preduzeća posluje između 6 i 10, odnosno 11 i 15 godina, i to u procentu od 21,6%. 18,6% preduzeća posluje između 1 i 5 godina, kao i između 16 i 20 godina. Duže od 20 godina posluje 17 (16,7%) preduzeća, dok 3 anketirana preduzeća nisu dala odgovor na ovo pitanje.

Najčešća starosna dob direktora preduzeća je između 50 i 60 godina, i to u 28 preduzeća (27,5%), dok u 24 (23,5%) preduzeća direktori imaju između 41 i 50 godinu. Najčešći spol direktora je muški 80,4%, dok je 18,6% direktora ženskog pola. Kada je riječ o stručnoj spremi direktora preduzeća evidentno je da dominira srednja stručna sprema (56 ispitanika ili 54,9%), a zatim visoka stručna sprema (30 ispitanika ili 29,4%).

3.3. Analiza poslovnog okruženja u preduzećima

Cilj našeg istraživanja je bio i da utvrdimo da li i na koji način preduzeća u BiH prate dešavanja u svom poslovnom okruženju, koja neminovno utiču na njihovo poslovanje. U nastavku ćemo predstaviti rezultate anketnog ispitivanja, koja se odnose na navedenu poblematiku.

Kao što je vidljivo iz Tabele 2. 66,7% (68) anketiranih preduzeća tvrdi da analizira poslovanje vlastite industrijske grane, dok čak 32,4% (33) preduzeća ne prati poslovne trendove u djelatnosti u kojoj posluju.

Tabela 2. Analiza poslovanja vlastite grane djelatnosti od strane preduzeća

Analiza vlastite grane djelatnosti	Frekvencija	Procenat
Da	68	66,7
Ne	33	32,4
Ukupno	101	99,0
Bez odgovora	1	1,0
Svi ispitanici	102	100,0

Izvor: istraživanje autora

Ovdje je bitno utvrditi i ozbiljnost navedenih analiza, odnosno na koji način se pristupa prikupljanju podataka o poslovanju određenih industrijskih grana, što je prikazano u Tabeli 3. Samo 42 (61,8%) preduzeća donosi zaključke na osnovu dostupnih podataka iz eksternih izvora kao što su *Internet*, statistički izvještaji, izvještaji privrednih komora i sl., dok ostatak preduzeća analizira stanje u privrednoj grani na osnovu razgovora sa poslovnim partnerima (19 ili 27,9%), odnosno na osnovu zaključaka menadžera preduzeća (7 ili 10,3%).

Tabela 3. Načini prikupljanja podataka za analizu poslovanja grane djelatnosti

Načini prikupljanja podataka	Frekvencija	Procenat
Eksterni podaci	42	61,8
Iz razgovora sa poslovnim partnerima	19	27,9
Na osnovu zaključaka menadžmenta preduzeća	7	10,3
Ukupno	68	100,0

Izvor: istraživanje autora

Na pitanje o tome da li se prati položaj preduzeća u odnosu na konkurenciju u industrijskoj grani u kojoj preduzeća posluju, 77,5% (79) preduzeća je odgovorilo potvrdno, dok 22,5% (23) preduzeća nije dalo odgovor

Nadalje, 31 (39,2%) preduzeće je izjavilo da položaj preduzeća u industrijskoj grani analizira na osnovu profitabilnosti preduzeća u odnosu na prosjek industrijske grane, 16,5% (13) vrši poređenje indikatora vlastitog poslovanja sa prosjekom industrijske grane, odnosno sa vodećim preduzećima u industrijskoj grani, dok se čak 24% (19) oslanja na procjene menadžera preduzeća (Tabela 4.). 3 preduzeća nisu odgovorila na ovo pitanje.

Tabela 4. Način praćenja položaja preduzeća u odnosu na konkurenciju

Način praćenja položaja preduzeća u odnosu na konkurenciju	Frekvencija	Procenat
Profitabilnost preduzeća u odnosu na prosjek industrijske grane	31	39,2
Poređenje indikatora poslovanja sa prosjekom industrijske grane	13	16,5

Poređenje indikatora poslovanja sa vodećim preduzećima u grani	13	16,5
Procjena menadžmenta preduzeća	19	24,0
Ukupno	76	96,2
Bez odgovora	3	3,8
Svi ispitanici	79	100,0

Izvor: istraživanje autora

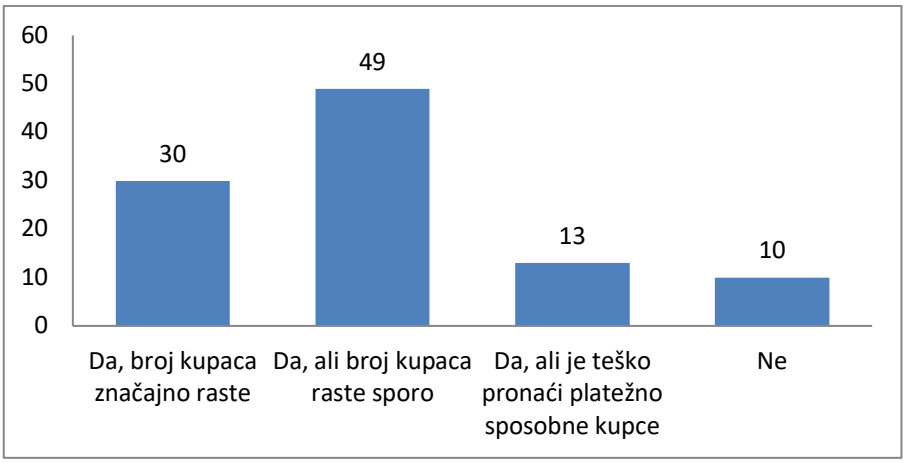
Veliki broj preduzeća, njih 79 (77,5%), prati poslovanje konkurencije, dok 23 (22,5%) preduzeća ne prikuplja ove podatke. 72 (70,6%) preduzeća je definisalo vlastite prednosti u poređenju sa konkurencijom, dok 30 (29,4%) nije ovo determinisalo. Očekivano, čak 74 (72,5%) preduzeća je definisalo vlastite nedostatke u odnosu na konkurenciju, a 28 (27,5%) preduzeća se nisu bavili ovom problematikom.

Neočekivani su odgovori na pitanje o praćenju pravne regulative za industrijsku granu u kojoj preduzeće posluje. Iako bi bilo za očekivati da se ovim bave sva preduzeća, jer bi poznavanje pravne regulative trebao biti *conditio sine qua non* uspješnog poslovanja, čak 21 (20,6%) je odgovorilo da ne prati pravnu regulativu koja se odnosi na njegovo poslovanje.

Od ukupno anketiranih preduzeća, njih 30 (29,4%) navodi da broj njihovih kupaca značajno raste, 49 (48%) su stava da broj kupaca raste sporo, 13 (12,7%) preduzeća ima poteškoće da pronađu platežno sposobne kupce, dok kod 10 (9,8%) nema porasta baze kupaca (Slika 1.).

Čak 22 (21,6%) anketirana preduzeća ima nekoliko (najviše 5) kupaca na osnovu kojih preduzeće ostvaruje više od 80% svojih prihoda. Ovdje je bitno naglasiti da je ovisnost o velikim kupcima značajan rizik u poslovanju. Naime, ukoliko bi veliki kupci postali insolventni ili prekinuli poslovnu saradnju sa preduzećem poslovanje preduzeća bi pretrpilo značajan udar, te bi i sam opstanak preduzeća mogao postati upitan.

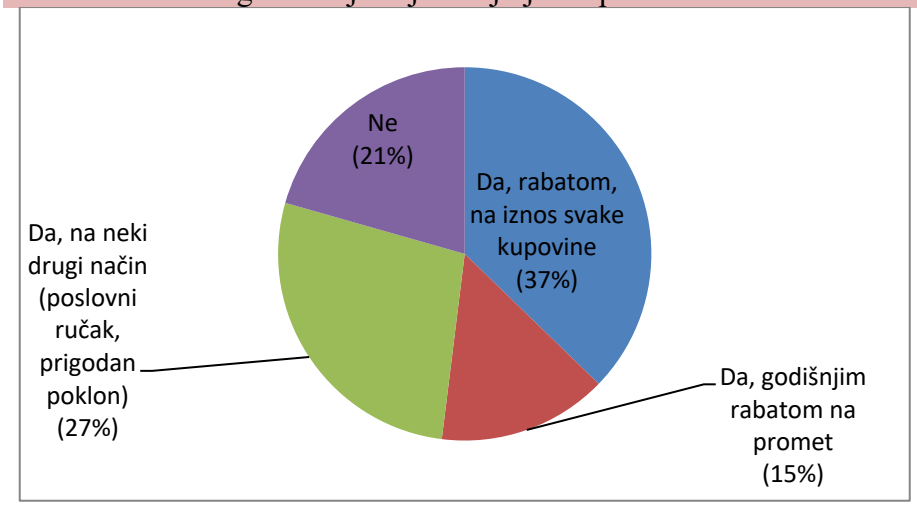
Slika 1. Razvoj baze kupaca

Izvor: istraživanje autora

Što se tiče nagrađivanja najznačajnijih kupaca, 37% preduzeća odobrava svojim kupcima rabat na iznos svake kupovine, 27% preduzeća za najznačajnije kupce organizuje poslovni ručak ili im daju prigodne poklone, 15% preduzeća odobrava rabat na godišnjem nivou, dok 21% preduzeće nema običaj da nagrađuje svoje kupce (Slika 3.2.).

Slika 2. Načini nagrađivanja najznačajnijih kupaca

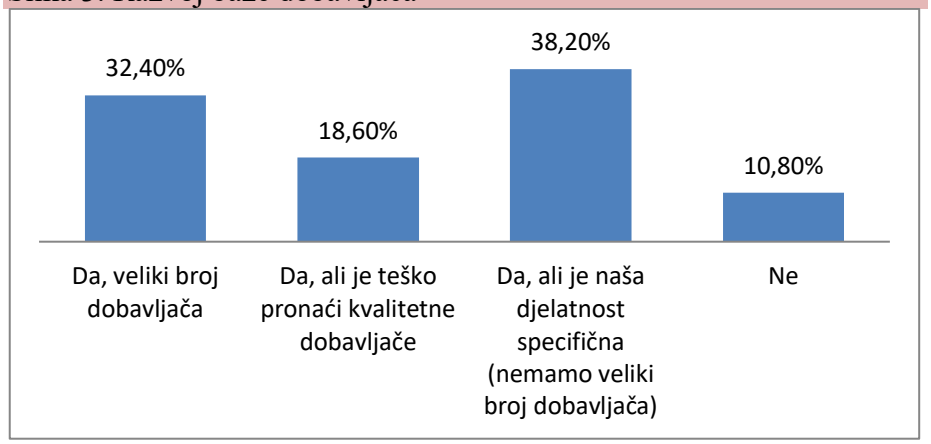

Izvor: istraživanje autora

Pozitivno je to što čak 95 (93,1%) preduzeća prati kvalitet dobavljača (rokove isporuke, kvalitet isporučene robe/usluge i sl.). Međutim, najveći broj preduzeća (38,2%) izjavljuje da imaju specifičnu djelatnost, te da nemaju veliki broj dobavljača, dok je 32,4% preduzeća stava da

razvijaju bazu dobavljača, te da imaju velik broj dobavljača. 18,6% preduzeća smatra da teško pronaći kvalitetne dobavljače, dok 10,8% nema potrebu za razvojem baze dobavljača (Slika 3.3.).

Slika 3. Razvoj baze dobavljača

Izvor: istraživanje autora

I, konačno, čak 56,9% (58) preduzeća ima nekoliko dobavljača (najviše 5) koji isporučuju 80% potrebnih roba/sirovina/usluga. Ovdje se ponovo javlja rizik poslovanja radi ovisnosti o nekoliko dobavljača ili jednom dobavljaču, kao što su: kod dobavljača se mogu dogoditi nepredviđene okolnosti te neće biti u mogućnosti isporučiti robu/uslugu, dobavljač može diktirati cijenu robe/usluga ili rokove i načine plaćanja, ne traže se povoljniji dobavljači, radi čega preduzeće gubi mogućnost bolje zarade ili ne nudi svoje proizvode po povoljnim cijenama itd.

Najvažniji rezultati predmetnog istraživanja mogu se sumirati u sljedećem:

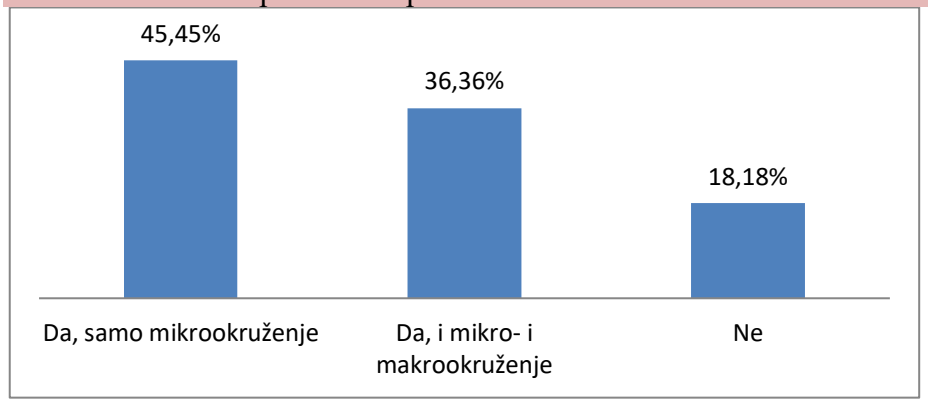
- 32,4% preduzeća ne analizira poslovne trendove u djelatnosti u kojoj posluju.
- 38,24% preduzeća, koja evaluiraju poslovanje svoje industrijske grane, kao izvor informacija koriste razgovore sa poslovnim partnerima ili se oslanjaju na zaključke menadžmenta preduzeća, umjesto da im za navedeno služe zvanične informacije statističkih zavoda ili privrednih komora i sl.
- 22,5% anketiranih preduzeća uopšte ne prati svoj položaj na tržištu u odnosu na konkurenciju.

- neočekivano visok procent preduzeća ima veoma mali broj kupaca ili dobavljača (do 5), što je potencijalno značajan poslovni rizik.

3.4. Evaluacije poslovnog okruženja prilikom utvrđivanja kreditne sposobnosti pravnih lica u bh. bankama

Dalji fokus našeg istraživanja se seli na banke, odnosno na način evaluacije poslovnog okruženja prilikom utvrđivanja kreditne sposobnosti pravnih lica u bankama. Anketnim ispitivanjem banaka došli smo do sljedećih zaključaka. Od svih anketiranih banaka, njih 36,36% u okviru procjene kreditne sposobnosti preduzeća analizira i makro- i mikro okruženje u kojima ona posluju, 45,45% banaka analizira samo mikro okruženje, dok u 18,18% banaka ne razmatraju uticaj poslovnog okruženja na kreditnu sposobnost pravnih lica (Slika 4.).

Slika 4. Analiza makro i mikro okruženje u okviru procjene kreditne sposobnosti preduzeća u bankama

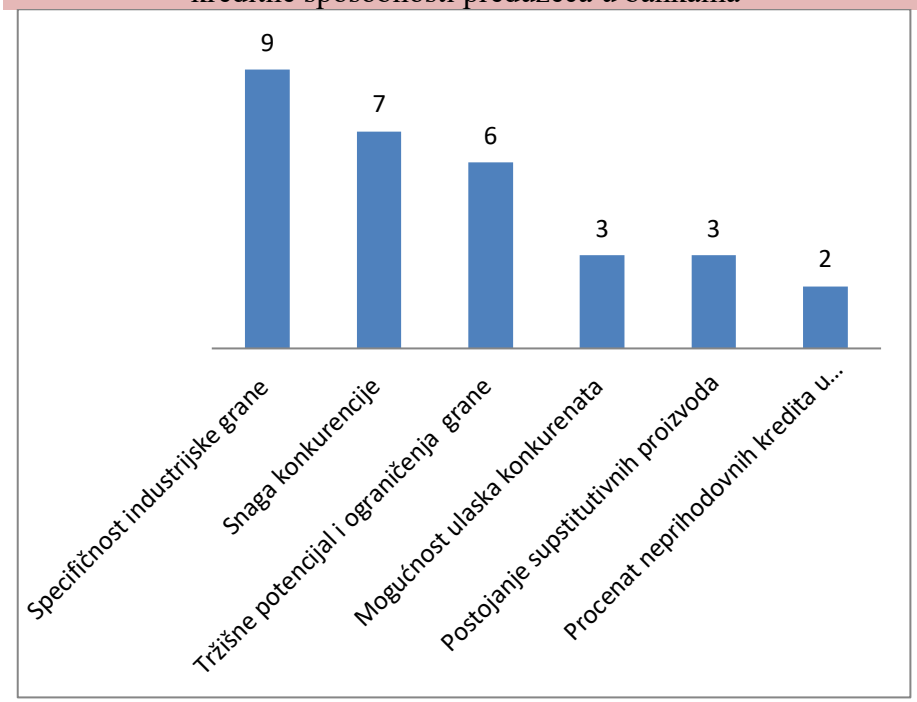

Izvor: istraživanje autora

Prilikom analize makro okruženja 4 banke procjenjuju opšte ekonomske uslove poslovanja, 3 ostvareni privredni rast ili pad, dok po jedna banka ocjenjuje inflaciju i državne podsticaje.

U okviru analize mikrookruženja, banke najčešće ocjenjuju specifičnost industrijske grane (ekspanzija, stagnacija, pad poslovanja), i to 9 banaka, zatim snagu konkurencije (7 banaka), tržišne potencijale i ograničenja industrijske grane (6 banaka), po 3 banke ocjenjuju mogućnost ulaska konkurenata i postojanje supstitutivnih proizvoda, dok 2 analiziraju i procenat neprihodovnih kredita u industrijskoj grani (Slika 5.).

Slika 5. Analiza faktora poslovnog mikrookruženje u okviru procjene kreditne sposobnosti preduzeća u bankama

Izvor: istraživanje autora

Što se tiče načina prikupljanja informacija o poslovnom mikro okruženju preduzeća, banke se najčešće (6 banaka) oslanjaju na eksterne izvore podataka, kao što su *Interne*t, publikacije, izvještaji privredne komore i sl., kao i na informacije koje im u razgovoru daju menadžeri preduzeća (6 banaka). Pored navedenog, kao izvori podataka služe i standardni upitnici banaka kojeg popunjavaju preduzeća (2) ili finansijski savjetnici (1). Neke banke (3) se oslanjaju i na vlastitu procjenu mikro okruženja.

- 18,18% banaka uopšte ne procjenjuju poslovno okruženja preduzeća pri evaluaciji njegove kreditne sposobnosti. Sem toga, banke koje procjenjuju poslovno mikro okruženje preduzeća se u velikoj mjeri oslanjaju na podatke koje im pruža menadžement preduzeća, bilo u neformalnom razgovoru, bilo u obliku popunjenog upitnika. Budući da preduzeća, kao što je već prezentovano, u velikom broju uopšte ne analiziraju poslovno okruženje, odnosno zaključke donosi menadžment preduzeća,

često bez dovoljno znanja, informacija i stvarnih činjenica, otvaraju se pitanja o kvaliteti evaluacije faktora poslovnog okruženja prilikom procjene kreditne sposobnosti preduzeća u BiH.

ZAKLJUČAK

Na osnovu prezentiranih podataka može se zaključiti da je poslovno okruženje u BiH nepovoljno, te da su sve zemlje u regiji znatno bolje rangirane. Naime, prema indeksu koji se objavljuje u "Ekonomskim slobodama širom svijeta" navedeno je da za 2021 godinu, zbirni rejting ekonomskih sloboda za Bosnu i Hercegovinu iznosi 6,66 na skali od 1 do 10 gdje viša vrijednost pokazuje viši nivo ekonomske slobode, čime zauzima 82. poziciju od 165 država. Poslovno okruženje u BiH je također nepovoljno rangirano i prema *Doing Business* izvještaju za 2020. godinu. Prema ovom izvještaju, Bosna i Hercegovina je na 90. mjestu, te bilježi trend pogoršanja u odnosu na prethodne godine.

U okviru anketnog istraživanje utvrdili smo da relativno mali broj preduzeća (66,7% anketiranih preduzeća) analizira poslovanje vlastite industrijske grane. Samo 61,8% ovih preduzeća donosi zaključke na osnovu dostupnih podataka iz eksternih izvora, kao što su: *Internet*, statistički izvještaji, izvještaji privrednih komora i sl., dok ostatak preduzeća analizira stanje u privrednoj grani na osnovu razgovora sa poslovnim partnerima, odnosno na osnovu zaključaka menadžera preduzeća. Nadalje, 77,5% preduzeća prati svoj položaj u odnosu na konkurenciju u industrijskoj grani u kojoj posluju, a čak 20,6% preduzeća ne prati pravnu regulativu koja se odnosi na njihovo poslovanje.

Banke, s druge strane, u okviru procjene kreditne sposobnosti preduzeća, u 36,36% slučajeva vrše analizu i makro- i mikro okruženje u kojima preduzeća posluju, 45,45% banaka analizira samo mikro okruženje, dok u 18,18% banaka nikako ne razmatraju uticaj poslovnog okruženja na kreditnu sposobnost pravnih lica. Prilikom analize makro okruženja banke, najčešće, procjenjuju opšte ekonomske uslove poslovanja, zatim ostvareni privredni rast ili pad, dok po jedna banka ocjenjuje inflaciju i državne podsticaje. U okviru analize mikro okruženja, banke najčešće ocjenjuju specifičnost industrijske grane (ekspanzija, stagnacija, pad poslovanja), zatim snagu konkurencije,

tržišne potencijale i ograničenja industrijske grane, mogućnost ulaska konkurenata i postojanje supstitutivnih proizvoda, te procenat neprihodovnih kredita u industrijskoj grani. Što se tiče načina prikupljanja informacija o poslovnom mikro okruženju preduzeća, banke se oslanjaju na eksterne izvore podataka, kao što su: *Interne*t, publikacije, izvještaji privredne komore i sl., kao i na informacije koje im u razgovoru daju menadžeri preduzeća.

Evidentno je da su neki od problema, koji se javljaju prilikom analize poslovnog okruženja u BiH, nekonzistentnost i nedostupnost validnih podataka. Međutim, provedeno istraživanje ukazuje da preduzeća, s jedne strane, analizi tržišta pristupaju neorganizovano i netemeljito, dok se banke, s druge strane, u velikom procentu oslanjaju na informacije o poslovnom okruženju koje im prezentuju menadžeri preduzeća. Uzevši u obzir sve navedeno, evidentno je da je potrebno da svi elementi poslovnog okruženja u BiH bi zabilježe značajna poboljšanja kako bi se bh. poslovno okruženje približilo nivou kvaliteta koje bilježe ostale zemlje u regiji. Također je bitno poboljšanja u pristupu evaluacije poslovnog okruženja, kako u preduzećima tako i u samim bankama.

LITERATURA:

1. Federalni zavod za programiranje razvoja, FBiH, *Konkurentnost 2019 Bosna i Hercegovina*, Retrieved 18. September 2023. https://www.fzzpr.gov.ba/files/Konkurentnost%20Bosne%20i%20Hercegovine/Konkurentnost%202019%20.pdf

2. Fraser Institut, *Economic Freedom of the World: 2022 Annual Report* , Retrieved 20. August 2023. From https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/economic-freedom-of-the-world-2023.pdf

3. Mikić M., *PESTLE analiza*, Retrieved 19. August 2023. From *web.efzg.hr/dok/EPO/mmikic/PESTLE%20analiza.docx*

4. RIC Centre, *SWOT analysis and PEST analysis*, Retrieved 19. August 2023. From http://riccentre.ca/PDFS/Session-1-Takeaways-Guidlines.pdf

5. Rose P. S., (2003.), *Menadžment komercijalnih banaka*, Mate, Zagreb

6. Tan JH., Chua WL., Chow CK., Chong MC., Chew BC., *PESTLE Analysis on Toyota Hybrid Vehicles,* Retrieved 19. August 2023. From www.academia.edu/download/29695054/PESTLE_Analysis_on_Toyota_Hybrid_Vehicles.pdf,

7. Thompson A. A., Strickland A. J., Gamble J. E., (2008.), *Strateški menadžment: U potrazi zu konkurentskom prednošću*, Mate, Zagreb

8. Vidučić Lj., (2011.), *Financijski menadžment*, RRIF, Zagreb

9. World Bank, Doing Business 2020, Retrieved 18. September 2023. from (https://documents1.worldbank.org/curated/en/688761571934946384/pdf/Doing-Business-2020-Comparing-Business-Regulation-in-190-Economies.pdf

Mr.sc. Malik Ikanović[263]
Mr.sc. Asim Bojić[264]

JAVNI DUG, UTICAJ I MOGUĆI EFEKTI JAVNOG DUGA NA EKONOMSKI RAZVOJ

PUBLIC DEBT, INFLUENCE AND POSSIBLE PUBLIC DEBTEFFECTIVENESS ON ECONOMIC DEVELOPMENT

SAŽETAK

U okviru ovog rada je analiziran uticaj i efekti javnog dug na ekonomski prosperitet i razvoj jedne zaokružene pravno-ekonomske cijeline. Pored navedenog predmet ovog rada jeste analiza zaduženosti Bosne i Hercegovine i karakteristika javnog duga (dinamika, namjena korištenja itd.), uzroci nastanka a potom i prognoza (ne)efikasnog servisiranja i posljedica javnog duga u kontekstu makroekonomskih prilika u Bosni i Hercegovini. Nakon analize stanja i mogućih posljedica uticaja javnog duga na ekonomski razvoj, posebnu pažnju treba usmjeriti na stvaranje novih, adekvatnih mjera za spečavanja negativnih posljedica i nastanka dužničke krize u Bosni i Hercegovini. Javni dug možemo definisati kao akumulirana pozajmljena novčana sredstva države, odnosno iznos svih potraživanja koja prema javnom sektoru imaju njegovi povjerioci u određenom trenutku. Ono što se finansira zaduživanjem su akumulirani budžetski deficiti.

Ključne riječi: javni dug, budžetski deficit, strane direktne investicije, ekonomski razvoj, bruto-društveni proizvod (BDP), servisiranje javnog duga, pravilan tretman javnog duga.

[263] MA menadžmenta, Malik Ikanović, Ministarstvo obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona pomoćnik ministra za ekonomsko-finansijske poslove, e-mail: malik.ikanovic@montk.gov.ba

[264] Asim Bojić, Ministarstvo obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona, pomoćnik ministra za obrazovanje, e-mail:asim.bojic@montk.gov.ba

SUMMARY

This paper analyzes the impact and effects of public debt on economic prosperity and the development of a complete legal and economic whole. In addition to the aforementioned premise of this paper, it is an analysis of Bosnia and Herzegovina's indebtedness and characteristics of public debt (dynamics, purpose of use, etc.), the causes of the emergence and then the forecast of (ineffective servicing) and the consequences of public debt in the context of macroeconomic opportunities in Bosnia and Herzegovina. After analyzing the situation and possible consequences of the public debt impact on economic development, special attention should be paid to the creation of new, adequate measures to avoid the negative consequences and the emergence of the debt crisis in Bosnia and Herzegovina. Public debt can be defined as accumulated borrowed state funds, claims that have a creditor in the public sector at a certain moment. What is being financed by borrowing is accumulated budget deficits.Keywords: enterprise, crisis, moves management, crisis management, the disappearance of the company, recovery, continuing operations.

Key words: public debt, budget deficit, foreign direct investment, economic development, gross domestic product (GDP), public debt servicing, proper public debt treatment.

JEL: H63

UVOD

Deficit je višak budžetski rashoda nad prihodima tokom određenog vremenskog perioda, stoga se uticaj deficita (i javnog duga) na privredu i njihovo međudjelovanje s drugim ekonomskim veličinama nužno moraju posmatrati u kontekstu konkretne ekonomske i fiskalne politike. Može se govoriti o dvije komponenete javnog duga: unutrašnjoj i vanjskoj, s time da se vajnski dug smatra nepovoljnijim zbog mogućih pritisaka međunarodnih finansijskih krugova u slučaju neredovitog izvršavanja obaveza.

Evidentne nesavršenosti tržišta[265] koje se manifestuju na mikroekonomskom i na makroekonomskom nivou opravdavaju nastojanja države da ih svojim djelovanjem pokuša eliminisati, kako bi usmjeravala ekonomiju u željenom pravcu. Ekonomska historija je nedvosmisleno pokazala da spontano djelovanje tržišnih zakonitosti može da dovede do poremećaja u privredi i narušavanja njene ravnoteže, što često rezultira i ekonomskim krizama, koje su se periodično javljale i ostavljale nerijetko teške posljedice na privredni sistem. Stoga se logično nametnula potreba za usmjeravanjem i kontrolom tržišnih kretanja putem ekonomske politike. Ona postoji praktično otkad postoji i sama država, s tim što se za mjerama ekonomske politike, koje su bile usmjerene na zaštitu interesa vladajuće klase, kroz historiju posezalo često improvizovano, nedovoljno promišljeno, a ponekad i spontano, zbog čega i ne čudi što su posljedice i rezultati bili izuzetno različiti. Od 30 - tih godina XX vijeka, nakon perioda ekonomskog liberalizma počinje se promovisati država kao nezaobilazan subjekt u privrednom životu.

1. ZNAČAJ I ULOGA JAVNOG DUGA U KONTEKSTU UTICAJA NA UKUPNE DRŽAVNE FINANSIJE

Država se može zaduživati uzimanjem zajmova od banaka ili drugih finansijskih institucija te izdavanjem državnih vrijednosnih papira na domaćem i inostranom finansijskom tržištu. Javni dug predstavlja alternativni način finansiranja javnih rashoda, koji se zasniva na dobrovoljnom i tržišnom odnosu povjerioca te države kao dužnika, koji se obvezuje da će vratiti dug uvećan za kamate. Može se definisati i kao kumulativ prošlih budžetskih deficita jer se zaduživanjem finansira manjak budžeta nastao kao rezultat većih budžetskih rashoda nad prihodima tokom određenog vremenskog perioda. Obuhvat javnog duga različit je među zemljama i često ovisi o definiciji i obuhvatu institucija javnog sektora.

[265] M. Bašič (2007), Finansijski izvještaji u funkciji vođenja politike likvidnosti i solventnosti, Zbornik radova sa osmog međunarodnog simpozija, „Reforme u BiH u put ka europskim integracijama“, Revicon, Neum str.86.

Javni dug kao ekonomska kategorija koja podrazumijeva nepokrivene rashode država, javnih preduzeća, izvanbudžetskih fondova, ali u najširem smislu riječi i stanovništva, posljednih je dva desetljeća u stalnom rastu u skoro svim zemljama. U suštini to finansiranje predstavlja bitan oslonac u poticanju privredne aktivnosti, ako se radi o realnim i profitabilnim ciljevima. U suprotnom, efekti javnog duga mogu biti pogubni za ukupno privredu i težak teret za buduće generacije koje dolaze. Veličina javnog duga u odnosu na BDP važan je pokazatelj koji ima uticaj i na likvidnost privrede i investitora - vlasnika duga. Prema tome, upravljanje javnim dugom postalo je centralno pitanje savremenih ekonomija i njihovih privrednih politika. Problem dugova posebno se intenzivirao posljednih dvadesetak godina i u globalnim dimenzijama je nazvan dužničkom krizom. Oni pri tome ne zadaju probleme samo dužnicima, nego i vjerovnicima utječući na njihove stope rasta[266].

Ključni pokazatelji za državne finansije u Europskoj uniji (EU) i europodručju su deficit države, bruto dug države, prihodi i rashodi države, porezi i socijalni doprinosi, te koji su glavni izvori državnih prihoda. Ovi statistički podaci su ključan pokazatelj za utvrđivanje zdravlja u privrednom smislu država članica EU. Na temelju Pakta o stabilnosti i rastu EU, države članice obvezale su se zadržati svoje deficite i dugove ispod određenih granica: državni deficit države članice ne smije prijeći –3 % bruto domaćeg proizvoda (BDP), a njezin dug ne smije prijeći 60 % BDP-a. Ako država članica ne poštuje ta ograničenja, aktivira se takozvani postupak u slučaju prekomjernog deficita. On se sastoji od nekoliko koraka, koji uključuju mogućnost sankcija, kako bi se potaknulo državu članicu na poduzimanje prikladnih mjera za ispravljanje situacije.

Ista ograničenja deficita i duga kriteriji su za ekonomsku i monetarnu uniju (EMU), a time i za pristupanje europodručju. Nadalje, zadnja revizija integriranih ekonomskih smjernica i smjernica o zapošljavanju (revidirano u okviru strategije Europa 2020 za pametan, održiv i uključiv rast) sadrži smjernice za osiguravanje kvalitete i održivosti javnih finansija. Klasična teorija ekonomske politike kao polaznu pretpostavku podrazumijeva postojanje najmanje jednog kreatora politike na

[266] Kiekebeld, 2004 godina Efekti javnog duga na ekonomski prosperitet, London, str.122.

centralnom nivou, sa dobro definisanim preferencijama i adekvatnim setom instrumenata koji mu stoje na raspolaganju, te implicira postojanje elemenata za šemu donošenja odluka kada je riječ o planiranju ekonomske politike kao i postojanje nekoliko varijabli svrstanih u nekoliko klasa.

Suština tradicionalne teorije ekonomske politike svodi se na činjenicu da je njen glavni cilj da uz minimalne troškove smanji devijaciju stvarnih od željenih vrijednosti onih ekonomskih varijabli koje personifikuju društveno blagostanje. Kako realizirati stanje društvenog blagostanja imajući u vidu vezu sa nivom javnog duga. Nezaobilazan segment tradicionalne (klasične) teorije ekonomske politike, kojom se ona zaokružuje, jeste postojanje pretpostavke da stvarna vrijednost ciljanih varijabli odstupa od željenih usljed postojanja tržišnih nedostataka, kao i da će ukoliko ekonomska politika bude vođena na adekvatan način doprinijeti povećanju društvenog blagostanja. Stoga jedan od rodonačelnika teorije ekonomske politike – Tinbergen (1995) ekonomsku politiku definiše kao proces koji podrazumijeva:

Tabela 1. Osnovne karakteristike (mjere) ekonomske politike i veza istih sa ekonomskim razvojem:

Osnovne karakteristike	Direktna/Indirektna veza
1. Izbor društvenih prioriteta;	Direktna
2. Formulisanje ciljeva ekonomske politike na osnovu društvenih prioriteta;	Indirektna
3. Izbor odgovarajućih instrumenata za postizanje ciljeva;	Direktna
4. Određivanje kvantitativnih vrijednosti odabranih insrumenata;	Direktna/Indirektna

5. Određivanje veze između ciljeva i instrumenata s jedne strane i strukturnih međuzavisnosti privrede s druge strane.	Direktna/Indirektna

Izvor[267]

Sve navedene komponente zauzimaju svoje vrlo značajno mjestu u kontekstu realizacije ekonomskog balgostanja. Prema općeprihvaćenoj definiciji, fiskalni deficit je razlika između ukupnih prihoda i ukupnih rashoda države, nastala u određenom vremenskom razdoblju, najčešće godini dana. Ovako definiran pojam fiskalnog deficita prilično je neodređen, pa je za bilo kakvu analizu deficita i njegova učinka na druge velicine potrebno konkretnije odrediti sadržaj istog.

S obzirom na to da je deficit državnog budžeta samo rezidual, razlika izmedu ukupnih prihoda i ukupnih rashoda države, jasno je da je vrlo teško dokučiti njegov utjecaj na privredu u cjelini, kao i na pojedine ekonomske veličine. Nije svejedno nastaje li deficit kao posljedica smanjenja poreza ili kao posljedica rasta državnih izdataka. Isto tako, utjecaj deficita bit će različit u ovisnosti o tome koji se porezi, odnosno izdaci mijenjaju. Stoga se utjecaj deficita na privredne tokove ipak treba posmatrati u kontekstu konkretne fiskalne politike i mjera na kojima ona počiva[268].

2. UPRAVLJANJE JAVNIM DUGOM KAO MJERA ZA POSTIZANJE EKONOMSKIH RAZVOJNIH CILJEVA

Upravljanje javnim dugom ukratko se može definisati kao skup postupaka i odluka koje se donose radi pribavljanja finansijskih sredstava potrebnih državi. Neke od najvažnijih odluka koje se pritom donose jesu one o veličini duga, roku otplate javnog duga, valutnoj

[267] prema istraživanju Gallup International Association za period 2007-2011.godine.

[268] Angoli, 2002; str. 7-9; Berg i Boresztein, 2000; Winkler, Adalbert, et al., 2004.god.

strukturi i sl. Za svaku je zemlju vrlo važno imati dugoročnu strategiju upravljanja dugom, koju treba izgrađivati s obzirom na sveukupnu makroekonomsku situaciju u zemlji. Zakonodavni i institucionalni okvir za upravljanje javnim dugom mora biti takav da zaduženima za upravljanje dugom omogući efikasno ostvarivanje njihovih ciljeva. On također treba pružiti investitorima određena jamstva da će uložena sredstva biti sigurna. Radi što veće odgovornosti u procesu upravljanja dugom često se donose dopunske zakonske odredbe kojima se limitira iznos javnog duga. Postoje tri institucionalna rješenja za upravljanje javnim dugom. Ministarstvo finansija (na nivou države) upravlja javnim dugom i odgovorno je za taktičke i strateške, ali i za mnoge druge funkcije (takve primjere imamo u Sloveniji, Italiji). Centralna banka ima ulogu u formuliranju politike upravljanja javnim dugom te je odgovorna za stratešku politiku i kratkoročno upravljanje javnim dugom. Time se osigurava određeni stepen diskretnosti centralne banke u upravljanju javnim dugom, što je važno kada se žele uskladiti procesi upravljanja javnim dugom i vođenja monetarne politike (primjer Danska). Mnoge funkcije upravljanja javnim dugom obavlja poseban ured ili agencija za upravljanje dugom. Tim se rješenjem ostvaruje potpunije razdvajanje fiskalne i monetarne politike od politike upravljanja javnim dugom (Švedska, Irska)[269].

Ekonomska kriza[270] je jedan jak talas koji pogađa privredna društva. Efekti krize neće podjednako uticati na različite privredne grane, na mala, srednja i velika preduzeća, na stabilna ili manje stabilna preduzeća. Privredna društva su već naviknuta na brojne krizne udare. Među eksterne faktore propadanja mogu se navesti: jačanje konkurencije i nemogućnost da je kompanija prati, što stvara nekonkurentnost sopstvenih proizvoda; nagle tehnološke promjene koje kompanija ne može da isprati; socijalno-politički potresi u nacionalnim i međunarodnim okvirima; opadanje životnog standarda stanovništva; naglo povećanje cijena ulaznih resursa, sirovina; promjene uslova kreditiranja; pad vrednosti nacionalne valute; visoka inflacija i dr. Da ne bi doživjelo kolaps, privredno društvo, odnosno njegov menadžment, mora pronaći puteve i odgovore na dejstvo iz okruženja različitom

[269] https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2017-european

[270] **Hodžić, K., Sukob rada i kapitala u uslovima posljedica globalne krize u Bosni i Hercegovini, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo, 2009.**

vrstom strategije, promjenom poslovne politike i sl. Na uticaje iz okruženja mnogo je teže reagovati i naći odgovarajuća rješenja. U toj situaciji, rješenja se najčešće nalaze u prilagođavanju novonastalim uslovima privređivanja. Do krize u određenoj kompaniji kasnije i u cijeloj privredi jedne države ne mora doći samo zbog poremećaja u eksternom okruženju, tu efekti pravog servisiranja duga u kontekstu suzbijanja takvih pojava mogu biti od krucijalne važnosti.

Inače, da bi koordinacija instrumenata i mjera monetarne i politike upravljanja javnim dugom bila uspješno sprovedena, literatura[271] koja se bavi ovom problematikom ukazuje na neophodnost, ne samo primjene adekvatnih institucionalnih i operativnih aranžmana, odnosno izbor lokacije funkcija za upravljanje javnim dugom (ministarstvo finansija, centralna banka, posebna institucija za upravljanje javnim dugom), nego i ispunjavanja nekoliko osnovnih preduslova, u koje spadaju:

1. Razvijenost tržišta hartija od vrijednosti koje izdaje država;
2. Nezavisnost centralne banke;
3. Transparentnost upravljanja javnim dugom

Do zaduživanja institucionalnih sektora (monetarne vlasti, države, banaka, ostalih sektora) u inostranstvu može doći zbog nejednakosti domaće potrošnje i proizvodnje te neravnoteže štednje i investicija, tj. nedostataka domaćih sredstava potrebnih za poslovanje sektora, odnosno u slučajevima kada su uvjeti zaduživanja u inostranstvu povoljniji nego u domaćoj ekonomiji. Ukoliko je rezultat zaduživanja u inostranstvu vidljiv kroz porast bruto domaćeg proizvoda, izvoza, zaposlenosti, plaća i drugih pokazatelja može se reći da je zaduživanje bilo opravdano. Naime, kroz povećanu privrednu aktivnost subjekta koji se zadužio u inostranstvu generirat će se dodatni finansijski prihodi te je otplata stranog duga u tom slučaju održiva. Ako je zaduživanje u inostranstvu rezultat krive procjene rentabilnosti investicijskog projekta (uložena sredstva se ne vraćaju ili se vraćaju po manjoj stopi povrata od očekivane) ili finansiranje masovnog uvoza potrošačkih dobara (od strane nesolventnih dužnika), finansijski tokovi potrebni za redovitu otplatu duga postanu sve oskudniji i održivost takvog dužničkog odnosa postaje problematična (ako takva pojava postaje uobičajena na razini

[271] Žugić i Fabris, Strategija upravljanja javnim dugom, Italija 2013 godina str.53-64.

cijele ekonomije, zemlja neminovno ulazi u dužničku krizu). U skladu sa navednim javlja se potreba uspostavljanja/donošenja pravih preporuka za bolju koordinaciju između fiskalne i monetarne politike

Tabela 2. Preporuke za bolju koordinaciju između fiskalne i monetarne politike (politike likvidnosti) u mogu se ostvariti sljedećim aktivnostima/potezima:

Preporuke za uspostavljanje bolje koordinacije fiskalne i monetarne politike	**Tijelo koje treba da provodi aktivnost/bude uključeno u istu**
1. Savjeti za finansijsku stabilnost;	Ministarstvo finansija, specijalizirane agencije
2. Preporuka za vođenje ekonomske politike;	Ministarstvo finansija, Centralna banka
3. Povremenih radnih grupa formiranih od predstavnika monetarnih i fiskalnih vlasti	Ministarstvo finansija, specijalizirane agencije
4. Neposredne komunikacije nosioca monetarne i fiskalne politike	Ministarstvo finansija, Centralna banka i druga tijela

Izvor: obrada autora

Ne postoje stroga pravila za podjelu pojedinih funkcija upravljanja dugom. Ministarstvo finansija i centralna banka svugdje su u većoj ili manjoj mjeri uključeni u poslove upravljanja javnim dugom. Bitno je reći da bez obzira koje se institucionalno rješenje odabere, to ne isključuje u potpunosti ostale institucije jer se u mnogim slučajevima pojedine funkcije i aktivnosti isprepleću i dopunjuju. Zbog toga je vrlo važna dobra saradnja između svih tih institucija i koordinacija njihovih aktivnosti. Transparentnost i jasna pravila vođenja operacija centralne banke i ministarstva finansija bitno pomažu u rješavanju konflikata

između monetarne politike i politike upravljanja javnim dugom te smanjuju nesigurnost investitora, snižavaju njihove transakcijske troškove i pomažu državi da smanji troškove servisiranja duga. Ciljevi upravljanja dugom trebali bi biti jasni i dostupni javnosti, a sve metode kojima se mjere rizik i troškovi trebale bi biti detaljno objašnjene. Vrlo je bitno da javnosti budu stalno dostupne sve informacije o budžetskim aktivnostima, uključujući načine njihova finansiranja. Razvijene zemlje veliku pozornost pridaju osiguranju transparentnosti politike upravljanja javnim dugom pa tako zemlje koje su tek nedavno ušle u EU redovito objavljuju programe aukcija državnih vrijednosnih papira. Vlada bi trebala redovito objavljivati informacije o valutnoj i kamatnoj strukturi duga i finansijske imovine te o strukturi dospijeća. Posebno je važno informirati javnost i o svim uvjetnim obvezama države, kao i o poreznom tretmanu državnih obveznica kada ih država prvi put emitira, ta informisanost stvara uslove pozitive klime koje su nužan preduslov za ekonomski razvoj, kao na primjeru Irske.

3. JAVNI DUG I MOGUĆNOST UPOTREBE JAVNOG DUGA KAO GENERATORA EKONOMSKOG RAZVOJA

Svijet je ušao u novi ekonomski stadij. Nacionalne ekonomije blisko su povezane. Trgovina se odvija uz protok informacija brzinom svjetlosti preko interneta i mobilnih telefona. Ova nova etapa pruža sjajne prilike za smanjivanje troškova i ubrzavanje proizvodnje i dostave roba i usluga. Ali isto tako ima i svoju tamnu stranu, ona koja postepeno podiže nivo rizika i nesigurnosti za proizvođače i potrošače. Događaj ili promjena okolnosti u jednoj zemlji bilo da se radi o propasti banke, berze ili tržišta nekretnina ili nekom političkom događaju može se proširiti na mnoge druge zemlje i stvoriti masovne turbulencije, vodeći cjelokupni sistem prema poptpuno nepredvidljivim ishodima. Turbulencije uvijek znače porast rizika i nesigurnosti. Rizik je pojam koji se u ekonomskoj literaturi opsiuje na mnoge načine, u biti rizik se odnosi na situaciju u kojoj su moguće buduće posljedice današnjih odluka, višestruke međutim, veličine i vjerovatnosti ovih posljedica su poznate unaprijed[272]. Neizvjesnot se vrlo često i identificira s pojmom rizika. Korištenje strukture javnog duga kao mogućeg generatora

[272] I.Ibreljić, Investicije II (ekonomska analiza, rizik),Tuzla 2008.god. str.126

razvoja je takođe ekonomski vrlo rizično, ali može da ima progresivne ekonomske rezultate.

Finansijske krize događale su se i znatno prije 1914. godine i događaju se u novije doba. Nemaju više tako razorne posljedice i prije svega su velik problem država u razvoju, a i zaraza (širenje kriznih događaja iz države u državu) razmjerno je manja. Ipak predstavljaju važnu prijetnju privrednom razvoju, unatoč tome što je svjetsko uređenje trgovinskih, kursnih, političkih i monetarnih pitanja znatno čvršće, nego u globalizacijskim vremenima zlatne valute. Zato je razumljivo da su se krajem devedesetih godina množile rasprave i prijedlozi za oblikovanje sistema pravovremenog upozoravanja. Ilene Grabel[273] (2004.) predlaže pristup koji može umanjiti specifične finansijske rizike koji su najvažniji za pojedine privrede. Pristup zahtjeva da nacionalni regulatori na prve znakove ranjivosti (početno pogoršanje važnog pokazatelja) upotrijebe mjere za usporavanje aktivnosti te njima promijene ponašanje investitora do te mjere kako bi spriječili krizu. Regulator čak ima pravo privremeno zaustaviti trgovanje određenim vrijednosnim papirima ili izvedenim finansijskim instrumentima ili privremeno zatvoriti pojedine berze. Tek nakon akdevatnog ispitivanja djelovanja rizika na privredne tokove dozvoljava se nastavak trgovanja određenim vrijednosnim papirima ili finansijskim instrumentima.

Bosna i Hercegovina je, u uvjetima vrlo niske konkurentnosti, prepuštena pretjeranoj liberalizaciji vanjske trgovine pod okriljem potpisanih trgovinskih sporazuma (CEFTA sporazuma i Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju s EU-om). Posljedica toga jesu veliki uzastopni deficiti vanjske trgovine. Glavni izvor pokrića deficita vanjske trgovine jesu transferi dijaspore iz inostranstva, koji na godišnjem nivou iznose oko 3,5 milijardi KM (13,7% GDP-a) i koriste se za preživljavanje građana, a ne za investicije i razvoj. Međutim, doznake od dijaspore ne mogu dugoročno biti jedini izvor finansiranja. Kada se vanjski dug (najviše države i banaka) uzima u stranoj valuti, taj se novac konvertira u zemlji kod Centralne banke i emitira primarni novac. Država svoj vanjski dug uglavnom troši na neproizvodnu proračunsku potrošnju (preglomaznu administraciju) i krupne investicije (npr.

[273] Ilene Grabel "Globalne finansije, trgovina i devizni tokovi" 2007. godina, str.148

izgradnja autoceste 5c) s vrlo dugim rokom isplativosti, a banke kreditiraju stanovništvo za finalnu potrošnju iz uvoza, a ne investicijsku potrošnju. Ako se emisija primarnoga novca usmjerava na neproizvodnu potrošnju bez privrednog rasta ili pokrića u dobrima i uslugama u domaćoj privredi, postavlja se pitanje kako se to ne odrazi na inflaciju. Razlog je u tome što se deficit tekućeg računa plaća u devizama koje se u tom slučaju kupuju kod Centralne banke i povlači primarni novac iz opticaja. Na taj način otkup deviza poništava utjecaj prethodne primarne emisije na inflaciju.

Mehanizam currency boarda i liberalizacija osiguravaju nominalnu konvergenciju (stabilnost kursa, niska inflacija ili deflacija), ali uz druge vrlo negativne posljedice (rast vanjskoga duga, velike deficite tekućeg računa, nelikvidnost i nesolventnost) i sve slabiju realnu konvergenciju (pad proizvodnje, nezaposlenost itd.). U konačnici vanjski dug preko kojeg se emitira primarni novac u tuzemstvu nema realno pokriće u domaćoj proizvodnji, već u inozemnoj proizvodnji koja se uvozi[274]. Deficiti tekuće bilance preplavljuju domaće tržište inozemnom robom i onemogućavaju domaće proizvođače da povećavaju cijene zbog velike inozemne konkurencije.

Rast inostranog zaduživanja i doznake održavaju iznos deviznih rezervi i ponudu domaćeg novca, ali bez privrednog rasta. Takav sistem ne može dugo funkcionirati jer se dostiže granica zaduženosti, doznake dijaspore smanjuju se, a rate za otplatu dugova postaju sve veće. Trend će se morati okrenuti ka smanjenju deviznih rezervi kad se bude očekivalo sve manje novca i sve izraženija nelikvidnost, što će dodatno smanjiti proizvodnju i zaposlenost.

Analizirajući odnos javnoga duga spram BDP-a u BiH iznosi 40%, dok isti pokazatelj u susjednim zemljama s kojima se najčešće uspoređuje je znatno veći (Slovenija 70,4 %, Hrvatska 75,7 %, Grčka 174,9%) ili u nekim razvijenijim privredama (Japan 240%, Italija 127,9 %, Irska

[274] Centralna banka BiH;
<http://statistics.cbbh.ba:4444/Panorama/novaview/SimpleLogin_cr.aspx (3. V. 2015.)

123,3 %, Francuska 115,1%, Njemačka 83,9%)[275]. Ako se posmatra ovaj pokazatelj, može se reći kako je Bosna i Hercegovina u znatno boljoj situaciji u pogledu zaduženosti nego druge zemlje, što nije tačno. Za ocjenu zaduženosti zemlje potrebno je vidjeti i strukturu – udio vanjskog i domaćeg duga, valutnu strukturu, namjenu i realnu vrijednost duga. Odnos javnog duga i BDP-a ne govori o stvarnom stanju zaduženosti i sposobnosti vraćanja duga Bosne i Hercegovine. To je iz razloga što u strukturi javnog duga dominira vanjski dug koji nastaje u inostranstvu, a veličina GDP-a najvećim se dijelom realizira u zemlji[276]. Pored navedenog neophodno je naglasiti da zemlje sa znatnom većim udijelom javnog duga u odnosu na BDP znatno brže servisiraju dug u odnosu na Bosnu i Hercegovinu imajući u vidu pravi odabir poslovnih investicijskih projekata.

Ekonomski rast u regionu Zapadnog Balkana[277] je ubrzan u Srbiji, u odnosu na Srbiju zabilježen je sporiji rast u BJR Makedoniji i Crnoj Gori**.** Snažniji rast proizvodnje ostvarila je Srbija, najveća ekonomija od šest zemalja regiona (ZB6), koja čini oko 41 procenat BDP-a ZB6, u najvećoj meri je doprineo regionalnom ukupnom rastu koji se često navodi i u izvještajima nadležnih tijela Bosne i Hercegovine. Posle recesije u 2014. i neznatnog rasta od 0,8 procenta u 2015 godini, srpska ekonomija je ostvarila rast od 2,8 procenta u 2016. godini, najveći još od 2008. godine. Oporavak je bio solidan u Albaniji, s porastom stope rasta od 2,6 procenata u 2015. godini na 3,2 procenta u 2016 godini. U ostalim zemljama Zapadnog Balkana, rast je usporen u 2016 godini, ali neznatno i sa pozicije boljih rezultata u Bosni i Hercegovini (BiH), na 2,8 procenata, i na Kosovu na 3,6 procenata. Nasuprot tome, politička nesigurnost opstruirala je rast u BJR Makedoniji, koji je sa 3,8 procenata u 2015 godini. pao na 2,4 procenata u 2016. godini.U Crnoj Gori je rast takođe usporen i sa 3,4 procenta u 2015. godini je smanjen je na 2,1 procenat u 2016. godini, jer prihodi od turizma nisu mogli da

[275] Neto tekući transferi iz inozemstva su bili (u milijunima KM): 3,599 (2013.), 3,643 (2012.), 3,504 (2011.), 3,529 (2010.) itd. Vidi: Agencija za statistiku BiH; <http://www.bhas.ba/tematskibilteni/ GDP_2005-2013> (20. IV. 2015.)

[276] Eurostat, http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=teina225 (14. 4. 2015.)

[277] Izvještaj Svjetske Banke za zemlje zapadnog Balkana, mart 2017. godina.

kompenzuju oštar pad u industrijskoj proizvodnji i rudarstvu. Bosna i Hercegovina u navednom kontekstu treba da pokuša da iskoristi mjere ekonomske politike Srbije u smislu uticaja i dolaska stranih investitora u zemlju i uticaja istih na BDP, te upotrebe javnog zaduženja odnosno formiranja javnog duga u investicijsko-produktivnom smislu a nikako u smislu mjere za izjednačavanje budžetskih nedostataka.

ZAKLJUČAK:

Osnovna pretpostavka za adekvatnu ekonomsku politiku, kako u klasičnoj tako i u novoj teoriji, predstavlja kvalitetno upravljanje višefaznim procesom, koji u konačnom podrazumijeva pravovremeno definisanje njenih opštih i posebnih ciljeva, odabir potrebnih instrumenata, primjenu odgovarajućih mjera, koordinaciju pomenutih aktivnosti, kao i držanje pod kontrolom brojnih ograničenja koja sam proces čine složenijim.

Teorijsko uobličavanje monetarne i fiskalne politike, u okviru doktrinarnog pristupa, nedvosmisleno ukazuje da i kod starijih i novijih teorijskih koncepcija postoje pojedinačne ideje koje su u savremenim uslovima aktuelne i prihvatljive. To se ne bi moglo reći za čitave sisteme ekonomske teorije zaokružene ekonomskim školama, karakterističnim za pojedine vremenske periode, koje zbog toga treba isključivo posmatrati u kontekstu vremena u kojem su nastajale.

Javni dug je stabilizovan u proteklom periodu u zemljama kao što su Srbija i Albanija, zemljama koje nastavljaju da sprovode fiskalnu konsolidaciju. U drugim, je primjetan rast prihoda u 2016. godini, koji je delimično umanjen diskretnim porastom tekuće potrošnje. Posebno, povećana potrošnja prijeti fiskalnoj stabilnosti u nekim zemljama, naročito u Crnoj Gori.

Srednjoročni ekonomski izgledi za zapadni Balkan su pozitivni, ali je situacija podložna rizicima koji dolaze od spoljnih i unutrašnjih (uključujući političke) faktora. Održavanje i nastavak rasta zahtijevaće kontinuirane napore u pravcu smanjenja fiskalnih disbalansa i odlučne implementacije strukturnih reformi. Bosna i Hercegovin kao dio jednog

ekonomski gledano vrlo heterogenog prostora treba da primjenjuje pozitivne primjere rezultata rada bliskih zemalja zapadnog Balkana.

Izuzetnu opasnost za zemlju predstavlja okolnost povećanog zaduživanja u inostranstvu korištenog za finansiranje potrošnje, a ne investicija. Važan faktor održivog zaduživanja u instranstvu nalazi se u korištenju kredita za proizvodne investicije kojima se povećavaju proizvodnja i izvoz. Kod platne bilanse i vanjske zaduženosti kao dobar primjer nam može poslužit Republika Hrvatske kod koje je već izražen problem dugoročne održivosti stvorenog duga. Produktivni potencijali društva mogli bi se naći pred velikim izazovima zbog sve manjeg broja mladih ljudi. Bez demografske obnove zemlje, ulaganja u obrazovanje te povećanja radne aktivnosti stanovništva, teško je zamisliti realizaciju snažnijeg privrednog rasta. Izvoz, produktivnost, troškovi i investicije su ekonomske veličine koje pokazuju učinke temeljnih faktora konkurentnosti i koji u međusobnom djelovanju određuju njezine rezultate privredni rast, zaposlenost i kvalitetu života. To su ključni pokazatelji održivosti privrednog rasta i relativno su lako mjerljivi, ali nisu temeljni faktori nacionalne konkurentnosti. Temeljne faktore nacionalne konkurentnosti čine obrazovanje, poduzetničko okruženje, kvaliteta poslovnog sektora, infrastruktura i okoliš, njih je teže mjeriti, ali su osnova za djelovanje razvojnih politika.
Potrebno nam je što više investicija i izvoza kako bi se javni dug države održao na ovom nivou, te kako bi siti poslužio kao mjera generatora ekonomskih aktivnosti.

Vanjske investicije u Bosni i Hercegovini u velikoj mjeri nisu atraktivne stranim ulagačima zbog često neusklađene, a time i nesigurne zakonske regulative. Zakoni podložni su čestim izmjenama i dopunama te donošenju novih. Također, neophodno je djelovati u pravcu smanjenja poreznog
opterećenja jer bi se time potakla potrošnja, a i privredni rast u cjelini. Investitorima je potrebno osigurati olakšice kako bi se potakli na ulaganja u našu zemlju, a zakoni bi ih trebali ohrabriti da budu zaštićeni od promjena koje bi mogle u značajnoj mjeri uticati na njihovo buduće poslovanje. Javni dug u kontekstu svega navedenog treba da posluži kao dio ekonomskog progresa ne samo Bosne i Hercegovine, nego kako je to vidljivo i iz izvještaja međunarodnih organizacija kao dio generatora ekonomskog progresa cijelog zapadnog Balkana.

LITERATURA:

KNJIGE/ČLANCI:

1. Ashima, G. (2002). Coordinating Monetary and Fiscal Policies: A Role for Rules? *Oxford University Press*

2. Bogetić, Željko. (2000). Official Dollarization: Current Experiences and Issues. Cato *Journal*, 2 Vol. 20.

3. Coady, D. (2006). The Distributional Impacts of Indirect Tax and Public Pricing Reforms. *Analyzing the Distributional Impact of Reforms: A Practitioner's Guide to Pension, Health, Labor Market, Public Sector Downsizing, Taxation, Decentralization and Macroeconomic Modeling,* Volume 2, ed. by A. Coudouel and S. Paternostro (Washington: World Bank).

4. European Central Bank. (2010). Financial Integration in Europe. Frankfurt

5. European Commission. (2014). European Economic Forecast Winter 2014. European Economy 2.

6. Fatas, Antonio i Mihov, Ilian. (2010). The Euro and Fiscal Policy. National Bureau of Economic Research.

7. IMF. (2010). Will it hurt? Macroeconomic Efects of Fiscal consolidation. *World Economic Outlook*

8. Stiglitz, E. Joseph. (1998). More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post Washington Consensus. WIDER Annual Lectures No. 2, Helsinki.

9. Stiglitz, E. Joseph. (1999). Reforming the Global Economic Architecture: Lessons from the Recent Crises. *Journal of Finance Vol. 54 No. 4.*

Mr.sc. Malik Ikanović *[278]
Mr.sc. Asim Bojić [279]

PRAVNI OKVIR POVREDE PRAVA NA JEDANKO POSTUPANJE U BOSNI I HERCEGOVINI SA OSVRTOM NA DJELATNOST OBRAZOVANJA

LEGAL FRAMEWORK OF VIOLATIONS OF THE RIGHT TO EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA WITH REFERENCE TO EDUCATION

SAŽETAK

U ovom radu analizira se pravo na jednako postupanje, povreda prava na jednako postupanje, odnosno, pravni okvir prava na jednako postupanje sa osvrtom na djelatnost obrazovnja u Bosni i Hercegovini. Pravo na jednako postupanje je pravno načelo koje je u Bosni i Hercegovini zagarantovano Ustavom BiH, ustavima entiteta i Statutom Brčko distrikta BiH, ustavima kantona, kao i brojnim pravnim aktima (zakonima i drugim podzakonskim aktima). Povreda prava na jednako postupanje prisutna je u svim oblastima života. Kada je u pitanju oblast obrazovanja povreda pravo na jednako postupanje ima tendenciju rasta. S obzirom na složenost ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine (dva entiteta-Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska) te Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, oblast obrazovanja u Bosni i Hercegovini najvećim dijelom regulisana je na nivou entiteta odnosno distrikta.

KLJUČNE RIJEČI: Pravo na jednako postupanje, povreda prava na jednako postupanje-diksriminacija, obrazovanje kao djelatnost, ustavno uređenje BiH,

SUMMARY

[278] Magistar ekonomskih nauka, pomoćnik ministra za ekonomsko-finansijske poslove u Ministarstvu obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona

[279] Magistar pravnih nauka, pomoćnik ministra za obrazovanje u Ministarstvu obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona

This paper analyzes the right to equal treatment, the violation of the right to equal treatment, that is, the legal framework of the right to equal treatment with reference to the activity of education in Bosnia and Herzegovina.

The right to equal treatment is a legal principle that is guaranteed in Bosnia and Herzegovina by the Constitution of Bosnia and Herzegovina, the constitutions of the entities and the Statute of the Brčko District of Bosnia and Herzegovina, the cantonal constitutions, as well as numerous legal acts (laws and other by-laws). Violation of the right to equal treatment is present in all areas of life. When it comes to the field of injury education, the right to equal treatment tends to grow.

Considering the complexity of the constitutional arrangement of Bosnia and Herzegovina (two entities - the Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska) and the Brčko District of Bosnia and Herzegovina, the field of education in Bosnia and Herzegovina is mostly regulated at the entity or district level.

KEY WORDS: Right to equal treatment, violation of the right to equal treatment-discrimination, education as an activity, constitutional arrangement of BiH.

JEL: K40

1. POJAM PRAVO NA JEDNAKO POSTUPANJE-DISKRIMINACIJA

Jedno od temeljnih načela u svakom savremenom i demokratskom društvu je načelo jedankosti. Načelo jednakosti u praksi se najčešće narušava različitim oblicima diskriminacije. Diskriminacija je pojava koja u biti negira zagarantovana prava čovjeka, i u većoj ili manjoj mjeri prisutna je svim društvima. Načelo zabrane diskriminacije sastavni je dio svih međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima, Ustava i većine zakona gotovo svih država.

Pravo na jedankost u pravima, kako je proklamovano u dokumentima, dalo je državama mogućnost da jasno definišu u svojim

pravnim aktima šta je to diskriminatorno postupanje, ali i da utvrde i propišu mehanizme efikasne pravne zaštite o diskriminaciji.

2. NORMATIVNI OKVIR PRAVA NA JEDNAKO POSTUPANJE U BOSNI I HERCEGOVINI.

Diskriminacija u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu: BiH) zabranjena je Ustavom BiH[280], entitetskim[281] i kantonalnim ustavima[282]

[280] U članu II.tačka 4. Ustava Bosne i Hercegovine je propisano da „Uživanje prava i sloboda, predviđenih u ovom članu ili u međunarodnim sporazumima navedenim u Aneksu I ovog Ustava, osigurano je svim licima u Bosni i Hercegovini bez diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što je pol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, povezanost sa nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status".

[281] U članu 2. stav (1) tačka d) Ustava Federacije BiH *("Sl. novine FBiH", br. 1/1994, 1/1994 - Amandman I, 13/1997 - Amandmani II-XXIV, 13/1997 - Amandmani XXV i XXVI, 16/2002 - Amandmani XXVII-LIV, 22/2002 - Amandmani LVI-LXIII, 52/2002 - Amandmani LXIV-LXXXVII, 60/2002 - ispr. Amandmana LXXXI, 18/2003 - Amandman LXXXVIII, 63/2003 - Amandmani LXXXIX-XCIV, 9/2004 - Amandmani XCV-CII, 20/2004 - Amandmani CIII i CIV, 33/2004 - Amandman CV, 71/2005 - Amandmani CVI-CVIII, 72/2005 - Amandman CVI i 88/2008 - Amandman CIX)* je propisano da ce Federacija će osigurati primjenu najvišeg nivoa međunarodno priznatih prava i sloboda utvrđenih u dokumentima navedenim u Aneksu ovog ustava.Posebno: Sve osobe na teritoriji Federacije uživaju prava na: zabranu svake diskriminacije zasnovane na rasi, boji kože, polu, jeziku, religiji ili vjerovanju, političkim ili drugim uvjerenjima, nacionalnom i socijalnom porijeklu;"

[282] U članu 7. Ustava Tuzlanskog kantona („Službene novine Tuzlansko-podrinjskog kantona „, broj:7/97 i 3/99-Amandman I i „Sl.novine Tuzlanskog kantona", broj: 13/99-Amandmani II-VI, 10/2000-Amadmani VII-XII, 14/2002-Amandmani XIII-XLI, 6/04-Amandmani XLII-LXXIII i 10/2004-Amandmani LXXIV-LXXXII" je propisano da „U ostvarivanju svojih nadležnosti Kanton osigurava i provodi sve mjere zaštite ljudskih prava i sloboda utvrđenih Ustavom Bosne i Hercegovine i njegovim aneksima, Ustavom Federacije i njegovim Aneksom i ovim Ustavom vodeći računa o jednakopravnosti svih naroda i građana u Kantonu, općinama i gradovima"

i Statutom Brčko distrikta BiH[283], međunarodnim konvencijama[284] i domaćim zakonodavstvom. Zakon o ravnopravnosti spolova BiH (ZRS BiH) garantuje ravnopravnost spolova svima i u svim sferama društva, uključujući, ali ne ograničavajući se na obrazovanje, ekonomiju, zapošljavanje i rad, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, sport, kulturu, javni život i medije.[285] BiH kao država, načelno je prihvatila dobar dio međunarodnih dokumenata (Konvencija i sl). Osim toga, BiH je donijela i svoje Zakone[286], kojim je regulisala ovu oblast.To je jedno novo zakonsko rješenje koje je najvećim dijelom usklađeno sa pravnom stečevinom Evropske unije.

3. NORMATIVNI OKVIR PRAVA NA JEDNAKO POSTUPANJE U OBLASTI OBRAZOVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

Obrazovni sistem u BiH, je izuzetno složen, decentraliziran, nerijetko nekomplementaran, s odsustvom adekvatne vertikalne i horizontalne odgovornosti i koordinacije. Razlog tome je, između ostalog, i složenost

[283] U članu 13. stav (1)Statuta Brčko Distrikt BiH je propisano da „Svako ima pravo da uživa sva prava i slobode garantovane Ustavom i zakonima Bosne i Hercegovine, ovim statutom i zakonima Distrikta, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, uključujući diskriminaciju po osnovu spola, rase, seksualnog opredjeljenja, boje kotje, jezika, vjeroispovijesti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, političkog ili drugog mišljenja, pripadnosti nacionalnoj manjini, imovinskog stanja, roĎenja ili drugog statusa. Posebno, svako ima pravo pristupa svim javnim institucijama i objektima u Distriktu; pravo da se slobodno kreće i određuje svoje mjesto prebivališta, poslovanja ili rada na cijeloj teritoriji Distrikta; pravo da kupuje i prodaje pokretnu i nepokretnu imovinu u skladu sa zakonom".

[284] U članu 14.Evropske konvencije o ljudskim pravima iz 1950. godine je propisano da " Uživanje prava i sloboda predviđenih ovom konvencijom osigurava se bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, kao što su spol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, veza sa nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status". BiH je ratificirala i Protokol br. 12 uz Evropsku konvenciju, proširivši time obavezu države da, i putem domaćeg zakonodavstva, zabrani diskriminaciju u uživanju bilo kojeg prava. 2013. godine, BiH je ratificirala Konvenciju Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija, usvojena 2011. godine)

[285] Član 2. Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini - prečišćeni tekst („Službeni glasnik BiH" br. 32/10)

[286]Zakona o zabrani diskriminacije ("Službeni glasnik BiH" broj 59/09, 66/16),

uređenju države BiH.U BiH oblast obrazovanja je u nadležnosti entiteta Republika Srpska (dalje: RS), deset kantona u entitetu Federacija Bosne i Hercegovine (dalje: F BiH) i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (dalje: BD BiH). Sve navedene administrativne jedinice imaju svoja ministarstva/ured za oblast obrazovanja. Od 2003. godine, na području BiH-a (u sklopu Vijeća ministara) je uspostavljeno Ministarstvo civilnih poslova, koje je u području obrazovanja nadležno za obavljanje poslova i izvršavanje zadataka koji su u državnoj nadležnosti, a odnose se na utvrđivanje osnovnih principa kordiniranja aktivnosti, usklađivanje planova entitetskih tijela vlasti i definiranje strategije na međunarodnom planu.

Od 2003. godine, na inicijativu ovog Ministarstva, doneseni su na nivou države BiH određeni okvirni zakoni o odgoju i obrazovanju i to: Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanu u BiH ("Službeni glasnik BiH", broj: 88/07), Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH ("Službeni glasnik BiH"; broj: 18/03, 88/07), Okvirni zakon o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH ("Službeni glasnik BiH", broj: 63/08), Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH ("Službeni glasnik BiH", broj: 59/07, 59/09). Osim toga na nivou BiH-a, formirana je i Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, a uspostavljena su i savjetodavna tijela, kao što je Konferencija ministara obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Na temelju gore navedenih okvirnih zakona, kao i ustavne nadležnosti niže adminsitrativne jedinice (entitet RS, kantoni u entitetu F BiH, te BD BiH) donijeli su svoje zakone o obrazovanju.

Kada je u pitanju Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanu u BiH, jednako pravo pristupa i zabrana diskriminacije propisana je članom 6. Okvirnog zakona.[287]

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, pitanje prava jednakog pristupa i jednakih mogućnosti propisano je u članu

[287] U članu 6. Okvirnog zakona o predškolskom odgoju i obrazovanu u BiH je propisano da "Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem odgoju i obrazovanju bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi. (2) Jednak pristup i jednake mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uvjeta i prilika za sve, za početak i nastavak daljnjeg odgoja i obrazovanja.

4.Okvirnog zakona.[288] Pitanje prava jednakog pristupa i jednakih mogućnosti kada je u pitanju Okvirni zakon o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH proširen je u članu 3., u odnosu na principe utvrđene u Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH.[289]

Principi jednakog pristupa i jednakih mogućnosti kada je u pitanju Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH, definisani su kroz pristup visokom obrazovanju.[290]
Kada je u pitanju entitetska, odnosno, kantonalna nadležnost vezano za obrazovanje isti su regulisani Zakonoma koji regulišu oblast obrazovanja na nivou entiteta odnosno kantona u entitetu FBiH.Ako uzmemo u obzir Tuzlanski kanton (u daljem tekstu:Kanton), pitanje obrazovanja je

[288] U članu 4. Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH je propisano da „Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi. Jednak pristup i jednake mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uslova i prilika za sve, za početak i nastavak daljeg obrazovanja. Odgovarajuće obrazovanje podrazumijeva obrazovanje koje u skladu s utvrđenim standardima osigurava djetetu da na najbolji način razvije svoje urođene i potencijalne umne, fizičke i moralne sposobnosti, na svim nivoima obrazovanja.

[289] U članu 3. Okvirnog zakona o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH je propisano da“ Osim općih ciljeva obrazovanja definiranih Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini u okviru srednjeg stručnog obrazovanja i obuke se: a) osigurava pod jednakim uslovima učeniku pravo na srednje stručno obrazovanje i obuku u skladu sa njegovim interesovanjem i sposobnostima; b) pruža učeniku podrška u odabiru odgovarajućeg zanimanja i integriranje u društveni život; c) razvija svijest učenika o potrebi za daljnim obrazovanjem i obukom; d) osiguravaju uslovi za razvoj i promociju tradicionalnih zanata; e) usklađuje potreba sa zahtjevima i kretanjima tržišta rada; f) dovodi stručno obrazovanje i obuka na nivo obrazovanja kao u zemljama članicama Evropske unije.”

[290] U članu 7. Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH, je propisano da “Pristup visokom obrazovanju imaju svi oni koji su završili četvorogodišnju srednju školu u Bosni i Hercegovini. Visokom obrazovanju kojim se bave licencirane visokoškolske ustanove u Bosni i Hercegovini pristup neće biti ograničen, direktno ili indirektno, prema bilo kojoj stvarnoj ili pretpostavljenoj osnovi kao što su: pol, rasa, seksualna orijentacija, fizički ili drugi nedostatak, bračno stanje, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, veza sa nekom nacionalnom zajednicom, imovina, rođenje, starosna dob ili neki drugi status

regulisano Zakonom o predškolskom odgoju i obrazovanju[291], Zakonom o osnovnom odgoju i obrazovanju[292], Zakonom o srednjem obrazovanju i odgoju[293] i Zakonom o visokom obrazovanju.[294]

Kada je u pitanju oblast predškolskog odogoja i obrazovanja zabrana diskriminacije propisana je u članu 7. ovog Zakona.[295] Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju pitanje jednakih mogućnosti i zabrane diskriminacije regulisao je u članu 3. stav (2) tačka e), članu 29 i članu 30.[296] Kada je u pitanju srednje obrazovanje i odgoj na području Kantona, pitanje jednakih mogućnosti i zabrane diskriminacije je gotovo pa identično riješena kao i u oblasti osnovnog odgoja i obrazovanja.Pitanje jednakih mogućnosti i zabrane diskriminacije

[291] "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj:10/20-prečišćeni tekst.

[292] "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj:10/20-prečišćeni tekst, 8/21, 11/21 I 22/21,

[293] "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj:10/20-prečišćeni tekst, 11/21, 8/21, 11/21 i 22/21,

[294] "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj:21/21-prečišćeni tekst,

[295] U članu 7.Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju je propisano da „Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u predškolskom odgoju i obrazovanju, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi.Jednak pristup i jednake mogućnosti podrazumijevaju osiguranje jednakih uslova i prilika za sve, za početak i nastavak daljeg odgoja i obrazovanja.

[296] U članu 3.stav (2) tačka e) Zakona o osnovnom odgoju i obrazovanju je propisano da su opći ciljevi obrazovanja" obezbjeđenje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnosti izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge lične osobine

U članu 29. je propisano da „Škola je dužna da poštuje Konvenciju o pravima djeteta i ne smije vršiti diskriminaciju u pristupu djece obrazovanju ili njihovom učešću u obrazovnom procesu na osnovu rase, boje, spola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, na osnovu toga što su djeca sa posebnim potrebama, ili na bilo kojoj drugoj osnovi. Osnivač škole, zajedno sa školom, obezbjeđuje funkcionalni smještaj i prateću infrastrukturu za nesmetan pristup i učešće u obrazovnom procesu djeci s posebnim obrazovnim potrebama, mladima i odraslima.
U članu 30 je propisano da „Škola promoviše jednake mogućnosti za sve svoje učenike, nastavnike i ostale zaposlenike, uvažavajući i promovišući istovremeno i pravo na različitosti među njima. U tom cilju, škola, promoviše i podržava razvoj građanskih inicijativa kod učenika i uz saglasnost Ministarstva, utvrđuje i provodi vlastite programe koji podržavaju i njeguju različite kulture, jezike i vjeroispovijesti svojih učenika i zaposlenika".

regulisano je članom 3. stav (2) tačka e), članom 32 i članom 33. ovog Zakona.[297]

I visoko obrazovanje kao neprofitna djelatnost od posebnog je društvenog i strateškog interesa za Kanton, BiH i dio je evropskog obrazovnog, naučnog, odnosno umjetničkog prostora[298], pitanje zabrane diskriminacije je definisala kao jedno od principa visokog obrazovanja.[299] Dakle, svi zakoni u BiH gotovo identično regulišu pitanje jedankih mogućnosti i zabrane diskriminacije.Međutim, u praksi je prisutna sve češća pojava diskriminacije u svim sferama pa tako i u oblasti obrazovanja.

[297] U članu 3.stav (2) tačka e) Zakona o srednjem obrazovanju I odgoju je propisano da su opći ciljevi obrazovanja“ obezbjeđenje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnosti izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge lične osobine

U članu 32. je propisano da „Škola je dužna da poštuje Konvenciju o pravima djeteta i ne smije vršiti diskriminaciju u pristupu djece obrazovanju ili njihovom učešću u obrazovnom procesu na osnovu rase, boje, spola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, na osnovu toga što su djeca sa posebnim potrebama, ili na bilo kojoj drugoj osnovi.
Osnivač škole, zajedno sa školom, osigurava funkcionalni smještaj i prateću infrastrukturu za nesmetan pristup i učešće u obrazovnom procesu licima sa poteškoćama u razvoju.

U članu 33. je propisano da „Škola promoviše jednake mogućnosti za sve svoje učenike, nastavnike i ostale zaposlenike, uvažavajući i promovišući istovremeno i pravo na različitosti među njima. U tom cilju škola, uz saglasnost Ministarstva, utvrđuje i provodi vlastite programe koji podržavaju i njeguju različite kulture, jezike i vjerska uvjerenja svojih učenika i zaposlenika“.

[298] Član 3.Zakona o visokom obrazovanju,

[299] U članu 6.stav (1) tačka e) Zakona o visokom obrazovanju je propisano da se“Djelatnost visokog obrazovanja zasniva na: poštivanju ljudskih prava i građanskih sloboda, uključujući zabranu svih oblika diskriminacije,

ZAKLJUČAK

Dakle, iz samog rada je vidljivo da je pitanje jednakih mogućnosti, prava na jednako postupanje u BiH, gotovo identično normirano u pravu Bosne i Hercegovine. Naime, ova oblast je uređena, ustavom Bosne i Hercegovine, Ustavima entiteta, Ustavima Kantona, Statutom Brčko distrikt BiH, zakonima na nivou Bosne i Hercegovine, zakonima na nivou entiteta u Bosni Hercegovini, a kada je u pitanju oblast obrazovanja ista je regulisana propisima na nivou Bosne i Hercegovine i kantonalnim propisima

Na području Tuzlanskog kantona kada je u pitanju oblast obrazovanja primjetna su nastojanja da se pitanje prava na jedanko postupanje, odnosno, zabranu diskriminacije uredi na kvaliteniji način (način primjeren savremenim državama). Međutim, i samo kvalitetnije zakonsko normiranje u Bosni i Hercegovini u ovoj oblasti, nije garant smanjenja sve češće pojave povrede prava na jedanko postupanje.
Kao odgovor na ovu činjenicu može biti i samo poštivanje vladavine prava, što se u Bosni i Hercegovini problematizira u svim sverama društva.

LITERATURA:

ZAKONI I PODZAKONKSI AKTI

1. Evropske konvencije o ljudskim pravima iz 1950. godine
2. Ustava Bosne i Hercegovine,
3. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine,
4. Ustava Tuzlanskog kantona,
5. Statuta Brčko Distrikt BiH,
6. Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanu u BiH (“Službeni glasnik BiH”, broj: 88/07), Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (“Službeni glasnik BiH”; broj: 18/03, 88/07),
7. Okvirni zakon o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH (“Službeni glasnik BiH”, broj: 63/08),
8. Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH (“Službeni glasnik BiH”, broj: 59/07, 59/09),

9. Zakona o zabrani diskriminacije ("Službeni glasnik BiH" broj 59/09, 66/16),
10. Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini - prečišćeni tekst („Službeni glasnik BiH" br. 32/10),
11. Zakonom o predškolskom odgoju i obrazovanju "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj:10/20-prečišćeni tekst.
12. Zakonom o osnovnom odgoju i obrazovanju "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj:10/20-prečišćeni tekst, 8/21, 11/21 i 22/21,
13. Zakonom o srednjem obrazovanju i odgoju "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj:10/20-prečišćeni tekst, 11/21, 8/21, 11/21 i 22/21.
14. Zakonom o visokom obrazovanju "Službene novine Tuzlanskog kantona", broj:21/21-prečišćeni tekst.

Mr.sc. Mirela Ajanović[300]

ZELENA TRANZICIJA U BIH

GREEN TRANSITION IN BIH

SAŽETAK

Stotinama godina unazad linearni model ekonomije, u svijetu, bio je dominantan. Svjetske ekonomije bile su bazirane na postizanju profita uz maksimalno iskorištavanje resursa, a da se pri tome nije razmišljalo o održivosti resursa. Model ekonomija zasnovan na principu „uzmi - napravi/ iskoristi - baci“ rezultirao je sve većom oskudicom neobnovljiih prirodnih resursa i njihovim sve većim uništavanjem s jedne strane, i sve većom količinom otpada i zagađenjem sa druge strane. Svjetske politike postaju svjesne činjenice da linearni model postaje neodrživ u savremenom svijetu u kojem danas živimo. Sve više se počinje govoriti o štetnim posljedicama koje su nastale, i pokušavaju se pronaći alternativna rješenja. Jedno od tih rješenja predstavlja uvođenje modela tzv. zelene ekonomije i koncepta održivog razvoja. Na ovaj način započinje proces tranzicije ka resursno održivoj ekonomiji. Evropska unija donosi niz reformi i daje smjernice državama članicama, kako bi se ubrzao sam proces tranzicije i uspostavili efikasni zakonodavni okviri koji će moći odgovoriti na novonastale globalne probleme sa kojima se suočavamo. Budući da je Bosni i Hercegovini službeno dodijeljen status zemlje kandidata za članstvo u Evropskoj uniji, obavezna je pratiti i prilagođavati postojeći pravni okvir sa pravnom stečevinom (acquis) i važećim propisima EU. Na tom putu reformi, otežavajući faktor predstavlja činjenica da se acquis EU stalno mijenja i dopunjuje. U ovom radu, postavilo se pitanje šta je BiH poduzela na tom putu reformi i tranzicije ka održivoj ekonomiji? U vezi sa tim, analiziran je postojeći pravni okvir u BiH. Prikazan je proces razvoja zelene ekonomije i

[300] mr. prava Mirela Ajanović, ajanovic.mirela@outlook.com

održivog razvoja. Prezentovani su najznačajniji međunarodni akti koje je ratificirala BiH koji će poslužiti kao osnov za uspostavljanje efikasnog zakonodavnog okvira BiH u pojedinim segmentima. Prilikom analize postojećeg pravnog okvira u BiH detektovani su nedostaci koji usporavaju sam proces tranzicije i date preporuke u cilju njihovog otklanjanja.

Ključne riječi: Zelena ekonomija, održivi razvoj, zelena tranzicija, Milenijska deklaracija, Sofijska deklaracija, Zakon o zaštiti okoliša FBiH, informacioni sistem

SUMMARY

Hundreds of years ago, the linear model of the economy was dominant in the world. The world's economies were based on achieving profit with the maximum exploitation of resources, without thinking about the sustainability of resources. The economic model based on the principle of "take - make/use - throw away" has resulted in an increasing scarcity of non-renewable natural resources and their increasing destruction on the one hand, and an increasing amount of waste and pollution on the other. World politicians are becoming aware of the fact that the linear model is becoming unsustainable in the modern world we live in today. More and more people are starting to talk about the harmful consequences that have arisen, and they are trying to find alternative solutions. One of these solutions is the introduction of the so-called green economy and the concept of sustainable development. In this way, the process of transition towards a resource-sustainable economy begins. The EU brings a series of reforms and gives guidelines to the member states, in order to speed up the transition process itself and establish efficient legislative frameworks that will be able to respond to the emerging global problems we are facing. Since Bosnia and Herzegovina is also a candidate for membership in the European Union, it is obliged to monitor and adjust the existing legal framework with the acquis and valid EU regulations. On this reform path, the fact that the acquis of the EU is constantly changing and supplementing is a complicating factor. The question arose, what did Bosnia and Herzegovina do on the way to reform and transition to a sustainable economy? In this regard, the existing legal framework in BiH was analyzed. The process of developing the green economy and sustainable development is

presented. The most significant international acts ratified by BiH were presented, which will serve as a basis for establishing an efficient legislative framework of BiH in certain segments. During the analysis of the existing legal framework in Bosnia and Herzegovina, deficiencies were detected that slow down the transition process itself, and recommendations were made to eliminate them.

Key words: Green economy, sustainable development, green transition, Millennium Declaration, Sofia Declaration, environmental protection law of FBiH, information system

JEL: P01

UVOD

Dugi niz godina svjetske ekonomije bile su bazirane na maksimalnom iskorištavanju resursa. Fokusiranje na maksimalno iscrpljivanje i upotrebu neobnovljivih izvora, dobara i energije rezultiralo je sve većim količinama otpada koji su sve više ugrožavali okoliš i prijetili nepovratnom uništavanju cjelokupnih ekosistema. S druge strane, kod iskorištavanja obnovljivih izvora dobara nastao je drugi problem, stopa iscrpljivanja često je premašivala stopu njihove obnove. Politika Evropske unije postaje svjesna da će razmjere u kojima se resursi trenutno iskorištavaju rezultirati oskudicom ili čak nemogućnosti budućih generacija njihovom pristupu. Vođena time, donosi niz strategija u cilju postepene transformacije resursno intenzivne ekonomije ka tzv. zelenoj i cirkularnoj ekonomiji. „Osnovni elemenat strategije današnje Evropske unije bazira se na unapređenju politike, programa i legislative koji će kroz izbalansiranu raspodjelu prirodnih resursa poboljšati kvalitet ljudskih života širom svijeta" (Kostić M. , Knežević G., Vukadinović P, 2014, 1). [301]

Prateći međunarodne standarde, posljednjih godina, i u BiH, u cilju podsticanja primjene ovog savremenog koncepta, uz podršku Evropske unije, donose se brojne strategije, projekti i programi, i počinje se

[301] Kostić M. , Knežević G., Vukadinović P.; *Životna sredina i održivi razvoj*, Ecologica 21, broj 73 (2014), pregledni rad, 1

uspostavljati jedan pravni okvir koji će biti u skladu sa standardima EU. Međutim, iako se postigao određeni napredak u formiranju zakonodavnog okvira, treba naglasiti da u određenim segmentima, o kojima će biti riječi u nastavku, još uvijek nisu doneseni temeljni zakoni koji bi poslužili kao osnov za donošenje drugih provedbenih propisa i omogućili usklađivanje sa pravom EU kao i njegovu provedbu na području naše zemlje.

1. ZELENA EKONOMIJA

Pojam „ zelena ekonomija“ prvi put se spominje u pionirskom izvještaju za vladu Ujedinjenog kraljevstva 1989. godine od strane nekolicine britanskih ekonomista, koji daju prijedloge za smanjenje zagađenja životne okoline i unapređenje javne politike. Do ponovnog oživljavanja ovog pojma dolazi u 2008. godini, kada se počinje posmatrati kao rješenje na tadašnje globalne krize. Program UN-a za okoliš (u daljem tekstu: UNEP) tada pokreće Inicijativu za zelenu ekonomiju, podstičući donosioce odluka da podrže ekološke investicije u kontekstu održivog razvoja. Naredne godine, kroz izvještaj Global Green New Deal (u daljem tekstu: GGND) predlaže se niz mjera i politika koje bi doprinijele privrednom oporavku i istovremeno podsticale viši nivo ekološke odgovornosti, održive ekonomije i poštovanje načela održivog razvoja. Ovo je značilo početak transformacije ka održivoj ekonomiji na globalnom nivou koja bi trebala omogućiti oporavak svjetske ekonomije, stvoriti nova, kvalitetnija radna mjesta i uspostaviti jedan odgovorniji model upravljanja resursima.[302]

Iako u literaturi ne postoji jedinstvena i opšteprihvaćena definicija pojma zelena ekonomija, jednu od međunarodno najpriznatijih definicija daje UNEP definirajući je kao ekonomiju *„koja rezultira poboljšanjem ljudskog blagostanja i socijalne ravnopravnosti, istovremeno značajno smanjujući ekološke rizike i ekološke nedostatke“.*

Dakle, ovdje nije riječ o jednoj grani ekonomije, koja se isključivo bavi tzv. zelenim temama, već o jednom novom pristupu ekonomiji koja će

[302] Vuković S., Ćorić G., Lisjak D., *Priručnik za Zelenu ekonomiju i zeleno poduzetništvo*, FORS Montenegro - Fondacija za razvoj sjevera Crne Gore, 2020

sve ekonomske aktivnosti preusmjeriti ka „ resursno efikasnom i održivom razvoju.“ Dodaje se i da se zelena ekonomija može smatrati *„onom s malo ugljika, efikasnim resursima i socijalno inkluzivnošću“*.[303] Iz ovog drugog pojmovnog određenja zelene ekonomije ukazuje se na značaj zaštite okoliša i očuvanja resursa. Politika zaštite okoliša zauzima centralno mjesto i u politikama EU, o čemu svjedoči i pokretanje Evropskog zelenog plana 2019. godine.[304] Pojedini autori, zelenu ekonomiju smatraju jednom od elemenata održivog razvoja.[305] Uvodi se termin društveno - okolišna ravnoteža koja počiva na simbiozi tri temeljne komponente, i to, društva, okoliša i gospodarstva. Tzv. zeleno gospodarstvo počiva na principima da se socijalna dobit može postići istovremeno smanjujući ekološke rizike. U vezi sa naprijed navedenim, na kraju treba istaći da je za razvoj i sprovođenje zelene ekonomije nužna transformacija svijesti o nužnosti društveno odgovornog ponašanja prema životnoj sredini. Prema mišljenju pojedinih autora, samo uvođenje novih tehnologija neće unaprijediti ekološku održivost.[306]

Uz pojam zelene ekonomije vezuju se i pojmovi tzv. cirkularna ekonomija i zeleno poduzetništvo. Cirkularna ekonomija može se definirati kao „regenerativni ekonomski sistem“ koji se fokusira na prevenciju nastanka otpada, ponovnu upotrebu otpada kao sirovine i recikliranje otpada. Evropski parlament je 2015-te donio i Rezoluciju o učinkovitoj upotrebi resursa (tzv: Rezoluciju o cirkularnoj ekonomiji) kako bi se postavili ciljevi za recikliranje (70%), te naložilo postepeno ukidanje spalionica i deponija otpada. Ovaj model ekonomije zaživio je u Njemačkoj, Švedskoj i Škotskoj. Kada je u pitanju naša zemlja, treba istaći da je BiH još uvijek na samom početku razvoja cirkularne ekonomije. Za početak potrebno je usvojiti mapu puta za razvoj

[303] https://www.unep.org/pt-br/node/23750
pristupljeno: 06.09.2023. godine

[304] https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/71/politika-zastite-okolisa-opca-nacela-i-osnovni-okvir

[305] *Priručnik o zelenom preduzetništvu u Bosni i Hercegovini*, LIR Evolucija, 2021. godina , 5

[306] Premović J., Đokić N., Arsić LJ, Micić R., *Zelena ekonomija – održiva ekonomija 21 veka*, Ecologica br.91., str:512-517, Naučno stručno društvo za zaštitu životne sredine Srbije, Ekologica, Beograd, 2018.

cirkularne ekonomije kako bi se definisalo koji ekonomski sektori trebaju biti prioritet u procesu prelaska. Zakonski okvir entiteta FBiH, koji uređuje oblast upravljanja otpadom, predstavlja Zakon o upravljanju otpadom Federacije BiH (Službene novine FBiH br. 33/03 , 71/09 i 92/17) i provedbeni propisi doneseni na osnovu ovog zakona. Prema podacima Agencije za statistiku ukupna količina prerađenog i odstranjenog otpada u 2021. godini iznosila je 807 855 tona. Direktive i zakoni EU, a prije svega Direktiva 94/62/EC o ambalaži i ambalažnom otpadu, postavljaju princip *„produžene odgovornosti proizvođača“*, da recikliraju i iskoriste ambalažni otpad koji nastaje na tržištu nakon konzumiranja njihovih proizvoda. U vezi sa tim, posmatrajući period 2014 - 2021., trend pokazuje porast ukupne količine prikupljenog otpada, kao i količine predate drugome na upravljanje. Dodaje se i da su značajnije količine otpadnih materija također uvezene i prerađene.[307] Problem počiva upravo u činjenici da se sopstveni otpad nedovoljno koristi kao resurs, ne selektira, niti koristi kao izvor energije, dok se značajne količine istog uvoze.

Što se tiče pojma zelenog poduzetništva, možemo ga definirati kao oblik poduzetništva koji se bavi realizacijom poduzetničkih ideja koje nemaju negativan utjecaj na okoliš, a istodobno su financijski održive. Danas se ogromna sredstva u Evropskoj uniji izdvajaju upravo za projekte zelenog poduzetništva.

2. ODRŽIVI RAZVOJ

Ideja o održivom razvoju (Human development) istaknuta je još 1987. godine u okviru UN-ovog izvještaja Naša zajednička budućnost. Od tada do danas, koncept održivog razvoja postaje osnovni koncept u formulisanju i sprovođenju razvojnih politika na globalnoj razini. U najkraćem, održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe današnjice bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija u zadovoljavanju njihovih potreba.[308] Savremeni koncept održivog razvoja obuhvata tri podjednako bitna aspekta,[309] i to: društveni, ekološki i ekonomski

[307] Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Saopćenje, Okoliš,* godina VIII, broj 1.

[308] https://beep.rs.ba/rjecnik-pojmova/ septembar 2023. godine

[309] Zbornici: Izazovi održivog razvoja u Srbiji I Evropskoj Uniji; Vuković A., *Obrazovanje kao činilac društvenog razvoja: reforma obrazovanja u Srbiji po ugledu na EU*, Institut društvenih nauka Beograd, 2020, 141-153, 141

aspekt. Na ovakvo shvatanje ovog koncepta nadovezuje se opšti cilj održivog razvoja koji podrazumijeva „dugoročnu stabilnost gospodarstva i okoliša što je moguće postići samo integracijom i uvažavanjem ekonomskih, ekoloških i društvenih pitanja tokom procesa donošenja odluka“ (Emas R., 2015). [310]

U vezi sa tim, treba istaći da se i u FBiH, ovaj koncept shvaća kroz ova tri aspekta, što je vidljivo iz zakonskih definicija ovog pojma. Shodno odredbama Zakona o zaštiti okoliša FBiH *„održivi razvoj je razvoj društva, koji kao osnovne kriterije uključuje, ekološku, ekonomsku i socio-kulturnu održivost, i koji sa ciljem unaprjeđenja kvaliteta života i zadovoljavanja potreba današnje generacije uvažava iste mogućnosti zadovoljavanja potreba idućih generacija te omogućava dugoročno očuvanje kvaliteta okoliša, georaznolikosti, bioraznolikosti i pejzaža“*[311].

Jadan od značajnijih dokumenata Ujedinjenih naroda (u daljem tekstu: UN) i sastavni dio regulatornog okvira EU za održivi razvoj, predstavlja tzv. Milenijska deklaracija, usvojena na opštoj sjednici UN-a 2000. godine. Ovim međunarodnim aktom se „utvrđuju ciljevi razvoja na područjima od interesa za međunarodnu zajednicu te aktivnosti koje trebaju pridonijeti njihovu ostvarivanju.“[312] U naprijed navedenom aktu postavljeno je osam razvojnih ciljeva koji su države članice trebale ostvariti do 2015. godine. Nastavak ka globalizaciji koncepta održivog razvoja predstavlja Konferencija UN o održivom razvoju (United Nations Conference on Sustainable Development - UNCSD) poznata pod nazivom UN Konferencija Rio+20.

---

[310] Emas, R.. „*The Concept of Sustainable Development: Definition and Defining Principles*”, Brief for GSDR, Florida International University, 2015,1-3, 2
https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5839GSDR%202015_SD_concept_definiton_rev.pdf
pristupljeno: septembar 2023. godine

[311] čl. 4 Zakona o zaštiti okoliša Federacije BiH, ("Sl. novine FBiH", br. 15/2021)

[312] https://mvep.gov.hr/print.aspx?id=22706&url=print
Ministarstvo vanjskih i europskih poslova, R Hrvatska, pristupljeno 05.09. 2023. godine

Na ovoj konferenciji definisani su ciljevi održivog razvoja koji uključuju sva tri njegova aspekta i koji se nadovezuju na razvojne politike sadržane u Milenijskim razvojnim ciljevima. Budući da se realizacija prvobitnih „ razvojnih ciljeva“ usmjerenih na zemlje u razvoju, usvojenim Milenijskom deklaracijom, nije odvijala po planu, u narednom periodu donesena je tzv. Agenda 2030. Naime, na konferenciji Ujedinjenih naroda o održivom razvoju, održanoj 25. 09. 2015. godine, usvojen je novi Program globalnog razvoja 2030, poznat još kao Agenda 2030. Riječ je o 15-godišnjem globalnom programu za održivi razvoj koji postavlja 17 pojedinačnih, međusobno povezanih ciljeva održivog razvoja, a Evropska unija se obvezuje da će raditi na njegovoj provedbi unutar EU-a, ali i u okviru vanjskih politika EU-a što se manifestuje kroz provedbu ovih ciljeva, što je posebno značajno za BiH, budući da smo u statusu kandidata. S obzirom na naprijed navedeno, može se reći da Program 2030. predstavlja „globalni sporazum kojim se utvrđuje univerzalni, sveobuhvatni program djelovanja za sve zemlje uključujući nacionalne politike.“[313] Budući da je jedna od zemalja potpisnica bila i naša zemlja, u smislu provođenja Agende 2030 BiH donosi dokument pod nazivom Okvir za realizaciju ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini. To je jedan zajednički dokument svih nivoa vlasti kojim se utvrđuju razvojni pravci, putem kojih će vlasti na svim nivoima i društvo u Bosni i Hercegovini nastojati doprinijeti ostvarivanju ciljeva održivog razvoja i provođenju Agende. [314]

Strategija za postizanje održive ekonomije Evropske unije je poznata kao Evropski zeleni plan. Ovom strategijom ukazuje se na značaj zaštite i obnove prirodnih ekosistema i održive upotrebe resursa. Obuhvaćene su inicijative iz područja klime, okoliša, energetike, prometa, industrije, poljoprivrede i održivog finansiranja, iz čega proizilazi i potreba za jedan međusektorski pristup, koji će u konačnici omogućiti realizaciju krajnjeg cilja. Riječ je o skupu mjera koje se trebaju poduzeti da se postigne krajnji cilj, a to je da EU bude klimatski neutralna do 2050. godine. Dio Evropskog zelenog plana je i Zeleni plan EU za Zapadni

[313] Pavić-Rogošić L., Jelić Mück V., Jagnjić M.; *Novi izazov, Globalni ciljevi održivog razvoja do 2030.* ;, ODRAZ- Održivi razvoj zajednice Zagreb, studeni 2015, 3

[314] Okvir za realizaciju ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini, decembar 2020.

Balkan (Zelena agenda za Zapadni Balkan) koja je usvojena na Samitu u Sofiji. Potpisivanjem Deklaracije o Zelenoj agendi, 10. 11. 2020. godine, zemlje Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Sjeverna Makedonija i Srbija) obavezale su se da će se pozabaviti rastućim ekološkim i klimatskim izazovima stavljajući pri tome održivi razvoj, efikasnost resursa, zaštitu prirode i borbu protiv klimatskih promjena u središte svih ekonomskih aktivnosti.[315] Na ovaj način uspostavlja se zakonodavni okvir koji će omogućiti tranziciju ka „zelenoj ekonomiji“ te dolazi do prijelaza s tradicionalnog gospodarskog modela na održivo gospodarstvo.

Dokumenat koji će omogućiti implementaciju Sofijske deklaracije je Akcioni plan za sporovođenje Sofijske deklaracije o zelenoj agendi za Zapadni Balkan 2021-2030. Njegovim donošenjem se uspostavlja okvir za koordinaciju i podršku pravilnom sprovođenju, i praćenje realizacije. Plan obuhvata desetogodišnji period za usklađivanje sa najznačajnijim ciljevima međunarodnih i evropskih politika. Predviđene su i dvije revizije ovog Plana koje bi trebale biti realizovane do kraja 2024. godine i 2027. godine. Ovim aktom predstavljeno je sedam komponenti Sofijske deklaracije (borba protiv klimatskih promjena, energetika, saobraćaj, cirkularna ekonomija, zagađenje, održiva poljoprivreda i zaštita prirode i biodiverziteta), koji su svrstani u pet stubova. Navode se mjere za ispunjavanje 58 obaveza (ciljeva) iz Sofijske deklaracije.[316] Na kraju treba dodati da se definišu i okvirni rokovi za sprovođenje pojedinih mjera, koji bi trebali omogućiti ubrazavanje samog postupka implementacije.

3. BORBA PROTIV KLIMATSKIH PROMJENA U BIH

Globalno zatopljenje jedno je od vodećih problema sa kojim se suočavamo. Od početka industralizacije do danas sve je veći utjecaj ljudi na klimu, što se manifestvuje kroz razne oblike ljudskih aktivnosti i djelovanja. Deforestacije, velike potrošnje fosilnih goriva i industrijska

[315] https://www.fmoit.gov.ba/upload/file/03.%20GAWB%20Action%20Plan-BS(1).pdf

Akcioni plan za provedbu Sofijske deklaracije o zelenom programu za Zapadni Balkan za period 2021-2030. godine, Federalno ministarstvo okoliša i turizma, pristupljeno:septembar 2023. godine

[316] *Ibid*, 4

postrojenja samo su neki od faktora koji doprinose povećanju koncentracije ugljen dioksida i drugih plinova u atmosferu i tako jačaju efekat staklenika, a samim tim posljedično nastaje globalno zatopljenje.[317] Pitanje klimatskih promjena na globalnom nivou postaje predmet Okvirne konvencije Ujedinjenih Naroda o promjeni klime (u daljem tekstu:UNFCCC). Konvencija je potpisana 1992. godine, na samitu u Rio de Janeiru, a stupila je na snagu 21. marta 1994. godine. Osnovni cilj Konvencije jeste da osigura stabilizaciju nivoa gasova staklene bašte u atmosferi na nivou koji će spriječiti opasne antropogenske utjecaje na klimatski sistem.

Nastavak aktivnosti predstavlja Kyoto protokol potpisan 11. 12. 1997. godine. Budući da je za njegovo stupanje na snagu bilo potrebno da ga ratificira najmanje 55 država i da države koje su ratificirale protokol čine najmanje 55% zagađivača, to se dogodilo tek 16. 02. 2005. godine. Bosna i Hercegovina je ratificirala Okvirnu konvenciju Ujedinjenih nacija o promjeni klime 2000. godine („Sl. glasnik Bosne i Hercegovine“, broj: 19/00), a kasnije i Kjoto protokol („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – MU“, broj: 3/08)[318], i na taj način preuzela određene obaveze. U vezi sa sprovođenjem konvencije, budući da je jedna od zemalja u tranziciji, BiH nije bila obavezna da smanji svoje emisije gasa staklenika na državnom nivou. Njene obaveze u smislu sprovođenja konvencije su se odnosile na obavezu izvještavaja o svojim državnim emisijama gasova staklene bašte, kao i ranjivosti njihovih prirodnih resursa i privrede na klimatske promjene.

Kao korekcija Kyoto protokola javlja se potreba za donošenjem jednog globalnog obavezujućeg klimatskog sporazuma. To će rezultirati potpisivanjem tzv. Pariškog sporazuma o klimatskim promjenama 12.12. 2015. godine i njegovim stupanjem na snagu 04. 10. 2016.

[317] Branković Č., *Klima i klimatske promjene*, Matematicko-fizički list, LXIV 3 (2013. – 2014.) 152-162, 155

[318] http://www.mvteo.gov.ba/data/Home/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/%D0%92%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%20%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8/Konvencije%20okoli%C5%A1/BOS_Okvirna_konvencija_Ujedinjenih_nacija_o_promjeni_klime.pdf pristupljeno: septembar. 2023. godine

godine. Glavni cilj sporazuma bio je ograničavanje globalnog zatopljenja na temperature „znatno ispod“ 2°C.

Usvajanjem Evropskog zelenog plana, EU uspostavlja jednu novu strategiju kako bi se osigurala „zelena tranzicija “ EU, pri čemu je krajnji cilj postići klimatsku neutralnost do 2050. godine. Nastojanja EU da postigne klimatsku neutralnost kasnije su predočeni u tzv. Evropski zakon o klimi (European climate law) koji je stupio na snagu 29. 07. 2021. godine. Njegovim donošenjem omogućava se realizacija dotadašnjih nastojanja EU ka klimatskoj neutralizaciji i uspostavlja se pravni okvir koji obavezuje države članice da poduzimaju konkretne mjere u cilju smanjivanja emisija stakleničkih plinova. Kako bi se ostvario krajnji cilj, utvrđuju se dodatni „realniji, operativni” ciljevi za 2030. i 2040. godinu. U vezi sa tim, za 2030. godinu kao cilj se postavlja smanjenje neto emisija stakleničkih plinova za najmanje 55 % u odnosu na razine iz 1990. godine. Što se tiče drugog cilja, treba naglasiti da će isti biti naknadno utvrđen.[319]

Potpisivanjem Deklaracije o zelenom programu za Zapadni Balkan, Bosna i Hercegovina se opredjelila i za sprovođenje mjera u oblasti ublažavanja klimatskih promjena. Opredijelila se za niz konkretnih akcija, uključujući uvođenje takse na emisije ugljen-dioksida i tržišnih modela za podsticanje obnovljivih izvora energije, kao i postepeno ukidanje subvencija za ugalj s ciljem postizanja klimatske neutralnosti do 2030. godine.[320] BiH je Okvirnoj konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama 2022. godine dostavila Plan prilagođavanja na klimatske promjene (u daljem tekstu: NAP), koji daje analizu i procjenu rizika od klimatskih promjena, te definiše konkretne aktivnosti i mjere za prilagođavanje klimatskim scenarijima. S obzirom na postojeći zakonodavni okvir, prilikom analize istog, zauzelo se mišljenje da: *„Postojeći zakonodavni okvir BiH ne pruža dovoljnu osnovu za adekvatno rješavanje utjecaja klimatskih promjena što dodatno otežava*

[319] Vidi čl. 4 st. 3. Uredbe (EU) 2021/1119 Evropskog parlamenta i vijeća o uspostavi okvira za postizanje klimatske neutralnosti i o izmjeni uredaba (EZ) br. 401/2009 i (EU) 2018/1999 („Europski zakon o klimi”)

[320] https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/202308/BOS_Strategija%20prilagodjavanja%20i%20niskoemisionog%20razvoja%20BiH%202020-2030.pdf pristupljeno: septembar. 2023. godine

proces prilagodbe klimatskim promjenama“[321], te su shodno tome date određene preporuke u cilju otklanjanja uočenih nedostataka. Budući da je ova oblast povjerena u nadležnost entitetima, uočava se da nisu doneseni zakoni koji bi regulisali najvažnija pitanja iz ovog segmenta.

Ukazuje se na značaj uvođenja odredbi koji bi klimatske promjene, između ostalog, tretirale i kao dinamični faktor utjecaja. U vezi sa tim, dodaje se da je trenutno jedini akt koji tretira klimatske promjene na ovaj način, dakle kao jedan od aspekata koji se moraju uzeti u obzir, konkretno, u planiranju prostora i izradi prostornih dokumenata, upravo Pravilnik o načinu pripreme, sadržaju i oblikovanju prostornog uređenja RS iz 2013. godine. Nadalje, ukazuje se na nužnost rješavanja klimatskih ekstrema i klimatskih promjena što bi rezultiralo promjenama u strateškom pristupu razvoja sektora koji su ranjivi na utjecaje klimatskih promjena u BiH. Ovo su samo neka od pitanja koja bi trebala biti riješena donošenjem zakona o klimatskim promjenama koji će biti u skladu sa pravom EU. [322]

4. DEKARBONIZACIJA

Pravni okvir u Bosni i Hercegovini i kontrola kvaliteta zraka regulisana je entitetskim zakonima o zaštiti zraka i podzakonskim aktima entiteta. Monitoring kvaliteta zraka je u nadležnosti hidrometeoroloških zavoda eniteta (Federalnog hidrometeorološkog zavoda FBiH i Republičkog hidrometeorološkog zavoda RS). Značajan pomak kada je u pitanju segment dekarbonizacije u FBiH predstavlja usklađivanje Zakona o zaštiti zraka FBiH sa odredbama direktiva EU u oblasti kvaliteta zraka (Direktivom 2008/50/EZ Evropskog parlamenta i Vijeća o kvaliteti zraka i čišćem zraku za Evropu i Direktivom 2004/107/EZ Evropskog parlamenta i Vijeća o arsenu, kadmiju, živi, niklu i policikličkim aromatskim ugljikovodicima u zraku). Novi prijedlog zakona u FBiH, koji je usklađen sa naprijed navedenim direktivama EU, upućen je u parlamentarnu proceduru na usvajanje. Do tada ostaje na snazi Zakon o zaštiti zraka FBiH iz 2003. godine („Službene novine Federacije BiH“, broj 33/03 i 4/10). Još jedan značajan akt koji prati aktivnosti koje poduzimaju nadležne institucije za smanjenje zagađenosti je izvještaj

[321] UNDP BiH, Bosnia and Herzegovina National Adaptation Plan – NAP with proposed measures, septembar 2021

[322] *Ibid*, 12-13

Ureda za reviziju institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine iz 2019. godine.[323] Predmet ispitivanja revizije bile su aktivnosti koje su nadležne institucije poduzele u periodu 2016 -2018. godina, u cilju smanjenja zagađenosti zraka. Navedeni propis je ukazao na brojne nedostatke i date su preporuke u cilju njihovog otklanjanja. Budući da je u 2022. godini provedeno praćenje realizacije preporuka iz naprijed navedenog akta, između ostalog, istaknuto je da još uvijek nije uspostavljen registar emisija u zrak sa pouzdanim podacima o izvorima emisija u zrak, zagađivačima i zagađujućim materijama. Zauzeo se stav i da postojeći monitoring kvaliteta zraka koji se vrši nije sveobuhvatan, jer nije osigurano praćenje svih propisanih parametara kvaliteta zraka.[324] Kad je u pitanju Republika Srpska, zaštita zraka je regulisana Zakonom o zaštiti vazduha („Službeni glasnik Republike Srpske", br. 124/11, 46/17) i podzakonskim aktima. Pomak u ovom entitetu predstavlja donošenje Izvještaja o kvalitetu vazduha za Republiku Srpsku 2020. godine, međutim, uvidom u isti, ukazalo se na nedostatke sa kojima se suočava ovaj entitet, što se ogledalo u nemogućnosti određivanja kategorije kvaliteta vazduha na osnovu postojećih mjernih stanica. Kao razlog tome navode, da se od ukupno dvanaest predviđenih mjernih stanica u okviru republičke mreže mjernih mjesta u 2020. godini - mjerenja vršena samo na četiri.[325] S obzirom na naprijed navedeno, zaključuje se da zakoni postoje, ali i da je njihova primjena još uvijek na niskom nivou.

5. ENERGIJA

Energija je još jedna značajna oblast na putu transformacije ka održivoj ekonomiji. Iako se ulažu napori i u tom segmentu, treba naglasiti da je

[323] Vidi: BiH, FBiH, Ured za reviziju institucija u Federaciji BiH, Izvještaj revizije učinka, *Aktivnosti nadležnih institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine na smanjenju zagađenosti zraka,* Sarajevo, 2019. godine

[324] https://www.vrifbih.ba/wpcontent/uploads/2022/03/Pracenje_realizacije_preporuka_iz_Izvjestaja_revizije_ucinke-_Aktivnosti_nadleznih_institucija_u_FBiH_na_smanjenju_zagadjenosti_zraka.pdf, 15

pristupljeno: septembar. 2023. godine

[325] Republika Srpska, ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, republički hidrometeorološki zavod, *Izvještaj o kvalitetu vazduha za Republiku Srpsku*, 2020., 61

naša zemlja još uvijek u ranoj fazi pripremljenosti i da se najprije moraju uložiti dodatni napori ka uspostavljanju efikasnog zakonodavnog okvira. Energetski sektor Zapadnog Balkana, uključujući i BiH, u velikoj mjeri oslanja se na fosilna goriva, i zastarjele tehnologije. Upravo iz tog razloga, prema mišljenju pojedinih autora, BiH ne može imati brzu tranziciju poput npr. jedne Njemačke, stoga se zauzima stav da bi trebalo postaviti realnije ciljeve do 2030. godine koji bi se realizirali. S tim u vezi, pojedini autori smatraju da se za početak postojeći termoblokovi zamijene sa novim koji višestruko manje zagađuju. To bi omogućilo da se "*poslije 2030. godine ne grade novi termoblokovi i da se za narednih 20 godina intenzivno radi na izgradnji novih kapaciteta za proizvodnju električne energije iz obnovljivih izvora kako bi nakon gašenja svih termo blokova Bosna i Hercegovina imala dovoljno energije za vlastite potrebe"* (Husika A., Čekić B., Suljić V, 7). [326]

U prilog ovome, svjedoči i činjenica, da naša zemlja nije usvojila deklaraciju koja je potpisana na Berlinskom procesu u Berlinu, kojom su predviđeni koraci ka zelenoj energetskoj tranziciji i napuštanju prljavih fosilnih izvora energije poput uglja na zapadnom Balkanu.

Što se tiče zakonskog okvira električne energije u FBiH, u 2023. godini stupio je na snagu novi Zakon o električnoj energiji Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine FBiH", 60/23) i Zakon o energiji i regulaciji energetskih djelatnosti u Federaciji Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH", broj 60/23). Usvajanjem Zakona o energiji i regulaciji energetskih djelatnosti u FBiH, između ostalog, unapređuje se pravni okvir za regulaciju obavljanja djelatnosti i rad Regulatorne komisije za energiju u FBiH, kao i usklađivanje sa pravnom stečevinom EU. Što se tiče entiteta RS, Zakon o električnoj energiji stupio je na snagu 2020. godine. Za razliku od FBiH, u RS je 2022. godine usvojen i Zakon o obnovljivim izvorima energije ("Službeni glasnik RS", broj 16/22). S tim u vezi, zaključuje se da je potrebno usvojiti propise o obnovljivoj energiji i na državnom nivou i na nivou FBiH u skladu sa obavezama koje proizlaze iz Ugovora o Energetskoj

[326] Husika A., Čekić B., Suljić V., *Zašto energetska tranzicija ne ide u Bosni i Hercegovini?* , 1-14, 7

zajednici i obaveza iz Deklaracije o Zelenoj agendi za zapadni Balkan sa samita u Sofiji.[327]

Kad je u pitanju gas primjećen je napredak u uspostavljanju regulatornog okvira. Na nivou RS 2018. godine stupio je na snagu Zakon o gasu RS ("Sl. glasnik RS", br. 22/2018 i 15/2021). Iako navedeni zakon najbliže odražava odredbe Direktive o gasu, primjećuje se da „*dosljedno izbjegava bilo kakvo referiranje na državni nivo i državno regulatorno tijelo, kao na entitet*“.[328] S druge strane, na državnom nivou i u FBiH još uvijek nisu usvojeni zakoni. Značaj uspostave zakona počiva na potrebi uspostave jasnih pravila u sektoru prirodnog plina i razvoja tržišta i konkurencije na nivou cijele države, u skladu sa važećim energetskim paketima EU. Otežavajuću okolnost kod usvajanja zakona na državnom nivou predstavlja nesaradnja entiteta, što je bio slučaj i u ovom segmentu.

6. ZAŠTITA OKOLIŠA

U cilju lakšeg usklađivanja postojeće federalne regulative sa međunarodnim standardima FBiH, 2021. godine donosi se novi Zakon o zaštiti okoliša („Sl. Novine FBiH“, br. 15/21). Njegovim donošenjem prestaje da važi dotadašnji Zakon o zaštiti okoliša FBiH iz 2003. godine („Službene novine Federacije BiH“, br. 33/03 i 38/09). Sastavljen je od ukupno XVIII poglavlja koji regulišu najvažnija pitanja zaštite okoliša donoseći novine u odnosu na raniju regulativu.

Jedno od posebno značajnih instituta navedeno je u poglavlju V, i odnosi se na uspostavljanje sistema informisanja o okolišu FBiH. Iako je riječ o institutu, koje je regulisao i prethodni zakon, treba naglasiti da on prvobitno nije zaživio u praksi, što se *de facto* ogledalo u izostanku uspostavljanja informacionog sistema na nivou FBiH, ali i u izostanku institucija koje bi vršile integraciju dostupnih podataka i davale periodične izvještaje o stanju okoliša na području FBiH. U vezi sa tim,

[327] Radni dokument osoblja komisije, *Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2022. uz dokument Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu*, Vijeću, *Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija Saopštenje o politici proširenja EU a za 2022.*,2022. ,101-104

[328] Vidi: USAID, *Pregled primarnog zakonodavstva u oblasti tržišta prirodnog gasa u Bosni i Hercegovini*, Septembar 2019, 29

u novom zakonu, u naprijed navedenom poglavlju, ponovno se aktuelizira obaveza uspostavljanja sistema informisanja o okolišu i prikupljanju informacija kako bi se omogućilo praćenje stanja okoliša, aktivnosti mjerenja, prikupljanja, obrade i evidentiranja podataka o okolišu omogućavajući da svi podaci koji se prikupljaju budu dostupni.[329]

Na temelju čl. 28. st. 6 Zakona o zaštiti okoliša ("Službene novine Federacije BiH", broj 15/21) i čl. 19. st. 1. Zakona o Vladi Federacije Bosne i Hercegovine ("Službene novine Federacije BiH", br. 1/94, 8/95, 58/02, 19/03, 2/06 i 8/06), Vlada Federacije Bosne i Hercegovine donosi Uredbu o informacionom sistemu zaštite okoliša u FBiH 2022. godine. Njome se precizira uspostavljanje, nadležnost i način uspostavljanja informacionog sistema zaštite okoliša FBiH, njegov razvoj i vođenje, vrsta podataka, način i rokovi prikupljanja i dostavljanja podataka za informacioni sistem zaštite okoliša, te način informisanja javnosti.[330] Nadzor nad provođenjem Uredbe provoditi će Federalna uprava za inspekcijske poslove. Daje se rok od godinu dana od njenog stupanja na snagu za uspostavljanje i vođenje informacionog sistema i federalne liste indikatora.

Kada je u pitanju provođenje realizacije Agende 2030 u BiH, u Godišnjem izvještaju o rezultatima Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini za 2022. godinu, navodi se da je Bosna i Hercegovina postigla značajan napredak mjeren po više socioekonomskih i razvojnih indikatora. Što se tiče Indeksa ciljeva održivog razvoja (SDG), BiH se nalazi na 59. mjestu od 163 zemlje, sa ocjenom 71,7 ili nešto iznad regionalnog prosjeka od 71,6. Međutim, upozorava se i da su kriza COVID-19 i rat u Ukrajini pogodili i privredu i tržište rada u Bosni i Hercegovini, te doprinijeli povećanju siromaštva i produbljivanju nejednakosti. Ovi faktori su usporili zelenu tranziciju i dinamiku

[329] Više o tome Čl. 28 Zakona o zaštiti okoliša Federacije BiH (Sl. Novine FBiH, br.15/21)

[330] Čl. 1. st.1. Uredba o informacionom sistemu zaštite okoliša u Federaciji Bosne i Hercegovine (849/2022)

usvajanja i implementacije održivih i otpornih politika i mjera, pri čemu su se vlade fokusirale na rješavanje neposrednih posljedica krize.[331]

ZAKLJUČAK

Zelena ekonomija je ekonomija budućnosti. Evropska unija je dala jasne smjernice za zelenu tranziciju. Na tom putu Bosna i Hercegovina još uvijek je u ranoj fazi pripremljenosti u većini segmenata. Za postizanje privrednog rasta i održivog razvoja potreban je odgovorniji odnos i upravljanje prema prirodnim resursima. Prema Izvještaju Agencije za statistiku BiH, u 2021. godini u BiH je utrošeno 38,2 miliona tona prirodnih resursa, što je za 5,4% više u odnosu na baznu 2015. godinu. Po produktivnosti resursa u privredi naša zemlja je znatno ispod prosjeka Evropske unije. Prema podacima Agencije za 2022. godinu, domaćom potrošnjom materijala u Bosni i Hercegovini još uvijek dominiraju fosilna goriva zauzimajući 41,4% od ukupne potrošnje materijala. Ovi podaci ukazuju da je neophodno uložiti dodatne napore kako bi se postigao značajniji pomak i približilo postavljenim ciljevima EU.

Nepostojanje adekvatnih zakona, njihova neusklađenost među entitetima ili postojanje pravnih praznina, predstavlja dodatni otežavajući faktor za uspostavljanje pravnog okvira kao temelja za zelenu tranziciju. Nemogućnost postizanja dogovora među entitetima, u vezi donošenja i usvajanja zakona na državnom nivou, generalni je problem, koji često dovodi do blokada rezultirajući nazadovanjem na putu ka reformama. Kad su u pitanju entiteti čest problem je neusklađenost propisa. S druge strane, tu je problem i nepostojanja mehanizama koji će omogućiti implementaciju pojedinih novih instituta, koji dotadašnji zakoni nisu poznavali.

U vezi sa naprijed navedenim, u narednom periodu BiH bi trebala poduzeti niz konkretnih aktivnosti u cilju uspostave efikasnog zakonskog okvira. Budući da se i u našoj zemlji već primjećuju utjecaji klimatskih promjena, kao posljedica emisija stakleničkih gasova, nužno je usvojiti zakone koji će regulisati najvažnija pitanja iz ove oblasti. U

[331] UN BIH, Godišnji izvještaj o rezultatima Ujedinjenih Nacija u Bosni i Hercegovini 2022.

FBiH potrebno je usvojiti novi zakon o zaštiti zraka FBiH, potrebno je donijeti i zakone o klimatskim promjenama, poput onog koji je donesen u R Hrvatskoj, usvojiti integrisani nacionalni energetski i klimatski plan u skladu sa preporukom Energetske zajednice. Da se poduzimaju aktivnosti i u ovom segmentu svjedoči i činjenica da je Vijeće ministara BiH na trećoj sjednici 2023. godine usvojilo revidiranu Strategiju prilagodbe klimatskim promjenama i niskoemisijskom razvitku Bosne i Hercegovine za razdoblje 2020 - 2030. godine, koja predstavlja sveobuhvatan sistemski okvir za rješavanje izazova klimatskih promjena s kojima se BiH suočava. Nacrti nekih od navedenih akata su već sačinjeni, a da li će biti usvojeni ostaje nam da vidimo u narednom periodu.

Potrebno je usvojiti i propise o obnovljivoj energiji na državnom i federalnom nivou u skladu sa obavezama koje proizlaze iz Ugovora o Energetskoj zajednici i obaveza iz Deklaracije o Zelenoj agendi za zapadni Balkan. Kada je u pitanju Zakon o gasu, budući da na državnom nivou i u FBiH još uvijek nisu usvojeni zakoni, potrebno ih je što prije usvojiti.

Na kraju, treba ukazati i na značaj transformacije svijesti kod stanovništva budući da koncept zelene ekonomije u Bosni i Hercegovini nije dovoljno raširen i razvijen. Unatoč uloženim naporima i povećanom broju inicijativa koje se bave ovom temom, većina stanovništva, kao i predstavnika vlasti, još uvijek nisu dovoljno informisani o potencijalima i mogućnostima primjene zelene ekonomije kako bi se pospješio ekonomski razvoj. S druge strane, adekvatna finansijska podrška EU za realizaciju pojedinih projekata značajno motivira predstavnike vlasti da poduzmu aktivnosti na putu ka tranziciji.

LITERATURA:

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, godina VIII, Saopćenje, Okoliš, broj 1

Branković Čedo, *Klima i klimatske promjene* , LXIV 3 (2013. – 2014.), Matematicko-fizički list, 152-162

Emas Rachel, (2015), *The Concept of Sustainable Development: Definition and Defining Principles*, Brief for GSDR, Florida International University.

Husika Azrudin, Čekić Benjamin, Suljić Vedad, *Zašto energetska tranzicija ne ide u Bosni i Hercegovini?* , 1-14

Kostić Marija, Knežević Goranka, Vukadinović Predrag, (2014), *Životna sredina i održivi razvoj*, Ecologica 21, broj 73, pregledni rad.

Pavić-Rogošić Lidija, Jelić Mück Višnja, Jagnjić Martina; (2015), Novi izazov, *Globalni ciljevi održivog razvoja do 2030.*, ODRAZ- Održivi razvoj zajednice Zagreb.

Premović Jelena, Đokić Nebojša, Arsić Ljiljana, Micić Radmila, (2018), *Zelena ekonomija – održiva ekonomija 21 veka*, Ecologica br. 91, Naučno stručno društvo za zaštitu životne sredine Srbije, Ecologica, Beograd.

Priručnik o zelenom preduzetništvu u Bosni i Hercegovini, (2021), LIR Evolucija.

Radni dokument osoblja komisije, (2022), *Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2022. uz dokument Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija* Saopštenje o politici proširenja EU za 2022.

Republika Srpska, ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, republički hidrometeorološki zavod, (2020), *Izvještaj o kvalitetu vazduha za Republiku Srpsku*, 2020.

UN BIH, (2022), *Godišnji izvještaj o rezultatima Ujedinjenih Nacija u Bosni i Hercegovini 2022*.

UNDP BiH, (2021), *Bosnia and Herzegovina National Adaptation Plan – NAP with proposed measures*.

Ured za reviziju institucija u Federaciji BiH, Izvještaj revizije učinka, (2019), *Aktivnosti nadležnih institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine na smanjenju zagađenosti zraka*, Sarajevo.

Zbornici: Izazovi održivog razvoja u Srbiji I Evropskoj Uniji; (2020), Vuković Ana*, Obrazovanje kao činilac društvenog razvoja: reforma obrazovanja u Srbiji po ugledu na EU*, Institut društvenih nauka Beograd.

Web izvori:

UNEP, environment programmme, dostupno na: https://www.unep.org/pt-br/node/23750
Europski parlament, Politika zaštite okoliša: opća načela i osnovni okvir, dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/71/politika-zastite-okolisa-opca-nacela-i-osnovni-okvir
Projekat energetske efikasnosti u BiH, jedinica za pripremu i implementaciju projekata dostupno na: https://beep.rs.ba/rjecnik-pojmova/
The Concept of Sustainable Development: Definition and Defining Principles, dostupno na: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5839GSDR%202015_SD_concept_definiton_rev.pdf
RH, Ministarstvo vanjskih i europskih poslova, Održivi razvoj, dostupno na: https://mvep.gov.hr/print.aspx?id=22706&url=print
Akcioni plan za provedbu Sofijske deklaracije o zelenom programu za Zapadni Balkan za period 2021-2030. godine, dostupno na:
Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o promjeni klime - UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) dostupno na: https://www.fmoit.gov.ba/upload/file/03.%20GAWB%20Action%20Plan-BS(1).pdf
http://www.mvteo.gov.ba/data/Home/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/%D0%92%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%20%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B8/Konvencije%20okoli%C5%A1/BOS_Okvirna_konvencija_Ujedinjenih_nacija_o_promjeni_klime.pdf
Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Saopćenje, Računi okoliša, dostupno na https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2023/ENV_10_2021_Y1_1_BS.pdf

Izvještaj revizije učinka, Praćenje realizacije preporuka iz izvještaja revizije učinka *Aktivnosti nadležnih institucija u Federaciji Bosne i Hercegovine na smanjenju zagađenosti zraka,* dostupno na: https://www.vrifbih.ba/wpcontent/uploads/2022/03/Pracenje_realizacije_preporuka_iz_Izvjestaja_revizije_ucinke_Aktivnosti_nadleznih_institucija_u_FBiH_na_smanjenju_zagadjenosti_zraka.pdf

Pravni izvori:

Uredba (EU) 2021/1119 Evropskog parlamenta i vijeća o uspostavi okvira za postizanje klimatske neutralnosti i o izmjeni uredaba (EZ) br. 401/2009 i (EU) 2018/1999 („Europski zakon o klimi")

Uredba o informacionom sistemu zaštite okoliša u Federaciji Bosne i Hercegovine 849/2022

Zakon o električnoj energiji Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine FBiH 60/23)

Zakon o energiji i regulaciji energetskih djelatnosti u Federaciji Bosne i Hercegovine (Službene novine Federacije BiH broj 60/23)

Zakon o gasu RS ("Sl. glasnik RS", br. 22/2018 i 15/2021).

Zakon o obnovljivim izvorima energije ("Službeni glasnik RS", broj 16/22)

Zakon o zaštiti okoliša Federacije BiH, ("Sl. novine FBiH", br. 15/2021)

Zakon o zaštiti zraka FBiH („Službene novine Federacije BiH", broj 33/03 i 4/10)

Zakon o zaštiti vazduha („Službeni glasnik Republike Srpske", br. 124/11, 46/17)

Prof.dr.sc. Dijana Vuković,[332]
Senada Dupovac,[333]
Said Piralić[334]

KOMPARATIVNI PREGLED USLOVA ZA STICANJE LICENCI/ODOBRENJA ZA RAD OVLAŠTENIH REVIZORA U ODABRANIM ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE

COMPARATIVE OVERVIEW OF REQUIREMENTS FOR OBTAINING LICENSES/APPROVALS FOR THE WORK OF AUTHORIZED AUDITORS IN SELECTED COUNTRIES OF SOUTHEAST EUROPE

SAŽETAK

Direktivom 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006. i Direktivom 2014/56/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 16. aprila 2014. o izmjeni Direktive 2006/43/EZ između ostalog propisani su minimalni uslovi za obavljanje poslova revizije kako za revizora tako i za društva za reviziju, s tim da je omogućeno da se kroz nacionalna zakonodavstva propišu i striktniji uslovi. Direktivama je definisano odobrenje za rad ovlaštenih revizora i revizorskih društava što podrazumijeva dobar ugled revizora, povlačenje odobrenja, obrazovne kvalifikacije potrebne za revizora, stručni ispit za revizora (teorijsko i praktično znanje), izuzeća od polaganja ispita, potrebne kvalifikacije za dugoročno praktično iskustvo, kontinuiranu edukaciju te način izdavanja odobrenja ovlaštenim revizorima iz drugih država EU.
Zakonom o računovodstvu i reviziji FBiH iz 2021. godine izvršene su izmjene uslova za sticanje licenci/odobrenja za rad ovlaštenih revizora u FBiH. U ovom radu se analiziraju i upoređuju propisani uslovi u zemljama Jugoistočne Europe (Hrvatska, Srbija, Crna Gora, BiH). Prezentuju se sličnosti i razlike, te izazovi i dileme koji su postavljeni u

[332] Prof. dr. sc. Dijana Vuković Ekonomski fakultet, Univerzitet u Bihaću, mail: dijana.vukovic@efbi.unbi.ba
[333] Senada Dupovac, student III. ciklusa studija, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Zenici, mail: senada.dupovac@dl.unze.ba
[334] Said Piralić, student III. ciklusa studija, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Zenici, mail: said.piralic@dl.unze.ba

provedbi postojećih propisa iz oblasti licenciranja ovlaštenih revizora kao i prijedlozi za rješavanje dilema tokom prelaznog perioda u odnosu na prethodne propise iz ove oblasti u Federaciji BiH.

Ključne riječi: certificiranje, odobrenje za rad revizora

JEL: M41, M42

ABSTRACT

Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 and Directive 2014/56/EU of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 amongst others things, prescribe minimum requirements for the performance of audit work for both auditors and audit firms, that it is possible to prescribe stricter requirements through national legislation. The directives define the approval of statutory auditors and audit firms, which means good reputation of auditors, withdrawal of approval, educational qualifications required for auditors, professional exam for auditors, exemptions from exams, qualifications for long-term practical experience, continuing education, and the method of issuing the approval of statutory auditors from other countries.
The Law on Accounting and Auditing of the FBH from 2021 amended the requirements for obtaining approvals of statutory auditors in the FBiH. This paper, comparing with the requirements prescribed in the countries of Southeast Europe (Croatia, Serbia, Montenegro, BH) analyzed the existing solution in FBH, similarities and differences, and challenges and dilemmas posed in the implementation existing regulations in the field of licensing of statutory auditors as well as proposals for resolving dilemmas during the transition period in relation to previous regulations in this area.

Keywords*: certification, the approval of statutory auditors*

UVOD

Revizijom finansijskih izvještaja revizori iskazuju mišljenja o tome da li su finansijski izvještaji pripremljeni, u svim značajnim aspektima, u skladu sa važećim okvirom finansijskog izvještavanja, a što korisnicima finansijskih izvještaja omogućuje dodatnu sigurnosti u iste (Sever Mališ,

2021). Preduslov za kvalitetno obavljeni revizorski angažman jeste visok nivo stručnosti i kompetentnosti ovlaštenih revizora.
Dosadašnja istraživanja su pokazala kako postoje izvjesne razlike kako u formalnom obrazovanju, tako i u pristupima kontinuirane edukacije profesionalnih računovođa i revizora odnosno certificiranju njihova zvanja između različitih zemalja (Sever Mališ, Žager, Dečman., 2015).
Direktiva 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006. i Direktiva 2014/56/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 16. aprila 2014. o izmjeni Direktive 2006/43/EZ utvrđuje uslove za izdavanje odobrenja i registraciju osoba koje obavljaju zakonske revizije, pravila o neovisnosti, objektivnosti i profesionalnoj etici koja se odnose na te osobe te okvir za njihov javni nadzor.
Regulatorni okvir iz oblasti revizije u svakoj od odabranih zemalja Jugoistočne Evrope propisuje uslove za sticanje licence/odobrenja za rad ovlaštenih revizora, kontinuirano zadržavanje iste, te povlačenje licence/odobrenja za rad (u literaturi navedeni pod rb.17-40). U Federaciji BiH u 2021. godini je izvršena izmjena zakonske i podzakonske regulative iz oblasti licenciranja / odobrenja za rad ovlaštenih revizora (Iljazović, 2021) (Isaković-Kaplan, 2021).
Ciljevi ovog rada su: istražiti regulatorni okvir vezan uz sticanje licence/ovlaštenja za rad ovlaštenim revizorima u odabranim zemljama Jugoistočne Evrope i uporediti ga sa direktivima EU u ovoj oblasti, te konstatovati sličnosti, razlike i eventualne prijedloge za unaprjeđenje propisa u ovoj oblasti u Federaciji BiH.

1. REGULATORNI OKVIR ZA LICENCIRANJE/ODOBRENJE ZA OBAVLJANJE REVIZIJE U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE

Osim Direktive 2006/43/EZ koja postavlja minimalne uslove za izdavanje odobrenja i registraciju osoba koje obavljaju revizije, zakonski i podzakonski uslovi za svaku zemlju Jugoistočne Evrope definiše ostale uslove u procesu sticanja, održavanja i oduzimanja odobrenja za rad ovlaštenim revizorima.
Polaznu osnovu u ovom pregledu predstavljaju zahtjevi Direktive 2006/43/EZ u oblastima kako slijedi: odobravanje za rad ovlaštenim revizorima i revizorskim društvima, šta podrazumijeva dobar ugled revizora, povlačenje odobrenja, obrazovne kvalifikacije potrebne za revizora, stručni ispit za revizora (teorijsko i praktično znanje), izuzeća od polaganja ispita, potrebne kvalifikacije za dugoročno praktično

iskustvo, kontinuirana edukacija, te način izdavanja odobrenja ovlaštenim revizorima iz drugih država EU i izvan EU.

1.1. Institucija/organ nadležna za organiziranje sticanja certifikata ovlaštenog revizora u odabranim zemljama Jugoistočne Evrope

U vezi naprijed navedenog je prije svega prezentiran pregled institucija/organa nadležnih za organiziranje sticanja certifikata ovlaštenog revizora. Naime, članom 3. Direktive 2006/43/EZ sve države članice određuju nadležna tijela koja su odgovorna za izdavanje odobrenja ovlaštenim revizorima i revizorskim društvima.
Nadležna tijela mogu biti strukovna udruženja ako se na njih primjenjuje sistem javnog nadzora.
Tabela broj 1.: Pregled institucija/organa nadležnih za organiziranje sticanja certifikata ovlaštenog revizora u odabranim zemljama Jugoistočne Evrope

R.b.	**Država**	**Naziv institucije / organa koja organizira polaganje ispita / sticanje certifikata ovlaštenog revizora**	**Naziv institucije / organa koja izdaje licencu/ odobrenje za rad ovlaštenog revizora**
1.	Bosna i Hercegovina	Delegirano na entitetski nivo i BD uzajamnim priznavanjem kvalifikacija	Delegirano na entitetski nivo i BD uzajamnim priznavanjem kvalifikacija
1.1.	Entitet: Federacija BiH	Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika FBiH	Ministarstvo finansija
1.2.	Entitet: Republika Srpska	Savez računovođa i revizora RS	Ministarstvo finansija
1.3.	Distrikt Brčko BiH	Priznato certificiranje od profesionalnog tijela iz entiteta – Ne postoji u BD BiH	Direkcija za finansije BD BiH
2.	Republika Srbija	Komora ovlaštenih revizora	Ministarstvo finansija

3.	Republika Hrvatska	Hrvatska Revizorska komora	Ministarstvo finansija
4.	Republika Crna Gora	Institut sertifikovanih računovođa CG	Ministarstvo finansija

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

Iz prikupljenih podataka, zaključuje se da su kod dijela zemalja, iako su im strukovne organizacije – profesionalna tijela u sistemu javnog nadzora revizije zemlje Jugoistočne Evrope su nadležnost izdavanje odobrenja za rad ovlaštenim revizorima (licence) zadržale u okviru državne institucije (ministarstvu finansija). Naprijed navedeno upućuje na nizak stepen povjerenja koje državne institucije imaju u strukovnu organizaciju – profesionalno tijelo, te napredak koji je ostvaren u tranzicijskim zemljama.

1.2. Obrazovne kvalifikacije za polaganje revizorskog ispita

Direktiva 2006/43/EZ u članu 6. propisuje da se licima „može odobriti obavljanje zakonske revizije samo ako je završen stepen obrazovanja potreban za upis na univerzitet ili postignut ekvivalentni nivo obrazovanja, završen kurs teorijskog osposobljavanja, zaključila praktično osposobljavanje i položila stručni ispit koji odgovara završnom ispitu na sveučilištu, a koji je organizirala ili koji priznaje država članica o kojoj je riječ“, s tim da se ne dovodi u pitanje odredbe-a člana 11. koji omogućava članicama EU da izdaju odobrenje za rad ovlaštenom revizoru, odnosno podnosiocu zahtjeva koji posjeduje dugoročno praktično iskustvo koje može dokazati:
(a) da je 15 godina radio/la u struci, što je omogućilo da se prikupi dovoljno iskustva na području finansija, prava i računovodstva te da je položen stručni ispit iz člana 7.; ili
(b) da je sedam godina radio/la u struci u navedenim područjima te je uz to završeno trogodišnje praktično osposobljavanje iz člana 10. i položen stručni ispit (teorijski dio) iz člana 7.
Isto tako, Direktiva 2006/43/EZ definiše izuzeća koja propisuje član 9. kojim se omogućuje članicama EU da se od provjere teoretskog znanja (djelimično ili u potpunosti) može izuzeti osoba koja je položila univerzitetski ili ekvivalentni ispit ili koja je stekla univerzitetsku diplomu ili ekvivalentnu stručnu spremu u jednom ili više područja iz oblasti: (a) opća računovodstvena teorija i načela; (b) pravne propise i

standarde vezane uz pripremu godišnjih i konsolidiranih finansijskih izvještaja; (c) međunarodne računovodstvene standarde; (d) finansijsku analizu; (e) računovodstvo troškova i upravljačko računovodstvo; (f) upravljanje rizikom i unutarnju kontrolu; (g) reviziju i stručne vještine; (h) pravne propise i profesionalne standarde vezane uz zakonsku reviziju i ovlaštene revizore; (i) međunarodne revizijske standarde; (j) profesionalnu etiku i neovisnost. Kao sljedeća područja u mjeri u kojoj su ona relevantna za reviziju: (a) pravo društava i upravljanje društvima; (b) stečajno pravo i slične postupke; (c) porezno pravo; (d) građansko i privredno pravo; (e) socijalno pravo i pravo zapošljavanja; (f) informatiku i računarske sisteme; (g) poslovnu, opću i finansijsku ekonomiju; (h) matematiku i statistiku; (i) osnovna načela finansijskog upravljanja društvima.

Što se tiče stručnog ispita koji se sastoji od primjene teoretskog znanja u praksi, isto lice se može izuzeti od provjere o tim područjima, ako je ista završila praktično osposobljavanje iz tih područja te je to osposobljavanje potvrđeno ispitom ili diplomom koju država članica priznaje.

Tabela broj 2.: Pregled obrazovnih kvalifikacija za polaganje revizorskog ispita

R.b.	**Država**	**Stepen obrazovanja**	**Radno iskustvo na kao preduslov za polaganje revizorskog ispita**	**Izuzeća – Član 9. Direktive**
1.	Bosna i Hercegovina	Završen diplomski i dodiplomski studij i zvanje certificiranog računovođe	Minimalno tri godine praktičnog iskustva certificiranog računovođe ili tri godine praktičnog iskustva kod ovlaštenog revizora uz sudjelovanje najmanje dvije revizije godišnje	DA – za pojedine ispite položene tokom studiranja

1.1.	Entitet: Federacija BiH	Završen diplomski i dodiplomski studij i zvanje certificiranog računovođe	Minimalno tri godine praktičnog iskustva certificiranog računovođe ili tri godine praktičnog iskustva kod ovlaštenog revizora uz sudjelovanje najmanje dvije revizije godišnje	DA – za pojedine ispite položene tokom studiranja
1.2.	Entitet: Republika Srpska	Završen diplomski i dodiplomski studij i zvanje certificiranog računovođe	Minimalno tri godine praktičnog iskustva certificiranog računovođe ili tri godine praktičnog iskustva kod ovlaštenog revizora uz sudjelovanje najmanje dvije revizije godišnje	DA – za pojedine ispite položene tokom studiranja
1.3.	Distrikt Brčko BiH	Certitificiranje se na osnovu jedinistvenog programa za sticanje kvalifikacija i obuku na nivou BiH, obavlja na entitetskom nivou kod porfesionalnih tijela		
2.	Republika Srbija	Stečeno visoko obrazovanje na studijama drugog stepena u skladu sa zakonom kojim se uređuje visoko obrazovanje,	NE	DA – za pojedine ispite položene tokom studiranja

		odnosno na osnovnim studijama u trajanju od najmanje četiri godine		
3.	Republika Hrvatska	Dodiplomski i diplomski univerzitetski studij ili dodiplomski stručni studij i specijalistički diplomski stručni studij, čijim je završetkom stekao najmanje 300 ECTS bodova, ili univerzitetski studij čijim je završetkom stekao visoku stručnu spremu	Pet godina radnog iskustva od čega minimalno tri godine u obavljanju zakonske revizije pod nadzorom ovlaštenog revizora u zadnjih osam godina prije polaganja revizorskog ispita. Početak ispunjenja ovoga uvjeta započinje nakon završetka školovanje	DA – za pojedine ispite položene tokom studiranja
4.	Republika Crna Gora	VII1 nivo kvalifikacije obrazovanja;	Tri godine radnog iskustva na računovodstvenim poslovima	DA – za pojedine ispite položene tokom studiranja

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

Analizirajući uslove za polaganje revizorskog ispita konstatuje se da su uslovi slični tj. da zahtjevaju nivou završenog studija na univerzitetu, godine iskustva na poslovima računovodstva i revizije (minimalno tri godine – osim Srbije), te da je omogućeno izuzeće od polaganja ispita koji su ekvivalenti ispitima položeni tokom studija na univerzitetu.

Može se zaključiti da su zakonodavstva zemalja Jugoistočne Evrope po pitanju preduslova za polaganje revizorskog ispita usklađena sa Direktivom 2006/43/EZ.

1.3. Organizacija polaganja revizorskog ispita

Direktiva 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006.godine, u članu 7.-10. propisala je način polaganja stručnog ispita i izuzeća od istog kao preduslova za odobrenje za rad ovlaštenih revizora.
Stručni ispit se sastoji od teoretskog znanja o područjima relevantnim za zakonsku reviziju te sposobnost primjene tog znanja u praksi. Barem dio tog ispita provodi se u pisanom obliku.
Provjera teorijskog znanja iz ispita obuhvaća posebno sljedeća područja: opću računovodstvenu teoriju i načela; pravne propise i standarde vezane uz pripremu godišnjih i konsolidiranih finansijskih izvještaja; međunarodne računovodstvene standarde; finansijsku analizu; računovodstvo troškova i upravljačko računovodstvo; upravljanje rizikom i unutarnju kontrolu; reviziju i stručne vještine; pravne propise i profesionalne standarde vezane uz zakonsku reviziju i ovlaštene revizore; međunarodne revizijske standarde; profesionalnu etiku i neovisnost.
Provjera obuhvaća i sljedeća područja u mjeri u kojoj su ona relevantna za reviziju: pravo društava i upravljanje društvima; stečajno pravo i slične postupke; porezno pravo; građansko i privredno pravo; socijalno pravo i pravo zapošljavanja; informatiku i računarske sisteme; poslovnu, opću i finansijsku ekonomiju; matematiku i statistiku; osnovna načela finansijskog upravljanja društvima.
Praktično osposobljavanje za primjenu teoretskog znanja se mora završiti od strane polaznika u trogodišnjem periodu, između ostalog, u reviziji godišnjih finansijskih izvještaja, konsolidiranih finansijskih izvještaja ili sličnih finansijskih izvještaja. Najmanje dvije trećine tog praktičnog osposobljavanja polaznik obavlja kod ovlaštenog revizora ili revizorskog društva ovlaštenih u bilo kojoj državi članici.
Države članice dužne su osigurati da ukupno osposobljavanje provode osobe s odgovarajućim garancijama u pogledu njihove sposobnosti za izvođenje praktičnog osposobljavanja.
Izuzeća od naprijed navedenog provjere teoretskog znanja i praktičnog osposobljavanja odnose se na osobu koja je položila univerzitetski ili ekvivalentni ispit ili koja je stekla univerzitetsku diplomu ili

ekvivalentnu stručnu spremu u jednom ili više područja koja su predmetom provjere teorijskog znanja o područjima obuhvaćenima spomenutim ispitom ili diplomom.
Isto tako, se može izuzeti od provjere praktičnog osposobljavanja osoba koja je stekla univerzitetsku diplomu ili ekvivalentnu stručnu spremu iz jednog ili više naprijed navedenih područja može izuzeti od provjere sposobnosti da svoje teorijsko znanje o tim područjima primijeni u praksi, ako je ista završila praktično osposobljavanje iz tih područja te je to osposobljavanje potvrđeno ispitom ili diplomom koju država članica priznaje.

Tabela broj 3.: Pregled organizovanja polaganja revizorskog ispita

R.b.	**Država**	**Obavezna obuka prije ispita**	**Teorijski dio**	**Praktični dio**
1.	Bosna i Hercegovina	NE	DA	NE
1.1.	Entitet: Federacija BiH	NE	DA	NE
1.2.	Entitet: Republika Srpska	NE	DA	NE
1.3.	Distrikt Brčko BiH	Certitificiranje se na osnovu jedinistvenog programa za sticanje kvalifikacija i obuku na nivou BiH, obavlja na entitetskom nivou kod profesionalnih tijela		
2.	Republika Srbija	NE	DA	NE
3.	Republika Hrvatska	DA	DA	NE
4.	Republika Crna Gora	NE	DA	NE

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

Analizirajući program polaganja revizorskog ispita u odnosu na zahtjeve Direktive 2006/43/EZ konstatuje se da je revizorski ispit iz teoretsko znanja (pismeno provjerljiv) zastupljen u svim zemljama Jugoistočne Evrope, s tim da je praktična provjera (praktična osposobljenost) na izvjesan način propisana samo u propisima Repubilke Hrvatske kroz

institut revizorskog vježbenika. Provjera teoretskog znanja (praktična osposobljenosti) se u svim zemljama Jugoistočne Evrope se kroz traženo radno iskustvo postavlja kao preduslov za odobrenje za rad ovlaštenog revizora.

1.4. Kontinuirana profesionalna edukacija – KPE

Direktiva 2006/43/EZ u članu 13. propisuju obavezu državama članicama da obezbjede da ovlašteni revizori pohađaju prikladan program kontinuirane edukacije s ciljem održavanja teoretskog znanja, stručnih vještina i vrijednosti na visokom nivou a da je nepridržavanja zahtjeva o kontinuiranoj edukaciji podložno sankcioniranju.
Zahtjevi za kontinuiranu profesionalnu edukaciju su propisani Međunarodnim standardima edukacije za profesionalne računovođe i buduće profesionalne računovođe (IFAC, 2015), i to u kroz:

- Okvir Međunarodnih standarda edukacije za profesionalne računovođe i buduće profesionalne računovođe
- Međunarodni standard edukacije - 7 (MSE–7) - Kontinuirani profesionalni razvoj
- Međunarodni standard edukacije - 8 (MSE–8)- Zahtjevi kompetentnosti za revizijske profesionalce

Zahtjevi Okvira Međunarodnih standarda edukacije za profesionalne računovođe i buduće profesionalne računovođe u pogledu kontinuirane profesionalne edukacije su obrazloženi u tački od 34. do 36. (IFAC, 2015) kroz definiciju kontinuiranog profesionalnog razvoja računovođa i revizora: „učenje i usavršavanje koje usavršava i održava profesionalnu kompetentnost kako bi profesionalnim računovođama omogućio da nastave kompetentno ispunjavati svoju ulogu. Kontinuirani profesionalni razvoj pruža trajno usavršavanje ishoda učenja za (a) tehničku kompetentnost, (b) profesionalne vještine, i (c) profesionalne vrijednosti, etiku i stavove stečene tijekom inicijalnog profesionalnog razvoja.“
Naprijed navedeno dolazi do izražaja zbog kontinuiranih promjena kao značajne karakteristike okruženja u kojem rade profesionalne računovođe i revizori a koja od njih zahtijeva da razvijaju i održavaju svoju profesionalnu kompetentnost kroz svoje karijere. Pritisak za promjene dolazi iz mnogih izvora, uključujući ali ne ograničavajući se na (a) očekivanja javnosti, (b) globalizaciju, (c) napretke u tehnologiji, (d) složenost poslovanja, (e) sociološke promjene i (f) povećanje

regulative i nadzora. Kao rezultat toga, trajno učenje je integralni dio kontinuiranog profesionalnog razvoja.
U tački 43. i 45. (IFAC, 2015) propisana je mjerodavnost Međunarodnih standarda edukacije a „članice IFAC-a ih koriste pri utvrđivanju zahtjeva u pogledu edukacije za profesionalne računovođe i revizore." Tačkom 45. obrazložena je organizaciona struktura Međunarodnih standarda edukacije a koji „se izrađuju kao standardi temeljeni na načelima koji članicama IFAC-a osiguravaju fleksibilnost u provođenju zahtjeva danog MSE-a. Svaka članica IFAC-a treba odrediti kako će na najbolji način primijeniti zahtjeve MSE-a i podliježe *Izjavi o obvezama članstva –Statements of Membership Obligations – SMO.* IAESB također prihvaća da pojedine IFAC-ove članice mogu usvojiti zahtjeve učenja i usavršavanja koji nadmašuju zahtjeve MSE-a."
Obaveze članica IFAC-a koje se odnose na MSE-ove je definisano tačkom 50. Okvira Međunarodnih standarda edukacije kako slijedi: „Neke IFAC-ove članice podliježu zahtjevima iz zakona ili regulative u okviru njihovog zakonodavstva. MSE-ovi ne mogu pravno zaobići edukacijske zahtjeve ili ograničenja koja su pojedinim članicama IFAC-a postavljena u takvim zakonima ili regulativama. U slučajevima gdje MSE postavlja veće zahtjeve od onih postavljenih u zakonima ili regulativama, SMO 2 zahtijeva da, tamo gdje IFAC-ova članica nema odgovornosti ili ima podijeljenu odgovornost za područja pokrivena određenim MSE-om, ta članica nastoji, najbolje što može, ispoštovati zahtjeve MSE-a. U tim slučajevima, članica IFAC-a bi trebala (a) utvrditi svoju razinu odgovornosti, (b) poduzeti odgovarajuće korake da na najbolji način ispuni obveze u okviru SMO 2, te ohrabriti odgovorne da primijene zahtjeve datog MSE-a u zakone ili propise."

Međunarodni standard edukacije - 7 (MSE–7) - Kontinuirani profesionalni razvoj (IFAC, 2015) „propisuje obvezu kontinuiranog profesionalnog razvoja za sve profesionalne računovođe i revizore s ciljem razvijanja i održavanja profesionalne kompetentnosti nužne za pružanje usluga visoke kvalitete klijentima, poslodavcima i ostalim zainteresiranim stranama, i na taj način, jačanja povjerenja javnosti u ovu profesiju."
U tački 5. MSE-7 (IFAC, 2015), navodi se da „pored edukacije, praktičnog iskustva i obuke (uvježbavanja), KPR uključuje učenje i aktivnosti usavršavanja, kao što su (a) treniranje i mentorstvo, (b) umrežavanje, (c) posmatranje, povratnu informaciju i osvrt, i (d) samo-usmjeravanje i nestrukturirano stjecanje znanja.", dok je tačkom 6.

MSE-7 defisano „mjerenje postignuća kontinuiranog profesionalnog razvoja a koje se može obaviti pomoću tri različita pristupa:
a. pristup temeljen na outputu – zahtijevanjem da profesionalne računovođe pokažu, kroz ishode, da su razvili i da održavaju profesionalnu kompetentnost;
b. Pristup temeljen na inputu – utvrđivanjem određenog obima aktivnosti učenja za profesionalne računovođe za razvoj i održavanje profesionalne kompetentnosti; i
c. Kombinirani pristup – kombinacijom elemenata pristupa temeljenog na inputu i pristupa temeljenog na outputu, sastavljanjem određenog obima aktivnosti učenja i demonstriranjem postignutih ishoda, pri čemu profesionalne računovođe razvijaju i održavaju profesionalne kompetentnosti.
U tački 13. MSE - 7 (IFAC, 2015) - članice IFAC-a trebaju utvrditi svoj preferirani pristup za mjerenje aktivnosti kontinuiranog profesionalnog razvoja profesionalnih računovođa, odabirom jednog od tri modela: pristupa temeljenog na outputu, pristupa temeljenog na inputu ili kombiniranog pristupa.
Pristup temeljen na outputu podrazumjeva da članice IFAC-a trebaju zahtijevati da profesionalne računovođe dokažu razvoj i održavanje adekvatnih profesionalnih kompetencija periodičnim predočavanjem dokaza koji su a) Ovjereni od strane mjerodavnog izvora i b) Izmjereni korištenjem valjane metode procjene kompetentnosti.
Pristup temeljen na inputu podrazumijeva da se od svakog profesionalnog računovođe zahtjeva: a) da barem 120 sati (ili ekvivalentnih jedinica učenja) provede u relevantnim aktivnostima profesionalnog razvoja u svakom uzastopnom razdoblju od tri godine, od čega 60 sati (ili ekvivalentnih jedinica učenja) treba biti provjerljivo; b) da barem 20 sati (ili ekvivalentnih jedinica učenja) u svakoj godini provede u relevantnim aktivnostima profesionalnog razvoja; i c) mjerenje aktivnosti učenja kako bi se ispunili prethodno navedeni zahtjevi.
Kombinirani pristup podrazumjeva kombinaciju pristupa temeljenog na inputu i pristupa temeljenog na outputu trebaju se pridržavati zahtjeva pristupa temeljenog na inputu i pristupa temeljenog na outputu, kao što se primjenjuje, i kako je navedeno u ovom MSE-u.
U tački 17. (IFAC, 2015) definiše se da članice IFAC-a trebaju utvrditi sistemski proces a) praćenja (monitoringa) ispunjavaju li profesionalne računovođe zahtjeve kontinuiranog profesionalnog razvoja članice

IFAC-a, i b) osiguranja odgovarajućih sankcija za neispunjavanje ovih zahtjeva.

Međunarodni standard edukacije – 8 - Zahtjevi kompetentnosti za revizijske profesionalce (MSE-8) (IFAC, 2015) propisuje zahtjeve kompetentnosti za revizijske profesionalce, uključujući i one koji rade u posebnim okruženjima i gospodarskim granama. Članice IFAC-a trebaju utvrditi politike i postupke koji će omogućiti članovima da udovolje zahtjevima ovog MSE-a prije nego što preuzmu ulogu revizijskog profesionalca. Odgovornost za razvoj i procjenjivanje zahtijevanih kompetencija je podijeljena između članica IFAC-a, revizijskih organizacija, regulatornih tijela i ostalih trećih stranaka. Poseban MSE za revizijske profesionalce je nužan ne samo zbog specijalističkih znanja i vještina potrebnih kako bi se kompetentno djelovalo u tom području, nego i povjerenja koje javnost i ostale treće stranke pridaju reviziji povijesnih finansijskih informacija. Ovaj MSE se temelji na platformi koja vrijedi za sve profesionalne računovođe, utvrđenoj u MSE od 1 do 7.
Kako bi stekle sposobnosti i kompetencije koje se zahtijevaju od revizijskih profesionalaca, osobe će možda trebati daljnju edukaciju i usavršavanje, osim onog koje je potrebno za stjecanje kvalifikacije za profesionalne računovođe.
Ti dodatni zahtjevi u pogledu edukacije i usavršavanja mogu se ispuniti tijekom programa edukacije i usavršavanja za stjecanje kvalifikacije za profesionalne računovođe ili kasnije i isti mogu uključivati: (a) naprednu profesionalnu edukaciju koju pružaju akademske institucije ili kroz programe profesionalnih tijela; (b) programe obuke i stjecanja iskustva na radnom mjestu; (c) obuku izvan radnog mjesta; i (d) tečajeve i aktivnosti kontinuiranog profesionalnog razvoja (KPR-a).
IFAC uvažava da svaka članica treba utvrditi ne samo kako na najbolji način postići usklađenost s ovim MSE-om, nego i koji se naglasak treba staviti na različite dijelove procesa edukacije i usavršavanja.

Tabela broj 4.: Pregled postupanja po pitanju kontinuirane profesionalne edukacije

R.b.	**Država**	**Propisana**	**Uslov za obnavljanje licence**	**Propisana izuzeća / nadoknade KPE**

1.	Bosna i Hercegovina	DA – 120 sati u roku od tri godine	Definisano propisima entiteta i BD BiH	
1.1.	Entitet: Federacija BiH	DA – 120 sati u roku od tri godine	DA	NE
1.2.	Entitet: Republika Srpska	DA – 120 sati u roku od tri godine	DA	NE
1.3.	Distrikt Brčko BiH	DA – 120 sati u roku od tri godine**	DA	NE
2.	Republika Srbija	DA – 120 sati u roku od tri godine	DA	NE
3.	Republika Hrvatska	DA – 120 sati u roku od tri godine	DA	DA*
4.	Republika Crna Gora	DA – 120 sati u roku od tri godine	DA/NE***	DA - nadoknada

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

* Propisima omogućeno da se KPE nadoknadi u opravdanim slučajevima (bolovanje, trudničko odsustvovanje) te da se nadoknada obavi za nedostajuće časove u sljedećem narednom periodu. Za neopravdano nerealiziranje KPE propisano polaganje posebnog ispita u skladu sa članom 15. Zakona o reviziji u RH

** Po osnovu Zakona o računovodstvu i reviziji BiH

*** Suspenzija licence na period od godinu dana ako se ne obavlja KPE.

Suština kontinuirane profesionalne edukacije je prethodno obrazložena u Međunarodnim standardima edukacije, dok je Direktivom 2006/43/EZ omogućeno i sankcionisanje za nepridržavanje edukacijama. Uvidiom u propise o kontinuiranoj profesionalnoj edukaciji u zemljama Jugoistočne Evrope konstatuje se da se primjenjuje *kombinirani pristup tj. zasnovan i na outputima i na inputima*, s tim da postoji razlika po pitanju programa kontinuirane profesionalne edukacije i vrednovanja istog.
U skladu sa Direktivom 2006/43/EZ (o mogućem sankcionisanju) zemlje Jugoistočne Evrope su kontinuiranu profesionalnu edukaciju uslovili obnavljanjem licence ovlaštenog revizora, iako i Međunarodni standardi edukacije govore o prvobitnim uslovinim postupanjima a sankcionisanje kao krajnju mjeru.
Na osnovu naprijed navedenog se može konstatovati da je potrebno postaviti liberalnije okvire za kontinuiranu profesionalnu edukaciju, nadzor nad istom od strane profesionalnih tijela (a što će dodatno profesionalizirati ta tijela) te postavljanje uslovnih ograničenja u korištenju licence a ne potpuno onemogućavanje korištenja licence. Isto tako potrebno je propisati izuzeća od kontinuirane profesionalne edukacije, odnosno omogućiti pravdanja zbog bolovanja, trudničkog odsustva i slično, te načine nadoknade kontinuirane profesionalne edukacije i period u kojem se ista treba realizirati, a što je propisano u Hrvatskoj i Crnoj Gori od zemalja Jugoistočne Evrope.
U Federaciji BiH je kod preduslova o kontinuiranoj profesionalnoj edukaciji, u skladu sa članom 61. stv 7. (Zakon o računovodstvu i reviziji FBiH, 2021) potrebno osigurati da je 50% fonda provedeno na usavršavanju u oblasti revizije.
S obzirom da je donesen novi Zakon o računovodstvu i reviziji u Federaciji BiH u 2021. godini postavlja se pitanje obnove licenci jer je omogućena samo 2021. godina za licenciranje u skladu sa prethodno navedenim stavom Zakona, te je potrebno propise dodatno urediti u smislu prijelaznih odredaba.

1.5. Institucija nadležna za izdavanje odobrenja/licence za rad ovlaštenim revizorima i period važenja licence – period važenje i evidencija u registru.

Članom 15. Direktive 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006.godine je propisano da članice EU osiguravaju registraciju ovlaštenih revizora i revizorskih društava u javnom registru, a da u

posebnim slučajevima, države članice mogu odbiti primjenu zahtjeva iz ovog člana koji se odnose na objavljivanje samo u onoj mjeri u kojoj je to neophodno radi ublažavanja neposrednih i značajnih prijetnji za ličnu sigurnost bilo koje osobe.

Što se tiče perioda važenja licence/odobrenja za rad Direktivama EU nije ograničeno odobrenje odnosno nije definisan period važenja licence/odobrenja za rad već je u članu 5. definisano povlačenje odobrenja iz razloga kako slijedi:

1. Odobrenje izdano ovlaštenom revizoru ili revizijskom društvu povlači se ako dođe do ozbiljnog narušavanja dobrog ugleda te osobe ili društva. Međutim, države članice mogu utvrditi razumno razdoblje za ispunjavanje uvjeta o dobrom ugledu.
2. Odobrenje revizorskog društva povlači se ako više nije ispunjen bilo koji od uslova iz člana 3. stava 4. tačka (b) i (c) Direktive 2006/43/EZ koji propisuje većinsko učešće / pravo glasa u revizorskom društvu. Međutim, države članice mogu utvrditi razumno razdoblje za ispunjavanje navedenih uvjeta.
3. Kada se odobrenje izdano ovlaštenom revizoru ili revizijskom društvu povuče iz bilo kojeg razloga, nadležno tijelo države članice u kojoj je odobrenje povučeno saopštava tu činjenicu i navodi razloge za povlačenje odobrenja odgovarajućim nadležnim tijelima država članica u kojima ovlašteni revizor ili revizorsko društvo također ima odobrenje za obavljanje revizorske djelatnosti, a koje su unesene u registar revizora ili revizorskih društava.

Tabela broj 5.: Pregled postupanja po pitanju vremenskog ograničenja licence i uspostavljanja registra ovlaštenih revizora

R.b.	**Država**	**Naziv institucije / organa**	**Period važenja licence**	**Registar licenci (DA/NE)**
R1.	Bosna i Hercegovina	Delegirano na entitetski nivo	Delegirano na entitetski nivo	Delegirano na entitetski nivo
1.1.	Entitet: Federacija BiH	Ministarstvo finansija FBiH	Tri godine	DA
1.2.	Entitet: Republika Srpska	Ministarstvo finansija RS	Tri godine	DA

1.3.	Distrikt Brčko BiH	Direkcija za finansije BiH - Sektor za obradu finansijskih izvještaja i licenciranje	Tri godine	DA
2.	Republika Srbija	Ministarstvo finansija RS	Tri godine	DA
3.	Republika Hrvatska	Ministarstvo finansija RH	Neodređeno vrijeme	DA
4.	Republika Crna Gora	Ministarstvo finansija CG	Neodređeno vrijeme	DA

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

U skladu sa Direktivom 2006/43/EZ je propisan javni registar ovlaštenih revizora i sve zemlje Jugoistočne Evrope su usklađene u ovoj oblasti transparentnosti, međutim ograničenja u periodu trajanja licence na period od tri godine nije propisan Direktivama EU. Jedino Crna Gora i Hrvatska nisu direktno vremenski ograničili period trajanja odobrenja za rad ovlaštenih revizora.

1.6. Izdavanje odobrenja/licence za rad ovlaštenim revizorima – uslovi za izdavanje licence

Član 3. tačka 4. Direktive 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006. godine definiše uslove za odobrenje za rad ovlaštenih revizora koja podrazumijevaju revizorski ispit i dobar ugled.
Članom 11. iste Direktive propisano je sticanje kvalifikacija za odobrenje za rad ovlaštenog revizora kroz dugoročno praktično iskustvo a što podrazumijeva da ta osoba može dokazati:
a) da je 15 godina radila u struci, što joj je omogućilo da prikupi dovoljno iskustva na području finansija, prava i računovodstva te da je položila stručni ispit (revizorski ispit); ili (b) da je sedam godina radila u struci u navedenim područjima te je uz to završila praktično osposobljavanje iz članka 10. i položila stručni ispit (revizorski ispit)
Isto tako je kroz član 12. definisana kombinacija praktičnog osposobljavanja i sticanja teorijskog obrazovanja na način da je državama članicama EU ostavljena mogućnost da se vrijeme teorijskog

sticanja obrazovanja u stručnim područjima smatra vremenom rada u struci iz člana 11. pod uslovom da je takvo obrazovanje potvrđeno državno priznatim ispitom. Takvo sticanje obrazovanja ne smije trajati kraće od jedne godine te se na istoj osnovi vremenu rada u struci smiju uračunati najviše četiri godine rada.
Period rada u struci i praktičnog osposobljavanja ne smije biti kraći od trajanja kursa teorijskog sticanja obrazovanja zajedno s praktičnim osposobljavanjem iz člana 10.

Tabela broj 6.: Pregled uslova za izdavanje licence/odobrenja za rad ovlaštenih revizora

R. b.	**Država**	**Dobar ugled***	**Certifikat ovlaštenog revizora / revizorski ispit / Sertifikat računovođe**	**Radno iskustvo**	**Alternativno – član 11. Direktive EU**
R1.	Bosna i Hercegovina	Entitetski propisi	Profesionalna tijela u BiH	Entitetski propisi	Entitetski propisi
1.1.	Entitet: Federacija BiH	DA	DA	Tri godine na poslovima revizije – bez prekida	NE
1.2.	Entitet: Republika Srpska	DA	DA	Tri godine na poslovima revizije	DA - pet godina na poslovima interne revizije i deset godina na poslovima računovodstva

1.3.	Distrikt Brčko BiH	DA	DA	NE	NE
2.	Republika Srbija	DA	DA	Tri godine na poslovima revizije – od čega dvije godine pod nadzorom licenciranog ovlašenog revizora	NE
3.	Republika Hrvatska	DA	DA	NE - poslije sticanja certifikata, već u okviru sticanja istog u djelu praktičnog osposobljavanja	NE
4.	Republika Crna Gora	DA	DA	Tri godine iskustva na poslovima revizije od čega najmanje dvije godine na poslovima revizije pod nadzorom ovlašćenog revizora	NE

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

* Dobar ugled u svim zemljama Jugoistočne Evrope podrazumjeva potvrda nadležnog organa da podnosilac zahtjeva nije pravosnažno

osuđivan za krivična djela koja ih čine nedostojnim za obavljanje poslova revizije

Osnovni uslov za odobrenje za rad ovlaštenih revizora naveden u Direktivama EU je propisan i u zakonodavstvu zemalja Jugoistočne Evrope s tim da je jedino u Crnog Gori u skladu sa članom 11. Direktive 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006.godine omogućen alternativni uslov za sticanje odobrenja za rad ovlaštenih revizora.
U BiH s obzirom da je Odlukom o uslovima za sticanje zvanja u računovodstvenoj profesiji u BiH preduslov za polaganje revizorskog ispita potrebno minimalno tri godine praktičnog iskustva certificiranog računovođe ili tri godine praktičnog iskustva kod ovlaštenog revizora uz sudjelovanje najmanje dvije revizije godišnje, proizilazi da su lica koja su stekla zvanje ovlašteni revizor na osnovu tri godine praktično računovodstvenog iskustva u podređenom položaju u odnosu na lice koje je imalo iskustva u reviziji (sa ili bez praktičnog računovodstvenog iskustva – koje je predmetom revizorskog angažmana) jer lica sa iskustvom u reviziji odmah po polaganju revizorskog ispita stiču pravo na licencu ovlaštenog revizora, dok računovođe sa tri ili više godina iskustva imaju obavezu od tri godine neprekidnog rada u reviziji.
Dodatno neriješeno pitanje u Federaciji BiH jeste obnova licence ovlaštenim revizorima koji u prethodnom periodu nisu imali angažman odnosno ne zadovoljavaju uslov od tri godine neprekidnog rada u reviziji jer prethodno zakonsko rješenje u ovoj oblasti to nije definisalo obaveznim, te s tim u vezi licencirani revizori koji imaju dvije ili jednu godinu radnog iskustva u reviziji (zbog objektivnih okolnosti (bolovanje, odsustvo iz BiH) nisu bili u prilici realizovati postojeći uslov za koji u 2020.godini nisu imali informacija a ne postoje prijelazne odredbe) sa primjera radi tendencijom da u trećoj (2021.) godini ispune prethodno navedeni uslov, postojećim propisom im je isto onemogućeno.

Dodatno neriješeno pitanje u Federaciji BiH jeste obnova licence ovlaštenim revizorima koji u prethodnom periodu nisu imali angažman odnosno ne zadovoljavaju uslov od tri godine neprekidnog rada u reviziji jer prethodno zakonsko rješenje u ovoj oblasti to nije definisalo obaveznim. Tako, licencirani revizori koji imaju dvije ili jednu godinu radnog iskustva u reviziji nisu bili u prilici realizovati postojeći uslov zbog objektivnih okolnosti kao što su bolovanje ili odsustvo iz BiH. A

u 2020. godini nisu imali informacija da ne postoje prijelazne odredbe a u trećoj (2021.) godini su u mogućnosti da ispune prethodno navedeni uslov pa im je trenutnim propisom isto onemogućeno.

1.7. Obnavljanje odobrenja/licence za rad ovlaštenim revizorima

Što se tiče obnavljanja licence/odobrenja za rad Direktivom 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006.godine isto nije propisano kao i što nije ograničeno odobrenje odnosno nije definisan period važenja licence/odobrenja za rad već je u članu 5. definisano povlačenje odobrenja iz razloga koji su navedeni u tački 2.5. ovog rada.

Tabela broj 7. Pregled postupanja po pitanju obnavljanja licence/odobrenja za rad ovlaštenih revizora

R. b.	**Država**	**Direktno propisano**	**Rok za podnošenje**	**Dobar ugled**	**Uslov - KPE**
1.	Bosna i Hercegovina	Definisano entitetskim propisima i propisima BD BiH			
1.1.	Entitet: Federacija BiH	NE	Nije propisano	DA	KPE
1.2.	Entitet: Republika Srpska	DA	Do dana isteka licence – najranije 15 dana prije roka isteka licence	DA	KPE
1.3.	Distrikt Brčko BiH	DA	Do dana isteka licence	DA	KPE
2.	Republika Srbija	DA	Najranije 30 dana od dana isteka licence	DA	KPE
3.	Republika Hrvatska	NE	Licenca se izdaje na nedoređeno vrijeme	DA	KPE

4.	Republika Crna Gora	NE	Licenca se izdaje na nedoređeno vrijeme	DA	KPE

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

Obnavljanje licence ovlaštenih revizora nije propisano u Direktivama EU, a tako je preuzeto i u zakonodavstvu Crne Gore i Hrvatske s tim da se preko praćenja ispunjavanja kontinuirane profesionalne edukacije obavlja praćenje istog kako bi se omogućilo zadržavanja licence ovlaštenog revizora.

1.8. Oduzimanje odobrenja/licence za rad ovlaštenim revizorima

Kod oduzimanja odobrenja za rad ovlaštenim revizorima, članom 5. Direktive 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006.godine definisano je oduzimanje odobrenja za rad ovlaštenog revizora kako slijedi:
1. Odobrenje izdano ovlaštenom revizoru ili revizijskom društvu povlači se ako dođe do ozbiljnog narušavanja dobrog ugleda te osobe ili društva. Međutim, države članice mogu utvrditi razumno razdoblje za ispunjavanje uvjeta o dobrom ugledu.
2. Odobrenje revizorskog društva povlači se ako više nije ispunjen bilo koji od uvjeta iz članka 3. stavka 4. tačaka (b) i (c). Međutim, države članice mogu utvrditi razumno razdoblje za ispunjavanje navedenih uvjeta.
3. Kada se odobrenje izdano ovlaštenom revizoru ili revizijskom društvu povuče iz bilo kojeg razloga, nadležno tijelo države članice u kojoj je odobrenje povučeno saopštava tu činjenicu i navodi razloge za povlačenje odobrenja odgovarajućim nadležnim tijelima država članica u kojima ovlašteni revizor ili revizorsko društvo također ima odobrenje za obavljanje revizorske djelatnosti, a koje su unesene u registar prve navedene države članice u skladu s člankom 16. stavkom 1. točkom (c).

Tabela broj 8.: Pregled uslova za oduzimanje licence/odobrenja za rad ovlaštenih revizora

R. b.	**Država**	**Lični**	**Gubitak poslovn**	**Narušen doba**	**Istekom roka**	**Propisan uslov**	**Akt koji se oduzi**

		zahtjev	**e sposobnosti**	**r ugled**	**važenja licence ako se nije obnovila**	**an razuman period**	**ma licenca**
1.	Bosna i Hercegovina	Definisano entitetskim propisima i propisima BD BiH					
1.1.	Entitet: Federacija BiH	DA	DA	DA	DA / NE	NE	Rješenje o brisanju iz registra
1.2.	Entitet: Republika Srpska	DA	DA	DA	DA	DA***	Rješenje
1.3.	Distrikt Brčko BiH	DA	DA	DA	DA	NE	Rješenje
2.	Republika Srbija	DA*	DA*	DA	DA	DA**	Rješenje koje ne može biti duže od pet godina
3.	Republika Hrvatska	DA	DA	DA	Nije propisano	NE	Rješenje o ukidanju rješenja kojim je izdano

							odobrenje za rad revizora
4.	Republika Crna Gora	DA	DA	DA	Nije propisano	DA***	Rješenjem se ne produžava licenca

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

* Stavljanje van snage
** Uslovno oduzimanje licence koje ne može biti kraće od šest mjeseci niti duže od dvije godine
*** Ako se profesionalno ne usavršava uslovno oduzimanje licence na period od jedne godine
**** Uslovno oduzimanje licence uslijed kršenja propisa navedenih u Zakonu o računovodstvui reviziji RS na period od dvije godine koja se neće izvršiti ako se u tom periodu ne ponovi kršenje propisa

Po pitanju oduzimanje licence ovlaštenim revizorima postoje sličnosti u zakonodavstvu zemalja EU. Direktivom 2006/43/EZ je osnovi preduslov za oduzimanje licence gubljenje dobrog ugleda što se u zemljama EU neformalno prevodi: gubitak poslovne sposobnosti, nedostojno obavljanje revizorskih poslova zbog krivičnih postupaka.
Akti kojim se oduzima licenca i vremenski period na koji se licenca odobrava/oduzima su na različit način definisani u zemljama Jugoistočne Evrope.
Potrebno je unaprjeđenje propisa u FBiH (u smislu prijelaznih odredaba u odnosu na prethodno važeće propise), gdje se nakon isteka roka važenja licence, donosi rješenje (na osnovu javnog interesa) kojim se licenca briše iz Registra licenciranih ovlaštenih revizora. Naprijed navedeno postupanje je nekonzistentno za sve revizora čiji rok važenja licence je istekao.

1.9. Uzajamno priznavanje licenci/odobrenja za rad zemalja Jugoistočne Europe

Direktivom 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. maja 2006. je definisano uzajamno priznavanje licenci / odobrenja za rad iz druge države članice na način da nadležna tijela u zemlji domaćinu utvrđuju postupke za izdavanje odobrenja ovlaštenim revizorima kojima je izdano odobrenje za obavljanje usluga revizije u drugim državama članicama. Ti postupci ne prelaze zahtjev proteka razdoblja od tri godine, a podnositelj zahtjeva podliježe procjeni. Provjera osposobljenosti koja se provodi na jednom od jezika dopuštenih jezičnim propisima koji se primjenjuju u dotičnoj državi članici domaćinu Provjerom se provjerava samo odgovarajuće znanje ovlaštenog revizora o zakonima i propisima te države članice domaćina u mjeri u kojoj je ono relevantno za zakonske revizije.
Nadležna tijela međusobno surađuju u okviru CEAOB-a (eng. Committee of European Auditing Oversight Bodies – Odbor europskih tijela za nadzor revizije) s ciljem usklađivanja zahtjeva u vezi s razdobljem prilagodbe i provjerom sposobnosti. Nadležna tijela dužna su povećati transparentnost i predvidljivost zahtjeva.

Tabela broj 8.: Pregled uslova za uzajamno priznavanje odobrenja za rad ovlaštenih revizora

R.b.	**Država**	**Uslovi za priznavanje licenci ovlaštenih revizora**
1.	Bosna i Hercegovina	Priznaju se entitetski propisi i BD BiH, te reciprocitet i nostrifikacija za zemlje van BiH
1.1.	Entitet: Federacija BiH	Priznaju se entitetski propisi i BD BiH, te reciprocitet i nostrifikacija za zemlje van BiH
1.2.	Entitet: Republika Srpska	Priznaju se entitetski propisi i BD BiH, te reciprocitet i nostrifikacija za zemlje van BiH
1.3.	Distrikt Brčko BiH	Priznaju se entitetski propisi, te reciprocitet i nostrifikacija za zemlje van BiH
2.	Republika Srbija	Reciprocitet i polaganje ispita iz nacionalnog zakonodavstva
3.	Republika Hrvatska	Članice EU pod uslovom polaganja ispita osposobljenosti što podrazumjeva provjeru poznavanja zakonodavstva Republike Hrvatske, a uključuje najmanje područja računovodstva i revizije, trgovačkog prava, poreznog prava i radnog prava, u mjeri u kojoj

		su oni potrebni za obavljanje zakonske revizije u R Hrvatskoj, dok iz trećih zemalja pod uslovima reciprortiteta, pod uslovima kao i za polaganje u R Hrvatskoj i uz polaganje ispita osposobljenosti
4.	Republika Crna Gora	Iz zemlje članice EU ako po sadržaju i uslovima za izdavanje odgovara licenci. Za treće zemlje - reciprocitet i polaganje ispita iz nacionalnog zakonodavstva ako po sadržaju i uslovima za izdavanje odgovara licenci

Izvor: obrada autora u skladu sa regulatornim okvirom navedenim u literaturi pod rb.17-40

Kod uzajamnog priznavanja licence ovlaštenih revizora u zemljama Jugoistočne Evrope, konstatuje se da je regulatorni okvir usklađen sa Direktivama EU u oblasti revizije.

ZAKLJUČAK

Direktivama Europske unije u oblasti revizije definisani su uslovi za obavljanje poslova ovlaštenih revizorima. Početkom 2021.godine u entitetu Federacija BiH je stupio na snagu novi Zakon o računovodstvu i reviziji kojim su izmijenjeni uslovi za licenciranje ovlaštenih revizora u odnosu na prethodno važeće propise. Ovim radom se izvršio komparativni pregled propisa zemalja Jugoistočne Evrope i u odnosu na Direktive EU u oblasti revizije.

Komparativnim pregledom odabranih zemalja Jugoistočne Europe se može zaključiti da sve posmatrane zemlje zadovoljavaju minimalne uvjete propisane Direktivom, ali da među njihovim propisima postoje izvjesne razlike u fazama koje su nepohodne za izdavanje licence/odobrenja za rad ovlaštenih revizora. Analiza rezultata je pokazala da je od svih promatranih zemalja Republika Hrvatska najadekvatnije organizovala proces licenciranja ovlaštenih revizora, a nakon nju slijedi Crna Gora koja je prilično kvalitetno organizirala ovaj proces.
Dosadašnja istraživanja su pokazala da je praksa EU najučinkovitija te da bi kao tranzicijska zemlja trebali slijediti primjere Slovenije i Slovačke, čija su profesionalna tijela (Slovačka revizorska komora i

Slovenski institut za reviziju) predvodnice u širenju reformi na druge zemlje srednje i istočne Europe jer su postavili najviše kriterije kvalitete i u potpunosti primijenila međunarodne standarde revizije.
Naravno, naglasak je na nezavisnosti i kvalitetnijem organizovanju finansiranja profesionalnih tijela.
Mogućnosti za napredak postoji i u oblasti kontinuirane profesionalne edukacije u dijelu koji se odnosi na detaljnije propisivanje procjena postignutih ishoda učenja.
Sve naprijed navedeno vodi prema unaprjeđenju struke i blagovremenom harmoniziranju sa savremenim procesima u ovoj oblasti.

Prijedlozi za unaprjeđenja propisa u entitetu Federacija BiH se ogledaju kako slijedi:

- Harmonizirati propise sa entitetom Republika Srpska u vezi člana 11. Direktive 2006/43/EZ
- Propisati uslove za prijelazni period prilikom obnavljanja licence jer postojeći propisi ne omogućavaju obnavljanje licence zbog uslova od tri (3) godine praktičnog rada na revizijskim poslovima,
- Propisati uslove za period do kojeg je potrebno podnijeti zahtjev za obnavljanje licence,
- Unaprijediti uslove za oduzimanje licence u smislu preciziranja procedura a ne kao u postojećim postupanjima donošenjem rješenja o brisanju iz registra licenciranih ovlaštenih revizora protekom važenja licence, i to ne konzistentno za sve revizore,
- Propisati izuzeća od kontinuirane profesionalne edukacije, odnosno omogućiti pravdanja zbog bolovanja, trudničkog odsustva i slično, te načine nadoknade kontinuirane profesionalne edukacije i period u kojem se ista treba realizirati,
- Harmonizirati propise sa EU u pogledu:
    - Izdavanje licence na neodređeno vrijeme,
    - Definisanja okolnosti suspenzije licence za neispunjavanje kontinuirane profesionalne edukacije,
    - Revizorskoj komori FBiH omogućiti licenciranje i nadzor nad kontinuiranom profesionalnom edukacijom uzimajući u obzir da je Revizorska komora FBiH u sistemu javnog nadzora revizije.

LITERATURA:

1. Hayes, R., Schilder, A., Dassen, R., Wallage, P., 2002., *Principi revizije - Međunarodna perspektiva*, USAID,
2. Jahić, H., Andrić, M., Kuratanović, S., 2015. *Revizija*, Fojnica
3. Jahić, M., 2008., *Finansijsko računovodstvo MSFI-MRS-PDV*, Udruženje revizora FBiH, Sarajevo
4. Kapić, R., 2012., *Revizija*, Off set: Econ, Tuzla
5. Messier, W.F., 2000., *Revizija: priručnik za revizore i studente s rješenjima zadataka*, Faber&Zgombić Plus, Zagreb
6. Okanović, I., Redžepagić, Z., 2012., *Revizija učinka u javnom sektoru*, Privredna štampa, Sarajevo
9. Iljazović, B. (2021) „Uvjeti za izdavanje i oduzimanje licence ovlaštenim revizorima i društvima za reviziju u Federaciji BiH“ Porezni savjetnik, Revicon d.o.o. Sarajevo, broj 10., str. 62.-69.
10. Isaković-Kaplan, Š. (2021) „Analiza usaglašenosti računovodstvene regulative sa EU direktivama (novi Zakon o računovodstvu i reviziji u FBiH)“, Porezni savjetnik, Revicon d.o.o. Sarajevo, broj 9., str.50.-57.
11. Sever Mališ, S., 2021. Izvještaj nezavisnog revizora kao instrument za poboljšanje transparentnosti finansijskog izvještavanja i kvalitete revizije, *Prethodno priopćenje*, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, godina 19, br. 1., 2021., str. 113.-130. https://doi.org/10.22598/zefzg.2021.1.113, Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/file/379229 [pristupljeno: 15.04.2022.]
12. Sever Mališ S., Žager, K., Dečman, N. 2015., Certificiranje i licenciranje računovodstvenih i revizijskih zvanja, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, dostupno na: https://hrcak.srce.hr/file/300152 [15.04.2022.]
13. Petrović. T.M., Lukić, R. (2015): The application of international education standards in the accounting education system in Bosnia and Herzegovina, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Brčko, dostupno na: http://zbornik.efb.ues.rs.ba/dokumenta/Zbornik_radova_14-2020/THE%20APPLICATION%20OF%20INTERNATIONAL.pdf (29.04.2022.g.)
14. IFAC - International Federation of Accountants, 2015., Handbook of International Education Pronouncements, *Priručnik s objavama o međunarodnoj edukaciji*, izdanje iz 2015. godine International Accounting Education Standards Board (IAESB). Dostupno na:

https://www.srr-fbih.org/prirucnik-s-objavama-o-medunarodnoj-edukciji [pristupljeno: 15.04.2022.]
15. Direktiva 2006/43/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 17. svibnja 2006. o zakonskim revizijama godišnjih finansijskih izvještaja i konsolidiranih finansijskih izvještaja. Službeni list Europske Unije broj L 157, str.197.-216.Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32006L0043 [15.04.2022.].
16. Direktiva 2014/56/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 16. travnja 2014. o izmjeni
Direktive 2006/43/EZ o zakonskim revizijama godišnjih finansijskih izvještaja i konsolidiranih finansijskih izvještaja. Službeni list Europske Unije broj L 158, str.77.-112, Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/?uri=CELEX:32014L0056 [15.04.2022.].
17. Zakon o računovodstvu i reviziji BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 42/2004), dostupno na: https://www.komisija-rrbih.org [pristupljeno: 15.04.2022.]
18. Odluka o uslovima za sticanje za sticanje zvanja u računovodstvenoj profesiji u BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 83/19) dostupno na: https://www.komisija-rrbih.org [pristupljeno: 15.04.2022.]
19. Pravilnik o priznavanju (nostrifikaciji) profesionalnih zvanja stečenih izvan Bosne i Hercegovine dostupno na: https://www.komisija-rrbih.org [pristupljeno: 15.04.2022.]
20. Zakon o računovodstvu i reviziji u FBiH („Službene novine FBiH“, broj 15/2021) dostupno na: https://www.rkfbih.ba/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
21. Pravilnik o načinu i uslovima izdavanja i oduzimanja licenci ovlaštenim revizorima i društvima za reviziju („Službene novine FBiH“, broj 28/2021) dostupno na: https://www.rkfbih.ba/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
22. Pravilnik o kontinuiranom profesionalnom razvoju članova računovodstvene i srodnih profesija (od 18.06.2021.godine) dostupno na: https://www.srr-fbih.org [pristupljeno: 15.04.2022.]
23. Zakon o računovodstvu i reviziji RS („Službeni glasnik RS“, broj 94/2015) dostupno na: http://www.srrrs.org [pristupljeno: 15.04.2022.]
24. Pravilnik o izdavanju, obnavljanju i oduzimanju licenci ovlašćenim revizorima („Službeni glasnik Republike Srpske“,

broj 19/2021) dostupno na: http://www.srrrs.org [pristupljeno: 15.04.2022.]
25. Pravilnik o kontinuiranoj profesionalnoj edukaciji (od 22.12.2016.godine) dostupno na: http://www.srrrs.org [pristupljeno: 15.04.2022.]
26. Zakon o računovodstvu i reviziji u BD BiH („Službeni glasnik BD BiH“, broj 22/16, 50/18) dostupno na: http://df.bdbih.gov.ba/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
27. Pravilnik kojim se uređuje postupak izdavanja, obnavljanja i oduzimanja licencija ovlaštenim revizorima i poduzećima ovlaštenim za reviziju („Službeni glasnik BD BiH“, broj: 34/2017)
28. Zakon o reviziji R Hrvatske („Narodne novine“, broj 127/2017) dostupno na: http://www.revizorska-komora.hr/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
29. Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju ovlaštenih revizora („Narodne novine“, broj 104/18, 144/20) dostupno na: http://www.revizorska-komora.hr/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
30. Pravilnik o izdavanju odobrenja za rad ovlaštenom revizoru i revizorskom društvu („Narodne novine“, broj 27/2019, 51/2021) dostupno na: http://www.revizorska-komora.hr/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
31. Pravilnik o stručnom osposobljavanju za polaganje revizorskog ispita, revizorskom i posebnom ispitu te ispitu osposobljenosti („Narodne novine“, broj 27/2019, 51/2021) dostupno na: http://www.revizorska-komora.hr/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
32. Pravilnik o vođenju registra („Narodne novine“, broj 44/2019) dostupno na: http://www.revizorska-komora.hr/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
33. Zakon o reviziji R Srbije („Službeni glasnik RS“, broj 73/2019) dostupno na: www.kor.rs [pristupljeno: 15.04.2022.]
34. Program kontinuiranog i profesionalnog usavršavanja licenciranih ovlašćenih revizora (od 29.12.2020.godine) dostupno na: www.kor.rs [pristupljeno: 15.04.2022.]
35. Pravilnik o uslovima za nostrifikaciju profesionalnih zvanja stečenih u inostranstvu (od 22.09.2021.godine) dostupno na: www.kor.rs [pristupljeno: 15.04.2022.]
36. Program ispita za sticanje zvanja ovlašeni revizor (od 26.05.2021.godine) dostupno na: www.kor.rs [pristupljeno: 15.04.2022.]

37. Pravilnik o uslovima i postupku za oslobađanje polaganja teorijskog ispita, odnosno dijela ispita predviđenih programom Komore ovlašćenih revizora za sticanje zvanja ovlašćeni revizor (od 29.12.2020.godine) dostupno na: www.kor.rs [pristupljeno: 15.04.2022.]
38. Zakon o reviziji R Crne Gore („Službeni list Crne Gore“, broj 1/2017) dostupno na: https://www.isrcg.org/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
39. Pravilnik o konitnuiranoj profesionalnoj edukaciji (KPE) članova Instituta sertifikovanih računovođa Crne Gore dostupno na: https://www.isrcg.org/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
40. Pravilnika o sprovođenju i polaganju ispita za sticanje profesionalnih zvanja u računovodstvu dostupno na: https://www.isrcg.org/ [pristupljeno: 15.04.2022.]
41. Deloitte, 2015., EU audit legislation, Dostupno na: https://www2.deloitte.com/lv/en/pages/audit/articles/gx-eu-audit-legislation.html [pristupljeno: 15.04.2022.]
42. KMPG International, 2020., European Union Audit Legislation, Dostupno na: https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2017/07/shedding-light-on-eu-audit-legislation.pdf [pristupljeno: 15.04.2022.]
43. Guidance on the implementation and interpretation of Directive 2006/43/EC on auditing, (2016.) Dostupno: https://ec.europa.eu/info/law/audit-directive-2006-43-ec/implementation/guidance-implementation-and-interpretation-law_hr [pristupljeno: 15.04.2022.]
44. Web stranice ministarstva finansija i profesionalnih tijela zemalja Jugoistočne Europe:
44.1. Komisija za računovodstvo i reviziju BiH, https://www.komisija-rrbih.org
44.2. Federalno ministarstvo finansija (FBiH) , http://www.fmf.gov.ba
44.3. Revizorska komora Federacije BiH, https://www.rkfbih.ba/
44.4. Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika FBiH, https://www.srr-fbih.org
44.5. Savez računovođa i revizora Republike Srpske, http://www.srrrs.org
44.6. Ministarstvo finansija RS,https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mf/
44.7. Direkcija za finansije Brčko Distrikt BiH, http://df.bdbih.gov.ba/
44.8. Komora ovlašćenih revizora Srbije, www.kor.rs

44.9.Ministarstvo finansija Srbije, https://www.mfin.gov.rs/
44.10.Hrvatska revizorska komora, http://www.revizorska-komora.hr/
44.11.Ministarstvo finansija Hrvatske, https://mfin.gov.hr/
44.12.Institut sertfikovanih računovođa Crne Gore, https://www.isrcg.org/
44.13.Ministarstvo finansija Crne Gore, www.gov.me/mif
44.14.Slovenski inštitut za revizijo, http://www.si-revizija.si
44.15.Slovenska komora auditorov, https://www.skau.sk

UNIVERZITET UNIVERSITY
FINRA
TUZLA
Jedinstven spoj teorije i prakse
Akademska 2023/2024
AKREDITOVANA
FINANSIJE I RAČUNOVODSTVO
RAČUNARSTVO I INFORMATIKA
SAVREMENI MENADŽMENT I DIGITALNO POSLOVANJE
TURIZAM, UGOSTITELJSTVO I GASTRONOMIJA
EKOLOŠKA POLJOPRIVREDA
Upis je u toku
Management
FINra